

श्रीः

न्यायमञ्जरी ।

गौतमसूत्रतात्पर्यविवृतिः ।

पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीजयन्तभट्टकृता ।

तत्पूर्वभागः

काशीकराजकीयसंस्कृतपाठशालायां साहित्यदर्शनाध्यापकेन
महामहोपाध्यायश्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा

यथासंभवं ग्रन्थकारनिर्दिष्टप्रमाणान्तर-
स्थलप्रदर्शनपूर्व संशोधितः ।

काश्यां

निदिकशास्त्रालनामकग्रन्थालये मुद्रितः ।

सं० १९५९ ।

न्यायमञ्जरीभूमिका ।

अथेषा प्रस्तूयते न्यायमञ्जरी नाम गौतमसूत्रतात्पर्यविवृतिर्मुद्रयित्वा प्रकाशयितुम् । अस्याः किल रचयिता पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीयो जयन्त-भट्टो नाम । यं जरन्नेयाधिकपदेन व्यपदिदेश न्यायचिन्तामणालुपमानखण्डे गङ्गेशोपाध्यायः (कलिकाताषोषाइट्टीमुद्रितपुस्तके ६१ पृ.) । अस्य च सर्वतन्त्र-स्वतन्त्राष्टौवाचस्पतिमिश्रादुत्तरकालभावित्यम् अस्मिन्नेव ग्रन्थे ३१२ पृ. परिहृतमाचार्यैः जातं च सम्बद्धं चेत्येकः काल इति घटद्विः इति लेखस्य न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायाम् अ. २ आ. १ न चैकदेशोपलब्धिरध्वयविस-द्वावादिति सूत्रव्याख्यायां दर्शनादवगम्यते । तेनास्य वाचस्पतिमिश्रादौर्वा-चीनत्वं गङ्गेशोपाध्यायात्प्राचीनत्वं च सिध्यति । अयं चन्द्रनाम्नः पण्डि-तस्य पुत्र इति वादेष्वाप्रजयो जयन्त इति यो विख्यातकीर्तिः सिताबन्धुर्वा नव-पृत्तिकार इति यं शंसन्ति नाम्ना बुधाः सूनुर्याप्रदिगन्तरस्य यशसा चन्द्रस्य चन्द्रत्वेष इति ग्रन्थान्तिमलेखः ख्यापयति । अयं च कर्ममीमांसानिष्णा-तधिषणानां कुले ऽजनिष्ट स्वयं च तत्र पाण्डित्यकाष्ठामवापेति २०४ पृ. तथा ह्यस्मत्पितामह एव यामकामः सायहर्षी कृतवान् स इष्टिसमाप्रिसम-नन्तरमेव गौरमूलकं याममवाप इति लेखः स्वलेखशैली तत्र शाबरभाष्य-तन्त्रवार्तिकसंवादाविधवादेोपन्यासप्राप्तये च सूचयन्ति । अस्यैव पुत्रेणाभिन-न्दनाम्ना कादम्बरीकथासारो निर्मायि तथा च तदुपक्रमे श्लोकाः । ५-१३ । शक्तिनाम्ना ऽभषट् गौडो भारद्वाजकुले द्विजः । दीर्घाभिसारमासाद्य कृतदारपरियङ्गः । तस्य मित्राभिधानो ऽभूद्रात्मजस्तेजसां निधिः । जनेन दौषोपरमप्रबुद्धेनार्धितोदयः । स शक्तिस्वामिनं पुत्रमवाप श्रुतिशालिनम् । राज्ञः कर्कोटवंशस्य मुक्तापीडस्य मन्त्रिणम् । कल्याणस्वामिनामा ऽस्य याज्ञवल्क्यश्चैवामवत् । तनयः शुद्धयोगार्द्धिनिधूतमवकल्मषः । अग्राधहृदयात् तस्मात् परमेश्वरमण्डनम् । अजायत सुतः कान्तश्चन्द्रो दुग्धोदधेरिव । पुत्रं कृतजनानन्दं स जयन्तमजीजनत् । व्यक्ता हवित्यवशुन्वफला यत्र

सरस्वती । वृत्तिकार इति व्यक्त द्वितीयं नाम विभ्रतः ।
 सर्वशास्त्रार्थवादिनः । जयन्तनाम्नः सुधियः साधुसाहित्यतन्त्रवित्
 सूनुः समभयतस्मादभिनन्द इति श्रुतः ।
 प्रति-। तेन-कादम्यरीसिन्धो. कथामात्र समुद्भूतम् । इति । इत्य च ।
 तरङ्गिण्यां चतुर्थतरङ्गे ४२ श्लोके निर्दिष्टनाम्नो मुक्तापीडनाम्नः
 नरपतेरमात्यस्य शक्तिस्यामिनः प्रपौत्रो ऽयं मुक्तापीडनालालादुत्तरच शतवर्षे
 नधिके काले आसीदिति निर्धारण प्रामाणिकम् । अयं च बाणभट्टादनन्त
 रमिमं निबन्धमुपनिबन्धयेति अथैव २३६ पृष्ठे १६ पङ्क्ती बाणस्य वाचइति
 लेखादवगम्यते । बाणभट्टश्च हर्षदेवसमयआसीदिति तत्कृतहर्षचरिते
 स्पष्टम् । तेन मुक्तापीडहर्षदेवयोः स्थितिकालस्य भूयान् विप्रकर्षो राजतर-
 ङ्गिणीपर्यालोचनया प्रतीयमानश्चिन्त्यः । अयं काव्यप्रकाशव्याख्याकृतो
 भरद्वाजपुत्राज्जयन्ताद् धाम्येमुद्रितवामनावार्यकृतटीकानिर्दिष्टनाम्नो भिन्न
 यतस्तत्कृतकाव्यप्रकाशटीकाया अन्ते सवत् १३५० वर्षे इति कालो लिखितो
 गुर्जरराजामात्यत्वं च तस्योक्तम्-। मुक्तापीडस्य कालस्तु सन् ७२५ वात्सर
 इत्यवगम्यते स च काश्मीरक इति कालविप्रकर्षब्राह्मण्याद् राजभेदाद्
 ह्ययोर्भेदः सिध्यति । सस्कारकोस्तुभोल्लिखिताज्जयन्तस्यामिनो भिन्नो न
 चेति न निश्चयः ।

अस्या च न्यायमञ्जर्यां द्वादशाह्निकानि चात्स्यायनभाव्योपक्रम-
 मयेत्य प्रतिपाद्यविषयस्यनशैलावैलक्षण्य महदिति प्रतिपत्तिर्साक्षर्येण सचेपेण
 तत्तदाह्निकप्रतिपादनीयविषया अभिधीयन्ते ।

१ प्रथमाह्निके शास्त्रारम्भ समर्थं पदार्थानुद्दिश्य प्रमाणलक्षणभि-
 धानाजसरे पराभिहितलक्षणानि विस्तरेण निरस्य स्वयं प्रमाणलक्षण तद्वि-
 भागं चाप्याय तद्वेदविध्यमपाकृत्य चतुष्टयव्यवस्थापनप्रसङ्गेन विस्तरतो ऽर्था-
 पत्त्यनुपलब्धयोः प्रमाणान्तरत्याघेपपूर्वकं तत्प्रदृष्याभाषस्याप्रस्तुत्वनिराकर-
 षेण तस्य पारमार्थिकतामुपपाद्य तद्विशेषनिर्हणपूर्वकं सभवेतिह्ययोः
 प्रमाणान्तरत्यदृषणम् ।

२ द्वितीयाह्निके गौतमोक्त प्रत्यक्षलक्षणमूष विविधाघेपपरिहारे-
 षोपपाद्य प्रसङ्गेन शक्तेः प्रूपपदार्थान्तिरेक न्यक्कृत्य सनिकर्षावश्यकत्वमु-

। तृतीयं सुखादेर्ज्ञानरूपत्वमपोद्य लक्षणसूचस्थपदकृत्यनिर्देशप्रसङ्गेन प्रत्यक्षे-
 ष्वकशब्दस्य विषयतां वैयाकरणाभिमतानां प्रहृष्याव्यपदेश्यपदस्य व्यावर्त्या-
 त्परप्रदर्शनं बौद्धाभिमतसर्विकल्पकज्ञानाप्रामाण्यनिराकरणं दर्शनान्तरीयप्र-
 त्तमवलक्षणखण्डनं योगिप्रत्यक्षसाधनं प्रातिभज्ञाननिरूपणं च । अनुमानल-
 ष्वसूचनिरूपणावसरे तादात्म्यतदुत्पत्योर्व्यापिप्रियहोषायत्वखण्डनपूर्वक साह-
 य्यज्ञानस्यानुमितिहेतुतां प्रसाध्यानुमानप्रामाण्याक्षेपपरिहारो व्यतिरेकव्या-
 ननिश्चयावश्यकता ऽनुमितिविषयस्य प्रत्यक्षत्वाभावेऽनुमानस्य विध्यप्रदर्शन-
 खेन सामान्यतोदृष्टोपपदनुमानयोर्वैलक्षण्यप्रदर्शनं तस्य चैकाल्यविषयतो-
 पादनप्रसङ्गेन कालनिरूपणं च । उपमानलक्षण तत्प्रामाण्याक्षेपपरिहारो
 त्प्रदर्शनावश्यकत्वं मीमांसकाभिमतोपमाननिराकरणं च ।

३ तृतीयाह्निके शब्दप्रमाणलक्षणं तस्यानुमानान्तर्भावक्षेपपरिहारो
 ष्टप्रामाण्यसमर्थनं प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमपोद्य प्रामाण्ये गुणानां हेतुभाव-
 पपाद्य तन्निश्चायकनिरूपणं तत्प्रसङ्गेनाख्यात्यात्मख्यातिसृष्टिप्रमोद्यनिरा-
 ख्येन विपरीतख्यात्युपपादनं शब्दे परतःप्रामाण्यसमर्थनप्रसङ्गेनेश्वरान-
 कारपूर्वपक्षस्तत्साधकानुमानं तत्राक्षेपपरिहारावसरे पक्षस्वरूपनिरूपणं
 चाभासनिरास ईश्वरज्ञानादेर्नित्यत्वसाधनं शब्दनित्यत्वनिराकरणं च
 प्रपञ्चं तस्य गुणत्वजन्यत्वव्यवस्थापनं च ।

४ चतुर्थाह्निके वेदानां पौरुषेयत्वं प्रसाध्य तदपौरुषेयत्वनिरासेन
 ामीश्वरैककर्तृकत्व शब्दार्थसंबन्धनिरूपणं तन्निश्चयानिरासेऽवेदप्रामा-
 ष्वगमोषायस्तत्राक्षेपपरिहारावसरेवेदप्रामाण्यं तस्य वेदेषु प्राथम्यं सृष्टि-
 ष्वसाधनमागमादिप्रामाण्यव्यवस्था वेदप्रामाण्याक्षेपपरिहारप्रसङ्गेन
 षां चैविध्यं पुरुषसंस्कारकत्वं च मन्त्रप्रामाण्यसमर्थनं दृष्टफलानां विधीनां
 ष्व्याक्षेपप्रसङ्गेनाकार्ये ऽप्यर्थे पदसंगतियहसमर्थनं क्रियायाः सिद्धपदार्था-
 व्यवस्थापनं च ।

५ पञ्चमाह्निके पदार्थनिरूपणप्रसङ्गेन जातिस्थीकारणाक्षेपपरिहारा-
 निराकरणं जात्याश्रयननिरूपणं तन्मात्राद्यत्वाक्षेपपरिहारो वाक्याये
 ष्वपन्नदर्शनान्तरहेतुनिरूपणप्रसङ्गेन भाषनास्यरूपनिरूपणं तद्वैविध्यं

शाब्दभावनानिराकरणं नञर्थो नियोगस्य प्रवर्तकत्वनिरासेन कलत्रानस्यैव प्रवर्तकत्वं फलस्यैव वाक्यार्थत्वं च ।

६ षष्ठाह्निके पदस्वरूपनिरूपणप्रसङ्गेन स्फोटस्वरूपमुपपादा तन्निराकरणं पदार्थानां वाक्यार्थधीहेतुत्वनिरासेन पदानामेव तत्त्वव्यवस्थापनं वाक्यार्थप्रतीतेः क्रमस्तत्त्वपङ्कनमभिहितान्वयवादान्वयताभिधानवादस्वरूपोपपत्तितत्प्रतिक्षेपा वेदार्थावगमोपायाद्येप्रसङ्गेन साध्यसाधुंशब्दावगमोपायकरणताया व्याकरणे ऽनुपपत्तितत्परिहारावित्येषमाह्निकपदं प्रमाणपदार्थावगमैदपर्यप्रशुभं सपातायातं च बहुलमच ।

७ सप्तमाह्निके प्रमेयपदार्थनिरूपणप्रसङ्गेनात्मनास्तित्वनिरासेन तस्य देहादिव्यतिरेकसमर्थने क्षणिकविज्ञानवादिना सांख्यानां क्षणभङ्गवादिना च निराकरणेनात्मतत्त्वप्रतिपादनम् ।

८ अष्टमाह्निके शरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिशेषप्रेत्यभात्रफलदुःखरूपप्रमेयनिरूपणप्रसङ्गेनावयविसाधनमिन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वं बुद्धेरान्तगुणत्वं ज्ञानायोगपदं चेत्यादयो विषयाः ।

९ नवमाह्निके ऽपवर्गस्यरूपनिरूपणप्रसङ्गेन विस्तरतो ऽद्वैतमतखण्डनं पराभिमतमेवस्वरूपनिरासेन तस्य दुःखाभावताव्यवस्थापनम् इत्येषमाह्निकरूपं प्रमेयपदार्थनिरूपणप्रश्नम् ।

१० दशमाह्निके संशयादिनिगमनान्तपदार्थेनिरूपणं तत्परोक्षा च ।

११ एकादशाह्निके तर्कप्रवृत्तिच्छलावसानपदार्थस्यरूपतदुपयोगिनिरूपणम् ।

१२ द्वादशाह्निके ज्ञानिनियहस्थानयोः स्वरूपभेदप्रयोजनप्रयोगावसरत्तन्निरासप्रकारोपन्यासनिर्देशश्चेत्येषमर्थं प्रप्रन्धः साकन्धेन मौलमीवशास्त्रसिद्धान्तप्रतिपादकः । अथ त्वच्च विशेषो यत्प्रत्ययनिरूपणव्यवसरत्तत्त्वं ... दार्थपरोक्षेति प्रतिज्ञातं ग्रन्थवृत्ता १२ पृ- ट्पृथ्व्यम् ।

एवं मुच्यते। निर्दिष्टेषु विषयेषु ... प्रवृत्तेः ... इति ।
विषयविशेषः प्रतिपृष्टशीर्षक्यन्धेन सकलग्रन्थान्तस्योक्तिमुचीपक्षेण च दनीय इति ।

आस्तामिदं परमदसीये ऽच निबन्धरत्ने सर्वत्र पूर्वोत्तरपक्षयोः प्रमाण-
 प्राचुर्यप्रदर्शनपूर्वकं नृत्यत्यदाभिर्हृदयंगमोपपत्तिर्वाङ्गसुन्दरीभिः सूक्तिभिर्वि-
 स्तारोपन्यासकौशलमधीतविद्यानां मनांसि भृशं समुत्सासयेत्स्वरलता च
 श्युत्पित्सून् संजातदर्शनलालसान् भृशमुपकुर्मादित्यवधारयतां मया काशिक-
 राजकीयसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यक्षश्रीमदार्यरेविनिषसाह्विबभहोदयदत्तं प्रा-
 चीनतमं संवत् १९२४ वर्षलिखितं नातिशुद्धं पुस्तकमासाद्य पुण्ययामस्थरा-
 जकीयपुस्तकालयादागतं शाके १३६४ मूर्जपत्रेषु शारदाक्षरलिखितमपरं
 पुस्तकं संदिग्धविलुप्रापरिचितलिपिबहुलतया नात्युपयोज्यता पुस्तकान्त-
 रसाहाय्यविरहेण संदिग्धपाठनिर्णये भृशं क्रियमानेन यथामति संशोधितो
 यं प्रबन्धः । निवेशिता च ग्रन्थकृतप्रदर्शितनिबन्धान्तरसंवादस्थलसूचिका
 गद्यासम्भ्रमधोभागे टिप्पणी । तमिमं निबन्धमूर्धन्यमालोचयन्तो न्याय-
 सेद्धान्तमकरन्दरसमास्वादयन्तः शास्त्रसिकाः सीसक्काक्षरयोजकदोयेण
 रदीयमतिदृष्टिदौर्बल्येन च सुलभसंपाता अशुद्धीरूपेण बिलुप्रप्रायप्राची-
 नप्राठसूक्तिसमासतिमुद्धिताः सफलयन्तु मामकीर्णं परिश्रममिति सप्रश्रयं
 गयेयते । यम् ।

फाल्गुनसुदि ११ गुरौ । सं. १९४१ ।

मानवल्क्युपाख्यो गङ्गाधरशास्त्री ।

न्यायमञ्जर्याः शुद्धिपत्रम् ।

पं.	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पं.	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१	४ ममाय	मामय	१५०	८ आय	आय
२	४ प्रति पाठ	प्रतिपाठ	१५३	२१ गतिलङ्गा	गतिलिङ्गा
३	३ इन्द्राय	इन्द्राय	१५५	४ यहायते	यहायते
४	४ स्वयंभेदयत्सु	स्वयंभेदयत्सु	१५६	१६ तत्रायेत्र	तत्रायेत्र
५	२४ लयाभङ्ग	लयाभङ्ग	१५७	१७ इति-वाच्या	वाच्या
६	१५ अर्थे हि०	अर्थे प्रनाकः	१५८	१० दर्शनादिना	दर्शनादिना
७	७ चित्रस्येव	चित्रस्येव	१५९	२१ समर्थे दध्यते	समर्थयिष्यते
८	२१ कल्पनायेव प्र	कल्पनाये प्र	१६०	१७	
९	१६ किं चि	किं चि	१६५	८ निराकारः	निजाकारः
१०	२५ प्रमायान्तर	प्रमान्तर	१६६	३ कण्ठ	कण्ठ
११	२६ शक्तमध्या	शक्तमध्या	१६७	१३	
१२	२७ मिति । तथा	मिति तथा	१६८	२० व्यापितरिति	व्यापिता मतिरिति
१३	७ मुक्तोप	मुक्तोप	१६९	२४ यय । ते	यय ते ।
१४	१६ दृष्टान्ते	दृष्टान्ती	१७०	२ यय	यय
१५	१६ यश्च	न च	२११	२ न धान्यः	न धान्यः ।
१६	२४ कि कतम्	कि कतम्	२१५	६	
१७	४ दीप	दीप	११३		
१८	५ हानोपेक्षा	हानोपादानोपेक्षा	११५		
१९	१ नयनवच	नयनवच	२१७	१ प्रतिरुध्यते	प्रतिरुध्यते
२०	२४ निरङ्गय	निरङ्गय	२२६	२० कर्मशब्दः	कर्म शब्दः
२१	३ करणंवाह	करणं वाह	२३१	इति-न्यायवार्ति	न्यायवार्ति
२२	१७ तदपादाने	तदनुपादाने	२३७	१ मन्याया	मन्याया
२३	१५ नोद्योत	नोद्योत	२४४	१ प्रत्याकृत्य	प्रत्यायकृत्य
२४	२३ प्रतीति	प्रतीति	२४७	१७ द्विद्विभिप्रमत	द्विद्विभिप्रमत
२५	१५ दण्ड	दण्ड	२५३	१ न तत्त्व	न न तत्त्व
२६	१२ विन्यक्त	विकल्पक	२५४	११ अयत्तु	अयत्तु
२७	१७ सचिद्वि	सचिद्वि	२७०	१२ कातिका	काटिका
२८	१ विज्ञामच	विज्ञानमच	२७३	२५ तदर्थेन	तदर्थेन
२९	१६ पूर्वमेव	पूर्वमेव	२७५	१६ कनादर्शने	कनादर्शने
३०	२१ यश्च नैव	यश्च नैव	२७७	इति-वार्तिके	वार्तिके
३१	६ अभिति	अभिति	२८१	६	
३२	२४ तद्वदाह	तद्वदाह	२८२	७ उद्गच्छेद् इति	उद्गच्छेद् इति ।
३३	१३ स्थिति	स्थिति	२८५	२५ चान्ति	चान्ति
३४	११ नन्दतेषां	नन्दतेषां	२८६	७ प्रमायय	प्रमायय
३५	२० धमा	धमा	२८६	७ वाक्याना	वाक्याना
३६	६ तदुत्ते	तदुत्ते	२८७	२६ विविचता	विविचता
३७	१५ वायत्पुन.	वायत्पुन.			
३८	१० धम्मना	धम्मना			
३९	१६ न त्रियेदित्तुम्	न न त्रियेदित्तुम्			

३६३
न्यायसूत्रयोः मुद्रितपत्रम् ।

पृ. सं.	वस्तुत्वम् ।	मुद्रितम् ।	पृ. सं.	वस्तुत्वम् ।	मुद्रितम् ।
२१०	१४ विनाशम्	दिसत्रम्	३५८	११ मापय	मापय
"	२४		"	१७ सिध्यत तस्मात्	सिध्यतेतस्मात्
३००	*टि. धार्मिके	धार्मिके	३६३	७ मर्त्योर्वा	मर्त्योर्वा
३१३	११		३६४	१ धाव्य	धाव्य
३२०	२५		३६८	२० मद्रुवा	मद्रुवा
३२१	७ पंचदशे	पंचदशे	३७५	१३ सिद्धिमा	सिद्धिमा
"	२१ व्यंज्य	व्यंज्य	३७८	४ म्पत्त	म्पत्त
३२४	४ पौष्टोमिति	पौष्टोमिति	३८०	३ क्रिमने	क्रिमनेने
"	१४ तदा वस्तु सं	तदावस्तु सं	३८१	११ धर्मोपन	धर्मोपनने
३२८	१६ संसृष्टो	संसृष्टो	३८३	२४ अमात्रयमे	अमात्रयमे
३३३	द्विदिग् वा. ४	वा ५	"	२६ धर्मोतिरिति	धर्मोतिरिति
३३८	२१ कारण	कारण	३८६	१ मन्वत्वे	मन्वत्वे
"	२८ कारण	कारण	३८८	१० मन्वत्वे	मन्वत्वे
३३८	३३ होचम	होचम्	३९६	२३ पटपट	पटपट
"	३३ कारण	कारण	३९८	२० वाच्यता	वाच्यता
३४३	५ निवृत्ति	निवृत्ति	४०५	३ मच्छात्या	मच्छात्या
३४४	१३ धया च	धया च	"	२५ क्तु	क्तु
३४५	२१ धेदत	धेदत	४११	२१ सिद्धिति	सिद्धिति
३४७	६ प्रेक्षात्मक	प्रेक्षात्मक	"	१३ किं चि	किं चि
"	२६ त	त	४१३	२३ प्रह्वया	प्रह्वया
३४८	२१ दृष्ट	दृष्टे	"	२६ येष कथ	येष कथ
३५३	१७ नलि	नलि			

२८ श्री देवीदारा लक्ष्मीदेव
संस्कृत पाठशाला.

१२५ गूढालयादी, सुम्पर, ४, ५
श्रीगणेशाय नमः ।

न्यायमञ्जरी ।

जयन्तभट्टकृता गौतमसूत्रवृत्तिः ।

—०००—

नमः शाश्वतिकानन्दज्ञानैश्वर्यमयात्मने ।
सङ्कल्पसफलब्रह्मस्तम्भारम्भाय शम्भवे ॥ १ ॥
नमामि यामिनीनाथलेखालङ्कृतकुन्तलाम् ।
भयानां भवसन्तापनिर्वापणसुधानदीम् ॥ २ ॥
सुरासुरशिरोरत्नमरीचिखचिताङ्घ्रये ।
विघ्नान्धकारसूर्याय गणाधिपतये नमः ॥ ३ ॥
जयन्ति पुरजिद्वत्तसाधुवादपविचिताः ।
निदानं न्यायरत्नानामक्षपाद्रमुनेर्गिरः ॥ ४ ॥
अक्षपादमताम्भोधिपरिम्परसेत्सुकाम् ।
विगाहन्तामिमां सन्तः प्रसरन्तीं सरस्वतीम् ॥ ५ ॥
नानागुणरसात्वादखिन्ना ऽपि विदुषां मतिः ।
आलोकमात्रकेणममनुगृह्णातु नः श्रमम् ॥ ६ ॥
न्यायोपधिवनेभ्यो ऽयमाहृतः परमो रसः ।
इदमान्वीक्षिक्रीचीरात्रवनीतमिवोद्धृतम् ॥ ७ ॥
कुतो वा नूतनं वस्तु वयमुत्प्रेक्षितुं क्षमाः ।
वचोविन्यासवैचिच्यमात्रमत्र विचार्यताम् ॥ ८ ॥
तेरेव कुसुमेः पूर्वमसकृत्कृतशेखराः ।
अपूर्वार्चने दाम्नि दधत्येव कुतूहलम् ॥ ९ ॥
यद्वा निर्गुणमप्यर्थमभिनन्दन्ति साधवः ।
प्रणमिप्रार्थनाभङ्गसंविधानामशिक्षिताः ॥ १० ॥
तदियं वाङ्मयोद्यानलीलायिहरणोद्यतेः ।
विदग्धैः क्रियतां कर्णे धिराय न्यायमञ्जरी ॥ ११ ॥

अधपादप्रणीता हि विततो न्यायपादपः ।

सान्द्रामृतरसस्यन्दफलसन्दर्भनिर्माः ॥ १२ ॥

घयं मृदुपरिस्पन्दास्तदारोहणपङ्कजः ।

न तद्विभूतिप्राग्भारमालोकयितुमप्यलम् ॥ १३ ॥

तदेकदेशलेखे तु कृतो ऽयं विवृतिश्रमः ।

तमेव चानुगृह्णन्तु मन्तः प्रणययत्सलाः ॥ १४ ॥

असङ्घोरपि नात्मीयैरल्पैरपि परस्थितैः ।

गुणैः सन्तः प्रहृष्यन्ति चित्रमेवां विचेष्टितम् ॥ १५ ॥

परमार्थभावनारक्रमसमुन्मिपत्पुलकलाञ्छितरूपोलम्* ।

स्वकृतीः प्रकाशयन्तः पश्यन्ति सतां मुखं धन्याः ॥ १६ ॥

इह प्रेक्षापूर्वकारिणः पुरुषार्थसम्पदमभिवाञ्छन्तः तत्साधनाधिग-
मोपायमन्तरेण तदवाप्तिममन्यमानास्तदुपायायगतनिमित्तमेव प्रथममन्वे-
यन्ते । दृष्टादृष्टभेदेन च तद्द्विविधः पुरुषार्थस्य पन्थाः । तस्य दृष्टे विषये
रुचिः प्रकृतवृद्धव्यवहारसिद्धान्वयव्यतिरेकाधिगतसाधनभावे भोजनादावन-
पेक्षितशास्त्रस्यैव भवति प्रवृत्तिः । न हि मलिनः खायात् बुभुक्षितो वा
ऽश्नीयादिति शास्त्रमुपयुज्यते । अदृष्टे तु स्वर्गाप्यर्गमात्रे नैसर्गिकमोहान्ध-
तमसविलुप्रालोकरस्य लोकरस्य शास्त्रमेव प्रकाशः । तदेव सरुलसदुपायदर्शने
दिव्यं चक्षुरस्मदादेर्न योगिनामिव योगसमाधिज्ञानाद्युपायान्तरमपीति ।
तस्मादस्मदादेः शास्त्रमेवाधिगन्तव्यम् । तन्न चतुर्दशविधं यानि विद्वांस-
श्चतुर्दश विद्यास्थानान्याचक्षते । तत्र वेदाः चत्वारः प्रथमो ऽथर्ववेदः†
द्वितीय ऋग्वेदः तृतीयः यजुर्वेदः चतुर्थः सामवेदः । एते चत्वारो वेदाः
साक्षादेव पुरुषार्थसाधनोपदेशस्यभावाः अग्निहोत्र जुहुयात्स्वर्गकाम आत्मा
द्यातव्य इत्यादिश्रुतेः । स्मृतिशास्त्रमपि मन्वाद्युपनिबद्धमष्टकाशिखाकर्म-
प्रणाप्रवर्तनादिपुरुषार्थसाधनोपदेश्येव दृश्यते । अथूयमाणफलानामपि
कर्मणां फलवता विधिवृत्तपरीक्षायां घट्यते । सर्वे हि शास्त्रार्थः पुरुषार्थ-

* पुस्तकद्वये ऽपि परमार्थदायनेति पुलकाञ्छितेति च दृश्यते । परमार्थभावनैति पुस्तकना-
ञ्छितेति तु पुस्तकमिति तथैव निर्दिशतम् ।

† अत्रोपपत्तिं चतुर्षान्दिके स्वयमेव वक्ष्यति ।

पर्यवसायी न स्वरूपनिष्ठ इति । इतिहासपुराणाभ्यामपि उपाख्यानादिरर्थ-
नेन वैदिक एवार्थः प्रायेण प्रतन्यते । यथोक्तम् ।

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेत् ।

विभेत्यल्पश्रुताद्वेदे ममायं प्रतरिष्यतीति* ॥

तदेवं वेदपुराणधर्मशास्त्राणां स्वतः एव पुरुषार्थसाधनोपदेशस्वभा-
वत्त्वाद्विद्यास्थानत्वम् । अङ्गानि व्याकरणज्योतिःशिल्पाद्यन्दोनिस्तानि वेदा-
द्यौपयोगिपदादिव्युत्पादनद्वारेण विद्यास्थानत्वं प्रतिपद्यन्ते । तेषामङ्गसमा-
ख्येय तदनुगामितां प्रकृतयति । विचारमन्तरेणाव्यवस्थितवेदवाक्यार्था-
ननुधारणान्मीमांसा वेदवाक्यार्थविचारात्मिका वेदाकरस्येतिकर्तव्यताहूप-
मनुविभ्रतीति विद्यास्थानतां प्रतिपद्यते । तथा च भट्टः ।

धर्मं प्रमीयमाणे तु वेदेन करणात्मना ।

इतिकर्तव्यताभाग मीमांसा पूरयिष्यति ॥

अत एव सप्रमङ्गमिति न गण्यते मीमांसा प्रत्यासन्नत्वेन वेदे-
कदेशभूतत्वात् । विचारसहायो हि शब्दः स्वार्थं निराकाङ्क्षं प्रबोधयितुं
क्षमः । न्यायविस्तरस्तु मूलस्तम्भभूतः सर्वविद्यानां वेदप्रामाण्यहेतुत्वात् ।
वेदेषु हि तार्किकरचितकुतर्कविप्लावितप्रामाण्येषु शिथिलितास्याः कथ-
मिदं बहुव्रित्तव्यथासाद्विषाध्यं वेदाद्यैनुष्ठानमाद्वियेरन्त्साधरः । किं वा
तदानो स्यामिति परिच्छाने तदनुयायिना मीमांसाद्विविद्यास्थानपरिजनेन
कृत्यमिति । तस्मादशेषद्वुष्टुगतार्किकोपमर्दद्वारकदृढतरवेदप्रामाण्यप्रत्यया-
धायिन्यायोपदेशसममक्षपादोषद्विष्टमिदं न्यायविस्तराख्यं शास्त्रं प्रतिष्ठाननि-
बन्धनमिति पदं विद्यास्थानम् । विद्यास्थानत्वं नाम चतुर्दशानां शास्त्राणां
पुरुषार्थसाधनज्ञानोपायत्वमेवोच्यते । वेदनं विद्या तच्च न घटाद्विषेदन-
मपि तु पुरुषार्थसाधनवेदनं विद्यायाः स्थानमाश्रय उपाय इत्यर्थः ।
तच्च पुरुषार्थसाधनपरिज्ञानोपायत्वं कस्य चित्साक्षात्कारेण कस्य चिदु-
पायद्वारेणेति तानीमानि चतुर्दश विद्यास्थानानीत्याचक्षते । यथोक्तम् ।

पुराणतर्कमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशेति* ॥

अन्यथाप्युक्तम् ।

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दशेति ॥

पूर्वेषु तर्कशब्देनोपात्तमुत्तरं च न्यायविस्तरशब्देनैतदेव शास्त्र-
मुच्यते । न्यायस्तर्कौ ऽनुमानं चो ऽस्मिन्नेव व्युत्पाद्यते । यतः साङ्गार्हतां
तावत्त्वपणक्तानां कीदृशमनुमानोपदेशकौशलं क्रियदेव ततर्केण वेदप्रामाण्यं
रक्ष्यते इति नासाविह गणनाहं । बोद्धास्तु यद्यपि अनुमानमार्गावगाहन-
नैपुणाभिमानोद्धुरां कन्धरामुद्धहन्ति तथा ऽपि वेदविरुद्धत्याततर्कस्य कथं
वेदादिविद्यास्यानस्य मध्ये पाठः । अनुमानकौशलमपि कीदृशं शाक्यानामिति
पदेपदे दर्शयिष्यामः । चाधोकास्तु घराकाः प्रतिज्ञेप्रव्या यथ कः सुदतर्कस्य
तदीयस्येह गणनाप्रसरः । वैशेषिकाः पुनरस्मदनुयायिन एवेत्येवमस्यां जन-
तामु प्रसिद्धायामपि पदसक्यामिदमेव तर्कन्यायविस्तरशब्दाभ्यां शास्त्र-
मुक्तम् । इयमेवान्वीक्षिकी चतसृणां विद्यानां मध्ये न्यायविद्या गण्यते
आन्वीक्षिकी चयी घर्ता दण्डनीतिश्च शाश्वतीति । प्रत्यक्षागमाभ्यामी-
क्षितस्यान्वीक्षणमन्वीक्षा ऽनुमानमित्यर्थः । तद्भुत्पादकं शास्त्रमान्वी-
क्षिकम् । ननु चतस्रश्चेद् विद्याः कथं चतुदशं दर्शिताः । नैव विरोधः ।
घर्तादण्डनीत्योर्दृष्टेकप्रयोजनत्वेन सर्वपुरुषार्थोपदेशविद्यावर्गे गणनानहं-
त्यान्नप्यान्वीक्षिणोश्च तत्र निर्देशाच्चतुर्दशैव विद्याः । ननु वेदप्रामाण्य-
निर्णयप्रयोजनश्चेन्न्यायविस्तरः कृतमनेन मीमांसात एव तत्सिद्धेः । तत्र
ह्यर्थविचारवत्प्रामाण्यविचारो ऽपि कृत एव । सत्यम् । स त्वानुपङ्गिकः
तत्र मुख्यस्त्वर्थविचार एव । पृथक्प्रस्थाना हीमा विद्याः सा च शाक्या-
र्थविद्या न प्रमाणाविद्येति । न च मीमांसकाः सम्यग् वेदप्रामाण्यरक्षण-
धर्मा सरणिमथलोकप्रितुं कुशलाः । कुतर्ककण्टकनिररुनिरुद्धसञ्चरामार्गा-
मासपरिभ्रान्ताः खलु ते इति घट्यामः । न हि प्रमाणांतरसंशददाधर्मन्त-
रेण प्रत्यक्षादीन्यपि प्रमाणभावं भजन्ते किमुत तदधीनवृत्तिरेव शब्दः ।
शब्दस्य हि समयोपकृतस्य बोधकत्वमात्रं स्वाधीनमर्थतथात्वेतरत्वपरि-
निश्चये तु पुरुषमुपप्रेक्षित्वमस्यापरिहार्यम् । तस्मादाप्रोक्तत्यादेव शब्दः
प्रमाणीभवति नान्यथेत्येतन्नास्मिन्नेव शास्त्रे व्युत्पादयिष्यते । नन्वक्षणा-

दात्पूर्व कुतो वेदप्रामाण्यनिश्चय आसीत् । अत्यल्पमिदं* मुच्यते । जैमिने पूर्व केन वेदार्थो व्याख्यातः, पाणिने पूर्व केन पदानि व्युत्पादितानि । पिङ्गलात्पूर्व केन च्छन्दांसि रचितानि । आदिसर्गात्प्रभृति वेदवदिमा विद्या प्रवृत्ता । सक्षेपविस्तरविवक्षया तु तौस्तौस्तत्र तत्र कर्तृनाचक्षते । ननु वेदप्रामाण्य निर्विचारसिद्धमेव साधवो मन्यन्ते इति किमत्र विचार-यत्नः । न सशयविपर्ययनिरासार्थत्वात् । यस्य हि वेदप्रामाण्ये सशयाना विपर्यस्ता वा मतिस्त प्रति शास्त्रारम्भः । न हि विदितवेदार्थे प्रति मीमासा प्रस्तूयते । तदुक्तम् ।

नान्यतो वेदविद्भ्यश्च सूत्रवृत्तिक्रियेयतेः इति । भवति च चतु-
ष्कार पुरुष अत्र सन्दिग्धो विपर्यस्तो निश्चितमतिश्चेति । तत्र निश्चि-
तमतिरेष मुनिरमुना शास्त्रेणाज्ञस्य ज्ञानमुपजनयति सशयानस्य सशयमुप-
हन्ति विपर्यस्यतो विपर्ययस्य व्युत्स्यतीति तान्प्रति युक्तः शास्त्रारम्भः ।
कुत पुनरस्यैरपि निश्चितमतित्वं ज्ञातम् । उच्यते । भवति तावदेव
निश्चितमतिः स तु तत्र प्रभावाद्वा देवताराधनाद्वा शास्त्रान्तराभ्यासाद्वा
भवतु किमनेन तत्रैतत् स्यात्तत्र एव शास्त्रान्तरादस्मदादेरपि तत्त्वाधिगमो
भविष्यति इति किमसपादप्रणीतेन शास्त्रेण । परिहृतमेतत् सक्षेपविस्तरवि-
वक्षया शास्त्रप्रणयनस्य साफल्यत् । विचित्रचेतसश्च भवन्ति पुरुषा
इत्युक्तम् । येषामित एवाज्ञानसशयविपर्यया विनिवर्तन्ते तान्प्रत्येतत्प्रणयन
सफलमितीदं प्रणीतवानाचार्यः । तत्रेदमादिसूत्रम् ।

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्क-
निर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनियहस्था-
नानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ॥ १ ॥

ननु किमर्थो ऽयमादिवाक्यारम्भः । को ऽयं प्रश्नः । शास्त्र चेदार-
म्भणीय क्रमवृत्तित्वाद्वाच प्रथममवश्यं किमपि वाक्यं प्रयोक्तव्यं न ह्यादि
वाक्यमकृत्वा द्वितीयादिवाक्यप्रणयनमुपपद्यते इति ग्रन्थकरणमेवाघटमान

* अत्यल्पस्येदमुच्यते इति मूलम् ।

† शास्त्रप्रणयनं यस्य साफल्यमिति मूले पाठः ।

स्यात् । आह । न यत्त्वेन न जाने किं तु यदेव शास्त्रे द्युत्पाद्यत्वेन स्थितं तदेव द्युत्पाद्यतां किमादौ तदभिधेयप्रयोजनकीर्तनेन । उच्यते ।

आदिवाक्यं प्रयोक्तव्यमभिधेयप्रयोजने ।

प्रति पादयितुं श्रोतृप्रवाहोत्साहसिद्धये ॥

अभिधेयफलज्ञानविरहास्तमितोद्यमाः ।

श्रोतृमल्पमपि ग्रन्थमाद्रियन्ते न सूरयः ॥

को हि नाम विद्वानविदितविषये निष्प्रयोजने च कर्मणि प्रवर्तते ।

आह च भट्टः ।

सर्वस्येव हि शास्त्रस्य कर्मणो वा ऽपि कस्य चित् ।

यावत्प्रयोजनं नेत्तं तावत्सत्केन गृह्यतइति* ॥

ननु प्रयोजनपरिज्ञानमादौ श्रोतृणां कुनस्त्यमिति विन्त्यस् । किमस्मादेव वाक्याद्भूत युक्तितः वाक्यं तावदनिश्चितप्रामाण्यं कथं प्रयोजननिश्चयाय प्रभवति संशयाद्वा प्रवृत्तेो वेदार्थे ऽपि तथैव स्यादिति शास्त्रमनाख्यं स्यात् । युक्तितः प्रयोजनायगमः शास्त्रे सर्वस्मिन्नधीते सति सम्भवति नेतरथेति तदवगमपूर्विकायां प्रवृत्तावितरेतराश्रयः शास्त्राधिगमात् प्रयोजनपरिज्ञानं प्रयोजनपरिज्ञानाच्च शास्त्रप्रवणे प्रवृत्तिः । उच्यते । आदिवाक्यादेव श्रोतुः शास्त्रप्रयोजनपरिज्ञानमर्थसंशयाच्च श्रवणे प्रवृत्तिः ।

वेदे ह्यसिद्धप्रामाण्ये महाज्ञेयेषु कर्मसु ।

नानर्थशङ्कया युक्तमनुष्ठानप्रवर्तनम् ॥

बहुवितथ्ययायावद्वियोगसुगमे ऽध्यनि ।

प्रवृत्तिरुचितोदारफले लघुपरिश्रमे ॥

शृण्वन्त एव जानन्ति सन्तः कतिपयैर्दिनैः ।

क्रिमेतत्सफलं शास्त्रमुत मन्दप्रयोजनम् ॥

सूक्ष्मेक्षिका तु यदाच क्रियते प्रथमोद्यमे ।

असौ सकलकर्तव्यविप्रलोपाय कल्पते ॥

आत्मा हि भिषज् शृणा तदुक्तमनुतिष्ठति ।

तस्मिन्सविचिकित्सस्तु व्याधेराधिक्यमाप्रयात् ॥

तेनादिवाक्याद्विज्ञाय साभिधेयं प्रयोजनम् ।

तत्सम्भावनया कार्यस्तच्छास्त्रप्रवणादरः ॥

यैरप्यादिवाक्यमित्थं व्याख्यायते क्लिप्तानन्वितपदार्थकं वाक्यमनु-
पादेयं दशदाडिमादिवाक्यवत् । अन्वितपदार्थकमपि निष्प्रयोजनमनुपादेयमेव
सदसद्वायसदशनविमर्शवाक्यमिव । तदिहेपादेयताव्यापकप्रयोजनाद्यनुपल-
म्भादनादरणीयत्वमिति व्यापकानुपलब्ध्या प्रत्ययतिष्ठमानः प्रयोजनाद्यभि-
धायिनाऽऽदिवाक्येन निवृत्ताशङ्कः क्रियते इति तैरपि प्रयोजनप्रतिपादनमेवा-
दिवाक्यस्यार्थं इत्सुक्तं भवति । तत्प्रतिपादनेनैव व्यापकानुपलब्धिपरिहारा-
दाशङ्का निवारिता भवति इति । यद्यपि प्रवृत्तिहेतोरर्थसंशयस्य तर्कापरनाम्न
शौचित्यस्य वा समुत्पादनमादिवाक्येन क्रियते इति के चिदाचक्षते तदपि
प्रयोजनाभिधानद्वारकमेव । प्रयोजनविषयो हि संशयो वा सम्भावनान्प्रत्ययो वा
प्रवृत्त्यङ्गभूतस्तेनोत्पादनीय इति तदुत्पत्तौ प्रयोजनाभिधानमेवादिवाक्यस्य
व्यापारः संशयस्तु घस्तुवृत्तोपनत एव पुरुषवचसां द्वैविध्यदर्शनात् । शौच-
समाचारसाधुतादिना तु तस्मिन् सम्भावनाप्रत्ययो ऽपि लोकास्य भवतीति ।
तस्मात्प्रयोजनप्रतिपादनार्थमेवादिवाक्यमिति सूक्तम् ।

यद्य श्रोतृप्रवृत्त्यङ्गं तद्वक्तुं युक्तमादितः ।

न च प्रयोजनज्ञानादन्यदस्ति प्रवर्तकम् ॥

अभिधेयकथनमपि तत्साध्यप्रयोजनोपपादनाय श्रोतृबुद्धिसमाधा-
नाय च कर्तव्यमेव ।

अर्थाक्षिप्रस्तु संबन्धः फलशास्त्राभिधेयगः ।

तन्निर्देशेन सिद्धत्वान्न स्वकर्ण्डेन कथ्यते ॥

अभिधेयस्य शास्त्रस्य वाच्यवाचकभावलक्षणः संबन्धः शास्त्रा-
र्थस्य निःश्रेयसस्य च साध्यसाधनभावः संबन्धः तदाश्रयनिर्देशादेव
सिद्धः । अभिधेयास्तु प्रमाणादयो निग्रहस्थानपर्यन्ताः षोडश पदार्थाः
प्रथमसूत्रे निर्दिष्टास्तेषां स्वरूपमुपरिगृह्यते । अर्थपरिच्छित्तिसाधनानि
प्रत्यक्षादीनि प्रमाणाणि । तत्परिच्छेद्यमात्मादि । नानार्थैवमर्थः संशयः । हिता-
हितप्राप्तिपरिहारौ तत्साधनं च प्रयोजनम् । हेतोः प्रतिबन्धावधारणं दृष्टान्तः ।
प्रमाणातो ऽभ्युपगम्यमानः सामान्यविशेषधानर्थः सिद्धान्तः । परार्थानुमान-

वाच्यैकदेशभूता; प्रतिज्ञादयो ऽप्यथा । सन्दिग्धेऽन्यतरपदानुकूलकारण-
 दर्शनात्स्मिन्सम्भावनाप्रत्ययस्तरुं । साधनोपलम्भजन्मा तत्त्वावबोधो
 निर्णय । धीतरागवस्तुनिर्णयफलो घाद । विजिगीषुकथा पुरुषशक्तिपरीक्षण
 फला जल्प । तद्विशेषो वितण्डा । अहेतवो हेतुवदवभासमाना हेत्वाभासा ।
 अर्थविकल्पे यचनविघातश्छलम् । हेतुप्रतिबिम्बनप्राय प्रत्यवस्थान जाति ।
 सत्यवस्त्वप्रतिभास विपरीतप्रतिभासरश्च निग्रहस्थानम् । तत्र षड्यमाणल
 क्षणसूचनिर्देशानुसारेण कानि चिद्वैकवचनान्तानि पदानि विग्रहे यहीत-
 व्यानि प्रमाणाग्रयवहेत्वाभासाना घडुवचनेन विग्रहो दर्शयितव्य शेषाणा-
 मेकवचनेन लक्षणसूत्रेषु तथा निर्देशात् । यव चोद्वेगलक्षणयोरेकविषयता
 नितरा दर्शिता भवति । इतरैतरयोगे द्वन्द्व समास । प्रमाणादीना तत्त्वमिति
 सम्यन्धमात्रेण्यौ । तत्त्वस्य ज्ञान नि श्रेयसस्याधिगम इति कर्मणि षष्ठी । तत्त्वस्य
 ज्ञायमानत्वेन नि श्रेयसस्य चाधिगम्यमानत्वेन कर्मत्वात् । नन्वेव व्याख्या-
 यमाने तत्त्वप्रमाणादिपदसापेक्षत्वेनासमर्थत्वादसमास प्राप्नोति सापेक्षम-
 समर्थं भवतीत्याहुः । न चेद प्रधान सापेक्ष येन भवति वै प्रधानस्य
 सापेक्षस्यापि समास इति राजपुरुष ज्ञोभन इतिवत्समस्यते उत्तरपदार्थ-
 प्रधानत्वात्षष्ठीतत्पुरुषस्य ज्ञानमेवात्र प्रधान तत्त्वमुपसर्जनम् । अतश्च
 ऋद्धस्य राज पुरुष इतिवदसमास एव युक्त । ननु ज्ञानमपि प्रमाणादिषा
 पेक्ष भवत्येव तद्विषय हि तदिति । न तत्त्वपदेनास्य निराकाङ्क्षीकृतत्वात् ।
 तत्त्वस्य ज्ञानमिति तदिदानी तत्त्वमेव सापेक्ष घर्तते कस्य तत्त्वमिति
 तस्मात्तत्त्वस्योपसर्जनस्य सत सापेक्षत्वादसमास श्वेत्येवमभिग्रहमाना
 को घन तत्त्व च तज्ज्ञान चेति कर्मधारय व्याघचक्षिरे तत्पुनरयुक्तम् ।
 ज्ञानस्य स्वतस्तत्त्वातत्त्वविभागाभावात् । विषयकृतो हि ज्ञानाना तथाभावे
 ऽतथाभावे वा तदेतत्त्वविषयज्ञान भवति न स्वतस्तत्त्वस्यमात्रम् । किं
 पुनरिदं तत्त्वं नाम सतो ऽसतो वा यस्तुन प्रमाणापरिनिश्चितस्वरूप शब्द-
 प्रवृत्तिनिमित्त तदित्युच्यते । तस्य भावस्तत्त्वमिति तच्च ज्ञानेन निश्चीयते ।
 तत्परिच्छिन्दज्ज्ञान तत्त्वज्ञानमित्युच्यते । ज्ञानस्यापि तद्रूप ज्ञानान्तरपरि-
 छेदमेव भवति । निर्णयतत्त्वाच्च प्रमाणादय इति व्यतिरेकनिर्देश एव
 युक्त । न चासमासप्रसङ्गमात्रादन्यथा वर्णनमुचितम् । ईदृशाना समा

सानां सामर्थ्यानपायेन बहुशो दृष्टत्वाद् देवदत्तस्य गुरुकुलमिति । उपसर्जनं नोपसर्जनमिति न कारणमेतत्समासे विग्रहवाक्यसमानार्थतया समासे भवति सा चेह चिद्यते एव । वैयाकरणा अपि ईदृशि पदानि समस्यन्त्येव । अथ शब्दानुशासनं केषां शब्दानां लौकिकानां वैदिकानां चेति । तस्माद्यथाभाष्यमेव पण्डित्यव्याख्यानमनवद्यम् ।

ननु षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानस्य कथं निःश्रेयसाधिगमहेतुत्वमिति वक्तव्यम् । वेदप्रामाण्यसिद्धयै चेदं शास्त्रमिति तावन्मात्रमेव व्युत्पाद्यतां किं षोडशपदार्थकन्यायन्यनेन । उच्यते । आत्मापवर्गपर्यन्तद्वादशविधप्रमेयज्ञानं तावदन्यज्ञानानौपर्ययकमेव साक्षादपवर्गसाधनमिति वक्ष्यामः । तत्त्वज्ञानान्निध्याज्ञाननिरासे सति तन्मूलः संसारो निवर्तते इति प्रमेयं तावदवश्योपदेश्यम् । तस्य तु प्रमेयस्यात्मादेरपवर्गसाधनत्वाधिगम आगमैकनिबन्धनः ।

तस्य प्रामाण्यनिर्णीतिरनुमाननिबन्धना ।
 आप्तोक्तत्वं च तल्लिङ्गमविनाभाषि वक्ष्यते ॥
 प्रतिबन्धग्रहे तस्य प्रत्यक्षमुपयुज्यते ।
 कोऽन्यस्सन्तरणे हेतुरनवस्थामहोदधेः ॥
 आमूर्धेदादियाक्रोषु दृष्ट्वा प्रत्यक्षतः फलम् ।
 घञः प्रमाणमाप्तोक्तमिति निर्णीयतां यतः ॥

उपमानं तु क्व चित्कर्मणि सोपयोगमित्येवं घत्पृथकारमपि प्रमाणं प्रमेयवदुपदेष्टव्यम् । संशयादयस्तु पदार्था यथासम्भवं प्रमाणेषु प्रमेये चान्तर्भूयन्तोऽपि न्यायप्रवृत्तिहेतुत्वात्पृथगुपदिश्यन्ते । न्यायश्च वेदप्रामाण्यप्रतिष्ठापनपूर्वकत्वेन पुरुषार्थापयोगित्वमुपयातीति दर्शितम् ।

तत्र नानुपलब्धेऽप्ये न निर्णीते प्रवर्तते ।
 किं तु संशयिते न्यायस्तदङ्गं तेन संशयः ॥
 प्रयोजनमनुद्दिश्य न च न्यायं प्रयुञ्जते ।
 दृष्टान्तः पुनरेतस्य सम्बन्धग्रहणास्पदम् ॥

सिद्धान्तोऽपि धर्मप्रापणेनाश्रयासिद्धतामपोद्गुरन्त्यायं प्रवर्तयति ।
 ननु संशयपदेन न्यग्रविषयं सन्दिग्धं धर्मिणमभिदधताऽऽश्रयासिद्धिरपो-

त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरुद्देशो लक्षणं परीक्षेति । नामधेयेन पदार्थाभिधानमुद्देशः । उद्दिष्टस्य तत्त्वव्यवस्थापको धर्मो लक्षणम् । लक्षितस्य तल्लक्षणमुपपद्यते न वेति विचारः परीक्षा । ननु च विभागलक्षणा चतुर्थ्यापि प्रवृत्तिरस्त्येवाभेदवत्सु प्रमाणसिद्धान्तच्छलादिषु तथा व्यवहारात् । सत्यम् । प्रथममूत्रोपदिष्टे भेदवति पदार्थे भवत्येव विभागः उद्देशरूपानपायानु उद्देश एवासौ । सामान्यसञ्ज्ञया कीर्तनमुद्देशः प्रकारभेदसञ्ज्ञया कीर्तनं विभाग इति । तथा चोद्देशतयेव तत्र तत्र भाष्यकारो व्यवहरति । अयथायः प्रमाणोद्देश इत्याक्षेपे तस्मादायार्थं एव प्रमाणोद्देश इति च समाधानमभि-
दधानः । तस्माच्चित्रिधेय प्रवृत्तिः । तत्रोद्देशः प्रथममवश्यं कर्तव्यः अनुद्दि-
ष्टस्य लक्षणपरीक्षानुपपत्तेः । सामान्यविशेषलक्षणयोरपि पौर्वापर्यनियमो इत्येषः ।
अलक्षिते सामान्ये विशेषलक्षणावसराभावात् । परीक्षा तु लक्षणोत्तरकालभा-
षिनीति तत्स्वरूपनिरूपणादेव गम्यते विभागसामान्यलक्षणयोस्तु नास्ति
पौर्वापर्यनियमः । पूर्वं वा सामान्यलक्षणं ततो विभागः पूर्वं वा विभागः
ततः सामान्यलक्षणमुच्यते इति । तद्विद्वाद्देशस्तावद्वाख्यातः । अस्माभित्तु
लक्षणमूत्राण्येव व्याख्यास्यन्ते । परीक्षामूत्रसूचितं तु यस्तु शोषयोगलक्षणवर्ण-
नायसरे एव यथाशुद्धिं दर्शयिष्यते । न पृथक्परीक्षामूत्रविशरणश्रमः करिष्यते ।
प्रथममूत्रानन्तरं दुःखजन्मेत्यादि द्वितीयं मूत्रं लक्षणानौपयिकत्याज्जेह विवृ-
तम् । अपर्यापरीक्षाशेषभूतत्वानु तदयसरे एव निर्णयिष्यते* ।

प्रमाणसामान्यलक्षणं विभागमूत्रे त्यवसरत्वात्प्रत्यादिदानीमेष विधिपत्ते ।

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणाणि † ॥

इति श्चेदं तावद्विचार्यते । किं प्रमाणं नाम किमस्य स्यहृषं किं वा
लक्षणमिति । ततः तत्र मूत्रं योजयिष्यते । तदुच्यते । अत्र्यभिचारिणीम-
सन्दिग्धामर्योपन्निधिं विदधती योधायोधस्यभाया मामयो प्रमाणम् । योधा-
योधस्यभाया हि तस्य स्यहृषम् । अत्र्यभिचारादिविशेषणायोपन्निधिमाधनस्य
लक्षणम् । ननु च प्रमीयते येन तत्प्रमाणमिति करणसाधनेन इयं प्रमाणा-
शब्दः । करणं च साधकतामं समवयवत्वादिगणः । स चावेदिकः साध-

हान्तरसम्भवे हि तदपेक्षयातिशययोगात्किं चित्साधकतममुच्यते । साम-
 याश्वैकत्वात्तदतिरिक्तसाधकान्तरानुपलम्भात्किमपेक्षमस्या अतिशयं ब्रूमः ।
 अपि च कस्मिन्चिदप्ये सामय्याः प्रमाणत्वम् । प्रमीयमाणो हि कर्मभूतो
 वेपथुः सामय्यन्तरीभूतत्वात्सामय्येवेति करणतामेव यायात् । निरालम्ब-
 शाश्वेदानीं सर्वप्रमितयो भवेद्युरालम्बनकारकस्य चक्षुरादिवत्प्रमाणान्तः-
 णित्वात् । कश्च सामय्या प्रमेयं प्रमिमीते । प्रमातापि तस्यामेव लीनः ।
 एवं च यदुच्यते प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमितिरिति चतसृषु विधासु तत्त्वं
 रिसमाप्यते इति तद्ग्राह्यते । न च लोको ऽपि सामय्याः करणसाध-
 नमुमन्यते तस्यां करणविभक्तिमप्रयुञ्जानः । न ह्येवं चक्षुरो भवन्ति
 नैकिकाः सामय्या पश्याम इति किं तु दीपेन पश्यामः चक्षुषा निरीक्षामहे
 इत्याचक्षते । तस्मान्न सामयी करणमकरणत्वाच्च न प्रमाणमिति नेदं साधु
 प्रमाणस्वरूपम् । अत्रोच्यते । यत्त एव साधकतमं करणं करणसाधनश्च
 प्रमाणशब्दः तत्त एव सामय्याः प्रमाणत्वं युक्तम् । तद्भूतिरेकेण कारकान्तरे
 ऋ चिदपि तमवर्थसंस्पर्शानुपपत्तेः । अनेककारकसन्निधाने कार्यं घटमानम-
 न्यतरव्यपगमे च विघटमानं कस्मि अतिशयं प्रयच्छेत् । न चातिशयः कार्य-
 जन्मनि कस्य चिद्व्यधायते सर्वेषां तच्च व्याप्यप्रमाणत्वात् । सन्निपत्य जन-
 कत्वमतिशय इति चेन्न । आरादुपकारकाणामपि कारकत्वानपायात् । ज्ञाने
 च जन्ये किमसन्निपत्य जनक सर्वेषामिन्द्रियमनोऽर्थादीनामितरेतरसंसर्गे
 सति ज्ञाननिष्यतेः । अथ सहसैव कार्यजननमतिशयः । सो ऽपि कस्यां
 चिद्व्यस्यायां करणस्यैव कर्मणोपि शक्यते वक्तुम् । अचिरलजलधरधाराप्रबन्ध-
 कट्टान्धकारनिबद्धे बहुलनिर्गमे सहसैव स्फुरता विद्युत्प्रतालोकेन कामिनीज्ञा-
 नमादधानेन तज्जन्मनि सातिशयत्वमवाप्यते । श्वमितरकारककट्टान्धसन्नि-
 धाने सत्यपि सीमन्तिनीमन्तरेण तद्दर्शनं न सम्पद्यते । आगतमात्रायामेव
 तस्यां भवतीति तदपि कर्म कारकमतिशययोगित्वात्करणं स्यात्तस्मात्फलो-
 त्पादाविनाभाविस्यभावत्वमवश्यतया कार्यजनकत्वमतिशयः । स च साम-
 य्यन्तर्गतस्य न कस्य चिदेकस्य कारकस्य कथयितुं पायते । सामय्यास्तु
 सो ऽतिशयः सुखः सन्निहिता चेत्सामयी सम्पन्नमेव फलमिति सैवाति-
 शयवती । ननु मुख्ययोः प्रमातृप्रमेययोरपि तदविनाभाविन्यमतिशयो

दृतेषु । सत्यम् । क्व चित्तु विषये संशयमन्तरेणापि न्यायप्रवृत्तिर्दशविध्यते
इति संशयितैकविषयन्यायनियमाभावात्सिद्धान्तो ऽपि वक्तव्यः ।

न्यायाभिधाने ऽवयवाः परं प्रत्युपयोगिनः ।

पराथमनुमानं च तद्राहुर्न्यायवादिनः ॥

ननु प्रतिज्ञोदाहरणाभ्यां तदभिधेयौ सिद्धान्तदृष्टान्तौ गम्येते एव
किं पृथगुपादानेन । यद्येवं हेत्वाख्येनापयवेन तदभिधेयसिद्धेरनुमानमपि
पृथग् न वक्तव्यं स्यात् । एवं भवतु किं नश्चिन्नम् । मैथम् । अभिधेये
न्याये निरूपणीये तदभिधायिनामवयवानामवसर इति तदर्थः प्रथमं
व्युत्पादनाहो भवतीतरथा ऽवयवमात्रोपदेशस्य शास्त्रं समाप्येन । तर्कः
संशयविज्ञानविषयीकृततत्त्वकल्पपक्षद्वयान्यतरपक्षशैथिल्यसमुत्पादनेन तदि-
तरपक्षविषयं प्रमाणमक्रेयसम्पद्यमानप्रतिपक्षव्युदासमनुगृह्णाति मार्गशुद्धिमाद-
धान इति पृथगुपदिश्यते । स चाशयशुद्धिमुपदर्शयितुं वादे प्रयोक्ष्यते इति
अन्यतराधिकरणनिर्णयमन्तरेण न पर्यवस्यति न्यायोपरमकारणत्वेन तस्य
प्रयत्नको निर्णय इतरथा निरवसानमनासादितफलं को नाम न्यायमार-
मेत । ननु तत्त्वज्ञानपदेन गतार्थत्वात्त पृथग्वक्तव्यो निर्णयः निर्णयो हि
तत्त्वज्ञानमेव । अस्त्येतत् । किं तु योऽशयपदार्थतत्त्वज्ञानं प्रमाणान्तरकरण-
कमपि भवति न तस्य न्यायोपरमहेतुत्वमेव तु साधनरूपवसरविज्ञोद-
जन्मा निर्णयस्तदुपरमहेतुः पृथगुपादानमन्तरेण न लभ्यते । नन्वनुमा-
नपदादेप तर्हि यथाभिलषितो लभ्यते निर्णयः । तदयुक्तम् । अनुमानफलं
निर्णयो नानुमानम् । करणस्य प्रमाणत्वात्त्रिण्योपादानमन्तरेण तदनुमानम-
फलमपर्यवसितं स्यात् । उभाभ्यां तर्हि तत्त्वज्ञानानुमानपदाभ्यामयमाश्ले-
ष्यते निर्णयः । अनुमानस्य तत्त्वज्ञानान्तत्यात् । न । निर्णयोपादाना-
द्विना तदन्तत्वासिद्धेः लिङ्गाभाससमुत्पत्त्यतत्त्वज्ञानाभाससम्भवात् । ननु संशय-
पूर्वकत्वादनुमानस्य सामर्थ्यान्निर्णयान्ततैश्च भाविष्यति इति संशयानुमानत-
त्त्वज्ञानपदेर्गतार्थो निर्णयः । मैथम् । संशयपूर्वकत्वे ऽप्यनुमानस्य तदाभा-
सोपजनितनिर्णयाभाससम्भवात् । न चेप नियमः संशयपूर्वकमनुमान-
मिति । तस्मादनुमानस्य विधिनिर्णयावसानत्यनाभाय निर्णयपदमुपादेय-

मित्यलं प्रसङ्गेन । वादे तु विचार्यमाणे न्यायः संशयच्छेदनेनाध्यवसिताव-
 बोधमध्यवसिताभ्यनुज्ञातं च विदधतस्त्वपरिशुद्धिमादधातीति वीतरागैः
 शिष्यसङ्घस्यचारिभिः सह वादः प्रयोक्तव्यः । जल्पवितण्डे तु दुष्टतार्किको-
 परचितरूपटदूषणाडम्बरसन्त्वास्यमानसरलमतिसमाश्वासनेन तद्दुदयस्यत-
 त्वज्ञानसंरक्षणाय क्व चिद्वचसरे वीतरागस्याप्युपयुज्यन्ते इति वक्ष्यामः ।
 हेत्वाभासाः सम्यगन्यायप्रविवेकोपकारद्वारेण तदुपयोगिनो हेत्वाभासम्बहुपा-
 वधारणे हि सति तद्विलक्षणतया हेतवस्सुखमशगम्यन्ते । नन्वच विप-
 र्ययो दृश्यते हेत्ववगमे सति तदितरहेत्वाभासव्यवस्थापनात् । सत्यमे-
 वम् । तथा ऽपि प्रयोक्तुं च द्वयमपि ज्ञेयं हेतवः प्रयुज्यन्ते हेत्वाभासाश्च
 परिह्रियन्ते इति । यच्च नियहस्यानपरिगणिता अपि हेत्वाभासाः पुनस्-
 पदिश्यन्ते तद्वादे चोदनीया भविष्यन्तीत्याशयेन । क्लृप्तातिनियहस्यानानि
 जल्पवितण्डोपकरणानि तेषामवधृतस्वरूपानां स्वशाश्वे परिवर्जनं क्व चिद-
 वसरे प्रयोगः परप्रयुक्तानां च प्रतिसमाधानमित्यादि शक्यक्रियम् । अतस्ता-
 न्यपि जल्पवितण्डाङ्गत्वाज्ज्ञातव्यानीति पृथगुपदिश्यन्ते ।

दुःशिक्षितकुतर्कांश्लेशथाचालिताननाः ।

शक्याः किमन्यथा जेतुं वितण्डाटोपपण्डिताः ॥

गतानुगतिको लोकः कुमारे तत्प्रतारितः ।

मा गादिति च्छलादीनि ग्राह कारुणिको मुनिः ॥

तदेवमुपदेष्टव्याः पदार्थाः संशयादयः ।

तन्मूलन्यायनिर्णयवेदप्रामाण्यसंविदे ॥

तेनागमप्रमाणत्वद्वाराऽऽखिलफलप्रदा ।

इयमान्वोक्तिकी विद्या विद्यास्थानेषु गम्यते ॥

आह च भाष्यकारः ।

प्रदोषः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।

आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे परीक्षितेति ॥

इत्येष षोडशपदार्थनिबन्धनेन निःश्रेयसस्य मुनिना निरदेशि पन्थाः ।

अन्यस्तु सन्नपि पदार्थगणो ऽपवर्गमागोपयोगविरहादिह नोपदिष्टः ॥

ऽस्येव प्रमितिसम्बन्धमन्तरेण तयोस्तथात्वाभावात् । प्रमित्योतीति प्रमाता भवति प्रमीयते इति च प्रमेयम् । सत्यमेव नत् । किं तु साकल्यप्रसादल-
ब्धप्रमितिसम्बन्धनिबन्धन प्रमातृप्रमेययोर्मुण्डस्यस्वरूपलाभ साकल्यापचये
प्रमित्यभावाद्गौणे प्रमातृप्रमेये सम्पद्येते । यद्य च साकल्यमन्तरेण प्रमितित-
मवर्धयोगात्तदेव करणम् । यत्तु किमपेक्ष सामर्थ्या करणत्वमिति तदन्तर्ग-
तकारकापेक्षमिति द्रूम । कारकाणां धर्मं सामर्थी न स्वरूपहानाय तेषां
कल्पते साकल्यद्रव्यायामपि तत्स्वरूपप्रत्यभिधानात् । ननु समयेभ्य सामर्थी
भिन्ना चेत्कथं पृथङ् नोपलभ्यते । अभेदे तु सर्वकारकाणि करणीभूतान्ये-
वेति कर्तृकर्मत्रयहारोच्छेदप्रसङ्गं मैत्रम् । समयसन्निधानाप्यधर्मस्य प्रत्य-
क्षमुपलम्भात् । पृथगवस्थितेषु हि स्यात्साकल्यज्वलनतण्डुलादिषु न समयता
प्रत्यय समुदितेषु तु भवतीत्यतस्तानुपटलपरिघटितघटाद्यद्ययवियत्कार-
ककलापनिष्पाद्यद्रव्यान्तराभावे ऽपि समुदायात्मिका सामर्थी विद्यते एवेति
समुदाय्यपेक्षया करणता प्रतिपद्यते तस्मान्न परिघोटनीयमिदं कस्मिन्कर्मणि
सामर्थी करणमिति । समुदायिना सामर्थ्यप्रस्थायामपि स्वरूपानपायात्
समुदायिविशेषे कर्मणि सामर्थी करणम् । अत एव न प्रमितेर्निरालम्बन-
त्वम् । यत्नेन प्रमाता पृथगुपदर्शित इति विद्याद्यतुष्टयमपि समाहितम् ।
यत्स्वभ्यापि साद्रव्या करणविभक्तिनिर्देशो न दृश्यते इति तत्रोच्यते ।
सामर्थी हि सहति सा हि सहन्यमानव्यातिरेकेण न व्यवहारपदधीमवतरति
तेन सामर्थी पश्यामीति न व्यपदेशः । यस्तु दीर्घेन्द्रियाणां तृतीयानि-
र्देशं स फलोपजननाशिनभाविस्वभावत्वाप्यसामर्थीस्वरूपसमारोपणनिब-
न्धनः । अन्यथापि च तद्रूपसमारोपेण स्यात्त्वा पचतीति व्यपदेशो दृश्यते
एव । तस्मादन्तर्गतकारकापेक्षया लब्धकरणमाया सामर्थी प्रमाणम् ।

अपरे पुनराचक्षते । सामर्थी नाम समुदितानि कारकाणि तेषां द्वैरूप्य-
मट्टवद्गमम् । अथ च तानि पृथगवस्थितानि कर्मादिभावात् भजन्ते । अथ च
तान्येव समुदितानि करणीभवन्तीति को ऽयं नयः । तस्मात्कर्तृकर्मव्य-
तिरिक्तमत्रभिचारादिविशेषणकार्यप्रमाजनकं कारकं करणमुच्यते । तदेव च
तृतीयया व्यपदिशन्ति । दीर्घेन पश्यामि चक्षुषा निरोक्षे लिङ्गेन बुध्ये यत्नेन
जानामि मनसा निश्चिनोमीति । ननु बीष्येव कारकाण्यस्मिन् पक्षे भवेयु

ज्ञानक्रियायां तावदेवमेवैतद्यथा भवानाह । पाकादिक्रियासु क्रियाश्रयधारणाद्युपकारभेदपर्यालोचनया भवत्वधिकरणादिकारकान्तरव्यवहारः । प्रमितौ तु मनोदीपचक्षुरादेर्न लक्ष्यते विशेष इति तत्सर्वं करणत्वेन सम्मतम् । कस्तेषु तमवर्थ इति चेत् । अस्ति कश्चिद् यदयं लोको ऽहं मया जानामि घटेन घटं जानामि इति न कर्तृकर्मणी विस्मृत्यापि करणत्वेन व्यपदिशति । नयनमनोदीपशब्दलिङ्गादीनि तु तथा व्यपदिशति सो ऽयमेवां पश्यति कर्तृकर्मवैलक्षण्यं चक्षुरादीनाम् । तद्वैलक्षण्यमेव च तेषामतिशय इति तदयमिह प्रमाणं प्रमाता प्रमेयं प्रमितिरिति चतुर्वर्गणैव व्यवहारः परिसमाप्यते । तस्मात्कर्तृकर्मवैलक्षणा संशयविपर्ययरहितार्थबोधविधायिनी बोधाबोधस्वभावा सामयी प्रमाणमिति युक्तम् ।

ये तु बोधस्यैव प्रमाणत्वमाचक्षते न सूक्ष्मदर्शनास्ते बोधः खलु प्रमाणस्य फले न साक्षात्प्रमाणम् । करणार्थाभिधानो हि प्रमाणशब्दः प्रमीयते ऽनेनेति प्रमाणम् । प्रमीयते इति को ऽर्थः प्रमा जन्यते इति । प्रमाणादवगच्छाम इति च वदन्तो लौकिकाः करणस्यैव प्रामाण्यमनुमन्यन्ते । यन्तु प्रमा प्रमाणमिति प्रमाणशब्दः स प्रमाणफले दृष्टव्यः । तथा च संशयविपर्ययात्मकं प्रमाणफलमिति ज्ञानमात्ममनोऽनुमाने तद्विशेषणार्थपरिच्छेदे वा विशिष्टप्रमाणजननात्प्रमाणातां प्रतिपद्यते । अव्यभिचारादिविशेषणोपपन्नमपि ज्ञानमफलजनकमप्रमाणमेव प्रमाणमुच्यते । तदयुक्तम् । सकलजगद्विदितबोधेतरस्यभावशब्दलिङ्गादीनिन्द्रियादिपरिहारप्रसङ्गात् । तस्मात्सामग्र्यनुपविष्टबोधो विशेषणज्ञानमिव क्व चित्प्रत्यक्षे लिङ्गज्ञानमिव लिङ्गिप्रमितौ साहचर्यदर्शनमिवोपमाने शब्दश्रवणमिव तदर्थज्ञाने प्रमाणातां प्रतिपद्यते । अत एव बोधाबोधस्वभावा सामयी प्रमाणमित्युक्तम् ।

अन्ये तुल्यसामग्र्यधीनयोक्तानार्थयोर्माह्वयाहकभावं वदन्तो बोधं प्रमाणमभ्युपागमन् । षण्महाङ्गेषु पदार्थेषु सहकार्युपादानकारणापेक्षणान्तरसन्ततिजननेन च लोकयाचामुद्रहत्सु ज्ञानजन्मनि ज्ञानमुपादानकारणमर्थः सहकारिकारणम् अर्थजन्मनि चार्थ उपादानकारणं ज्ञानं सहकारिकारणमिति । ज्ञानं च ज्ञानार्थजन्यमर्थश्चार्थज्ञानजन्यो भवतीत्येवमेकसामग्र्यधीनतया तमर्थमव्यभिचरतो ज्ञानस्य तत्र प्रामाण्यमिति । तदिदमनुपपन्नम् । अफल-

जनकस्य प्रमाणस्यापतेरित्युक्तत्वात् । अपि च कर्मणि ज्ञानं प्रमाणमिष्यते ।
यद्योक्तं सत्यापारमिथाभाति व्यापारेण स्वकर्मणेति । स चायमर्थेद्यो ज्ञानमम-
कालप्सतः पूर्वाभ्यां ज्ञानार्थसदाभ्यामुपजनित इति तत्कर्मतां प्रतिपद्यतां न
पुनः स्वममानकान्प्रमत्तज्ञानव्यक्रमतामिति । ननु च तुन्यसामप्यधीनतया
समानकालतया च तदव्यभिचारमिदो क्व कर्मन्यमुपयुज्यते । इन्त तर्हि
सदोत्पन्नयोः समानसामर्थीक्योपेक्षयाहकनियमः किंकृत इति कर्तव्यं ज्ञानं
प्रकागम्यभावमिति याहकम् । अर्थो लडात्मेति याह्यमिति चेदयमपि विशेष-
पन्तुन्यकारणयोः कुतस्त्यः । उपादानसहकारिकारणभेदादिति चेत् । तस्य
क्षणमङ्गभङ्गे निराकारिष्यमाणत्वात् । ये हि निराकारस्य बोधरूपस्य नीलपी-
ताद्यनेकविषयसाधारणत्वात् जनकत्वस्य च चक्षुरादायपि भायेनातिप्रसङ्गा-
त्तदाकारत्वकृतमेव ज्ञानकर्मनियममयगच्छन्तः साकारविज्ञानं प्रमाणमिति
प्रतिपेदिरे ते ऽपि विज्ञानाद्वैतविषयविषयमभिदधानास्तन्निरासप्रसङ्गमत्र नि-
रसिष्यन्ते । न ह्येकमेव साकारं ज्ञानं याह्यं याहकं च भवितुमर्हतीति
वक्ष्यते । अर्थस्तु साकारज्ञानवादिनो न समस्त्येव । स ह्यनुमेयो वा स्यात्प्र-
त्यक्षो वा । जानुमेयः सम्यन्धयहणाभावात् । अर्थे हि सति साकारं निराकारं
तदत्यये नित्यानुमेयवाह्यार्थजात्री ज्ञानं क्व दृष्टवान् । नापि प्रत्यक्षो ऽर्थः ।
आकारद्वयप्रतीत्यभावात् । अभ्युपगमे ज्ञानवस्याप्रसङ्गात् । अर्थाकारो हि
निराकारज्ञानगम्यो न भवतीति ज्ञानेनाकारयता गृह्यते । सो ऽयमिदानीं
ज्ञानाकारो ऽपि याह्यत्वादन्येनाकारयता गृह्यते सो ऽप्यन्येनेति । अथ वा
अर्थो निराकारज्ञानवाह्यतां नोपयातीति स्वयाहके ज्ञानात्मनि समर्पितात्मा
भवतीति साकारं ज्ञानमेवेदं सम्पन्नमिति पुनरर्थो ऽन्यः कल्पनीयः सो ऽपि
याह्यत्वात्म्यवाहकस्य साकारत्वसिद्धये तत्रैव लीयते इति साकारं ज्ञान-
मेजागमिष्यते इति पुनरर्थो ऽन्य इतीत्यमनशस्या । प्रतिकर्मश्रवस्था तु
जनकत्वनिबन्धना भविष्यति वस्तुम्यभावस्यापर्यनुयोज्यत्वात् । साकारपक्षे
ऽपि पर्यनुयोगसाम्यमित्यादि सर्वमुपरिष्ठात् सविस्तरमभिधास्यते । साकारपक्षे
ऽपि च न प्रमाणाद्भित्तिरिक्तं फलमुपदर्शितमित्यसत्यत्वं ग्यायम् ।

गात्रराशु वृजते गयते बोधप्रामाण्यवादिनो विज्ञानादभिन्नमेव
फलमभिदधति ते वाहं निरसनीया भवन्त्येव वयं तु विज्ञानाद्विन्न-

मेव फलमर्थदृष्टतास्यमभ्युपगच्छामः । तेनेव तदनुमीयते ज्ञानं हि नाम क्रियात्मकं क्रिया च फलानुमेया ज्ञातृव्यापारमन्तरेण फलानिष्यतेः । संसर्गो ऽपि कारकाणां क्रियागर्भ एव भवति तदनभ्युपगमे किमधिकृत्य कारकाणि संसृज्येरन् । न चासंसृष्टानि तानि फलवन्ति । क्रियावैशवशाच्च कारकं कारकं भवति । अपरथा हि तद्वस्तुस्वरूपमात्रमेव स्याद् न कारकम् । ततश्च न फलार्थिभिरुपादीयेतेति व्यवहारविप्रलोपः । तस्माद्यथा हि कारकाणि तदुलसलिलानलस्थाल्यादीनि सिद्धुस्वभाषानि साध्यं धात्वर्थमेकं पाकलक्षणापुरीकृत्य संसृज्यन्ते संसृष्टानि च क्रियामुत्पादयन्ति तथा ऽऽत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षे सति ज्ञानास्यो व्यापार उपजायते स च न प्रत्यक्षः अर्थस्यैव बाहिर्देशसम्बद्धस्य गहणादाकारद्वयप्रतिभासाभावादगृहीतस्यापि तस्य चक्षुरादिषट्पायत्वात्परोक्षो ऽपि चासौ विषयप्रकाशतालक्षणेन फलेन कल्प्यते । तदाह भाष्यकारः* न ह्यज्ञाते ऽर्थे कश्चिद्बुद्धिमुपलभते ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छतीति । धार्तिककृता ऽप्युक्तम् ।

नान्यथा ह्यर्थसद्भावो दृष्टः सन्नुपपद्यते ।

ज्ञानं चेन्नेत्यतः पश्चात्प्रमाणमुपकल्प्यते । इति ।

तदेव फलानुमेयो ज्ञानव्यापारो ज्ञानादिगच्छयाच्यः प्रमाणम् । इन्द्रियादीनां तदुत्पादकतया ज्ञानमुपचरति न साक्षादिति । अत्र प्रतिविधीयते । अहो यत् इमे केभ्यो विभ्यतः श्रोत्रियाः परं किमपि वैकल्प्यमुपागताः । न खल्वनित्यं परोक्षं ज्ञानं भवितुमर्हति । ज्ञातो ऽर्थ इति क्व चित्तद्विशिष्टार्थप्रत्यक्षमर्थदर्शनाद् विशेषणायह्ये शुक्रः पट इतिऽद्विशिष्टप्रतीतेरनुत्पादात् । कश्चायमियान्मन्त्रासः त्रिषयग्रहणकाले विज्ञानायह्यणमात्रकेण धाह्यार्थनिहयथादिनः शक्याः शक्याः शमयितुम् । यत् क्रियास्यभाषत्वात्तस्य परोक्षस्य तदनुक्तम् । न हि क्रियास्यभाषं ज्ञानमपि तु फलस्यभाषमेव । अपि च क्रिया ऽपि प्रत्यक्षद्रव्यवर्तिनी प्रत्यक्षेय भट्टानां प्रत्यक्षरचात्मा तत्किमनेनापराद्धं यदेतदीयक्रियाया अप्रत्यक्षस्यमुच्यते । न चोत्त्वेपणादिभेदभिन्नपरिस्पन्दात्मरुच्यापारव्यतिरेकेण धाह्यकारकेष्वपि मूढमा नाम का चिदस्ति क्रिया । सा हि यदि नित्या

* प्राचाभाष्ये ४-१ पा १ सू ५ । | उपाकृतिर्निकं नृत्त्ययादे उना १०८ ।

तस्मात्कारकचक्रेण चलता जन्यते फलम् ।

न पुनश्चलनादन्यो व्यापार उपलभ्यते ॥

चलन्तो देवदत्ताद्यास्तदनन्तरमोदनः ।

यथावदृश्यते त्वेष न त्यन्या का चन क्रिया ॥

यत्नेन भावनाख्यः करोत्यर्थः पुरुषव्यापारो वाक्यार्थ इति यो ऽभ्यु-
पगतः सो ऽपि प्रत्युक्तो वेदितव्यः । न हि पुरुषव्यापारः कश्चिदुपलभ्यते
विशिष्टगुणसमवाय यथास्य कर्तृत्वं न च ज्ञानादयो गुणा एव व्यापारसंज्ञा-
याद्याः सिद्धस्यभावत्वात् । ननु क्रियावचनो धातुरिति जानातेरपि क्रियैव
याद्या स्यात्सा च क्रिया ज्ञानात्मा पुरुषव्यापारः । नायं नियमः क्रियावचनो
धातुरिति गहि षदनैकदेशे इत्यपि दर्शनात् । अपि च घटमहं जानामीत्यत्र
भवतः किं प्रत्ययभासते घटमिति तावद्विषयः अहमित्यात्मा जानामीति
तु चिन्त्य किमत्र प्रकाशतइति । न व्यापारः परोक्षत्वात् । फल तु यद्यत्र
प्रकाशते तदेव तर्हि धातुधाद्यमभ्युपगतं भवति तस्मान्न क्रियात्मकं ज्ञानम् ।
यदि च क्रियात्मकं ज्ञानमभिव्यक्तं भाष्यकारः क्रियात् पृथगेन निरदेह्यत ।
निर्दिशति च बुद्धिकर्मणी अपि हि प्रत्यभिज्ञायेते ते अपि नित्ये प्राप्नुत
इति । तस्मादन्यञ्च ज्ञानमन्या च क्रियेति न क्रियास्यभावत्वाच्चिन्त्यपरोक्षं ज्ञानम् ।
यदि च नित्यपरोक्षो ज्ञानव्यापारः स तर्हि प्रतिबन्धाग्रहणादनुमातुमपि न
शक्यः क्रियाविशिष्टवाह्यकारकदृष्टान्तस्य निरस्तत्वात् । आत्माद्यनुमाने का
यातेति चेन्न । तत्र सामान्यतो व्याप्तिग्रहणस्य सम्भवादिति वक्ष्यामः । इह
तु वाह्यकारकेष्वपि न तत्पूर्वकं फलं दृष्टमित्युक्तम् । न चाथोपत्तिरपि चातु-
व्यापारकल्पनायेव प्रभवति इन्द्रियार्थसन्निकर्षणशदेवार्थदृष्टताया घटमान-
त्वात् । का चैवमर्थदृष्टता नाम किं दर्शनकर्मता किं वा प्रकाशस्वभावतेति ।
तत्र दर्शनस्य परोक्षत्वात्कथं तत्कर्मता ऽर्थस्य दृष्टत्वाद् गृह्येत । विशेषणायहणे
विशिष्टप्रतीतेरनुत्पादात् । अर्थप्रकाशतायास्तु सर्वान्प्रत्यविशेषात्सर्वे सर्वज्ञाः
स्युः । न स्युः सम्यन्धितयोत्यादादिति चेत् । अकारणमेतत् । अर्थस्यैव हि
प्रकाशत्यमतिशयो दीपादेरिव न पुरुषनियमेन व्यवतिष्ठते ।

न च द्वित्वादिना साम्य तस्मिन्नियमदर्शनात् ।

प्रकाशे तु न दीपादौ सन्न्यनियमः क्व चित् ॥

यदपेक्षाधियो जातं द्वित्वमस्यैव तद्बुद्धः ।
 संवेदनमपि प्रज्ञैः कस्यातिशय उच्यते ॥
 ज्ञातुश्चेदन्तरान्येन व्यापारेणास्य को गुणः ।
 ननु नैव क्रियाशून्यं कारकं फलसिद्धये ॥
 उक्तमत्र क्रिया ह्येषा यथादर्शनमिष्यताम् ।
 ज्ञानं संवेदनं वेत्ति विद्वुः पर्यायशब्दताम् ॥
 संवेदनं तु ज्ञानस्य फलत्वेन न मन्महे ।
 अर्थातिशयपक्षे तु सर्वसर्वज्ञता पुनः ॥
 भट्टपक्षाद्विशेषश्च न कश्चित्कथितो भवेत् ।
 नोभ्यप्रतिशयो ऽप्येष दोषद्वितयसम्भवात् ॥
 संवेदनं च तत्त्वेन ग्राह्यं ज्ञानानुमापकम् ।
 अनवस्था भवेदस्य ज्ञाने संवेदानन्तरात् ॥
 स्वसंवेद्या च संवित्तिरुपरिष्ठान्निपेतस्यते ।
 स्मृतिप्रमोषवादे च रजतस्मरणात्मिका ॥
 कथं ते फलसंवितिः स्वप्रकाशा भविष्यति ।
 नाभाति स्मृतिरूपेण न चाप्यनुभवात्मना ॥
 न तृतीयः प्रकारो ऽस्ति तत्कथं सा प्रकाशताम् ।
 न च क्व चिदनाकारा संवित्तिरनुभूयते ॥
 इयं संविदयं चार्थं इति नास्ति ह्यभेदधीः ।
 अर्थाकारानुक्ता तु यदि संवित्प्रकाशते ॥
 बाह्यार्थनिह्वयस्तर्हि त्वया सौगतवत्कृतः ।
 स्वप्रकाशमते युक्तं न फलं संविदात्मकम् ॥
 तस्मात्फलानुमेयस्य न व्यापारस्य मानता ।

यदपि प्रमाणविशेष्यमनधिगतार्थेणाहित्यमभिधीयते परैस्तदपि न
 साम्प्रतम् । प्रमाणस्य गृहीततदितरविषयप्रवृत्तस्य प्रामाण्ये विशेषाभावात् । ननु
 गृहीतविषये प्रवृत्तं प्रमाणं किं कुर्मोत् । प्रामाण्ये चेद्गृह्येतापि तामेव विधा-
 तुम् । कृतायाः करणयोगादिति चेन्न प्रमान्तरकरणात् । प्रमान्तरकरणे किं
 फलमिति चेत्प्रमान्तरकरणमेव फलम् । न च फलस्य फलं मृष्यम् । न च

प्रयोजनानुयतिं प्रमाणं भवति । कस्य चैव पर्यनुयोगः । न प्रमाणस्याचेतन-
त्वात् । पुंसस्तु सन्निहिते विषये करणे च सम्भवन्ति ज्ञानानौति सो ऽपि
किमनुयोज्यताम् । किमचिषी निमील्य नास्ते कस्माद्गृह्यं विषयं पश्यसीति ।
प्रमाणस्य तु न किं चिद् बाध्यं पश्यामो येन तदप्रमाणमिति व्यवस्थापयामः
न च सर्वात्मनः धैर्यल्यम् हेये ऽद्विकण्ठवृकमकरविषधरादौ विषये पुनः पुन-
रुपलभ्यमाने मनःसन्तापात्सत्वरं तदपहानाय प्रवृत्तिरुपादेये ऽपि चन्दन-
घनसारहारमहिलादौ परेदृश्यमाने प्रीत्यतिशयः स्वसर्वदा एव भवति ।
यश्चेदमुच्यते ।

यथापि स्यात्परिच्छेदः प्रमाणैस्तरैः पुनः ।

नूनं तथापि पूर्वेषु सौख्ये नायधृतस्तथेति ॥

तदपि न हृदयंगमम् । यतः ।

नैवाधिकपरिच्छेदः प्रमाणैस्तरैर्धुषम् ।

धारावाहियु घोषेषु को ऽधिको ऽर्थः प्रज्ञायते ॥

न हि स्वहस्ते शतकृत्यो ऽपि दृश्यमाने के चन विशेषाः परिष्कु-
रन्ति । ननु गृहीते ऽपि विषये प्रयत्नेमानं प्रमाणं कदा विरमेन्न तस्य
विरतौ किं चिदवधिप्रथगच्छामः प्रमेयादस्तवधिरनेन लङ्घित एव । उच्यते ।
विययान्तरसम्पर्काद्वा प्रमादाद्वा उपायसङ्घाद्वा विरामो भविष्यति । अनवस्था
ऽपि चेयं न मूलविधातिनो ॥ ह्युत्तरोत्तरविज्ञानोपजननं विना प्रथमज्ञानेत्पादो
विहन्यते ।

मूलप्रतिकरोमाहुरनवस्थां हि दूषणम् ।

मूलसिद्धौ त्यक्त्या ऽपि नानवस्था निर्धार्यते ।

यदि चानुपनञ्चार्येणाहि मानमुपेयते ॥

तदयं प्रत्यभिज्ञायाः स्पष्ट एव जलाञ्जलिः ।

यश्चेदानीं तनास्तित्वप्रमेयाधिक्यलिप्यया ।

तस्याः प्रमाप्यतामाह सो ऽपि यक्षुयतीत्र नः ॥

आविनागरुसद्गायादमित्यं पूर्वेषां धिया ।

स्पष्टमेव तथा चाह विरम्यामीति गृह्यते ॥

तस्मादनुपलब्धार्थेपाहित्वे त्यज्यतां ग्रहः ।
 नन्वेतस्मिन्परित्यक्ते प्रामाण्यं स्यात्स्मृतेरपि ॥
 न स्मृतेरप्रमाणत्वं गृहीतार्थाहिताकृतम् ।
 अपि त्वनर्थजन्यत्वं तदप्रामाण्यकारणम् ॥

ननु कथमनर्थजा स्मृतिः तदाकूटस्य घस्तुनः तदानीमसत्त्वात् ।
 कथं तर्हि भूतवृष्ट्यनुमानं नानर्थजं तत्र धर्मिणोऽनुमेयत्वात्तस्य च ज्ञान-
 जनकस्य तत्र भावात् । नदाख्य एव धर्मो वृष्टिमदुपरितनदेशसंसर्गनक्ष-
 येन धर्मेण तद्वाननुमीयते विधिगृहलिलपूरयोगित्वात् । स चानुमानप्राप्त्यो
 धर्मो विद्यते एवेति नानर्थजमनुमानम् । कथं तर्हि प्रातिभमनागतार्थेपाहि-
 श्वो नै भ्राताऽऽगन्तेति प्रत्यक्षमर्थजमिष्यते भवद्विः । तत्र देशान्तरे विद्य-
 मानस्य भ्रातुः श्वो भाव्यागमनविशेषः तस्यैव तथैव ग्रहणम् । तेन च
 रूपेण गृह्यमाणस्य सतः तस्य ज्ञानजनकत्वमित्यर्थजमेव प्रातिभम् । स्मरणं
 तु निर्देग्धपिचादिधिष्यमनपेक्षितार्थमेव जायमानं दृष्टमित्यन्यत्र देशान्तर-
 स्थितार्थस्मरणे तदर्थसत्त्वमकारणमेव ।

तस्मादनर्थजन्यत्वेन स्मृतिप्रामाण्यकारणात् ।
 अगृहीतार्थगन्तृत्वं न प्रमाणविशेषणम् ॥
 शब्दस्यानुपलब्धेऽर्थे प्रामाण्यं चाह जैमिनिः ।
 सर्वप्रमाणधिष्यं भवद्विर्वर्णयन्ते कथम् ॥

अपरे पुनरविसंवादकत्वं प्रमाणसामान्यलक्षणमाचक्षते । तदुक्तम् ।
 प्रमाणमविसंवादकत्वं च प्रापकत्वमुच्यते ज्ञानस्य च प्रापकत्वं सुखदुःखसा-
 धनसमर्थपदारथेप्राप्तिपरिहारभूतायाः प्रवृत्तेर्निमित्तं प्रदर्यैकृत्यमेव ज्ञानप्रदर्शिते
 हि विषये प्रवृत्तो सत्यां प्राप्तिर्भयतीति प्राप्तिं प्रति प्रमाणस्य प्रदर्यैकृत्यमेव
 व्यापारः । प्रदर्ययता हि तेन सोऽर्थः प्रापितो भवति यथा हतैश्च प्रति
 राज्ञामाज्ञादानमेव हर्तृत्वम् । तदुक्तम् । प्रापणशक्तिः प्रामाण्यमिति । लोके
 ऽपि च प्रदर्शितं घस्तु प्रापयतः प्रमाणत्वव्यवहारः । तच्च प्रापकत्वं प्रत्य-
 क्षानुमानयोस्तुभयोरप्यस्तीति प्रमाणसामान्यनक्षणम् । तत्र प्रत्यक्षस्य घस्तु-
 स्थलक्षणधिष्यत्वात्तस्य च क्षणिकत्वेन प्राप्यसम्भवे ऽपि तत्सन्तानप्राप्ते-
 सन्तानाध्यवसायजननमेव प्रापकत्वम् । अनुमानस्य त्वारोपितार्थेधिष्यत्वे ऽपि

यमेवं स्वलक्षणदर्शनमपि तद्विपरीतसन्तानाध्यवसायजननादप्रमाणीभवेदिति ।
सन्ताने च काल्पनिके व्यावसिते दृश्याभिमुखः किमिति प्रवर्तते दृश्यविक-
ल्पावर्थोषेकीकृत्य प्रवर्तते यदि वा अविवेकात्प्राप्तिः स्यात्प्रमाणमपि दूर-
तस्तस्याः । तस्मान्न प्रापकं प्रमाणम् । अपि च प्राप्यप्राप्ती पुरुषेच्छामात्रहेतुके
भयतः अर्थप्रतीतिरेव प्रमाणकार्या ऽवधार्यते मानस्य लक्षणमतः कथयद्वि-
स्ताद्विशेषणं बाध्यं न पुनः प्रापणशक्तिः प्रोमाख्यं कथयितुं युक्तम् ।

बाह्यस्तु बुद्धिधृतिः प्रमाणमिति प्रतिपन्नः विषयाकारपरिणतेन्द्रि-
यादिवृत्त्यनुपातिनी बुद्धिधृतिरेव पुरुषमुपरञ्जयन्ती प्रमाणम् । तदुपरक्तो हि
पुरुषः प्रतिनियतविषयद्रष्टा सम्यदति । तदेतदहृदयङ्गमम् । यो हि जानाति
बुद्ध्यते ऽध्यवस्यति न तस्य तत्फलमर्थदर्शनमचेतनत्वान्महतः । यस्य चार्थ-
दर्शनं न स जानाति न बुद्ध्यते नाध्यवस्यतीति भिन्नाधिकरणत्वं प्रमाणफ-
लयोः । ज्ञानादिधर्मयोगः प्रमाणं पुंसि न विद्यते तत्फलमर्थदर्शनं बुद्धौ
नास्तीति ।

अथ स्वच्छतया पुंसो बुद्धिधृत्यनुपातिनः ।

बुद्धेर्वा चेतनाकारसंस्पर्श इय लक्ष्यते ॥

एवं सति स्वयाचेव मिथ्यात्वं कथितं भवेत् ।

चिद्धर्मो हि मृषा बुद्धौ बुद्धिधर्मश्चित्तो मृषा ॥

साकारज्ञानशार्दूलच नातीवैव विशिष्यते ।

त्वत्पक्ष इत्यतो ऽमुष्य तन्निषेधान्निषेधनम् ॥

निरसिष्यते च सकलः कपिलमुनिप्रक्रियाप्रपञ्चो ऽयम् ।

तस्मान्न तन्मते ऽपि प्रमाणमथरूप्यते किञ्चित् ॥

तीर्थान्तरामिहितरूपमतः प्रमाणं नेवाप्यदादरहितं प्रतिपत्कंयामः ।

तेनामलप्रमितिसाधनमिन्द्रियादिसाकन्वमेव निरयदामुशन्ति मानम् ॥

तद्यत्तुर्विधं प्रमाणं तदाह सूत्रकारः । प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि ।

इह हि भेदयतः प्रथमं सूत्रोद्दिष्टस्य अयं यत्तत्त्वं सामान्यलक्षणं
विभागो विशेषलक्षणं च । तत्र विशेषलक्षणप्रतिपादकानि चत्वारि सूत्राणि
भविष्यन्तीन्द्रियाद्यसन्निकर्षोत्पन्नम् इत्यादीनि । इह तु विभागसामान्यल-
क्षणे प्रतिपाद्यते ।

एकेनानेन सूत्रेण द्वयं चाह महामुनिः ।

प्रमाणेषु चतुःसङ्घं तथा सामान्यलक्षणम् ॥

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दसन्निधाने प्रमाणश्रुतिरुच्चरन्ती चत्वार्येव प्रमाणातीति दर्शयति । ननु न चत्वारि प्रमाणातीति संख्यावचनः शब्दः श्रूयते नापि प्रत्यक्षादीन्येवेत्यधधारणश्रुतिरस्ति तत्कुतः इयत्तानियमावगमः । शब्दशक्तिस्वभावादिति ब्रूमः । गर्गांस्तीन् भोजय यच्चदत्तदेष्टदत्ताधानयेति विना संख्याशब्दमेवकारं च भक्षत्येष द्वित्वनियमावगमः । यवमिहापि प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणातीत्युक्ते सामर्थ्याद्भूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदो ऽवधार्यते इत्येवं तावद्विभागावगमः । सामान्यलक्षणं तु प्रमाणपदादेव समाख्यानिर्वचनसामर्थ्यसहिततादवगम्यते । प्रतीयते येन तत्प्रमाणमिति करणार्थोभिधायिनः प्रमाणशब्दात्प्रमाकारणं प्रमाणमवगम्यते । तच्च प्रागेव दर्शितम् । प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानमिति च मध्ये साध्यसाधनग्रहणमुपाददानः सूत्रकारः सर्वप्रमाणसाधारणं रूपमिदं परिभाषते । यत्साध्यसाधनस्य प्रमाकरणस्य प्रमाणात्वमिति । अशुद्धप्रमितिबिधायिनस्तु प्रामाण्यं प्रसज्यते इति स्मृतिसंशयविपर्ययजनकव्यवच्छेदाय प्रत्यक्षसूत्रादर्थोत्पन्नमित्यव्यभिचारितीति व्यवसायात्मकमिति च पदत्रयमाकृष्यते तद्वि प्रमाणचतुष्टयसाधारणम् । अर्थोत्पन्नपदेन फलविशेषण्येन स्मृतिजनकम् अव्यभिचारिपदेन विपर्ययाधायि व्यवसायात्मकपदेन संशयजनकं प्रमाणं व्युत्स्यते । अतश्चेवमुक्तं भवति अर्थविपर्ययमसंदिग्धमव्यभिचारि च ज्ञानं येन जन्यते तत्प्रमाणमित्येवमेकस्मादेव सूत्रात्सामान्यलक्षणं विभागश्चावगम्यते । नन्येकस्य सूत्रस्य विभागसामान्यलक्षणपरत्वेन वाक्यभेदः । अर्थैकत्वाच्चैकं वाक्यं युक्तम् । उच्यते ।

श्रुत्यर्थद्वारकानेकयस्तुसूचनशालिषु ।

सूत्रेष्वनेकार्थविधेर्वाक्यभेदो न दूषणम् ॥

प्रमाणान्तरसंस्पर्शगून्ये शब्दैकगोचरे ।

प्रमेये वाक्यभेदादिदूषणं किल दूषणम् ॥

अर्थद्वयविधानं हि तत्रैकस्य न युज्यते ।

राजा स्याराज्यकामो धावपेयेन यजेतेति गुणविधिपक्षे स्याराज्यं प्रति यागो विधातव्यो यागं च प्रति धावपेयगुणो विधातव्य इत्येकस्य धाव्यस्य परस्परविरुद्धविध्यनुवादादिरूपापत्तेरर्थद्वयविधानमतिदुर्घटम् । इह पुनः प्रमाणान्तरपरिनिश्चितार्थसूचनचातुर्ग्रहार्थेषु सूत्रेषु नानार्थविधानं भूषणं भवति न दूषणम् । अनेकार्थसूचनादेषु सूत्रमुच्यते । एतदेव सूत्रकाराणां परं कौशलं यदेकेनैव धाव्येन स्वल्परेधात्परिनेकवस्तुसमर्पणम् । अध्याहारेण वा तन्त्रेण वा ऽऽपृत्या वा तमर्थं प्रत्याययिष्यति सूत्रमिदमिति न दोषः । विभागसामान्यलक्षणयोर्विधाने यौर्वापर्यनियमो विशेषणलक्षणवन्नास्तीति तन्त्रेण युगपदुभयामिधानमपि न विरुध्यते विशेषलक्षणमनुक्ते* सामान्यलक्षणविभागयोस्तु यथारुचि प्रतिपादनमादौ विभागः ततः सामान्यलक्षणम् । आदौ वा सामान्यलक्षणं ततो विभागः । सिद्धान्तच्छलप्रदुभयं वा युगपदेव प्रतिपाद्यते इति तन्त्रेणापृत्या वा तदुपपादने न कश्चिदोप इति ।

आस्तां तावद्विदं सूत्रे तन्त्रापृत्यादिचिन्तनम् ।

चतुःसङ्ख्या प्रमाणेषु ननु न क्षम्यते परैः ॥

न्यूनाधिकसङ्ख्याप्रतिषेधेन हि चत्वारि प्रमाणानि प्रतिप्राप्येरन् । स च दुरुपपादः । तथा हि प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमिति चार्वाकाः । प्रत्यक्षानुमाने द्वे श्वेति बौद्धाः । प्रत्यक्षमनुमानमाप्रवचनं चेति शीघ्रि प्रमाणानीति साङ्ख्याः । आधिक्यमपि प्रमाणानां मीमांसकप्रभृतयः प्रतिपन्नवन्तः । तत्कार्यं चत्वार्येव प्रमाणानीति विभागनियमः । उच्यते । अनुमानप्रामाण्यं धर्ययन्तो बार्हस्पत्यं तावदुपरिप्राप्तप्रतिषेप्स्यामः । शब्दस्य चानुमानवैलक्षण्यं तल्लक्षणावसरे एव घट्यते इति शक्यपथो ऽपि न युक्तः । नन्वेतद्विषयो न क्षमन्ते ।

ते हि प्रमेयद्वैविध्यात्प्रमाणं द्विविधं जगुः ।

नान्यः प्रमाणभेदस्य हेतुर्विषयभेदतः ॥

विषयश्च प्रत्यक्षपरोक्षभेदेन स्वलक्षणसामान्ये भेदे वा द्विविधस्य । परस्परपरिहारव्यवस्थितात्मसु पदार्थेषु तृतीयराशयनुपवेशाभावात् । तृती-

यविषयासत्त्वपरिच्छेद एव कुतस्त्य इति चेत् प्रत्यक्षमहिम्न एवेति द्रूमः । नीले प्रवर्तमानं प्रत्यक्षं नीलं नीलतया परिच्छिनतीति तावदविवाद एव । तदेव च प्रत्यक्षमनीलमपि व्यवच्छिनति नीलसंविदि तस्याप्रतिभासात् । नीलज्ञानप्रतिभास्यं हि नीलमिति तदितरदनीलमिष भवति । तृतीयमपि राशिमेव एव तदपाकरोति । सो ऽपि हि राशिः नीलसंविदि भाति वा न वा ।

भाति चेन्नीलमेव स्यान्न प्रकारान्तरं तु तत् ।

नो चेत्तथा ऽप्यनीलं स्यान्न प्रकारान्तरं हि तत् ॥

इदमेव हि नीलानीलयोर्लक्षणं यन्नीलज्ञानावभास्यत्त्वानवभास्यते नाम । एवं च प्रत्यक्षं स्वविषये प्रयुक्तं तं प्रत्यक्षतया व्यवस्थापयति तथा प्रतिभासमानं परोक्षतया तृतीयमपि प्रकारं पूर्ववदेव प्रतिक्षिपतीत्येवं स्वलक्षणसामान्यव्यतिरिक्तविषयानिषेधे ऽप्येव एव मार्गो ऽनुगन्तव्यः । एवं हि प्रत्यक्षेण स्वविषयः परिनिश्चितो भवति । तदुक्तम् । तत्परिच्छिनति अन्यद्वावच्छिनति तृतीयप्रकाराभावं च सूचयतीत्येकप्रमाणव्यापारः ।

अन्यथा विषयस्यैव स्वरूपापरिनिश्चयात् ।

होपादानपरित्यागो कुयुरर्थक्रियार्थिनः ॥

तदुक्तम् । अनलार्थ्यनलं पश्यन्नपि न तिष्ठेन्न प्रतिष्ठेतेति । यद्यपि निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं पुरोऽवस्थितवस्तुस्वलक्षणं प्रदर्शनमात्रनिष्ठितव्यापारमविचारकमेव तथा ऽपि तत्पट्टभाविनां विकल्पानामेव च दर्शनविषये कृतपरिच्छेदतद्विस्तरविषयव्यवच्छेदतृतीयप्रकाराभावव्यवस्थापनपर्यन्तव्यापारपट्टवसवगन्तव्यमितरथा व्यवहाराभावात् । एवं च परस्परं परिहारव्यवस्थितस्वरूपपदाथैव्यवच्छेदिप्रत्यक्षप्रभावावगतविरोधात्प्रत्यक्षेतरविषययोस्तृतीयविषयासत्त्वपरिनिश्चये ऽनुमानमपि प्रवर्तितुमुत्सहते बिसद्भयोरेकतरपरिच्छेदसमये द्वितीयनिरसनमवश्यं भाति बिसद्भत्वादेव शीतोष्णवत् । तृतीयविषयो ऽपि तद्विसद्भ एव तद्बुद्धावप्रतिभासमानत्वात् । ननु न त्वं द्वितीयमिव तृतीयं कदा चिदपि विषयमयहीः गृह्ये हि विषयद्वयवत्स्यापि सत्त्वं स्यात् । अगृहीतस्य च विरोधमविरोधं वा कथं निश्चेतुमर्हसीति । भोः साधो नात्र पृथग्य-

हणमुपपुन्यते तद्गृह्यमानवमासमापेणैव तद्विरोधसिद्धेः । विरुद्धं हि तदु-
च्यते यतस्मिन् गृह्यमाणे न गृह्यते तदिदमग्रहणमेव विरोधावहमिति न
पृथगग्रहणमन्वेषणीयम् । यवमितरेतरपरिहारव्यवस्थितानामर्धानां न तृतीये
राशिरस्तोति सर्वथा सिद्धं विषयद्वैविध्यम् । यवमेव सदसन्नित्यानित्यक्रमयोग-
पद्यादियु प्रकारान्तरपराकरणमवगन्तव्यम् । तत्र प्रत्यक्षे स्वलक्षणात्मनि वि-
षये प्रत्यक्षं प्रवर्तते । परोक्षे तु सामान्याकारे ऽनुमानमिति ।

प्रमाणद्वयसिद्धे च विषयद्वयवेदने ।

वद कस्यानुरोधेन तृतीयं मानमिव्यताम् ॥

न चास्मिन्नेव परोक्षे सामान्यात्मनि विषये ऽनुमानमिव शब्दाद्यपि
प्रमाणान्तरं प्रवर्तते इति वक्तुं युक्तम् । एकत्र विषये विरोधविफलत्वाभ्याम-
नेकप्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । पूर्वप्रमाणाद्यगतकृपयोगितया तस्मिन्वस्तुनि पुनः
परिच्छेद्यमाने प्रमाणमुत्तरफलम् । यवं ह्याहुः । अधिकतमर्थमधिगमयता
प्रमाणेन पिष्टं पिष्टं स्यादिति । अन्यकृपतया तु तद्ग्रहणमुत्तरप्रमाणेन दुःश-
क्यम् आदिप्रमाणविरुद्धत्वादिति । अत एव न संप्रथमभ्युपगच्छन्ति नीति-
घटः । एकस्मिन्विषये ऽनेकप्रमाणप्रवृत्तिः संप्रथः स च तथाविधविषयनिरा-
सादेव निरस्तः । न च प्रत्यक्षानुमाने अपि परस्परं संप्रवेते स्वलक्षणे ऽनुमा-
नस्य सामान्ये च प्रत्यक्षस्य प्रवृत्त्यभावात् ।

संबन्धग्रहणापेक्षमनुमानं स्वलक्षणे ।

सजातीयविजातीयव्यावृत्ते घर्ततां कथम् ॥

प्रत्यक्षमपि सद्रम्भुसंस्पर्शनिवृत्ततम् ।

विकल्पारोपिताकारसामान्यग्राहकं कथम् ॥

यस्य शब्दोपमानादि प्रमाणांतरमिष्यते ।

तदेवं सति कुत्रांशे प्रतिप्रामधिगच्छतु ॥

यस्य स्वलक्षणं तावत्प्रत्यक्षेणैव मुद्रितम् ।

ततो ऽन्यदनुमानेन संबन्धापेक्षवृत्तिना ॥

नानाप्रमाणगम्यश्च विषयो नास्ति धाम्निवः ।

तद्दानवययी जातिरिति यार्त्तकमटिका ॥

यदि च प्रत्यक्षविषये शब्दानुमानयोरपि घृतिरिष्यते तर्हि प्रत्यक्ष-
संवित्सदृशीमेव ते अपि बुद्धिं विदध्यातां न चैवमस्ति । तदाहुः ।

- समानविषयत्वे च जायते सदृशी मतिः ।
न चाध्यक्षधिया साम्यमेति शब्दानुमानधीः ॥
तेजो ऽन्यदेव नक्षत्रशशाङ्कशकलादिषु ।
उद्घाटितजगत्कोशमन्यदेव रवेर्महः ॥

आह च ।

अन्यदेवेन्द्रियग्राह्यमन्यः शब्दस्य गोचरः ।
शब्दात्प्रत्येति भिन्नाक्षो न तु प्रत्यक्षमीक्षते ॥

अपि च ।

अन्यथैवाग्निसंबन्धाद्दाहं दग्धो ऽभिमन्यते ।
अन्यथा दाहशब्देन दाहार्थः संप्रतीयते ॥

तस्माद्बुक्तेन घत्सना विषयद्वैविध्यनिश्चयान्न तृतीयं प्रमाणमस्ति ।
न च संप्रव इति । अत्राभिधीयते ।

यत्तावद्विदमाख्यायि राश्यन्तरनिराकृतौ ।
प्रत्यक्षस्यैव सामर्थ्यमित्येतन्नोपपद्यते ॥
पूर्वापरानुसंधानसामर्थ्यरहितात्मना ।
भारः कथमयं शोढुमविकल्पेन पार्यते ॥
विकल्पाः पुनरुत्प्रेक्षामात्रनिष्ठितशक्तयः ।
तेभ्यो वस्तुष्यदस्यायाः का कथा भवतां मते ॥

अथ वा भवतु नाम नीलाटाबुक्तेन प्रकारेण राश्यन्तरनिराकरणं
प्रत्यक्षपरोक्षनिर्णये तु नैष प्रकारो योजयितुं शक्यते । विषये हि प्रधृतं
प्रत्यक्ष विषयस्वरूपमेव परिच्छिनति न पुनस्तस्य प्रत्यक्षतामपि । नीलमि-
दमिति हि संवेद्यते न पुनः प्रत्यक्षमिदमिति । तथा हि । किमिदं वि-
षयस्य प्रत्यक्षत्वं नाम किमक्षविषयत्वम् उताक्षज्ञानविषयत्वमिति ।
तत्राक्षविषयत्वं तावदन्वयव्यतिरेकसमाधिगम्यमेव न प्रत्यक्षगम्यम् । तथा
ऽऽह भट्टः* ।

* श्लोकप्रतिके अनुमानवार्तिके श्लो- ६० ।

न हि श्रावणता नाम प्रत्यक्षेणावगम्यते ।
नान्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञायते बधिरादिव्यति ॥

अज्ञज्ञानकर्मत्वमपि प्रत्यक्षत्वं तदानीं परिच्छेत्तुमशक्यमेव विषय-
प्रतिभासकाले तत्प्रतिभासध्याप्रतिभासात् । तद्गृहणमन्तरेण च तत्कर्मताप-
हृणासम्भवात् । कथं पुनर्विषयगृहणकाले तज्ज्ञानस्यानवभासः । नैव युग-
पदाकारद्वितयं प्रतिभासते । इदं ज्ञानमयं चायं इति भेदानुपपत्त्यात् । एक-
श्चायमाकारः प्रतिभासमानो ग्राह्यस्यैव भवितुमर्हति न ग्राहकस्येति वक्ष्यते ।
ननु च नागृहीतं ज्ञानमर्थप्रकाशनेकुशलं भवतीत्याहुः प्रत्यक्षोपलम्बस्य नार्थ-
दृष्टिः प्रसिध्यतीति । प्रत्यक्षोपलम्बस्य नार्थदृष्टिरुपलम्ब एव प्रत्यक्ष इति
द्वितीयाकारानवभासात्कुतो ऽर्थदृष्टिः । यदि च गृहीतं ज्ञानमर्थं प्रकाशयेत्
द्वयो गतिप्रतिवर्तेत तद्वि ज्ञानं ज्ञानान्तरग्राह्यं वा भवेत्स्वप्रकाशं वा । ज्ञाना-
न्तरग्राह्यत्वे त्वनयस्या मूलवतिकरी चेयमित्यन्वयमूकं जगत्स्यादुपलम्बप्रत्य-
क्षतापूर्वकार्यप्रत्यक्षतादिनः । नापि स्वप्रकाशं ज्ञानं चेयत्वान्नीलपीतादिवत् ।
विस्तरमस्तु स्वप्रकाशं विज्ञानं विज्ञानवादिनिराकरणे निराकरिष्यामः । न
च ज्ञानस्याप्रत्यक्षतायां तदुत्पादानुत्पादयोरविशेषादसत्त्वं सर्वज्ञत्वं वा परि-
शङ्कनीयम् । विज्ञानोत्पादमात्रेण चातुर्घातृत्वसिद्धेः । विषयप्रकाशस्यांशमेव
ज्ञानमुत्पद्यते इति कथमुत्पन्नमनुत्पन्नान् विशिष्यते । यथा च नीलादि
विषयज्ञानोत्पत्त्या ऽस्य चातुर्घातृत्वं तथा सुखादिविषयज्ञानोत्पत्त्या भोक्तृत्वमिति
तथापि नातिप्रसङ्गः । तस्माद्विषयविज्ञानकाले तद्विज्ञानगृहणान्न तत्कर्मत्वकृतं
विषयप्रत्यक्षत्वमवभासते तदप्रतिभासे च न परोक्षव्यवच्छेदो न न तृतीय-
प्रकारासत्त्वसूचनमिति कथं प्रत्यक्षं विषयद्वित्वसिद्धौ प्रमाणम् ।

यज्ञानुमानमप्युक्तं विषयद्वयसिद्धये ।

तत्प्रत्यक्षपरिच्छिन्नतद्विरोधनिवन्धनम् ॥

विरोधवोधसामर्थ्यं प्रत्यक्षस्य च दूषितम् ।

तदग्रहे च तन्मूलमनुमानं ॥ सिध्यति ॥

यद्यं च विषयद्वित्वसाधनानुपपत्तितः ।

तत्कृतस्य ज्यतामेव प्रमाणद्वित्वदोददः ॥

अथ वा सत्यपि विषयद्वैविध्ये सामयीभेदात्फलभेदाच्च प्रमाणभेदा
भयन्कथमपाक्रियते ।

अन्ये एव हि सामयीफले प्रत्यक्षलिङ्गयोः ।

अन्ये एव च सामयीफले शब्दोपमानयोरिति वक्ष्यामः ।

तेन तद्वेदादपि प्रमाणभेदसिद्धेर्न द्वे एव प्रमाणे । एतेन चीणि प्रमा-
णानीति सांख्यध्याख्याता ऽपि तत्संख्या प्रत्याख्याता । सामयीफलभेदेनोपमा-
नस्य चतुर्थप्रमाणस्य प्रतिपादयिष्यमाणत्वादिति । यत्पुनरेकस्मिन्विषये ऽने-
कप्रमाणप्रसरं निरस्यता सौगतेन संप्रवपराकरणमकारि तदपि मतिमोहवि-
लसितम् । असति संप्रवे ऽनुमानप्रामाण्यप्रतिष्ठापनानुपपत्तेः ।

न ह्यविज्ञातसंबन्धं* लिङ्गं गमकमिष्यते ।

संबन्धधीश्च संबन्धिद्वयावगतिपूर्विका ॥

सामान्यात्मकसंबन्धियह्यं चानुमानतः ।

तस्मादेव यदीष्येत व्यक्तमन्योन्यसंश्रयम् ॥

अनुमानान्तराधीना संबन्धियहपूर्विका ।

संबन्धाधिगतिर्न स्यान्मन्वन्तरथतेरपि ॥

तेन दूरे ऽपि संबन्धियाहकं लिङ्गलिङ्गिनेः ।

प्रत्यक्षमुपगन्तव्यं तथा सति च संप्रवः ॥

तत्रैतत्स्यादविदितसौगतकृतान्तानामेतद्योव्यम् । ते हि

विकल्पविषये धृतिमाहुः शब्दानुमानयोः ।

तेभ्यः संबन्धसिद्धौ च नानवस्था न संप्रवः ॥

तथा हि । दर्शनसमनन्तरोत्पत्त्यवाप्रदर्शनच्छायाऽनुरज्यमानधपुषो
विकल्पाः प्रत्यक्षायन्ते तदुल्लिखितकाल्पनिकतदितरपराधृतिस्वभावसामान्या-
कारप्रविष्टो ऽयमनुमानव्यवहारः । पारम्पर्येण मणिप्रभामणिवुद्धिवत् तन्मूल
इति तत्प्राप्ते ऽवकल्पते न पुनः प्रत्यक्षैकसमाधिगम्यं वस्तु स्पृशति इति
कुतः संप्रवः कुतो वा ऽनवस्था । तदेतद्वृक्षनामावम् । यो हि तादात्म्य-
तदुत्पत्तिस्यभावः प्रतिबन्ध इष्यते स किं वस्तुधर्मो विकल्पारोपिताकार-

* न हि ऽविज्ञातसंबन्धमिति मने शुकः पाठः ।

धर्मो वा तत्र नायमारोपितधर्मो भवितुमर्हति । यस्तु यस्तुना जन्यते
 यस्तु च यस्तुव्यभावं भवेत् । तस्माद्वस्तुधर्मः प्रतिबन्धः । विकल्पैश्च यस्तु
 न स्पृश्यते तत्प्रतिबन्धश्च निरचीयते इति धितम् । इदं च स्वभाषितं
 यस्तुनोः प्रतिबन्धस्मादात्म्यादि गम्यगमकृत्वं च विकल्पारोपितयोरपोहयो-
 म्भदेवमन्यत्र प्रतिबन्धो ऽन्यत्र तद्गृहणोपायो ऽन्यत्र प्रतीतिरन्यत्र प्रवृत्ति-
 प्राप्ति इति मये केतयम् । न च दृश्यसंस्पर्शशून्यात्मनां विकल्पानां दर्शन-
 च्छाया का चन सम्भवतीदनायाहित्यस्पृष्टत्वाद्यपि यस्तुव्यर्शरहितमकिञ्चि-
 त्करमप्रमाणत्वानपायात् ।

अप्रमाणपरिच्छिन्नः प्रतिबन्धश्च तन्वतः ।

न परिच्छिन्न एवेति ततो मिथ्या ऽनुमेयधीः ॥

अथाभिमतमेवेदं बुद्ध्याकूटत्यवर्णनात् ।

इन्त तात्विकसंबन्धसाधनव्यसनेन किम् ॥

यथा च सामान्यविषये प्रत्यक्षाभ्युपगममन्तरेण संबन्धग्रहणमघट-
 मानमिति धिसंपुलमनुमानम् । एवमथगतसंबन्धस्य द्वितीयलिङ्गदर्शनमपि
 दुरुपपादमिति ततो ऽपि संप्रवापलापिनामनुमानमुत्सृजेत् ।

न ह्यसाधारणांशस्य लिङ्गत्वमुपपद्यते ।

धिना न चानुमानेन सामान्यमवगम्यते ॥

सैवानवस्था तथापि तदेयान्योन्यसंश्रयम् ।

स एव ॥ विकल्पानां सामर्थ्यमनङ्गमः ॥

अतः संबन्धविज्ञानलिङ्गग्रहणपूर्वकम् ।

अनुमानमनिन्दित्य कथं संप्रवनिहृषः ॥

अपि च विषयद्वैविध्यसिद्धाद्यपि प्रत्यक्षानुमाने एव परस्परमपि संप्र-
 वेयाताम् । यतः ।

प्रत्यक्षत्वं परोक्षो ऽपि प्रत्यक्षो ऽपि परोक्षताम् ।

देशकालादिभेदेन विषयः प्रतिपद्यते ॥

घणमङ्गं निषेत्स्यामः सन्ताने। यश्च कल्पितः ।

दर्शितप्राप्तिसिद्ध्यादौ संप्रवे ऽपि स तादृशः ॥

यदपि जात्यादिविषयनिषेधनमनोरथैः संप्रवपराकरणमध्यवसितं तत्र
जात्यादिसमर्थनमेवातरीकरिष्यते ।

तावकैर्दूषणगणैः कालुष्यमपनीयते ।

तद्वानवयवो जातिरिति वार्तिकमदिका ॥

यदपि विरोधवैफल्याभ्यां न संप्रव इत्युक्तं तत्र वैफल्यमनाधिगतार्थ-
गन्तृत्वविशेषणनिवारणेनैव प्रतिसमाहितम् । विरोधो ऽपि नास्ति पूर्वज्ञा-
नापमर्देन नेदं रजतमितिबदुत्तरविज्ञानानुत्पादात् । अनेकधर्मविसरविशेषि-
तप्रपुपि धर्मिणि कदा चित्केन चित्कश्चिच्चिश्चीयते धर्मविशेष इति को
विरोधार्थः । यदपि प्रत्यक्षस्य शब्दलिङ्गयोश्च समानविषयत्वे सति सदृश-
प्रतीतिजनकत्वमाशङ्कितं तत्र के चिदाचक्षते विषयसाम्ये ऽप्युपायभेदात्प्र-
तीतिभेदो भवत्येष दूराविदूरदेशव्यवस्थितपदार्थप्रतीतिषत् । अन्ये तु
मन्यन्ते नोपायभेदात् प्रतीतिभेदो भवत्यपि तु विषयभेदादेव सन्निकृष्ट-
विप्रकृष्टग्रहणे ऽपि विषयो भिद्येते दूरात्सामान्यधर्ममात्रविशिष्टस्य धर्मिणो
ग्रहणमदूरात् सकलविशेषसाक्षात्करणम् । यदियाः प्रत्यक्षानुमानशब्दप्रमितयः
प्रमेयभेदाद्विद्यन्ते ।

विशेषधर्मसंबन्धं घन्तु स्पृशति नेचधीः ।

व्याप्तिबोधानुसारेण तद्वन्मात्रं तु लैङ्गिकी ॥

शब्दान्वतदयच्छिन्ना वाच्ये सञ्जायते मतिः ।

शब्दानुबेधशून्या हि न शब्दार्थे मतिर्भवेत् ॥

कथं तर्हि तेषां संप्रवः सर्वेषु विषयभेदस्य दर्शितत्वात् सत्यम् ।
धर्म्यभिप्रायेण संप्रवः कथ्यते । इमो तु पक्षो विचारयिष्येते । सर्वथा तावदस्ति
प्रमाणानां संप्रव इति सिद्धम् । तद्गदाहरणं तु भाष्यकारः प्रदर्शितवान् ।
अग्निराग्नोपदेशात्प्रतीयते ऽमुचेति प्रत्यासीदता धूमदर्शनेनानुमिमीते
प्रत्यासन्नतरेण उपलभ्यते इत्यादि । क्व चित्तु व्यवस्था दृश्यते यथा अग्नि-
होत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यस्मदादेरागमादेव ज्ञानं न प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ।
स्तनप्रियुशब्दश्रवणात्तद्भेतुपरिज्ञानमनुमानादेव न प्रत्यक्षागमाभ्याम् । स्यहस्तो
द्वौ इति तु प्रत्यक्षादेव प्रतीतिर्न शब्दानुमानाभ्यामिति । तस्मात्स्थितमेतत्
प्रायेण प्रमाणानि प्रमेयमभिसंप्रपन्ते क्व चित्तु प्रमेये व्यवतिष्ठन्तेपीति ।

इत्युद्धृतापि तपरोदितद्रोपजात-
मप्यातभीतिरिह संग्रह एव सिद्धः ।
सर्वोत्त्व सौगतमनःसु विप्रहृष्टा
भानाः प्रमाणविषयद्वयनिद्रिवाञ्छाः ॥

यत्वं तापच्यूनस्थं सद्गत्याः परीक्षितम् । आधिशयमिन्द्रानीं परीक्ष्यते ।
तत्रार्थापत्या सह प्रत्यक्षादीनि यञ्च प्रमाणातीति प्रभाकरः । अभावेन सह
थडिति भाट्टः । सम्भवेतिहाभ्यामप्राथमिके चित् । अग्रत एव प्रमाण-
सङ्गानियम इति मुञ्चिचित्तचार्थोक्तः । तत्र भाट्टास्तायदित्यमर्थापतिमाच-
क्षते दृष्टः श्रुतो यार्थो अन्यथा नोपपद्यते इत्यर्थान्तरकल्पना ऽर्थापतिर्दृष्ट
इति प्रत्यक्षादिभिः यञ्चभिः प्रमाणैरुपलब्धः श्रुत इति कुतश्चन लौकि-
काद्वेदिकादौ शब्दादयगतो ऽर्थस्ततो अन्यथा ऽनुपपद्यमानादर्थान्तरकल्पना
ऽर्थापतिरित्येवं षट्प्रमाणप्रभवत्येन यद्विधा ऽसौ भवतीति । दृष्टवचनेनोपल-
ब्धिघाधिना गतार्थत्वे ऽपि श्रुतार्थापत्तेः पृथग्विधानं प्रमाणैकदेशविषयत्वेन
प्रमेयविषयार्थापतिपञ्चकविलक्षणत्वात् । तत्र प्रत्यक्षपूर्विका तावदर्थापतिः
प्रत्यक्षाद्यगतदहनसंसर्गोद्गतदाहाप्यकार्याऽन्यथाऽनुपपत्या बह्वेर्दाहशक्तिक-
ल्पना । अनुमानपूर्विका देशान्तरप्राप्तिङ्गानुमितमरीचिमालिगत्यन्यथाऽ-
नुपपत्या तस्य गमनशक्तिकल्पना । उपमानपूर्विका उपमानज्ञानाद्यगतगवय-
साहृष्यविशिष्टगोपिण्डादिप्रमेयाऽन्यथाऽनुपपत्या तस्य सञ्ज्ञानयाह्यत्वशक्ति-
कल्पना इति । तदिमास्तावदतीन्द्रियशक्तिविषयत्वादर्थापत्तयः प्रमाणात्त-
रम् । शक्तेः प्रत्यक्षपरिच्छेद्यत्वानुपपत्तेः तदधीनप्रतिबन्धाधिगमवैधुर्येणानु-
मानविषयत्वायोगात् ।

अन्वयव्यतिरेको हि द्रव्यरूपानुवर्तिनो ।

शक्तिस्तु तद्गता सूक्ष्मा न ताभ्यामपगम्यते ॥

शब्दोपमानयोस्त्वच सम्भावनेव नास्तीत्यर्थापत्तेरेषेय विषयः । अर्थाप-
तिपूर्विका यथा शब्दकरणिकाऽर्थप्रतीत्यन्यथाऽनुपपत्या शब्दस्य वाचकश-
क्तिमद्यगत्य तदन्यथाऽनुपपत्या तस्य नित्यत्वकल्पना सा चेयं शब्दपरी-
क्षायां वदयते । अभावपूर्विका तु भाष्यकारेणोटाहृता जीवतश्चैवस्य गृहाभाव-

मवसाय तदन्यथाऽनुपपत्त्या बहिर्भावकल्पनेति* । ननु दृष्टेन सिद्धसिद्धेरनु-
मानमेवेदं स्यात् । नानुमानं सामर्थ्यभावात् । पक्षधर्मतादिसामर्थ्या यज्ज्ञानमु-
पजन्यते तदनुमानमिति तार्किकस्थितिः । सा चेह नास्ति बहिर्भावविशिष्टे
चेत्त्रे चैवाभावविशिष्टे बहिर्भावे ऽनुमेये कस्य लिङ्गत्वमिति चिन्त्यम् । गृहा-
भावविशिष्टस्य वा चेत्त्रस्य चैवाभावविशिष्टस्य वा गृहस्य गृहचैवाभावस्य वा
चैवादर्शनस्य वा । न चैवाभन्यतमस्यापि पक्षधर्मत्वमस्ति । न हि गृहं वा
चैवा वा तदभावो वा तददर्शनं वा चैवस्य धर्मः तद्बहिर्भावस्य वेत्यप-
क्षधर्मत्वादन्यतमस्यापि न लिङ्गत्वम् । अपि च प्रमेयानुप्रवेशप्रसङ्गादपि
नेदमनुमानम् । तथा ह्यागमावगतजीवनस्य गृहाभावेन चैवस्य बहिर्भावः
परिकल्प्यते इतरथा मृतेनानैकान्तिको हेतुः स्यात् । अभावरश्च गृहीतः
सन् बहिर्भावमवगमयति नागृहीतो धूमयत् । अभावग्रहणं च सकलसदुपल-
म्भकप्रमाणप्रत्यस्तमयपूर्वकमिह तु सदुपलम्भकमस्त्येव जीवनयाहि प्रमाणम् ।
जीवनं हि क्व विदस्तिन्वमुच्यते । अप्रत्यस्तमिते तु सदुपलम्भके प्रमाणे
कथमभावः प्रवर्तते इति प्रवर्तमान यथासौ सदुपलम्भके प्रमाणं पृथग्विषय-
मुपस्थापयति बहिरस्य भावो गृहे त्वभाव इति । तेन जीयते बहिर्भावश्च-
धस्यापनपूर्वकगृहाभावग्रहणोपपत्तेः प्रमेयानुप्रवेशः । अनुमाने तु धूमादिलिङ्ग-
ग्रहणसमये न मनार्गापि तल्लिङ्गतदनुमेयदहनलिङ्गानुप्रवेशस्यैव विद्यते
इति । नन्वर्थापत्तापि किं प्रमेयानुप्रवेशो न दोषः न दोष इति ब्रूमः † ।
प्रमाणद्वयसमापत्तैक्यस्तु विषयाभावभावसमर्थनार्थमर्थापत्तिः प्रवर्तमाना प्रमेय-
द्वयं परामृपत्येव अन्यथा तत्सङ्घटनायोगात् । अतश्च येयमागमादनियत-
देशतया क्व विदस्तीति संवृत्तिरभूत्सर्वेषु गृहाभावे गृहीते बहिरस्तीति
संविदधुना संश्रुता तदतो वेलक्षण्यान्नानुमानमर्थापत्तिः । अतश्चेय स्रवन्ध-
ग्रहणाभावात् ।

भावाभावो हि नेकेन युगपद्बहिर्धूमयत् ।

प्रतिबन्धतया रोद्धुं शक्यो गृहबहिःस्थितो ॥

* शास्त्रभाष्ये अ १ पा १ सू- ५ अर्थानुपादोऽयम् ।

† लिङ्गत्वमित्यचित्त्वमिति सूत्रे प्रकृतं पाठः ।

‡ किं प्रमेयानुप्रवेशो न दोष इति ब्रूम इत्यनन्तितो सूत्रे पाठः ।

अन्यथाऽनुपपत्त्या च प्रथमं प्रतिबन्धधीः ।
 पश्चाद्यद्यनुमानत्वमुच्यते काममुच्यताम् ॥
 नन्वस्त्येष गृहद्वारे वर्तिनः सङ्गतिग्रहः ।
 भावेन भावसिद्धौ तु कथमेव भविष्यति ॥

यत्र गृहे चैवस्य भावमवगम्य तदन्यथाऽनुपपत्त्या तदन्यदेशेषु
 नास्तिस्त्वमवगम्यते तत्र देशानामानन्त्यादुरधिगमः प्रतिबन्धः । अनग्निव्य-
 त्तिरेकनिश्चये धूमस्य का धातेति चेदुच्यते । तत्र धूमस्वलनयोरन्वयग्रहण-
 सम्भवात् व्यतिरेकग्रहणमाद्वियेन् भूयोदर्शनसुलभनियमज्ञानसम्पाद्यमान-
 साध्याधिगमननिवृत्तमनसां किमनग्निव्यतिरेकनिश्चयेन । इह पुनरन्वयाव-
 सायसमये एव गम्यधर्मस्य दुरवगमत्वमुक्तमनन्तदेशवृत्तित्वात् । अनुपल-
 ब्ध्या तन्निरश्चय इति चेद् न । मन्दिरव्यतिरिक्तसकलमुखनतलगततदभाव-
 निश्चयस्य नियतदेश्याऽनुपलब्ध्या कर्तुमशक्यत्वात् । तेषु तेषु देशान्तरेषु
 परिभ्रमन्ननुपलब्ध्या तदभावं निश्चेप्यामीति चेद् । मैवम् ।

गत्या गत्या ऽपि तान्देशान्नास्य जानामि नास्तिताम् ।

कौशाम्ब्यास्त्वयि निष्क्रान्ते तत्प्रवेशादिगङ्गया ॥

तस्माद्भूमिरियमसर्वज्ञानामित्यर्थापत्येव तन्निरश्चयः । नन्वित्यममु-
 मर्थमनुमानान्निरश्चेद्यामः । देशान्तराणि चैवशून्यानि चैवाधिष्ठितव्यतिरि-
 क्तत्वात् तत्समीपदेश्यदिति । न प्रत्यनुमानोहत्वात् । देशान्तराणि चैवाव्य-
 त्तिरिक्तानि तत्समीपदेश्यव्यतिरिक्तत्वाच्चेवाधिष्ठितदेश्यदिति । तस्मान्नियत-
 देशोपलब्धमानपरिमितपरिमाणपुरुषशरीराऽन्यथानुपपत्येव तदितसकलदेश-
 नास्तित्वायधारणं तस्येति सिद्धम् ।

धीना द्विधा च नातीति साकाहुप्रचनश्रुतेः ।

तदेकदेश्यिज्ञानं श्रुताद्यैर्षतिरुच्यते ॥

इष्टैर्विधिसाकाहुप्रचनश्रुतेः सति समुपजायमानं रजनोभोजनविज्ञानं
 प्रमाणात्तत्कारणं भवितुमर्हति प्रत्यक्षादेरसन्निधानात् । न प्रत्यक्षं क्षयाम-
 यप्रतीतिवत् परोक्षत्वात् । नानुमानमनयगतसंबन्धस्यापि सत्प्रतीतेः । उप-
 मानादेस्तु शङ्केश नास्ति । तस्माच्छाब्द एव राशिभोजनप्रत्ययः शब्दश्च
 न श्रूयमाण इममर्थमभिधत्सुमनमेकस्य याज्ञस्य विधिनिषेधरूपार्थद्वयसम-

र्थेनगून्यत्वात् । अत्र च रात्र्यादिपदानामश्रवणादपदार्थस्य च वाक्यार्थत्वानु-
पपत्तेः । न च विभावरीभोजनलक्षणो ऽर्थः दिवावाक्यपदार्थानां भेदः संसर्गो
वा येनायमपदार्थो ऽपि प्रतीयते ।

तस्मात्कल्प्याऽगमकृतं नक्तमतीति वेदनम् ।
तद्वाक्यकल्पनायां तु प्रमाणं परिचिन्त्यताम् ॥
नाध्यक्षमनभिन्नशब्दग्रहणशक्तिमत् ।
न लिङ्गमगृहीत्वा ऽपि व्याप्तिं तदवधारणात् ॥
क्व चिन्नित्यपरोक्षत्वाद्वाप्यिषोऽपि दुर्घटः ।
विनियोक्ती श्रुतियेष कल्प्या प्रकरणादिभिः ॥

विनियोक्ती हि श्रुतिः सर्वत्र प्रकरणादौ वाक्यविद्विरभ्युपगम्यते ।
यथोक्तं विनियोक्ती श्रुतिस्तावत्सर्वेष्वेतेषु संमतेति* । तस्याश्च नित्यपरोक्ष-
त्वाद्गुरधिगमस्तत्र लिङ्गस्य प्रतिबन्धः । न च निशापदवचनस्य सत्ता ऽनु-
मातुमपि शक्या तस्यां साध्यायां भावाभावोभयधर्मकस्य हेतोरसिद्धविरुद्धा-
नैकान्तिकत्वेनाहेतुत्वात् । न चात्र धर्मः कश्चिदुपलभ्यते । यस्तेन तद्वा-
च्यवर्तत इवाग्निमाननुमीयते । न च दिवावाक्यं तदर्थो ऽपि निशावचनानु-
माने लिङ्गतां प्रतिपत्तुमर्हति ।

अश्रुते हि निशावाक्ये कथं तदुर्मताग्रहः ।
श्रुते तस्मिंस्तु तदुर्मगहणे किं प्रयोजनम् ॥

दिवावाक्यपदार्थानां तिष्ठतु लिङ्गत्वमनुपपद्यमानतया ऽपि न निशावा-
क्यप्रत्यायकत्वमयकल्पते । पदार्थानां हि सामान्यात्मकत्वाद्द्विशेषमन्तरेणानु-
पपत्तिः स्याद् न वाक्यान्तरमन्तरेण । तस्माच्छ्रूयमाणं वाक्यमेव तदेकदेशम-
न्तरेण निराकाङ्क्षप्रत्ययोत्पादकस्यव्यापारनिर्वहणं सन्धिमनधिगच्छतदेकदेश-
माक्षिपतीति सेयं प्रामाण्यैकदेशविषया श्रुतार्थोपतिः । नन्वर्थादेव कथमर्थान्तरं
न कल्प्यते पीडित्वं हि नाम भोजनकार्यमुपलभ्यमानं स्वकारणं भोजनमनल-
मिव धूमः समुपस्थाद्यतु तच्च वचसा कालविशेषे निषिद्धं तदितरकालविशेषवि-
षयं भविष्यतीति किं वचनानुमानेन । वचनमपि नादृष्टार्थमपि तु अर्थगत्यर्थमेव
तदस्य साक्षादर्थस्यैव कल्प्यमानस्य को दोषो यद्वावधानमाश्रीयते । उच्यते ।

शब्दप्रमाणमार्गे ऽस्मिन्नभिन्नो ऽसि बालक ।
 प्रमाणतैव न ह्यस्य साक्षाद्ब्रह्मकारिणः ॥
 पुरोयस्थितवस्त्वंग*दर्शनप्राप्तिर्नृति ।
 प्रत्यक्षादि यथा मानं न तथा शब्दमिष्यते ॥
 यात्रयार्थे हि समवाहपरिपूरणमुच्यते ।
 अभिधाय धियं नास्य व्यापारः पर्यवस्यति ॥
 तावन्तं बोधमाधाय प्रामाण्यं लभते वचः ।
 तदर्थवाचकत्वाच्च तद्वाक्यं वाक्यमिष्यते ॥
 शब्देकदेशश्रुत्या ऽतस्तदंगपरिपूरणम् ।
 कल्प्यं प्रथममर्थस्य कृतस्तेन धिना गतिः ॥
 प्रायः श्रुतार्थापत्त्या च वेदः कार्येषु पूर्यते ।
 तथाथैः कल्प्यमानस्तु न भवेदेव वैदिकः ॥
 यो मन्त्रेरष्टकालिङ्गैस्तद्विधः परिकल्प्यते ।
 श्रुतिलिङ्गादिभिर्था च कल्प्यते विनियोजिका ॥
 विश्वजित्वाधिकारश्च यापकत्तन्व्यताश्रुतेः ।
 उत्पत्तिवाक्यं सौर्ण्टावधिकारविधिश्रुतेः ॥
 येन्द्राग्नादिधिकारेषु कार्यमाचोपदेशतः ।
 यश्च प्रकृतियद्वावो विध्यन्त उपपाद्यते ॥
 तदेवमादौ संबन्धग्रहणानुपपत्तितः ।
 श्रुतार्थापतिरवैषा निम्बपत्रं विजृम्भते ॥
 तथा श्रुत्येकदेशश्च सर्वत्र परिकल्प्यते ।
 अर्थकल्पनपक्षे तु न स्याद्वैदेकगम्यता ॥
 इत्यर्थापतिरुक्तेषा षट्प्रमाणसमुद्भवा ।
 यथा विचार्यमाणा तु भिद्यते नानुमानतः ॥
 प्रतिबन्धाद्धिना यस्तु न यस्त्यन्तरबोधकम् ।
 यत्किञ्चिदर्थमालोक्य न च क्षश्चित्प्रतीयते ॥

प्रतिबन्धो ऽपि नाज्ञातः प्रयाति मतिहेतुताम् ।

न सद्योजातबालादेरुद्भवन्ति तथा धियः ॥

न विशेषात्मना यत्र संबन्धज्ञानसम्भवः ।

तथाप्यस्त्येव सामान्यरूपेण तदुपग्रहः ॥

अपि च तेन विना नोपपद्यते इति च व्यतिरेकमणितिरियं व्यतिरे-
कश्च प्रतीतः तस्मिन्सत्युपपद्यते इत्यन्वयमाक्षिपति । अन्यव्यतिरेकी च
गमकस्य लिङ्गस्य धर्म इति कथमर्थापत्तिर्नानुमानम् । केवलव्यतिरेकी हेतुर-
न्वयमूल एव गमक इति वक्ष्यामः । याश्च प्रत्यक्षादिपूर्विकाः शक्तिकल्प-
नायामर्थापतय उदाहृताः ताश्च शक्तेरतीन्द्रियाया अभावाद् निर्वपया एव ।

स्वरूपादुद्भवत्कार्ये सहकार्युपवृद्धितात् ।

न हि कल्पयितुं शक्तं शक्तिमन्यामतीन्द्रियाम् ॥

ननु शक्तिमन्तरेण कारकमेव न भवेत् । यथा पादपं हेतुमनसा
परशुसृद्यम्यते तथा पादुकाद्यप्युद्यम्येत शक्तेरनभ्युपगमे हि द्रव्यस्वरूपाधि-
शेषात्सर्वस्मात्सर्वदा कार्योदयप्रसङ्गः । तथा हि विपद्रहनयोर्मारणे दाहे च
शक्तावनिव्यमाणायां मन्त्रप्रतिबद्धायां स्वरूपप्रत्यभिज्ञायां सत्यामपि कार्यो-
दासीन्धं यदुच्यते तत्र का युक्तिः । न हि मन्त्रेण स्वरूपसहकारिसान्निध्यं
प्रतिबध्यते । तस्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । शक्तिस्तु प्रतिबध्यते इति
सत्यपि स्वरूपे सत्स्वपि सहकारिणु कार्यानुत्पादेो युक्तः । किञ्च सेवाद्यजैना-
दिसाम्येपि फलवैचिच्यदर्शनादतीन्द्रियं किमपि कारणं कल्पितमेव धर्मादि
भवद्विरतः शक्तिरतीन्द्रिया तथा ऽभ्युपगम्यतामिति । तदेतदनुपपन्नम् ।
यत्तावदुपादाननियमादित्युक्तम् । तत्रोच्यते । न हि वयमद्य किञ्चिदभिनयं
भाषानां कार्यकारणभावमुत्थापयितुं शक्नुमः । किं तु यथाप्रवृत्तमनुसरन्तो
व्यवहरामः । न ह्यस्मद्विच्छया ऽऽपः शीतं शमयन्ति कुशनुर्वो पिपासाम् ।
तत्र च्छेत्रनादावन्वयव्यतिरेकाभ्यां पृद्व्यवहाराद्वा परश्वधादेरेव कारणत्व-
मध्यवगच्छाम इति तदेव तदर्थिन उपादद्गृहे न पादुकादीति । न च
परश्वधादेस्वरूपसन्निधाने सत्यपि सर्वदा कार्योदयः स्वरूपसहकारिणा-
मप्यपेक्षणीयत्वात्सहकार्यादिसन्निधानस्य सर्वदा ऽनुपपत्तेः । सहकारिणो च
धर्मादिकमपि निपतति तदपेक्षे च कार्योत्पादे कथं सर्वदा तत्सम्भवः ।

धर्माधर्मयोश्च वैचित्र्यकार्यबलेन कल्पनमपरिहार्यम् । तयोश्च न शक्तिव्या-
दतीन्द्रियत्वम् । अपि तु स्वरूपमहिम्नैव मनःपरमात्वादिवत् । यदपि
विषदहनसन्निधाने सत्यपि मन्त्रप्रयोगात्तत्कार्यादर्शनं तदपि न शक्तिप्रतिब-
न्धननिबन्धनमपि तु सामय्यन्तरानुप्रवेशहेतुकम् । ननु मन्त्रिणा प्रविशता तत्र
किं कृतं न किं चित्कृतम् । सामय्यन्तरं तु सम्पादितं का चिद्धि सामयी
कस्य चित्कार्यस्य हेतुः । स्वरूपं तदवस्थमेवेति चेद् । यद्येवमभक्षितमपि
विषं कथं न हन्यात् । तथास्यसंयोगाद्यपेक्षणीयमस्तीति चेन्मन्त्राभावो ऽव्य-
पेक्ष्यताम् । दिव्यकरणकाले धर्म इव मन्त्रो ऽप्यनुप्रविष्टः कार्यं प्रतिहन्ति ।
शक्तिपक्षे ऽपि वा मन्त्रस्य को व्यापारः मन्त्रेण हि शक्तेर्नाशो वा क्रियते
प्रतिबन्धो वा न तावन्नाशः । मन्त्रापगमे पुनस्तत्कार्यदर्शनात् । प्रतिबन्धस्तु
स्वरूपस्यैव शक्तेरिवास्तु । स्वरूपस्य किं जातं कार्योदासीन्यमिति चेत्तदितर-
तोपि समानम् । स्वरूपमस्त्येव दृश्यमानत्वादिति चेच्छक्तिरप्यस्ति पुनः
कार्यदर्शनेनानुमीयमानत्वादिति । किं च शक्तिरभ्युपगम्यमाना पदार्थस्वरू-
पसन्नित्या ऽभ्युपगम्येत कार्यो वा नित्यत्वे सर्वदा कार्योदयप्रसङ्गः । सह-
कार्यपेक्षायां तु स्वरूपस्यैव तदपेक्षा ऽस्तु किं शक्या । कार्यत्वे तु शक्तेः
पदार्थस्वरूपमात्रकार्यत्वं वा स्यात्सहकार्यादिसामयीकार्यत्वं वा । स्वरूपमात्र-
कार्यत्वे पुनरपि सर्वदा कार्योत्पादप्रसङ्गः सर्वदा शक्तेरुत्पादात् । सामयीका-
र्यत्वं तु कार्यमस्तु किमन्तरालवर्तिन्या शक्या । अशक्तात्कारकात्कार्यं न
निष्पद्यते इति चेच्छक्तिरपि कार्यं तदुत्पन्नाद्यप्येवं शक्त्यन्तरकल्पनादनवस्था ।
आह । दृष्टसिद्धये ह्यदृष्टं कल्प्यते न तु दृष्टविधाताय शक्त्यन्तरकल्पनायां
शक्तिश्रेणीनिर्माणे यत्र द्यौःत्वात्कारकायां कार्यविधातः स्यादित्येकेषु शक्तिः
कल्प्यते तत्कृते ऽनवस्था । अत्रोच्यते । यदादृष्टमन्तरेण दृष्टं न सिद्ध्यति
काममदृष्टं कल्प्यताम् । अन्यथा ऽपि तु तदुपपत्तो किं तदुपकल्पनेन । दर्शय-
ता चान्यथाप्युपपत्तिः कल्प्यमानमपि चादृष्टं तत्कल्प्यतां यदनवस्थां नाग्रहेत
धर्मादिवत् । अपि च व्यापारो ऽप्यतीन्द्रियः शक्तिवद्विष्यते भयद्विरन्यतर-
कल्पनयैव कार्योपपत्तेः किमुभयकल्पनागोरवेण । शक्तमव्याप्रियमाणं न
कारकं कारकमिति चेत्तच्छक्तमिति । तथा कथं जानामि । कार्यदर्शनाञ्जास्या-
मीति चेद्वापारादेव कार्यं सेत्स्यति । पादुकादेर्व्याप्रियमाणादपि न पादप-

च्छेदे। दृश्यते इति चेत् प्रत्यक्षस्तर्हि व्यापारो नातीन्द्रियो यतः कार्यदर्श-
नात्पूर्वमपि व्याप्रियमाणत्वं ज्ञातमायुष्मता । कार्यानुमेयो हि व्यापारः कार्यं
विना न ज्ञायेतैव । कार्यं त्वन्यतरस्मादपि घटमानं नोभयं कल्पयितुं
प्रभवतीत्यलं प्रसङ्गेन प्रकृतमनुसरामः । तस्मादतीन्द्रियायाः शक्तेरभावान्नि-
र्विषया यथोदाहृतास्ता अर्थापत्तयः । भवन्त्यपि वा शक्तिरतीन्द्रिया ऽनु-
मानस्यैव विषयः कार्यकारणपूर्वकत्वेन व्याप्रियहणात्स्वरूपमात्रस्य च कार-
णत्वानिर्वहणादधिकं किमप्यनुमास्यते सा शक्तिरिति ।

शब्दानित्यत्त्वसिद्धौ तु या ऽर्थोपतिरुदाहृता ।

तस्याः शब्दपरीक्षायां समाधिरभिधास्यते ॥

अभावपूर्विका ऽप्यर्थोपतिरनुमानमेव जीवतो गृहाभावेन लिङ्गभूतेन
बहिर्भावावगमात् । चैत्रस्य गृहाभावो धर्मी बहिर्भावेन तद्वानिति साध्यो
धर्मः जीवन्मनुष्यगृहाभावत्वात्पूर्वापलब्धेर्बन्धविद्यगृहाभाववत् । यथा धर्मी
बहिर्मानिति साध्यो ऽर्थः धूमत्वात् पूर्वापलब्धधूमवदिति । अतश्च गृहा-
दीनां लिङ्गत्वाशङ्कनमपाकरणं चादम्बरमात्रम् । यत्पुनः प्रमेयानुप्रवेशदूषण-
मन्यधायि तदपि न साम्प्रतम् । किं प्रमेयमभिमतमत्र भवतां किं सतामा-
त्रम् उत बहिर्देशविशेषितं सत्त्वम् । सतामात्रं तावदागमादेवावगतमिति
न प्रमाणान्तरप्रमेयतामवलम्बते । बहिर्देशविशेषितं तु सत्त्वं भवति प्रमेयं
तस्य तु तदानीमनुप्रवेशः कुतस्त्यः । गृहाभाववाहकं हि प्रमाणं गृहे एव
सदुपलम्भकप्रमाणावकाशमपाकरोति न बहिः सदसत्त्वचिन्तां प्रस्तौति ।

घृतस्य जीवतो दूरे तिष्ठतः प्राङ्गणे ऽपि वा ।

गृहाभावपरिच्छेदे न विशेषो ऽस्ति कश्चन ॥

जीवनविशिष्टस्त्वसौ गृह्यमाणो लिङ्गतामश्नुते व्यभिचारनिरासात् ।
न च विशेषणग्रहणमेव प्रमेयग्रहणम् । जीवनमन्यदन्यच्च बहिर्भावाख्यं
प्रमेयम् । ननु जीवनविशिष्टगृहाभावप्रतीतिरेव बहिर्भावप्रतीतिः । नैतदे-
वम् । जीवनविशिष्टगृहाभावप्रतीतिः बहिर्भावः प्रतीतः न तत्प्रतीतिरेव
बहिर्भावप्रतीतिः । न हि दहनाधिकरणधूमप्रतीतिरेव दहनप्रतीतिः किं तु
धूमादन्य एव दहन इहापि गृहाभावजीवनाभ्यामन्य एव बहिर्भावः ।
पर्वतवृत्तवहयोस्सिद्धत्वान्मन्त्रार्थमात्रं तत्रापूर्वमनुमेयम् । एवमिहापि बहि-

ननु घचनमपरिपूर्णमिति प्रतीतिमेव यथोचितां जनयितुमसमर्थम् । किं घीने देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यतो न भवति तत्पीनताप्रतीतिः । न न भवति साकाङ्क्षा तु भवति । न च साकाङ्क्षप्रतीतिकारिणस्तस्य प्रामाण्यमिति तदेव तावत्पूरयितुं युक्तम् । तदसत् । कस्याच साकाङ्क्षत्वं किं शब्दस्य किं वा तदर्थस्योतस्वितद्रवगमस्येति । शब्दस्य तावदर्थनिरपेक्षस्य न का चिदाकाङ्क्षा ऽनभिव्यक्तशब्दयत् । अर्थस्तु साकाङ्क्षः सन्नर्थान्तरमुपकल्पयतु को ऽवसरो घचनकल्पनायाः । अथगम्यो ऽप्यर्थविषय एव साकाङ्क्षो भवति न शब्दविषयः श्लोकरणकः । तस्मादयगमनेराकाङ्क्षसिद्धये तदर्थकल्पनमेव युक्तम् । षचनैकदेशकल्पनमप्यथोपगमिसिद्धयर्थमेवेति तत्कल्पनमेवास्तु किं सोपानान्तरेण । यत्तु कल्प्यमानस्यावैदिकत्वमर्थस्य प्राप्नोतीति । तत्र घचनकल्पनापक्षे सुतरामवैदिकः सो ऽर्थः स्यात् । कल्प्यमानस्य घचनस्य वेदादन्यत्वात् । श्रुतेो ऽनुमितश्च द्विविधः स वेद एवेति चेष् श्रौतार्थः श्रौतार्थानुमितो द्विविधः स वेदार्थ एव भविष्यतीति किं घचनसोपानान्तरकल्पनया । तेन श्रूयमाणवेदघचनप्रतिपाद्यार्थसामर्थ्यलभ्यत्वादेव तस्य वेदार्थता भविष्यति । सर्वथा न घचनैकदेशविषया श्रुतार्थापत्तिः श्रेयसी श्रुत्येकदेशकल्पनापक्षप्रतिषेधाच्च* तदतीन्द्रियतया संबन्धग्रहणमचटमानमिति यदुक्तं तदपि प्रत्युक्तम् । अर्थे तु सामान्येन संबन्धग्रहणमपि सूपपादम् । तत्र तत्र यज्यादेरर्थस्याधिकाराद्यर्थान्तरासंबद्धस्य दृष्टत्वादिति । प्राभाकरास्तु दृष्टः श्रुतेो वेति भाष्यं लौकिकमभिधानान्तरमेवेदमुपलब्धिवचनमिति धर्यन्तः श्रुतार्थापत्तिं प्रत्याचक्षते । श्रूयमाणस्यैव शब्दस्य तावत्पर्ये सामर्थ्यमुपगच्छन्तः तमर्थे शास्त्रमेव प्रतिजानन्ते वाक्यस्य दूराविदूरव्यवस्थितगुणागुणक्रियाद्यनेककारककलापोपरक्तकार्यात्मकवाक्यार्थप्रतीताविषोरिष दीर्घदीर्घा व्यापारः अविरतव्यापारे च शब्दे सा प्रतीतिरुदेति तद्वापारविरतो नेदेति तदुत्पादककारकाभावात् । वृद्धव्यवहारतश्च शब्देषु व्युत्पाद्यमानो लोकस्तथाभूतवाक्यव्यवहारिणो वृद्धान् पश्यन्वाक्यस्य च तादृशवाक्यार्थे सामर्थ्यमवधारयति । तदनुयतीनि तु पदानि तस्मिन्नेमित्तिके निमित्तानि भवन्ति । नेमित्तिकानुकूल्यपर्यालोचनया क्व चिदश्रूयमाणान्यपि तानि निमित्ततां भजन्ते

* प्रतिषेधावेति मुने पाठः ।

विश्वजिदादौ स्वर्गकामादिपदवत् । क्व चिच्छ्रयमाणान्यपि तदननुकूलत्वात्परित्यज्यन्ते यस्योभय हविरार्तिमाच्छेदितिवत् । क्व चिदन्यथा स्थितानि तदनुरोधादन्यथैव स्याप्यन्ते प्रयानशेषेण हवीष्यभिधारयतीतिवत् । तस्मात्प्रथमावगतैकघनाकार*वाक्यार्थानुसारेण सतामसता वा पदाना निमित्तभाष्यवस्थापनादश्रयमाणतथाविधैकदेशादपि वाक्यातदर्थवगतिसम्भवात्किं श्रुतार्थापत्या । अत एव न सोपानव्यवहित तस्यार्थस्य शब्दत्व सात्तादेव तत्त्वद्वेः । न च श्रयमाणेषु निमित्तेषु कुतस्तदर्थमथगच्छाम् । अनथगच्छन्तश्च कीदृश नैमित्तिकमथकल्पयाम् । उच्यते । श्रुतेष्वपि पदेषु तेषां निमित्तभावो न स्वमहिम्ना ऽथकल्पते किं तु नैमित्तिकानुसारद्वारक इत्युक्तम् । एवमश्रुतेष्वपि भविष्यति । न यत्रै करणविभक्ति शृणुमो न स्वर्गकर्मविभक्ति नाग्निचिदादिषु क्लिप्तप्रत्यय नाधुनादिषु प्रकृति न समासतद्धितेषु यथोचिता विभक्तिमपि च प्रतीम एव तदर्थम् । एव विश्वजिदाद्वाधपि यजेतेति नैमित्तिकबलादेव स्वर्गकामादिपदार्थे प्रत्येष्याम् । नियोगगर्भत्वाच्च विनियोगस्य लिङ्गादीनि श्रुतिकल्पनामन्तरेणापि नियोगव्यापार परिगृह्य तेन वस्तुनि विनियोजकता प्रतिपत्स्यन्ते ।

नन्वेव सति सर्वत्र शब्दव्यापारसम्भवात् ।

मुख्यस्यापि भवेत्साम्य गौणलाघणिकादिभिः ॥

श्रुतिलिङ्गादिमानानां विरोधो ग्रह्य घर्षते ।

पूर्वपूर्वबलीयस्त्व तत्कथं वा भविष्यति ॥

उच्यते । सत्यपि सर्वत्र शब्दव्यापारे तत्प्रकारभेदोपपत्तेरेव न दोषः ।

न हि पदानां सर्वोत्पन्ना निमित्तभाष्यमपह्वायेव नैमित्तिकप्रतीतिरुपपद्यते ।

तदपरित्यागाच्च तत्स्वरूपवैधियमनुवर्ततएव ।

अन्यथा सिद्धशब्देन मति केसरिणीसुते ।

अन्यथा देवद्रतादौ प्रतीतिरुपजन्यते ॥

गङ्गाया मज्जतीत्यत्र गङ्गाशब्दो निमित्तताम् ।

उपयाति यथा नैव घोषादिघसतो तथा ॥

श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणास्थानसमाख्यानामप्यर्थसन्निकर्षविप्रकर्षकृतेऽस्त्येव विशेष इति तथापि न विनियोगसाम्यम् ।

श्रुतिलिङ्गादिभिर्नोऽपि कल्पयेद्विनियोजिकाम् ।

तस्यापि तस्यास्तुल्यत्वाद्वाध्यबाधकता कथम् ॥

अथ तत्कल्पने तेषां विदूरान्तिकवृत्तिता ।

स एवार्थगतो न्याय इति तत्कल्पनेन किम् ।

येन्द्राग्नादिषु वैकृतेषु कर्मसु न प्राकृतविध्यन्तवचनानुमानमपि तु चोदकव्यापारेण तस्यैव प्राप्तिः वैकृतस्य विधेः कदा विदाकाङ्क्षा चोदक इत्युच्यते । नन्वेवमुभयत्र तदवगमाविशेषादुपदेशातिदेशयोः को विशेषः । न नियोगाद्यगमे कश्चिद्विशेषः । किं तूपदेशे ग्रथोपदेशं कार्यमतिदेशे तु यथाकार्यमुपदेश इत्येतयोर्विशेषः । ननु यथाकार्यमुपदेशेऽनुपयुज्यमानकृ-
ष्णालक्षणेघघातादेः प्राप्तिरेव न भवेदिति को बाधार्थः । न अखण्डमण्डल-
विध्यन्तकाण्डप्राप्तेः । न ह्यंशशिकया चोदकः प्रयत्ने इत्यलमनया प्रसक्तानु-
प्रसक्त्यागतशास्त्रान्तरगर्भकथाविस्तरप्रस्तापनया ।

इति प्रसङ्गाद्याख्यातं लेशतो वाक्यविन्मत्सम् ।

गतम्य युक्तायुक्त्यपरिच्छेदे तु केवलम् ॥

श्रुतायांनिरस्माकं दूषणीयतया स्थिता ।

तद्वृण्वं च पूर्वोक्तवीथ्याऽनेन यथाऽस्तु वा ॥

एतेन शब्दसामर्थ्यमहिम्ना मेऽपि धारितः ।

यमन्यः पण्डितमन्यः प्रपदे कं चन ध्यानिम् ॥

विधेर्निषेधापगतिर्विधिषुद्विधिनिषेधतः ।

मया ।

भम धम्मिण्य वीसत्यो मा म्य यान्थ गृहं थिग ॥

मानान्तरपरिच्छेदायन्तु रूपोपदेशिनाम् ।

शब्दानामेव सामर्थ्यं तत्र तत्र तथा तथा ॥

अथ वा नेदृशी चर्चा कविभिः सह शोभते ।

विद्वंसोऽपि विमुह्यन्ति वाक्यार्थगहनेऽध्यनि ॥

तदलमनया गोप्या विद्वज्जनोचितया चिरं
परमगहनस्तर्कज्ञानामभूमिरयं नयः ।
प्रकृतमधुना तस्माद् ब्रूमे न भात्यनुमानतः
तनुरपि सतामर्थोपतेर्विशेष इति स्थितम् ॥

आह अभावस्ताहि प्रमाणान्तरमस्तु ।

सत्परिच्छेदकं यत्र न प्रमाणं प्रवर्तते ।

तदभावमितौ मानं प्रमाणाभाव उच्यते ॥

इह घटो नास्तीति घटं प्रति सदुपलम्भकप्रमाणप्रवृत्तिर्नास्तीति
असौ प्रमाणाभावो घटाभावं परिच्छिनति । तत्र च घटाविषयज्ञातृव्यापारानु-
त्पाद एव दृश्यादर्शनेषाच्चः प्रमाणं नास्तीति बुद्धिः फलम् । अथ वा
घटाभावयाही यहीतृव्यापारः सदुपलम्भकप्रमाणाभावजनितो नास्तीति
प्रत्ययस्वभावः प्रमाणं फले तु हानादिज्ञानं भविष्यति । तदुक्तम् ।

प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणाभाव उच्यते ।

सात्मनो ऽपरिणामो वा विज्ञानं वा ऽन्यवस्तुनीति * ॥

अन्यवस्तुशब्देन घटाभाव उक्तः । तत्र तावदिदं नास्तीति ज्ञानं न
प्रत्यक्षजनितमिन्द्रियार्थसन्निकर्षाभावात् । सन्निकर्षो हि संयोगसमवायस्त्र-
भावः † तत्प्रभावभेदो वा संयुक्तसमवायादिरिह नास्त्येव संयुक्तविशेषण-
भावो ऽपि न सम्भवति कुम्भाभावस्य भूपदेशविशेषणत्वाभावात् । न ह्यसं-
युक्तसमवेतं वा किं द्विविशेषणं भवति संयुक्तस्य दण्डादेः समवेतस्य
शुक्रगुणाटेस्तथाभावदर्शनाद् । अभावश्च न केन चित्संयुज्यते अद्रव्यभावात् ।
न क्व चित्स समवेति गुणादिवैलक्षण्यादिति । यदि च संयुक्तविशेषणभावस-
न्निकर्षोपकृतं चक्षुरभावं गृह्णाति तर्हि तदविशेषात्संयुक्तद्रव्यवतीन् रसादीनपि
गृह्णीयात् तदभावमपि मा यहीदयोग्यत्वाविशेषात् । योग्यायोग्यत्वकृतयह-
णायहणनियमशदे वा योग्यतैव सन्निकर्षो भवतु किं पदूघोषणेन । तस्मान्न
घटाभावज्ञानं चक्षुषम् । ननु भूपदेशं च घटाभावं च विस्फारिते चक्षुषि
निरीक्षामहे निमीलिते तु तस्मिंस्तयोरन्यतरमपि न पश्यामः । तत्र समाने

* शनोक्त्यार्तिके प्रामाण्ये श्लो १० ।

† स्वभावत इति मने पाठः ।

रस्य । प्रकृते तु नेदृशः प्रकारः समस्ति । न चैकत्र तद्भाषभावित्वमन्यथा-
 सिद्धमिति सर्वत्र तथा कल्प्यते । एवं हि रूपमपि चाक्षुषतामवब्रज्यात् ।
 ननु नीरूपस्यासम्बद्धस्य च चाक्षुषत्वमभावस्य कथमभिधीयते । चक्षुर्जनि-
 तज्ञानविषयस्याच्चाक्षुषत्वं न रूपधत्वेन । रूपधत्तामपि परमाणूनामचाक्षुष-
 त्वात् । सम्बद्धमपि न सर्वं चाक्षुषमाकाशस्य तथात्वे ऽपि तदभावात् ।
 नन्वसंबद्धस्य चक्षुषा ग्रहणे दूरव्यवहितस्य विमीपणादेरपि चाक्षुषत्वप्रसङ्गः
 उच्यते । भावे यत्त्वयं नियमः यदसंबद्धस्य चक्षुषा ऽग्रहणम् अभावस्त्वसं-
 बद्धो ऽपि चक्षुषा ग्रहीयते । पटप्रकारसन्निकर्षवर्णनमपि भावाभिप्रायमेव
 संबद्धं हि यद् ग्रह्यते तत् यण्णां सन्निकर्षाणामन्यतमेन सन्निकर्षेणेति । प्राप्य-
 कारित्वमपि इन्द्रियाणां वस्त्वभिप्रायमेवोच्यते । तस्मादवस्तुत्वादभासस्य तेन
 सन्निकर्षमलभमानमपि नयनमुपजनयति तद्विषयमवगममिति न दोषः । न
 चासंबद्धत्वाविशेषाद्वैशान्तरादिषु सर्वाभासग्रहणमाशङ्कनीयम् । आश्रयग्रहण-
 सापेक्षत्वादभासप्रतीतेः आश्रयस्य च सन्निकर्षस्यैव प्रत्यक्षत्वात् । अथ वा
 संयुक्तविशेषणभावाख्यसन्निकर्षोपकृतं चक्षुरभावं ग्रहीयति । यथा समवाय-
 प्रत्यक्षत्ववादिनां एते समवायमिति । ननु तद्विदमसिद्धम् असिद्धस्य
 दृष्टान्ते क्षियते । मैवम् । भक्ता ऽपि द्रव्यगुणयोरुत्तरेपरिहार्यत्वात् । भेदबु-
 द्धा सिद्धभेदयोरसंबद्धयोश्च द्रव्यगुणयोरदर्शनादवश्यं का सिद्धतिरेषितव्ये-
 त्यलमर्थान्तरचिन्तनेन । यत्कृतं संयोगसमवाययोरभावादभावो न भूप्रदेशस्य
 विशेषणमिति तदप्यसाधु । संयोगसमवायाभ्यामन्यस्यैव विशेषणविशेष्य-
 भावनाम्नः संबन्धस्यादूरे एव प्रतीतिबलेन दर्शयिष्यमाणत्वात् । यस्तु
 संयुक्तविशेषणभावे सन्निकर्षे रसादिभिरतिप्रसङ्ग उद्गाहितः सो ऽयं संयुक्तस-
 मवायाख्ये चक्षुरूपसन्निकर्षे ऽपि समानो दोषः । संयुक्तसमवायो ऽपि तर्हि
 मा भूत् सन्निकर्षः किं नश्चिन्नम् । तत्किमसंबद्धमेव रूपं गृह्णातु चक्षुः न
 हि संयुक्तसमवायादन्यश्चक्षुरूपयोः सम्बन्धः । नन्वर्थग्रहणात्मको व्यापार
 एव चक्षुषः सन्निकर्षो योग्यता वा तद्वशादेव रूपस्य तद्ग्राहकत्वमुपेयते
 न संयुक्तसमवायादिनेति स तर्हि व्यापारः सा वा योग्यता कथमभासमपि
 प्रति तस्य न स्यात् । प्राप्यकारी, च चेन्द्रियाणि कारकत्वादिष्यन्ते सन्निकर्षश्च
 निन्हूयते इति विप्रतिषिद्धम् । तस्मात् पटप्रकारा सन्निकर्षाननादिनी

योग्यता वक्तव्या । न योग्यतामात्रे एव विश्रम्य स्यात्तद्व्यम् । यत्र योग्यता
तत्र सन्निकर्षो ऽप्यस्ति न तु यत्र सन्निकर्षस्तत्रावश्यं योग्यतेत्येवमभ्युपग-
च्छतां न रसाद्यतिप्रसङ्गचोदना धुनोति । मनोरसादेः सत्यपि सन्निकर्षे
योग्यत्वाभावादयदहणम् ।

योग्यतामात्रादेपि नाभावस्यास्त्ययोग्यता ।
भवद्विर्वस्तुधर्मो ऽस्य को वा नाभ्युपगम्यते ॥
सर्वापाख्यावियुक्तत्वान्नास्त्येवेत्येव बोध्यताम् ।
अभावश्चाक्षुपज्ञानविषयो वा ऽभ्युपेयताम् ॥

यदपि ।

स्वरूपमात्रं दृष्टं च पश्चात्किं चित्स्मरन्नपि ।
तत्रान्यनास्तितां पृष्टस्तदेव प्रतिपद्यते * ॥

इत्युक्तं तदपि न युक्तम् । वस्तुवन्तरविधित्तगौरमूलकस्वरूपयदहणस-
मये एव तथासन्निहितसकलपदार्थोभावयदहणस्य मेवकबुद्ध्या सिद्धत्वाद् इदानीं
तद्गतगर्गाभावास्मरणं न तस्य परोक्षस्यानुभवः । तथा हि तदानीं गर्गस्तत्र
नासीदित्येवमसौ स्मृत्वा सत्यथादी स्मरति इदानीं त्वस्तित्वमास्तित्वे प्रति
संशेते एवासौ गर्गस्य कुतश्चिदागतस्येदानीं तथास्तित्वसम्भवात् । ननु न
पूर्वं सर्वाभावप्रहणमनुभूतयानसौ गौरमूलके अननुभूयमानमपि तदस्य
बलात्कल्प्यते ऽभ्यस्तविषये ऽधिनाभावस्मरणवत् । तथा हि तेन तेनानु-
युक्तः तस्य तस्याभावं स्मृत्वातरमसौ सर्वेभ्य आचष्टे । ननु मेवकबुद्ध्या
सकलाभायदहणे सहस्रैव सकलाभावस्मृतिरूपजायेत । मेवम् । यथैव प्रस्ता-
दिस्मरणकारणमस्य भवति तदेव स्मरति न सर्वमविद्यमानस्मरणनिमित्तम् ।
अन्यत्र तु युगपदुपलब्धेष्वपि वर्णेषु युगपदन्त्ययर्थानुभवसमनन्तरं स्मरणम् ।
अन्यत्र ॥ युगपदुपलब्धे ऽपि क्रमेण स्मरणं भविष्यतीति न मेवकबुद्ध्यायं
दोषः । किं च स्वरूपमात्रं दृष्टमिति वदता भवता ऽपि मेवकज्ञानमभ्यु-
पगतमेव मात्रयदहणेन तदन्त्याभावयदहणासिद्धेः । एवं हि मत्रानेवाभ्यधाम् ।

अयमेवेति यो ह्येव भावे भवति निर्णयः ।

नेव वस्तुवन्तराभायसंविन्यनुगमादृते † ॥

इति । तस्माद्गौरमूलकावेशसमये यत्र तत्रासन्नहितस्य गर्गादेरभाव-
 यद्वहणात्तेदानां परोक्षाभावपहणमभावकारणमभ्युपगन्तव्यमिति प्रत्यक्षगम्य
 यत्रायमभावः । यत्पुनरननुमेयत्वम् इह घटे। नास्तीति प्रकृताभावविषयम-
 भ्यधापि तदस्माकमभिमतम् । कश्चित्पुनरसन्निकृष्टदेशवृत्तिरनुमेयो ऽपि भव-
 त्यभावो यथा सन्तमसे सन्निलधाराधिसरसिक्तसस्यमूलममिवर्णति देवे घन-
 पवनसयोगाभाषो ऽनुमीयते यथा धार्थापताबुद्धाहृतं गृहभावेन चैत्रस्य
 घट्टिरभावकल्पनमिति ।

आगमादप्यभायस्य क्व चिद्व्यति निश्चयः ।

चौरादिनाम्निताज्ञानमध्यगानामिवाप्रतः ॥

यत्पुनहक्तम् अनुहयेण प्रमाणेन प्रमेयं प्रमीयते प्रमेयत्वाद्वाशस्म-
 कप्रमेयघटिति । उतदप्यप्रयोजक साधनम् ।

अभायः षटनादीनां प्रत्यक्षं प्रतिपद्यते ।

विपक्षे घृत्यभायश्च लिङ्गस्य सहकारिताम् ॥

पुरुषोक्तिषु दोषाणामभायश्चोपगुञ्जते ।

सामप्यन्तर्गतानस्माद्रभावाटपि भावधीः ॥

अभायश्च क्व चिल्लिङ्गमिष्यते भायश्चिदः ।

पृष्टभाषे। ऽपि याम्यभ्रमयोगस्यानुमापकः ॥

तस्माद्युक्तमभायस्य नाभावेनैव वेदनम् ।

न नाम यादृशो यत्सो घनिरप्यस्य तादृशः ॥

अथ रत्नघटाः प्राहुः प्रमेये मति विन्तानम् ।

शुक्त नाम प्रमाणस्य तदेष त्यतिदुर्लभम् ॥

अभाषो नाम प्रमीयमानो न व्यगन्त्याया घटाऽभायस्यरूपप्रदनुभू-
 यते ऽपि तु देगकान्प्रतियोगि विगिष्ट्येन । तथा ह्येव प्रतीगिरिट्टिमिद्वानांवि
 नास्तीति न चेत्तमशगम्यमानो ऽपि घटि गे. संशुद्ध यत्र भवेत्तभाय' क
 घन द्विष्यात् । न त्यमो तस्मद्यदुः न हि देगेन कान्तेन प्रतियोगिना भा-
 ऽस्य कश्चिदभ्रमन्धः संयोगस्यशायद्रेरनुपपत्तेः । न च सघन्धरहितमेव
 विगेरुत्त भवति । अनु विगेरुत्तविगेरुत्तमाय यत्र संघन्धः किं संघन्धान्तरां
 रथा । मेयम् । सघन्धान्तरांमूल्येन तदयगमात् । सद्युक्त समयेन वा विगे

पणं भवति दण्डो देवदत्तो नीलमुत्पलमिति । अतश्च न वास्तवः स्वयन्त्र एव विशेषणविशेष्यभावः संबन्धः पुरुषेच्छया विपर्यस्यन्तमप्येनं पश्यामः । विशेषणमपि विशेष्यो भवति विशेष्यमपि विशेषणी भवतीति काल्पनिकं गवायं संबन्धः न वस्तुधर्मः । प्रतियोगिना सह नतरामभावस्य संबन्धो ऽसमानकालत्वात् । यदा हि घटो न तदा तदभावः यदा वा तदभावो न तदा घट इति । विरोधाख्यसंबन्धो भविष्यतीति चेत्को विरोधार्थः । यदि हि प्राक्सिद्धो घटाभाव आगत्य घटं विरुन्ध्याद्भवेदपि तद्विरोधी घटमुद्गरयोरिव न त्वेवमस्ति तयोरसमानकालत्वात् । अभ्युत्पत्तेः वा घटतदभावयोरिव वध्यघातक्रयोः साहचर्यमनुभूयेत । घटाभावः किं कुर्वन् घटं विरुन्ध्याद् अकिञ्चित्करस्य विरोधित्वे ऽतिप्रसक्तिः अभावान्तरकरणत्वे ऽनयस्या । मुद्गरादयो घटस्य नाभावहेतवो भवितुमर्हन्ति भावस्य स्वत एव भङ्गात्वेन विनाशहेत्वनपेक्षत्वात् ।

भावो विनश्यतात्मा चेत्कृतं प्रलयहेतुभिः ।

अथाप्यनश्वरात्मा चेत्कृतं प्रलयहेतुभिः ॥

तस्माद्विजातीयकपालादिसन्ततिजननएव मुद्गरादिकारकव्यापारः सामय्यन्तरानुप्रवेशे सति सन्तत्यन्तरोत्पादो न पुनरभावस्य ततो निष्पत्तिः । न हि घटाद्दृक्स्वन्तरं चेत्किमागतं यदसौ न पूर्वशुद्धपलभ्यते । तद्विरोधित्वादिति चेत्प्रत्युक्तमेतत् । अनर्थान्तरत्वे तु घटस्यैव मुद्गरकार्यत्वं स्यात् । ननु यानि मुद्गरेण कपालानि जन्यन्ते स एव घटाभावः । हन्त तां हि कपालस्फोटने सति घटाभायस्य विनष्टत्वाद् घटस्योन्मज्जनं प्राप्नोति । किं चाकिञ्चित्कराणि कपालानि घटस्याऽभावे इति यदुच्यते पटस्यापि तथोच्येरन् । किञ्च कारकत्वं तेषां पूर्वशुद्धं प्रतिक्षेप्यम् । अपि चायमभावो भवनधर्मो वा स्यादभवनधर्मो वा भवनधर्मत्वे भावोसौ भवेद् घटादिवत् । अभवनधर्मो तु यद्यभावेऽस्ति न नित्यं गथासौ तर्हि भवेत् । चायमेकपदार्थसंबन्धी वा स्यात्सर्वपदार्थसंबन्धी वा तत्रैतन्भावमर्थसंबन्धित्वे न तस्य नियमकारणमुत्पश्यामः । सर्वभावसंबन्धित्वे तु सर्वपदार्थप्रतिकूलम्याभायस्य नित्यत्वान्नित्यः सन्नित्यो वा कश्चिदभावो नामास्ति । नन्वभाषानभ्युत्पत्तेः भावानामितरेतरसङ्करादखिनव्यरहारविग्रहः प्राप्नोति । यद्रात ।

धीरे दधि भवेदेवं दधि धीरं घटे पटः ।

शये शृङ्गं पृथिव्यादौ चैतन्यं मूर्तिरात्मन इति* ॥

अभाषाभ्युपमे तु भाषानामितरेतराभाषादसङ्कीर्णस्वभावत्वाद् अभा-

षकारणकसङ्कारपरिहारकथने तु सुतरां विप्रयः ।

भावो भावादिवान्यस्मादभाषांशदपि ध्रुवम् ।

असङ्कीर्णो ऽभ्युपेतव्यः स कथं वा भविष्यति ॥

अन्योन्यमपि भाषानां यदासङ्कीर्णता स्वतः ।

भावैः किमपरादुं वा परतश्चेत्कुतो नु सा ॥

भाषेभ्यो यद्युपेयेत भवेदन्योन्यसंश्रयम् ।

अभाषान्तरजन्या चेदनयस्या दुरुतरा ॥

अभाषस्यभाषतायाश्च सर्वान् प्रत्ययिशेषात्प्रतिषेध्यनिश्चयन एव
तद्वेदः प्रतिषेध्याश्च भाषाः परस्परं मिद्यमानास्तं मिन्दन्तीति प्रत्युत

भाषाधीनमभाषानामसाङ्ग्यं यत्तुमुचितं नतु विपर्ययो युक्तः । तदखिलपदा-
र्थस्यश्याविसंयुलीभाषभयादपि नाभाषाभ्युपमेो युक्तः ।

अन्वभाषप्रतिषेपे नञः किं वाच्यमुच्यताम् ।

नेष शब्दानुसारेण वाच्यस्थितिरुपेयते ॥

बौद्धाः खलु घयं लोके सर्वेषु श्यातकीर्णयः ।

यिकल्पमात्रशब्दार्थपरिकल्पनपरिडिताः ॥

क्व चिन्नामपदप्राशृतिना जन्यते नञा ।

निषेधपर्युदस्तात्मविषयोद्वेखिनी मतिः ॥

क्व चिन्वाप्यातसम्यन्धमुपेत्य विदधात्यसौ ।

तदुपात्तक्रियारम्भनिवृत्त्युल्लेखमात्रकम् ॥

ननु चानेन मार्गेण यदि भाषो निरस्यते ।

यकादयप्रकारेण ऽनुपलब्धिः क्व गच्छतु ॥

स्वभाषानुपलब्धिः यथा नेह घटो ऽनुपलब्धेरिति । कारणानुपल-
ब्धिर्गया नात्र धूमो दहनानुपलब्धेरिति । व्यापकानुपलब्धिर्गया नात्र

शीतस्पर्शः पावकोपलब्धेरिति । कार्यानुपलब्धिर्यथा नात्र निरपवादा धूमहे-
तवः सन्ति धूमानुपलब्धेरिति । स्वभावविरुद्धोपलब्धिर्यथा नात्र शीतस्पर्शः,
पावकोपलब्धेरिति । स्वभावविरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा नात्र शीतस्पर्शा धूमोपल-
ब्धेरिति । विरुद्धव्याप्तोपलब्धिर्यथा नाध्रुवभावी भूतस्यापि भावस्य विनाशो
हेत्वन्तरापेक्षणादिति । कार्यविरुद्धोपलब्धिर्यथा नात्र शीतकारणमप्रतिबद्धसा-
मर्थ्यमस्ति क्षलनोपलब्धेरिति । व्यापकविरुद्धोपलब्धिर्यथा नात्र तुहिनस्पर्श
कृशानुदर्शनादिति । कारणविरुद्धोपलब्धिर्यथा नैतस्य रोमहर्षदन्तरीणादिवि-
शेषा' सन्ति सन्निहितहुतग्रहाधिष्ठितविशेषादिति । कारणविरुद्धकार्योपलब्धि-
र्यथा प्रवृत्तदन्तरीणादिजिषेपपुस्त्याधिष्ठित ग्रह देशो न भवति धूमत्वादिति ।

सत्यमेकादशविधा ऽनुपलब्धिरिहेष्यते ।

सा त्वसङ्घट्टहारस्य हेतुर्नाभावसविदः ॥

नन्वनुपलब्धेः स्वभावहेतावन्तर्भाव उक्तः स्वभावहेतौ च साध्यसा-
धनयोरध्यातिरेक इष्यते । असङ्घट्टहारश्च ज्ञानाभिधानात्मकत्वात्तत एव
पृथगिति कथं तद्विषयता यायात् । सत्यमेवम् । किं तु नासङ्घट्टहारस्तथा
साध्यते ऽपि तु तदोप्यता । योग्यता च न ततो ऽर्थान्तरमिति न स्वभाव-
हेतुत्वहानिः । ननु योग्यता भावात्मिका अनुपलब्धिस्त्वभावस्यभावेति कथ-
मनर्थान्तरत्वम् । नैतदेवम् । न ह्युपलब्धिप्रतिषेधात्मिकामभावस्यभावयामनु-
पलब्धिमनुपलब्धिषिदो यदन्ति । किं तु प्रतिषेधपर्युदस्तयस्त्वन्तरोपलब्धिमे-
षायाभावस्वभावामिति । अत एवेदमपि न चोदात्तम् अनुपलब्धेरभावात्मक-
त्वादनुपलब्ध्यन्तरपरिच्छेद्यत्वादनवस्येति । यस्माद्वस्त्वन्तरोपलम्भात्मिका
ऽनुपलब्धिः स्वसवेदोयेति । नन्वनुपलब्धेरसङ्घट्टहारसिद्धावदृष्ट्यापि तयात्य-
सिध्येद् न । दृश्यत्वविशेषणोपादानादुपलब्धिलक्षणप्राप्त्यानुपलब्धेरसङ्घट्ट-
हारो न यस्य कस्य चिदिति । तत्र

घटादे पूर्वेदृष्टस्य दृश्यत्वपरिनिश्चयात् ।

असत्यव्यवहारो हि सिध्यत्यनुपलब्धितः ॥

प्रकान्तानुपलब्धेषु विहाय कुमुमादिषु ।

*दृश्यत्वयोग्यताऽनवधारयात् ॥

न शक्यो ऽनुपलम्भेन कर्तुं नास्तित्वनिश्चयः ।
 तथापि त्यपिशाघो ऽयं चैव इत्येवमादिषु ॥
 तादात्म्यप्रतिषेधे च दृश्यत्व नोपयुज्यते ।
 पिशाचेतररूपो हि चैव प्रत्यक्षगोचरः ॥
 तादूप्यनिश्चये तस्य किं फलं तद्विरोधणम् ।
 इत्यसङ्घसंहारस्य सिद्धेरनुपलब्धित्वात् ॥
 न भावउदभाषास्य प्रमेयमरूपत्पत्तेः ।

अत्राभिधीयते । इदं तावत्सकलप्राणिसाक्षिरु सवेदनद्वयमुपजाय-
 मानं दृष्टुम् इह घटो ऽस्ति इह नास्तीति तत्र विकल्पमात्रसवेदनमना-
 लम्बनमात्माशाघलम्बन वेत्यादि यदभिलष्यते तन्नान्निताज्ञानइवास्तित्व-
 ज्ञाने ऽपि समानमतो द्वयोरपि प्रामाण्य भङ्गस्तु द्वयोरपि वा मा भूत् । यत्त्व-
 स्तीति ज्ञान प्रामाण्यमितरदप्रामाण्यमिति कथ्यते तद्विच्छामात्रम् । अस्तीति
 ज्ञानसमानयोगक्षेमत्वे च नास्तीति ज्ञानस्य विषयश्चिन्तनीयः । ननु
 घटविविक्तभूतलोपलम्भभावे घटानुपलम्भ इत्युक्तं तदयुक्तम् । केयं घट-
 विविक्तता सा भूषदेशदभिन्ना भिन्ना वा । अत्रेद्रे भूषदेशविशेषाद् घटसंवि-
 धाने ऽपि घटो नास्तीति प्रतिपत्तिर्जायेत भेदे तु नास्ति विवादः स्यात् ।
 भेदाभेदे न चिन्त्या च घटादपि विविक्तता ।
 अत्रेद्रे घट एव स्याद्वेदे चाभाय एव सा ॥

तद्विह घटो नास्तीति घटविविक्तभूतलालम्बनतायामस्या स्यस-
 विद् इहेति तावदस्मिन्सविदशे देशे आलम्बनमित्यविवाद एव । इह
 घटो ऽस्तीति भावप्रतीतिसमये ऽपि तत्र तदवभासाभ्युपगमात् । घटो
 नास्तीत्यत्र तु यदवभासते तन्न भूतलमात्रमेव भावप्रतीतिसमये तदति-
 रिक्तप्रतिभासस्याप्यभावित्वात् । तदतिरिक्तं तु प्रतिभासमानं घटवि-
 विक्ततेति वा कथ्यता घटाभाव इति वा नात्र घस्तुनि विशेषः । ननु घटो
 नास्तीति विकल्पमात्रमेतत् । न दर्शनानन्तरप्रवृत्तत्वेन विधिविकल्प-
 तुल्यत्वात् ।

यथानुभवमुत्पत्तुमर्हन्ति किल कल्पना ।
 प्रतिषेधविकल्पस्तु न विव्यनुभवोचिनः ॥

ननु नैव विकल्पानां वयं प्रामाण्यवादिनः ।
 कामं विधिविकल्पानामपि मा भूत्प्रमाणता ॥
 प्रामाण्यं दर्शनानां चेत्वविकल्पानुसारतः ।
 इहापि तेषामेवास्ति तद्विकल्पानुसारतः ॥

वस्तुप्राप्या विधिविकल्पानां प्रामाण्यव्यवहार इति चेद् इहापि तत्रा-
 प्येव निषेधविकल्पानामस्तु प्रामाण्यव्यवहारः । किमत्र वस्तु प्राप्यते इति
 चेत्तत्रापि किं प्राप्यते । नीलमिति चेत् सेयमभावस्यापि प्राप्तिर्भवत्येव नीलं हि
 प्राप्यमाणं तदभावाविनाभूतधीनादिव्यवच्छिन्नरूपं प्राप्यते सा चेदं तथाभूत-
 नीलप्राप्तिर्भवन्तीतिराभावप्राप्तिरपि भवत्यन्यथा हि नीलप्राप्तिरेव न स्यादिति ।
 यतश्च लाक्षणिकं विरोधमावघाणेभेवद्विरेवोपगतम् ।

सुखदुःखसमुत्पत्तिरभावे शुचिमिचयोः ॥
 कण्टकाभावमालस्य पदं पथि निधीयते ॥
 प्रागुत्पत्तेर्घटाभावं बुद्ध्वा तत्कारणादरः ।
 व्याध्यभावपरिच्छेदाद्वैषम्यविनयवर्तनम् ॥
 इहाभावप्रतिष्ठानव्यवहारपरम्पराम् ।
 पश्यन्नभावं को नाम निहूवीत सचेतनः ॥

ननु नाजनकमालम्बनं भवति ज्ञानस्याभावस्तु सकलोपाख्याश्रिनि-
 मुक्तस्वरूप इति न ज्ञानजननपटुः अतः कथं तदालम्बनम् । उच्यते ।
 सौगतानां तावन्न किं चिज्जनकं वस्तु प्रतिभासते द्विचिच्छायास्थितिप्रसङ्गेन
 क्षणभङ्गवत्तद्विलोपप्रसङ्गात् । उत्पद्यते चार्थज्ञानं च जनयति जातेन तेन
 गृह्यते चेत्यासां क्रियाणामेककालत्वाभावात् । तस्मादकारकं यत्र भासः प्रति-
 भासते आकारार्पणपक्षं च प्रतिश्लेष्यामः । यत्र भाववदभावोऽप्यजनकः प्रति-
 भासताम् । अस्माभिस्तु भाववदभावोऽपि ज्ञानजननसमर्थ इष्यते न हि
 निःशेषसामर्थ्यरहितत्वमभावलक्षणम् । अपि तु नास्तीति ज्ञानगम्यत्वम् ।
 सत्प्रत्ययगम्यो हि भाव इष्यते असत्प्रत्ययगम्यस्त्वभाव इति । तद्विदमुक्तं
 सदसती तत्वमिति * । ननु भाववद्वेष ज्ञानजनकः सन्नभावो न भायाद्विगि-
 ष्यते अहो निपुणदृशो देशानाम्पिः प्रतीतिभेदश्चास्त तत्र प्रतीयमानो

भावाभावौ न भिद्येते इति कथमेवं भवेद् । अपि रे मूढ ज्ञानजनकत्वाविशेषे ऽपि
रूपरमौ कथं भिद्येते प्रतीतिभेदादिति चेद् भावाभावाद्यपि जनकत्वधर्मसा-
मान्ये ऽपि प्रतीतिभेदादेव भिद्येयाताम् । न हि प्रतिभास्यभेदमन्तरेण प्रति-
भासभेदो भयतीति भवता ऽप्यभ्युपगतम् ।

प्रमाण्यं पन्सुविषयं द्वयोरर्थमिदां जगो ।

प्रतिभासस्य चिषत्वादेकस्मिंस्तदयोगत इति ॥

तस्मादस्तीति प्रतीतिरेव भावः नास्तीति प्रतीतिरभावो भूमिरित्य-
भ्युपगम्यताम् । अथ वा विज्ञानवाद एव सुस्पष्टमास्तीपतामन्तरावस्थानं
तु न साम्प्रतम् । अर्थक्रियासामर्थ्यमपि तस्य दर्शितमेव ।

स्वज्ञानाख्यक्रियाशक्तिरमुष्य दुरपहृषा ।

अर्थक्रिया ऽन्यजन्या तु न भावेनापि जन्यते ॥

एवं च सति यः पूर्वं शक्तिवादे ऽत्र वार्णितः ।

स प्रत्यक्षविरुद्धत्वात्कण्ठशोषाय केवलम् ॥

तथा संबन्धाभावादिति यदुक्तं तत्र देशेन सह तावदभावस्य
विशेषणविशेष्यभावः संबन्धः स तु संबन्धान्तरमून इति भावे ऽयं निग्रहो
नाभावे । यत्रैव भावे ऽप्येव नियमो न ह्येवं भवति यत्संबद्धं तद्विशेषणमेव शब्द-
पीडिते शिरसि वा धार्यमाणे दण्डे दण्डीति ग्रन्थयानुत्पादात् । नाप्येवं यद्वि-
शेषणं तत्संबद्धमेवेति समवायस्य सत्यपि विशेषणत्वे संबन्धान्तराभावात् ।
तस्मात्संबन्धान्तररहितो ऽपि प्रतिबन्धइव वाध्यवाचकभावइव विशेषण-
विशेष्यभावः स्वतन्त्र एव संबन्धस्तथाप्रतीतिरवधार्यते । उभयोरुभयात्मक-
त्वात्कदाचित्कस्य चित्तया प्रतिभासात्पुरुषेच्छानुवर्तनेन ध्यात्यप्रप्रत्ययत्वे ऽपि
न दोषः । तस्माद्विशेषणविशेष्यभाव एव संबन्धो देशे भूतलादिना सहा-
भावस्य संबन्धः । एवं कालेनापि सह स एव वेदितव्यः । क्रियाया कर्तृस्थया
वा गमनादिकया कर्मस्थया वा भेदनादिकया सह संयोगाद्यभावे ऽपि
विशेषणविशेष्यभाव एव संबन्धः तद्वदभावस्यापि भविष्यतीति । प्रतियोगि-
ना तु सह विरोधो ऽस्य संबन्धः अयमेव च विरोधार्थः यदेकत्रोभयोर-
समावेशः । अत्रचैकविनाशे न सर्वविनाशो घटाभावस्य घटैकप्रतियोगि-
त्वात् । यत्तु भवनधर्मा अभवनधर्मा चेति विकल्पितं तत्राभवनधर्मैवाभावे

ऽभ्युपगम्यते भवनधर्मत्वे ऽपि चाभावो न भावान्न भिद्यते प्रतिभासभेदस्य
 रूपरसाद्विषुपदर्शितत्वात् । भवनधर्मत्वं चास्य हेत्वन्वयव्यतिरेकित्वाद्भ-
 वति घटो हि मृत्पिण्डदृश्यादौनिष जन्मनि विनाशे ऽपि मुद्गरादीननुव-
 र्त्तते हेतून् । विजातीयसन्ततिजननपक्षे ऽपि सदृशसन्तानजनिकायाः शक्तेर-
 भावः क्लियते एवान्यथा मुद्गराद्युपनिपाते ऽपि विजातीयेषु सजातीयसन्त-
 तिरभिजायेत । सजातीयविजातीयोभयसन्ततिजननशक्तियुक्तो घट इति चेद्
 मुद्गरादियोगात्पूर्वमपि कपालसन्ततिजननं तद्योगे ऽपि वा सति घटसन्त-
 तिजननमनियमेन दृश्येतेति । विजातीयस्योत्पादनस्यभावे च घटे मुद्गरादे-
 र्वैयर्थ्यमेव स्यात् ।

तदुत्पादस्वभावे हि न किञ्चिन्मुद्गरादिना ।
 अतदुत्पादकत्वे ऽपि न किञ्चिन्मुद्गरादिना ॥
 मुद्गरौपनिपाताच्च यद्युत्पन्नं क्षणान्तरम् ।
 घटक्षणाद्य किं घृतं येन नाभाति पूर्ववत् ॥
 नन्वस्यामघनं घृतं स एवार्थो ऽयमुच्यते ।
 घञा किमपराद्धं वा किं वाप्युपकृतं ल्युटा ॥

ननुक्तं न तस्य किं चिद्भवति न भवत्येव केवलमिति तदयुक्तम्
 यदसौ न भवति स एवास्याभावः । ननु स न न तु तस्याभावः मैवम् । स
 चेतिशब्दयोर्ज्ञानयोश्च विषयभेदात् । स इति ज्ञानस्य स्मर्यमाणो घटादि-
 विषयः नेति तु ज्ञानस्याभावो भूमिरित्यलमलीकधिदग्धविरचितविफलवत्त-
 घचनविमर्देन ।

तस्मादित्थमभावस्य प्रमेयत्वोपपादनात् ।
 न ह्यसद्भावहारान्न कल्पन्ते ऽनुपलब्धयः ॥
 न स्वभावानुमाने च तदन्तर्भावसम्भवः ।
 मैयं पृथगभावाख्यममूषामुपपादितम् ॥
 कारणानुपलब्ध्यादेर्बोद्धमस्त्वनुमानता ।
 स्वभावानुपलब्धिस्तु प्रत्यक्षमिति साधितम् ॥

या चेयमेकादशानुपलब्धिगूढगुद्धान्तमध्ये विरुद्धव्याप्नोपलब्धिहृदा-

दृता नाधुश्रभायी भूतस्यापि भावस्य विनाशो हेत्वन्तरानपेक्षणादिति ।
 मेमिदानीमेव साध्यी दूषिता विस्तरतस्तु क्षणभङ्गमङ्गे दूषयिष्यते ।

येस्तु मीमांसकेस्त्रिरभावो नाभ्युपेयते ।

प्रमादेनामुना तेषां ययमप्यद्य लज्जिताः ॥

घटो हि न प्रतीयते न तु तदभावः प्रतीयते इत्येवं घटद्विरेभि-
 दर्शनादर्शने एव पदार्थानां सदसत्त्वे इति कथितं स्यात् । एतच्चायुक्तम् ।
 दर्शनादर्शनाभ्यां हि सदसत्त्वे निश्चीयेते न तु दर्शनाददर्शने एव सदसत्त्वे ।

न चाप्रतीतिमात्रेण तदभावनिवन्धनाः ।

व्यवहाराः प्रकल्पन्ते मृदन्तरिततोयघत् ॥

खपुष्पस्य पिशाचस्य मृदन्तरितवारिणः ।

न खल्वनुपलभ्यत्त्वे विशेषः प्रतिभाति नः ॥

सर्वदा ऽनुपलभ्ये हि कुर्वन्नास्तित्वनिश्चयम् ।

विशेष्यते मृदन्तःस्यसलिलानुपलब्धितः ॥

आगमाद्युक्तितश्चापि सत्त्वसम्भावनां गतः ।

सर्वदा ऽनुपलब्धो ऽपि न पिशाचः खपुष्पवत् ॥

अतश्च यदुच्यते अनुपलब्धे पुनरनुपलब्धिरेवानुपलब्धिरिति तद्व-
 जितिमात्रम् । खपुष्पादेस्तु सविशेषणया ऽनुपलब्ध्या ऽभाव एव निश्चीयते
 न तस्यानुपलब्धिमात्रम् ।

अनिष्यमाणे चाभावे भावानां प्रतियोगिनि ।

नित्यतेषां प्रसज्येत न ह्येते क्षणिकास्तथ ॥

मुद्गरादेश्च किं कार्यं कपालपटलोति चेत् ।

घटस्तर्ह्येविनष्टत्वात्स्वकार्ये न करोति किम् ॥

अदर्शनादिति चेत् ।

तदानीमेव दृष्टस्य स्थिरस्यामुष्य किं कृतम् ।

सर्वेन्द्रियादिसामग्रीसन्नित्याने ऽप्यदर्शनम् ॥

तस्मात्तदभावकृतमेव तदानीं तस्यादर्शनम् ।

स्वप्रकाशा च नास्तीति संवितिर्भघतां मते ।

न निरालम्बना चेयमस्तीति प्रतिपन्निवत् ॥

विकल्पविषयाः शब्दा यथा शौद्धोदनेर्गृहे ।
 गीयन्ते भवता नैवमिति नञ्वाच्यमुच्यताम् ॥
 प्रसिद्धिश्च परित्यक्ता न चाभावः पराकृतः ।
 उपेक्षितश्च भाष्यार्थे इत्यहो नयनेपुणम् ॥
 अलं च बहुनोक्तेन विमर्दो ऽपि न शोभते ।
 महात्मनां प्रमादो ऽपि मर्षणीयो हि मादृशैः ॥

तस्मान्नास्त्येति प्रत्ययगम्यो ऽभाव इति सिद्धम् । स च द्विविधः
 प्रागभावः प्रध्वंसभावश्चेति । चतुर्विध इत्यन्ये । इतरतराभावः अत्य-
 न्ताभावश्च तौ च द्वाविति । यद्प्रकार इत्यन्ये । अपेक्षाभावः सामर्थ्या-
 भावस्ते च चत्वार इति । तत्र च ।

प्रागात्मलाभान्नास्तित्वं प्रागभावे ऽभिधीयते ।
 उत्पन्नस्यात्महानं तु प्रध्वंस इति कथ्यते ॥
 न प्रागभावादन्ये तु भिद्यन्ते परमार्थतः ।
 स हि वस्त्वन्तरोपाधिरन्योन्याभाव उच्यते ॥
 स गवाधिशून्यत्वात्प्रागभावतां गतः ।
 अपेक्षाभावता तस्य देशोपाधिनिबन्धना ॥
 सामर्थ्यं पूर्वसिद्धं चेत्प्रध्वंसे तदभावधीः ।
 नो चेत्तर्हि विशेषो ऽस्य दुर्लभः प्रागभावतः ॥
 उत्पन्नस्य विनाशो वा तदनुत्पाद एव वा ।
 अभावस्तत्त्वतो ऽन्ये तु भेदास्त्वोपाधिका मताः ॥
 तस्मादभावाख्यमिदं प्रमेयं तस्येन्द्रियेषु ग्रहणं च सिद्धम् ।
 अतः प्रमाणेषु जगद् युक्तं चतुष्टमेतन्मुनिरवपादः ॥

ननु नाद्यापि चतुष्टमेवमवतिष्ठते सम्भवैतिहाये इति द्वयोः प्रमाणा-
 न्तरभावात् । सम्भवे नाम समुदायेन समुदायिने ऽवगमः सम्भवति खार्यां
 द्रोणः सम्भवति सहस्रे शतमिति । अनिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रथादपरम्परा चैति-
 ह्यम् । इह यदे यत्नः प्रतिवसतीति । न चायमागमः । आप्रस्योपदेष्टुरनि-
 श्चयादिति तदनुपपन्नम् ।

भित्तः सम्भव इव न ह्यनुमितेराख्यायि चार्थामतो

द्रोणः सम्भवतीति सेयमपिनाभायान्मतिर्लङ्घिकी ।

येतिह्यं तु न सत्यमत्र हि घटे यद्यो ऽस्ति वा नेति वा

को जानाति कदा च केन कलितं यद्यस्य कीदृग्द्यपुः ॥

सत्यमपि चागमात्पृथगैतिह्यमुपदेशरूपत्वात् । आप्रयहणं सूत्रे न लक्षणायेति घट्यामः । चार्वाकधूर्तेस्तु अथातस्तत्त्वं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञाय प्रमाणप्रमेयसंख्यालक्षणनियमाशङ्क्यकरणीयत्वमेव तत्त्वं व्याख्यातवान् । प्रमाणसंख्यानियमाशङ्क्यकरणीयत्वसिद्धये च प्रमितिभेदान् प्रत्यक्षादिप्रमाणानुपलब्ध्यानीदृशानुपादर्शयत् ।

यत्राहुलिः प्रविरलाहुलिरपि पाण्डिरित्यास्ति धीस्तमपि मीलितवद्बुधो वा ।

नेयं त्वगिन्द्रियकृता न हि तत्करस्यं तत्रेव हि प्रमितिमिन्द्रियमादधाति ॥

दूरात्करोति निशि दीप्रगिष्ठा च दृष्टा पर्यन्तदेशविसृतासु मतिं प्रभासु ।

धत्ते धियं पवनकम्पितपुण्डरीकपण्डोनुयातभुवि दूरगते ऽपि मन्ये ॥

स एवंप्रायसंविनिसमुत्प्रेक्षणपण्डितः ।

रूपं तपस्वी जानाति न प्रत्यक्षानुमानयोः ॥

प्रत्यक्षाद्विरलकराहुलिप्रतीतिर्व्यापित्वाटकुशलमिन्द्रियं न तस्याम् ।

आनाभेस्तुहिनजले जनैः पिबद्भिस्तत्स्पर्शः शिशिरतरौ ऽनुभूयते ऽन्तः ॥

संयोगबुद्धिरस्य यथा तदुत्था तथैव तज्जा तदभाषबुद्धिः ।

क्रियाविशेषयद्दृष्ट्वा तस्मादाकुञ्चितत्वाद्यगमेहुलीनाम् ॥

पद्ममोदयिदूरदीपकविभाषुद्धिः पुनर्लङ्घिकी

व्याप्रधानकृतेति का खलु मतिर्मानान्तरापेक्षिणी ।

सख्याया नियमः प्रमाणविषये नास्तीत्यतो नास्तिकै-

स्तत्सामर्थ्याविवेकशून्यमतिभिर्मिथ्येव विस्फूर्जितम् ॥

इयन्त्वमचिलक्षणं नियतमस्ति मानेषु नः

प्रमेयमपि लक्षणादिनियमान्वितं यद्यते ।

अशङ्क्यकरणीयतां कथयतां तु तत्त्वं सभां

समक्षममुना ऽत्मनो जडमतित्यमुक्तं भवेत् ॥

इति प्रथममाह्निकम् ।

एवं प्रमाणानां सामान्यलक्षणे विभागे च निर्णोते सति अधुना विशेषलक्षणवर्णनावसर इति सकलप्रमाणमूलभूतत्वेन पूर्वपठितत्वेन च ज्योष्ठत्वात्प्रथमं प्रत्यक्षस्य लक्षणं प्रतिपादयितुमाह ।

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश*मव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ॥ ४ ॥

प्रत्यक्षमिति लक्षणनिर्देशः इतरलक्षणम् । समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थः । समानजातीयं प्रमाणतया अनुमानादि विजातीयं प्रमेयादिततो व्यवच्छिन्नं प्रत्यक्षस्य लक्षणमनेन सूत्रेणोपपाद्यते ।

अथ चोदयन्ति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वादिविशेषणैः स्वरूपं वा विशिष्यते सामग्री वा फलं वा । तत्र स्वरूपविशेषणपक्षे यदेवंस्वरूपं ज्ञानं तत्प्रत्यक्षमिति तत्स्वरूपस्य विशेषितत्वात्फलविशेषणानुपादानाच्च लक्षणमव्याप्यतिव्याप्तिभ्यामुपहृतं स्यात् । अव्याप्तिस्तावद् अतथाविधस्वरूपस्य बोधस्येन्द्रियादेश्च निर्मलफलजनकतया लब्धप्रमाणभाषस्यापि प्रामाण्यं नेतुं भवेत् । अतिव्याप्तिश्च तथाविधस्वरूपस्यापि ज्ञानस्याकारकस्य वा संस्कारकारिणो वा स्मृतिं जनयते। वा संशयमादधानस्य वा विपर्ययमुत्पादयते। वा प्रमाणत्वं प्राप्नोति फलस्याविशेषितत्वात् । तद्विशेषणाभिधाने पुनरश्रुतमूचान्तराध्याहारप्रसक्तिः अव्याप्तिश्च तदवस्येति न स्वरूपविशेषणपक्षः । नापि सामग्रीविशेषणपक्षः । तत्र हीन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं साम्यमिति व्याख्यातव्यम् । अव्यपदेशमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं ज्ञानमिति च तज्जनकत्वादुपचारेण तथा साकल्यं धर्मोत्पत्तिमिति क्रिष्टकल्पना । फलविशेषणपक्षो ऽपि न सङ्गच्छते । ज्ञानप्रत्यक्षयोः फलकरणयविनोः सामानाधिकरण्यप्रसङ्गात् । प्रमाणलक्षणप्रस्तापान्प्रत्यक्षं प्रमाणमुच्यते तच्च फलमिति धर्मितम् । ज्ञानं तु तदुपजनितं फलमिति कथमेकाधिकरण्यं तस्मात्प्रत्यक्षस्य व्याप्ययुक्तियुक्तत्वात्पचान्तरस्याप्यसम्भवादयुक्तं सूत्रमिति । अत्रोच्यते । स्वरूपसामग्रीविशेषणपक्षो तावद्यथोक्तदोषोपहतत्यान्नाभ्युपगम्येते । फलविशेषणपक्षमेव संमन्यामहे । तत्र च यद्वेधिकरण्यं चोदितं तदातःशब्दाध्याहारेण परिहरिष्यामः । यत एव यद्विशेषणयिगिष्टं ज्ञानाख्यं

* अव्यपदेशमिति भाष्यात्तं पाठः । अत्र तुभयमा ऽपि दृश्यते ।

फलं भवति तत्प्रत्यक्षमिति सूचार्थः । इत्थं च न क्व चिद्व्याप्तिरतिव्याप्तिर्वान
न का चित् क्रिष्टकल्पना यतः शब्दाध्याहारमात्रेण निरवदालक्ष्योपवर्णेनस-
मर्थसूचपदसङ्गतिः सम्भवात् । ननु समानाधिकरणे एव ज्ञानप्रत्यक्षपदे कथं न
ध्याख्यायेते किं यतः शब्दाध्याहारेण । उक्तमत्र करणस्य प्रमाणत्वाज्ज्ञानस्य
च तत्फलत्वात् फलकरणयोश्च स्वरूपभेदस्य सिद्धत्वात् । तदत्र ।

प्रमाणतायां सामय्यास्तज्ज्ञानं फलमिष्यते ।

तस्य प्रमाणभावे तु फलहानादिवुद्भयः ॥

ननु स्मृत्याद्यनेकबुद्धिश्रवधानसम्भवात्कथमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्न-
मालोचनाज्ञानं हानादिफलं भवेत् । तथा हि कपित्थादिजातीयमर्थ-
मिन्द्रियादिसन्निकर्षादिसामयीत उपलभ्य तद्गतं सुखसाधनत्वमनुस्मरति
एवंजातीयकेन मम पूर्वं सुखमुपजनितमभूदिति । ततः स्मृत्यनन्तरं परा-
मर्थज्ञानमस्योपजायते अयं च कपित्थजातीय इति । परामर्थानन्तरं
सुखसाधनत्वनिश्चयो भवति तस्मादेव सुखसाधनमिति । तत उपदेयज्ञा-
नमुत्पद्यते । यत एव सुखसाधनं कपित्थादिजातीयः पदार्थस्तस्मादुपदेय
इति । अचान्तरे प्रथमस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यमनः कपित्थालोचनज्ञानस्य
नामापि नायगिष्यते इति कथमस्य तत्फलत्वमिति ।

अचाचार्यास्तावदावचते* साधु चेदितं सत्यमीदृशं प्रयायं ज्ञानानां
क्रमः । न ययं प्रथमालोचनज्ञानस्य उपदानाद्विषु प्रमाणतां ब्रूमः । तथा हि
प्रथममिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमालोचनज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादिसामयीत्व-
भावस्य प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्य फलमेश न तु स्वयं प्रमाणतां प्रतिलभते स्मृति-
जनकत्वात् । तदनन्तरं हि सुखसाधनत्वमस्मृतिर्भयतीति भेदमनुस्मृतिरप्रमाण-
फलमपि मती प्रत्यक्षप्रमाणं सम्पद्यते । तथायं कपित्थादिजातीय इतीन्द्रिय-
शेषपरामर्शोत्पन्नो इन्द्रियार्थसन्निकर्षेण सह व्याप्तिप्रमाणत्वात् । स पुनः पराम-
र्शप्रत्ययः प्रत्यक्षजनितो धूमज्ञानवदनुमानं प्रमाणमुच्यते । परेषाम्यानेरेव
सुखसाधने सामर्थ्याच्च ततः अथगतेः । यद्यपि न का चिदतीन्द्रिया गतिरस्म-
न्मते विद्यते तथापि स्वरूपसहकार्यादिवुद्भयकारणमूहमज्ञानव्यभयमपि

सामर्थ्यमतीन्द्रियमेव । तस्मादेव कपित्थादिजातीयो ऽर्थः सुखसाधनमिति वह्निमत्पर्वतप्रतीतिवत्जातीयलिङ्गकमानुमानिकमिदं ज्ञानं तद्विदमनुमान-फलमपि सुखसाधनत्वनिश्चयात्मकं ज्ञानमिन्द्रियविषये कपित्थादावुपादेयज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षेण सह जनयत्प्रत्यक्षं प्रमाणं भवति । तद्वै च हृदि व्यव-स्याप्य भाष्यकृद्भाषे* । यदा ज्ञानं वृत्तिस्तदा ज्ञानोपेक्षावुद्वेगः प्रमिति रिति ।

ध्यास्यात्तारस्तु ब्रुवते । नायमौदृशो ज्ञानानां क्रमः आद्यमालोचनात्तानं सुखसाधनत्वानुस्यूतिमुपजनयतीति सत्यम् । स्मृत्या च तस्य विनश्यत्ता विनश्यदवस्थं चेन्द्रियविषये कपित्थादेो सुखसाधनत्वनिश्चयमादधाति सुखसाधनत्वज्ञानमेव उपादेयज्ञानमुच्यते नान्यत् । परामर्शस्तु न कश्चिदन्तराले इति किमसंवेद्यमानज्ञानकन्याकल्पनेनेति । ननु परामर्श-ज्ञानमनुभूयते एव न तु कल्प्यते धूमज्ञानानन्तरमधिनाभाषं यव धूम-स्तथाग्निरित्यनुस्यूत्य परामृशति तथाचायं धूम इति । असति तु परामर्शे न लिङ्गज्ञानं लिङ्गिनि प्रमाणतां प्रतिपद्येत स्मरणजनकं हि तत् । न च स्मृतिजनकं प्रमाणमिष्यते । स्मरणान्तरं च लिङ्गप्रतीतिर्भवन्ती नोपलभ्यानुवा-देन भवेदयमग्निमानिति । अपि च तथा च कृतकः शब्द इति यदुपनयन-वचनमयवेषु पठ्यते तस्य किं वाच्यं भविष्यति परामर्शोपलापवादिनाम् । स्वप्रतिपत्तिवच्च परा प्रतिपत्तिरवश्यमेवेत्येते इति वक्ष्यामः । तस्माद्प्रत्या-ख्येयः परामर्श इति । अथ वदन्ति ।

॥ तावदन्तरा कश्चित्परामर्शो ऽनुभूयते ।

अनुमेयमितिः पूर्वमध्ये च नियमे स्मृतेः ॥

अत एवार्थमालोक्य यिनेव हि दधीयसा ।

बिलम्बेन ध्यवस्यन्ति गृहणादिषु लौकिकैः ॥

लिङ्गज्ञानं च विनश्यदवस्थमनुमेयप्रतीतो ध्याप्रियमाणं प्रमाणतां प्रतिपत्स्यते । तत्कृतेवोपलभ्यानुवादेन लिङ्गबुद्धिर्भविष्यति । तस्मात्कपित्था-दिपदार्थदर्शनस्य परामर्शोपानमनारोहतं श्रेयाणदेयज्ञानफलता यकुं युक्तेति । अपि च । अनुमेयविषये यद्वादेो मुखसाधनत्वानुस्यूतिकृतमुपादे-यताज्ञानं तव न समस्येद्य तत्तत्र च तथापि तथा चायं व्यलनजातीय इति

परामर्शो भवता ऽभ्युपेय एव स च किंकरणाक इति निरूपणीयम् । न ताव-
 दिन्द्रियद्वारकः पाथकस्य परोक्षत्वात् । शब्दोपमाने त्वाशङ्कितुमपि तत्र न
 युक्ते । धूमाख्यालिङ्गादेव स उत्पद्यते इति चेन्न । लिङ्गस्य परामर्शाविषयी-
 कृतस्यानुमेयमिति जननैपुणानभ्युपगमात् । धूमावमर्शस्य च तदानीमिति-
 क्रान्तत्वात् । तथा हि प्रथमं लिङ्गज्ञानं ततो व्याप्तिस्मरणं ततो धूमपरामर्शः
 ततो घट्टिज्ञानं तेन धूमपरामर्शस्य विनश्यता ततो ऽग्नी मुखसाधनत्वानु-
 स्मरणं तदा च धूमपरामर्शस्य विनाश एवेति तस्मिन्विनष्टे न केवलो धूम-
 स्तदानीमनलपरामर्शे जनयितुमुत्सहते । अग्नी मुखसाधनत्वानुस्मरणानन्तरं
 पुनर्धूमज्ञानमिन्द्रियादुत्पद्यतइति चेन्नैवम् । अननुभवत् । भवतु वा
 धूमज्ञानं तथा ऽपि धूमज्ञानानन्तरं पुनर्धूमव्याप्तिस्मृतिः पुनर्धूमपरामर्शश्चा-
 वश्यं भवेद् इत्यचान्तरे हुतभुजि मुखसाधनत्वानुस्मृतिरिति ज्ञानेति तत्स-
 ह्यायपरामर्शज्ञानजन्यमुखसाधनत्वनिश्चयोत्पादो न स्यात् । मुखसाधनत्वा-
 नुस्मरणेन हि विनश्यदवस्थेन जन्यमानः प्रत्यक्षविषये ऽसौ दृष्ट इति । अथ
 मन्यसे न तदानीं पुनर्धूमज्ञानव्याप्तिस्मरणतत्परामर्शात्पादादिज्ञानगृह्णत्वा
 ऽभ्युपेयते किं तु प्राक्तन एव धूमपरामर्शः कृशानो मुखसाधनत्वानुस्मरणा-
 नन्तरं स्मरिष्यते तेन स्मृतिविषयवर्तिना मता तथा चायमग्निजातीय इति
 व्यलनपरामर्शो जनयिष्यते इति मतदप्ययुक्तम् । अग्निज्ञानानन्तरं युगपराम्म-
 रणद्वयोदयप्रसङ्गात्तत्रैव मुखसाधनत्वानुस्मृतिः तत्रैव धूमपरामर्शस्मृतिरिति
 न हि क्रमोत्पादे किं चित्कारणमस्ति ज्ञानयोगपदं च शास्त्रे प्रतिषिद्धम् ।
 भवतु वा क्रमोत्पादः तथापि स्मरणद्वयसमनन्तरमुपजायमानः पाथरूपपरामर्शो
 नोपलभ्यानुयादेन जायते क्रमपक्षे ऽपि च घट्टिज्ञानानन्तरं तद्गतमुखसाध-
 नत्वानुस्मरणमेष पूर्वं भवेत् ततो धूमपरामर्शस्मरणं तेन तस्य विनश्यता
 ततो ऽग्नी तज्जातीयत्वपरामर्शान्तेन मुखसाधनत्वस्मृतेर्विनाश एवेति पुनरपि
 सा विनष्टा मती मुखसाधनत्वानुस्मृते निश्चयवृत्तमिति न व्याप्तिरिति । न
 च धूमनिङ्गानुमितवट्टिज्ञानानन्तरं धूमस्मरणमुचिगमननमुपनध्य हि तद्ग-
 तमुखसाधनत्वमनुस्मरति लोको न धूममिति ।

तेनानुमानविषये परामर्शो ऽतिदुर्घटः ।

प्रत्यक्षविषये ऽप्येवं किमनेन शिष्यविद्वन्ना ॥

यत्पुनरुपनयनवचनमभिधेयरहितमप्रयोज्यं प्रसज्यते इति परिचेदितं तदवयवप्रसङ्गएव निरूपयिष्यामः । तस्मादन्तरावर्तिनः परामर्शज्ञानस्याभावादाद्यमालोचनाज्ञानमेव हेयादिज्ञानफलं यथोक्तरीत्या भविष्यतीति । ननु च प्रत्यक्षफलमिह मीमांस्यं वर्तते स चायं सुखसाधनत्वनिश्चयः तज्जातीयत्वान्निर्गुणदुर्गम्यमान आनुमानिक इति न प्रत्यक्षफलतामवलम्बते । सत्यमेतत् । किं तु संबन्धग्रहणसमये सुखसाधनत्वनिश्चयः प्रत्यक्षजनितो ऽपि समस्ति यतो ऽनुमानं प्रवर्तते महानसादौ धूमान्निदर्शनवत् । अतः संबन्धग्रहणकालभाविन सुखसाधनत्वनिश्चयं चेतसि विधाय भाष्यकारस्तत्फलं प्रत्यक्षज्ञानस्य वर्णितवानिति । ननु संबन्धग्रहणकाले ऽपि सुखसाधनत्वशक्तेरतीन्द्रियत्वात्कथं प्रत्यक्षगम्यता । तज्जातीयत्वान्निर्गुणादेव तदा ऽपि तद्गृह्ये इष्यमाणे ततः पुनः संबन्धग्रहणादनवस्था । सुखादेव कार्यातदा तदवगम इति चेत् तदा ऽपि नाज्ञानसंबन्धमवगतिजननसमर्थमिति तत्संबन्धग्रहणवेलायामपि शक्तिग्रहणे प्रत्यक्षस्यासमत्वादानुमानान्तरापेक्षायामनवस्था तदवस्था । उच्यते ।

न खल्वतीन्द्रिया शक्तिरस्माभिरुपगम्यते ।

यया सह न कार्यस्य संबन्धज्ञानसम्भवः ॥

स्वरूपसहकारिसन्निधानमेष शक्तिः सा च सुगमेव । ननु सहकारिणां मध्ये ऽदृष्टमव्यनुप्रविष्टं न च तत्प्रत्यक्षगम्यम् अतीन्द्रियत्वाद्गम्येति सापि न सुगमा शक्तिः । नैतत् । न धर्मादि शक्तित्वादतीन्द्रियम् अपि तु तत्रैवैकमेव जगद्वैचित्र्येण च तदनुमानं वक्ष्यामः । तदेवं तदितरसहकारिस्वरूपसन्निधानात्मिकायाः शक्तेः प्रत्यक्षयाह्यत्वसम्भवादुपपन्नं तज्जातीयत्वान्निर्गुणस्य संबन्धग्रहणम् । ननु कपित्थादिकार्यस्य सुखस्येदानीं न चतुर्थाह्यत्वमिति संबन्धग्रहणाभावात्कथं चाक्षुषप्रत्यक्षगम्यः संबन्धः । न चाक्षुषप्रत्यक्षगम्यः संबन्धः किं तु मानसप्रत्यक्षगम्यः ।

सुखादि मनसा बुद्ध्वा कपित्थादि च चतुर्था ।

तस्य कारणता तत्र मनसैवावगम्यते ॥

ननु च मनसा कपित्थादेः सुखसाधनत्वग्रहणाभ्युपगमे वाह्यविषयप्रमितिषु मनु एव निरङ्कुशं करणमिदानीं संश्रुतमिति कृतं चक्षुरादिभिः ।

अतश्च न करित्त्वन्धो वधितो वा स्यात् । नैष दोषः । प्रथमप्रवृत्तसमनस्क
 बाह्येन्द्रियजनितविज्ञानविषयीकृतवपुषो बाह्यस्य घस्तुनो मनोपाह्यत्वाभ्यु-
 पगमात्स्यैव नियामकत्वान्नाश्वलमन्तःकरणंबाह्यविषये प्रवर्तते । ननु च
 सम्यन्धग्रहणकाले यदि मानसेन प्रत्यक्षेण सुखसाधनत्वावधारणं तर्हि
 तत्कालइव व्यवहारकाले ऽपि मानसप्रत्यक्ष एव सुखसाधनत्वनिश्चयो
 ऽस्तु किं तज्जातीयत्वलिङ्गापेक्षणेनेति । मैवम् । शब्दलिङ्गेन्द्रियादुपरतो
 केवलमन्तःकरणं करणं कल्प्यते परिदृश्यमानायाः प्रतीतेरपह्नेतुमश-
 क्यत्वात् । लिङ्गादुपायान्तरसम्भवे तु यदि मन एव केवलं कारणमु-
 च्यते तन्मानसमेवैकं प्रमाणं स्यान्न चत्वारि प्रमाणानि भवेयुरित्यलं
 प्रसङ्गेन । तस्मात्सम्यन्धग्रहणकाले यत्तत्कपित्यादिविषयमक्षजं ज्ञानं तदु-
 पादेयाद्विज्ञानफलमिति भाष्यकृतः चेतसि स्थितम् । सुखसाधनत्वज्ञान-
 मेवोपादेयाद्विज्ञानमित्युक्तम् । आह । किमर्थमप्रमीदृशः क्लेश आशीयते
 प्रमाणादभिन्नमेव फलमस्तु तदेव चतुरादिजनितं कत्त्यादिपदार्थदर्शनं
 विषयप्रकाशेन व्याप्रियमाणमियाभातीति करणमुच्यताम् । तदेव विषया-
 नुभवस्यभावत्वात्फलमिति कथ्यताम् । इत्थं च प्रमाणफले न भिन्नाधिकरणे
 भविष्यतः । अन्यत्र प्रमाणमन्यत्र फलमिति । तदुक्तम् । सध्यापारप्रती-
 तित्वात्प्रमाणं फलमेव सदिति । तदिदमनुपपन्नम् । प्रमाणस्य स्वरूपहा-
 निप्रसङ्गात् । करणं हि प्रमाणमुच्यते प्रमीयते चानेनेति । न च क्रियेध
 क्व चित्करणं भवति क्रियायां साध्यायां कारकं किमपि करणमुच्यते । तत्र
 यथा दाक्षेण वैश्वः शालिस्तम्भ लुनातीति कर्तृकर्मकरणानि क्रियातो भिन्ना-
 न्युपलभ्यन्ते तथेहापि चक्षुषा घटं पश्यतीति दर्शनक्रियातः पृथग्भाव एव
 तेषां युक्तो न दर्शनं करणमेवेति । प्रमा प्रमाणमिति तु फले प्रमाणशब्दस्य
 साधुत्वात्स्थानमात्रं कृतिः करणमिति वत् । यत्तु न भिन्नाधिकरणे प्रमाणफले
 इत्थं भविष्यत इति सेयमपूर्ववाचोयुक्तिः किमत्राधिकरणं विधत्तं यदि
 तावद्विषयः तदस्त्येवैकविषयत्वम् । यद्विषयं हि दर्शनं स यत्र चतुराटेः कर-
 णस्य विषयः । आश्रयो ऽस्त्वाधिकरणमिति वैदुग्हे तावदवाचको गन्धः ।
 क्षणिकत्वेन सर्वकार्याणां निराधारत्वात् । अस्मत्पक्षे तु भिन्नाश्रययोरपि
 फलकरणभावः पाककाष्ठयोर्दुग्धः तथा चक्षुर्ज्ञानयोरपि भविष्यतीति । क्व चित्तु

भिन्नयोरपि ज्ञानयोः फलकरणत्वेन स्थितयोर्लिङ्गलिङ्गिज्ञानयोरिव विशेष-
णविशेष्यज्ञानयोरिव चेकात्म्याश्रयत्व*मस्ति । न त्वनेन समानाश्रयत्वेन
प्रयोजनं चक्षुरादावनिर्बहणात् । अथैकफलनिष्पत्तो व्यापारः समानाश्रय-
त्वमुच्यते तदपि भवतु कारकान्तराणां न तु फलस्वभावस्य ज्ञानस्य
फलनिष्पत्तो सव्यापारत्वमुपपद्यते अपि तु पृथग्भूतफलनिर्वृतावेवेति ।
ननु घस्तुस्थित्या फलमेव ज्ञानमुच्यते न तु विषयानुभवः विषयानुभवे
स व्यापारो भवति । अथ मनुषे । विषयाधिगमाभिमानस्तास्मिन्सति भव-
तीति को ऽयमभिमानो नाम । विषयानुभवाद्भिन्नः अभिज्ञो वा । अभेदे सति
तस्मिन्सति भवतीत्यसङ्गता वाचोयुक्तिः । भेदे त्वस्मिन्मतानुप्रवेशः । अपि च
ज्ञानं विषयाधिगमे व्यापृतमिति कृत्वा विषयाधिगमाभिमानमुपजनयत्युत
विषयाधिगमस्यभावत्वादेवेति विचारे विषयाधिगमात्पृथग्भूतस्य तत्र व्या-
प्रियमाणस्यानुपलम्भाद्विषयाधिगमस्यभावमेव ज्ञानमयधायते तत्कृतश्चा-
भिमान इति फलमेव ज्ञानमयकल्पते न करणमिति । तथा च लोकः
फलत्वमेव ज्ञानस्यानुमन्यते न करणत्वम् । तथा ह्येवं वदति चक्षुरा पश्यामि
लिङ्गेन जानामीति न तु ज्ञानेन जानामीत्येवं व्यपदिशन्करिचट्टयते ।
ननु च सत्स्यपि चक्षुरादिषु विषयज्ञानमनुपजनयत्सु न करणतां व्यपदिशति
लोको जनयत्सु च व्यपदिशतीति लोके करणोत्पादकत्वादेव तेषां करण-
त्वव्यपदेशो न साक्षात्करणत्वादिति । तदयुक्तम् । चक्षुराद्येव करणं न तु
तेनान्यत्करणमुपजनयते किं हि तदन्यत्करणम् । ज्ञानमिति चेत् कस्यां
क्रियायां तत्करणमिति परीक्ष्यतामेतत् । न ह्यात्मन्येव किं चित्करणं करणं
भवतीति । यत् तु ज्ञानमजनयति चक्षुरादौ न करणतामाचष्टे लोकमाद्युक्त-
मेव । न हि क्रियोत्पत्तायव्याप्रियमाणं करणं कारकं भवति तेन चक्षुरादेर्ज्ञान-
क्रियामुपजनयतः करणत्वं ज्ञानस्य फलत्वमेवेति युक्तमथा व्यपदेशः ।

प्रमाणस्य प्रमाणत्वं तस्मादभ्युपगच्छताम् ।

भिन्नं फलमुपेत्य मेकत्वे तदसम्भवात् ॥

यस्तु मूढतरः प्रमाणप्रमेयफलन्ययद्वारमेकश्चैव ज्ञानात्मनि निर्वाह-

यितुमुदाह्रति ।

यदाभासं प्रमेयं तत्प्रमाणफलते पुनः ।

साहकारारसंवित्योस्त्रयं नातः पृथक्कृतमिति ॥

तमपवर्गाह्निके ज्ञानाद्वैतदलनप्रसङ्गेन दुराचारं निर्भर्त्सयिष्यामहइत्यलं
विस्तरेण । तस्मात्सुपूक्तं यदा ज्ञानं प्रमाणं तदा ज्ञानादिशुद्धयः फलमिति ।
तदेवं फलविशेषणपक्षे यतःशब्दाध्याहारेण वाचकं सूत्रं यत् इन्द्रियार्थ-
सन्निकर्षोत्पन्नत्वादिविशेषणविशेषितं ज्ञानार्थं फलं भवति तत्प्रत्यक्षमिति ।
तत्रेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नपदमर्थानपेक्षजन्यनः सृष्ट्यादिज्ञानस्यार्थजनितस्या-
पि च परोक्षविषयस्यानुमानादिज्ञानस्य व्यवच्छेदाद्यम् । अतः तज्जनकस्य
न प्रत्यक्षता प्रसज्यते । नचिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिन्द्रियगत्यनुमानम-
प्यस्त तद्वैन्द्रियार्थसन्निकर्षेण लिङ्गभूतेन जन्यते देशान्तरप्राप्येव तपन-
गमनानुमानम् इति कथमनेन पदेनानुमानमपाक्रियते । नैतदेवम् ।
इन्द्रियेण स्वविषयसन्निकर्षेण सता तत्रैव यद्विज्ञानमुत्पद्यते तद्विन्द्रियार्थस-
न्निकर्षोत्पन्नमिह भ्रूमहे न चेदृशमिन्द्रियगत्यनुमानम् । कुतो विशेषप्रति-
लम्भ इति चेद् उत्पन्नग्रहणादिति भ्रूमः । उत्पन्नग्रहणेन हि सन्निकर्षस्य
कारकत्वं व्याप्यते तत्रापीन्द्रियविषये ऽर्थं ज्ञानमुत्पादयतो निर्वहति
इन्द्रियगत्यनुमाने तु न सन्निकर्षं कारकमाहुरपि तु चापकम् । अत एव
स्वग्रहणसापेक्षः तदनुमाने ऽसौ व्याप्यते न रूपादिप्रमिताधिवेतरनिरपेक्ष
इति । इन्द्रियाणि घ्राणरसनयनस्पर्शनश्रोत्राणि पृथिव्यादिभूतपञ्चकप्रकृतीनि
यक्षन्ते । अर्थास्तु गन्धरूपरसस्पर्शरश्मिगन्धत्वादिस्वजात्यवच्छिन्नास्तद-
धिकरणानि पृथिव्यग्नेजांसि द्रव्याणि तदधिष्ठाताः संख्याद्वयो गुणाः उत्क्षेप-
णादीनि कर्माणि तद्गतीनि सामान्यानि येषां स्वर्गनेन चक्षुषा ग्रह्यं कण-
तमते* निरूपितं ते ऽर्थाः । प्रागुक्तश्चाभावो ऽप्यर्थं एव विचार्य गम्यमान-
त्वात् । सन्निकर्षस्त्विन्द्रिणाणामर्थे सह पदप्रकारः । तत्र द्रव्यं चक्षुषा त्यगि-
न्द्रियेण वा संयोगाद्गृह्यते तद्गतो रूपादिगुणः संयुक्तसमवायात् । रूपत्वा-
दिसामान्यानि संयुक्तसमवेतसमवायाद् गृह्यन्ते । चक्षुषा संयुक्तं द्रव्यं तत्र
समवेतं रूपं रूपे च समवेतं रूपत्यमिति । समवायाच्छब्दो गृह्यते । शो-
चमाकाशद्रव्यं तत्र समवेतः शब्दः । शब्दत्वं समवेतसमवायाद् गृह्यते ।

* कयादमते वैशेषिकदर्शन इति वाच्यम् ।

न संगृहीतम् । मनस इन्द्रियत्वात् सुखादेर्यस्य तद्वाह्यत्वात् । भौतिकग्रा-
णादीन्द्रियधर्मवैलक्षण्यात् मनसस्तद्वर्गे परिगणनं न कृतमिति ।

तच्चेदं प्रत्यक्षं चतुष्टयचयद्वयसन्निकर्षोत्पन्नते । तत्र बाह्ये रूपदी-
विषये चतुष्टयसन्निकर्षात् चानमुत्पद्यते आत्मा मनसा संयुज्यते मन
इन्द्रियेण इन्द्रियमयंनेति । सुखादौ तु चयसन्निकर्षोञ्जानमुत्पद्यते तत्र
चक्षुरादिव्यापाराभावात् । आत्मनि तु योगिने द्वयोरात्ममनसोरेवं संयोगा-
ञ्जानमुपजायते तृतीयस्य ग्राह्यस्य ग्राहकस्य तथाभावात् । तस्मात्सुखादि-
ज्ञानसंयुक्तादिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति युक्तमुक्तम् । आत्ममनसोस्तु सदापि
ज्ञानजनकत्वमिह न सूचितं सर्वप्रमाणसाधारणत्वादिति ।

ज्ञानग्रहणं विशेषनिर्देशार्थम् । तस्य हीन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वादीनि
विशेषणानि तानि असति विशेष्ये कस्य विशेषणानि स्युरिति । अथ वा सुखा-
दिव्यावृत्त्यर्थं ज्ञानपदोपादानम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं हि सुखमपि भवति
तत्र तज्जनकं कारकचक्रं प्रमाणं मा भूञ्जानजनकमेव प्रमाणं यथा स्यादिति
ज्ञानग्रहणम् ।

अथ शक्याश्वेदयन्ति । न ज्ञानपदेन सुखादिव्यवच्छेदः कर्तुं युक्तः
शक्यो वा सुखादीनामपि ज्ञानस्वभावत्वात् । ज्ञानस्येवामी भेदाः सुखं
दुःखमिच्छा द्वेषः प्रयत्न इति । कारणाधीनो हि भावानां भेदो भवितुमर्हति
समानकारणानामपि तु भेदे ऽभिधीयमाने न कारणकृतं यदाथानां नियतं
रूपमिति तदा ऽऽकस्मिन्कत्वप्रसङ्गः । तदुक्तम् ।

तदतदूपिणो भावास्तदतदूपहेतुजाः ।

तत्सुखादि किमज्ञानं विज्ञानाभिन्नहेतुजमिति ॥

तस्मात् ज्ञानरूपाः सुखादयः तदभिन्नहेतुजत्वादिति तदिदमनुपप-
न्नम् । प्रत्यक्षविहृदुत्वाद्हेतोः । सुखादि संवेद्यमानमानन्दादिरूपतया ऽनुभू-
यते ज्ञानं विषयानुभवस्वभावतयेति प्रत्यक्षसिद्धभेदत्वात्कथमभेदे अनुमानं
क्रमते । अत एव इदमपि न वचनीयम् । एवमेवेदं संविदूपं हर्षविषादा-
द्यनेकाकारविवर्तं पश्यामः तत्र यथेष्टं सञ्जाः क्रियन्तामिति । संधिदो
विषयानुभवस्वभावतयेव प्रतिभासात् सुखादेरच विषयानुभवस्वभावानुस्यूत-
स्याप्रतिभासात् । ज्ञानमेव विषयग्रहणरूपं प्रकाशते न सुखं दुःखं वा । यस्तु

मुखज्ञानं दुःखज्ञानमिति प्रतिभासः स* ज्ञानस्वभावभेदकृत एव संशयज्ञानं
 विपर्ययज्ञानमितिषत् । उक्तमत्र संशयविपर्ययादौ विषयानुभवस्वभावात्प्रत्यमनु-
 सूतमयमिति संशयो हि विषययद्दृष्टात्मको ऽनुभूयते अनिश्चितं तु विषयं
 गृह्णाति विपर्ययो ऽपि विषययद्दृष्टात्मक एव विपरीतमसन्तं वा विषयं
 गृह्णाति न तु विषययद्दृष्टस्यभावं मुखं दुःखं जानुभूयते । अन्य एवायं
 याह्यैरुस्यभावं आन्तरो धर्मः मुखदुःखादिरिति घटज्ञानयद्विषयतयेव ज्ञानं
 भिनति न स्वभावभेदेन संशययदिति । तत्रैतत्स्यात् स्वप्रकाशत्यास्मुखादिर्न
 याह्यैरुस्यभावंत्यम् । अतरत्र याह्ययद्दृष्टोभयस्यभावात्त्याज् ज्ञानमेष तदिति ।
 मैवं बोधः । प्रकाशत्यं ज्ञाने ऽपि प्रतिक्षिप्तं प्रतिषेप्यते तत्कृतः मुखादौ
 भविष्यति । न हि यद्दृष्टस्यभावं कश्चित्स्मुष्यमनुभवति ज्ञानयदिति । नन्यस्य
 प्रकाशत्यानभ्युपगमे मुखादेरुत्पादानुत्पादयोरवियोगात्सर्वदा मुचित्यं न
 कदा चिद्वा स्यादिति । नैतदेवम् । उत्पन्नमेष सपदि मुखं गृह्यते ज्ञानेनेति
 कथमनुत्पन्नाच्च विशिष्यते । प्रत्युत स्वप्रकाशमुखादिनामेष दोषः स्वप्रका-
 शस्य दीपादेः सर्वान्प्रत्यापिशिष्टत्वात् । क्व चित्स्थन्ताने स्वप्रकाशमुत्रो-
 त्पादातेनैव स्वप्रकाशेन मुषेनान्यो ऽपि मुखो स्याद्यस्यापि मुखं नैत्पन्न-
 मिति । किं च किमेकमेव ज्ञानं सर्वमुखदुःखाद्यशेषाकारभूषितमिष्यते उत
 किं चित्स्मुखात्मकं किं चिद् दुःखात्मकं ज्ञानमिति । आद्ये पक्षे सर्वोका-
 रणचित्तज्ञानोपजननादेरुस्मिन्नेव क्षये परम्परयिरुद्भुत्स्मुष्यदुःखादिधर्मप्रयन्ध-
 धेदनप्रसङ्गः । उतरस्मिंस्तु किं चित्स्मुष्यज्ञानं किं चिद्दुःखज्ञानमिति यत्किं
 चिद्दुःखदुःखचितं विषयानुभवस्वभावमपि ज्ञानमनुभूयमानमेवित्यमेष । तच्च
 न स्पष्टम् अपि तु केन चिद् घटादिना विषयेषोपरत्कमन्ययव्यतिरेकाभ्यां
 च घटाद्युपजननापायं ऽपि बोधस्वभावमनुयत्नं मानं प्रतीयते । तदिदानीं मुख-
 ज्ञानमप्यनुभूयमानं मुनेन विषयभावात्तु वा घटादिनेषोपरत्क्यते इति गम्यते
 न म्यहुरपेवेव मुखात्मकं ततो भिन्नरूपस्य बोधमात्रस्यभावात्स्य ज्ञानस्या-
 न्यदा दृष्टत्वादिति । तस्माच्च बोधरूपाः मुखादयः । अभिन्नहेतुत्वादिनि
 धायमितिदो हेतुः समवायिकारणस्यात्मनः समवायिकारणस्यात्मनः सयो-
 गस्य अभेदे ऽपि निमित्तकारणस्य सुखस्यज्ञानस्यादेर्भिन्नत्वात् । ननु

सुखात्पादात्पूर्वमनाद्ययं सुखत्वसामान्यं कथं तत्र स्यात् । कश्चापि सुख-
हेतुभिः कारकैः ससर्गः अससृष्टश्च कथं कारकं स्यात् । उच्यते । सर्व-
सर्वगतानि सामान्यानि साध्यव्यप्यन्ते इति सन्ति तत्रापि सुखत्वादीनि योग्य-
तालक्षणं यत्र चेत् । सुखहेतुभिः कारकैः ससर्गः धर्माधर्मयत् । धर्माधर्मौ हि
सर्वस्य प्राणिना सुखदुःखहेतौ जायमानस्य शाल्यादेः कार्यस्य कारणं तयोश्च
तत्कारणैः बीजक्षितिजलादिभिः सह योग्यतेन ससर्ग एव सुखत्वादीनामपि
स्यात् । तस्मान्निमित्तकारणभेदाद्विज्ञानि ज्ञानसुखादीनि कार्याणि ।

निमित्तकारणान्यत्त्वमपि कार्यस्य भेदकम् ।

विलक्षणा हि दृश्यन्ते घटादौ पाकजा गुणाः ॥

अपि च ज्ञानमिच्छन्ति न सर्वे ज्ञानपूर्वकम् ।

सुखदुःखादि सर्वे तु विषयज्ञानपूर्वकम् ॥

विषयानुभवोत्पादा यत्रापि न सुखादयः ।

तत्रापि तेषामुत्पत्तेः कारणं विषयस्मृतिः ॥

इह चित्तुं सङ्कल्पेऽपि सुखस्य कारणता प्रतिपद्यते । तस्मात्सर्व-
सुखादि ज्ञानपूर्वकमेव । ज्ञानमपि ज्ञानपूर्वकमेवेति चेद् उपरिष्ठान्निराकरिष्य-
माणत्वात् । न हि गर्भादेः मत्सूर्क्षाद्यनन्तरं वा ज्ञानमुपजायमानं ज्ञानान्तर-
पूर्वकं भवतीति घट्याम । तेन सुखादीनां विलक्षणयोः पादनात् सुखादिघा-
वच्छेदस्य सिद्धत्वात् । व्यभिचाराव्यभिचारौ हि ज्ञानस्य धर्मौ न सुखादेरत-
स्तदुत्पादानात्तदुर्मयोगि ज्ञानं लभ्यते एव किं ज्ञानयह्येन । नैतदेवम् । सुख-
स्यापि सव्यभिचारस्य दृष्टत्वात् । किं पुनः सुखं व्यभिचारवदृष्टम् । यदेतत्प-
रद्वाराभिर्मर्शादिनिषिद्धावरणसम्भव सुखं तद्व्यभिचारि । ननु सुखस्य कीदृशो
व्यभिचारः । ज्ञानस्यापि कीदृशो व्यभिचारः । अतस्मिस्तथाभावः सुखस्यापि
अतस्मिस्तथाभाव एव । किं परपुरन्धिपरिरम्भसम्भव सुखं सुखं न भवति । किं
शुक्तिकायां रजतज्ञानं ज्ञानं न भवति । ज्ञानं तद्वति किं तु मिथ्या । इदमपि
सुखं भवति किं तु मिथ्या । ननु न सुखं मिथ्या तदपि ह्यनन्दस्वभा-
वमेव । यद्येव शुक्तिकायां रजतज्ञानमपि न मिथ्या तदपि हि विषयानुभव-
स्वभावमेव । ननु विषयानुभवस्यभावमपि तज्ज्ञानं विषयं व्यभिचरति ।
सुखमपि तर्हि इदमानन्दस्वभावमपि विषयं व्यभिचरत्येव । किमसुखसाधनेन

तज्जनितम् । ज्ञानमपि किमज्ञानसाधनेन जनितम् । ननु ज्ञान ज्ञानसाधनेन जनितम् असत्येन प्रत्यक्षबाधितेन रजतादिना । सुखमपि सुखसाधनेन जनितम् असत्येन तु शास्त्रबाधितेन परवनितादिना । किं परवनितादि न सत्यम् । तथापि ज्ञानजनकं सत्यम् । असत्यं प्रत्यक्षबाधितत्वात् । परवनिताद्यापि सुखसाधनमसत्यं शास्त्रबाधितत्वात् । ननु शास्त्रेण किमत्र बाध्यते । ज्ञाने ऽपि प्रत्यक्षेण किं बाध्यते । विषयो मिथ्येति ख्याप्यते । शास्त्रेणापि सुखस्य हेतुर्मिथ्येति ख्याप्यते । किं स विषयः सुखहेतुर्न भवति । यथा त्येव विषयः कल्पस्य ज्ञानस्य हेतुस्तथा सो ऽपि कल्पस्य कटुविषाकस्य सुखस्य हेतुरिति तथाविधं सुखमपि व्यभिचारि भवत्येवेत्यलमतिकेलिना । तस्मात्समानन्यायत्वात्सुखे व्यभिचारितास्तीत्यव्यभिचारिपदाज्ज्ञान न लभ्यते ।

अपर आह । किमनेन डिम्भकलहेन मा भूदव्यभिचारिपदाज्ज्ञानस्य लाभस्तथापि व्यवसायात्मकपदाल्लभ्यते यत्र ज्ञान न हि सुखदुःखादयो व्यवसायात्मका भवन्ति किं तु ज्ञानमेव तथाविधमिति । सगयव्ययच्छेदार्यं च तत्पदमिति चेत् । सत्यम् । सुखादिव्ययच्छेदमपि कर्तुमलमेव भवति व्यवसायात्मकत्वस्य सुखादिव्ययसम्भवादिति । तद्वैधं सिद्धे ऽपि सुखादिव्ययच्छेदे कर्तव्यमेव ज्ञानग्रहणं विशेष्यनिर्देशार्थत्वात् । तस्य हि सर्वाण्यमूनि विशेषणान्युपातानि तदपादाने निरालम्बलानि भवेयुः । श्रोतुश्च बुद्धिर्न समधीयेतेति तेन वनाद्गम्यमानमेव कर्तव्यमेव ज्ञानग्रहणम् । अथाविप्रस्यावचने प्रत्यक्षं प्रत्यक्षमित्येतावन्मात्रमभिधेयं स्यादन्यदर्थाल्लभ्यतएव । तस्माद्बुद्धिनिर्देशार्थं युक्तं ज्ञानपदम् ।

शब्दानामर्थसंस्पर्शत्वं शास्त्रमतनिरासेन साधयिष्यते इति शब्दानुपवेशयशेन व्यपदेश्य नाम ज्ञानमुपपद्यते इति तद्बाधच्छेदार्यमप्यपदेशपदम् ।

तत्र घृष्टुनेगामिकास्तावदाववते । व्यपदिश्यते इति व्यपदेश्यं शब्दकर्मतामापन्नं ज्ञानमुच्यते यदिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नं सद्विषयनामधेयेन व्यपदिश्यते रूपज्ञान रसज्ञानमिति तद्बाधच्छेदार्थं ज्ञान प्रत्यक्षकन मा भूदित्यव्यपदेशग्रहणम् । तदिदमनुपपन्नम् । न हि नामधेयव्यपदेश्यत्वमप्राप्त्याकारणं भवति यदि हि तद्रूपज्ञान रसज्ञान च विषयाव्यभिचारि निःसगयं च तत्कथमप्रमादफलमुच्यते । व्यभिचाराद्विदोषयोगे वा पदान्तरेण तत्प्रति-

क्षेपात् किमव्यपदेश्यपदेन । प्रमाणफलं च तद्विज्ञानमिदानीं किं प्रमाणप्रभवं
 भवद् न प्रत्यक्षफलम् एतत्पदप्रतिप्रत्यात् । नानुमानादिबन्धं तद्वैलक्षण्यात् ।
 नास्ति किं चित् पञ्चमं प्रमाणमसद्ग्रहे । इत्य लक्ष्यस्य लक्षणेनेति प्रज्ञाप्रमादः ।
 तस्मादपव्याख्यानमेतदिति ।

व्यपच्छेदान्तरमव्यपदेश्यपदस्य वर्णोपायां चक्षुराचार्याः* । शब्दार्थेषु-
 स्थिरव्यवहारतो व्युत्पद्यमानो जनः संग्रहाद्यगमसमये संज्ञोपदेशकादयं
 पनस उच्यते इति शृङ्खोदीरिताद्वाख्यात्पुरोऽवस्थितशाखादिमन्तमर्थं
 पनसशब्दयाच्यतया जानाति । तदस्य ज्ञानमिन्द्रियजनमपि न केवलेन्द्रि-
 यकरणकं भवितुमुचितम् । असति संज्ञोपदेशिनि शब्दे तदनुत्पादातेन
 शब्देन्द्रियाभ्यां सम्भूय जनितत्वाद्दुभयजमिदं ज्ञानं व्यपदेशाज्जातमिति
 व्यपदेश्यमुच्यते तदव्यपदेश्यपदेन व्युत्स्यते । न चेदं पञ्चमं प्रमाणमव-
 तरति किं तु शाब्दमिषेतदनुमन्यते लोकः । तथा च कथं पुनः जानीते
 भवान्पनसोऽयमिति शृङ्खः प्रतियक्ति मम देवदत्तेनाख्यातं पनसोऽयमिति ।
 न पुनरेवं विस्मृत्यापि ब्रवीति चक्षुषा मया प्रतिपन्नं पनसोऽयमुच्यते इति ।
 तदिन्द्रियान्धव्यतिरेकानुविधाने सत्यपि शब्द एवात्र करणम् । अत एव
 सूत्रकृता शब्दलक्षणं वर्णयता नेन्द्रियानुप्रवेशप्रतिषेधाय किमपि विशेषण-
 मुपरचितम् । उपदेशः शब्द इत्येतावदेव लक्षणमभिहितम् । अतश्चे-
 न्द्रियानुप्रवेशेऽपि शब्दतामस्य मन्यते सूत्रकारः । इह पुनरव्यपदे-
 श्यविशेषणपदोपादानेन शब्दानुप्रवेशप्रतिषेधान्न प्रत्यक्षफलमेतच्च ज्ञानं तस्मा-
 देवंविधव्यपदेश्यविज्ञानव्यपच्छेदार्थमव्यपदेश्यपदमिति । तदेतद्वाख्यातारो
 नानुमन्यन्ते । यद्युभयत्र ज्ञानमव्यपदेश्यपदेन व्युत्स्यते तदपि नाप्रमाणम्
 अप्रमाणलक्षणातीतत्वादिति । प्रमाणं भवत्कस्मिन्ननुनिविशतामिति चिन्त्यम् ।

ननु शब्दमिदं ज्ञानं तद्वावानुविधानतः ।

भवत्वचनमप्येतत्तद्वावानुविधानतः ॥

शब्दं चोभयत्र चेति विसुदुमभिधीयते ।

प्रमाणान्तरमेव स्यादित्यं तदपि पूर्ववत् ॥

ननु लोकाः शब्दतामस्य व्यपदिशति देवदत्तेनास्थितं पनसो ऽय-
मिति व्यवहारादित्युक्तम् । अहो लोकवत्सः शब्दधानो महानुभावः । न
खलु लोकस्य व्यपदेशेकशरणा वस्तुस्थितयो भवन्ति । लोको हि यथा-
रुचि व्यपदिशति । नानामुनिजनसाधारणमपि तीर्थं नन्दिक्रुण्डमिति किं न
श्रुतवान् भवान् । इन्त तर्हि सूचकाराशयमनुसरन्तः शब्दमिदं ज्ञानं प्रति-
पद्यामहे यदयं सूचकारः प्रत्यक्षे शब्दानुप्रवेशव्यवच्छेदाय विशेषणमिद-
मुपदिशति शब्दे तु नेन्द्रियव्युदासाय किं चिद्विशेषणमुपादत्ते स पश्यति
करणान्तरानुप्रवेशे ऽपि शब्दमेतज् ज्ञानमिति । उच्यते ।

मनुयत्सूचकारो ऽपि न धर्मस्योपदेशकः ।

येनैतदनुरोधेन तस्य ब्रूयाम शब्दताम् ॥

वस्तुस्थित्या तु निरूप्यमाणमिन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्या-
दिदं विज्ञानं न प्रत्यक्षफलतामतिवर्तते । ततश्च व्युदस्यमानं प्रमाणान्तर-
मेव स्पृशेत् ।

तस्मादुभयजज्ञानव्युदासानुपपत्तितः ।

व्याख्या भङ्गान्तरेणास्य पदस्येयं विधीयते ॥

असम्भवदोषव्यवच्छेदार्थमव्यपदेश्यपदोपदानम् । एवं हि परो मन्यते
सति लक्ष्ये लक्षणवर्णनमुचितम् इह तु लक्ष्यमात्रं प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्नि-
कर्षोत्पन्नं नाम न किं चिदस्ति । गौरित्यादिज्ञानानां शब्दावच्छिन्नधाच्यधिप-
यत्येन शब्दतयात् । इह हि विषयव्यतिरेकेण ज्ञानानामतिशयो दुर्लभपादः
बोधस्यभाषस्य सर्वान्प्रत्ययिनिष्ठतयात् । तत्र यथा दण्डोति शुक्र इति या
प्रत्ययो विशेषणवच्छिन्नविशेष्यविषयतया सातिशयत्वमश्नुते तथा गौरि-
त्यादिप्रत्ययो ऽपि धातुकावच्छिन्नधाच्यविषयतयात्सातिशयत्वं भवति शब्दा-
वच्छिन्नधाच्यविषयतयात् शब्द श्य प्रत्ययः तद्व्यतिरिक्तकरणकार्यतयात्प-
पत्तेः । न हीन्द्रियकरणमिदं ज्ञानं भवितुमर्हति घटुषो विशेषणविषयतया-
द्विशेष्ये च शेषस्यासामर्थ्यात् । न च युगपदिन्द्रियद्वयद्वारकमेरुमुत्पद्यमानं
ज्ञानं क्व चिदुद्गृह्णन् । तत्रैतत्स्यात् । मानसमिदं ज्ञानं सुगन्धिधन्धूकयोधयद्वि-
प्यति । उक्तमत्र शब्दलिङ्गादिकरबान्तरव्यापारधिरतो कार्यमुपजायमानं कैय-
लमनःकरणमिति कल्प्यते न तत्सम्भवे ऽपि । तथा हि सति मानसमेवेकं

प्रमाण स्यादिति । अस्ति चात्र शब्द एव करणम् । स हि सहस्रकिरणवदा-
त्मान च विषय च प्रकाशते इति । तस्मादिन्द्रियविषये ऽपि गौरित्यादिज्ञा-
नमुत्पद्यमान शब्दमेवेत्यवधार्यते । ननु सङ्केतावगमसमये गौरित्यादिश-
ब्दः श्रुत आसीत्स इदानीमतिज्ञान इति कथं तत्कृत एव प्रत्ययः स्यात् ।
उच्यते । तदानीमश्रूयमाणस्य शब्दस्य स्मृत्याकूटस्य तत्प्रत्ययहेतुत्वात् ।

तच्छ्रुतावपि किं सर्वं वर्णाः प्रत्यक्षगोचराः ।

विशेषः को ऽन्त्यरणेन गृहीतेन स्मृतेन वा ॥

तदेव स्मृतिविषयीकृतशब्दजनित एव प्रत्यय इत्यभ्युपेतव्यः । यथा
परोक्षे ऽपि शब्द उत्तरित आत्मान प्रकाशयत्यर्थे च तथा प्रत्यक्षे विषये स एव
स्मर्यमाण आत्मानमर्थे च प्रकाशयतीति । वाचकावच्छिन्नवाच्यप्रतिभासरवैव-
प्रिधासु बुद्धिषु नूनमेवितव्यः । यथा ऽऽह बृद्धः सञ्चित्व केवल परमिति ।
सञ्चित्वमिति मत्वर्थोऽप्रत्ययान्नादुत्पन्ना भाषप्रत्ययः सबन्धमाद्ये सञ्जा-
सञ्चित्वसबन्धः सञ्चित्वमिति । कृतद्वितसमासेषु सप्रत्याभिधानमित्यभिपु-
क्तस्मरणात् । सञ्जा च शब्दः सो ऽयं शब्दविशिष्टार्थप्रतिभास उक्तो भवति ।
न च शब्दानुसन्धानरहित कश्चित्प्रत्ययो दृश्यते । अनुलिखितशब्दके
ष्वपि प्रत्ययेष्वन्ततः सामान्यशब्दसमुन्नेयसम्भवात् । तदुल्लेखव्यतिरेकेण
प्रकाशात्मिकायाः प्रतीतिरनुत्पादात् । तथा ऽऽह भर्तृहरिः ।

न सो ऽस्ति प्रत्ययो लोके यं शब्दानुगमादृते ।

अनुविदुमिष चान सर्वे शब्देन गृह्यते* ॥

तस्मात्प्रत्यक्षस्य लक्ष्यस्यासद्भावात्कस्येदं लक्षणमुपज्ञानमिति अस-
म्भयोपमाशङ्काह सूत्रकार अव्यपदेश्यमिति । यदिदमविदितपदपदार्थ-
सबन्धस्य चानमुत्पद्यते विदितसबन्धस्यापि वा यत्प्रथमाद्यसन्निपातसमये
एव चानमनुलिखितशब्दक शब्दानुस्मरणे हेतुभूतमुपजायते तदशब्दम्
अशब्दावच्छिन्नविषयमव्यपदेश्य मन्दि यार्थसन्निरूपककरणमविकल्प प्रत्यक्षम् ।
न च शब्दकृता बुद्धीना प्रकाशश्वभावता । स्वत एव तासामेवहृपत्वात् ।
न च निर्वाकल्पकसमये यत्किं चिदिदमित्यादिसामान्यशब्दोल्लेखः को ऽपि
कैश्चिदनुभूयते तस्माद्गौरित्यादिज्ञानानां शब्दत्वे ऽपि तथाविधस्य चानस्य

लक्ष्यस्य सद्वावात्र व्यर्थं लक्षणमित्येवमसम्भवदोरनिराकरणार्थमव्यपदेश्य-
 पदमिति । तदेतदाचार्या न वमन्ते । न गौरित्यादिज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षो-
 त्पन्नमपीदं शाब्दमिति वक्तुं युक्तम् । न चात्र शब्दावच्छिन्नार्थः प्रकाशते
 तथाविधार्थग्रहणे करणाभावाद् । विशेषार्थप्रमितौ तावच्छब्दः करणम् । विशे-
 षणभूतस्य तु शब्दस्य ग्रहणे किं करणमिति निरूप्यताम् । ॥ श्रोत्रं विरम्य
 व्यापारासंवेदनात् संबन्धग्रहणादूर्ध्वं च स्मर्यमाणशब्दयोजनया जायमाने
 गौरित्यादिज्ञाने श्रोत्रं करणमाशङ्कितुमपि न युक्तम् । नापि मनो बाह्य-
 करणनिरपेक्षं बाह्ये विषये धियमाधातुमलम् अन्धाद्यभावप्रसङ्गात् । ननु
 शब्द एव करणमित्युक्तं तत्किमपरकरणाशङ्कनेन । मैयम् । एकस्य कार-
 कस्यैकस्यामेव क्रियायां कर्मकरणभावानुपपत्तेः । सचित्प्रकाशवदिति चेद् न
 क्रियाभेदाद् यथासौ करणं न तत्र कर्म यत्र वा कर्म न तत्र करणमिति ।
 घटादिविषयप्रमितिलम्बनि करणमेव तरणप्रकाशे न कर्म तद्ग्रहणकाले तु
 कर्मवासौ न करणम् । किं तर्हि तत्र करणमिति चेत् केव नमेव चक्षुरिति धूमः ।
 आलोकग्रहणे चक्षुः प्रकाशान्तरनिरपेक्षत्वात् । कथमेतमिति चेद् अपर्यनु-
 योज्यां हि वस्तुशक्तिः घटादिग्रहणे चक्षुर्हृद्योत्तमपेक्षते नोद्योत्तग्रहणे इति
 कमनुयुज्महे । सो ऽयं सूर्यप्रकाशः प्रकाशान्तरनिरपेक्षचक्षुरिन्द्रियप्रथमगृहीतः
 चिरमवतिष्ठमानस्तदिन्द्रियग्राह्य एकविषये गृह्यमाणे करणतामुपयातीति
 युक्तम् । शब्दस्तु वाचिकः श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यस्तदितरपरिच्छेदे विषये तदवगम-
 क्रियायां करणीभूय भूयस्तस्यामेव क्रियायां कथमिदं कर्मभावमनुभवेत् । शब्दो
 हि धूमादिवदुपाय एव नोपेयः स उपायत्वात्प्रथमं गृह्यतां नाम न उपेय-
 हणकाले पुनर्यहणमर्हति धूमवदेवेति । एवं स्मर्यमाणो ऽपि शब्दो यथार्थप्र-
 तीतिकारणं तत्रापि प्रथमं शब्दस्मरणं ततः शब्दार्थसम्प्रत्ययो भवति नतरां
 तथार्थप्रतीतिषेलायां शब्दग्रहणं सम्भाव्यते । तस्मान्नास्ति वाचकविशेषित-
 वाच्यप्रतिभासः । अपि च गौरित्यादिज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षान्वयव्यतिरेका
 नुविधायि प्रसभं तत्कथं शाब्दमित्युच्यते ॥

शब्दस्मरणसापेक्षं यस्योत्पादकमिन्द्रियम् ।

तदेव यदि ते शाब्दमहो नैयायिको भवान् ॥

ननु शब्दावच्छिन्नमये न चक्षुःश्रोत्रयोरन्यतरदपि करणं ग्रहीतुम-
लमित्युक्तम् । भोः साधो चक्षुरेवं ग्रहीष्यतीति कथं न ब्रूये ।

ननु नाविषये युक्तमिन्द्रियस्य प्रवर्तनम् ।

तेन शब्दविशिष्टार्थज्ञानं नेन्द्रियजं ब्रूवे ॥

मरीचिषु चलज्ञानं कथमिन्द्रियजं तव ।

तथापि हि न तोयेन सन्निकर्षो ऽस्ति चक्षुषः ॥

ननु च स्मृत्युपाकूटमुदकं तव गृह्यते ।

इहापि स्मृत्युपाकूटः शब्दः कस्मान्न गृह्यते ॥

ननु शब्दो न नेचस्य कदा चिदपि गोचरः ।

असन्नहितमप्यम्बु किं वा भवति गोचरः ॥

नन्वेकेन्द्रिययादः स्यान्नक्षुपा शब्दवेदने ।

अथापि सर्वबोधः स्यादसन्नहितवेदने ॥

ननु च मरीचिजलज्ञानं भ्रान्तमिति कथमिह दृष्टान्तीक्रियते । कथमस्य
भ्रान्तत्वं किमनिन्द्रियजत्वादुत व्यभिचारित्वात् । तथानिन्द्रियजत्वेनास्य
भ्रान्ततायामिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नपदेनैव निरासादव्यभिचारिपदमनुशादेय-
मिति । तदुपादानात् व्यभिचारित्वेनास्य भ्रान्तत्वमिति नूनमिदमिन्द्रिय-
जमसन्नहितसलिलज्ञानमभ्युपगन्तव्यम् ।

यथा चाविषये तस्मिन्नीरे नयनजा मतिः ।

तथा वाचकसस्पृष्टे वाच्ये किमिति नेष्यते ॥

यथा च तव कालादि नीरूपमपि चाक्षुषम् ।

तथा शब्दानुरक्तो ऽपि किमित्यर्थो न चाक्षुषः ॥

यद्य हीन्द्रियव्यतिरेकानुविधानमत्र न बाधितं भविष्यति ।

ननु चाक्षुषता शब्दे न जीवन्वक्तुमुत्सहे ।

त्यजेन वाचकोपेतवाच्यावगमदुर्ग्रहम् ॥

अपि चामुष्य शब्दत्ये सबन्धग्रहणं कथम् ।

न चाग्रहीतसबन्धः शब्दो भवति वाचकः ॥

निर्विकल्पकविज्ञानविषये न च तद्ग्रहः ।

शब्दपक्षे तु निश्चिप्रं भवता सविकल्परूपम् ॥

संबन्धः शक्यते बोधुं न च मानान्तरादिना ।

शब्दज्ञानेन तद्वोधे भवेदन्योन्यसंश्रयम् ॥

न च शब्दोपरक्ते ऽर्थे संबन्धं बुध्यते जनः ।

गोशब्दवाच्यो गोशब्द इति हि ग्रहणं भवेत् ॥

वाच्यस्य हि गवादेर्गोशब्दविशेषितस्य वाच्यत्वाद्वाच्यो ऽर्थ इव गोशब्दो ऽपि वाच्यतामवलम्बते ।

यदि च स्यानुरागेण वाचकाद्वाच्यवेदनम् ।

लिङ्गादपि भवेद्बुद्धिः स्वावच्छेदेन लिङ्गिनि ॥

अथ धूमान्वितत्वेन न वह्निरवगम्यते ।

इहापि शब्दयोगेन गवादिर्नैव गम्यते ॥

न चास्ति वस्तुना धर्मो वाच्यता नाम कश्चन ।

यदि स्यान्निर्विकल्प ऽपि प्रतिभासेत रूपवत् ॥

अर्थासंस्पर्शिनः शब्दान्कथयन् दुष्टसौगतः ।

प्रत्यक्षास्त्रेण भेत्तव्यः स कथं हन्यते त्वया ॥

प्रत्यक्षविषये वृत्तिः शब्दानां भवतः कुतः ।

तेषां यद्विषये वृत्तिस्तद्वि शब्दीकृतं त्वया ॥

अपि च विषयभेदेन प्रतिभासभेदो भवतीति दुराशया शब्दविशिष्टमर्थे निर्विकल्पात् सविकल्पस्य विषयमधिकं पश्यति भवाननेनैव च घर्त्मना ऽवतरन्परं शब्दाध्यासं न पश्यतीति को ऽयं व्यामोहः । स त्वं घचनीयो ऽसि संवृतः मधु पश्यसि दुर्बुद्धे प्रपातं नैव पश्यसीति ।

तस्माद्गौरिति विज्ञानं प्रत्यक्षमवधार्यताम् ।

शब्दस्मरणसापेक्षचक्षुरिन्द्रियनिर्मितम् ॥

मानसत्वं तु यत्तस्य नेष्यते युक्तमेव तत् ।

तद्वावानुविधायित्वाद्वाह्येन्द्रियवमेव तत् ॥

अथ पुनः प्रवराः प्राहुः । नन्वेवं गौरित्यादिवोधेषु वाचकावच्छिन्नवाच्यप्रतिभासे सर्वप्रकारमपाक्रियमाणे प्रथमावसन्निपातसमयमासादितसद्भावनिर्विकल्पकवेदनवैलक्षण्यं कथमेपां भवेत् । न हि विषयातिशयमन्तरेण प्रतिभासातिशयो भवितुमर्हति । दण्डोति दण्डविशिष्टः पुरुषः प्रतिभासते इतरथा

न केचनपुरुषप्रतीतेरेषा' प्रतीतिर्विशिष्यते उभयप्रतिभाषे ऽपि न दृग्दुर्-
पाविति प्रतीतेः विशेषणविशेष्यभावस्य नियामकत्वात् ।

पूर्वापरचिरत्तिप्रक्रमाद्यवगमेष्वपि ।

दिकालादिविशिष्टो ऽयंः स्फुरत्यतिशययहात् ॥

प्रत्यक्षः किं स कालादिः प्रतीतिं पृच्छ किं मया ।

गृह्यते तद्विशिष्टो ऽयंः स च नेत्येतदद्भुतम् ॥

एतेन समराये ऽपि प्रत्यक्षत्वं प्रकाशितम् ।

इहेति तन्तुष्वद्भुतपटप्रत्ययदर्शनात् ॥

अयं पट इति प्रत्ययादिह तन्तुषु पट इति विलक्षण एष प्रत्ययः
तन्तुपटस्रद्भुस्य* विशेषणस्याप्रत्यक्षत्वात् न केवलपटप्रत्ययाद्विशिष्येतेति ।
अथ मतम् उपायभेदात्प्रतीतिभेदो भवति दूराधिदूरदेशव्यवस्थितस्याख्यादि-
पदार्थप्रतीतियत् सस्कृतासस्कृतावकरणविषयबोधद्वेति । तदसाप्रतम् ।
उपायभेदे ऽपि तद्वेदासिद्धेः । उपायो बुद्ध्यावतिशयमादधाति न विषये
विषयाद्यगतिसमये च न बुद्धिरवभातीति नैयायिकाः । तदयमतिशयो यद-
धिकरणस्वा न प्रतिभासते बुद्धिः यच्च तदानीमवभासते विषयः तत्रातिशयो
नास्ति दृश्यते चातिशयसवेदनमिति सङ्कटः पन्थाः । न च दूराधिदूर-
देशरहितं पदार्थं प्रतीतिरुपायभेदाद्विद्यते । सापि हि विषयभेदादेव
भियते ।

दूराद्धि यस्तुसामान्य धर्ममात्रोपलक्षितम् ।

अदूरतस्तु विस्पष्टविशेषमवधीयते ॥

यथा माघेन वर्षेयतम् ।

चयस्त्विषामित्यरधारित पुरा तत' शरीरोति विभाषिताकृतिम् ।

विभुर्विभक्तावयव पुमानिति क्रमादम् नारद इत्यबोधि सः ॥

क्रियान्तराणा वैचित्र्ये यद्वा तद्वा ऽस्तु कारणम् ।

भेदो ज्ञानक्रियायास्तु कर्मभेदनिवन्धनः ॥

तदेतदाचार्याः प्रतिसमादधते । न विषयभेदादेव प्रतिभासभेदः किं
तूपायभेदाद्भवत्येव । यच्च चेदित विषयप्रतिभासकाले तत्प्रतिभासाप्रतिभा-

सादतिशयवचने सङ्कटः पन्था इति तद्विदितनैयायिकदर्शनस्यैव चोद्यम् ।
 ज्ञानोत्पाद एव विषयस्य प्रत्यक्षतेति नो दर्शने न ज्ञानग्रहणमिति । तत्र
 यथा पुरुष इति निरतिशयज्ञानमात्रोत्पादे तावन्मात्रविषयप्रत्यक्षता भवति
 न तत्र ज्ञानं प्रकाशते अगृह्यमाणे ऽपि ज्ञाने विषय एव प्रतिभासते एवं-
 दृश्यतीति शुक्रवासा इति विशेषणज्ञानाभ्युपगमातिशयवशान् सातिशयप्रत्यक्ष-
 जनने तदग्रहणे स एव विषयो ऽवभासते इति क्रियानेप सङ्कटः पन्थाः ।
 तथा च दृश्यतीति पुरुषप्रशणेश मतिः को दृश्यो पुरुषः कः पुरुषो दृश्यतीति
 सामानाधिकरण्यात् निःसन्धिवन्धस्य पुंस एव प्रतिभासात् । एवं दृष्टिजनं
 भोजय दृष्टिने देहोति भोजनादिकार्ययोगित्वं न दृश्ये दृश्यते ऽपि तु पुंस्येव ।
 ननु दृश्यो पर्वतमारोहतीति दृश्ये ऽपि कार्यन्वयो दृश्यते लोके वेदे ऽपि
 दृश्यो मैत्रावसुणः प्रेषानन्वाहेति प्रेषानुवचनस्य वचनान्तरतः प्राप्तेर्दृष्टिधि-
 धानार्थमेतद्वाक्यं भवति यथा लोहितोष्णीया ऋत्विजः प्रचरन्तीति श्येनादौ
 ऋत्विजां प्रकृतिवद्वाचेन प्राप्तानां लोहितोष्णीपविधानमात्रमेतद्वयति । उच्यते
 भवत्येवं किं तु दृश्यमवलम्ब्य पुरुषः पर्वतमारोहति न दृश्यो निरचेतनः
 वेदे ऽपि दृश्यपाणिः पुरुषः प्रेषाननुभासते न दृश्यः न लोहिता ऋत्वीयाः
 प्रचरन्ति किं तु अन्यपदार्थोभूता ऋत्विज एवेति सर्वत्र विशेष्यप्रयणेश
 मतिः उभयप्रतिभाने तु दृश्यपुरुषाचिते स्यान्न दृश्यतीति । विशेष्यविशेष्य-
 भावस्य नियामकत्वादिति चेत् सेयं विशेष्यप्रयणा मतिरुक्तेऽपि भवति ।
 विशेषणस्य विशेषणत्वेनैवोपसर्जनत्वादृश्यो ऽस्यास्तीति पुरुष यथोच्यते न
 दृश्यपुरुषे । एवं पूर्वोपरादिप्रत्ययान्तरादिप्रादिप्रत्यया इह तन्तुप पट इत्या-
 द्विप्रत्ययारश्च दिक्कालसमयाप्रयादिश्चः । तस्मै दिक्कालसमयायाः सामय्य-
 न्तर्गताः सन्तः प्रत्ययातिशयमादधति न तद्विषये* भवन्ति पटादिद्रव्ययत् ।
 एवं पतनाद्यनुमेयगुरुत्यादिकारणभेदप्रतिता गुरुः पाषाण इत्यादिप्रत्ययाः
 परोक्षविशेषणं विशेष्यमवलम्बन्ते इत्यलं विस्तरेण । तस्मान्नो रित्यादिज्ञानं
 न पाचकापच्छिन्नपाच्यविषयम् अतश्च न याच्छं तत् । अपि तु मुम्बुं प्रत्य-
 क्षमेव । तस्मिंश्च लक्षिते सति लक्षणयोग्यं गङ्गाकरणाभावात्तान्मभयदोषनि-
 राकरणाद्ये मध्यपदेश्यपदम् । क्षिमये तर्ह्यंमन्तु । उक्तमाचार्यैः उभयप्रका-

* न तद्विषयं भवन्तीति पुनः पाठः ।

नव्यवच्छेदार्यमिति । ननु तदपि प्रत्यक्षमेवेति अनपोह्यमुक्तम् । पुरोऽवस्थितगवादिपदार्थस्वरूपमाचग्रहणनिष्ठसामर्थ्यमत्र प्रत्यक्षम् । गोशब्दवाच्यतायां तु सञ्जाकर्मोपदेशो शब्द एव प्रमाणम् । यद्यपि शब्दार्थसम्बन्धपरिच्छेदे गत्यन्तरमपि सम्भवति तथा ऽपि यत्र तावत् संचिन्नं निर्दिश्य सञ्जा वृद्धेरुपदिश्यते गोशब्दवाच्यो ऽयं पनसग्रहणवाच्यो ऽयमिति तत्र तद्वाच्यतापरिच्छेदे स एव कारणम् ।

अत एव च लोको ऽपि शब्दत्वमभिमन्यते ।

शब्दोपरचितापूर्वज्ञानातिशयतोऽपि ॥

तच्छब्दवाच्यतात्तन्निर्विना संज्ञोपदेशिनः ।

शब्दान्नेति स एवात्र सत्यप्यत्रे प्रकर्षभाक् ॥

अतः सूचकता ऽप्यत्र शब्दातिशयदर्शनाद् ।

व्यधायि तद्वाच्यच्छेदो न तु धर्मोपदेशिना ॥

तस्मादुभयजज्ञानव्यवच्छेदार्यमेवेदं पदमिति । अन्ये मन्यन्ते यदि संकेतग्रहणकाले भाषिनः संज्ञोपदेशकवचनजनितस्योभयजज्ञानस्य व्यवच्छेदकमिदं घण्यते पदं तदा तदव्यवहारकाले ऽपि यदयं गौरिति संकेतग्रहणकालानुभूतदेवदत्ताद्युदीरितसंज्ञोपदेशकवचनस्मरणपूर्वकं विज्ञानमुत्पद्यते तदप्युभयजमेवेति कथमनेन न व्युत्स्यते । ननु तत्र शब्दस्मरणं कारणं न शब्दः संकेतकाले ऽपि शब्दस्मरणमेव कारणं न हि क्रमभाषिनो घणो युगपदनुभवितुं पार्यन्ते अन्त्यघणैः तु गृह्यमाणे स्मर्यमाणे वा किं शब्दव्यापारो विशिष्यते । ननु व्यवहारकाले गवादिनामधेयपदमात्रमेव स्मर्यमाणमिन्द्रियेण सह सधिकल्पप्रत्ययोदये व्याप्रियते संकेतकाले तु संज्ञोपदेशि वृद्धवाक्यमिति चेन्मैवम् । व्यवहारकाले ऽपि संज्ञोपदेशकं वृद्धवाक्यमेव स्मर्यते तदस्मरणे तच्छब्दवाच्यताऽनवगमात् । अस्य गौरिति नाम देवदत्तेनोपदिष्टमासीदित्येवमनुस्मृत्य गोशब्दवाच्यतयैवं व्यवहरतीति वाक्यस्मरणजमेवेदं ज्ञानम् ।

तस्मादस्यापि तद्वाक्यं सञ्जाकर्मोपदेशरूपम् ।

हेतुतामुपयातीति शब्दमेतदपीष्यताम् ॥

श्वमस्त्विति चेच्छान्तमेवं सति तपस्विनाम् ।

नैयायिकानामुत्पन्नं प्रत्यक्षं सधिकल्पकम् ॥

यत्र मार्गान्तरेणापि संकेतज्ञानसम्भवः ।

तत्राप्यनेन न्यायेन शब्दता न निवर्तते ॥

नेयायिकानां च सविकल्पप्रत्यक्षमयाः प्राणाः तस्मान्नोभयजस्य शब्दत्वं ज्ञानस्य वक्तव्यम् । संबन्धाधिगमस्तु नानाप्रमाणकः । तत्र स्वे स्वे विषये तत्तत्प्रमाणं प्रवर्तते । यथाह भट्टः संबन्धस्त्रिप्रमाणक इति* । तस्मान्नेकस्य शब्दस्य भार आरोपणीयः । प्रत्यक्षं तु संकेतग्रहणकाले ऽपि स्वविषयग्राहकम् इदानीमपि व्यवहारकाले ऽपि तत्स्वविषयग्राहकमिति नोभयज-ज्ञानव्यवच्छेदपक्षो निरवद्यः । तस्माद्द्वरं जरत्रेयायिककथितशब्दकर्मताऽऽपन्न-ज्ञानव्यवच्छेद एवाश्रीयताम् । तत्र तावत्कर्मणि कृत्ये कृते व्यपदेश्यशब्दो यथार्थतरो भवति । ननु तत्र चेदितं न तादृशं ज्ञानमप्रमाणं न पञ्चमं प्रमा-णमिति । सत्यम् अयं तु तेषामाशयः । रूपादिविषयग्रहणाभिमुखं हि तदवजं ज्ञानं प्रमाणं वा फलं बोध्यते यदा तु तदेव शब्देनोच्यते रूपज्ञानं रसज्ञानमिति तदा रूपादिज्ञानविषयग्रहणव्यापारलभ्यां प्रमाणातामपहाय शब्दकर्मताऽऽपत्तिकृतां प्रमेयतामेवावलम्ब्यतइति न तस्यां दशयां तत्प्रमाणमित्युक्तः पञ्चमप्रमाणप्रसङ्ग इति । अपर आह । सविकल्पकस्य शब्दसंकल्पकस्य शब्दसंसर्गसापेक्षजन्मनः प्रत्यक्षज्ञानस्य शब्दतां पूर्वघटाशङ्क तस्यैवाशब्दतां दर्ययत्यव्यपदेश्यपदेन सूचकारः । प्रत्यक्षमेव तज्ज्ञानमिन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादव्यपदेश्यमशब्दमित्यर्थः ।

स्मृतत्वाद् वाचकाभावादिन्द्रियानुविधानतः ।

लोकस्य संमतत्वाच्च प्रत्यक्षमिदमिष्यते ॥

शब्दानुस्मृतिजत्वे ऽपि न शब्दं ज्ञानमीदृशम् ।

शब्दस्मृतिः सहायः स्यादिन्द्रियस्य प्रदीपवत् ॥

नन्येवं सविकल्पस्य प्रत्यक्षत्वे प्रसाधिते ।

नेदानीं संगृहीतं स्यात्प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् ॥

यत्तु शब्दानुवेधेन शब्दत्वं सविकल्पके ।

करिचटाशङ्कते तस्य प्रतिशब्दो ऽयमुच्यते ॥

यत्र शब्दानुबोधे ऽपि प्रत्यक्षं ज्ञानमिष्यते ।
 तत्र तत्स्पर्शशून्यस्य तथात्वे का विचारणा ॥
 निर्विकल्पकवत्तस्मात्प्रत्यक्षं सविकल्पकम् ।
 समयहीनञ्च तदिदं पदेनानेन सूचकृत् ॥
 इत्याचार्यमतानीह दर्शितानि यथाऽऽगमम् ।
 यदेभ्यः सत्यमाभाति सभ्यास्तदवलम्ब्यताम् ॥

अव्यभिचारियहणं व्यभिचारिज्ञानव्यवच्छेदार्यम् । यथा योष्मे तपति
 ललाटन्तपे तपने तन्मरीचिषु चतुरमूर्परभुवमभिहत्य समुत्फलितेषु तरङ्गा-
 कारधारिषु यद् धारिधिज्ञानं तदतस्मिंस्तदिति ग्रहणाद्भ्यभिचारि भवति तद-
 नेन पदेन व्यवच्छिद्यते न तत्प्रत्यक्षमिति । तत्र च निर्विकल्पकमपि प्रथम-
 यनसन्निपातज्ञानमुदकसविकल्पकज्ञानजनरुमुदकग्राह्ये न यथा तथा तथा-
 गताः कथयन्ति मरीचिविषयमविकल्पकं ज्ञानमुदकसविकल्पकजननादप्रमाथ-
 मिति निर्विकल्पावस्थायामविचारयत यत्र प्रथमोन्मीलितचक्षुषो भ्रमिति सल-
 लप्रतिभासात् । अथ वा वाचकोल्लेखपूर्विका अपि संविदः नैवेन्द्रियार्थजन्यत्वं
 जहतीत्युपपादितम् । तस्मात्सविकल्पकमविकल्पकं वा यदतस्मिंस्तदिति
 ज्ञानमुत्पद्यते तद्भ्यभिचारि तच्चेह व्याधत्थमिति । ननु मरीचिषु जलज्ञानम-
 विद्यमानसलिलावभासित्वादनिन्द्रियार्थसन्निकर्षजनमतश्चेन्द्रियार्थसन्निर्योत्पन्न-
 पदेन तद्ब्रुवांसिद्धेः किमव्यभिचारिपदेन । नेतदेवम् ।

तस्येन्द्रियार्थजन्यत्वं सिद्धं तद्वावभासतः ।
 न ह्यनुन्मीलितावस्य मरौ सलिलवेदनम् ॥
 अर्थो ऽपि जनकस्तस्य विद्यते नासतः प्रथा ।
 तदालम्बनचिन्तां तु चिधा ऽऽचार्याः प्रचरिरे ॥
 कैश्चिदालम्बनं तस्मिन्नुक्तं मूर्ख्यमरीचयः ।
 निगूहितनिवाकाराः सलिलाकारधारिणः ॥

तत्र तरङ्गादिसामान्यधर्मग्रहणे सति न स्थाणुपुरुषयदुभयविशेषा
 न च सन्निहितमरीचिविशेषाः स्मरणपथमयतरन्ति किं तु पूर्वोपलब्धविस्-
 दुसलिलवर्तिनेन विशेषास्तस्मरणाच्च स्यमितेषु स्वविशेषेषु मरीचयः स्वरू-
 पमुपदर्शयितुमशक्नुवन्तः तौघरूपेणावभासन्ते ।

अन्ये त्वालम्बनं प्राहुः पुरोवस्थितधर्मिणः ।

सादृश्यदर्शनोद्भूतस्मृत्युपस्थापितं पयः ॥

यत्र किल ज्ञाने यद्रूपमुपपद्यते तत्तस्यालम्बनमुच्यते न सन्निहितम् ।
न चेकान्तासतः खपुष्पादेः ख्यातिरवकल्पते इति देशान्तरादौ विद्यमानमेव
सलिलं सदृश्यदर्शनप्रबुद्धसंस्कारोपजनितस्मरणोपाकूटमिहालम्बनीभवति ।

अन्यदालम्बनं चान्यत्रप्रतिभातीति के धन ।

आलम्बनं द्वीधितयस्तोयं च प्रतिभासते ॥

कर्तृकरणव्यतिरिक्तं ज्ञानजनकमालम्बनमुच्यते इति न परमाख्यादौ
प्रसक्तिरिति । तदिदं पञ्चममप्युपरिष्ठात्त्रिपुणत्तरं निरूपयिष्यते । तदेवं बाह्ये-
न्द्रियार्थान्वयव्यतिरेकाऽनुविधायिनां विभ्रमाणामिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नपदेन
निरसितुमशक्यत्वाद् युक्तमव्यभिचारिपदोपादानम् । यत्तु मानसा विभ्रमा
बाह्येन्द्रियानपेक्षजन्मानः तेषां सत्यमिष्यते एवेन्द्रियार्थसन्निकर्षपदेन पर्युद्घ-
नमिति न तदर्थमव्यभिचारिपदोपादानम् । तद्यथा ।

विरहोद्वीपितोद्वामकामाकुलितदृष्टयः ।

दूरस्थामपि पश्यन्ति कान्तामन्तिकवर्तनीम् ॥

नन्वेवमप्येषु निरालम्बनेषु विभ्रमेषु कुतस्तस्य आकारः प्रतिभाति
उच्यते ।

आकारः स्मृत्युपाकूटः प्रायेण स्फुरति भ्रमे ।

स्मृनेन्तु कारणं किं चित्कदा चिद्व्रति क्व चित् ॥

क्व चित्स्मदृशयिज्ञानं कामशोकादयः क्व चित् ।

क्व चित्त्वदर्शनाभ्यासः* तिमिरं चक्षुषः क्व चित् ॥

क्व चित्त्रिदा क्व चित्चिन्ता धातूनां विकृतिः क्व चित् ।

अलक्ष्यमाणे तद्भेतावदृष्टं स्मृतिकारणम् ॥

धालस्येन्दुद्वयज्ञानमस्ति नास्तीति वेत्ति कः ।

अस्तन्वे ऽपि स्मृतौ हेतुमदृष्टं तस्य मन्वते ॥

नूनं नियमसिद्धार्थं जनकस्याधभासनम् ।

न चेकान्तासतो दृष्टा ज्ञानोत्पादनयोग्यता ॥

न च सन्निहित वस्तु तत्रास्ति वनितादिङ्गम् ।
 तेनेदं स्मृत्युपाहृतमवभातीति मन्वते ॥
 तत्राद्येन पदेनेताः स्वान्तःकरणसम्भवाः ।
 निरस्ता भ्रान्तयो ऽच्चादिसर्गरहितोदयाः ॥
 याः पुनः पीतशुद्धादिमरुनीरादिवुद्भवाः ।
 अत्रजास्तद्भुदासाय सूत्रे पदमिदं कृतम् ॥

दूरात् स्याणुपुरुषसाधारणं धर्ममारोहपरिणाहरूपमुपलभमानस्य
 तयोरन्यतरत्र घर्तमानान्वक्रकोटरादीन्करचरणान्वा विशेषानपश्यतः समानध-
 र्मप्रबुद्धसस्कारतया चोभयवर्तिने ऽपि विशेषाननुस्मरतः पुरोऽवस्थितार्थविषय
 स्याणुर्वा पुरुषो वेति सशयज्ञानमुपजायते तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वादि-
 विशेषणयुक्तमपि न प्रत्यक्षफलम् अतस्तद्भावच्छेदाय व्यवसायात्मकग्रहणम् ।
 ननु मानसत्वात्संशयज्ञानस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नग्रहणेन निरासः सिद्धुत्येवेति
 किं पदान्तरेण । तथा च भाष्यकारः *स्मृत्यनुमानागमसशयप्रतिभास्यप्रज्ञानोद्गु-
 खादिप्रत्यक्षमिच्छादयश्च मनसोलिङ्गानीति वक्ष्यति । मैवम् । स्यात्वादिसशयस्य
 बाह्येन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । कश्चिद्धि मानसः सशयः समस्तये
 यथा दैशिकस्य ज्योतिर्गणकादेरेकदा ऽन्यदा चासम्यगादिश्य तृतीये पदे
 पुनरादियतः सशयो भवति किमयमस्मदादेशः सवदेदुत विसयदेदिति स
 भाष्यकृतश्चेतसि केवलमनःकरण इति स्थितिः । यस्तु विस्कारिताक्षस्य स्या-
 णुर्वा पुरुषो वेत्यादिः सपद्यते सशयस्तमनिन्द्रियार्थसन्निकर्षजो नामाच-
 क्षीत । नन्वतस्मिस्तदिति ज्ञान व्यभिचारि व्याख्यातम् यकरूप च पुरोऽव-
 स्थितमर्थमनेकरूपतया स्पृगति सशयः स्याणुर्वा पुरुषो वेति सोयमतस्मि-
 स्तयाभावाद्विपर्यय एवेति पूर्वपदव्युदस्तत्वान्न पदान्तरव्यवच्छेद्यतामर्ह-
 तीति । नेतदेवम् । स्वरूपभेदात्कारणभेदाच्च । यत्रमेव विरुद्धमाकारमुल्लि-
 खन्विपर्ययो जायते स्याणो पुरुष इति पुंसि वा स्याणुरिति । अनियताकारद्व-
 योल्लेखी तु सशयो भवात् स्याणुर्वा स्यात्पुरुषो वेति । सो ऽय स्वरूपभेद-
 प्रत्यात्मसंबेदाः । कारणभेदस्तु विरुद्धविशेषः स्मरणप्रभवो विपर्ययः । शुक्ति
 काया सन्निहिताया रजतविशेषान्मरीचिषु सलिलगतविशेषाननुस्मरते। विष-

र्ययो भवति उभयविशेषस्मरणबन्धा तु सशय इति पदान्तरनिरसनीय ग्या-
यम् । ननु सशयविपर्यययोरपि निर्विकल्पयोरसम्भवादव्यपदेश्यपदेनैव प्रवर-
पक्षे प्रतिषेधः सिद्धयेत् । पुरोऽवस्थितस्थाणवादिधर्मिदर्शनमात्रमेव निर्विकल्प-
कमिन्द्रियव्यापारजम् । अनन्तर तूभयान्यतरविशेषणस्मरणजन्मनोसंज्ञिषि-
तशब्दयोरेव सशयविपर्यययोरुत्पादः तत्र विशेषस्मृत्यैव शब्दानुबेधस्याक्षेपात् ।
अतः पदद्वयमपि तद्भुदासाय न कर्तव्यम् । अत्र तदेव तावद्वक्तव्यम् । प्रवर-
पक्षः प्रतिक्षिप्त एव यतः शब्दानुबेधजातमस्ति प्रत्यक्षमुपपादितम् । ननु
भयतु प्रवरपक्षः प्रतिक्षिप्तः सदृशदर्शननिष्ठिते तु नयनव्यापारे विशेषस्मृते-
रुर्ध्वमुपजायमानो सशयविपर्ययो नेन्द्रियजाधिति प्रथमपदेनैव निरस्तो भयतः
तदसत् । स्मृतेरुर्ध्वमपीन्द्रियव्यापारानुवृत्तेरित्युक्तत्वात् । एतच्चान्वयव्यतिरेका-
भ्यामवगम्यते निमीलितचक्षुपस्तदनुत्पादात् । न च तदानीमन्तः सकल्प-
रूपेणापि शब्दोल्लेखः उत्पन्ने तु सशये विपर्यये च वाचकस्मरण भविष्यतीति
सम्यग्ज्ञानरत्संशयविपर्ययावपि शब्दोल्लेखशून्यो भवेद्येते । विशेषस्मृतिस्तु
विशेषविपर्ययत्वात्तानेवाक्षिपतु शब्दस्य किं वर्तते वाचकशब्दस्मृतिस्तु शब्दमुप-
स्थापयति । सा च न तावदुपपन्नेति ।

सम्यक्प्रत्ययधतस्माद्वाचकोल्लेखवर्जितौ ।

अत्रव्यापारजन्मानो स्तः सशयविपर्ययो ॥

इंद्रशयोः कथमनयोराद्यपदव्युदसनीयता । तस्मात् तदपाकृतये
युक्तं पदद्वयस्याप्युपादानम् । एव लक्षणपदानि ध्यास्यातानि । लक्षणपदं तु
प्रत्यक्षमिति ज्ञानविशेषे क्वच्येव प्रवर्तते । योगस्य व्यभिचारात् प्रतिगतमत्र
प्रत्यक्षमित्यचरार्थः स चायं मुपादावपि सम्भवतीति क्वचिरेव साधीयसी ।
अथ वा ज्ञानपदस्य मूचे निर्देशाद्योगपत्तो ऽप्यस्तु न चासौ दृश्यमानो
निहोतु युक्तः । योगकृच्छिन्तु नाम न सम्पत्तेय त्रिदुषाम् । यथापि हि द्वय
दृश्यते तथापि शब्दप्रभृती प्रयोजकमेव भवति । कथं पुनरत्र प्रतिगत
ज्ञानमिष्यते न संयोगित्येन अत्रनादेः प्रत्यक्षप्रसङ्गात् । न समवायित्येन
अव्यतिना रूपादीना तयाव्यप्रसङ्गात् । न जनकत्वेन अचारम्भकाणा
परमाणूनामपि तयाभावप्रसङ्गः । तस्माच्चन्यत्वेनैव ज्ञानमत्र प्रतिगतमिति

व्याख्येयम् । अद्ययीभावव्याख्यानं तु न युक्तं प्रत्यक्षः पुरुषः प्रत्यक्षा स्त्री-
त्यादिव्ययहारदर्शनादित्यलं प्रसङ्गेन ।

तेनेन्द्रियार्थैजत्वादिविशेषणगणान्वितम् ।

यतो भवति विज्ञानं तत्प्रत्यक्षमिति स्थितम् ॥

इति विगतकलङ्कमस्य धीमानकुरुत लक्षणमेतदवषादः ।

न तु पररचितानि लक्षणानि क्षणमपि सूक्ष्मदृशां विशन्ति चेत् ॥

यतायत्कल्पनाऽऽपोढमभ्रान्तमिति लक्षणम् ।

प्रत्यक्षस्य जगो भिद्युस्तदत्यन्तमसाम्प्रतम् ॥

शब्दसंसर्गयोग्यार्थप्रतीतिः किल कल्पना ।

अस्याश्च केन दोषेण प्रामाण्यं न विपद्यते ॥

नन्वभिलाषसंसर्गयोग्यप्रतिभासत्वादपि हि कमन्यं दोषं मृगयते
भवान् । असदर्थविषयत्यागे* तत्त्वमुक्तं भवति शब्दार्थस्य वास्तवस्याभावात् ।
स्थलक्षणस्य सजातीयेतरव्यापृतात्मनः संबन्धाधिगमसव्यपेक्षप्रवृत्तिना
शब्देन विषयीकर्तुमशक्यत्वात् । तद्भूतिरिक्तस्य यस्तुनो ऽनुपलम्भात् । न
चेन्द्रियार्थसन्निकर्षान्वयव्यतिरेकानुविधायिनी कल्पनाबुद्धिः तमन्तराणि
भावात् । तस्मिन्सत्यपि च पूर्वानुभूतवाचकशब्दयोजनं विना ऽनुत्पादात् ।
यदि चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तज्जनको भवेत् प्रथममेव तथाविधां धियं जनयेन्न
च जनयति । तदयं शब्दस्मृतेर्दुर्द्धमपि न जनक इति मन्यामहे तदुक्तम् ।

यः प्रागजनको बुद्धेरुपयोगविशेषतः ।

स पश्चादपि तेन स्यादर्थोपाये ऽपि नेषधीरिति ॥

अपि च सत्यपीन्द्रियार्थसंसर्गं स्मृत्यपेक्षया सो ऽर्थस्तथैव व्यवहितः
स्यात् । आह च ।

अर्थोपयोगे ऽपि पुनः स्मार्तं शब्दानुयोजनम् ।

अक्षधीर्यदपेक्षेत सो ऽर्थो व्यवहितो भवेदिति ॥

सङ्केतस्मरणसहकारिसव्यपेक्षमत्तमौदृशां बुद्धिसुपजनयतीति चेद्
न । व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तोपकारादधिकल्पैः सहकारिणो निरस्तत्वात् । किं च

* असदर्थविषयकोमे दत्यमुक्तामिति मूनेऽपुक्तः पाठः ।

दण्डीत्यादिविकल्पविज्ञानं नेन्द्रियापातवेलायामेव जायते किं तु बहुप्रक्रियापेक्षम् । यदाह ।

विशेषणं विशेष्यं च संबन्धं लौकिकीं स्थितिम् ।

गृहीत्वा सकलं चैततथा प्रत्येति नान्यथेति ॥

न चेयतीं प्रक्रियां प्रथमनयनोपनिषातजातमविकल्पकं ज्ञानमुद्बोद्धुं क्षममित्याह ।

सङ्केतस्मरणोपायं दृष्टसङ्कल्पनात्मकम् ।

पूर्वापरपरामर्शशून्यन्तश्चाक्षुषं कथमिति ॥

तत्रैतत्स्यात् । द्विविधा विकल्पाः ज्ञात्रमनोरथविरविताः इदन्तायाहिणश्च नीलमित्यादयः तत्र पूर्वं मा भूषग्रमाथं कस्तोष्वर्थनिरपेक्षजन्मसु प्रामाण्ये ऽभिनिवेशः । इदन्तायाहिणां स्वर्थायिनाभूतत्वात्कथं न प्रामाण्यमिति । उच्यते । सर्वयवामी विकल्पाः परमार्थतो ऽर्थे न स्पृशन्त्येव स हि निर्विकल्पकेनैवासर्वात्मना परिच्छिन्नः तदुक्तम् ।

एकस्यार्थस्यभावस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्वयम् ।

को ऽन्यो न दृष्टो भागः स्याद्यः प्रमाणैः परीक्ष्यते इति ॥

यत्तु केषां चिद्विकल्पानामिदन्तायाहित्वस्यगृह्यत्वादि रूपं तदर्थायिनाभाव्यनिर्विकल्पकदर्शनप्रभुभावित्वावाप्राप्तच्छायासंसर्गजनितं न तु तेषामर्थस्यर्थः कश्चिदस्ति अर्थात्मनो निर्विकल्पेनैव मुद्रितत्वात् ।

• तस्मादतात्त्विकाकारसमुल्लेखपुरस्वराः ।

न यथावस्तु जायन्ते कदा चिदपि कल्पनाः ॥

पञ्च चैताः कल्पना भवन्ति जातिकल्पना गुणकल्पना क्रियाकल्पना नामकल्पना द्रव्यकल्पना चेति । ताश्च क्व चिदभेदे ऽपि भेदकल्पनात् क्व चिच्च भेदे ऽप्यभेदकल्पनात्कल्पना उच्यन्ते ।

जातिजातिमतोभेदो न कश्चिन्परमार्थतः ।

भेदारोपणरूपा च जायते जातिकल्पना ॥

इदमस्य गौर्गौत्यमिति न हि कश्चिद्भेदं पश्यति तेनाभेदे भेदकल्पनेव ।

एतया सदृशन्यायान्मन्तव्या गुणकल्पना ।

तथाप्यभिन्नयोर्भेदः कल्प्यते गुणतद्वतोः ॥

तथा चाहुः । एष गुणी रूपादिभ्यो ऽर्थान्तरत्वेन नात्मानं दर्शयति
तेभ्यश्च व्यतिरेकं वाञ्छसीति चिचम् ।

भेदारोपणंरूपैव गुणवत्कर्मकल्पना ।

तत्स्वरूपातिरिक्ता हि न क्रिया नाम का चन ॥

गच्छति देवदत्त इति देवदत्तस्यैवान्यूनानतिरिक्तस्य प्रतिभासात् ।

विभिन्नयोस्त्वभेदेन प्रवृत्ता नामकल्पना ।

चैवो ऽयमित्यभेदेन निरचयो नामनामिनोः ॥

चैव इत्ययं शब्दः अयमित्यर्थः क्रीडुश्मनयोः सामानाधिकरण्यम् ।

एवं दण्डायमित्यादिर्मन्तव्या द्रव्यकल्पना ।

सामानाधिकरण्येन भेदिनोर्घटनातयोः ॥

ननु यदाभेदे भेदं भेदे चाभेदमारोपयन्त्यः कल्पनाः प्रयतन्ते तत्क-
यमानु बाधकः प्रत्ययो न जायते शुक्तिकारखतबुद्धिषद् । उच्यते । यत्र यस्तु
यस्त्वन्तरात्मना ऽयभासते तत्र बाधको भवति मरीचिष्विष्व जलबुद्धौ इह
तु न जात्यादि यस्त्वन्तरमस्ति यतो यस्त्वन्तरात्मना ऽस्य यद्वा भवेत् ।
व्यक्तिविषया यवेते सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यविकल्पाः तस्माद्ब्रह्मन्तरा-
नयभासिष्येषु न बाधकः प्रत्ययो जायते । तस्मान्न विपर्ययात्मानो विकल्पाः ।
न चैते प्रमाणम् । एतदुल्लिख्यमानस्य जात्यादेरपारमार्थिकत्वात् । अत एव
प्रमाणविपर्ययाभ्यामयमन्य यत्र विकल्प इत्याद्यन्ते इत्यलं विन्तरेण ।

एयमेताः प्रयतन्ते यासनामाशनिर्मिताः ।

कल्पितालीकभेदादिप्रपञ्चाः पञ्च कल्पनाः ॥

यथं च पर्यता तासां प्रामाण्यामोदमन्दताम् ।

भिक्षुणा लक्षणयन्त्ये तदपोठपदं कृतम् ॥

अथ प्रतिविधीयते । तदिदं संकीर्णप्रायमतिबहु विन्पता भयता न
नियतं किमपि विकल्पानामप्रामाण्यकरणमिति स्पष्टमायेदितं तदुच्यताम् ।
किं शब्दायोरभासित्यगर्भो कृतमसदयंयाचित्यं तदप्रामाण्यकारणमभिमतमुत
सकेतस्मृत्यपेक्षेणतमनिन्दियायंसन्निरूपंत्रत्यमुत विशेषणग्रहणाद्यपेक्षायां

बहुप्रयाससाध्यत्वमुत पूर्वोपरपरामर्शशून्यचाक्षुषवेलक्षणवाचोयुक्तिसमर्पितं
 विचारकत्वम् उत निर्विकल्पकपरिच्छिन्नशस्तुयाहितानिवन्धनमधिगताधिग-
 न्तृत्वम् उत भेदाभेदसमारोपभणितमतस्मिंस्तदिति याहित्यम् उत वृत्ति-
 विकल्पादिवाधितसामान्यग्रहणमूचितं वाध्यत्वमेवेति । तत्र तावन्न शब्दसं-
 र्गयोग्यार्थग्रहणद्वारकमसदर्थयाहित्यमेवामप्रामाण्यकारणमभिधातुं युक्तम् । श-
 ब्दार्थस्य वास्तवस्य समर्थयिष्यमाणत्वात् । कः पुनरसाविति चेद्य एव निर्वि-
 कल्पके प्रतिभासते । किं निर्विकल्पके सामान्यादिकमवभासते वाक्यमवभासते
 इति वक्ष्यामः । अत एव वाध्यत्वमपि न प्रामाण्यापहारकारणमेवं धत्तव्यम् ।
 वृत्तिविकल्पादेर्वाधस्य परिहरिष्यमाणत्वात् । वाधकान्तरस्य च नेदमिति
 प्रत्ययस्य शुक्तिकारजतज्ञानाद्विषद्वयतेवानभ्युपगमात् । नाऽप्यनिन्द्रियार्थस-
 च्चिरुपजन्यत्वं संकेतग्रहणकालानुभूतशब्दस्मरणोपेक्षणादस्य यक्तव्यम् । सह-
 कार्योपेक्षायामपि तद्वापारधिरतेः ।

यः प्रागजनको बुद्धेः स लब्ध्या सहकारिणम् ।

कालान्तरेण तां बुद्धिं विदधत्केन धार्यते ॥

व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तोपकारकरणादिविकल्पास्तु क्षणभङ्गभङ्गे निराकरि-
 ष्यन्ते । रूपग्रहणे च चक्षुषः प्रतीपादेरपेक्षायां दुष्परिहारास्तो विकल्प्याः । न च
 किं चिदेकं जनकमिति भयन्तो ऽपि पठन्ति । भयत्येते ऽपि तुल्यास्तो यद्युभ-
 योर्दोषो न तेनैकरचोद्यो भयति । तस्माद्रूपयोगादियेषादिन्द्रियालोकमनस्का-
 रयिष्ययद्वाचकस्मरणमपि सामय्यन्तर्गतमेतत्प्रत्ययवन्मनि व्याप्रियते इति
 न वाचकस्मरणजनितत्वेन स्मार्तस्याद्रप्रमाणं विकल्पो रूपमृत्याप्यसमन-
 न्तरप्रत्ययनिर्मितस्य निर्विकल्पस्य रसज्ञानस्यापि तयात्यग्रवद्भात् । यद्वेदमु-
 ष्यते सो ऽयं व्यग्रहितो भवेदिति तत्र विद्वः कीदृशं व्यग्रधानमयंभ्येति । न
 हि दीपेन वा मनसा वा विज्ञानहेतुना कदा चिदर्थो व्यग्रधीयते । मनोयु
 वाचकस्मृतिरप्यसामय्यन्तर्गता सती तत्प्रतीतो व्याप्रियते इति कथमये व्य-
 ग्रधीयते । स्मृतिविषयीकृतः यद्व्यग्रमये व्यग्रधते इति चेत्त । शब्दस्य तादृका-
 गकत्वेन ज्ञानप्रतीकवद्वा व्यग्रधायकत्वाभावात् । न चेन्द्रियव्यापारनिरोधान
 व्यग्रधानं तन्वाधुना ऽप्यनुग्रहमानस्यात् ।

यथा तद्वाच्यभाषित्यादाद्यविज्ञानमवज्ञम् ।

तथा तद्वाच्यभाषित्यादुत्तरं ज्ञानमवज्ञम् ॥

न हि याचरुस्मरणानन्तरमविद्यो निमीन्य विकल्पयति पटो ऽय-
मिति । अथ यापद्वाचकविज्ञानं हृदयपथमयतरति तावत्सो ऽर्थः चाणिकत्या-
दतिज्ञान्त इति व्ययद्वित उच्यते तदपि दुरागामात्रम् । चणभङ्गस्योपरिष्ठा-
न्निराकरिव्यमाणत्वात् । अपि च प्रदयितप्राप्यादिव्ययद्वारयत्सन्तानद्वारकमि-
द्यापि तद्दृष्टय भविष्यतीति सर्वथा न व्ययधानम् । तदेवं समयस्मरणसापेक्ष-
त्वेपि नेन्द्रियार्थसन्निरूपोत्पन्नतामतिघर्नते सविकल्पकं विज्ञानमिति कथमप्र-
त्यक्षम् । यत्पुनर्विशेषणविशेष्यद्वयादिसामग्यपेक्षत्येन बहुप्रयाससाध्यत्वमप्र-
माण्यकारणमभिधीयते तदतीर सुभावितम् । न हि बहुक्लेशसाध्यत्वं नाम
प्रामाण्यमुपहन्ति । उक्तं च न हि गिरिखङ्गमासह्य यद्गृह्यते तदप्रत्यक्षमिति ।
रसादिज्ञानापेक्षया च रूपज्ञानस्य दीपाद्यालोकाहरणप्रयाससाध्यत्वादप्रामाण्यं
स्यात् । यदपि पूर्वापरपरामर्शरहितचातुष्यविज्ञानवैपरीत्येन विकल्पज्ञानानां
विचारकत्वादप्रामाण्यमुच्यते तदपि न सम्यक् । सर्वत्र ज्ञानस्य विचारकत्वा-
नुपपत्तेः । विचारको हि माता स हि पश्यति स्मरत्यनुसन्धते विचारयती-
च्छति द्वेषि यतते गृह्णाति जहाति सुषमनुभवतीति वक्ष्यामः । अथै च स्पृशते
विज्ञानस्य विचारयतेो ऽपि कथमप्रामाण्यं स्यात् । अथास्य निर्विकल्पकेनेव
सर्वोत्पन्ना स्पृशत्यात्पिष्टपेषणमयुक्तम् इति सविकल्पमपि गतार्थमाहित्वाद-
प्रमाणमिति मन्यसे तदपि न साधु पूर्वमेव परिहृतत्वात् । न ह्यनधिगता-
धिगन्तृत्वं प्रामाण्यमित्युक्तम् । गृहीतग्रहणे ऽपि प्रमाणस्य प्रमाणात्त्वानति-
वृत्तेः । यत्त्वभ्ययापि भिन्नेष्वभेदमभिन्नेषु च भेदं कल्पयन्त्यः कल्पना अत-
स्मिंस्तद्गृहे प्रामाण्यमवबहतीति तद्युक्तम् । अतस्मिंस्तद्गृहे भवत्यप्रामाण्यत्व-
कारणं तत्त्वह नास्ति तस्य हि बाधरूपत्ययोपसन्निपातान्निश्चयः ।
न च भवदुपवर्णितासु पञ्चस्वपि जात्यादिकल्पनासु बाधकं किं चिदस्तीति
नातस्मिंस्तद्वाहिण्यः कल्पना भवन्ति ।

जातिर्वातिमतो भिन्ना गुणो गुणगणात्पृथक् ।

तथैव तत्प्रतीतिश्च कल्पनोक्तिरबाधिका ॥

यत्तद्वैपरिष्ठात्रिणेष्यते । द्रव्यनाम्नोस्तु भिन्नयोर्भेदेनेव प्रतीतिर्नाभे-

दकल्पना । न हि देवदत्तशब्दो ऽयमित्येवं तद्वाच्यावगतिरेषा न शब्दो
 ऽस्यामर्थारूढो ऽवभासते न शब्दविवर्तरूपेणार्थः परिस्फुरति किं तर्हि ।

शब्दस्मृत्याख्यसामग्र्यसामर्थ्यातिशयोद्भवः ।

प्रत्ययातिशयः सो ऽयमित्येवं प्राक् प्रसाधितम् ॥

दण्डयमिति द्रव्याभेदकल्पना तु मन्दमतिभिरेवोदाहृता । न हि
 दण्डो ऽयमिति देवदत्ते प्रतीतिः अपि तु दण्डीति । तत्र च प्रकृतिप्रत्ययो
 गृह्यतेवोपलभ्येते दण्डो ऽस्यास्तीति दण्डी तदिह यथैव धन्तु तथैव तद-
 वसाय इति नाभेदारोपः । कर्मणि तद् द्वयमपि नास्ति नाभिन्ने भेदकल्पनम् ।
 न च भिन्ने ऽप्यभेदकल्पना ।

क्रिया हि तत्त्वतो भिन्ना भेदेनैव च गृह्यते ।

चलतीत्यादिवोधेषु तत्स्वरूपावभासनात् ॥

तेन क्रियागुणद्रव्यनामजात्युपरिञ्चितम् ।

विषयं दर्शयन्नेति विकल्पो नाप्रमायताम् ॥

विपर्ययात्समुतीर्णं श्रुतिं साधु सङ्ग्रामहे ।

प्रमायान्तु बहिर्भूते विकल्पं न क्षमामहे ॥

क्व चिद्वाधकयोगेन यदि तस्याप्रमायता ।

निर्विकल्पे ऽपि तुल्या ऽसौ द्विचन्द्राद्यवभासिनि ॥

मनोराज्यविकल्पानां काममस्त्वप्रमायता ।

यथावस्तु प्रयुक्तानां न त्यसावचग्रन्मनाम् ॥

न च निर्विकल्पशृणुभाषित्वकृतमेषामेतद्रूपम् । विषयसंस्पर्शमन्तरेण
 स्वतः स्वच्छरूपाणां घनानामेषमाकारत्यानुपपत्तेः । किं निर्विकल्पकशृणु-
 भाषिता करिष्यति तदनन्तरभाषिणी हि स्मृतिरपि क्व चिद् दृश्यते यद्य । न
 च सा तच्छायायतीति दुरागामाश्रमेतत् । ननु निर्विकल्पकेनैव यस्तु सर्वस्यं
 गृह्यते । एकस्यायंस्वभाष्येति वर्णितम् । प्रतिषिद्धितमेतद् गृह्यतेपह्ये ऽपि
 प्रामाण्यानपायात् । किं च किं निर्विकल्पकेन गृह्यते इत्येतदेव न जानीमः ।

भयन्तो निर्विकल्पस्य विषयं सम्पद्यते ।

सञ्जातीयविजातीयपरावृत्तं स्वनशयम् ॥

महाखामान्यमन्ये ॥ सतां तद्विषयं विदुः ।
 यायूपमपरे तत्त्वं प्रमेयं तस्य मन्यते ॥
 के विद् गुणक्रियाद्रव्यजातिभेदादिरूपितम् ।
 शयलं यस्तु मन्यन्ते निर्विकल्पकगोचरम् ॥
 प्रत्यक्षविषये ऽप्येतानि च विप्रतिपत्तयः ।
 परोक्षार्थे हि विमतिः प्रत्यक्षेणोपगम्यति ॥
 प्रत्यक्षे हि समुत्पन्ना विमतिः केन गम्यते ।
 वृद्धं भाति न भातीति संबिद्विप्रतिपत्तिषु ॥
 परप्रत्यायने पुंसां शरणं शययोक्तयः ।

न तु शयशरणा शय निरुद्यममात्महे मार्गान्तरेणापि तत्प्रमेयं
 निश्चिनुमः ।

निर्विकल्पानुसारेण सविकल्पकसम्भवात् ।
 ग्राह्यं तदानुगुण्येन निर्विकल्पस्य मन्महे ॥
 तत्र न तावत्सकलसजातीयव्यावृत्तं स्थलक्षणं प्रत्यक्षस्य विषयः ।
 गृहीते निर्विकल्पेन व्यावृत्ते हि स्थलक्षणे ।
 अरुस्मादेव सामान्यविकल्पोल्लसनं कथम् ॥
 निर्विकल्पानुसारेण हि विकल्प्याः प्रादुर्भवितुमर्हन्ति । अपि च ।
 विजातीयपरावृत्तिविषया यदि कल्पना ।
 व्यावृत्तिरूपे सामान्यं गृहीतं हन्त दर्शनैः ॥
 व्यावृत्तान्ननु नेवान्या व्यावृत्तिः परमार्थतः ।
 व्यावृत्तयह्नये नैवं सुतरां तद्गृहो भवेत् ॥
 सामान्ययह्नये ऽप्येवं तद्ग्राह्यविकल्पनात् ।
 स्थलक्षणपरिच्छेदनिष्ठं तन्नाशतिष्ठते ॥

नापि सताद्वैतथादिसम्मतसताख्यो निर्विकल्पस्य विषयो युक्तः ।
 सतायह्नयपक्षे ऽपि विशेषाद्यमतिः कुतः ।
 सा भाति भेदस्पृष्टा चेत्सिद्धमद्वैतदर्शनम् ॥
 न च भेद विना सता गृहीतुमपि शक्यते ।
 नाविद्यामात्रमेवेदमिति च स्थापयिष्यते ॥

वाक्तव्यप्रतिभासो ऽपि प्रतिक्षिप्तो ऽनया दिश्या ।
 कथं च चाक्षुषे ज्ञाने वाक्तव्यमवभासते ॥
 अगृहीते तु सवन्धे गृहीते वापि विस्मृते ।
 अप्रबुद्धे ऽपि संस्कारे वाचकावगतिः क्षुतः ॥
 चित्रतापि पृथग्भूतैर्धर्मैस्तत्समवायिभिः ।
 जात्यादिभिर्यदीप्येत धर्मिणः काममस्तु सा ॥
 तदात्मता तु नैकस्य नित्यं तत्त्वानुपपदात् ।
 अंशनिष्कर्षणत्वे तु धर्मभेदे यत्नाद्भवेत् ॥
 यस्य यत्र यदोद्गतिर्जिघृक्षा चेति कथ्यते ।
 तदात्मकत्वं धर्माणामुच्यते चेत्यसगतम् ॥
 देशभेदस्तु धर्माणामस्माभिरपि नेष्यते ।
 धर्मो हि तेषामाधारो न पुनः स तदात्मरूः ॥
 तस्माद्य यय यस्त्यात्मा सधिरुत्पस्य गोचरः ।
 स यत्र निर्विकल्पस्य शब्दोल्लेखयिष्यति ॥
 किमात्मके ऽसाद्यति चेद्यदाज्ञा प्रतिभासते ।
 यस्तुप्रमितयश्चैत्र प्रवृत्त्या न तु यादिनः ॥
 क्व चिज्जातिः क्व चिद्रूप्य क्व चित्कर्म क्व चिद् गुणः ।
 यदेव सधिरुत्पेन तदेयानेन गृह्यते ॥
 ब्रह्म शब्दानुसन्धानमात्रमभ्यधिकं परम् ।
 विषये न तु भेदो ऽस्ति सधिरुत्पस्यधिरुत्पयोः ॥
 अतः शब्दानुसन्धानग्रन्थे तदनुबन्धि वा ।
 जात्यादिविषयगोहि सधे प्रत्यक्षमिष्यते ॥
 तस्मादात्मक्यनापोऽपदं प्रत्यक्षनसधे ।
 भिसुषा घटित तस्य व्ययच्छेद्यं न विद्यते ॥

अध्यानापदस्यापि व्यापत्ये न किं घन तन्मतेन पर्यायः । ननु
 तिमिरागुधमयनोयानमसोभायाद्विगमिष्यते द्विषन्तानागधरुचनत्पादपादि-
 दर्शनमयोऽस्य परेरुक्तम् । मध्यमुक्तम् अमुक्तं तु सन्धनादिऽपरदेनेय
 तदुद्गामसिद्धेः । तथापि निर्विकल्पकं ज्ञानमेकं शब्दादिविषयमेव विद्व-पायु

विपरीताकारणाहियो भवन्ति यथा मरीचियाह्निणि निर्विकल्पके सलिलाव-
सायी विकल्प इति । ननु तिमिरेण द्विधाकृतं चक्षुरेकतया न शक्नोति शशिनं
यहीतुमिति निर्विकल्पकमपि द्विचन्द्रज्ञानम् । यद्येवं तरङ्गादिसादृश्यरूपित-
मूपरे मरीचिचक्रं चक्षुषा परिच्छेत्तुमशक्यमिति तथापि निर्विकल्पकमुदक-
याहि विज्ञानं किमिति नेष्यते । अभ्युपगमे वा सदसत्कल्पनोत्पातादिकृतः
प्रमाणैतरव्यवहारो न स्यात् । अपि च न बाधकोपनिपातमन्तरेण भ्रान्तता
ऽवकल्पते ज्ञानानां न च क्षणिकवादिमते बाध्यबाधकभावो बुद्धीनामुप-
पद्यते इत्यलं विमर्देन ।

इति सुनिपुणबुद्धिलक्षणं वस्तुकामः

पदयुगलमपीदं निर्ममे नानवद्यम् ।

भयतु मतिमहिम्नश्चेष्टितं दृष्टमेत-

ज्जगदभिभवधीरं धीमतो धर्मकीर्तेः ॥

श्रोत्रादिधृतिरपरैरधिरूपिकेति

प्रत्यक्षलक्षणमयणिं तदप्यपास्तम् ।

साम्यान्न यस्य न च सिद्धुति बुद्धिवृत्त्या

दृष्टत्वमात्मन इति प्रतिपादितं प्राक् ॥

सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्य तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्य-
मानोपलम्भनत्वादि*त्येतत्सूत्रं जैमिनीयेः साक्षात्प्रत्यक्षलक्षणपरत्वेन न
व्याख्यातम् । चेदनालक्षणे ऽर्थो धर्मो इति प्रकृतप्रतिज्ञासङ्गत्यभावादापि
तु धर्मे प्रति प्रत्यक्षमनिमित्तमेवंलक्षणकत्वादित्यनुवादत्वं लक्षणस्यापि
ऽम्भवेदिति तदेतल्लक्षणपर्येने मूषयोजनमसमीचीनम् । अतिव्याप्तिदोषानति-
भूतेः । तथा हीन्द्रियाणां सत्सम्प्रयोगे सति पुरुषस्य जायमाना बुद्धिः प्रत्य-
क्षमिति मूषायैः । तथा चातिव्याप्तिः संशयविपर्ययधुष्ट्योरपि इन्द्रियसयो-
पलक्ष्येन प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । अथ सत्सम्प्रयोग इति सतां सम्प्रयोग इति
व्याख्यापते तथा ऽपि निरालम्बनविभ्रमा ष्यार्थनिरपेक्षजनमानो निरस्ता

* जैमिनिमूषम् । अ १ पा० १ सू० ४ ।

† जैमिनिमूषम् । अ० १ पा० १ सू० २ ।

भवेयुर्न षालम्बनौ संशयविपर्ययो । अथ सति सम्प्रयोगे इति सत्सम्प्रयोगोप-
 यव न त्यज्यते संशयविपर्ययच्छेदो च सम्प्रयोग इत्युपसर्गो वर्ण्यते यथोक्तम् ।

सम्यगर्थे च संशब्दो दुष्प्रयोगनिवारणः ।

दुष्टत्वाच् शुक्तिकायोगो वार्थतामन्वेद्यत्वादिति* ॥

तथापि प्रयोगसम्यक्त्वस्यातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षानवगम्यत्वात्कार्यतेः
 ऽवगतिर्दत्तव्या । कार्यं च ज्ञानं न च तद्विशेषितमेव प्रयोगस्य सम्यक्ताम-
 वगमयति । न च तद्विशेषणपरमिह पदमप्यक्षरमपि माशामाशमपि वा
 सूत्रे पश्यामः । सतां प्रयोग इति च पर निरालम्बनविज्ञाननिवृत्तये वर्णितम् ।
 सतीति तु सम्प्रयोगे गतार्थत्वादनर्थम् । लोकेत एव कार्यविशेषावगमात्प्रयो-
 गसम्यक्त्वमवगमिष्याम इति चेन्नोक्त एव प्रत्यक्षस्य सिद्धत्वात् किं तद्ग-
 ल्ये सूत्रसामर्थ्ययोजनाक्लेशेन । यदप्यवभवान्शुक्तिकारः प्राह (यद्युमिचारि
 न तत्प्रत्यक्षम् यत्प्रत्यक्षं यद्विषयं ज्ञानमन्यसम्प्रयोगे भवति न तत्प्रत्यक्ष-
 मित्येवं तत्सतोर्व्यत्ययेन लक्षणमनपवादमवकल्पते इति तदपि वृथाटाट्या-
 माशम् । संशयज्ञानेन व्यभिचारानतिवृत्तेः ।) { तत्र हि यद्विषयं ज्ञानं तेन
 सम्प्रयोगे इन्द्रियाणां पुरुषस्य बुद्धिजन्म 'सत्प्रत्यक्षं तदन्यविषयं ज्ञान-
 मन्यसम्प्रयोगे भवति न तत्प्रत्यक्षमस्त्येव } ननूभयविषयं ज्ञानं न
 चोभाभ्यां सम्प्रयुक्तमिन्द्रियम् । मैथम् । न हि धवखदिरयत् द्वावपि संश-
 यसंविदि प्रतिभासेते किं तु स्यात्पूर्वा पुरुषो वेत्यनिर्धारितैकतरपदार्थ-
 तत्त्वावमर्शौ संशयो जायते । नूनं च तयोरन्यतरेणोन्द्रियं सम्प्रयुक्तमेवेति
 उभयावमर्शित्वाच्च संशयस्य येन सम्प्रयुक्तं चक्षुस्तद्विषयमपि तज्ज्ञानं भवत्ये-
 वेति नातिव्याप्तिः परिहृता भवति । अथ ब्रूयुः किमनेन परिक्रेशेन न
 लक्षणवर्णनमस्माकमभिमतम् अनुवादपक्षनिवृत्तत्वात् । अपि तु लोक-
 प्रसिद्धप्रत्यक्षानुवादेन धर्म प्रति अनिमित्तत्वमेव विधीयते न धर्म प्रति
 प्रमाणं प्रत्यक्षं विद्यमानोपलम्बनत्वाद्विद्यमानार्थग्राहित्वादित्यर्थः धर्मश्च
 न वर्तमानस्त्रिकालानवच्छिन्नस्य तस्य यजेत दद्यान्नुहुयाद् इत्यादिश-
 ब्देभ्यः प्रतीतेः । तर्हि सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्ष-

* शनैकप्रतीके भू. ॥ श्लो. ३८ ।

{ } इति चिह्नमध्यस्थां यन् () इति चिह्नमध्यस्थान्येन विपरिवर्तितं मूलपुस्तके केन चिह्नं

मिति किमर्थं यन्थ इति चेन्न । विद्यमानोपलम्भनत्वमसिद्धिमिति परे
 द्रूयात्स वक्तव्यः विद्यमानोपलम्भनं प्रत्यक्षं सत्सम्प्रयोगजत्वादिति । प्रत्य-
 क्षग्रहणमपि हेतुनिर्देशार्थमेव । सत्सम्प्रयोगस्यासिद्धतां द्रुवन्ननेन प्रत्याख्या-
 यते । सत्सम्प्रयोगजं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षत्वादिति । तदुक्तम् । प्रत्यक्षत्वमतो हेतुः
 शेषहेतुप्रसिद्धये* इति । स्यात्तन्त्येणापि प्रत्यक्षत्वं धर्मयाहकत्वनिषेधाय वक्त-
 व्यम् । न धर्मयाहि प्रत्यक्षं प्रत्यक्षत्वादस्मदादिप्रत्यक्षवदित्येवमन्यत्रैव सूच-
 तात्पर्यान्नातिव्याप्यादिशेषावसर इहेति । तदेतदपि न प्रामाणिकमनेनुरू-
 लम् । कतरस्य प्रत्यक्षस्य धर्मै प्रत्यनिमित्तत्वं प्रतिपाद्यते किमस्मदादिप्रत्य-
 क्षस्य योगिप्रत्यक्षस्य वा । तथास्मदादिप्रत्यक्षस्य तथात्वे सर्वेषामविवाद
 श्येति किं तत्रेयता श्येण । योगिप्रत्यक्षस्य तु भवतामसिद्धत्वात्कस्य धर्मै
 प्रत्यनिमित्तत्वप्रतिपादनम् ।

यं च धर्मिणोभाषादाश्रयासिद्धतां स्पृशेत् ।

विद्यमानोपलम्भत्वप्रत्यक्षत्वादिसाधनम् ॥

परसिद्ध्या तत्सिद्धिरिति चेत्केयं प्रसिद्धिर्नाम । प्रमाणमूला तद्विप-
 रीता वा । शब्दे एते प्रमाणस्यापक्षपातित्वात्परस्येवं तथापि तत्सिद्धिर्भवतु ।
 अप्रमाणमूलत्वे तु न कस्य चिदप्यसौ प्रसिद्धिः ।

योगिज्ञानं परेषां यत्सिद्धं तदनुभाषणे ।

प्रतिज्ञापदयोरेव व्याघातस्ते प्रसज्यते ॥

परैर्हि धर्मयाहि योगिज्ञानमभ्युपगतम् अतस्तदनुभाषणे धर्मयाहकं
 न धर्मयाहकमिति उक्तं स्यात् ।

परसंसिद्धमूलं च नानुमानं प्रकल्पते ।

उक्तं भवद्विरेषेदं निरालम्बनद्रूपणम् ॥

साध्यसिद्धिर्यथा नास्ति परसिद्धेन हेतुना ।

तथैव धर्मसिद्धत्वं परसिद्ध्या न युज्यते ॥

तत्रेतत्स्यात् प्रसङ्गसाधनमिदं प्रसङ्गश्च नाम परसिद्धेन परस्या-
 निगृहापादनमुच्यते । परस्य च विद्यमानोपलम्भनं सत्सम्प्रयोगजन्यं च प्रत्यक्षं

* शून्यकार्तिके सू. ४ श्लो. २९ ।

† अनिमित्तत्व प्रति प्रम. ७ श्लो. १३ तत्रमिति सूत्रे पाठः ।

प्रसिद्धम् । अतस्तेनैव धर्मेण हेतुना धर्मानिमित्तत्वं तस्योपपद्यते इति
को दोषः । नेतदेवम् ।

प्रसङ्गसाधनं नाम नास्त्येव परमार्थतः ।

तद्धि कुड्यं विना तत्र चित्तक्रमेव लक्ष्यते ॥

न हि नभःकुसुमस्य सौरभासौरभविचारो युक्तः ॥

अथापि किं न गतेन भवत्त्विदं प्रसङ्गसाधनम् ।

तदथापि न तु व्याप्तिप्रतीतिरिह मादृशम् ।

न धर्मयाहि सर्वेषां प्रत्यक्षमिति वेति कः ॥

मत्प्रत्यक्षमसमं धर्मग्रहणे इति भवान्न जानीति त्वत्प्रत्यक्षमपि न
धर्मयाहीति नाहं जाने अन्यस्य प्रत्यक्षमीदृशमेवेत्युभावप्यावां न जानीषहे ।

त्वया तु यदि सर्वेषां प्रत्यक्षं ज्ञातमीदृशम् ।

तर्हि त्वमेव योगीति योगिनेो द्वेषे किं वृथा ॥

प्रामाणिकस्थिति तस्मादित्थं शोन्निय बुध्यसे ।

परोक्ते ऽतीन्द्रिये ह्यर्थे मा वादीर्दूषणं पुनः ॥

प्रमाणसिद्धे हतशक्ति दूषणं प्रमाणशून्ये ऽपि वृथा तदुक्तयः ।

निरस्य बोधव्यसनं तु मृग्यतामतीन्द्रिये वस्तुनि साधनं पुनः ॥

स चेत्पर्यनुयुक्तः सन्त्यक्तुं शक्नोति साधनम् ।

श्रोमिति प्रतिपत्तव्यं नेो चेन्नास्त्येव तस्य तत् ॥

आह शिबिताः स्मः प्रामाणिकवृत्तं न दूषणं धूमो भवन्तमेवाऽनुयु-
ञ्जमहे तदेतर्हि कथ्यतां धर्माधिगमनिपुणयोगिप्रत्यक्षसिद्धौ किं प्रमाण-
मिति । इदमुच्यते दर्शनातिशय इव प्रमाणम् । तथा ह्यस्मदादिरपेक्षिता-
लोको ऽवलोकयति निकटस्थितमर्थवृन्दम् । उन्दुह्वैरिणस्तु सान्द्रतमतमः-
पङ्कपटलविलिप्रदेशपतितमपि सम्पश्यन्ति । सम्पातिनामा च गृद्धराजो यो ज-
नयतव्यवहितामपि दशरथनन्दनसुन्दरीं ददर्शति श्रूयते रामायणे । सो ऽयं
दर्शनातिशयः शुक्रादिगुणातिशय इव तारतम्यसमन्वित इति गमयति पर-
मपि निरतिशयमतिशयम् अतश्च यथास्य परः प्रकर्षः ते योगिनेो गीयन्ते ।
दर्शनस्य च परो ऽतिशयः सूक्ष्मव्यवहितविष्कृष्टभूतभविष्यदादिविषयत्यम् ।

ननु स्यविषयानतिरूपेण भयतु तदतिशयकल्पना धर्मस्तु चक्षुषो न विषय
एव । यदुक्तम् ।

यथाप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात् ।
दूरसूक्ष्मादिदृष्टो स्यान्न रूपे श्रोत्रपृथिता* ॥

अपि च ।

ये ऽपि चातिशयो दृष्टाः प्रज्ञामेधावलेर्नृणाम् ।

स्तोकस्तोकान्तरत्वेन न त्वसीन्दिग्दर्शनादिति ॥

एतदुक्तम् । यतो यद्यपि नास्मदादिनयनविषयो धर्मः तथापि
योगीन्द्रियगम्यो भविष्यति । तथा हि योजनगतव्यपहितमन्धकारान्तरितं वा
नास्मदादिलोचनगोचरतामुपयाति सम्यात्तिपृषदंशदृशोस्तु विषयो भवत्येव ।
नन्वेवमविषये प्रयुक्तं योगिनां चक्षुर्गन्धरसादीनपि गृहीयात् । यद्योक्तम् ।

शक्येन तु प्रमाणेन सर्वत्रो येन कल्प्यते ।

नूनं च† चक्षुषा सर्वान् रसादीन्प्रतिपद्यते‡ ॥ इति ।

नेतदेवम् । रसादियाहोष्यपि योगिनामिन्द्रियाणि चक्षुर्वदतिशयवन्त्ये-
वेति न रसादिषु चक्षुर्ज्ञापरः परिकल्प्यते । धर्मं ऽपि न तद्वि कल्पनीय
इति चेद् न तस्य रसादिवत्तदविषयता शब्दस्याभावात् । अपि च योगी-
न्द्रियाविषयत्वं धर्मस्य कथमवगतधान्भवान् । अविषयत्वं तद्भावे ऽपि तद-
नवगमादवगम्यते यथा नयनसद्भावे ऽपि शब्दाश्रयज्ञानतदविषयता शब्दस्या-
वसीयते । न चेवं योगिचक्षुषि सत्यपि धर्मस्यावहृषमवगन्तुं शक्नोति भवा-
नुभवस्यापि भयतः परोक्षत्वादिति विषयस्य तस्य नेति नैव वक्तुं युक्तमिति ।

ननु कर्तव्यतारूपः चिकालस्पर्शवर्जितः ।

चक्षुर्विषयतामेति धर्म इत्यतिसाहसम् ॥

सत्यं साहसमेतत्ते मम वा धर्मचक्षुषः ।

न त्वेष दुर्गमः पन्था योगिनां सर्वदर्शिनाम् ॥

यच्च चिकालानवच्छिन्नो यजेतेत्यादिलिङादियुक्तशब्देकशरणावगमो
धर्मः कथं ततो ऽन्येन प्रमाणेन परिच्छिद्यतामित्युच्यते तदपि प्रक्रियामा-

* श्लोकवार्तिके सू. ३ श्लो. ११३ ।

† नूनं च चक्षुषेति पुनः पाठः ।

‡ श्लोकवार्तिके सू. ३ श्लो. १११ ।

चम् । किमिव हि चिकालस्पर्शास्पर्शाभ्यां कृत्यम् । यथा वयं गमनादि-
क्रियाणां देशान्तरग्राह्यादिप्रयोजनतां जानीमस्तथा ऽग्निहोत्रादिक्रियाणां
स्वर्गादिफलतां ज्ञास्यन्ति योगिन इति किमत्र साहसम् । यदि हि बाह्येन्द्रि-
येष्वमर्षो न तेष्वतिशयो विपद्यते तदलमनुबन्धेन ।

मनःकरणकं ज्ञानं भावनाभ्याससम्भवम् ।

भवति ध्यायतां धर्मं कान्तादाविष कामिनाम् ॥

मनो हि सर्वविषयं न तस्याविषयः कश्चिदस्ति । अभ्यासवशाज्जाती-
न्द्रियेष्वप्यथेषु परिस्फुटाः प्रतिभासाः प्रादुर्भवन्तो दृश्यन्ते । यथा ऽऽहुः ।

कामशोकामयोन्मादचौरस्वप्राद्युपद्रुताः ।

अभूतानपि पश्यन्ति पुरतो ऽवस्थितानिवेति ॥

नन्वतेषां मिथ्याज्ञानत्वाद्वा योगिबिज्ञाने दृष्टान्तत्वं युक्तम् । न स्फुटा-
भासमात्रतया दृष्टान्तत्वोपपत्तेः । न हि शब्दघटयोरपि सर्वात्मना तुल्यत्वम् ।
तत्र कामशोकादिभावनाभ्यासभुवां प्रतिभासानां बाधकवैधुर्या*दप्रामाण्यं भवि-
ष्यति नेतरेषां तदभावात् । स्फुटाभासत्वं तूभयत्रापि तुल्यम् । नन्वभ्यासो
ऽपि क्रियमाणो नात्यन्तमपूर्वमतिशयमावहति लङ्घनाभ्यासवत् । योऽपि हि
प्रतिदिनमनन्यकर्मो लङ्घनमभ्यस्यति सो ऽपि कतिपयपदपरिमितमवनि-
लमभिलङ्घयति न तु पर्वतमम्याधिं वेति । उच्यते ।

लङ्घनं देहधर्मत्वात्कफजाड्यादिसम्भवात् ।

मा गात्रकषे ज्ञाने तु तस्य कः प्रतिबन्धकः ॥

लङ्घनादौ तु पूर्वैद्युः प्रयत्नसमुपार्जितः ।

न देहे ऽतिशयः कश्चिदन्येद्युरवतिप्रुते ॥

तत्र केवलमभ्यासात्प्रत्यये कफमेदसोः ।

शरीरलाघवं लब्ध्वा लङ्घयन्ति यथोचितम् ॥

इह विज्ञानजन्यस्तु संस्कारो व्यवतिप्रुते ।

क्रमोपचीयमानो ऽसौ परातिशयकारणम् ॥

यथानुवाकग्रहणे संस्थाऽभ्यसनकल्पितः ।

स्थिरः करोति संस्कारः पाठस्मृत्यादिपाठयम् ॥

* बाधकवैधुर्यादिति मूले योऽपिः पाठः ।

यथा या पुटपाकेन शोध्यमानं गनेः गनेः ।
 हेम निष्पत्तिकाशं तद्याति कल्याणतां पराम् ॥
 तथैव भावनाभ्यासाद् योगिनामपि मानसम् ।
 ज्ञाने सकलत्रिचेयसावात्कारे धमं भवेत् ॥
 अस्मदादेस्व रागादिमनावरणधूसरम् ।
 मनो न लभते ज्ञानप्रकर्यपदवीं पराम् ॥
 प्रत्यूहभावनाऽभ्यासक्षपिताशेषकल्पपम् ।
 योगिनां तु मनः शुद्धं कर्मिषाद्यं न पश्यति ॥
 यथा च तेषां रागादि प्रमाणमवकल्पते ।
 तथा ऽपरगंचिन्तायां विस्तरेणाभिव्यास्यते ॥
 तदेव क्षीणदोषाणां ध्यानाबहितचेतसाम् ।
 निर्मल सर्वेषुपयं ज्ञानं भवति योगिनाम् ॥
 अपि चानागतं ज्ञानमस्मदादेरपि क्व चित् ।
 प्रमाणं प्रातिभं श्वो मे भ्राता ऽऽगन्तेति दृश्यते ॥
 नानर्थेजं न संदिग्धं न बाधविधुरीकृतम् ।
 न दुष्टकारणं चेति प्रमाणमिदमिष्यताम् ॥
 क्व चिद्बाधकयोगश्चेदस्तु तस्याप्रमाणात् ।
 यथापरैदुरभ्येति भ्राता तत्र किमुच्यताम् ॥
 काकतालीयमिति चेन्न प्रमाणप्रदर्शितम् ।
 वस्तु तत् काकतालीयमिति भवितुमर्हति ॥

नन्वनर्थजमिदं ज्ञानं भ्रातुस्तज्जनकस्य तदानीमसत्त्वात् । स्यादेतदे-
 चम् । यदि तदा ऽस्तित्वेन भ्रान्तरं गृहीयात् । किं तु भाविनमेनं गृह्णाति
 भावित्वं च तदस्यास्त्येवेति कथमनर्थेजं तज्ज्ञानम् । ननु भावितया यद्व्य-
 मघटमानं भावित्वं हि नाम सावधिः प्रागभावः अभ्यासस्य च भावेन भ्रात्रा
 सह कः संबन्धः । धस्तव्यस्तुनोर्विरोधात् । तदेतदसम्यक् । तद्वैशसंबन्धस्य
 तत्र प्रागभावो न तु धर्मिणः । स हि विद्यते श्व प्रागभावतः । स च कुतश्चि-
 द्भोजनोत्कण्ठादेः कारणात् स्मरणपदवीमुपाहूतः श्वस्तनागमनविशिष्टत्वेन

प्रतिभातीति प्रतिभस्य च एव जनक इति । तस्मादनर्थे ज्ञत्याभावात्प्रमाणं प्रतिभम् । प्रमाणं च सत्यप्रत्यक्षमेव न प्रमाणान्तरम् । यद्बलित्वाह्वयनिमित्तानपेक्षत्यात् । ननु प्रत्यक्षमपि मा भूदिन्द्रियानपेक्षत्यात् । मैत्रम् । मनस एव तच्चेन्द्रियत्यात् । पूर्वोत्पन्नचाक्षुषविज्ञानत्रियेषणस्य बाह्यस्य घस्तुने मनो याहकमिति नान्धाद्यभावा इत्युक्तम् । यद्वाद्युगयान्तरधिरती च ज्ञायमानमनयद्यं ज्ञानं मानसं प्रत्यक्षं भवति सुरभि केतककुमुभं मधुरा यर्क-रेति ज्ञानप्रदित्यप्युक्तम् । अत एव नानियतनिमित्तकं ज्ञान प्रत्यक्षातिरिक्त-स्यापेक्षान्त्रः प्रत्यक्षस्याभावात् । ऋषीणामपि यज्ञं ज्ञानं तद्व्यागमपूर्वकम् इति हि वदन्ति । आगमपदद्वयं च निदर्शनार्थम् । अनुपादस्य ज्ञानस्य तेषामसत्वात् । न च सिद्धुद्वयं प्रतिभाऽस्मदादेरपि भावात् । तस्मात्प्रमाणान्तरं प्रतिभम् अपि तु प्रत्यक्षमेव । ननु प्रत्यक्षमपि नेत्र भवति तद्वि घर्तमानेनत्रियेषम् । ययोऽम् एतद्वं घर्तमानं च गृह्यते चक्षु-रादिनेति ।* तथा एव प्रत्यक्षधर्मरव घर्तमानार्थतयोऽथेति । मैत्रम् । अनागत-याद्विषयः प्रत्यक्षस्य प्रदेशान्तरे स्वयमेवोक्तत्यात् । रजतं गृह्यमाणं हि धिर-स्यापीति गृह्यते इति भवानेवायोषत् । तस्मात्प्रत्यक्षमनागतयादि स्या मे भ्राता ऽऽगन्तेति सिद्धम् । एवं चास्मदादीनामियानागते भ्रातरि योगिनां भविष्यति धर्मे प्रत्यक्षं प्रत्यर्ध्वतीति । तस्मात्प्रत्यक्षनिषेधाव कथ्यते ।

यज्जातांथेः प्रमायेत्यु यज्जातीकार्यद्वयंनम् ।

भवेदिदानीं लोकास्य तथा कालान्तरे ऽप्यभूदिति ।

तद्वचान्तं भवति । तच्चेतस्यात् । सर्वघता योगिनां किमेतन्न ज्ञानेन यदुभिर्था । न तापटेकेन न ह्येकस्मिन्नेव परस्परविरोधिने ऽयोः गंतोप्यपटवभाषन्ते । नापि यदुभिः तानि हि क्रमेण वा भवेत्सुगणपट्टा न युगपज्ज्ञानानि सम्भवन्ति सूच्यानाः करणवापेक्षत्यात् । क्रमभाविभिन्यु ज्ञानेनेवेशिभुवनकुहरनिहितनिचिनपदायंभाटंमाषात्करणमेव म-य-नार-दे-टिभिरपि दुषंटेमिति कथ मर्षंघा योगिनः । उच्यते । युगपदेकमेव पुट्टा सर्वं च सर्वानघान् दृश्यन्ति योगिनः । यत्तु यिरुदुस्यादिति तदप्रयोजकम् ।

* योक्तव्यं किं च ४ ४००-४४०
 ; अत्रोक्तव्यं किं च ४ ४००-४४०

१ अर्थमावाहरेण इति न तुल्यः ४ ४०० ।

विरुद्धानामपि नीलपीतादीनामेकत्र चित्रप्रत्यये भासनात् । यत्र च मेचरू-
 प्रत्यये सन्निहितपदार्थव्यतिरिक्तसकलवस्त्वभावग्रहणं पूर्वस्य* दर्शितत्वात् ।
 शीतोष्णयोरपि क्व चिदवसरे भवति युगपदुपलम्भस्तद्यथा प्रतपति हुतवह-
 विस्फुलिङ्गनिकरानुकारिक्रिये तरुणोष्मणि योष्मे हिमयकलशिशिरपयसि
 सरसि निमग्ननाभिदघ्नदेहस्य पुंशो युगपदेव सरःसलिलसूर्यातपवर्तिनौ शीतो-
 ष्णस्पर्शाद्यनुभवपथमवतरतः । नन्वेकेन ज्ञानेन सर्वानर्थान् भूतभाविनः परो-
 क्षानपि पश्यन्तो योगिनः कथमखिलषेलोक्यवृत्तान्तदर्शिनः सकलजगद्गुरो-
 रीश्वराद्विशिष्येर्न् । अस्ति विशेष ईश्वरस्य तथाविधं नित्यमेव ज्ञानं योगिनां
 तु योगभावनान्भ्यासप्रभवमिति ।

ननु नादृष्टपूर्वे ऽयं क्व चिद्ववति भावना ।

आगमात् परिच्छिन्ने धर्मे भावनया ऽपि किम् ॥

चोदनेषु धर्मे प्रमाणमिति सावधारणप्रतिज्ञार्थः प्रथममागमादवगत-
 धर्मस्वरूपेषु सत्स्वपि योगेषु न विप्रयतयवेति । उच्यते । योगिष्वस्त्येवार्थं
 प्रकारः । पश्चादपि प्रवर्तमाने धर्मयाहिनि प्रत्यक्षे चोदनेवेत्यवधारणं शिथि-
 लीभवत्येव । अपि चेश्वरज्ञानं सांसिद्धिकमेव धर्मविषयं वेदस्य कारणभूतं
 वक्ष्यामः । तस्मिन्नपि सति न चोदनेवेत्यवधारणार्थसिद्धिः । तस्मान्न धर्म-
 याहकं योगिप्रत्यक्षं विद्यमानोपलम्भनत्वात्सत्सम्प्रयोगकत्वादित्यादि साध-
 नमप्रयोजकम् ।

प्रमाणान्तरविज्ञातप्रमेयप्रतिपादकः ।

धमापदेशकः शब्दः शब्दत्वाद् घटशब्दवत् ॥

प्रत्यक्षः कस्य चिदुर्मः प्रमेयत्वाद् घटादिवत् ।

इत्यादयश्च सुलभाः सन्त्येव प्रतिहेतवः ॥

तेन निष्प्रतिघ्नयुक्तिसाधितां योगबुद्धिमखिलार्थदर्शनीम् ।

किं विडम्बयितुमुच्यते मुधा द्रुष्टहेतुनिकुरुष्वगम्बरम् ॥

तदित्यमपि ज्ञेमिनीयं मूचमसद्गतार्थम् । लक्षणपरत्वं त्वस्य निरस्तमेव ।

यदपि कैरिचत्प्रत्यक्षलक्षणमुक्तम् । आत्मेन्द्रियमनोऽयंसन्निरुपार्थाद्यदुत्प-

द्यते चानं तदन्यदनुमानादिभ्यः प्रत्यक्षमिति । तदपि षड्वयसन्निकर्षजन्यनां सुखात्मादिज्ञानानामव्यापकमतिव्यापकं च व्यभिचार्यादिबोधानामित्युपेक्षणीयम् ।

ईश्वरकृप्यस्तु प्रतिविषयाध्यवसाये दृष्टमिति प्रत्यक्षलक्षणमवोचत् । तदपि न मनोक्षम् । अनुमानादिज्ञानानामपि विषयाध्यवसायस्वभावत्वेनातिव्याप्तेः । यत्तु राजा व्याख्यातवान् प्रतिराभिमुख्ये वर्तते तेनाभिमुख्येन विषयाध्यवसायः प्रत्यक्षमिति तदप्यनुमानादावस्त्येष । घटेऽयमितिषदग्निमान् पर्वत इत्याभिमुख्येनैव प्रतीतेः । स्पृष्टता तु सर्वसंविदां स्वविषये विद्यते एव । अथ मन्यसे सामान्यविहितस्य विशेषेण बाधादनुमानादिव्याघृतिः सेत्स्यति सामान्येनाध्यवसाय उत्सृष्टः स लिङ्गशब्दाभ्यां विशेषित इति तदितरोऽध्यवसायः प्रत्यक्षमिति स्यास्यति । यद्येवं प्रत्यक्षलक्षणमिदानीमव्याकरणीयमेव । शब्दलिङ्गयद्वये वर्णिते सति तद्वैलक्षण्यादेव प्रत्यक्षं चास्यते इति । तस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नपदोपादानमन्तरेण नानुमानादिव्यवच्छेद उपपद्यते इति इदमपि न प्रत्यक्षलक्षणमनवद्यम् ।

अलमतिविस्तरेण परदर्शनगीतमते।

विगतकलङ्कमस्ति न हि लक्षणमवधिः ।

तदमलमवपादमुनिनैव निबद्धमिदं

हरति मनांसि लक्षणमुदारधियाम् ॥

एवं प्रमाणज्येष्ठेऽस्मिन् प्रत्यक्षे लक्षिते सति ।

कथ्यते ऽवसरप्रामनुमानस्य लक्षणम् ॥

तत्पूर्वकं च त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतो-

दृष्टं च ॥ ५ ॥

तथानुमानस्वरूपं द्रूमहे ततस्तत्र सूत्रं योजयिष्यामः ।

षड्वयलक्षणकालिङ्गादृहीतान्नियमे सृतेः ।

परोक्षे लिङ्गिनि ज्ञानमनुमानं प्रचक्षते ॥

अत्रापि लिङ्गविषयं चानं चानविषयीकृतं वा लिङ्गं प्रतिबन्धस्मरणसहितं प्रमाणम् । लिङ्गज्ञानं फलम् । लिङ्गिज्ञानस्य वा प्रमाणात्प्रायः पूर्ववदुपादानादिज्ञानं फलमुपवर्णनीयं करणस्य हि प्रमाणात्वमिति स्थितमेवैतत् ।

तत्र परोक्षो ऽर्थो लिङ्गते गम्यते ऽनेनेति लिङ्गम् । तच्च पञ्चलक्षणम् । कानि
 पुनः पञ्च लक्षणानि । पक्षधर्मत्वं सपक्षधर्मत्व विपक्षाह्यावृत्तिरबाधितविषय-
 त्वमसत्प्रतिपक्षत्वं चेति । सिषाधयिपितधर्मविशिष्टो धर्मो पक्षः तदुर्मत्वं
 तदाश्रितत्वमित्यर्थः । साध्यधर्मयोगेन निर्घातं धर्म्यन्तरं सपक्षः तत्रास्ति-
 त्वम् । साध्यधर्मसंस्पर्शशून्यो धर्मो विपक्षः ततो व्यावृत्तिः । अनुमेयस्या-
 र्थस्य प्रत्यक्षेणागमेन वा ऽनपहरणमबाधितविषयत्वम् । संशयबीजभूतेना-
 र्थेन प्रत्यनुमानतया प्रयुज्यमानेनानुपहतत्वमसत्प्रतिपक्षत्वम् । एतैः पञ्चभि-
 लक्षणैरुपपन्नं लिङ्गमनुमापकं भवति । एतेषामेव लक्षणानामेकैकापायात्पञ्च
 हेत्वाभासा यद्व्यन्ते । यस्य पक्षधर्मता नास्त्यसावसिद्धो हेत्वाभासः । यथा
 नित्यः शब्दः चाक्षुपत्वात् । साध्यविपर्ययव्याप्तस्तु विसृष्टः स यथा नित्यः
 शब्दः कृतकत्वाद् अकाशवत् । सपक्षे सत्त्वं यस्य नास्ति सो ऽनेकान्तिरुः
 यथा नित्यः शब्दः प्रमेयत्वादिति । यस्याबाधितविषयत्वं नास्ति स काला-
 त्ययापदिष्टः यथा ऽनुष्णस्तेजोऽयययी कृतकत्वाद् घटवदिति । यस्य
 निप्रतिपक्षता नास्ति स प्रकरणममः यथा अनित्यः शब्दो नित्यधर्मानु-
 पलब्धेर्घटवत् नित्यः शब्दो ऽनित्यधर्मानुपलब्धेराकाशवदिति । सो ऽय-
 मेतेषु पञ्चसु लक्षणेष्वधिनाभावो लिङ्गस्य परिसमाप्यते । ननु च चिलक्षणके
 हेताश्रयिनाभावः परिसमाप्यते न च तथाविधे बाधा सम्भवति बाधा-
 विनाभाषयोर्विरोधात् । यच्चेदमन्येनुष्णत्वसाधने कृतकत्वं चिलक्षणमपि
 बाधरुविधु रेतविषयमित्युदाहृत तदसमीक्षिताभिधानम् । अत्र चैलक्षणा-
 नु-
 पपत्तेः । पक्षधर्म एव तावदय न भवति प्रत्यक्षाद्यनिराकृतो हि पक्ष
 उच्यते । न चायमीदृग इत्यपक्ष एव । तदुर्मो हेतुः कथं पक्षधर्मः स्यात् ।
 नाप्ययमन्वयी हेतुरन्वययदृशसमये एव तद्विप्रवायधारणात् । अन्वये हि
 गृह्यमाणः सर्वाक्षेपेण यदात्कृत्क ततदनुष्णमित्येवं गृह्यते तत्रैव तद्वृ-
 षसमये यथायमुष्णो ऽपि कृतक इति हृदयपथमयतरति तनूनपादिति
 कथमन्वययदृशम् ।

यदि त्वनलमुत्सृज्य घटाद्रान्वययदृहः ।

नान्तर्व्याप्तिर्गृहीता स्यात्साध्यसाधनधर्मयोः ॥

ततश्चैवंविधाद्देतोः स्वसाध्यनियमोक्तितात् ।

साध्यगमिलाय इत्येव पण्डानुनयदोहदः ॥

अन्वयपूर्वकत्वाच्च व्यतिरेकग्रहणस्य तन्निराकरणे तदपाकरणमव-
गन्तव्यम् । अपि च सिपाधयिपितधर्मवैपरीत्येन वद्वेः प्रत्यक्षतो निश्चयाद्
वस्तुवृत्तेन स एव विपक्ष इति न ततो व्यतिरेकः कृतकत्वस्येति । तस्मा-
त्तत्रैतदप्यापायादेव हेत्वाभासो ऽयमिति न रूपान्तरमबाधितविषयत्वमपेक्षते ।
कथं चेदमबाधितत्वं निश्चीयते ।

न ह्यदर्शनमात्रेण बाधाधिरहनिश्चयः ।

सर्वात्मना हि नास्तित्वं विद्युः कथमयोगिनः ॥

अनिश्चिते तदङ्गे च न हेनोर्हेतुता भवेत् ।

यथैव पक्षधर्मादिरूपाणामनुपग्रहे ॥

तस्मादबाधितत्वं रूपान्तरमवचनीयमिति । अत्राभिधीयते । यदुक्तम्
अन्वयग्रहणं सर्वाक्षेपेणेति तद्ग्रहणवेलायामेव सिपाधयिपितधर्मविपर्ययाध्यासि-
तद्वृत्तवहस्वरूपपरिस्फुरणादन्वयशून्यो ऽयं हेतुरिति तद्वृत्तदयंगमम् । अन्वयः
सत्यं सर्वाक्षेपेण गृह्यते न पुनरैकेकधर्मिसमुल्लेखेन । एवं हि तदानन्त्याद-
न्वयो गृहीतमेवं न शक्यते । अनुमानस्य च वैफल्यमित्थं भवेदग्निमतां
धूमवतां सर्वधर्मिणामन्वयावगमकाले एव गृहीतत्वात् ।

धूमो हि यत्र यत्रेति सामान्येनैव गृह्यते ॥

न पुनः पर्वते ऽरस्ये गृहे वेत्येवमिष्यते ।

यद्यं च सत्याक्षेपधाचेयुक्तिरुपपन्ना भविष्यति ।

न चैवं सति वक्तव्यं पण्डानुनयमार्गणम् ।

न हि तद्वर्जमित्येवं व्याप्तिग्रहणमिष्यते ॥

सामान्येन च व्याप्तिर्गृहीता सती सिपाधयिपितधर्म्यपेक्षायां सेवान्त-
र्व्याप्तिश्च्यते । यैव च नगलग्नान्यनुमानसमये तद्व्यतिरिक्तकान्तारादिप्रदे-
शवर्तिनी बहिर्व्याप्तिरभूत्सेव कालान्तरे कान्तारवर्तिनि बन्हावनुमीयमाने
ऽन्तर्व्याप्तिरवतिष्ठते । तदिहापि यत्कृतकं तदनुष्णमिति सामान्यतः परि-
च्छेदान्न तदानामीनलोन्मेष इति सिद्धो ऽन्वयः । व्यतिरेको ऽपि कार्यं तेजोऽव-

यदिनि पक्षीकृते कृतकत्वस्य तेजःपरमाणुभ्यो विधुतारकपरमाण्वनभ्युप-
गमे तु विपक्ष एव नास्तीति तदभावात्सुतरां तथावृत्तिर्भवतीति । न हि
सपक्षे इय विपक्षे वृत्तिरिष्यते येन यत्रतः तत्सिद्धये यतेत । अग्निरेव
विपक्ष इति चेन्मैत्रम् । न हि पक्ष एव विपक्षो भवितुमर्हति । ननु वस्तुनाम-
द्विरूपत्यात्पक्षो नाम परमार्थतो नास्त्येव । साध्यधर्माऽधिकरणभूतश्चेत्सो
ऽयंस्तत्सपक्ष एव विपर्यये तु न विपक्षतामतिवर्तते । न च क्रमद्वययोगित्वं
रूपद्वयरहितत्वं वा घस्तुनः समस्तीति । तदयुक्तम् अनुमानोच्छेदप्रसङ्गात् ।
अद्विरूपत्ये ऽपि घस्तूनां निसर्गविपर्ययीकृतो ऽर्थः कश्चित्पक्ष इदित्यर्थः । तद-
भावे तदपेक्षस्वरूपयोः सपक्षविपक्षयोरप्यभावः स्यात् तदस्य पक्षस्य सतो
ऽपि सपक्षत्वमारोप्य यत्नेन व्यभिचारचोदनं तेनाग्न्यनुमानमपि विप्रवेत् । ननु
पर्वतादिर्धर्मो न ज्वलनाख्यसाध्यधर्मशून्यतया तत्र निश्चितः तेजोऽवयवी
त्वनुप्यत्ववैपरीत्येन प्रत्यक्षतो निश्चित इति तत्किमिदानीं पर्वतादिरग्नि-
मत्तया निश्चितः तथा ऽभ्युपगमे वा किमनुमानेन । ननु न पर्वतो ऽग्निम-
त्तया निश्चितो नापि तद्वैपरीत्येन किं तु संदिग्ध इवास्ते । यद्येवं संदिग्धे
ऽपि विपक्षे वर्तमानो धूमादिरहेतुरेव स्यान्ननिश्चितविपक्षवृत्तियत्संदिग्धविप-
क्षवृत्तेरप्यहेतुत्वात्सर्वमनुमानमुत्सीदेत् । तस्मात्पक्षेण व्यभिचारचोदनम-
नुचितमिति व्यतिरेकयानेयायं हेतुः । यत्पुनरभिहितम् । अनिराकृतपक्षवृत्ति-
त्वमस्य नास्तीति तत्सत्यम् । यद्यमप्यमुं पक्षमध्यक्षवाधितमिच्छाम एव ।
यत्तु न पक्षमात्रपर्यवसितो बाधः किं तु हेतुमपि स्पृशति ।

न हेतुनिरपेक्षात्मा पक्षो नामास्ति कश्चन ।

प्रसाध्यितुमिष्टो हि हेतुना पक्ष उच्यते ॥

स न साध्यितुं शक्यः प्रत्यक्षे प्रतियोगिनि ।

साध्यापहारद्वारेण हेतुर्भवति बाधितः ॥

अबाधितानुमेयत्वमत इवाशय लक्षणम् ।

न तु हेतुरसिद्धो ऽयं ज्वलने वृत्तिसंभवात् ॥

यत्तु बाधितता ज्ञातुं शक्या नेति विकल्पितम् ।

पक्षस्यापि महाभाग कथं तां प्रतिपत्स्यसे ॥

प्रयत्ने क्रियमाणे ऽपि यदि बाधा न दृश्यते ।

नास्त्येवेत्यवगन्तव्य व्यवहारो हि नान्यथा ॥

अतस्त्रिलक्षणे ऽपि हेतौ बाधसम्भवादबाधितत्व रूपान्तरं वक्तव्यम् । एव च यदुच्यते बाधाविनाभाप्रयोर्विरोधादिति तत्कथं चिद्युक्तं कथं चिद्युक्तम् । पञ्चलक्षणके लिङ्गे यः परिसमाप्तो ऽविनाभावः तत्र नास्त्येव बाध इत्येव युक्तमेतत् चिलक्षणकलिङ्गाविनाभावाभिप्रायेण त्वयुक्तमेतदित्यलप्रसङ्गेन । नियमस्पृतेरिति धिप्रियता को ऽयं नियमो नाम । व्यापिरविनाभावो नित्यसाहचर्यमित्यर्थः । आह नैतावत्येव विरन्तुमुचितं तस्य तदविनाभावित्वमित्यत्र हि निमित्तमन्वेषणीयं तार्किकैः । तच्च तादात्म्यतदुत्पत्तिरूपमीक्षितवन्तो भिन्नवः । यो हि यदात्मा भाव स कथं तमुत्सृजति वृक्षात्मकैव हि शिथला तेन वृक्षत्वमनुमापयति । सो ऽयं स्वभावहेतुरुच्यते वृक्षो ऽयं शिथलात्वादिति तत्र तादात्म्यं प्रतिबन्धः । कार्ये च नाम करणाधीनात्मलाभमेव भवति न कारणानपेक्षमिति तदुपलभ्यमानं तदनुमापयत्यग्निरश्न धूमादिति कार्यहेतौ तदुत्पत्तिप्रतिबन्धः । एव हि द्विविधं प्रतिबन्धमनुमेयाव्यभिचारनिबन्धनमनुज्ञा केवलसाहचर्यनियममाचरणेन यत् प्रसारिका सेवेति । उच्यते । पादप्रसारिकैव साधोयसीं स्थूलदृष्टिभिरवलम्बिता वर न सूक्ष्मदृष्टिभिरुत्प्रेक्षिताः तादात्म्यादिप्रतिबन्धाः । तादात्म्ये तावद्गमकाङ्क्षे हेतुसाध्ययोरव्यतिरेके गम्यगमकभाव एव दुरुपपादः । न खल्वगृहीतं लिङ्गं लिङ्गिप्रतीतिमाधातुमर्हति । तत्र लिङ्गमुद्गो लिङ्गं *प्रतिभासते न वा । अप्रतिभासे तदुद्गो तदग्रहणात्कथं तस्य तदात्मकत्वम् । प्रतिभासे तु लिङ्गजत्प्रत्यक्ष एव सो ऽर्थ इति किमनुमानेन । विपरीतसमारोपव्यवच्छेदार्थमनुमानमिति चेद् न । तत्स्वरूपग्रहणे विपरीतारोपणावसराभावात् । न हि शिरःपाण्यादिविशेषदर्येण सति स्थाणुसमारोपः प्रवर्तते तत्र तद्वेदादुपपद्ये तापि न हि शिरःपाण्यादय एव पुरुष इति तद्वहणे ऽप्युपसमारोपः काम भवेत् । इह वृक्षत्वाश्रयणात्वयोरभेदाच्छिथलात्वग्रहणे सति का कथा वृक्षेतरसमारोपस्य । अपि च वृक्षत्वग्रहणे सति सामान्यधर्मग्रहणाद्विशेषानध्यव

* लिङ्गी प्रतिभासते न वेति युक्तं पाठः ।

सायात्कदा चिदशिशपारोपः स्याद् न तु शिशपात्वग्रहणे सति अवृक्षत्व-
समारोपो युक्तः ।

प्रमातुः शिशपात्वं हि यस्य प्रत्यक्षगोचरः ।

परोक्षं तस्य वृक्षत्वमिति नातीव लौकिकम् ॥

किं च साध्यसाधनयोरव्यतिरेकाद् यथा शिशपात्वेन वृक्षत्वमनु-
मीयते तथा वृक्षत्वेनापि शिशपात्वमनुमीयेत तादात्म्याविशेषात् । तथा च प्रय-
त्नान्तर्रीयकत्वेन*नित्यत्वं साध्यते तद्बुद्धनित्यत्वेनापि तत्साध्येत । तत्रैव
सपक्षव्याप्यव्याप्तिभ्यां कृतकत्वप्रयत्नान्तर्रीयकत्वयोर्गो भेद उक्तः स हीयेत ।
ननु चान्यः सम्बन्धः अन्यश्च प्रतिबन्धः द्विष्टः सम्बन्धः प्रतिबन्धस्तु
परायत्तत्वलक्षणः । तत्र शिशपात्वं वृक्षत्वे प्रतिबद्धं न वृक्षत्वं शिशपात्वे प्रय-
त्नान्तर्रीयकत्वमप्यनित्यत्वे नियतं न त्वनित्यत्वं तत्रेति तथा धूमस्याग्नौ
प्रतिबन्धो न त्वग्नेर्धूमे । सत्यमेव किं त्वेवमुच्यमाने नियम एवाङ्गीकृतो
भवेद् न तादात्म्यम् । तादात्म्ये हि यथा शिशपा शिशपां विना न दृश्यते
तथा वृक्षत्वमपि शिशपारहितं न दृश्यते । दृश्यते च खदिरादौ शिशपार-
हितं वृक्षत्वं विद्युदादौ च प्रयत्नान्तर्रीयकत्वरहितमनित्यत्वमुपलभ्यते
इति कथमभेदः ।

विना साधनधर्मेण साध्यधर्मा ऽयमस्ति हि ।

दृष्टस्तद्व्यतिरेकेण तदात्मा चेति केतवम् ॥

अथ विद्युदाद्यनित्यत्वादन्यदेव घटाद्यनित्यत्वं यत्प्रयत्नान्तर्रीय-
कत्वाभिन्नमुच्यते तां हि धर्मभेदेन धर्माणां भेदे ऽन्वयग्रहणानुपपत्तेः सर्वम-
नुमानमुत्सीदेद् । धूमान्न्योस्तु कार्यकारणयोर्भेदाद्युक्तं वक्तुं धूमस्याग्नौ प्रति-
बन्धो न त्वग्नेर्धूमे । इह तु साध्यसाधनयोरव्यतिरेकान्न तथा शक्यते वक्तुं तथा
ऽभिधाने वा नाव्यतिरेकः । सर्वथा तादात्म्यं वा त्यज्यतां वृक्षत्वानित्य-
त्वाभ्यां शिशपात्वप्रयत्नान्तर्रीयकत्वे अनुमीयेताम् नान्तरायस्थातुं लभ्यते ।
यश्चायमनित्यः शब्दः कृतकत्वादिति स्वभावहेतुसदाहृतः स कथं
स्वभावहेतुः । इदं हि चिन्त्यताम् अनित्यत्वं नाम किमुच्यते किं च कृतक-

* प्रयत्नान्तर्रीयकत्वेनेति मूले पाठः श्यमवे ऽपि ।

त्वमिति । तन्नानित्यत्वं विनाशयोगः उत्पत्तियोगश्च कृतकत्वम् । उत्पन्नस्य च भावस्य विनाशो न तूत्पाद एव विनाश इति कथं साध्यसाधनयोरव्यतिरेकः । अत्र चोदयन्ति । विनाशयोगे ह्यनित्यत्वे विनाशे* शब्द इति बुद्धिः स्थानानित्य इति । यथा च मिथ्याबुद्धिः शिखरिण एव कृशानुविशेषितस्य विनाशयतः शब्दस्य यद्वीतुमशक्यत्वात् ।

अभावेन हि धर्मेण तद्वतो धर्मिणः कथम् ।

अभावयहवेलायां धर्मिणो ऽनुपलम्भनात् ॥

अनित्यत्वमिति च भावप्रत्ययः कथमभावे भवेद्विसृष्टत्वात् । तस्माद्भयान्तपरिच्छिन्ना वस्तुसत्ता ऽनित्यत्वमुच्यताम् । कृतकत्वमपि सत्तेव कारयोत्पादिताधारा सती कथ्यते इति । एवं च सत्तेव साध्यं साधनं चेति सिद्धं स्वभावहेतुत्वम् । तदिदमनुपपन्नम् । साध्यसाधनयोस्तथात्वेनानवभासनात् । एवं ह्युच्यमाने शब्दः सत्तावान्सतावत्त्वादिति प्रतीतिः स्यात् । न चैवं दृश्यते अपि तु अनित्यः शब्दः कृतकत्वादिति । अथोभयान्तपरिच्छिन्ना सत्ता साध्या कारणनिर्वर्त्या ऽऽश्रयसमवायिनी च साधनमित्युच्यते तदेतदघटमानम् । विनाशरूपस्यान्तस्य तदानीमविद्यमानत्वेन सत्तापरिच्छेदकत्वाभावात् ।

बुद्धिस्येनाथ तेनास्याः परिच्छेदो ऽभ्युपेयते ।

शब्दस्येव परिच्छेदो विनाशेनास्तु तादृश ॥

धर्मः समानकालो ऽपि बुद्धेरेव विषयीकृतः ।

तद्विशेषणतां याति तथा भाव्यपि यास्यति ॥

तदेवं विनाशो शब्द इति विशेषणविशेष्यभावसिद्धेः किं सत्तासाध्यकल्पनया । यत्पुनरभिहितम् अभावे भावप्रत्ययस्त्वतादिर्न स्यादिति तदन्त्यन्तानभिन्नस्य चोदयम् । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य तत्र भावप्रत्ययेनाभिधानात् । यस्य गुणस्य हि भावाद्रूप्ये शब्दनिवेश इति अभावे ऽपि अभावत्वमिति दर्शनात् । तस्माद्बुद्धिस्यविनाशयोग एवानित्यत्वम् । कृतकत्वमप्युत्पत्तियोग एव न सत्ता । कारणोत्पादिताश्रयावच्छेदे तु तस्या इव्यमाणे धर्मिण एव तदवच्छेदो भवत्विति किं सोपानान्तरेण ।

ननूत्यादविनाशाख्यं न धर्मद्वयमन्वयि ।

यद् घटे नास्ति तच्छब्दे यच्च शब्दे न तद् घटे ॥

अथैक एव धर्मः सर्वभावसम्बन्धी इष्येत तर्हि ।

एकभावसमुत्पादे सर्वोत्पादः प्रसज्यते ।

एकप्रलयकाले च सकलप्रलयो भवेत् ॥

तस्मात्सत्तापक्ष एव वरम् । नैतदेवम् । धर्मिभेदे ऽपि धर्माणां तुल्य-

रूपानामवभासात् ।

न घटादिस्वरूपं हि नाश इत्यवकल्पते ।

येनानन्ययदोषः स्यात्तद्वेदोपनिबन्धनः ॥

एकत्वमपि धर्मस्य नास्ति सर्वेषु धर्मिषु ।

येनैकध्वंससमये सकलध्वंससङ्करः ॥

भिन्नत्वे ऽपि च धर्माणां समानरूपत्वेनावभासमानत्वादन्ययद्व-
शादिकार्यविरोधः । अत एव सामान्यमन्तरेणापि समानधर्ममूलान्वयादिव्यव-
हारोपपत्तेस्तत्र न सूत्रकारेण सामान्यग्रहणं कृतम् अपि तु साधर्म्यग्रहण-
मुपात्तम् । उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधन हेतुः* साध्यसाधर्म्यात्तद्वर्तमानादी
दृष्टान्त उदाहरणमिति† तेन विनाशोत्पादधर्मयोः साध्यसाधनभाषातयोश्च
भेदाद् अनित्यः शब्दः कृतकत्वादिति न स्वभावहेतुरिति सिद्धम् । कार्यहे-
तुरपि न सम्भवति भवतां हि पक्षे लणयोर्वा कार्यकारणभावो भवेत्स-
न्तानयोर्वा ।

लणयोर्नेति वक्ष्यामः लणभङ्गनिराकृतौ ।

सम्भवन्नपि दुर्लभ्यः सूक्ष्मत्याच्च तयोरसौ ॥

धूमाम्निस्तानयोस्तु अवास्तवत्वादेव नास्ति कार्यकारणभावः
अर्थक्रियाकारित्वमेव वस्तुत्वम् । यदि धूमः कार्यत्वादनलमनुमापयेत् कटु-
मलिनगगनगामित्वादिधर्मैरपि तस्य गमको भवेत् । न च कथं चित्तत्कार्यत्वं
कथं चिदतत्कार्यत्वं च धूमस्योपपन्नम् । सर्वोत्पन्नस्य तदन्वयव्यतिरेकानुधि-
धायिप्रभवत्वाद् अथ सर्वोत्पन्ना ऽपि तत्कार्यत्वे ।

* गीतमसूत्रे च. १ आ. १ सू. ३४ ।

† गीतमसूत्रे च. १ आ. १ सू. ३४ ।

धूमत्वमात्रमेवाग्निसहचारीति मन्यसे ।

सहचारित्वमेवास्तु तदुत्पत्तिकथा वृथा ॥

ननु भवद्विरपि कार्यानुमानमङ्गीकृतमेव यथा शेषवदिति व्याख्या-
स्यते । यथा ऽह कणव्रतः *कार्ये करणसंयोगि समवायि विरोधि चेति लैङ्गि-
कमिति । न साहचर्योपलक्षणार्थत्वात् । धूमान्योर्नदीपूरयोर्वा न कार्यका-
रणभावाद्गमकत्वं यद्योक्तेन न्यायेन अपि तु नित्यसाहचर्यान्नियमादेवेति ।
विरोधिनाः कथं साहचर्यमिति चेत् सदसतोर्गम्यगमकभावाद्विरोधिनोरैकतरद-
र्शनादन्यतरस्याभावो ऽनुमीयते भाषाभावयोश्च साहचर्यं तयोरस्यैव ।
कथादिसूत्रे कार्यादियह्यं चोपलक्षणम् ।

अन्येषामपि हेतूनां भूम्नां जगति दर्यनात् ।

सूर्यास्तमयमालोक्य कल्प्यते तारकोदयः ॥

पूर्णचन्द्रोदयाद्दृष्टिरम्बुधेरुदयगम्यते ।

उदितेनानुमीयन्ते सरितः कुम्भयोनिनः ।

शुष्यत्युलिनपर्यन्तविश्रान्तखगपङ्कयः ॥

पिपीलिकाखडसञ्चारचेष्टानुमितवृष्टयः ।

भवन्ति पथिकाः पर्यकुटीरकरणोद्यताः ॥

अन्ये ऽपि सौगतोद्गीतप्रतिबन्धद्वयोच्छ्रिताः ।

क्रियन्तो वत गम्यन्ते हेतवः साध्यबोधकाः ॥

लोकप्रसिद्धतादात्म्यतदुत्पत्त्यवधीरणात् ।

डिम्बहेषाकसदृशं स्वमत्था तत्समर्थनम् ॥

अतश्च तत्स्वभावस्तत्कार्यमित्यादि व्यसनमात्रम् । अपि च ।

व्यावृत्त्योलिङ्गलिङ्गित्वं प्रतिबन्धश्च वस्तुनाः ।

विकल्पैर्यह्यं तस्य कथं सङ्गच्छतामिदम् ॥

उक्तं चैतत्प्रथमे एवाह्निके इत्यलं प्रसङ्गेन । तस्मादनुमितिहेतुः
संबन्धः साहचर्यमिति सिद्धम् । न तु शोद्धोदनिशिष्यपरिकल्पितमुभयमप्येतत् ।

यत्त्वम्यधीयत परैः किमधीनमस्य

तत्साहचर्यमिति तत्र विधिः प्रमाणम् ।

तादात्म्यतज्जननयोरपि चेष तेषां

तुल्यो ऽनुयोग इति किं विफलैः प्रलापैः ॥

नियमो व्याख्यातः स्मृतेरिति को ऽर्थः । उच्यते ।

नियमो हि गृहीतो ऽङ्गमनुमेयप्रमां प्रति ।

न नारिकेलद्वीपस्यो धूमादग्निं प्रपद्यते ॥

साध्यानुमितिवेलायां न चास्ति नियमग्रहः ।

नियमग्रहकाले च न साध्यमनुमीयते ॥

तेन पूर्वगृहीतः सन्नदानो स्मृतिगोचरः ॥

नियमः प्रतिपत्त्यङ्गं तथा ऽवगतिदर्शनात् ।

द्वितीयलिङ्गदर्शने सत्यपि नियमस्मरणमन्तरेण साध्यप्रमितेरनुत्पा-
दात् ।

यथापि विषये ऽभ्यस्ते नैव सञ्ज्ञेत्यते स्मृतिः ।

तथाप्यनेन न्यायेन बलात्सा परिकल्प्यते ॥

अत एव के चन प्रत्युत्पन्नकारणजन्यां स्मृतिमेवानुमानमुक्तवन्तः
प्रत्युत्पन्नं च कारणं कुत्र चिद्गुर्मिपरोक्षस्यापि चेश्वरादृष्टेन्द्रियादेरनुमेयतां
घट्ट्यामः ।

तस्माद्यथोचितालिङ्गाद्यथोक्तनियमस्मृतेः ।

यथोक्तलिङ्गविधानमनुमानमिति स्थितम् ॥

ननु सत्यनुमानस्य प्रामाण्ये लक्षणाशयः ।

कार्यो विचारो न पुनः प्रामाण्यं तस्य युज्यते ॥

तथा चाहुः प्रमाणस्यागोचरत्वात्तदनुमानार्थनिश्चयो दुर्लभः पक्षधर्मदि-
रूपं हि लिङ्गस्य बलाद्गोचर्या पृथ्या दर्शयितव्यम् । धर्मं हि साध्ये न हेतोः
पक्षधर्मत्वम् अग्निधर्मत्वादुमस्य धर्मिणि साध्ये हेतोरनन्वयित्वम् । न
हि यत्र धूमस्तत्र पर्वत इत्यन्वयः द्वये तु साध्ये द्वयमपि नास्ति । न
हि दहनमहीधयोः धर्मो धूमः नाप्येवमन्वयः यत्र धूमस्तत्र पर्यताग्नौ
इति । धर्मविशिष्टे धर्मिणि साध्ये तदुमयमघटमानमेव । नाग्निविशिष्टधराधर-
धर्मतया धूमः प्रथम उपलब्धुं शक्यते न चाप्येवमन्वयः यत्र धूमस्तत्राग्नि-
मान् पर्वत इति तस्मादयसं पक्षधर्मत्वान्ययव्यवहारसिद्धये धर्मविशिष्टे

धर्मिणि रूढः पक्षशब्दः तदेकदेशे धर्मिणि गौण्या वृत्त्या वर्णनीयः । अन्व-
यप्रदर्शनसमये च तदेकदेशे तथैव योजने ऽतिगौणलक्षणत्वादिन्द्रियार्थस-
न्निकर्षजत्वादिवद्गौणलक्षणत्वाभावादानुमानमप्रमाणम् । अपि च ।

विशेषे ऽनुगमाभावात्सामान्ये सिद्धसाधनात् ।
तद्वृत्तेऽनुपपन्नत्वादानुमानकथा कुतः ॥
साहचर्ये च सम्बन्धे विसम्भ इति मुग्धता ।
शतकृत्वो ऽपि तद्वृत्ते व्यभिचारस्य सम्भवात् ॥
देशकालदशभेदविचित्रात्मसु वस्तुषु ।
अविनाभावनियमो न शक्यो वस्तुमाह च ॥
अवस्थादेशकालादिभेदाद्विनासु शक्तिषु ।
भावानामनुमानेन प्रसिद्धिरतिदुर्लभा ॥
भषन्नप्यविनाभावः परिच्छेत्तुं न शक्यते ।
जगत्त्रयगताशेषपदार्थालोचनाद्विना ॥
न प्रत्यक्षीकृता यावद्दुर्माग्निव्यक्तयो ऽखिलाः ।
तापत्स्यादपि धूमो ऽसौ यो ऽग्नेरिति शङ्कते ॥
ये तु प्रत्यक्षतो विश्वं पश्यन्ति हि भवादृशः ।
किं दिव्यचक्षुषामेपामनुमानप्रयोजनम् ॥
सामान्यद्वारको ऽप्यस्ति नाविनाभावनिरश्चयः ।
यास्तवं हि न सामान्यं नाम किं, च न विद्यते ॥
भूयोदर्शनगम्या ऽपि न व्याप्तिरवकल्पते ।
सहस्रशो ऽपि तद्वृत्ते व्यभिचाराद्यधारात् ॥
बहुकृत्वो ऽपि वस्तुत्वात्मा तथेति परिनिश्चितः ।
देशकालादिभेदेन दृश्यते पुनरन्यथा ॥
भूयो दृष्ट्वा च धूमो ऽग्निसहचारीति गम्यताम् ।
अननो तु स नास्तीति न भूयोदर्शनाद्गतिः ॥
न चापि दृष्टिमात्रेण गमकाः सहचारिणः ।
तत्रैव निमतत्वं हि तदन्याभावपूर्वकम् ॥

नियमश्चानुमानाङ्गं गृहीतः-प्रतिपेद्यते ।
 ग्रहणं चास्य नान्यत्र नास्तितानिश्चयं विना ॥
 दर्शनादर्शनाभ्यां हि नियमग्रहणं यदि ।
 तदप्यसदनग्नौ हि धूमस्येष्टमदर्शनम् ॥
 अग्निश्च क्रियान्सर्वं जगज्ज्वलनवर्जितम् ।
 तत्र धूमस्य नास्तित्वं नैव पश्यन्त्ययोगिनः ॥
 तदेवं नियमाभावात्सति वा सप्रसम्भवात् ।
 अनुमानप्रमाणत्वदुराशा परिमुच्यताम् ॥
 अनुमानधिरोधो ऽपि यदि वेष्टुविघातकृत् ।
 विहृद्भाव्याभिचारो वा सर्वत्र सुलभोदयः ॥
 अत एवानुमानानामपश्यन्तः प्रमाणात्ताम् ।
 तद्विप्रसम्भनिषेधार्थमिदमाहुर्मनीषिणः ॥
 हस्तस्पर्शादिना ऽन्धेन विपमे पथि धावता ।
 अनुमानप्रधानेन विनिपातो ॥ दुर्लभः ॥

अपि च ।

यत्रेनानुमितो ऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः ।
 अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते* ॥

अत्राभिधीयते । किमयमनुमानस्यरूपत्वेण एव क्रियते उत ततता-
 किंकोपलक्षिततल्लक्षणात्वेण इति तत्रानुमानस्यरूपं चायत्थनिहयमेव सर्वलो-
 कप्रसिद्धत्वात् ।

अबलाबालगोपालहालिकप्रमुखा अपि ।
 युध्यन्ते नियतादर्थोदर्थान्तरमसंशयम् ॥
 अनुमानापलापे तु प्रत्यक्षादपि दुर्लभा ।
 लोकयाचेति लोकाः स्याल्लिखिता इव निश्चलाः ॥

प्रत्यक्षदृष्टमपि पदार्थजातं तज्जातीयत्वलिङ्गव्यापारेण मुख्यसाधनम्
 चरत्कारणमिति वा निश्चित्य तदुपाददते ब्रह्मति वा लौकिकाः । अय-
 धिचारितरमणीयतेषु तत्त्वं न तु लक्ष्यानियमः यस्याक्रयस्तस्येति लक्षणा-
 सेषो ऽयमुच्यते सो ऽप्ययुक्तः यतः ।

यं कं चिदर्थमालोक्य यः कश्चिन्नावगम्यते ।
 कं चिदेवाक्षिपत्यर्थमर्थः कश्चिदिति स्थितिः ॥
 तत्र वस्तुस्वभावो ऽयमिति पादप्रसारिका ।
 दृश्यते ह्यविनाभूतादर्थोदर्थान्तरे मतिः ॥ *
 अतो यद्वर्शनादात्र प्रतीतिरूपजायते ।
 तयोरस्त्यर्थयोः कश्चित्संबन्ध इति मनमहे ॥
 तदात्मतातदुत्पत्ती न अदृधति ताद्विदः ।
 साहचर्यं तु सम्बन्ध इति नो हृदयङ्गमम् ॥
 तस्मिन्सत्येव भवने न विना भवनं ततः ।
 अयमेषाविनाभावो नियमः सहचारिता ॥
 किंकृतो नियमो ऽस्यास्मिन्निति चेदेवमुत्तरम् ।
 तदात्मतादिपक्षे ऽपि नैष प्रश्नो निवर्तते ॥
 ज्वलनाज्जायते धूमो न जलादिति का गतिः ।
 एवमेवैतदिति चेत्साहचर्यं ऽपि तत्समम् ॥
 तर्कस्य यावान्विषयः स तावति निरूप्यते ।
 वस्तुस्वभावमेदे तु न तस्य प्रभविष्युता ॥
 अथ च विषयो युक्तेर्यदुक्तं नियमाद्विना ।
 नार्थादर्थान्तरे ज्ञानमतस्तस्य प्रकल्पनम् ॥

ततः परं तु नियमो ऽप्येष किंकृत इति न युक्तिः प्रभवति तादा-
 त्म्यतदुत्पत्त्योरनुपपन्नत्वादतो नियम एव विरच्यते । न च प्रतिभामात्रमानु-
 मानिकी प्रमितिरिति यक्तुं युक्तम् । नियतात्कुतश्चिदेव वस्तुनि प्रतीतिदर्श-
 नादित्युक्तत्वात् । नियमश्च यदागृहीत एव प्रतीत्यङ्ग भवेन्नारिकेलद्वीपनिघा-
 सिभिरपि धूमदर्शनात्कृशानुरनुमीयेत न चेवमस्तीति नियमग्रहणमपीदृशी-
 यम् । यच्च विकल्पितम् अशक्यं तद्गृहणमिति । तत्र के चिदाचक्षते मानसं
 प्रत्यक्षं प्रतिबन्धयाहीति । प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यामनलसहचरितमनग्नेश्च
 व्यावर्तमानं धूममुपलभ्य विभावसौ नियतो धूम इति मनसा प्रतिपद्यते ।

मनश्च सर्वविषयं केन वा नाभ्युपेयते ।

असन्निहितमप्यथमवधारयितुं क्षमम् ॥

न च सकलविभुवनविषयनिर्दुधूमाग्निव्यक्तिसार्यसादात्करणमुपयुज्यते
 च्वलनत्वादिसामान्यपुरःसरतया व्याप्तिग्रहणात् । यत्तुक्तं सामान्यं वास्तवं
 नास्तीति तच्छब्दार्थचिन्ताप्रसङ्गे प्रतिसमाधास्यते । अपरे पुनः योगिप्रत्यक्ष-
 कल्पं यौक्तिकं सम्बन्धग्राहि प्रत्यक्षं प्रतिपेदिरे किल धूमत्वाग्नित्वसामान्य-
 पुरस्कारेण व्याप्यव्यापकयोरन्वयो नाम गृह्यताम् । व्यतिरेकस्त्वनग्निभ्यो धू-
 मस्य ग्रहीतव्यः । अनग्नयश्चातिघितताः न च तेष्वनग्नित्वं नाम सामान्य-
 मस्ति । तेन समस्तत्रैलोक्यानन्तर्गतान्यनग्निगतान्वयव्यतिरेकग्राहिप्रत्यक्षव्य-
 तिरेकेण न प्रतिबन्धो ऽवधृतो भवेद् अनधधृतश्च न प्रमाङ्गमस्ति च प्रमेति
 युक्तं बलात्प्रतिबन्धग्राहकमेकस्मिन् क्षये प्रत्यक्षमिदमशेषव्यक्तिविषयसंबन्धे-
 यमानमपि कल्पितमिति यौक्तिकमुच्यते । अन्ये पुनः अत एव तत्कल्पनाभ-
 याद्भूयोद्दर्शनपरिच्छिन्नसामान्यपुरःसरान्वयमनपेक्षितव्यतिरेकनिश्चयमेव लिङ्गं
 गमकमभ्युपागमन् । यथोक्तम् । मम त्वदृष्टिमात्रेण गमकाः सहचारिण्य
 इति । अयमाशयः ।

भूयोद्दर्शनतस्नायदुदेति मतिरीदृशी ।

नियतो ऽयमनेनेति सकलप्राणिसाक्षिका ॥

तायता च गमकत्वमौत्सर्गिकं सिध्यति मीमांसकानां तु विपक्षे
 दर्शनेन बाधकः प्रत्ययः न च सो ऽस्ति नाद्य यावदनग्नौ धूमो दृश्यः । अनु-
 त्पन्ने ऽपि बाधके तदाशङ्कनमयुक्तमित्युक्तं तेः । *दोषज्ञाने त्यनुत्पन्ने नाशङ्का
 निष्प्रमाणिकेति । एतत्तु न चाह । व्यतिरेकनिश्चयमन्तरेण प्रतिबन्धग्रह-
 यानुपपत्तेरित्युक्तत्वात् । सापेक्षत्वाद्भिन्न नियमः स्वग्रहणमपेक्षते । नियम-
 श्चायमुच्यते यतस्मिन्सति भवनं ततो विना न भवनमिति भूयोद्दर्शनं तच्च
 तस्मिन्सति भवनमित्यन्वयप्राञ्चपरिच्छेदादर्धगृहीतो नियमः स्यात् ततो
 विना न भवनमित्यस्यार्थस्यापरिच्छेदादिति । अपरे पुनः अनन्तित्वसामा-
 न्यमन्तरेणापि योगिप्रत्यक्षकल्पनामकुर्वन्त एव मानसप्रत्यक्षगम्यमन्वयव्य-
 तिरेकमाहुः । धूमाग्निसामान्ये तावत्सहचरिते उपलब्धे तद्वत्तदभावावपि
 सहचरितावुपलभ्येते एव । धूमत्वसामान्यस्यानग्नौ जलादायदर्शनात् । सर्व-
 गतत्वे ऽपि सामान्यानां वृत्तिभेदे नियामक इति वक्ष्यते । यद्यपि चान-

ग्नित्वाद्यभावसामान्यं नास्ति तथा ऽपि प्रतिषेध्याग्नित्वसामान्यानुगमसिद्धौ च तदभावानुगमग्रहणं सिध्यति सकलव्यक्तिज्ञानमनङ्गं व्याप्तिनिश्चये ।

भावसामान्ययोर्द्युतथैव तदभावयोः ।

भावयोः साहचर्यं यदन्वयं तत्प्रचक्षते ॥

व्यतिरेकं तु मन्यन्ते साहित्यं तदभावयोः ।

साध्यसाधनभावस्तु भवेद्यथाप्यभावयोः ॥

तयोरेवान्वयस्तत्र व्यतिरेकस्तु भावयोः ।

तदेवमभावान्वयवद्भावव्यतिरेको ऽपि प्रत्यक्षगम्यो भवत्येव ।

इयानेव विशेषस्तु भावयोर्थादृशो ययोः ।

व्याप्यव्यापकता सैव व्यत्यस्ता तदभावयोः ॥

अभावयोस्तु गम्यगमकभावे भावयोर्व्याप्तिव्यत्ययो द्रष्टव्यः । एवं च प्रतिषेध्यानुगमपूर्वकसामान्यभावद्वयानुगमप्रत्ययोपपत्तेरन्वयतद्भ्रान्तिरेकनिश्चये ऽपि न योगिप्रत्यक्षमुपयुज्यते भावाभावसाहचर्यमवधार्य मनसा नियमज्ञानसिद्धेरित्यलं निर्वन्धेन । तस्मान्नियमवतद्ब्रह्मयोगो ऽप्यस्तीति सिद्धम् । गृहीते नियमे यावत्पुनः क्व चिद्धर्मिणि धूमादेर्लिङ्गस्य ग्रहणं न घृतं तावन्न भवति लिङ्गिने ऽवगतिरिति सम्बन्धग्रहणकालापेक्षया द्वितीयं तल्लिङ्गदर्शनमपेक्षितव्यम् । सैवेयं पक्षधर्मतोच्यते । पक्षधर्मोन्वयव्यतिरेकनिश्चये सत्यपि प्रत्यक्षागमविरोधेन प्रतिपक्षोपनिपातेन वा न गमकत्वमिति तदपरं लक्षणद्वयमुपदिष्टम् अबाधितविषयत्वम् असत्प्रतिपक्षत्वं चेति । तदेवमनुभवसिद्धत्वात्तनुमानस्वरूपमिष तस्य लक्षणमपि तान्त्रिकविरचितमवाचकं लक्षणं तत्स्वयमनवद्यमावेद्यताम् । न तु तदद्वेषेण लक्ष्यमप्यनुमानं निहोतुं युक्तम् । यत्पुनरभाणि प्रमाणस्य गौणत्वात्तनुमानावर्थनिश्चयो दुर्लभ इति तन्न बुद्ध्यामहे । न हि प्रमाणस्य किं चिद्गौणत्वमिह पश्यामः । पक्षधर्मादिपदानि यदि नाम व्याख्यातृभिर्गौणानि प्रयुक्तानि किमेतावता प्रमाणं गौणीभवेत् । शब्दान्तरेण हि तल्लक्षणाभिधाने न कश्चिद्गौणतादिप्रमादः । यदप्यत्रादि विशेषे ऽनुगमाभावात्सामान्ये सिद्धसाधनादिति तदप्यसाधु । साध्यस्य मत्यर्थस्य दर्शितत्वात् । यदपि अवस्थादेशकालादिभेदादित्यभ्यधायि तदपि न भयावहम् । सम्यगवधृतायां व्याप्तिं विप्रवाभावात् । प्रमातुरेव तत्र तत्रापराधो

नानुमानस्येति । यदपि व्याहारि विरुद्धानुमानविरोधयोः सर्वत्र सम्भवात्कुत्र
चिच्च विरुद्धाभ्यभिचारिण ऋषिघातकृतश्च मुलभत्वादिति । तदप्यालजा-
लम् । प्रयोजकहेतौ प्रयुक्ते सत्येवम्यायाणामनयकाशत्वात् ।

सद्वितीयप्रयोगास्तु न भवन्ति प्रयोजकाः ।

उत्प्रेक्षामात्रमूलत्वाद्देवत्वाभासा भवन्ति ते ॥

इति चक्ष्यामः ।

न विशेषविरुद्धश्च न चास्तीष्टविघातकृत् ।

हेतौ सुप्रतिबद्धे हि नैताः सन्ति विडम्बनाः ॥

तादृशा चानुमानेन पुंसो ऽर्थमधिगच्छतः ।

नान्धेन तुल्यता हस्तस्पर्शानुमितवत्पना ॥

यत्नेनानुमितो यो ऽर्थः कुशलैरनुमातृभिः ।

अभियोगशतेनापि सो ऽन्यथा नोपपाद्यते ॥

सुशिक्षिततराः प्राहुः द्विविधमनुमानम् । किं चिदुत्पन्नप्रतीति किं
चिदुत्पाद्यप्रतीति ईश्वराद्यनुमानं तु उत्पाद्यप्रतीति ।

तत्र धूमानुमानादेः प्रामाण्यं केन नेष्यते ।

अतो हि साध्यं बुध्यन्ते तार्किकैरसता अपि ॥

यत्वात्मेश्वरसर्वज्ञपरलोकादिगोचरम् ।

अनुमानं न तस्येष्टं प्रामाण्यं तत्त्वदर्शभिः ॥

ऋजूनां जायते तस्मान्न तावदनुमेयधीः ।

यावत्कुटिलितं चेतो न तेषां विटतार्किकैः ॥

यत्वं तु कथयद्विस्तैः परं नास्तिश्रव्यमात्मनः ।

ख्याप्यते स्म जडत्वं वा नानुमानाप्रामाण्यता ॥

न हि सम्बन्धग्रहणोपायवैचिच्यादप्रामाण्यता भवितुमर्हति ।

आगमेनानुमानेन तर्कव्युत्पादनेन वा ।

प्रत्यक्षेण गृहीतो वा सम्बन्धो न विशिष्यते ॥

ईश्वराद्यनुमानानां तत्प्रसङ्गे सविस्तरम् ।

द्रढिमानं च चक्ष्याम इत्यलं बहुमापितैः ॥

प्रमाणमुपगम्यतां तदनुमानमेवंविधै-
रविप्रुतपराक्रमं भवदुदीरितैर्दूषणैः ।

अनभ्युपगमे पुनर्विगतचेष्टिताः प्राणिने

भवेयुरूपलोपमा इति हि पूर्वमावेदितम् ॥

अथेदानीं सूत्रमनुसरामः । तत्पूर्वकमित्यादि । अनुमानमिति लक्ष्यनि-
र्देशः । तत्पूर्वकमिति लक्षणम् । तदिति सर्वनाम्ना प्रकान्तं प्रत्यक्षमवमृश्यते
तत् पूर्वं कारणं यस्य तत्तत्पूर्वकम् । एतावत्युच्यमाने निर्णयोपमानादौ
तत्पूर्वके प्रसङ्गो न व्यावर्तते इति तद्व्यावृत्तये द्विवचनान्तेन धियहः प्रदर्श-
यितव्यः । ते द्वे प्रत्यक्षे पूर्वं यस्येति यदेकमविनाभाषयाहि प्रत्यक्षं व्याख्यातं
यच्च द्वितीयं लिङ्गदर्शनं ते द्वे प्रत्यक्षे अनुमानस्येव कारणं नोपमानादेः । तच्च
प्रतिबन्धयाहि प्रत्यक्षं स्मरणद्वारेण तत्कारणं लिङ्गदर्शनं तु स्वत एव । ननु
प्रत्यक्षमात्रस्य प्रकृतत्वात्प्रकृतमाधर्म्यित्याच्च सर्वनाम्नः कुतो ऽयं विशेषप्रति-
लाभः । उच्यते । उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुरिति धत्तते । हेतुरेव
चानुमानं यदिह लक्ष्यं निर्दिष्टम् । न चागृहीतमुदाहरणसाधर्म्यं तद्वैधर्म्यं
वा साध्यसाधनं भवतीति तद्बहुषोपायो ऽपेक्षितव्यः । प्रत्यक्षव्यतिरिक्तत-
दयगमोपायपरिकल्पने चानवस्थाद्रूपणमसकृदभिहितमिति प्रत्यक्षस्येव तदु-
पायत्यमतः अनुमानकारणभूतप्रत्यक्षापेक्षया प्रत्यक्षमात्रप्रक्रमे ऽपि सर्वनाम्ना
तद्विशेष आक्षिप्यते यत्प्रतिबन्धयाहि प्रत्यक्षं यच्च द्वितीयं लिङ्गदर्शनमिति ।
ननु प्रत्यक्षविशेषद्वयपूर्वकत्यमनुमानाभासेष्वपि सव्यभिचारविरुद्धादिषु सम्भ-
वतीत्यतिव्याप्तिः । मैघम् । हेतुलक्षणेन साध्यसाधनपक्षेण तत्प्रतिषेधात्
प्रतिबन्धस्वरूपं हि तत्रैव निपुणमभिधास्यते इह तु तद्बहुषोपायमात्रमुच्यते
सम्यक्प्रयुते च प्रतिबन्धयाहिणि प्रत्यक्षे व्याप्तिप्रयाभाषाज्ञानुमानाभासप्रसङ्गः ।
सामान्यलक्षणानुवादेन च विशेषलक्षणे यथ्यमाने तत एव प्रमाणाभासयुदा-
ससिद्धेः केवलमिदानीं समानजातीयोपमानादिव्ययच्छेदो यचनीय इति च
एव तत्पूर्वरूपदेनेपातः अर्थोत्पन्नमव्यभिचारि व्ययसायात्मकमिति फलवि-
शेषणानां सर्वप्रमाथेष्यनुवृत्तेः ।

युगपच्च क्व चिन्नास्ति व्यापारः शब्दलिङ्गयोः ।

अतो नाध्यपदेयस्यविशेषयमिहायंयत् ॥

द्वयोरपि च शब्दलिङ्गयोः चापकत्वेन स्वरूपग्रहणापेक्षत्वात् ज्ञानायो-
गपदेन च युगपद्ग्रहणासम्भवात् । नन्वेवं निरस्यतामतिव्याप्तिः अव्याप्तिस्तु
कथं निरसिष्यते आगमादिपूर्वकाणामनुमानानामसंग्रहात् । तेष्वपि मूल-
भूतं प्रत्यक्षमेव कारणमिति के चिदाहुः । यथोक्तम्* ।

यथाप्यनुमिता लिङ्गलिङ्गिनि ग्रहणं भवेत् ।

तथापि मौलिकं लिङ्गं प्रत्यक्षादेव गम्यते ॥

इति । यद्वा प्राधान्याभिप्रायेण प्रत्यक्षपूर्वकत्वमुच्यते न नियमार्थमिति
नाव्याप्तिः । तानीति वा पुनस्तावदधवोधाय विग्रहः कर्तव्यः तानि प्रत्यक्षादीनि
पूर्वं यस्येति । यद्यपि प्रत्यक्षमेव लक्ष्यत्वेन प्रस्तुतं तथा ऽपि व्यवच्छेद्यतया ऽनुमा-
नादीनामपि प्रकृतत्वं न धार्यते । अत्र चेदयन्ति । तदिति करणावमर्शो वा स्यात्
फलावमर्शो वा । करणावमर्शे इन्द्रियादिकरणपूर्वकं ज्ञानं तत्फलं तत्पूर्वकं
ज्ञानुमानमिति पूर्वशब्दस्य द्विः पाठः स्यात् । स चाश्रुत्वा कल्पनीयः फला-
वमर्शे तु प्रत्यक्षफलपूर्वकमनुमानमिति तत्पूर्वकशब्दस्य फलवचनस्यानुमान-
शब्देन करणधाचिना सह सामानाधिकरण्यं न स्यात्पूर्वकमनुमानमिति
प्रत्यक्षफलेन हि लिङ्गदर्शनेन परोक्षार्थप्रतिपत्तिरुपजन्यते सा ज्ञानुमानफलं
नानुमानमिति । उच्यते । उभयथा ऽपि न दोषः । करणावमर्शे तावदि-
न्द्रियादिकरणपूर्वकं तत्फलं लिङ्गदर्शनं यत् तदेव परोक्षार्थप्रतिपत्तौ करण-
मनुमानमिति न द्विः पूर्वकशब्दस्य पाठ उपयुज्यते । फले ऽप्यधमृश्यमाने
प्रत्यक्षफललिङ्गदर्शनपूर्वकं यदधिनाभावस्मरणं तदनुमानं करणमेव ततः
परोक्षार्थप्रतिपत्तेः । यदुक्तं प्रत्युत्पन्नकारणजन्या सृतिरनुमानमिति स्पष्टमेव
सामानाधिकरण्यम् । फले वा अनुमानशब्दं वर्णयिष्यामः अनुमितिरनुमान-
मिति । यतःशब्दं वा अध्याहरिष्यामः प्रत्यक्षफलपूर्वकं परोक्षार्थप्रतिपत्तिरूपं
फलं यतो भवति तदनुमानमिति । अत्र हि प्रथमं लिङ्गदर्शनं ततः प्रतिब-
न्धस्मरणं ततः केषां चिन्मते परामर्शज्ञानं ततः साध्यार्थप्रतीतिस्ततः
प्रत्यक्षलक्षणावसरर्षयितेन क्रमेण हेयादिज्ञानमितीयति प्रतीतिकलापे यथो-
पपत्ति कार्यकारणभावो वक्तव्य इत्येवं तत्पूर्वकपदमेव केवलमनुमानलक्षण-
त्वमिति गुरवो वर्णयां चक्रुः । अन्ये पुनः उपमानाद्यतिव्याप्तिव्युदासाय

* तन्वयार्थिके अनुमानग्रन्थे श्लो- १०९ ।

त्रिविधग्रहणं व्याख्यातवन्तः । तत्पूर्वकमनुमानमित्युच्यमाने सति उपमा-
नादौ प्रसङ्ग इति त्रिविधग्रहणम् । लिङ्गं वक्ष्यमाणकार्यादिभेदाद्वा त्रिविधं पद-
धर्मादिरूपचययोगाद्वा चिरूपं त्रिविधमुच्यते । लिङ्गे च त्रिविधे सति तदा-
लम्बनज्ञानमुपचारात्त्रिविधमभिधीयते । तेन प्रत्यक्षपूर्वकं त्रिविधलिङ्गाल-
म्बनज्ञानमनुमानमित्युक्ते सति नातिव्याप्तिः । ननु पूर्ववदादिभिः शब्दैः
कार्यादिभेदवर्णनं चास्यामः पक्षधर्मादिरूपचयं तु कथमेभिः शब्दैः प्रतिपा-
द्यते इति । अथाहुः वादादिकथाचये ऽपि पूर्वमुपादीयमानत्वात्पक्षः पूर्वशब्दे-
नोच्यते सो ऽस्यास्त्याश्रयत्वेनेति पूर्ववल्लिङ्गमित्येषमनेन पदेन पक्षधर्मत्व-
मुक्तं भवति । पक्षे उपयुक्ते सति शेषः सपक्षो भवति सो ऽस्यास्त्याश्रयत्वे-
नेति शेषवत् । एषमनेन सपक्षे वृत्तिरुक्ता भवति । सामान्यतोदृष्टमित्यनेन
विपक्षाद्यावृत्तं लिङ्गमुच्यते । कथम् । अकारप्रश्लेषात् सामान्यतो ऽदृष्टमिति
तिष्ठतु तावद्विशेषः सामान्यतो ऽपि न दृष्टम् । क्वेति पक्षसपक्षयोर्वृत्तेरुक्तत्वा-
त्परिशेषाद्विपक्षे सामान्यतो ऽपि न दृष्टमित्यवतिष्ठते इत्थं चिरूपं लिङ्गमेभिः
शब्दैरुक्तं भवति । तदालम्बनं ज्ञानमनुमानम् ।

तदेवं लक्षण्ये कश्चित्सर्वं सूचमयोचयत् ।

एवं तु ख्यापितं न स्यात्सूचकारस्य कौशलम् ॥

किं च पञ्चलक्षणमिह शास्त्रे अभ्युपगम्यते इति चिरूपे तस्मिन्व-
र्यमाने कालात्ययापदिष्टप्रकरणसमयोः प्रसङ्गो न व्यावर्तते इति । तस्मात्-
त्पूर्वकपदमेव लक्षण्यप्रतिपादनार्थमनवद्यम् ॥

त्रिविधग्रहणं तस्य विभागप्रतिपाठकम् ।

भेदाः पूर्ववदित्यादियन्त्रेण कथितास्त्रयः ॥

तत्पूर्वकपदोद्गीतनिर्मलन्यायलक्षणाः ।

परिस्नानादरो ऽन्यत्र सूचकृद्वाक्यलाघवे ॥

विभागवचनात्सिद्धं त्रिविध्यं स्वगिरा भवेत् ।

तथा च सिद्धशब्दान्तच्छलेष्यमदीदृशत् ॥

पूर्ववदिति यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते यथा जलधरोन्नत्या भवि-
ष्यति पृष्टिरिति । अत्र चोदयन्ति । पूर्वे हि कारणमुच्यते । पूर्वमस्यास्तीति
पूर्ववत्कार्यं यत्तु तेन कार्यात्कारणानुमानमिहोदाहृतं च न कारणात्कार्यानु-

मानम् । न च कारणेन कार्यमनुमातुमपि पार्यते कार्यस्य तावत्पक्षत्वमयुक्तम् । सिद्धसिद्धिकल्पानुवृत्तेः । सिद्धे हि कार्ये किमन्यदनुमेयम् असिद्धे खपु-
ष्यवन्न पक्षत्वम् । अपि चास्ति कार्ये कारणस्यास्तित्वादिति व्यधिकरणो
हेतुः अनित्यः शब्दः काकस्य काष्ण्यादिति यत् । सतायां च साध्यायां
भावधर्मस्य हेतोरसिद्धत्वम् अभावधर्मस्य विरुद्धत्वम् उभयधर्मस्यानैकान्ति-
कत्वमिति कथं साधयितुं शक्यते तदुक्तम् ।

नासिद्धे भावधर्मो ऽस्ति व्यभिचार्युभयाश्रयः ।

धर्मो विरुद्धो भावस्य सा सता साध्यते कथम् ॥ इति ।

न च कारणमात्रस्य हेतुत्वं युक्तं विना च प्रतिबन्धादिना व्यभिचारस-
म्भवात् । कारणविशेषश्च न कश्चिद्विपरिचिता ऽपि निश्चेतुं शक्यः चलदचल-
विपुलवपुषामुत्पलदलमलीमसत्त्वियामपि पयोमुचाममुक्तपयसामुपरमदर्शनात् ।

यदि त्वन्त्यदशावतिं कारणं लिङ्गमिष्यते ।

व्याप्तिस्मरणवेलायां कार्यप्रत्यक्षता भवेत् ॥

ननु सौगतैरपि कारणात्कार्यानुमानमङ्गीकृतमेव ।

हेतुना यः समयेण कार्योत्पादो ऽनुमीयते ।

अर्थान्तरानपेक्षित्वात्स स्वभावो ऽनुवर्णितः ॥

इति । गन्धज्ञो देवानांप्रियः । उत्पाद्यते ऽस्मादित्युत्पादो योग्यता
कथ्यते सा चावानुमेया । अत एव तस्य वस्तुने ऽनन्यत्वात्स्वभावानु-
मानमिदमिष्यते स स्वभावो ऽनुवर्णित इति । अथाहुः सर्वमिदमवि-
दितानुमानप्रयोगक्रमस्य दुर्मतेश्चेद्याम् । न कार्यमत्र पक्षीक्रियते न सता
साध्यते न व्यधिकरणो हेतुः प्रयुज्यते अपि तु पयोधरा एव धर्मिणः
अदूरकालभाविन्या वृष्ट्या तद्वन्तः साध्यन्ते विशिष्टान्नतिरूपधर्मोदियोगेनेति न
पूर्वकथितदोषावसरः । यथा अग्निमानसं धूमः बहुलपावडुतादिधर्मयोगित्वा-
न्महानसावधृन्धूमवदिति । धूम एवाग्निमतया ऽनुमीयते एवं समनन्तरो-
त्पादितवृष्टयो ऽमी जीमूताः सातिशयोन्नत्यादिधर्मयोगित्वात्पूर्वापलव्यपर्ज-
न्यवद् इति जलधरा एव भविष्यद्वृष्टिमतया ऽनुमीयन्ते यथाह भट्टः ।

तस्माद्दुर्मविशिष्टस्य धर्मिणः स्यात्प्रमेयता ।

सा देशस्यान्नियुक्तस्य धूमस्यान्यैश्च कल्पिता* इति ॥

प्यसाधु म्यभायानुमानस्य निरस्तात्यात् । लोकरच कारणाधिक्यतात्कार्यमेव
 कन्यप्रति न योग्यतामित्यनं प्रसङ्गेन । शेष्यदिति यत्र कार्येण कारणमनु-
 मीयते यथा नदीपूरणोपरितने देशे घृष्टिरिति । अपि घृष्टिमदुपरितनदेशसं-
 सर्गलघयो नदीधर्मः तदुभयेव विधिष्टेन पूर्णतादिना ऽनुमीयते । घृष्टिमस्यघृ-
 देशसंस्त्रया इयं नदी फेनिलरूपत्वादिविशिष्टपूरुषोपेतत्वात् पूर्वोपलब्धेर्वि-
 धधुनीयत् । अयं देशो वा घृष्टिविशिष्टदेशान्तरसंस्त्रयः विधिष्टनदीपूरवत्त्वे-
 नानुमीयते इति प्राक्तनधेयधिकरण्यादिचोद्यचरुस्येहापि नास्ति प्रसरः । फल-
 तस्त्विदं वाचोमुक्तिः कार्येण कारणमनुमीयते इति परमाद्यंतस्तु धर्मो
 धर्मवत्त्वेन धर्मवानुमीयते इति स्थितिः । यदाह भट्टः* ।

स एव चोभयात्मा ऽयं गम्यो गमक एव च ।

अविद्वेनैकदेशेन गम्यः सिद्धेन बोधक इति ॥

यत्तु सेतुभङ्गहिमविलयनादिनापि नदीपूरुषपतिर्दृष्टेति तत्राप्युच्यते ।

आयत्तं वर्तनशाशलिपिशालकलुषोदकः ।

कल्लोलविकटास्फालस्फुरत्फेनच्छटाञ्जितः ॥

पहद्वहलशेवालवनशाट्टलसंकुलः ।

नदीपूरविशेषो ऽपि शक्येत न निवेदितुम् ॥

प्रमातुरपराधो ऽयं विशेषं यो न पश्यति ।

नानुमानस्य दोषो ऽस्ति प्रमेयाव्यभिचारिणः ॥

रोधोपघातसादृश्यव्यभिचारनिवन्धनम् ।

अनुमानाप्रमाणत्वमतो घकुमसांप्रतम् ॥

पारम्पर्येण घृष्टिश्च नदीपूरस्य कारणम् ।

पतद्घनपयोविन्दुसंदोहस्यन्दनक्रमात् ॥

सामान्यतोद्भूतं तु यदकार्यकारणभूतालिङ्गात्तादृशस्येव लिङ्गिनो ऽनु-
 मानं यथा कपित्थादौ रूपेण रसानुमानम् । रूपरसयोः समवायिकारण-
 मेकं कपित्थादि द्रव्यं न तु तयोर्न्योन्यं कार्यकारणभावः । शाश्वदृष्ट्या
 ऽपि वर्तमानयोः क्षणयोरितरैतरकार्यकारणता न सम्भवत्येव । धर्मिणश्च

रूपवत्त्वेन रसवतानुमानाद् असिद्धादिचोद्यानां पूर्ववदनवकाशो वक्तव्यः ।
 यत्पुनर्भाष्यकारेण भास्करस्य देशान्तरप्राप्त्या गत्यनुमानमुदाहृतं तदयुक्तम् ।
 देशान्तरप्राप्तिर्गतिकार्यत्वात्कार्येण कारणानुमानं शेषवदेवेदं स्यात् । अपि च
 देशान्तरप्राप्तिर्देशान्तरसंयोगः न च दशशतांशोर्देशान्तरेण शैलादिना संयोगः
 सम्भवति नभसा तु भवन्नपि दिशा वा दुर्लभ्यः प्रत्यक्षेतरवृत्तित्वात् पवन-
 धनस्पतिसंयोगवद् मातृगर्भसंयोगवद्वा । अथ देशान्तरे तरणिदर्शनं हेतुरुच्यते
 तस्यापि गतिकार्यता पारम्पर्येण विद्यते एव गत्या प्राप्तिः प्राप्या च तत्र
 दर्शनमिति । अथ देशान्तरे उपवने दर्शनं पक्षीकृत्य दर्शनत्वेन च दर्शनश-
 ब्दवाच्यत्वेन च वा तस्य गतिपूर्वकत्वमनुमीयते देशान्तरे द्विधाकरदर्शनं
 गतिपूर्वकं देशान्तरदर्शनत्वात्च्छब्दवाच्यत्वाद्वा देवदत्तदेशान्तरदर्शनव-
 दिति तथा ऽपि पारम्पर्येण गतिकार्यता न निवर्तते एव । न हि दर्शनत्वं
 गोत्वादिवत्सामान्यमस्ति किं तु भावप्रत्ययेनात्र दर्शनेत्यादिका शक्तिव-
 च्यते सा च नातीन्द्रिया नित्या का चिद् अपि तु स्वरूपसहकारिस्वभा-
 ववेति दृश्यमानं च देशान्तरप्राप्त्यात्मकमिति गतिकार्यम् । एवं दर्शनशब्द-
 वाच्यत्वे ऽपि हेतुकृते वक्तव्यम् । गत्या देशान्तरप्राप्तिः जन्यते तथा तत्र
 दर्शनं तेन शब्दप्रयोगः स एव वाच्यत्वमिति भावप्रत्ययेनाक्तः तस्मात्स-
 र्वथा गतिकार्यत्वानपायाच्छेषवदेवेदमनुमानम् ।

तदेतद्भाष्यकारीयमुदाहरणमीदृशम् ।

रूपाद्रसानुमानं तु तस्माद्युक्तमुदाहृतम् ॥

अकार्यकरणप्रायहेतूनां च प्रदर्शितः ।

भटन्तकलहे ऽस्माभिरुदाहरणविस्तरः ॥

एवं तावन्मनुव्याख्यया वैविध्यमनुमानस्य वर्णितम् । एतत्तु फलप्रा-
 यमिव मन्यन्ते नियमात्मकसंबन्धवलादेव लिङ्गस्य गमकृत्यमुक्तं न
 कार्योदिस्वरूपेण तत्किमीदृशवैविध्येन दर्शितेनेति घतिप्रत्ययमाश्रित्या-
 न्यथा व्याचक्षते । पूर्ववदिति अत्र संबन्धग्रहणकाले लिङ्गलिङ्गिनोः प्रत्यक्षतः
 स्वरूपमवधार्य पुनस्तादृशैव लिङ्गेन तादृगेव लिङ्गो गम्यते तत्पूर्वेण तुल्यं
 वर्तते इति पूर्ववदनुमानम् । यथा महानसे धूमानी सहचरितौ दृष्ट्वा पुनः
 पर्वते धूमान्यनुमानम् । ननु प्रत्यक्षप्रतीत्या विषयगतसकलविशेषसादात्कर-

लक्ष्मणा तु न्यायानुमानिकी मतिरिति कथं क्रियातुल्यत्वं तदभावात्कथं
 यतिः । सत्यमेवम् । तथापि पन्हेरेष तादृशस्य घैलक्षणापादकविशेषावच्छि-
 न्नस्य लिङ्गेन गहणाददूरविप्रकर्षेण क्रियातुल्यत्वमुपपत्स्यते । शेषयन्नाम परि-
 शेषः स च प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यथाप्रसङ्गाच्छिष्यामाशंसप्रत्ययः । यथा क्व चित्र-
 देशे धूमेनाग्निमात्रेऽनुमिते किमिन्धनेऽयमग्निरिति धिमर्गे प्रसक्तानां
 तूष्णपर्याकाशादीनां प्रतिषेधान्मृश्यापणादीनामप्रसङ्गाच्च गोमयेन्धनेऽग्निः
 परिकल्प्यते । यथा वा शब्दे द्रव्यरूपत्वप्रतिषेधात्सामान्यादावप्रसङ्गाच्च गुण-
 त्वा अनुमानं वक्ष्यते । सामान्यतोदृष्टं तु यत्र संबन्धकालेऽपि लिङ्गस्य रूपम-
 प्रत्यक्षं नित्यपरोक्षमेव सामान्यतोऽव्याप्तिग्रहणादनुमीयते । यथा शब्दाद्युप-
 लभ्या शेषादि करणम् । इन्द्रियाणामनीन्द्रियत्वाच्च कदा चित्रप्रत्यक्षग-
 म्यत्वम् अथ च च्छेदनादिक्रियाणां परश्रधादिकरणपूर्वकत्वेन व्याप्तिग्रह-
 णाच्छब्दाद्युपलब्धिक्रियाणां करणपूर्वकत्वमनुमीयते । अथ यतिव्याप्त्याने-
 शोऽयन्ति । पूर्वघटेषमेकमनुमानमुक्तं स्यान्न चिद्विधम् । यतो न तापदनवगत-
 व्याप्तिर्ले लिङ्गं गमकं भवति विशेषाणामनन्तत्वेन च तदन्वयव्यतिरेकयोर्दु-
 रवगमत्वात्सर्वत्र सामान्येनैव व्याप्तिग्रहणम् । यच्चैतत्वं व्याप्तिज्ञानं तत्तुल्यं
 चित्तयेऽपि अतः सर्वं पूर्वघटेष म्याद्वतेः सर्वत्र सम्भवात् । तदेतदयुक्तम् ।
 अथान्तरविशेषस्य सुस्यष्टस्य भावात् । व्याप्तिपूर्वकमनुमानमित्येतावता
 यदोक्तविधमुच्यते तत्सत्यम् । एवं प्रकारमेवेदं तस्मिन्सत्यपि तु साम्ये
 भेदान्तरसम्भवात्त्रैविध्यमस्य प्रतिपाद्यते । तथा हि । धूमञ्जलनयोः पूर्वं प्रत्य-
 क्षेण गहणादिदानां तेनैव धूमेन च श्वाग्निरनुमीयते इति पूर्वघटिदमनु-
 मानमुच्यते प्रत्यक्षपूर्वकमिति प्रसिद्धम् । ननु धूमान्तरेण घहन्यन्तरानुमानं
 किं न प्रत्यक्षपूर्वकम् । कथममाह न पूर्व उदिति । कथं तर्होदमुच्यते तेनैव धूमे-
 नेति । जात्याभिप्रायमेतदुच्यते न व्यत्यभिप्रायम् । ननु सामान्यतस्तर्हं तत्प-
 रिच्छेदात्सामान्यतोदृष्टमेवेदं स्यात् । न सामान्यतोदृष्टस्य नित्यपरोक्षानुमेयै-
 कविषयत्वात् । प्रसक्तप्रतिषेधादिना च नियतसाध्यपरिच्छेदहेतुः परिशेषानुमा-
 नमुच्यते । यथा गोमयेन्धनदहनानुमानमुदाहृतं शब्दे वा गुणत्वकल्पनम् ।
 सामान्यतोदृष्टं तु नित्यपरोक्षविषयमुदाहृतमेव शोचाद्यनुमानम् । तदेवं
 भेदसम्भवात्त्रैविध्यमनुमानमिति युक्तम् । आस्तां वेदाहरणभेदः एकवाप्यु-

दाहरणे वैधिध्यमभिधातुं शक्यते । यथा इच्छादिकार्यमाश्रितं कार्यत्वाद् घटयद् इत्याश्रयमाशे साध्ये पूर्ववदनुमानम् । प्रसक्तशरीरेन्द्रियाद्याश्रयप्रति-
 धेनेन विधिगृह्याश्रयकल्पने तदेव परिशेषानुमानम् । अनुमेयस्य नित्यपरोक्ष-
 स्यात् तदेव सामान्यतोदृष्टं च । ननु परिशेषस्य सामान्यतोदृष्टस्य च को-
 विशेषः । उच्यते । परिशेषानुमानप्रवृत्तावन्यः पन्थाः सामान्यतोदृष्टस्यान्यः ।
 इच्छादिकार्यं देहादिविलक्षणश्रयं शरीरादिषु साध्यकप्रमाणोपपत्तो मर्त्या-
 कार्यत्वादिति सामान्यतोदृष्टस्य क्रमः । परिशेषानुमानस्य तु इत्थं प्रवृत्तिः
 इच्छादेराश्रयत्येन प्रसक्तानि शरीरेन्द्रियमनांसि निषिध्यन्ते दिक्कालादौ च
 तत्प्रसङ्गे नास्ति तत्परिशेषोप्यादात्मैव तदाश्रय इति । परिशेषानुमाने च
 सर्वत्र नैव नियमः साध्यस्यातिपरोक्षस्यमिति गोमयाग्निफलनादिदुर्गनात् ।
 सामान्यतोदृष्टं तु नित्यपरोक्षविषयमेवेति मूलं वैधिध्यम् । अपरे पुनः अदृष्ट-
 स्थलक्षणविषयं गतिक्रियानुमानं सामान्यतोदृष्टमुदाहरन्ति देयदनाडावपि
 क्रियायाः परोक्षत्वात् । चलतीति प्रत्यये हि न देयदतस्यरूपानिरिक्तक्रिया-
 सत्यप्रतिभासः ।

य एव देयदनात्मा निष्ठुप्रत्ययगोचरः ।

चलतीत्यपि संवितौ न एव प्रतिभासने ।

अधिरत्नममुल्लसन्मयोगविभागप्रवन्धविषयस्याश्वनतीति । प्रत्ययस्य
 न सर्वदा तदुत्पादः । कथं तर्हि नित्यपरोक्षे क्रियाम्यनक्षये ऽनुमानं क्रमते
 इति चेत् कार्यस्य कादाचित्कस्येन कारणपूर्वकत्वात् परिदृश्यमानस्य
 दृश्यस्वरूपस्य कारणस्ये सर्वदा कार्योत्पादनप्रसङ्गात् सर्वदा तस्यारूपमुदा-
 पाद् । न च सर्वदा कार्यमुत्पद्यते इति तदगिरिक्तक्रियानुमानम् । एवं
 गतावपि दृष्टव्यम् । क्रियागतिस्वरूपस्य च नित्यपरोक्षस्यानदृष्टस्यन-
 क्षयविषयमनुमानमुच्यते न तु विशेषविषयं विशेषस्याप्रिवहदस्यापमथा-
 दिति । तद्विदमनुपपन्नम् । परिस्पन्दरूपस्योत्प्रेरणत्वादिभेदवगः कर्मदः पत्र-
 त्याद्विप्रतीतो प्रकाशमानस्येन द्रव्यत्वाद् न गम्य निष्पानुमेयम् ।
 संयोगविभागान्तरस्ये तु संयुज्जने विभज्जने इति इनांसिः स्याद् न
 चर्त्तीति यदाविषयं द्रव्योत्पादात् । सर्वदनानुकारित्ये च विरवदगत्या
 अन्यदा एतद्द्रव्ये ऽपि द्रव्यात्पन्नता स्यात् । संयोगविभागान्तरस्ये

सति तिष्ठत्यपि चलत्प्रत्ययः प्राप्नोति तत्रापि संयोगविभागसम्भवात् ।
 स्थाणो च येनसंयोगविभागवति चलतीति प्रतिभासो भवेत् । अचिरलतदु-
 पजनप्रबन्धे ऽपि भूतभाविनोः संयोगविभागयोः परोक्षत्वाद्वर्तमानयोर्यद्दृश्यम् ।
 तौ च चलित्वा ऽपि स्थिते देवदत्ते स्त इति तत्रापि कथं न चलतीति
 प्रत्ययः ।

निरन्तरं च संयोगविभागश्रेणिदर्शनात् ।

भूमावपि भवेद्बुद्धिश्चलतीति मनुष्ययत् ॥

अथ मनुषे यत्क्रियाजन्यत्वं संयोगविभागयोस्तत्रैव चलतीत्यादि-
 बुद्धिः नान्यत्र देवदत्तक्रियया च तौ जन्येते न निःक्रियया भूम्येति न तस्यां
 तथा प्रत्ययः । यद्येवं क्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानात्क्रियालम्बन एवार्थं प्रत्ययो
 न संयोगविभागालम्बनः । तदालम्बनत्वे हि तयोर्द्वयवृत्तित्वाविशेषाद्विशेषे
 कारणं वाच्यं येन पुरुषण्वार्यं प्रत्ययो न भूमाविति । देवदत्तक्रियाजन्य-
 त्वेन तु न विशेषो यतः क्रियायाः परोक्षत्वे सति तदेव न विद्वुः किमसौ
 देवदत्ताश्रया क्रिया सिं वा भूम्याश्रितेति । संयोगविभागकार्यानुमानस्योभय-
 चापि तुल्यत्वात् । न च देवदत्ते गच्छति भूमावनधरतवहद्घातसंयोगवि-
 भागवत्यपि वा तरङ्गिणीतीरपापाणे चलतीति प्रत्ययो दृष्टः । तस्मात्क्रिया-
 यिषय एव चलतीति प्रत्ययो न संयोगविभागालम्बनः । संयोगविभागा-
 ग्रहणे ऽपि च निरालम्ब्ये विहायसि विहरति विहंगमे चलतीति संवेदनं
 दृश्यते । न च गगनसंयोगः प्रत्ययः प्रत्यक्षेतरवृत्तित्वाद् गन्धग्रहमहीरुहम-
 योगवद् । चित्तालोकावयव्याज्ञाशस्तत्संयोगश्च पविष्यः प्रत्यय इति चेन्नेत-
 देयम् ।

समाननीलजीमूतसमूहपिहिताम्यरे ।

निशीथे सान्धकारे ऽपि चलत्त्वद्योतदर्शनात् ॥

न तत्रालोकावयवो न च कश्चन तिमिरावयवो वा विद्यते इति
 केन संयोगो गृह्यते विभागो वा । भूकम्पोत्पाते च जाते चलति यमुमतीति
 मतिरस्ति न तत्र संयोगविभागो गृह्यते यद्बुलनिशीथे च नतराम् । तस्मान्न
 संयोगाद्यालम्बना चलतीति मतिरपि तु क्रियालम्बनैवेति । च नित्यप-
 रोक्षत्वात् क्रिया ऽनुमातुमपि शक्या कार्यस्य कारणपूर्वकत्वेन भयन्मते संघन्य-

ग्रहणानुपपत्तेः । न हि ते द्रव्यस्वरूपं कारणमपि तु क्रियाऽऽविष्टम् ।
 क्रियायाश्च परोक्षत्वात् तदाविष्टद्रव्यग्रहणं सुघटमिति कारणत्वात्ग्रहणाद्
 घटादावपि दुर्घटा व्याप्तिप्रतीतिः । आत्माऽनुमाने तु नायं दोषः घटादेः
 कार्यस्याश्रितस्य प्रत्यक्षमुपलम्भात् । तस्मान्न कार्यानुमेया क्रिया न च संयो-
 गानुमेया संयोगान्तं कर्मेति न्यायाद् वर्तमानायाः क्रियायास्तेनानुमातुम-
 शक्यत्वात् । क्रियानुमानधादश्च सामान्यलक्षणे विस्तरेण निरस्तः ।
 यत्नेन शक्यनुमानमपि व्युदस्तं वेदितव्यम् । पुरा च सविस्तरमतीन्द्रिय-
 शक्तिनिराकरणं कृतमेव ।

तेनादृष्टक्रियाशक्तिस्वलक्षणमिति क्षमम् ।
 नेदं सामान्यतोदृष्टमिति पूर्वोक्तमेव तत् ॥
 इति मत्सुपि धत्तौ वा प्रत्यये वर्तमाने
 विविधमिदमिहोक्तं युक्तमेवानुमानम् ।
 परकविरचितानां लक्षणाणां त्यमुष्मि-
 न्सति न भवति शोभा भास्वतीवेन्दुभासाम् ॥
 चोद्भोक्तप्रतिबन्धदूषणदिशा तल्लक्षणं दूषित
 भूयोदृष्टमितान्वयैककरणं शोच्यं पुनः शायरम् ।
 सांख्यानं तु कुतो ऽनुमानघटनोपादानरूपा यत-
 स्तेषां जातिरसौ च तद्विकृतिवद्विज्ञेति दुःस्थो ऽन्यथः ॥

इदमिदानीं चिन्त्यते । यदेतदिन्द्रियादिसन्निकर्षजत्यादिना लक्षित-
 मस्मदादिप्रत्यक्षं तत्किल प्रायशो वर्तमानकालविशिष्टवस्तुविषयम् । ग्रथमि-
 दमनुमानमपि किं तद्गोचरमेव किं वा कालान्तरपरिच्छेदे ऽपि क्षममिति तदु-
 च्यते । चिकालविषयमनुमानमिति । कस्मात् चेकान्ययद्वात् चिकालयुक्ता अथा
 अनुमानेन गृह्यन्ते । भूया नदीपूरेण पृष्ठिरनुमीयते सैव भविष्यन्ती मेघो-
 न्नत्या धूमेन वर्तमानो ऽग्निरिति । अतश्च यन्मीमांसतेह्यते चोदना हि
 भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यथदितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थं शक्यो-
 त्ययगमयितुं नान्यदिति तदयुक्तम् । चोदनाशतप्रमाणान्तरस्याप्येवंजातीय-
 कविषयत्वोपपत्तेः । प्रत्यक्षमपि योगिनां चिकालविषयमुक्तमस्मदादीनामपि

क्व चिदिति । अथ चोदयन्ति । काले सति चैकान्यग्रहणं चिन्त्यं स एव तु
दुरुपपादः तदभावे कस्य वर्तमानादिविभागो निरूप्यते ।

न तावद्गृह्यते कालः प्रत्यक्षेण घटादिवत् ।
चिरत्तिग्नादिवोधो ऽपि कार्यमाशवलम्बनः ॥
न चामुनेव लिङ्गेन कालस्य परिकल्पना ।
प्रतिबन्धो हि दृष्टो ऽथ न धूमज्वलनादिवत् ॥
प्रतिभासाऽतिरेकस्तु कथं चिदुपपत्स्यते ।
प्रचितां कां चिदाश्रित्य क्रियाक्षणपरम्पराम् ॥
न चैष ग्रहनक्षत्रपरिस्पन्दस्वभावकः ।
कालः कल्पयितुं युक्तः क्रियातो नापरो ह्यसौ ॥
मूहूर्तयामाहोरात्रमासर्त्विजनवत्सरैः ।
लोके कालनिकैरेव व्यवहारो भविष्यति ॥
यदि त्वेको विभुर्नित्यः कालो द्रव्यात्मको मतः ।
अतीतवर्तमानादिभेदव्यवहृतिः कुतः ॥

एवमाक्षिप्रे सति ।

प्रत्यक्षगम्यतामेव के चित्कालस्य मन्वते ।
विशेषणतया कार्यप्रत्यये प्रतिभासनात् ॥
क्रमेण युगपत्क्षिप्रं चिरात्कृतमितीदृशः ।
प्रत्यया नावकल्पन्ते कार्यमाशवलम्बनाः ॥
न हि विषयातिशयमन्तरेण प्रतिभासातिशयो ऽवकल्पते ।
अरूपो नन्वयं कालः कथं गृह्येत चक्षुषा ।
रूपमेव तदारूपे कथं गृह्येत श्रुत्या ॥
कथं वा रूपवन्तो ऽपि परोक्षाः परमाणवः ।
तस्मात्प्रतीतिरन्वेष्ट्या किं निमित्तपरीक्षया ॥

ननु द्रव्ये ऽयं नियमो न रूपादौ । द्रव्ये ऽपि नायं नियमः यदूप-
घतप्रत्यक्षमिति येन परमाणूनां तथाभावः स्यात् । किं नु यत्प्रत्यक्षं
तदूपघदिति । तदुक्तम् । 'अथाणां प्रत्यक्षत्वरूपशत्वद्रव्यत्वादीनीति' । नेदं

दैविकं वचनं यदनतिक्रमणीयम् । न च वचनेन प्रत्यक्षत्वमप्रत्यक्षत्वं वा व्यधस्याप्यति प्रत्यक्षत्वं ह्येन्द्रियकप्रतीतिविषयत्वमुच्यते तच्चेदस्ति कालस्य नीरूपस्यापि प्रत्यक्षता केन धार्यते । ह्यपित्वं तद् द्रव्याणामस्तु तथा दर्शनात् ।

न चानुद्धाटितावस्य चिप्रादिप्रत्ययोदयः ।

तद्वाधानुविधानेन तस्मात्कालस्तु चाक्षुषः ॥

स्यतन्त्र एव तर्हि घटादिवत्कस्मान्न गृह्यते काल इति चेद्वस्तुस्वभाव एव न पर्यनुयोगार्हः । ह्यपिद्रव्यविशेषणतां गतस्य तस्य ग्रहणं न दण्डादिवत्स्वतन्त्रस्यापीति गगनादेस्त्यन्यविशेषणतया ऽपि न ग्रहणमस्तीति तस्याप्रत्यक्षत्वं न त्यरूपत्वात् । अथ घटेद् विशेषणस्यापि रूपयत एव दण्डादेः चक्षुषा ग्रहणं न कालादेरिति तदयुक्तम् । अरूपस्यापि सामान्यादेर्विशेषणस्य चक्षुषा ग्रहणात् । द्रव्ये नियम इति चेद् उक्तमत्र यदेव नियनकरणकायगमगोचरे संचरति तदेव चाक्षुषं रूपयद्रूपं वा द्रव्यमद्रव्यं वेति । एवं गुह द्रव्यमिति कालस्यरादौ प्रतिभासाद्गुहत्वमपि प्रत्यक्षं न पतनानुमेयमेव ।

तस्मात्स्वतन्त्रभावेन विशेषणतया ऽपि वा ।

चाक्षुषज्ञानगम्यं यत्तत्प्रत्यक्षमुपेयताम् ॥

अत एव प्रत्यक्षः कालः । एवं समानन्यायत्यात्पूर्वोपरादिप्रत्ययगम्या दिगपि प्रत्यक्षा वेदितव्येति । अन्ये मन्यन्ते । दण्डो दण्डतो नीलमुत्पलमिति यद्विषयातिरेकस्याग्रहणात्प्रत्ययातिशयस्य च परोक्षकालपक्षे ऽपि तत्कारणरूपस्योपपत्तेरनुमेय एव कालः ।

अप्रत्यक्षत्वमात्रेण न च कालस्य नास्तिता ।

युक्ता पृथिव्यधोभागचन्द्रमःपरभागवत् ॥

अप्रतिभासमानो ऽपि कालः संस्कार इवेन्द्रियसदृशरितः प्रत्यभिज्ञां चिप्रादिप्रतीतिं जनयिष्यति कृतश्च प्रत्यक्षनक्षत्रे महान्कलिः किं विषयमेदादेव प्रतिभासभेदः उतोपाश्रभेदादपीति तद्वत् पुनस्ताद्विमर्देन ।

प्रमाणमिति निर्णीतं प्रत्यक्षं सविकल्पकम् ।

तस्मान्न कल्पनामाद्यं चिरत्तिप्रादिसंविदः ॥

न च संपरिदृश्यमानकारणविनिर्मितत्वमुपपद्यते क्रियमाणस्य पटादेः
कार्यस्य तदुत्पादस्य च तन्तुसुरीवेमशलाकाकुविन्दादिकारणवृन्दस्य साम्ये
ऽपि क्व चित्तूणे कृतं क्व चिच्चिरेण कृतमिति प्रतिभासभेददर्शनान्निमित्तान्तरं
चिन्तनीयम् । ननु परिस्पन्दादिक्रियाभेद एवाद्यं निमित्तं कारित्वपरिस्पन्दश्च-
सुरः कारिवन्मन्थर इति क्व चित्त्विप्रबुद्धिः क्व चिच्चिरबुद्धिरिति । नैतद्वारु ।
परिस्पन्दगतयोरपि चासुर्यमान्यर्थयोर्निमित्तान्तरकार्यत्वात् । परिस्पन्दे ऽपि
चिरेण गच्छति शीघ्रं धावतीति चिरत्तिप्रादिप्रतीतिर्दृश्यते । आह । न देक-
दतादिपरिस्पन्दनिबन्धनाः क्रमाक्रमादिप्रत्ययाः किं तु यहनक्षत्रादिपरिस्प-
न्दनिबन्धनाः । स एव च यहनारादिपरिस्पन्दः काल इत्युच्यते । तत्कृत एवाद्यं
यामाहोरात्रमासादिव्यवहारः । तस्य स्वत एव भेदादोषाधिकभेदकल्पनात्क्रियो
न भविष्यति । भेदपरिच्छेदे नालिकाप्रहारादिरुपायः इयती नालिका इयन्मू-
हूर्तम् इयान्प्रहरः इति । तथैकस्मिन्मूहूर्ते प्रहरे वा निर्वर्त्यमानेषु बहुषु कार्येषु
युगपदिति भवति मतिः । मूहूर्तान्तरापेक्षेण क्रमेणेति । तस्माद्बुद्ध्यादिपरिस्पन्द
एव तैस्तेर्निमित्तेरुपलक्ष्यमाणप्रमाणः काल इति । कालविदश्च ज्योतिर्गणका-
स्तएवेन बुध्यन्ते । तदसंप्रतम् । चन्द्रादियहपरिच्छेदे ऽपि क्रियादिप्रती-
तिदर्शनात् ।

चिरेणास्तं गतो भानुः शीतांशुः शीघ्रमुद्गतः ।

उदिताधिष दृश्येते युगपद्भौमभार्गवो ॥

इति दृश्यते प्रतिभासः । न च यहान्तरपरिस्पन्दकारणक एव शक्यते
धक्तुमनवस्याप्रसङ्गात् । तस्मान्न यह्यादिपरिस्पन्दः कालः किं तु घस्त्वन्तरं
यत्कृतो ऽयं क्रमादिव्यवहारः । ननु भवत्कल्पितो ऽपि कालः किं स्वत एव
क्रमस्वभावः हेत्वन्तराद्वा । स्वतस्तस्य तत्स्वभावत्वे कार्यस्यैव पटादेः परि-
दृश्यमानस्य तत्स्वभाव्यं भवतु किं कालेन । हेत्वन्तरपक्षे त्वनवस्था तस्यापि
हेत्वन्तरापेक्षत्वादिति । तदेतद्वालिशचोदाम् । शुक्रगुणादाघप्येत्रं धक्तुं शक्य-
त्वात् । गुणस्य स्वतः शुक्रस्वभावत्वे द्रव्यस्यैव तद्भवतु किं गुणेन गुणान्त-

रकल्पने त्वनवस्येति । अथ तत्र तथा दर्शनाद्भेदो चेद्यं तदिहापि समानम् । कार्येषु षटादियु निमित्तान्तरकृतं क्रमादिव्यवहारो निमित्तान्तरे निमित्तान्तरं न मृग्यमिति । तस्मादस्ति युगषटादिव्यवहारहेतुः कालः । अतश्चैवम् ।

दृष्टः परापरत्वस्य टिङ्कृतस्य विपर्ययः ।

युवस्यविरयोः सो ऽपि विना कालं न सिध्यति ॥

दूरतरदिग्बन्धो देवदत्तादिः पर इति प्रतिभासते निकटदिग्बन्धस्त्वु अपर इति । तदत्र न कालव्यतिरिक्तं कारणमुपपद्यते इत्युच्यते । अनुमीयते कालः । स चायमाकाशवत्सर्ववैरुः कालः यथा ऽऽकाशलिङ्गस्य शब्दस्य सर्वत्राविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्चैकः कालः । सर्वत्र तद्भावहारद्विभुः । अयथाश्रयानुपलम्भाद् निरवयवः । अनाश्रितश्वानाश्रितत्वादेव द्रव्यम् । अत एवावयवविभागादिनाश्रयानुपपत्तेर्नित्य इति । नन्वेव चैकत्वात्कालस्य कुतो वर्तमानादिविभागः तदभावात्कथं चिकालविषयमनुमानमुच्यते । उच्यते न तान्विकः कालस्य भेदो वर्तमानादिः । किं त्वसन्नयसौ व्यवहारसिद्धये केन सिद्धुपाधिना कल्प्यते । कः पुनरसनुपाधिः क्रियेति ब्रूमः । ननु तस्या अपि न स्यते । वर्तमानादिभेदः तद्भावे वा सैव तथा भवतु किं कालेन । मैवम् । उत्पत्तिस्थितिनिरोधयोगिफलावच्छेदेन नानाव्यपकरणस्यैवात्मिकापि क्रियेत्युच्यते सा वर्तमानादिभेदवती च । तथा हि । स्यात्पृथग्यथात्प्रभृति आ तदवतरणादुत्पद्यमानैदानाद्यफलावच्छेदात्क्रिया वर्तमानोच्यते पचतीति तदवच्छेदाद् घटाकाशवत्कालो ऽपि तावान् वर्तमान इत्युच्यते । अभिनिर्गतफलावच्छेदात्प्रापरिस्थन्दसन्ततिरतीता भवति अपादीदिति तदवच्छेदात्कालो ऽप्यतीत उच्यते । अनारब्धफलावच्छेदाद्विद्यमानो क्रियोच्यते पचतीति तथा कालो ऽपीत्येव सोपाधिः । फलेन एव वर्तमानादिव्यवहारः । अतएव यदुच्यते वृत्तात्पततः पणस्य भूतभावव्यन्तावधानेन दृश्येन न वर्तमानः तस्माद्वर्तमानः कालो नास्तीति तदसत्त्वम् । अथयद्भ्रमत्वाभावात्कालस्य । न ह्यध्यथ्यङ्गः कालभेदः किं तु यथोक्तक्रमेण क्रियायद्भ्रम इवेति । क्रियापरिकल्पितभेदनिवन्धनरथाय वृत्तलयाकाशरूपाणां लिङ्गामूर्तव्यापारोपासत्यंघनस्यत्सरयुगमन्वन्तरकल्पव्यय-

हार इत्यले प्रसङ्गेन । तिथ्यादिभेदाधधारणं ॥ वैदिककर्मप्रयोगाङ्गम् । पौर्ण-
मास्यां पौर्णमास्यां यजेत अमावस्यायाममावस्यायां चेति । एवं वसन्ताद्यु-
भेदो ऽपि तदङ्गं वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीत गीष्मे राजन्यः शरदि
वेश्यः वर्षासु रथकार इति । स चायमृतुतिथ्यादिविभागः क्रिययैव ज्योतिः-
शास्त्रोपदिष्टविशिष्टराशिसंस्तृष्टचन्द्रादियहगतया लक्ष्यते लौकिकेन च लक्ष्मणै-
तेन तेनेति । तद्यथा ।

चञ्चुचुम्बिताताम्रचूताङ्कुरकदम्बकेः ।

कथ्यते कोकिलैरेव मधुर्मधुरकूजितैः ॥

दिवाकरकरालासपातनिर्दग्धवीरुधः ।

मार्गः समल्लिकामोदा भवन्ति गीष्मशंसिनः ॥

शिखण्डमण्डनारब्धोदृण्डताण्डयडम्बरैः ।

प्रावृडाख्यायते मेघमेदुरैर्मेदिनीधरैः ॥

मौक्तिकाकारविस्तारितारानिकरविचितम् ।

शरत्पिशुनतां याति यमुनाम्भोनिभं नभः ॥

आयामियामिनीभोगसफलाभोगविभ्रमाः ।

हेमन्तमभिनन्दन्ति सोपमाणस्तहणीस्तनाः ॥

आस्कन्दनदलत्कुन्दकलिकोत्करदन्तुराः ।

घदन्ति शिशिरं घातास्तुपारकणकर्कशाः ॥

तस्मादेको ऽप्ययं कालः क्रियाभेदाद्विभियते ।

यतेन सदृशन्यायान् मन्तव्या दिक्वमर्चिता ॥

पूर्वपश्चिमादिप्रत्ययानां केवलपृष्ठादिप्रत्ययवेलक्षणेन कारणान्तरा-
नुमानात् । दिग्लिङ्गाविशेषादेकत्वे ऽपि दिशो दशविधाः । प्रदक्षिणावर्तपरिघर्त-
मानभार्तण्डमण्डलमरीचिनिचयचुम्ब्यमानकाञ्चनाचलकटकसंयोगोपाधिकृतः
पूर्वपश्चिमादिभेदः कल्प्यते । पूर्वा पूर्वदक्षिणा दक्षिणा दक्षिणपश्चिमा पश्चिमा
पश्चिमोत्तरा उत्तरा उत्तरपूर्वा अद्यस्तनी ऊर्ध्वा चेति । देवतापरिग्रहयथा
पुनरप्येव दिग्दशधोच्यते । ऐन्द्री आग्नेयी याम्या नेर्क्षती चाहणी यावध्या
कोवेरी ऐशानी नागीया ब्राह्मी चेति । ननु च येनैव प्रत्ययेन प्रत्ययेण लिङ्गेन

वा सता दिक्कालाववगम्येते तेनैव तयोर्भेदग्रहणात्कथमेकत्वं तदवगमसम-
 यण्य तथा भेदप्रतिभासात् । उक्तमच सर्वत्र तत्प्रत्ययाविशेषादिति । व्यत्य-
 यदर्शनाच्च यैवैकत्र पूर्वा दिक्चेवान्यत्र दक्षिणेति गृह्यते प्राग्भागो यः सुरा-
 ष्टाणां मालवानां च दक्षिण इति । काले ऽपि चिरक्षिप्रादिष्विभागश्चाव्यवस्थित
 एव दृश्यते यो हि अनागत इति परिस्फुरति कालः स एव वर्तमानो भवति
 भूतो भवति च । तथा च चिरमपि शीघ्रीभवति शीघ्रमपि चिरीभवति ।
 तस्मात्तद्वेदे ऽप्योपाधिक इति सिद्धम् ।

समानतन्त्रे दिक्कालौ चैतत्त्वेन विचिन्तितौ ।

१

तत्रेह लिख्यते लोके द्वेष्या हि बहुभाषिणः ॥

सिद्धः कालश्चाक्षुषो लैङ्गिको वा तन्नानात्वं सिद्धमौपाधिकं च ।

तस्माद्युक्तं निश्चिकाय चिकालयाहीत्येवं सूचकारो ऽनुमानम् ॥

अनुमानानन्तरमुपमानं विभागसूत्रे पठितमिति तत्क्रमेण तस्य
 लक्षणमुच्यते ।

प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम् ॥ ६ ॥

अथ वृद्धनैयायिकास्तावदेवमुपमानस्यरूपमावधत्ते । संज्ञामंघ्रिसम्ब-
 न्धप्रतीतिफलं प्रसिद्धेतरयोः साहचर्यप्रतिपादकमतिदेशयाम्येवमुपमानम् ।
 गवयार्थो हि नागरको ऽनवगतगवयस्वरूपस्तदभिधमारण्यकं पृच्छति की-
 दृगवय इति स तमाह यादृशो गोस्तादृशो गवय इति । तदेतद् यास्यम-
 प्रसिद्धस्य प्रसिद्धेन गवा सादृश्यमभिदधत्तद्द्वारकमप्रसिद्धस्य गवयसंज्ञाभि-
 धेयस्यं चापयतीत्युपमानमुच्यते । ननु शब्दस्यभावस्यादस्याप्रोपदेशः शब्द
 इत्यनेन गतार्थत्वान्नेदं प्रमाणान्तरं भवेत् । न च संज्ञामंघ्रिसंघ्नपरिच्छेद-
 फलत्वेन प्रमाणान्तरता यत्कस्या फलयेच्चिन्त्येण प्रमाणानन्त्यप्रसङ्गात् । लौकि-
 कानि हि घषनानि येदिकानि च विधिनिषेधयोधकानि नानाफलान्यपि
 भवन्ति न शब्दतामतिरामन्ति । उच्यते । यत्र शब्दप्रत्ययादेव तात्प्रदेगु-
 पुस्त्यप्रत्ययादेव वा अर्थतयात्यमुपायानारानपेक्षनयगम्यते स चागम एव
 तात्प्रतदर्थप्रतीतिः । यत्र तु पुरुषः प्रतीत्युपायमपरमुपदिशति तत्र तात् प्रयो-
 पायात्तदर्थोपधारणम् । उपायमात्रागममे तु शब्दप्रत्ययापारो यदा परार्थानुमाने ।

अग्निमानयं पर्वतो धूमवत्वान्महानसवदिति । अत्र हि न पुरुषोपदेशविश्वा-
सादेव शैलस्य कृशानुमतां प्रतिपत्ता निमित्तान्तरनिरपेक्षः प्रतिपद्यते अपि
तु तदवबोधकधूममाख्यलिङ्गसामर्थ्यादेव । तद्विह यद्याटविको नागरकाय गव-
यार्थिने तदवगमोपायं प्रसिद्धसाधर्म्यं नाभ्यधास्यतर्हि तदुपदेश आगमे
एव अन्तरभविष्यत् । तदुपदेशानु तत एव तदर्थान्वगम इति सत्यंपि
शब्दस्यभावत्वे प्रमाणान्तरमेवेदम् । प्रतिपत्ता ऽपि नागरको नारण्यकृया-
क्यादेव तं प्राणिनं गवयशब्दवाच्यतया बुध्यते किं तु साहचर्यं प्रसिद्धेन
गवा तस्य पश्यति । किमारण्यकवाक्येन न संप्रत्ययो नागरकस्य । न ब्रूमो न
संप्रत्यय इति किं तु साहचर्यमुपायान्तरं तदवगतावसावुपदिष्टवानिति ततो
ऽवगतिर्भवन्ती न निन्देत्तुं शक्यते इति न शाब्दी सा प्रतीतिरपि त्वौप-
मानिकीति वचनमपि भवद्विदमुपमानं प्रमाणान्तरमिति युक्तम् । भाष्या-
क्षराण्यपि चैतन्पक्षसाध्यच्छायामिव घटन्ति लक्ष्यन्ते । तानि तु ग्रन्थगोत्व-
भयाच्च योज्यन्ते इत्यलं प्रसङ्गेन । अदात्मनास्तु व्याचक्षते श्रुतातिदेशवा-
क्यस्य प्रमातुरसिद्धे पिण्डे प्रसिद्धपिण्डसाहचर्यज्ञानमिन्द्रियजं संज्ञासंज्ञिसंब-
न्धप्रतिपत्तिफलमुपमानम् । तद्वीन्द्रियजनितमपि धूमज्ञानमिव तदगोचरप्रमे-
यप्रमितिसाधनात्प्रमाणान्तरम् । श्रुतातिदेशवाक्यो हि नागरकः कानने
परिभ्रमन् गोसदृशं प्राणिनमवगच्छति ततो वनेचरपुरुषकथितं यथा गौस्तथा
गवय इति वचनमनुस्मरति स्मृत्वा च प्रतिपद्यते अयं गवयशब्दवाच्य इति ।
तदेतत्संज्ञासंज्ञिसंबन्धज्ञानं तज्ज्ञानमित्युपमानफलमित्युच्यते ।

प्रत्यक्षं तावदेवेतद्विषये न कृतश्रमम् ।

घनस्यगध्याकारपरिच्छेदफलं हि तत् ॥

अनुमानं पुनर्नात्र शङ्कामप्यधिरोहति ।

क्व लिङ्गलिङ्गिसंबन्धः क्व संज्ञासंज्ञितामतिः ॥

आगमादपि तत्सिद्धिर्न घनेचरभाषितात् ।

तत्कानं संज्ञिनो नास्ति गवयस्य हि दर्शनम् ॥

संज्ञासंज्ञिनोरत्र परिच्छेदे सति तत्संबन्धः भुङ्क्ते भयति नान्यथा ।
अत एव प्रत्यक्षपूर्वकं संज्ञाक्रमेत्याचक्षते । एतदाक्षिपति ।

ननु भागरक्तप्रश्नमनुरुध्य घनेचरः ।
 द्रूते ऽतिदेशकं घाक्यं यथा गौर्गवयस्तथा ॥
 अस्यायमर्थो यस्य त्वं गोसादृश्यं निरीक्षसे ।
 तमेव गवयं विद्याः स चायं सञ्चिनो गहः ॥
 संबन्धकारणं चेह विशेषेण न युज्यते ।
 आनन्त्यात्किं तु सामान्ये तच्चेत्यमवधारितम् ॥
 प्रत्यक्षपूर्वकं सञ्चाक्रमेति न हि वैदिकी ।
 चेदना किं त्ववच्छेदः सञ्चिनो ऽपि विवक्षितः ॥
 स तु प्रत्यक्षतो घा ऽस्तु प्रमाणान्तरतो ऽपि घा ।
 स्मर्यमाणो ऽपि चार्थोस्ति संकेते कारणं क्व चित् ॥
 यो ऽसौ तत्र त्वया दृष्टः प्राणी स हसहचरते ।
 क्व चित्तु कैश्चिन्निर्दिश्य परोक्षमुपलक्षणेः ॥
 सञ्चिनं व्यवहर्तारस्तत्र सञ्चां नियुञ्जते ।
 दन्तुरो रोमयः श्यामो घामनः पृथुनोचनः ॥
 यस्तत्र चिपिटग्रीयस्तं चैवमवधारयेः ।
 श्वमत्रापि गोपिण्डसारूप्येणोपलक्षिते ॥
 घाचो घाचक्रसंबन्धबोधनं नैव दुर्घटम् ।
 अथ सोपपन्ना घाक्याद्बुद्धिरित्यभिधीयते ॥
 उपपन्ना ऽपि संबन्धे न कश्चिदनुभूयते ।
 यस्त्वस्ति गवयाकारं प्रति कौदुगसाधिति ॥
 सो ऽपि प्रत्यक्षतो दृष्टे गवये विनिवर्तते ।
 प्रत्यक्षागमसिद्धे ऽर्थे तस्मान्मानान्तरेण किम् ॥

अत्राहुः । नाटविकरटितवाक्याद्विस्पष्टः सञ्चासञ्चिसंबन्धप्रत्ययो भवि-
 तुमर्हति सञ्चिनस्तदानीमप्रत्यक्षत्वात् । यद्यपि गोसारूप्यविशिष्टतया तदव-
 गम उपपादितः तथा ऽपि सोपपन्नेव भवति तदानीं बुद्धिः ।

न निराकाङ्क्षताबुद्धिस्तदानीमुपजायते ।
 तदुत्पादनपर्यन्तः शब्दव्यापार इष्यते ॥

न चासौ निर्वहत्यत्र वाच्यसंवित्यपेक्षणात् ।
 शब्देन तदनिर्वाहान्न स्वकार्यं कृतं भवेत् ॥
 संबन्धप्रतिपत्तिश्च सामान्ये यदि येष्यते ।
 तदप्यविदितव्यक्ति न सम्यगवधारितम् ॥
 गवयाकारवृत्तिश्च तदानीं वुद्बुत्प्रभवः ।
 संबन्धे ऽपि ह्यधिष्ठाने दधाति श्यामलां धियम् ॥
 प्रत्यक्षपूर्वकं तस्मात्संज्ञाकर्मैति गीयते ।
 क्व चित्तदेव प्रत्यक्षं स्मृतिद्वारेण कारणम् ॥
 पूर्वदृष्टे कुरङ्गादौ संबन्धो दर्शितो यथा ।
 चेचे प्रत्यक्षवत्सिद्धिर्दन्तुरादिविशेषणैः ॥

इह पुनरतिदेशवचनसमये गोसादृश्यमात्रोपदेशे सत्यपि संज्ञिनि न
 निवर्तते एवोपप्रभवः प्रमाणान्तरपरिच्छेदसापेक्षकसंज्ञिहोपदेशात् । यत्र गोसा-
 दृश्यं पश्यसीति प्रत्यक्षादेव तर्हि उपप्रवो विरंस्यतीति चेद् न । प्रत्यक्षस्ये-
 न्द्रियसन्निकर्षादिस्वभाषस्य संज्ञासंज्ञिसंबन्धबोधकरणासमर्थत्वात् ।

प्रत्यक्षफलमेतत् समर्थे सत्यमिष्यते ।
 तस्यैव च धर्मं भूम उपमानप्रमाणताम् ॥

यथा प्रत्यक्षफलमपि धरणिधरकुहरभुवि धूमदर्शनमनिन्द्रियविभाष-
 सुबोधसाधनत्वादनुमानम् एवं गोसाहृष्यविशेषितविपिनगतगवयापिण्डदर्शन-
 मध्यक्षफलमपि तदनयगतसंज्ञासंज्ञिसंबन्धबोधविधानाद्बुपमानमुच्यते । यथा
 च तत्र पूर्वायगतधूमाम्निप्रतिबन्धस्मरणं सहकारितामुपैति तथा इहापि पूर्व-
 श्रुतारण्यकवाक्रयार्थस्मरणम् । यथा तत्र व्याप्रिवेलायामनालीठविशेषा घुष्टिर-
 धुना पक्षधर्मतावलाद्विशेषे व्यक्तियुते अग्निरिति तथा ऽथाप्यनयगतया-
 च्यविशेषाद्वाग्वाद्बुद्धिरिदानीं वाच्यविशेषे दृष्टे निरुपप्रया जायते अयं स गवय-
 शब्दाभिधेय इति । नैतावता ऽनुमानमेशेदमित्याशङ्कनीयम् अनर्पेक्षतधर्मा-
 न्वयव्यतिरेकादिसामयीकस्य तत्प्रत्ययोत्पादात् ।

तस्मादयं स गवयो नामेत्येवंविधा भतिः ।
 उपमानैकजन्येव न प्रमाणान्तरोद्भवा ॥

न चैषा नास्ति संदिग्धा बाध्यते कल्पनामात्रं वेति सर्वथैतस्याः प्रमितेः साधनमुपमानं प्रमाणमिति सिद्धम् । तद्विदमाह प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम् । प्रसिद्धसाधर्म्यादिति कर्मधारयः तृतीयासमासो बहुव्रीहिर्वा । प्रसिद्धं च तत्साधर्म्यं प्रसिद्धेन गवा वा साधर्म्यं गवयस्य प्रसिद्धं वा साधर्म्यं यस्य स प्रसिद्धसाधर्म्यं गवयः तस्मात्प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम् । साध्यः संचिसंबन्धः तस्य साधनं बोधनं संज्ञासंचिसंबन्धज्ञानं वा साध्यं तस्य साधनं जननमित्यर्थः । एवं प्रसिद्धसाधर्म्यज्ञानमुपमानं फलं संज्ञासंचिसंबन्धज्ञानमित्युक्तं भवति ।

साध्यसाधनशब्देन करणस्य प्रमाणात् ।

ब्रवीत्येतन्न मन्तव्यं सर्वत्र परिभाषितम् ॥

अत एव मध्ये लिखितमिदं यदुभयतः प्रमाणलक्षणानि व्याप्यतीति ।

अत्यन्तप्रायसाधर्म्यविकल्पादिनिबन्धनः ।

विप्रः सूत्रकृतः साक्षादुपमानस्य विप्रवः ॥

येन सदृशप्रतीतिर्जन्यते तत्सदृशमिति किमत्यन्तसादृश्यादिविकल्पेः ।

अभिन्नप्रत्यये हेतुर्यथा सामान्यमुच्यते ।

सदृशप्रत्यये हेतुस्तथा सादृश्यमुच्यते ॥

ननूपमानलक्षणमस्मिन् मोक्षशास्त्रे क्लोपयुज्यते । आगमात्साधदात्मज्ञानं मोक्षसाधनं सेतिकर्तव्यताकमवगम्यते । अनुमानादागमप्रामाण्यनिश्चयः । प्रत्यक्षादनुमानस्य व्याप्तिपरिच्छेद इति वयमेवोपदेष्टव्यम् । सत्यमेवम् । उपमानमपि क्व चिद्वयतालम्बादिचोदनार्थानुष्ठाने सोपयोगम् । अनवगतगवयस्वरूपे तदालम्बाभावात् । यथा मुद्गस्तम्भस्तथा मुद्गपर्णातिमुद्गपर्ण्याद्यौपधिपरिज्ञाने ऽपि तदुपयोगि भवति ।

सर्वानुपहृष्टदुःखं च करुणार्द्रमतिर्मुनिः ।

मोक्षोपयोगाभावे ऽपि तस्य लक्षणमुक्तवान् ॥

नन्वेवं सति यागोपघादुपयोग्यन्यदापि बहुपदेष्टव्यं स्यात् । न प्रमाणशास्त्रत्वादस्य प्रमाणमेवार्थपरिच्छेदिसाधनमिहोपदिश्यते । तत्रतुर्विधमेव न न्यूनमधिकं चेति निर्णीतम् । प्रमेयं तु मोक्षाङ्गमेवोपदिश्यते इत्यलं

प्रसङ्गेन । जैमिनीयास्तु अन्ययोपमानस्यरूपं धर्षयन्ति । यदा श्रुतातिदेशवाक्यस्य घने गवयपिण्डदर्शनानन्तरं नगरं गतं गोपिण्डमनुस्मरत एतेन सदृशो गौरिति ज्ञानं तदुपमानम् । तस्य विषयः संप्रत्यवगम्यमानगवयसादृश्यविशिष्टः परोक्षो गोः तदृति वा गवयसादृश्यम् । अत एव तज्ज्ञानं प्रत्यक्षजन्यं परोक्षगोपिण्डविषयत्वात् । अश्रुतातिदेशवाक्यस्याभावात् शब्दम् ।

न च स्मरणमेवेदं प्रमेयाधिक्यसम्भवात् ।

गवयेन हि सादृश्यं न पूर्वमवधारितम् ॥

भूयोऽप्यवसामान्ययोगो यद्यपि मन्मते ।

सादृश्यं तस्य तु सप्रिगृहीते प्रतियोगिनि ॥

न चानुमानिकमिदं ज्ञानमनपेक्षितपदादिधर्मादिकस्य भावात् । न च गवयगतं साहचर्यं तत्र लिङ्गमपक्षधर्मत्वात् । नापि गोगतमप्रसिद्धत्वात् प्रतिघातैरुद्देशत्वाच्च । विषाद्याद्यवयवजातमपि न गोगतं लिङ्गमिदानीं घनस्यस्य तद्गहणाभावात् । अगृहीतस्य च लिङ्गत्वानुपपत्तेः । गवयगतमपि तदलिङ्गमेव पूर्ववदपक्षधर्मत्वात् । तस्मान्गवयसादृश्यविशेषितनगरगतपरोक्षगोपिण्डज्ञानं काननवर्तिनः प्रमातुः प्रमाणात्तरं भवतीत्यभ्युपगन्तव्यम् । तद्विदमनुपपन्नम् । एवंविधप्रतीत्यभावात् ।

प्रसिद्धेन हि सादृश्यमप्रसिद्धस्य गम्यते ।

गवा गवयपिण्डस्य न तु युक्तो विपर्ययः ॥

तथा हि । अश्रुतातिदेशको नागरकः कानने परिभ्रमन्नदृष्टपूर्वै गोसदृशं प्राणिनमुपलभमान एव बुद्धयते ब्रवीति च अहो नु गवा सदृश य ए फश्चन प्राणीति । न त्वनेन सदृशो गौरिति ज्ञानमभिधानं वा तदानीं कस्य चिदस्तीति अतःप्रमितेरेवाभावात्किं प्रमाणाचिन्तया । भवतु वैषा बुद्धिरनेन सदृशो गौरिति तथा ऽपि स्मृतित्वाच्च प्रमाणाफलम् । नन्वच गोपिण्डमात्रे सत्यं स्मृतिरेवैषा सम्प्रत्यवगतगवयसादृश्यविशिष्टत्वं तु तस्य पूर्वमनुपलब्धमधुनेव गम्यते इति न तस्मिन्नेषा स्मृतिः । मैवम् । गवयसादृश्यस्यापि तत्र पूर्वं गहणात् । नन्वनवगतगवयेन गवि गवयसादृश्यमवगतमिति चित्रम् । व्यक्तितिरस्कृतस्य गहणात् । नन्विदमपि चित्रतरं गृहीतं च व्यक्तितिरस्कृतं

चेति व्यक्तिर्हि गृहणमेव तत्तिरस्कारे च नास्त्येव गृहणम् । उच्यते । नेत-
दपि चित्रम् । तथा हि वने गवयमालोक्य नागरको न करेणुमनुस्मरति न
करभं न तुरङ्गम् अपि तु विशिष्टमेव पिण्डं न च निर्निबन्धनमेवेदं विशिष्ट-
विषयस्मरणमुत्पत्तुमर्हति । तस्माद्यथैव परिदृश्यमानापिण्डसादृश्यं पूर्वमत्रगतं
स एव पिण्डो ऽस्मिन्दृश्यमाने स्मरणपथमवतरति नेतर इति । सादृश्यगृह-
णमसंबेदात्मानमप्यभ्यस्तविषयाविनाभायस्मृतिबलात्परिकल्प्यते । पूर्वं च गव-
यगृहणाद्विना गवयसदृशीयं गौरिति यामीणस्यानुभवो न भवतीति व्यक्ति-
तिरस्कृतं तत्सादृश्यगृहणमुच्यते इति न किं चिच्चित्रम् । तस्मात्स्मृतिरेवेयं
तथा हि प्रतीतिः अनेन सदृशो गोः मया नगरे दृष्ट इति । न त्वद्येतत्स-
दृशो गौर्दृश्यते इति बुद्धिः । ननु प्रतियोगिगृहणाद्विना कथं याम्यस्य सादृ-
श्यगृहणम् । अथ भवतेजात्मनः प्रतिकूलमभिहितम् ।

सामान्यवच्च सादृश्यमेकेकत्र समाप्यते ।

प्रतियोगिन्यदृष्टेपि तस्मात्तदुपलभ्यते* ॥

स च भूयोऽथयथसामान्ययोगो ऽगृहीतगवयेनापि नागरकेण गृहीतुं
शक्यते । अथ तदा तद्गृहणे ऽपि सति न तस्य सदृशप्रत्ययः । न तर्हि भूयो-
ऽथयथसामान्ययोगः सादृश्यम् । यथोक्तं सादृश्यं सदृशप्रत्ययहेतुत्वमेव
सादृश्यम् । भूयोऽथयथसामान्ययोगे च तल्लक्षणे चित्तादायव्याप्तिः । अतिव्या-
प्तिश्च प्राण्यन्तरेषु विसदृशेष्वपि तद्वयससामान्यानां सुरादीनां भावात् ।
भूयस्त्वं तु कियतेषामिति न विद्वः । प्रायता सदृशप्रत्ययोत्पत्तिरिति चेत् तर्हि
सदृशप्रत्ययहेतुत्वमेव सादृश्यमस्त्वित्युक्तम् । तस्माद्गवयदर्शनात्पूर्वमपि
गव्यनभिश्यत्ससादृश्यगृहणोपपत्तेः स्मृतिरेवेयम् । अथ मतं यथा नैयायि-
कानामतिदेशात्प्रथेलायां सोपपत्ता संज्ञाषष्ठिसंबन्धबुद्धिरुपमानं निरुप-
धीभवति गणमिष्टमपि या ऽसौ पूवे व्यक्तितिरस्कृता गवि गवयसादृश्यबुद्धि-
रभूत्सेदानीमुपमानाद्भक्तीभविष्यतीति । नेतदस्ति । गवययाहिणा प्रत्यक्षेणैव
तत्स्पष्टतासिद्धेः यथा भवद्विनैयायिका ठक्ताः अथत्यधिकृता का चित्रत्यवा-
देय सा भवेदिति । तथा नैयायिका अपि गुप्मान्वश्यन्ति । ननु धनस्यप्रमातुर्ग-

धयविषयं प्रत्यक्षं कथं गामजतिनि गवि सादृश्यबुद्धेः स्पष्टतामादधीत । किं कुर्मस्तद्वर्शनानन्तरं सुस्पष्टतत्सादृश्यविशिष्टगोपिण्डस्मरणात् । नन्वत एवेद-
मुपमानं प्रमाणान्तरमुच्यते प्रत्यक्षस्य सन्निहितगवयस्वरूपमाचनिष्ठत्वात् ।
परोक्षे च गवयसादृश्यप्रत्ययस्य विस्पष्टस्यान्यतो ऽसिद्धेरिति । उक्तमत्र स्मृति-
रेवेयं तथा ऽवभासनात् । अनधिगतार्थेणाहि च प्रमाणमुपगच्छन्ति भवन्तः ।
भवतु स्मृतिविलक्षणं प्रतीतिः तथा ऽप्यनुमानजन्यत्वात् प्रमाणान्तरमावि-
शति । स्मर्यमाणो गौः धर्मो एतत्सदृश इति साध्यो धर्मः एतदवयवसामा-
न्ययोगित्वात्सन्निहितद्वितीयगवयपिण्डवत् । तदसन्निधाने सामान्येन व्याप्ति-
र्यतय्या । यत्र यदवयवसामान्ययोगित्वं तत्र तत्सादृश्यं यथा यमयोरिति ।
विशिष्टस्य तद्योगस्य हेतुत्वान्नानैकान्तिरुक्तत्वम् । सामान्ययोगो ऽन्यो ऽन्यत्र
सादृश्यमित्युक्तत्वात् प्रतिचार्यैकदेशो हेतुः । अव्युत्पन्नस्य नारिकेलद्वीपधा-
सिनो बालस्य वा तत्रात्ययानुत्पादान्न व्याप्तिरपेक्ष्येण सा प्रतीतिरिति
वक्तव्यम् । तस्मादित्यमनुमानजन्यत्वात्स्मृतित्वाद्वा पूर्वोक्तादसम्भवादेव वा
नेयमवगतिरुपमानकार्येति सिद्धम् । कश्चास्य भग्दुपमानस्य स्वतन्त्रोपयोग
एव ह्याहुर्भवन्तः* ।

अपरीक्षाभिषेकापि लक्षणाणि वदन्नयम् ।

न स्वतन्त्रोपयोगित्यनिरपेक्षाणि जल्पन्ति ॥

ननूक्त एवोपयोग. सौर्यं चरौ द्रव्यदेयतासाहचर्यादानेप्रविध्यन्त-
लाभः आग्नेयो ऽष्टारूपाल इत्युपदिष्टादृष्टेतिरुतंध्यताकलापतया निराका-
ङ्क्षो विधिः सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्र प्रधानमात्रोपदेशाद्वि-
ध्यादिरस्ति न तु विध्यन्त इतिरुतंध्यताऽभिधानम् । न चानितिकर्तव्यताकं
कर्म प्रयोगयोग्यम् । अतः किमीयमितिकर्तव्यताज्ञातमिह गृह्यतामित्यपेक्षया
चरुपुरोडाशयोर्ग्रीह्याद्यौषधसाधनत्वेन द्रव्यसादृश्यात्सूर्यान्वोरश्च तेजस्वि-
तया देयतयोः साहचर्यादानेयेतिकर्तव्यता सौर्यं क्रियते इत्युपमानान्नाम्यते ।
अपि च क्व चित्त्रेदितद्रव्याटाघलभ्यमाने प्रतिनिध्युपादानेन कर्मसमापना-
त्प्रतिनिधिमात्रोपादाने प्राप्ते ग्रीहिसदृशनीजरोपादानमुपमानात्प्रतीयते इति ।
तदाह ।

भिन्ना ऽनुमानादुपमेयमुक्ता सौर्यादिवाक्यैर्न सहायि दृष्टम् ।

सादृश्यतोऽन्यादियुतं कथं नु प्रत्याययेदित्युपयुज्यते नः ॥

प्रतिनिधिरपि चैवं द्रौहिणादृश्ययोगाद्

भवति तदपचारे यत्र नीवारजाते ।

तदपि फलमभीष्टं लक्षणस्थोपमायाः* ।

तदेतदसमञ्जसम् । प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य सादृश्यमवगम्यते इत्येष भव-
द्विसृष्टदृष्टः पन्थाः । विषयंयस्तु आश्रितः । यदप्यदृष्टेन नूतनेनाप्रसिद्धेन गव-
येन घाक्यप्रसिद्धस्य गोः सादृश्यमुपमानात्प्रतीयते इति तदिहापि निर्घातेतिक-
र्तव्यताकेन गोघत्प्रसिद्धेनाग्नेयेन सौर्यस्य गवयघदप्रसिद्धस्य सादृश्यमवगम्यते
न तु गवयेन गोः सौर्येणाग्नेयस्य । तदिह यस्य विध्यन्तार्थिता न तत्रोपमा-
नात्सादृश्यावगमे । यत्र वा तदवगमे न तत्रेति कर्तव्यताथित्वम् । ननु सौर्ये
विध्यन्तार्थिनि प्रतीयमाने द्रव्यद्रव्यतासाकृष्यादेरानेषः स्मरणपथमवतरतीति
तत्र यथासौ विध्यन्तमधिगच्छतीति । यद्यपि स्मरणमात्रात्सिद्धे ऽर्थे क्रिमुप-
मानेन । आग्नेयस्मरणादेव तद्वित्तिकर्तव्यता सौर्ये उपादास्यते । सृष्टिधिशेष-
यद्य विषयाधिक्यादुपमानमुच्यते इति चेत्प्रतिविहितमेतदित्यलं प्रसङ्गेन ।

किं चोपमानप्रतिपादितार्थो न चोदनालक्षणां धिभर्ति ।

तस्मान्न युज्येत ततो ऽधिगन्तुमानेषविध्यन्तविशेषलाभः ॥

प्रतिनिधिरपि चैवं नास्ति नीवारजाते-

र्ने हि भवदुपमानाद् द्रौहिणादृश्यबुद्धिः ।

भवति तु मतिरेषा द्रौहिणस्तत्सदृशा

इति न च फलमस्याः किं चिदस्ति प्रतीतेः ॥

भवत्यङ्गं यागे क्व चन गवयालम्भनमतः

तटाकारघाने प्रतिनिधिविशेषे च कृमिनाम् ।

उपायत्यं गुम्फत्कथितमुपमानं न भजते

परियाह्यं तस्मात्प्रथममुनिगीतं मुमतिभिः ॥

इति द्वितीयमाह्निकम् ॥

* प्रकृतिरपि च सौर्येऽप्यते यत्र चान्दरित तन्व्यार्थिके उपमानपथे अनु-
पादः श्लो. १५ ।

उपमानानन्तरं शब्दस्य विभागसूत्रे निर्देशात् लक्षणं प्रतिपादयितुमाह ।

आप्तोपदेशः शब्दः ॥ ७ ॥

उपदेशः शब्द इत्युच्यमाने पर्यायमात्रोच्चारणादकारके शब्दमात्रे प्रसक्तिरिति प्रत्यक्षसूत्रान् चानपदस्य स्मृतिजनकस्य व्यवच्छेदार्थं चार्थग्रहणस्य संशयविपर्ययजनकनिराकरणाय च व्यवसायात्मकाव्यभिचारपदयोरनुवृत्तिरित्येषमव्यभिचारादिविशेषणार्थप्रतीतिजनक उपदेशः शब्द इत्युक्तं भवति । तदेवंपर्यायमेवोपदेशशब्दं शब्दलक्षणमपेक्षितपूर्वसूत्रोपात्तविशेषणपदके विद्वाचकते । *। गृहणं च लक्षणनिश्चयार्थमाहुः । घ्राणरसनत्वक्त्वक्षुःश्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्य* इत्यत्र भूतग्रहणं घट्यते । एवं हि ऐतिह्यस्य न प्रमाणान्तरता भविष्यति उपदेशरूपत्वाविशेषादिति । अन्ये तु ब्रुवते युक्तमुपदेशपदमेव शब्दलक्षणं युक्तं च तन्निश्चयार्थमाग्रग्रहणं पूर्वसूत्रोपात्तविशेषणपदानुवृत्तिस्तु नोपयुज्यते सामान्यलक्षणानन्तरं विशेषलक्षणप्रक्रमात् । सामान्यलक्षणेन च स्मृत्यादिजनकसकलप्रमाणाभासव्युत्पत्ते कृते सजातीयप्रत्यक्षादिव्यवच्छेद एव केवलमिदानीं वक्तव्यः । तत्र च पर्यायतापर्यायप्रमुपदेशपदमेव युद्धादिपदवदिति किं विशेषणानुवृत्तिकेयेनेति । अपर आह । अनयलम्बितसामान्यलक्षणानुसरणदेन्यमनध्याहृतप्राक्तनविशेषणपदमाप्तोपदेशः शब्दलक्षणं न चाकारकेण शब्दान्तरकारिणा वा स्मृतिजनकेन वा संशयाधायिना वा शब्देन किं विदुपदिश्यते इति निर्वचनसध्यपेक्षादुपदेशग्रहणादेव तन्निवृत्तिः सिद्धा । मिथ्योपदेशे तु रथ्यापुरुषादिवचसि विपरीतप्रतीतिकारिणि प्रसङ्गो न निवर्तते इति तत्प्रतिषेधार्थमाग्रग्रहणम् । ऐतिह्ये गद्यार्थप्रतीतिहेतावप्राप्तमानान्न प्रमाणान्तरत्वमिति । तस्माद्यथाश्रुतमेव सूत्रं शब्दलक्षणार्थं युक्तम् । भवत्वेषम् उपदिश्यते इति कोऽर्थः । अभिधानक्रिया क्रियते । केयमभिधानक्रिया नाम प्रतीतिरिति चेन्ननुपादेरपि तत्करणत्वादुपदेशत्वप्रसङ्गः । स्वसादृश्येन प्रतीतिरिति चेद् विषयस्यापि पादाद्यनुमित्ताद्युपदेशत्वप्रसङ्गः । शब्दे च तदभावादनुपदेशत्वं स्यात् । शब्दावच्छिन्ना प्रतीतिरिति चेद् श्रोत्रस्य तज्जनकत्वादुपदेशत्वप्रसङ्गः । शब्दस्य च स्वावच्छेदेन प्रतीतिजनकत्व-

निषेधादनुपदे शत्वप्रसङ्गादित्यभिधानक्रियास्वरूपानिश्चयान्न तस्याः करण-
मुपदेशः । उच्यते । श्रोत्राद्यह्यस्तुकरणिका तदर्थप्रतीतिरभिधानक्रिया इत्यं
लोके व्यवहारात् । उक्तो ऽभिहितश्च स एवार्थो लोके व्यपदिश्यते । यस्तु तथा-
विधप्रतीतिविषयतां प्रतिपन्नः श्रोत्राद्यह्यस्य वर्णराशेरैवार्थप्रतीतिकरणत्वान्न
तु श्रोत्रप्रत्ययाविषयविशेषः स्फोटात्मा शब्दः । श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे शब्दशब्दः
प्रसिद्धः वर्णो एव च श्रोत्रग्रहणाः । यतो ऽर्थप्रतीतिः स शब्द इति तूच्यमाने
धूमादिरपि शब्दः स्यात् । अगृहीतसाम्यन्धश्च शब्दः शब्दत्वं जहाटर्धप्रति-
पत्तेरकरणात् । ननु प्रतीतिः संविदात्मकत्वान्नाभिधानक्रिया नाम का चिद-
पूर्वा संविदन्या विद्यते तत्करणस्य चोपदेशतायामतिप्रसङ्ग इत्युक्तम् । सत्यम् ।
संविदात्मैव सर्वत्र प्रतीतिः सा चक्षुरादिकरणिका प्रत्यक्षफलं श्रोत्राद्याह्यकर-
णिका ऽनुमानफलम् श्रोत्राद्याह्यकरणिका शब्दफलम् । न हि दृश्यते अनुमीयते
अभिधीयते इति पर्यायशब्दः । तत्प्रतीतिविशेषजनने च शब्दस्योपदेशत्यमु-
च्यते विषयादौ तु तस्य लिङ्गत्यमेवेत्यलं प्रसङ्गेन । आप्तो भाष्यकृता व्याख्यातः ।
आप्त. खलु साक्षात्कृतधर्मा यद्य दृष्टस्यायस्य चित्स्यापयिषया प्रयुक्त उपदेष्टा चेति ।

धर्म इत्युपदेष्टव्यः कश्चिदर्थो विवक्षितः ।

साक्षात्करणमेतस्य यद्यर्थं उपलम्भनम् ॥

न तु प्रत्यक्षेणैव गृहणमिति नियमः अनुमानादिनिश्चितार्थोपदे-
शिने ऽप्यप्रत्यक्षानुपायात् ।

चित्स्यापयिषया युक्त इत्युक्ता धीतरागता ।

उपदेष्टेत्यनेनेक्तं प्रतिपादनकौशलम् ॥

धीतरागो ऽपि मूकादिरुपदेष्टुमशक्तः किं कुर्यात् । यत्कुं शक्तो ऽपि
साक्षात्कृतधर्माप्यधीतरागो न धत्ति तूष्णीमास्ते इति ।

तस्य च प्रतिपाद्ये ऽर्थे धीतरागत्यमिष्यते ।

सर्वथा धीतरागस्तु पुरुषः कुत्र लभ्यते ॥

वृष्यार्थेनैच्छसामान्यं चक्षुष्यं चाप्रलक्षणम् ।

शयं हि लोके ऽप्यप्रोक्तया व्यग्रहारे न नह्यति ॥

येषामपि दोषस्यमाचक्षते तेरपि दोषस्यः प्रतिपाद्यार्थेष्वेव धर्षनीयो
ऽन्यथा लोके दृश्यमानस्याप्रोक्तिनिग्रन्धनम्य व्यग्रहारेण निन्द्यः स्यात् ।

अथ वा वेदप्रामाण्यसिद्धयर्थत्वाच्छास्त्रस्य तत्प्रणेतुराप्तस्येश्वरस्य यथाशुत-
मेवेदं लक्षणं स साक्षात्कृतधर्मैव धर्मस्येश्वरगत्यज्ञोचरत्वात् । चिख्यापयि-
पया प्रयुक्त इति कारुणिक एव भगवानिति वक्ष्यते । उपदेष्टा च वेदाद्याग-
मानां तत्प्रणीतत्वस्य समर्थयिष्यमाणत्वादिति । आह आस्तां तावदेतद्
इदं तु चिन्त्यतां किमर्थमिदं पुनः शब्दस्य पृथग्लक्षणापवर्ण्यते ।

शब्दस्य खलु पश्यामो नानुमानाद्विभिन्नताम् ।
अतस्तल्लक्षणाक्षेपात्त्र वाच्यं लक्षणान्तरम् ॥
परोक्षविषयत्वं हि तुल्यं तावद् द्वयोरपि ।
सामान्यविषयत्वं च संबन्धापेक्षणाद् द्वयोः ॥
अगृहीते ऽपि संबन्धे नैकस्यापि प्रवर्तनम् ।
सम्बन्धश्च विशेषाशामानन्त्यादतिदुर्गमः ॥
यथा प्रत्यक्षतो धूमं दृष्ट्वा ऽग्निरनुमीयते ।
तथैव शब्दमाकर्ण्य तदर्थो ऽप्यवगम्यते ॥
अन्यव्यतिरेको च भवति ऽत्रापि लिङ्गवत् ।
यो यत्र दृश्यते शब्दः स तस्यार्थस्य वाचकः ॥
पक्षधर्मत्वमप्यस्ति शब्द इय यतो ऽर्थयान् ।
प्रकल्पयिष्यते पक्षो धूमो दहनवानिध ॥
तत्र धूमत्वसामान्यं तद्वदत्रापि वक्ष्यते ।
एवं विषयसामर्थीसाम्यादेकत्वनिश्चये ॥
न बिलक्षणतामात्रं किं चिदन्यत्यकारणम् ।
पूर्ववर्ण्यक्रमोद्भूतसंस्कारसहकारिता ॥
पुरुषापेक्षश्रुतित्थं विद्यमानुत्पत्तिक्रमः ।
इत्यादिना विशेषेण न प्रमाणान्तरं भवेत् ॥
कार्यकारणधर्मादिविशेषो ऽत्रापि नान्ति किम् ।
यथेष्टविनियोज्यत्यमपि नान्यत्यकारणम् ।
हस्तसञ्जादिलिङ्गे ऽपि तथाभाषम्य दर्शनात् ॥
दृष्टान्तनिरपेक्षत्वमभ्यास्ते विषये समम् ।
अनभ्यास्ते तु संबन्धस्मृतिसापेक्षता द्वयोः ॥

अनेकप्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वमपि विद्यते ।
 अस्यष्टलिङ्गे कस्मिंश्चिदश्व इत्यादिशब्दयत् ॥
 स्फुटार्थानवसायाश्च प्रमाणाभासतो यथा ।
 लिङ्गे तथैव शब्दे ऽपि नानार्थभ्रमकारिणि ॥
 अपि च प्रतिभामाषे शब्दाज्जाते ऽपि कुष धित् ।
 आप्रवादाद्वलिङ्गेन जन्यते निश्चिता मतिः ॥
 अत एव हि मन्यन्ते शब्दस्यापि विषयितः ।
 आप्रवादाविसंशयसामान्यादनुमानताम् ॥
 किं च शब्दो विषयत्वायमेव प्रामाण्यमश्नुते ।
 न बाह्ये व्यभिचारित्वांतस्यां चैतस्य लिङ्गता ॥

तत्राभिधीयते । द्विविधः शब्दः । यदात्मा यात्र्यात्मा चेति । तत्र या-
 क्यमनयगतसंघन्धमेव यात्र्यार्थमथगमयितुमलम् । अभिनयविरचितश्लोकप्रयोगे
 सति पदसंस्कृतमतीनां तदर्थोपगमनदर्शनात् । अतः संघन्धाधिगममूलप्रयु-
 त्तिना ऽनुमानेन तस्य कथं साम्यसम्भाषना । पदस्य तु संघन्धाधिगमसापेक्षत्ये
 सत्यपि सामयीभेदाद् विषयभेदाच्चानुमानाद्विज्ञत्वम् । विषयस्तावद्विसदृश एव
 पदलिङ्गयोः । तद्वन्मात्रं पदस्यार्थे इति च स्यादपिप्यते । अनुमानं तु या-
 क्यार्थविषयम् अवाग्निरग्निमान्येत इति ततः प्रतिपत्तेः । उक्तं च तत्र धर्म-
 विशिष्टो धर्मो साध्य इति । ननु पदान्यपि यात्र्यार्थवृत्तीनि सन्ति गोमानौपगयः
 कुम्भकार इति । सत्यम् । किं तु तेष्वपि साकाङ्क्षप्रत्ययानुत्पादात् । गोमान्क
 इत्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तेः । अपि च पर्येतादिविशेष्यप्रतिपूर्विका पायकादि-
 विशेषणावगतिर्लङ्गादुदेति पदात्तु विशेषणावगतिपूर्विका विशेष्यावगतिरिति
 विषयभेदः । ननुक्तं यथा ऽनुमाने धर्मविशिष्टो धर्मो साध्य इत्यभिहायविशिष्टः
 शब्दः साध्यो भवतु । मेधम् । शब्दस्य हेतुत्वात् । न च हेतुरेव पक्षो भवितुम-
 र्हति । ननु यथा अग्निमानयं धूमो धूमत्वान्महानमधूमयदित्युक्तं सा देश-
 म्याग्निप्रुक्तस्य धूमस्यान्येरेव कल्पितेति* । एवं गोशब्द इत्यर्थवत्येन साध्यतां
 गोशब्दस्यादित्यादि सामान्यं च हेतूक्तिगतामिति । एतदपि दुर्घटम् । शब्दस्य
 धर्मिणः किमर्थविशिष्टत्वं वा साध्यते प्रत्यायनगतिविशिष्टत्वं वा अर्थप्रतीति-
 विशिष्टत्वं वा । न तावदर्थविशिष्टत्वं साध्यं शैतज्जलनयोरिव शब्दाद्येषां धर्म-

धर्मिभावाभावात् । अथार्थविषयत्वाच्छब्दस्यार्थविशिष्टतेत्युच्यते तदप्यु-
क्तम् । तत्प्रतीतिजननमन्तरेण तद्विषयत्वानुपपत्तेः । प्रतीतो तु सिद्धायां किं
तद्विषयत्वद्वारकेण तदुर्मत्वेन । यदि तु तद्विषयत्वमूलं तदुर्मत्वपूर्वकार्यप्र-
तीतिरर्थप्रतीतिमूलं तद्विषयत्वं तदितरेतराश्रयम् । तस्मान्नार्थविशिष्टः शब्दः
साध्यः । नाप्यर्थप्रत्यायनशक्तिविशिष्टः तदर्थतया शब्दप्रयोगाभावात् ।

न शक्तिसिद्धये शब्दः कथ्यते श्रूयते ऽपि वा ।

अर्थगत्यर्थमेवामुं शृण्वन्ति च घटन्ति च ॥

नाप्यर्थप्रतीतिविशिष्टः शब्दः पक्षतामनुभवितुमर्हति सिद्धासिद्धि-
कल्पानुपपत्तेः ।

असिद्धया ऽपि तद्वत्त्वं शब्दस्यार्थधिया कथम् ।

सिद्धायां तत्प्रतीतो वा किमन्यदनुमीयते ॥

ज्वलनादाद्यपि तुल्यो विकल्प इति चेद् न हि तत्राग्निधूमैर्न ज-
न्यते अपि तु गम्यते । इयं त्वर्थप्रतीतिजन्यते शब्देनेत्यस्यामेव सिद्धासिद्धि-
त्वविकल्पावसरः । तस्मात्त्रिधा ऽपि न शब्दस्य पक्षत्वम् । अपि च गोशब्दे
धर्मिणि गत्वादिसामान्यात्मकस्य हेतोर्यद्वयं ततो व्याप्तिस्मरणं ततः
परामर्शः ततो ऽर्थप्रतिपत्तिरिति कालद्राघीयस्त्वादुर्मा तिरोहितो भवेद् न पर्य-
तयदवस्थितिस्तस्यापि तूच्चरितप्रध्वंसित्वं शब्दस्य । न च शब्दमर्थव्यत्येन
लोकः प्रतिपद्यते किं तु शब्दान्प्ययोग्यार्थमिति न सर्वथा शब्दः पक्षः । अतो
धर्मविशिष्टस्य धर्मिणः साध्यस्येहासम्भवाच्छब्दलिङ्गयोर्महान्विषयभेदः ।
सामर्थ्यभेदः खल्वपि पक्षधर्मान्वयादिरूपसापेक्षमनुमानं ध्याप्यातं शब्दे तु न
तानि सन्ति रूपानि । तथा च शब्दस्य पक्षत्वप्रतिषेधेनान्न तदुर्मतया गत्यादि-
सामान्यस्य लिङ्गता । न चार्थस्य धर्मित्वं सिद्धासिद्धिविकल्पानुपपत्तेः । न च
तदुर्मत्वं शब्दस्य शक्यते घकुं तत्र शृण्वन्नाभावात् । प्रतीतिजनकत्वेन तदुर्म-
तायामुच्यमानायां पूर्ववदितरेतराश्रयम् । पक्षधर्मादिवलेन प्रतीतिः प्रतीतो च
सत्यां पक्षधर्मादिरूपलाभः । अपि च यद्यर्थधर्मतया शब्दस्य पक्षधर्मत्वं भवे-
त्तदा ऽनयगतधूममाग्निसंबन्धो ऽपि यथा धूमस्य पर्यतधर्मतां गृह्णात्येव
तथा ऽनयगतशब्दार्थसंबन्धो ऽपि अर्थधर्मतां शब्दस्य गृह्णीयान्न च गृह्णा-
तीत्यतो नास्ति पक्षधर्मत्वं शब्दस्येति । अन्यथातिरेकाद्यपि तस्य दुरूप

पाठो देशे काले च शब्दाद्योरनुगमाभावात् । न हि यत्र देशे शब्दः
 तत्रार्थः यथोक्तं श्रोत्रियैः । मुखे हि शब्दमुपलभामहे भूमाद्यर्थमिति । यत्र
 तु कर्णाकाशे शब्दमुपलभामहे इत्यास्तामेतत् । नापि यत्र काले शब्दः
 तत्रार्थः तदानीं बुधिश्रितार्थाभावे ऽपि तद्बुद्धोरन्वयो यद्वाप्यते इत्युच्यते तर्हि
 यत्कथं किमर्थबुद्ध्यानुत्पन्नायामन्वयो गृह्यते अनुत्पन्नायां वा । अनुत्पन्नायां
 तायत्स्वरूपासत्यात्कृतो ऽन्वयग्रहणम् । उत्पन्नायां त्वर्थबुद्धौ किमन्वयग्रहणे-
 नेति नैष्कन्यम् । तत्पूर्वकृत्ये तु पूर्वशब्दितरेतराश्रयम् । एतेन व्यतिरेकग्रहण-
 मपि व्याख्यातम् । नन्यायापोद्घाट्टारेण शब्दाद्यर्थसंबन्धे निरधीयमाने उपयुज्येते
 ग्यान्यव्यतिरेके । यथोक्तं यत्र यो ऽन्येति यं शब्दमर्थस्यान्य भयेदमादिशि* ।
 सत्यमेतत् । किं तु समयघलेन सिद्धायामर्थबुद्धौ समयनियमाद्यन्वयव्यति-
 रेको शब्देनान्यव्यतिरेककृता च धूमादेरिव ततो ऽर्थबुद्धिः । अपि च ।

धूमादिभ्यः प्रीतीतिश्च नैवाश्रयतिपूर्विका ।

इहाश्रयतिपूर्वैश्च शब्दादुत्पद्यते मतिः ॥

न्यविरव्यग्रहारे हि धानः शब्दात् कुतश्चन ।

दृष्ट्वा ऽद्येवमगच्छन्तं भ्यग्रमव्यग्रगच्छति ॥

तत्राप्येवं समयः क्रियते एतस्माच्छब्दाद्यमयं त्वया प्रतिपत्तव्य
 इति तत्रापि प्रतीतिरेव । अग्निनाभायो नाम संबन्धः अन्यश्च शब्दाद्यर्थोः
 समयपरनामा वाच्यवाचकभावः संबन्धः कारणत्वेन निर्दिष्टा दृष्ट्या । तस्मा-
 दन्यो लिङ्गनिर्दिनेरग्निनाभायाद्वाच्यवाचकभावः संबन्धः प्रतीत्यङ्गम् । एवं-
 विधिश्रवणभेदात्सामर्थ्यभेदात् प्रत्यक्षशब्दनुमानादन्यः शब्द इति सिद्धम् । यत्र
 पूर्वशब्दं क्रमादेश्वादिष्वेव चक्यमागन्तुं दृष्टिं कल्पय कल्पयति निर्धन्धः ।
 यत्पुनरभिहितम् । अत्रयादायिमंशदमामान्यादनुमाननेति तदानीं मुभावि-
 तम् । विषयभेदात् । अत्रयादायिहेतुना हि शब्दाद्यर्थबुद्धेः प्रामाण्यं वाच्यते
 न तु भेदं ज्ञायते । यदाह ॥

अन्यत्रेव हि मन्वयमत्रयादय्यहेतुकम् ।

वात्पार्थक्यान्व एतेह ज्ञानः पूर्वगतं च नः ॥

* मन्वय निर्देशः शब्दादिवाच्ये १३३ । निर्दिष्टो दृष्टव्य इति मन्वय इति ।
 : तत्राद्यर्थे इत्यव्यग्रहे १३३ । तत्राद्यर्थे शब्दाद्यर्थे इति १३३ ।

ततश्चेद्राप्रधादेन सत्यत्वमनुमीयते ।
 वाक्यार्थप्रत्ययम्याच कथं स्यादनुमानता ॥
 जन्म तुल्यं हि बुद्धीनामापानाप्रगिरां श्रुतो ।
 जन्माधिकोपयोगी घ नानुमायां विलक्षण इति ॥

न च प्रामाण्यनिश्चयाद्विना प्रतिभामात्रं तदिति वक्तव्यं शब्दार्थ-
 संप्रत्ययस्यानुभयसिद्धत्वात् । एतेन विघञ्जाविषयत्वमपि प्रत्युक्तम् । न हि
 विघञ्जा नाम शब्दस्य धाच्यो विषयः किं त्वर्थं ष्य तथा ।

विघञ्जायां हि शब्दस्य लिङ्गत्वमिह दृश्यते ।
 आकाशइव कार्यत्वान्न वाचकतया पुनः ॥
 शब्दाद्बुद्धिरित्याच्च धाच्यविषया तावत्समुत्पद्यते
 संबन्धिस्तदनन्तरं तु गमयेत्कामं विवक्षामसौ ।
 अर्थोपयहर्षार्जिता तु नियमात्सिद्धैवमाजीविता
 तद्वाच्यार्थविशेषिता त्वचिदिते नैषां तदर्थं भवेत् ॥
 ननु सिद्धे प्रमाणत्वे भेदाभेदपरीक्षणम् ।
 क्रियते न तु शब्दस्य प्रामाण्यमवकल्पते ॥
 अर्थप्रतीतिजनकं प्रमाणमिति वर्णितम् ।
 विकल्पमात्रमूलत्वान्नाथं शब्दाः स्पृश्यन्त्यमी ॥
 अर्थो निरूप्यमाणश्च को वा शब्दस्य शक्यते ।
 यत्तु न जातिर्न व्यक्तिर्न तद्वाचाम कश्चन ॥
 संबन्धो ऽप्यस्य नार्थेन नित्यो ऽस्ति समयो ऽथ वा ।
 शक्यः सन्नपि वा बोद्धुमर्थे कथमतीन्द्रिये ॥
 वाक्यार्थो ऽपि न निर्णेतुं पार्यन्ते पारमार्थिकः ।
 नियोगभावनाभेदसंसर्गादिस्वभावकः ॥
 तत्प्रतीत्यभ्युपायश्च किं पदार्थैः पदानि वा ।
 वाक्यं वा ध्यतिपक्ताथै स्फोटो वेति न लक्ष्यते ॥
 सिद्धायामपि तद्बुद्धौ तस्या द्रढिमकारणम् ।
 नित्यत्वमाप्तोक्तत्वं वा न सम्यगवतिष्ठते ॥

पदे नित्ये ऽपि वैदिक्यो रचनाः कर्तृपूर्विकाः ।
 नित्या वा कृतकत्वे ऽपि कृताः केनेति दुर्गमम् ॥
 कर्ता ऽस्ति स च निर्द्वन्द्वः स चैकः स च सर्ववित् ।
 स च कारुणिको वेति प्रतिपत्तुं न शक्यते ॥
 परस्परविरुद्धाश्च सन्ति भूयांस आगमाः ।
 तेषां कस्येश्वरः कर्ता कस्य नेति न मन्महे ॥
 वेदे दोषाश्च विद्यन्ते व्याघातः पुनरुक्तता ।
 फलस्यानुपलम्भश्च तथा फलधिपर्ययः ॥
 वीदृशश्चार्यवादानां विरुद्धार्थाभिधायिनाम् ।
 मन्त्राणां नामधेयादिपदानां वा समन्वयः ॥
 सिद्धकार्योपदेशाच्च वेदे संशेरते जनाः ।
 किमस्य कार्यं प्रामाण्यं सिद्धे ऽर्थे बोधयश्च वा ॥
 तेन वेदप्रामाण्यत्वं विषये पयि वर्तते ।
 जीविकोपायमुद्भवा वा श्रद्धया वा ऽभ्युपेयताम् ॥

अत्राभिधीयते । सर्वं ग्येते दोषा यथाक्रमं परिहरिष्यन्ते इत्यन्तं
 समाश्रयात्वेन सुप्रतिष्ठमेव वेदप्रामाण्यमथगच्छत्यायुष्मान् । नन्यथासंस्पर्शित्य-
 मेव तावत्कथं परिह्रियते न हि बाह्ये ऽयं शब्दाः प्रतीतिमादधति ते
 हि दुर्लभयस्तुसंपर्कविकल्पमाशानीनजन्मानः स्वमहिमानमनुयतं मानास्तिर-
 स्कृतयाह्यायंसमन्वयान्विरूपप्रायान्प्रत्ययानुष्पादयन्तो दृश्यन्ते अहुन्मये
 हस्तियूयगतमास्ते इति स्वभावेनैव शब्दानामयोसंस्पर्शित्यम् । चक्षुरादीना-
 मप्यलीकुरुचकुरुचंकादिप्रतीतिकारणत्वमस्ति न च तेषामयोसंस्पर्शित्यमिति
 चेत् तेषां हि तिमिरादिदोषकनुपितयपुषां तथाविधविभ्रमकारणत्वं न तु
 स्वमहिमैव । इहापि पुरुषदोषाणामेव महिमा न शब्दानामिति चेद् मेघम् ।
 दोषयतो ऽपि पुरुषस्य मूकादेरनुष्मारितशब्दस्येदृग्विप्रयोष्पादनपटाया-
 यात् । असत्यपि च पुरुषदृश्यकालुष्ये यथा प्रयुज्यमानान्यहुन्मयादियारणानि
 विप्रयमायहन्त्येवेति शब्दानामेवैव म्यभाषे न यत्कृतोपाणाम् । अपि च न
 चक्षुरादि बाधकषानोदये मति न विरमति विपरीतयेद्वनजन्मनः गुणिकार-
 जतादिप्रुष्टिषु विभ्रमम्यापामदग्नात् । शब्दभ्यु गगकृत्यो ऽपि बाधकषानो

म्यते प्रेरकृत्य चापरित्यक्तकार्यभावमित्यन्यतरद्वयं शब्दं कृष्णमिति न भाट्टे-
 रिवास्माभिः प्रत्यये गुह्यंभार आरोपितः । स चार्थं नियोग, प्रतीयमानो
 यजेत स्वर्गकाम इत्यनुबन्धद्वयाद्यच्छिन्नः प्रतीयते यज्यादिना ऽस्य विषया-
 नुबन्धो धातुनेच्यते । स्वर्गकाम इत्यधिकारानुबन्धः षटान्तरेणार्प्यते । तत्र
 च स्वर्गकामस्यैवमधिकारो निर्बहति यदि भावार्थस्य स्वर्गं प्रति साधनत्व-
 मयगम्यते एव तर्हि स्वर्गकामेनेवासौ कृतो भवत्येव स्वर्गकामपदान्वये
 प्राक्तन एव मार्गो ऽनुमन्तव्यः । न पुनः स्वर्गादिफलप्रदर्शनपूर्वकं विधेः
 प्रवर्तकत्वमस्वातन्त्र्यप्रसङ्गात् । न हीदृशं शास्त्रस्य दैन्यं यत्फलं विना पुनः
 प्रवर्तयितुं न शक्नोति अन्यथा यावज्जीव यजेतेत्यादाद्यप्रवर्तकं शास्त्रं स्यात् ।
 किं यावज्जीवमित्यादिषोडशानाः फलशून्या एव । योमित्युच्यते न हि विधिः
 फलमाकाङ्क्षत्यपि तु नियोज्य विषय कस्य नियोगः कुत्र नियोग इति ते
 एते उभे अपि आकाङ्क्षे परियुष्ये तत्र जीवतो नियोगो यागे च नियोग इति
 अतः परं फलकल्पनं पुरुषबुद्धिप्रभवं भवति न शास्त्रीयम् । कामाधिकारे
 तु नियोज्यतेवान्यथा स्वर्गकामस्य नोपपद्यते इति स्वर्गस्य साध्यत्वमभ्यु-
 यगतं न पुनर्विधेः फलार्थत्वादत एव न तत्र वेधी प्रवृत्तिलिप्सयैव प्रवृत्त-
 त्वात् । आह च तस्य लिप्पालक्षणेति साध्यसाधनप्रतिपादनपर्यवसितो हि
 तत्र विधिव्यापारो न प्रयोगपर्यवसित इति । अत एव श्येनादेरधर्मत्वात् तत्र
 ह्यभिचरन्निति शच श्चु वैदिकेनेषायेन जिघासुरधिकारी दर्शितः तस्य
 न तत्र शास्त्रं प्रवर्तकं जानात्येवापि मयेतत्कर्तव्यमुपाय तु न वेदेत्येव-
 मुपायमात्रमस्योपदिश्यते श्येनं कुर्वति न विधिः प्रभवति जिघासयैव
 तत्र प्रवृत्तत्वात् । अतः श्येनादेरधर्मत्वात्तद्वासाद्यर्थमर्थेपदोपादानम् । शोद-
 नालक्षणे ऽर्थो धर्म इति कामाधिकारेष्वितिकर्तव्यताये शास्त्रीया प्रवृत्तिः ।
 यथोक्तं कृत्यर्थो हि शास्त्रादयगम्यते इति । भावार्थमात्रस्य हि करणत्वम-
 यगतमितिकर्तव्यतायस्तु न कारयत्वायगतिवेलायामुपनिषत्त इति तत्र
 लिप्साया अभावाच्छास्त्रमेव प्रवर्तकम् । अत एवाग्नीषोमीयहिंसाया नाधर्म-
 त्वम् । न हिस्यात्सर्वभूतानीति निषेधः सामान्यशास्त्रम् । सामान्यशास्त्रं च
 विशेषशास्त्रक्रोडोक्तविषयपरिहारेण प्रवर्तते इति अग्नीषोमीयहिंसायाः शा-
 स्त्रीयत्वान्न निषेधविधिरन्यथा बोधयेदिति ननु श्येने ऽपि शास्त्रीया प्रवृत्तिः

प्रवर्तकत्वं हि विधेस्वरूपं प्रमाणान्तरविलक्षणम् । नान्वयश्चातिरेकवत्साध्य-
साधनप्रतीतिमात्रपर्यन्तो हि विधिव्यापारो भवितुमर्हति इति सर्वत्र विधेः
प्रयोक्तृत्वानपायाद् एवमेव चेयं प्रवृत्तिः श्येनेन यजेतेति । उच्यते प्रवर्तितो
ऽहमिति ज्ञानजननं विधेः प्रेरकत्वं तत्सत्यं सर्वत्र तुल्यं करणं च श्येन
इतिकर्तव्यतायामग्नीषोमीये चाह्ये तु प्रवृत्तिलक्षणे भौतिके व्यापारे यत्र
लिप्सादि प्रवर्तकान्तरमस्ति तत्र भवन्त्यपि विधेः प्रयोक्तृशक्तिरुदास्ते पशुपु-
रोडाशप्रयाजवत् । तत्रोदासीने विधौ निषेधशास्त्रमत्रतरति न हिंस्यादिति ।
यदि तु सर्वत्र प्रयोक्तृशक्तिरनुदासीना भवेत्तदा ज्योतिष्टोमात्र विशिष्यते
श्येनं शास्त्रीयायां प्रवृत्ताग्नीषोमीयमिष निषेधशास्त्रस्यानवकाशात् । ज्योति-
ष्टोमे ऽनुल्लङ्घिननिषेधो ऽधिकारी स्वर्गस्यानिषिद्धत्वात् श्येने तु हिंसायाः
प्रतिषिद्धत्वादुत्क्रान्तनिषेधो ऽधिकारीति चेत् । मैवम् अधिकारिदशायामपि
भवन्मते विधेः प्रयोक्तृत्वानपायात् । न निषेधशास्त्रमवकाशं लभते इति
श्येने ऽपि नावधीरितनिषेधो ऽधिकारी स्यात् । ननु न विधिः फले प्रयोज्यं
प्रेरयति फलं कुर्विति कर्मणि त्वेनं प्रवर्तयति यज्ञस्येति तेनाधिकारिदशायाम-
प्रतिहृतो निषेधशास्त्रावकाशः । आयुष्मन्नस्मत्पक्षमास्थितो ऽसि । फले चेन्न
प्रवर्तयति विधिः पुरुषं फलार्थित्वादेवेनमुपाये प्रवर्तमानं तत्रापि न प्रेरयेत् ।
उपायानभिन्नस्य तूपायमेव दर्शयेत् यावदप्राप्तं हि विधेः विषयः । तदुक्तम्
जानात्येषासौ मयेतत्कर्तव्यमुपायं तु न वेदेति । प्रतीतिरपीयमीदृशी अभि-
धरन्प्रवेतेति । यदि त्वशास्त्रीयोपायो न वैरिणं हन्तुमुपायः श्येनेन वहि
श्येनस्तत्रोपाय इत्यर्थः तदलमतिप्रसङ्गेन कामाधिकारिषु तावन्न फलाकाङ्क्षो
विधिः फलं त्वधिकारे हेतुरिति स्थितम् ।

प्रतिषेधाधिकारे ऽपि प्रत्यत्रापि न कल्पते ।

निषेध्यविषयादेव लब्धत्वादधिकारिणः ॥

तत्रासौ कल्प्यमानो ऽपि नरकाद्विफलोदयः ।

अवेधत्वं प्रपद्येत न ह्याकाङ्क्षेदृशी विधेः ॥

विधेरपेक्षे द्वे एव नियोज्यविषयो प्रति ।

तत्पूरणेन तूपस्तु न वाञ्छति ततो ऽधिकम् ॥

तथाविधस्य राघो ऽपि नाद्या ऽनुग्रीयते जनैः ।

घर्तमानापदेशे ऽपि फलं यथावगम्यते ॥

तत्र प्रवर्तते लोको लिङादिव्ययुतेष्वपि ।

भवत्यारोग्यसम्पत्तिर्भुञ्जानस्य हरीतकीम् ॥

तत्कामो भक्षयेच्चेति को विशेषः प्रवर्तने ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदेवमनुमन्यते ॥

प्रेरकत्वं फलस्येव न नियोगात्मनः पुनः ।

तथेतत्स्यात् । लोके भवतु फलार्थित्वात्प्रवर्तनमाराधयिष्यते प्रेर-
काशयानुवर्तने वा तस्य शरम्प्येण फलहेतुत्वात् । वेदे तु यत्तुभाषात्प्रेरणा-
शगमादेव प्रवृत्तिरुन्मत्तवाक्यादपि लिङादियुक्तात् प्रेरणाशगमो नास्ति भव-
न्नपि फलादर्शनादुपेक्ष्यते उन्मत्त एवं प्रलपतीति । वेदे पुनर्घनेतेत्यत्र
प्रेरणाशगमात्परित्यागकारणाभावानत एव प्रवर्तनम् । प्रवर्तनाऽभावे ऽपि
न वेदस्याप्राप्त्यम् । प्रमाणव्यापारस्य तेन निर्वर्तितत्वादित्युक्तम् । उच्यते
वेदे ऽपि यत्ता ऽस्ति तदाशयवशेन तत्रापि फलार्थिनां प्रवर्तनमिति सम्भ-
वदपीदमुत्तर नावच्छेदो कथान्तरप्रसङ्गात् किं त्विदं द्रुमः । प्रेरणाशगमादेव
प्रवृत्तिरिति स्वर्गकामपदं वादरिवदन्यथा व्याख्यायताम् । अधिकारानुबन्धा-
भिधाने पुरुषविशेषणमात्रेण द्वयत् किं स्वर्गसाध्यत्वकल्पनया । विशेषणत्व-
मेवान्यथा न निर्वहतीति चेद् आयातं तर्हि फलस्य साध्यत्वं तच्चेत्सा-
ध्यत्वेनाशगम्यते तस्येव सामर्थ्यसिद्धं लोकानुगुणमव्यभिचारि च प्रवर्त-
कत्वमुत्सृज्य न प्रेरणाशगमस्य तद्वक्तुमर्हतीति ।

नियोगादय निष्पत्तिः फलस्येत्यभिधीयते ।

फलं प्रत्यङ्गभूतत्वादवाक्यार्थत्वमापतेत् ॥

ननु विध्यर्थो न भावार्थवत्फले करण येनास्य तदङ्गत्व स्यात् ।
आक्षेपकत्वात् तस्य फलार्थत्वमुच्यते प्रयोक्तृत्वं हि तस्य निज रूपं यदोर्षं
भावार्थं एव साध्यो भवतु विध्यर्थस्य तु किमनुष्ठेयत्वमुच्यते । सो ऽपि
भावार्थसिद्ध्या सम्पद्यते कृतो मया स्वामिनियोग इति व्यवहारादिति चेत् ।

भावार्थो तर्हि निष्पत्तिर्नियोगस्य फलस्य च ।

इत्येकत्र पदयामे वाक्यं यद्वयमापतेत् ॥

सिद्धिं चान्वितामिधानेन विषयत्वावधारणात् ।
 नियोगस्यैव भावार्थनिष्पाद्यत्वं प्रतीयते ॥
 स तु भावार्थतः सिद्धो फलाय यदि कल्प्यते ।
 परार्थत्वादवाक्यार्थो भवेदित्युपवर्णितम् ॥
 भावार्थस्तु द्वयं कुर्याद्युगपद्वा क्रमेण वा ।
 युगपद्वास्य सामर्थ्यं समत्वं च द्वयोर्भवेत् ॥

नियोगश्च शब्देकगोचरत्वान्मा दर्थिं फलं तु स्वर्गपश्वादि तेन सह
 निष्पद्यमानं किमिति न गृह्यते । क्रमपक्षे पूर्वं वा नियोगः पश्चात्फलं पूर्वं वा
 फलं पश्चाद्वा नियोगः सिद्धयेदिति । यदि पूर्वं नियोगः तदा नियोगस्यासिद्धे-
 र्निर्विषयाया अनुपपत्तेः करणांशे ऽपि धीप्रवृत्तिरस्यात् ।

यथा नियोगनिष्पत्तिः प्रयाजादिकृतेन तु ।
 तत्र प्रवृत्तिः शास्त्रीया भावार्थे ऽपि तथा भवेत् ॥

इष्यते इति चेत् ।

नन्वेवं तस्य लिप्साथैलक्षणेभ्यधायि यत् ।
 श्येनादीनामधर्मत्वं वर्णितं तद्विरुध्यते ॥

अथ पूर्वं फलसिद्धिः ततो नियोगसिद्धिः तर्हि फलस्य तदानां
 दर्शनं भवेत्सिद्धत्वात् ।

न च भावार्थवेलायां पुत्रपश्वादि दृश्यते ।
 अदृश्यमानमप्येवत्सिद्धमित्यतिविस्मयः ॥

अतश्च यत्केचिदुच्यते स्वर्गसिद्धिमवान्तरव्यापारीकृत्य नियोगमनेन
 भावार्थः सम्पाद्यतीति तदप्यथास्तम् । अवान्तरस्य व्यापारस्य चलना-
 देरिषु प्रधानव्यापारात्पूर्वै दर्शनप्रसङ्गादिति । अथोच्यते स्वर्गकामस्य स्वर्ग
 साधयितुमुदाच्छतो यागेन योगः सम्पाद्यः श्रूयते स चेत्यंपन्नः शब्दवृत्तेन
 फलमपि सम्पन्नमेव । आनुभाविकी तु स्वर्गसिद्धिः कालान्तरे भविष्यतीति ।
 यतदयुक्तम् । सिद्धिद्वयानुपलम्भान्न ह्येका शब्दी सिद्धिरन्या चानुभाविकी
 नामेति कालान्तरे चानुभाविकी सिद्धिः कुतस्थेति चिन्त्यम् ।

कालान्तरे च भावार्थः चण्डिकत्वात्तन्न विद्यते ।
 शक्त्यादिरूपं चापूर्वं न भवद्विरूपेयते ॥

भयन्तो ह्यपूर्वदृष्टेन धर्मशब्देन च नियोगमेवापचरन्ति न च
 नियोगः शक्तिरदात्मसंस्कारवद्वा कालान्तरस्यापी भवति स हि प्रेषा-
 त्मरुः कार्यरूपो वा नाभयथा ऽपि स्वैर्यमवलम्बते । तत्रैतत्स्याद् नियोग-
 सिद्धिराक्षिप्रफलासिद्धिर्भवति विषयादानुबन्धावच्छिन्नो ह्यसात्रेवानुष्ठेयः तत्र
 यथा तेन तेन कारकचक्रेण क्रियाकलापेन विना सम्पत्तिमनभमानः तत्त-
 दाक्षिपति तथा ऽधिकारानुबन्धग्रन्थो ऽपि नासौ सम्पत्तिमधिगच्छतीति
 तमप्याक्षिपति । यश्चायमधिकारानुबन्धः स यथाय फलाक्षेपो न तु विधेः
 फलापेक्षितेत्युक्तम् । यतदयुक्तम् ।

यो हि येन विना काम न सिद्ध्येत्यत्र तमाक्षिपेत् ।

नियोज्यमात्राक्षेपे तु नियोगो न फलात्मकः ॥

नियोज्यश्चण्डालस्पर्शनेत्र स्वर्गकामनोत्पादमात्रेण नियोज्यता प्रतिपन्न
 इति कथं नियोज्याक्षेप एव फलाक्षेपः ।

ननु च स्वर्गकामो ऽत्र नियोज्यो नान्यथा भवेत् ।

यदि स्वर्गस्य सम्पत्ति नाधिगच्छेत्स्वकर्मणः ॥ नैतदेवम्

नरेच्छामात्रमेवेदं न शब्दस्त्वयति चमः ।

नियोज्यः स्वर्गकामो हि भवेज्जीवनयानिच ॥

ननु लोके काम्यमानस्य साध्यत्वं दृष्टं हरीतकीं भक्षयेदारोग्यकाम-
 स्तेन वेदे ऽपि यजेत स्वर्गकाम इति स्वर्गस्य साध्यत्वमवधमेत्स्यामहे ।
 साधो लोके ऽपि कथमेतदयगतं नियोज्यसमर्पणपदराक्षपर्यालोचनेन
 विधियुतपरीक्षया वा ।

पदार्यस्ताघदेताधानेवङ्कामो ह्यसाविति ।

इदं तु सिद्ध्यति तस्मादिति तस्य न गोचरः ॥

विधेरेव स्वभाजश्चेद्राग्युष्मन् साधु बुध्यसे ।

भाट्टैः किमपराद्दु ते नित्ये ऽपि फलवादिभिः ॥

अधिकार्यनुपादेयविशेषणविशेषित ।

क्षेत्रेणा स्वर्गकामो वा समानः काम्यनित्ययोः ॥

विधिपर्यायस्वभावस्तु कृमेरपि तथाविधः ।

सप्रत्ययप्रेरकता विधिर्नापैति निष्कृतः ॥

ननु कामाधिकारे स्वर्गः श्रूयते नित्याधिकारे तु असौ न श्रूयते
 अश्रूयमाणः कस्यानुरोधेन कल्पने । विधेरेवेति ब्रूमः । स्वर्गेन श्रुतेनापि किं
 करिष्यति यद्यसौ विधिना नापेक्ष्यते घृतकुल्या अस्य भवन्तीत्यादिवदश्रुते
 ऽपि चासौ विधिना कृष्यते एव । तस्माद्विधिरेव प्रमाणां न श्रवणाश्रवणे इति
 काम्यवन्नित्ये ऽपि फलमभ्युपगन्तव्यं न वा क्व चिदपीति ।

प्रतिषेधाधिकारे ऽपि विधिवृत्तपरीक्षया ।

एवं नरकपाताद्विफलयोगो न दुर्भयः ॥

येन हि दुर्षिपहक्रेयद्वेषकलुषितमनसा ब्राह्मणहननं सुखसाधनमिति
 कर्तव्यमिति गृहीतं निरर्गलरागरसिकेन सुरापानं सुखसाधनमिति गृहीतं
 स ततो विधिना वार्यते यदि तदसुखसाधनमिति चाप्यते । तस्मान्नित्येषु
 प्रत्यघायपरिहार एव उप,तदुरितक्षय एव वा प्रतिषिध्यमानेषु कर्मसु नरक-
 पातः फलमित्यभ्युपगमनीयम् । इतरथा ह्यर्थानर्थविवेको न सिद्ध्यति ॥

एवं च ब्रह्महत्यादिरपि नैवास्त्यधर्मता ।

किं पुनः श्येनवजादेरित्यथेयहणं वृथा ॥

करणांशे ऽपि लिप्सातः प्रवृत्तिर्यद्युपेयते ।

इतिकर्तव्यतांशे तु शास्त्राद्यदि तदप्यसत् ॥

न हि तत्करणं गुदं स्वफलायोपकल्पते ।

सेतिकर्तव्यतां हि करणं करणं विदुः ॥

अथान्तरविभाग एवैव करणेति कर्तव्यतालक्षणः सकलाङ्गोपबृंहित-
 स्वरूपस्तु भावार्थः काम्यमानोपायतां प्रतिपद्यते नैकेनाप्यंशेन न्यूनः । अत
 एव काम्यानां कर्मणां सर्वाङ्गोपसंहारेण प्रयोगमिच्छन्ति । तस्मात्करणवद्वि-
 त्तिकर्तव्यताग्रामपि लिप्सात एव प्रवृत्तिः स्यात् ॥

उभयत्रापि लिप्सातः सति चेवं प्रवर्तने ।

अग्नीषोमीर्याहंसादेः श्येनादिवदधर्मता ॥

यद्युक्तं कामाधिकारेषु काम्यमानभावाद्येोपायोपेयभावमात्र-
 तिपादनपर्यवसितो विधिब्यापार इति तदपि न सम्यक् । विधिपुरुषयोर्हि
 प्रेयंप्रेरकलक्षणः सम्बन्धः तत्र यागादयो विषयत्वेन प्रतीयन्ते नैव्यमायोपा-

यत्वेन साध्यसाधनमात्रप्रतिपादनपर्यवसितव्यापारस्तु विधिर्विनियोगपर एव
स्यात् । ततश्चाप्रवृत्तप्रवर्तक नाम निज रूप ज्ञायात् ॥

विधेश्चतुरस्रस्यत्वं फलतः किल कथ्यते ।

प्रेरकत्व च तद्रूप सर्ववस्यानुगामि यत् ॥

कार्यात्मता ऽपि विध्यर्थे प्रेरणाद्यपूर्विका ।

प्रेर्येणैव सत्ता पुत्रा तत्कार्यमवधार्यते ॥

लिङ्गादिश्रुतितश्चादौ प्रेर्येण प्रतीयते ।

साध्यसाधनसम्बन्धबुद्धिस्तद्बुद्धिपूर्विका ॥

नन्वेव काम्येषु कर्मसु विधितः प्रवृत्ताविव्यमाणायामप्रवर्तमानः
प्रत्यवेयाद्विध्यतिक्रमात् । मेवम् । स्वर्गे ससिपाद्ययिपोस्तथाधिकारादन्यस्त्वन-
धिभूत एव वाचियादिरिष वैश्यस्तोमे नासावकुर्वन् प्रत्यवायमर्हति । स्वर्गार्थी
तु विधितः प्रवर्तते एव लिप्शया तु करणाशे प्रवृत्तिरिव्यमाणा क्रत्वर्थ-
मितिकर्तव्यताशमपि सैव स्पृशेत् क्रतूपकारकामो हि तत्र प्रवर्तते इत्येव
सर्वत्र विधिरुत्सीदेदेवेत्यल प्रसङ्गेन । अपि च ।

प्रमाणान्तरसर्कधिकले भवतः कथम् ।

नियोगात्मनि वाक्यार्थे व्युत्पत्तिर्व्यवहारतः ॥

ननुक्तमाकृतविशेषपूर्विका चेष्टामात्मनिष्ठा दृष्ट्वा परचापि तथा ऽनु-
मानमित्ययुक्तमिदम् । स्वात्मन्यपि प्रेरणावगमनिमिताभावात् ह्यात्मसवि-
दिय स्वप्रकाशा प्रेरणा । सविस्वप्रकाशेति चेत् तदुत्पादे तर्हि निमित्त मृग्यम् ।
न तावच्छब्दस्तदानीं व्युत्पत्त्यभावात् तु स्वात्मनि प्रेरणावगमपूर्विका हि चेष्टा-
मुपलभ्यत' ते परत्र चेष्टादर्येनातदनुमान वेत्स्यति तन्निमित्त लिङ्गादि-
शब्द इति भोत्स्यते स पुनर्व्युत्पत्तिकाले स्वात्मन्येव प्रेरणावगमः चिन्त्यो
वर्तते । प्रमाणान्तरात् तदवगम इति चेद् उतिष्ठासिद्धं शब्देकगोचरत्वम् ।
या चेय पूर्वोपधारितमुपसाधनभावे कपित्थादौ स्वात्मनि प्रवृत्तिरुपलब्धा
तत्र प्रेरकत्वेन फलार्थिता निर्घाता नान्या का चित्प्रेरणा । तदुक्त स्मरणा-
दभिलाषेण व्यवहारः प्रवर्तते इति । फलविषया हीच्छा तत्र स्वसवेद्या ॥

अतश्च प्रेरकज्ञानं शब्दादपि परस्य यत् ।

कल्प्यते कल्प्यता तत्र प्रेरिका सैव मुन्दरी ॥

चपेटापरिहाराय मोदकप्राप्तये ऽपि वा ।

प्रवर्तते घट्टनासौ जुहुधीति नियोगतः ॥

कथं तर्ह्येयमाचष्टे आचार्यंचेदितो ऽहं जुहोमीति । अस्त्वयं व्यपदेशः

आचार्यंचेदना तु न तत्र कारणम् अपि तु द्विताहितप्राप्तिपरिहारार्थित्वमे-
वेत्यतः फलं प्रवर्तकं युक्तम् अनुभवसाविकृत्यात् । ये ऽप्याहुः प्रयोक्ताग-
यस्य प्रवर्तकत्वं यतो ऽननुविधेयस्य यचनात् प्रवर्तमानः कश्चिद् दृश्यते
अनुविधेयस्य पुंसः किं चिदगुर्वतो ऽपि भूभङ्गादिना ऽऽशयमवगम्य प्रवर्तते
इति । एतदव्ययुक्तम् । यतः प्रयोक्ताशयानुमानेन स्वार्थसम्भारवण लोकाः प्र-
वर्तते न पुनः प्रयोक्तैव प्रीयतामिति तत्प्रीतिरपि स्वप्रीतिहेतुत्वेनार्थ्यते न
तत्प्रीतित्वेन । युद्धो ऽपि हि नाम सकलसत्त्वहितप्रतिपन्नः परार्थे स्वप्रयोज-
नायैव सम्पादयति परार्थसम्पादनद्वारकं तु तत् । तस्मात्स्वप्रीतिरेव प्रवर्तिका
प्रयोक्ताशयस्य च प्रवर्तकत्वे वेदार्थप्रयोक्ताशयानवधारणात्प्रवृत्तिरेव प्राप्नोति
तस्मात्फलमेव प्रवर्तकम् । यत्पुनः फलस्य प्रेरकत्वे द्रवणमभ्यधाय सिद्धा-
सिद्धयिक्त्यानुपपत्तेरिति तदव्ययुक्तम् । इच्छाविषयीकृतस्य प्रवर्तकत्वाभ्युप-
गमात् । अस्मिद्धे कथं नेति चेद् अस्मिद्धत्यादेय । इदानीं च तदस्मिद्धं नैका-
न्तासिद्धस्यरूपमेव उपुष्यत् ॥

मुखे दुःखनिवृत्तौ वा पुंसां भवति कामना ।

न पुनर्यौमपुष्पादि कश्चित्कामयते नरः ॥

ये ऽपि रागादेः प्रवर्तकत्वमभ्युपगतपन्तः तैरपि कामनाविषयीकृत
फलमेव प्रवर्तकमभ्युपगतम् । इच्छाविशेषेण यत्र हि रागादयः । यदपि श्रेय-
साधकं प्रवर्तकमुच्यते तदपि न चारु । सत्यामपि श्रेयःसाधनतायामनार्थित्वेन
प्रवृत्त्यभावात् । नन्यर्थिनेऽपि नानिमित्तप्रियया प्रवृत्तिः अपि तु निश्चातश्रेयः-
साधनभावे ऽयं तस्मात्तस्माधनायगमः प्रवर्तकः । सत्यम् । द्वये सत्यवीक्ष्येय
प्रवर्तिका यत्तु युक्ता तस्यां प्रवृत्तिदयंनात् । प्रवृत्तिर्हि नाम प्रययः प्रययश्चे-
च्छाकार्ये इति काशाद्राः । प्रिययनिष्ठमे तु श्रेयस्साधनस्य कारणं न प्रवृत्त्यु-
त्पादे । किं च भावनायगतं श्रेयस्साधनस्य प्रवर्तकमिष्यते तेनाशु न पृथग-
भिधाने युक्तम् । भावनायाः च्यंत्वेन तस्यैकरूपायगमसमये एतदंगयोः
स्वयंगयोः साध्यसाधनभावावगतिस्मिद्धे । न चांगद्वयार्थच्छेदस्य व्यापारस्य

श्रेयसाधनत्वं रूपं यन्मुचितम् अनिष्यन्नप्य तस्य तादृष्याभावात् अन्विष्यते
 गपि तदेकदेशे साम्राटो गेत्यरूप सामान्यं निविशते नचांशपरपरमन्त-
 रेण भावनास्यथापारनिष्पत्तिरिति । यत्तु लिङ्गादेः शब्दस्य तद्व्यापारस्य वा
 प्रेरकत्वमुच्यते तत्प्रागेव प्रतिविप्रम् । विधिरपि स्वमहिम्ना न प्रेरकसाध्यसा-
 धनसम्यन्थाययोधपुरस्सरे तु तस्य प्रवर्तकत्वे फलस्येव प्रवर्तकत्वमिदमन-
 धरमभिहितं भवति ॥

इत्स्याद्य प्रेरकत्वं चेत्फलं दर्शयतो विधेः ।

प्रत्यक्षादिप्रमाणानत्यात्स्यात्तन्व्यं तस्य क्षीयते ॥

स चाद्यः फलशून्यस्ये सुतरामस्यतन्वता ।

यद्विक्रमथै मूढो ऽपि न कश्चिदनुतिष्ठति ॥

को हि नाम निष्फलमथै प्रेषाधाननुतिष्ठेत् । ननु फले ऽपि दर्शिते के
 चित्तत्र न प्रवर्तन्ते एव । किं चातः कामं मा प्रवर्तिषत न हि कारको
 विधिरपि तु चापक इत्युक्तम् । ननु फलमप्रदर्शयन्नपि चापयेत् न चापयितु-
 मुत्सहते प्रेषाधान् हि चाप्यते न च फलं विना ऽसौ तथा चापितो भवति
 इत्यलं बहुभाषितया ॥

फलस्येवैष्यमाणस्य पश्यन्प्रेरकतामतः ।

इमथैमधिकृत्येति सूत्रं व्यधित सूत्रकृत् ॥

तस्मात्पुंसः प्रवृत्तो प्रभवति न विधिर्नापि शब्दो लिङ्गादि-

व्यापारो ऽप्येतदीयो न हि पटुरभिधाभावनाःमधेया ।

न श्रेयसाधनत्वं विधिविषयगतं नापि रागादिरैवं

तेन व्यत्यक्तम्यमानं फलममलमतिः प्रेरकं सूत्रकारः ॥

आह ।

परदत्तं प्रतिविष्य प्रेरकं कथितं फलम् ।

एव परमतद्विष्टैर्वाक्यार्थैस्त्वयमुच्यताम् ॥

उच्यते । यमथैमधिकृत्य पुरुषः प्रवर्तते तत्तयोञ्जन*मिति वदता
 सूत्रकृता फल प्रवर्तकमिति प्रदर्शितम् । प्रमाणेनायं खलु चाता ऽर्थमुपलभ्य

तमीषति जिहासति वा तस्येषाजिहासायुक्तस्य समीहा प्रवृत्तिरुच्यते
 सामर्थ्यं पुनरस्या. फलेनाभिसबन्ध* इति च द्रुवाणो भाष्यकारो ऽपि
 फलेषा प्रवृत्तिका प्रादीदृशदिति तदीया सरणिमनुसराद्विरस्माभिरपि तथैव
 तत्कथितम् । वाक्यार्थस्तु न क्व चिदपि सूचकारभाष्यकाराभ्या सूचित इति
 चेत् पृथक्प्रस्थाना इमा विद्याः । प्रमाणाविद्या चेषमान्वीहिकी न वाक्यार्थ-
 विद्येति । यद्येव पदार्थो ऽपि कस्मादिह दर्शितः व्यक्ताकृतिजातयः पदार्थ
 इति । स्थाने प्रश्नः स तु शब्दानामर्थस्पर्शिता घटन्त सृजन्त च समर्थितु
 शब्दप्रामाण्यसिद्धये सूचकता यत्रः कृतः । यद्येव वाक्यार्थमपि बाह्य वास्त-
 यमन्तरेण शब्दप्रमाणता न प्रतिष्ठा लभते इति तथापि प्रयत्नः कर्तव्य
 एव । सत्यम् । पदार्थप्रतिपादनयत्नेनैव तु वृत्तेन तत्र यत्र कृत मन्यते
 सूचकारः । यद्य पृथक्पदार्थेभ्यो न वाक्यार्थमुपदिशति स्म । तस्माद्यमस्या-
 शयः । पदार्थ एव वाक्यार्थ इति । तत्कममुमेव पक्षममुमे दामहे पदार्थ एव
 वाक्यार्थ इति । वाठ ब्रूमः । किं च नैकपदार्थो वाक्यार्थः अनेकस्तु पदार्थो
 वाक्यार्थः । नन्वेको ऽपि भयन्पदार्थ एवासौ न च पदार्थो वाक्यार्थो
 भवितुमर्हति सामान्ये हि पद वर्तते विशेषे वाक्यम् अन्यच्च सामान्यम्
 अन्यो विशेषः अन्यवाप्युक्तम् यथाधिक्य स वाक्यार्थ इति तस्मादन्यः
 पदार्थः अन्यस्व वाक्यार्थः । उच्यते । यदेतदुक्तमस्माभिरनेक पदार्थो वाक्यार्थो
 न पुनरेक इति तन्न गृहीतमागुम्पता । एतदुक्तं भवति परस्पर सदृश-
 पदार्थसमुदायो वाक्यार्थ इति । ससर्ग एवाधिक इति यथाधिक्यमन्युच्यते ।
 न दानासिप्रविशेषत्वेन ससर्ग उपपद्यते इति विशेषो वाक्यार्थ इत्युच्यते
 ससर्गस्तु स्वरूपतो न वाक्यार्थो ऽपदार्थत्वात् । गो शुक्र आनीयतामिति
 पदार्थपमे ससर्गवाचिनः पदस्याश्रयणात् । अथवे ऽपि सुतरामनन्ययात्
 गोः शुक्र आनीयता ससर्ग इति को ऽस्यार्थः । तस्म त्ससृष्टो वाक्यार्थो न
 ससर्गः । तदुक्तम् व्यतिपत्ततो ऽदगतेव्यतिपद्भ्येति । न च तन्नुभिरिष पटो
 वीरयोरिष कटः तदतिरिक्तो ऽज्यधिस्थानीयः पदार्थोर्नैवैत्यमानो वाक्यार्थ
 उपलभ्यते । ज्ञातिगुरुक्रियावगमे ऽपि अथयन्निबुद्धेरभाधात् । न च पदार्थो-
 धयवी वाक्यार्थ । तेन पृथग् वाक्यार्थे नोपदिष्टयानाचार्य । ननु गुणप्रधान-

भायमन्तरेण न संसर्गा इत्युक्त्येते न चेत्स्मिन्व्यास्य बहूनि प्रधानानि भवन्ति प्राधान्यमेव हि तथा सति न स्यात् । गुणास्तु बहवो भवन्ति तदिदमनेरुगुणोपरकमेकं किं चित्रप्रधानं च वाक्यार्थ इति तद्विषयेयमेकस्यभाषा घुट्टिः । सत्यम् । तथा ऽपि ते एव संसृष्टाः पदार्था अयभासन्ते न तदारब्धः फलितदेहः संसर्गसिद्धिकृतस्तु गुणप्रधानभावो ऽभ्युपेयते । स च गुणप्रधानभावो न नियतो येनैकमेवेदं प्रधानमिति व्यदस्याप्येत । क्व चित्क्रिया प्रधानं फारकं गुणः प्रीष्टिभिर्यजेतेति । क्व चित्कारकं प्रधानं क्रिया गुणः द्रव्यस्य चिकीर्षितत्वेनायगमाद् ब्रौह्मीन् प्रोक्षतीति ।

सिद्धतन्त्रं क्व चित्साध्यं ततन्त्रमितरत्क्व चित् ।

शब्दप्रयोगतात्पर्यपर्यालोचनया भवेत् ॥

तस्मान्गुणप्रधानभाषानियमादन्वोन्यसंसृष्टः पदार्थसमुदायो वाक्यार्थ इति यथायदेव श्रेयः । संसर्गायगमे च सर्वथादिनामपिवादः ।

वाक्यार्थे मन्वते ये ऽपि नियोगं भावनां क्रियाम् ।

तैरप्यन्वोन्यसंसृष्टः पदार्थेषाम् इष्यते ॥

ननु संसर्गवदन्यव्यवच्छेदो ऽपि गम्यते गोः शुक्र आनीयतामिति श्रुते कृष्णादिभ्यो व्यवच्छिद्यते । अन्यापोहस्तु न पदार्थे इत्युक्तम् । तस्मान्न भेदो वाक्यार्थः । ननु संसर्गो ऽपि न शब्दार्थः । सत्यम् । स हि शब्दस्याभिधेयो न भवति न तु ततो न प्रतीयते । अनभिधेयः कथं प्रतीयते इति चेद् यत्तदये निर्णेष्यते । व्यवच्छेदे तु न सा गतिस्तस्मात्संसृष्टाः पदार्था वाक्यार्थे इति स्थितम् । अथ या गुणोभूतेतरपदार्थानुगृहीत एक एव प्रधानभूतः पदार्थो वाक्यार्थ इत्येकाकारप्रतीतिबलादुपेयताम् । एकस्त्वयमसावर्थे इति न निर्णेतुं शक्यते । यदि त्वयश्चमेकस्य कस्य चिदभिषेककलयो दातव्यः तत्फलस्यैव दीयताम् । न हि निष्प्रयोजनं किं चिद्वाक्यमुच्चार्यते ।

क्व चित्सावात्पदोपातं क्व चित्प्रकरणागतम् ।

क्व चिदालोचनालभ्यं फलं सर्वत्र गम्यते ॥

सकलेन च कारककलापेन क्रिया निर्वर्त्यते क्रियया च फलं न तु फलेनान्यत्किमपि निर्वर्त्यते इति प्रधानत्वात्फलमेव वाक्यार्थः । ननु फलमपि

पुरुषार्थमिति पुरुषः प्रधानं स्यात् । नैतदेवम् । फलं सुखात्मकत्वात्पुरुषाश्रितं भवति सुखादीनामात्मगुणत्वान्न चैतावता पुरुषः प्रधानं सो ऽपि हि फलार्थमेव यतते भावना तावत्फलनिष्ठ एव व्यापारः नियोगस्यापि फलं विना न प्रवर्तकत्वमित्युक्तम् । क्रियाया अपि केवलाया वाक्यार्थत्वमपास्तम् ।

तस्मात्फलस्य साध्यत्वात्सर्वत्र तदवर्जनात् ।

क्रियादीनां च तादर्थ्यात्तस्य वाक्यार्थतेष्यते ॥

ननु फलस्य स्वर्गादेः निसर्गतः सिद्धरूपत्वात्कारकैस्सह सम्बन्धो न प्राप्नोति सिद्धस्य च कः संबन्धः । क्रियागर्भे इति चेत्तर्हि फलमपि कारकाद्यपि क्रियया सम्बध्यन्ते को विशेषः । सत्यं परं तु कारकाणि साधनत्वेन फलं तु साध्यत्वेन क्रियया हि फलं साध्यते न फलेन क्रियेत्यतः फलस्यैव प्राधान्यमिति सिद्धम् ।

अन्यान्यसंगतिविशेषित एव यस्मा-

द्वाक्यार्थभावमुपयाति पदार्थेषुञ्चः ।

यत्तच्च चेतसि निधाय ततो न भिन्नं

वाक्यार्थमभ्यधित कं चन सूचकारः ॥

प्राधान्ययोगादथ वा फलस्य वाक्यार्थता तत्र सतां हि यत्रः ।

प्रयोजनं सूचकृता तदेव प्रवर्तकत्वेन क्लिपोपदिष्टम् ॥

अपरे पुनर्लिङ्गादिशब्दश्रवणे सति समुपजायमानमात्मस्यन्दविशेष-मुद्योगं नाम वाक्यार्थमाचक्षते तत्स्वरूपे तु ययं न जानीमः । को ऽयमात्म-स्यन्दो नामेति । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारा हि नयात्मनो गुणा विशेषगुणा भवन्ति नान्ये । तत्रायमात्मस्यन्दो बुद्धिर्था स्यात्प्रयत्नो वा इच्छाद्वेषेऽरन्यतरो वा । अन्ये तु विकल्पयितुमपि न युक्ताः । तत्र यदि बुद्धिरात्मस्यन्द उच्यते तर्हि प्रतिभा वाक्यार्थ इत्युक्तं भवति न नूतनं किं चिदुत्प्रेक्षितमेतत् । अथ प्रयत्न आत्मस्यन्दः तर्हि भावनाया नामान्तररू-णमुद्योग इति । ऋषेच्छाद्वेषयोऽरन्यतरो ऽसौ तर्हि सुषेच्छा दुःखजिहासा वा वाक्यार्थ इत्यवपादपत्र एवार्थं नापूर्वे किं चित् । अथापि भाट्टपरिकल्पितो व्यापार आत्मस्यन्दः सो ऽपि भावनेव नार्थान्तरम् । अथानुष्ठेयः प्रेरकः कश्चिदर्थ उद्योगः स तर्हि नियोग एव उपसर्गान्यत्यमिदं न वन्तु अन्यत् ॥

तस्मादयुतपूर्वेण कृतमुद्योगपर्यया ।

स भारतमनुष्याणां गोचरो न तु मातृगाम् ॥

अन्येस्तु प्रतिभा वाक्यार्थे इष्यते तत्पद्यन्तु संसर्गनिर्भाषज्ञाननिरा-

करणेन प्रागेव प्रतिषिद्धः ॥

प्रतिभा यत्तु विज्ञानं तच्च शब्देन जन्यते ।

न तु शब्दस्य विषयो रूपधीरिष चक्षुरः ॥

बाह्यस्य विषयस्याभावात्मेव विषय इति चेन्न तस्य समर्थित्यात् ।
 यो ऽपि व्याघ्र आयात इत्युक्ते शूराकातरनराधिकरणनानाकारकार्योत्पादः
 स बाह्ये ऽर्थे व्याघ्रागमनादौ प्रतिपन्ने वासनानुसारेण भयन्न प्रतिभामात्रहेतुको
 भवति । तस्य हि ज्ञायमानो ऽर्थः करणं न तज्ज्ञानमात्रम् । अर्थस्तदानीं
 नास्तीति चेद् विप्रलम्भवाक्यमिदम् असत्कार्ये भविष्यति न त्वबाह्यविषयं
 तत् । यथा ऽवस्थिते घनिनात्मनि बाह्ये ऽर्थे वासनानुसारेण कुण्ठप इति
 कामिनीति भक्ष्यमिति प्रतिभा भवन्ति तथा शब्दार्थे ऽपि व्याघ्रागमने
 ऽपगते शूराणामुत्साहः कातराणां भयमित्यादि कार्ये भवति न त्वेतावता
 प्रतिभा शब्दार्थे भवितुमर्हति । तस्माद्वाक्यप्रयोजनत्वेन वा यदि प्रतिभा
 वाक्यार्थः कथ्यते कथ्यतां नाम न त्वसौ शब्दस्याभिधेया । अनभिधेया ऽपि
 संसर्गवद्वाक्यार्थे इति चेतवाप्युक्तम् । संसृष्टा वाक्यार्थो न संसर्गः । एवमिहापि
 प्रतिभान्तो ऽर्थो वाक्यार्थो न प्रतिभेति । शब्दस्य च प्रत्यक्षपद्वर्तमानार्थनिष्प-
 त्वाभावाद् अनागताद्यर्थेभिधायिनेो ऽर्थासन्निधानेन प्रतिभापरत्वं यदु-
 च्यते तदप्युक्तम् । अनागतादिविषयत्वे ऽपि तस्यार्थविषयत्वं प्रसाधित-
 मिति कृतं विस्तरेण ॥

वाक्यार्थः परमार्थ एव तदर्थं नो कल्पनानिर्मितः

तद्वानप्युदितः पदस्य विषयस्तेनार्थसंस्पर्शिता ।

अप्रामाण्यमतश्च बाह्यविषयाभावेन यद्वर्ष्यते

तच्छब्दस्य निरस्तमित्यकलुषं प्रामाण्यमस्य स्थितम् ॥

इति न्यायमञ्जर्यां पञ्चममाह्निकम् ॥

ननु नाद्यापि शब्दस्य निरूप्यायि प्रमाणता ।

धीनं पदार्थवाक्यस्यैतदुद्देशेन हि निरूपितम् ॥

उच्यते । किमत्र निरूपणीयं यदनन्तरं यद्भवति ततस्य निमित्तम् ।
 पदवाक्यययणे च सति पदार्थवाक्यार्थसंगत्ययो भवति इति ते एव तत्र
 निमित्तम् । किं पुनरिदं पदं नाम किं च वाक्यमिति । उक्तमत्र वर्णमसूहः पदं
 पदमसूहो वाक्यमिति । नन्वेतदेष न क्षमन्ते न हि वर्णानां समूहः करिष-
 दास्ति वास्तवः तेन कुतस्तत्समूहः पदं भविष्यति तदभावाच्च नतरां
 पदसमूहो वाक्यमयकल्पते न च वर्णानां व्यत्ययमस्याप्येकस्योपहतत्वेन
 पाचकृत्यमुपपद्यते तस्मादन्य एव स्फोटोऽस्य प्रतीतिवादक इति
 प्रतिज्ञानते । नन्वेवमस्तु स्फोटोऽन्य प्रयायप्रतिवादेको भवतु का क्षतिर्नैवा-
 यिकानाम् । कथं न सतिः आप्रप्रणीतत्वेन हि शब्दस्य प्रामाण्यं तेऽक्तम् ।
 स्फोटस्य च नित्यत्वेन आप्रप्रणीतत्वमत्र च यस्यानित्यत्वं वर्णोत्पन्नः
 शब्दस्य साधितं नासावर्थप्रतीतिहेतुरेता न प्रमाणम् । यश्चाथर्थप्रतीतिहेतुः
 स्फोटोऽस्य शब्दस्तस्य नानित्यत्वं न आप्रप्रणीतत्वमित्यस्यैव नैवायिकाः
 क्रिया भवेयुः । तस्मादनित्यानां वर्णानामेव पाचकृत्यं प्रतिगृहणीयं पराक-
 रणीयश्च स्फोट इति तदुच्यते । गकारादियजं, वगमे सत्यर्थप्रतीतिभाषणत-
 भाये चाभाषातेषामेवार्थप्रत्यायनसामर्थ्यम् । ते एव च स्वयत्परकपाचकम-
 गोपरेतया शब्दव्यवदेगभाष इति न प्रतीत्यनुशासुतः स्फोटो नाम शब्दः
 करिष्यत्यस्तानुमानागतः परिकल्पनीयः । आह कथमेवं भविष्यति दूरावेता
 इमे मनोरेवाः कुतो वर्णानामर्थप्रत्यायकत्वं ते हि वर्णा गकारादयोऽथे
 प्रतिवाद्यन्ताः समस्ताः प्रतिवाद्येयुः व्यन्ता वा । न तावद्द्व्यन्ताः सहेक्यव्या-
 धर्षने सत्यव्यवर्णोतेरनुष्वादात् । सामर्थ्यं वर्णानां नास्त्येव । तद्वि वना-
 मापेव वा स्यात्प्रतीतिमानत्वेन वा । नैवायिकवेषे तावत्प्रमाणता योगवद्यमवि-
 द्यमानम् आशुविनाशिनः शब्दस्य दर्शयित्वात् । अद्यापि मीमांसकमतेन
 नित्यः शब्द इत्येते तत्रापि सतया योगवद्यस्य पञ्चनयवैषाध्याय्यात्केन
 वर्णमसूदायेन केऽथेः प्रत्याय्येतेति नाशधार्येति । एतेष्वप्येते न चतुष्टीना-
 मित्य वर्णानां कारकत्वं येनाशुहीतानामेव सती योगवद्यमाचमवैश्यायना-
 म्यात् । आचकृत्यातेषां गृहीतानां सती भूमादिवश्यायकत्वंमिति प्रती-

तावेव सामस्त्यमुपयुज्यते इति । एतदप्यघटमानम् । प्रतीतिमामस्त्य द्वि-
 क्रमेणैकप्रयुक्तानां यथानामुत नानापुरुषभाषितानाम् । तत्रानेकपुरुषभाषि-
 तानां कालाहनस्यभाषत्येन स्यरूपभेद एव दुरयगम इति क्रम्य सामस्त्यमसा-
 मस्त्यं वा चिन्त्येत । सत्यापि वा तत्राविधे सामस्त्ये नास्त्येयार्थप्रतीतिः ।
 एकप्रयुक्तप्रयुक्तानां तु प्रथमस्थानकरणक्रमापरित्यागादव्ययम्भाषी क्रमः क्रमे च
 सत्येकैकरथंकरणिकार्यप्रतीतिः प्राप्नोति न चासौ दृश्यते इति व्यस्तसम-
 स्तरिकल्पानुपपत्तेर्न यथा वाचकाः । यथैवियथा अपि बुद्ध्यस्तथैव त्रिक-
 ल्पनीयाः । ता अपि न युगपत्सम्भवन्ति क्रमे च सत्येकैकरथंनुद्देश्यसम्प्र-
 त्ययः प्रसज्यते इति । यदप्युच्यते पूर्वपूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितो ऽन्त्यवर्णः
 प्रत्यायक इति तदप्युक्तम् । संस्कारो हि नाम यदनुभवजनितः तद्विषयमेव
 स्मरणमुपजनयति न पुनर्योन्तरविषय ज्ञानमिति । स्मृतिद्वारेण तर्ह्यर्थप्र-
 त्यायको ऽसौ भविष्यतीति चेद् एतदपि नास्ति । ज्ञानयोगपदाप्रसङ्गादन्यव-
 र्थज्ञानानन्तरं हि पूर्ववर्णस्मरणमिव समयस्मरणमपि तदेवापतति ततश्च
 ज्ञानयोगपदम् । न च क्रमेत्यादेः किं चिन्कारणमुत्पश्यामः । अद्यापि तेन
 क्रमेण भवेत्ता तथा ऽपि तदानीमन्त्यवर्णज्ञानमुपरतमिति कस्य साहायक
 पूर्ववर्णस्मृतिर्विदधातीति । एतच्चानेकपूर्ववर्णविषयामेका स्मृतिमभ्युपगम्योक्तं
 न पुनरेका सर्ववर्णगोचरा स्मृतिः । कुतः ।

भिन्नोपलम्भसभूतयासनाभेदनिर्मिताः ।

भवेयुः स्मृतयो भिन्ना न त्वेका ऽनेकगोचरा ॥

अथ घटेत्सकलनाज्ञानमेकं सदसद्वर्णगोचरं भविष्यति तदूपाहृताश्च
 यथा अर्थं प्रत्याययिष्यन्तीति तदपि दुरायमात्रम् । तथा विधेज्ञानोत्पत्तौ
 कारणभाषात्तु चेन्द्रियमतीतवर्णसदृशसमर्थं न संस्कारो घर्तमानयाही भवति
 न च युगपदिन्द्रिय संस्कारश्चेमा बुद्धि जनयत. संस्कारस्य सहचरदर्थनादा-
 हितप्रयोधस्य सतः स्मरणमात्रजन्मनि निर्घातसामर्थ्यास्येन्द्रियेण व्यापाराभा-
 यात् । तस्मान्न यथा वाचका । अतश्चेव यदि ते वाचका भवेयुर्विपरीतक्रमं प्रयुक्ता
 अप्यर्थे गमयेयुः । क्रमश्चेदयेह्यते स व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्ततया चिन्तनीयः ।
 अव्यतिरेके ते एव ते यथा इति कथं न बोधकाः व्यतिरेके तु किमप्य-

धिकं वाचकमभ्युपगतं भवतीति मत्पक्षमाजिगमिषति भवान् । ननु व्युत्प-
त्तिवशेन शब्देऽर्थप्रत्यायकतामुपयाति व्युत्पत्तौ च यावन्तो यत्क्रमका वर्णो
यमर्थमभिषदन्तो दृष्टास्ते तावन्तस्तत्क्रमकास्तमर्थमभिवदित्वातीति किं
विकल्पमालया । तदुक्तम्* ।

यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादने ।

वर्णोः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधका इति ॥

तदुच्यते । व्युत्पत्तिरेवेयं विचारणीया धर्तते पराश्रयतिपूर्विका हि
शब्दात्स्वयमवगतिः पराश्रयतो च के कियन्तः कथं कमथे प्रतिपादयन्तो
ऽनेन दृष्टा येभ्यः तथैव तमथे प्रतीयादिति दुरधिगमा हि वर्णधर्तनी ।

यावन्तो यादृशा ये चेत्येवं तावत्प्रभाष्ये ।

कियन्तः क्रीदृशाः के चेत्येवं यावन्न पृच्छसे ॥

तस्मात्सर्वप्रकारमवाचका वर्णोः । अस्ति चेयं शब्दादुच्चारितातदर्थो-
वगतिर्न चेयमकरणिकेय भविष्यमहति तदस्याः करणं स्फोट इति । कार्यानु-
मानमिदमस्तु परिशेषानुमानं वा अर्थापत्तिर्वा सर्वथा ऽर्थप्रतीतिलक्षणकार्ये-
वशात्कल्प्यमानं तत्करणं स्फोट इत्युच्यते । य च निरवग्रहो नित्य एको
निष्क्रमक इति न वर्णेष्वलपणद्रव्यरूपणपक्षता प्रतिपद्यते । अतश्च स्फोटे
ऽर्थप्रतिपादकः तत्र शब्दादिति प्रातिपदिकार्थो ऽप्युपपन्नः । अथ वर्णोः
शब्दशब्देनोच्यन्ते ते चार्थप्रतिपादकास्तथापि शब्दादित्येकत्वं विभक्त्यर्थो
न संगच्छते शब्देभ्यः प्रतिपद्यामहे इति व्यवहारः स्यात् । स्फोटात्मनि
तु शब्देर्थप्रतिपादके इष्यमाणे शब्दादिति प्रातिपदिकार्थो विभक्त्यर्थश्च
द्वयमप्युपपन्नम् । ननु न स्फोटः शब्दशब्देनोच्यते किं तु वर्णो एव श्रोत्रग्रहणे
द्वये शब्दशब्दः प्रसिद्धः ते च श्रोत्रग्रहणा इति । नैतदेवं शब्दत्वस्यापि
श्रोत्रग्रहणात्मनो निर्करमाकाररघप्रभृतीनां च सत्यपि श्रोत्रग्रहणत्वे शब्द-
कार्येनिर्यतेफत्वानुपपत्तेः । तस्माद्यतो ऽर्थप्रतिपत्तिस्व शब्दः अर्थप्रतिपत्तिश्च
स्फोटादेव न वर्णेभ्य इति स्फोट एव शब्दः । नन्वेवं सति धूमादीनामप्य-
र्थप्रतीतिहेतुत्वाच्छब्दत्व प्राप्नोति । मेवं वादीः अथ गौरित्यत्र श्रोत्रजप्रतिभाषे
वह्वो ऽर्थाः प्रतिभाषन्ते तत्र कस्तेषां शब्द इत्युपक्रम्य यतो ऽर्थप्रतिपत्तिस्व

* प्रतीक्यार्थिके स्फोटवादे प्रती. ६६ ।

शब्द इत्युपसृते कुतो धूमादीना शब्दव्यग्रायकाः । ननु चेदमदं प्रतीति-
 यर्थेषु भवन्तु भवन्ती तेष्वभयन्तु चाभयन्ती तानुत्सृज्य कथं स्फोटकार्यता-
 मुपयायात् । उच्यते अनन्यथासिद्धे तद्वायभावित्रं तत्कार्यतामवगमयति
 नान्यथासिद्धमिदं त्वन्यथासिद्धम् । का पुनरन्यथासिद्धिः स्फोटव्यञ्जकत्वा-
 द्द्वयानां तदानन्तर्यमर्थप्रतीतिरूपप्रवृत्ते वर्णोभिव्यक्तः स्फोटो ऽर्थप्रतिपत्तिमा-
 दधाति भ्राम्यति जनो वर्णोरियमर्थप्रतीतिरुत्पादितेति । ननु स्फोटव्यक्ता-
 षपीदानीं वर्णानां क्व गतास्ते व्यस्तसमस्तविकल्पाः । आह च भट्टः* ।

यस्यानपययः स्फोटो व्यञ्जते वर्णमुद्भिभिः ।

सो ऽपि पर्यनुयोगेन नेयानेन विमुच्यते इति ॥

भाष्यकृता ऽपि ननु सस्कारकल्पनायामदृष्टकल्पनेत्याशङ्क्य प्रतिवि-
 क्षित शब्दकल्पनाया सा च शब्दकल्पना चेति । नैव दोषः । न स्फोटव्यक्तो
 विकल्पाः प्रभवन्ति । कुतः एके तावदाचक्षते प्रथमवर्णश्रवणवेनाया स्फोटो
 ऽभिव्यक्तो भवति न न द्वितीयादियर्थैककल्पं तदवगतेरेयातिशयकरणा-
 दयथा रत्नपरीक्षकाणां प्रथमदर्शने रत्नरूपममलमप्रकाशमानमपि पुनः पुनः
 परीक्षमाणां चरमे चेत्तसि चकास्ति निरवद्यं रत्नत्वम् । एवमिहापि प्रथ-
 मवर्णश्रुत्या व्यक्ते ऽपि स्फोटे स्फुटतरप्रतीत्यै वर्णान्तराणि प्रयोक्ष्यन्ते
 इति । अपरे तु घटन्ति ध्यानं यत्र स्फोटस्य च व्यञ्जकाः तैस्व महद्विर-
 षयय यत्र यत्र स्फोटे ऽभिव्यञ्जमानस्तान्वादिस्थानकरवसयोगोपाधिवशो-
 पप्रथमाननानाकारगकारादिभागयोगीय प्रतिभासते । महता चञ्चलत्वाद्बुद्ध्या-
 रितप्रध्वंसि स्ते त काल्पनिकाकारमवभासयन्ते । दृष्टं चोपाधिवशादसत्यमपि
 रूपमवभासमानं यथा कृपायमण्डिर्षणादिव्यञ्जकभेदेन श्यामदीर्घाद्विरूप
 घटनस्य । नादात्मको हि शब्दो खीणवेषुमृदङ्गपटहादिव्यञ्जकभेदेन
 नानात्वमुपगच्छन्द्श्यते तस्मात्त्र पारमार्थिका एव ते वर्णोः न च स्फोटस्य
 व्यञ्जका इति क्व समस्तव्यस्तविकल्पा प्रभवेणुः । उपाधिभेदेन प्रतिभास-
 माना असत्याकाराश्च ते ऽर्थप्रत्ययान्वयव्यतिरेकानुविवादिना दृश्यन्ते
 तेन यदुच्यते शब्दकल्पनाया कल्पनाद्वैगुण्यामिति तत्रैकमुष्ठा ऽपि कल्पना
 नास्ति का कथा द्वैगुण्यस्येति । तस्मात्स्फोटात्मकादेव शब्दाददं प्रत्ययो

* प्रजापत्यातक स्फोटवादे भवा एव ।

† शब्दभाष्ये च १ पा १ सू ५ ।

वर्षानुविधायित्वं तु तस्यान्यथासिद्धमिति सिद्धम् । अपि च तार्किकाणा-
मनुमानप्रियत्वात्तत्परितोषायेदमनुमानमभ्यधायि न परमार्थतः परमार्थ-
तस्तु शेषे प्रत्यये प्रतिभासमानः प्रत्यक्ष एव स्फोटः । आह किमिदमपूर्व-
तस्कराचरितं वर्तते वर्षाः प्रत्यक्षमुपलभ्यमाना अपि दुर्भगा न प्रत्यक्षाः
स्फोटः पुनरनवभासमानो ऽपि सुभगः प्रत्यक्ष इति । उच्यते न ब्रूमः वर्षा
न प्रत्यक्षा इति ते पुनरसन्तो ऽपि उपाधिवशाद्द्वन्द्वदेव्यादिवदवभासन्ते ।
शब्दस्त्वेको निरवयवः प्रतीयते तथा च पदमिति वाक्यमित्येकाकारप्रती-
तिरस्ति न च भिन्ना वर्षास्तस्यामालम्बनीभवन्ति न हि सामान्यप्रत्ययो
व्यक्त्यालम्बनो ऽवयविप्रत्ययो वा ऽवयवालम्बनः । न च सेनावनादिबुद्धिष्वद-
यथार्था पदवाक्यबुद्धिः बाधकाभावात् । एकार्थप्रत्ययवत्त्वोपाधिकृतेयमेका-
कारा बुद्धिरिति चेदेकार्थप्रतीतिरिदानीं कुतस्तथा । पदवाक्यप्रतीतिपूर्वका हि
पदार्थवाक्यार्थप्रतीतिः पदार्थवाक्यार्थप्रतीत्याख्यकार्यक्याञ्च पदवाक्यबुद्धि-
रेकाकारेति दुरुत्तरमितरेतराश्रयत्वम् । शेषाधिकृतं च सामान्यावयविबुद्धे-
रपि सुषवम् । बाधसन्देहरहितप्रतीतिदात्मत्वं परिहार इति चेतदितर-
थापि समानम् । तस्मात्पदबुद्धेः पदस्फोटो वाक्यबुद्धेश्च वाक्यस्फोटो विषय
इति प्रत्यक्ष एव स्फोटः । तत्र पदस्फोटात्पदार्थप्रतिपत्तिः वाक्यस्फोटाच्च
वाक्यार्थप्रतिपत्तिः । आह यदि निरवयवः स्फोटात्मा शब्दो भवति वाक्यमपि
शब्द एव तस्य पदात्मकास्त्वयथा मा भूवन् तस्य चेत्यदात्मनो ऽवयवा
भवन्ति पदस्यापि तर्हि वर्षात्मानो ऽवयवा भवन्तु । उच्यते किं चिदुच्छु-
षितमेव मे हृदयम् । मन्ये भविष्यत्यायुष्मतेो विवेकालोकः बोध्यमानो
भोत्स्यसे किं चित् । ध्वन्युपाधिभेदप्रवृत्तवर्षाभेदावभासविप्रलम्बबुद्धिं भव-
द्विधं बोधयितुं पदस्फोट एव निरवयवो ऽस्माभिर्दर्शितः । परमार्थतस्तु
पदस्फोटो वाक्यावयवभूतो नास्त्येव निरवयवमेव वाक्यं निरवयवस्येव
वाक्यार्थस्य बोधकम् । यथा पदस्यावयवा न सन्ति तथा वाक्यस्यावयवाः
पदानीति । तथा चाहुः वाक्ये पदानामसत्त्वादसत्त्वं तदर्थं पदार्थानां निरवयवो
वाक्यवाक्यार्थविति । अवयवकल्पनायां हि यथा वाक्यस्यावयवाः पदानि
पदानामवयवा वर्षा रथं वर्षानामवयववैर्भवितव्यं तदवयवानामवयव-
वयान्तरैरित्यानन्त्यात्का व्यथस्या स्यात् । वर्षान् प्राप्य तु यदवयवकल्प-

शब्द इत्युपसृते कुतो धूमादीना शब्दत्वशङ्कायः । ननु चेदमद्यप्रतीति-
 र्घेषु भवन्तु भवन्ती तेष्वभयत्मु धाभवन्ती तानुत्सृज्य कथं स्फोटकार्यता-
 मुपयायात् । उच्यते अनन्यथासिद्धं तद्भाषभावित्वं तत्कार्यतामप्रगमयति
 नान्यथासिद्धमिदं त्वन्यथासिद्धम् । का पुनरन्यथासिद्धिः स्फोटव्यञ्जकत्वा-
 द्घर्षाणां तदानन्तर्यमद्यप्रतीतिरूपप्रपत्ते र्घर्षाभिव्यक्तः स्फोटो ऽद्यप्रतिपत्तिमा-
 दधाति भ्राम्यति जनेो घर्षोरियमद्यप्रतीतिरुत्पादिनेति । ननु स्फोटव्याक्ता-
 यपीदानो घर्षोना क्व गतास्ते व्यस्तमस्तधिकल्पाः । आह च भट्टः* ।

यस्यानपययः स्फोटो व्यज्यते घर्षेद्युद्धिभिः ।

सो ऽपि घर्षेनुयोगेन नैजानेन विमुच्यते इति ॥

भाष्यकृता ऽपि ननु सस्कारकल्पनायामदृष्टकल्पनेत्याशङ्क्य प्रतिवि-
 दितं शब्दकल्पनाया सा च शब्दकल्पना चेति । नैव दोषः । न स्फोटव्यक्तो
 धिकल्पाः प्रभवन्ति । कुतः एके तापदाचक्षते प्रथमघर्षशब्दज्ञेनाया स्फोटो
 ऽभिव्यक्तो भवति न च द्वितीयादियर्षवैकल्यं तदवगतेरेयातिशयकरणा-
 द्याया रत्नपरीक्षकाणां प्रथमदर्शने रत्नरूपममलमप्रकाशमानमपि पुनः पुनः
 परीक्षमाणानां चरमे वेतसि चक्रास्ति निरवद्यं रत्नत्वम् । यद्यमिहापि प्रथ-
 मघर्षेणुत्पत्त्या व्यक्ते ऽपि स्फोटे स्फुटतरप्रतीत्यै घर्षोन्तराणि प्रयोक्ष्यन्ते
 इति । अपरे तु घटन्ति ध्यनयं यद्य स्फोटस्य च व्यञ्जकाः तैश्च मरुद्भिरन-
 पयय यद्य एव स्फोटो ऽभिव्यज्यमानस्तान्यादिस्थानकरणासयोगोपाधिघर्षो-
 पप्रथमाननानाकारगकारादिभागयोगीय प्रतिभासते । मरुता चञ्चलत्वाद्बुद्ध्या
 रितप्रध्यसिस्ते त काल्पनिकाकारमवभासयन्ते । दृष्टं चोपाधिघर्षशब्दसत्यमपि
 रूपमवभासमानं यथा कृपाणमणिदर्पणादिव्यञ्जकभेदेन श्यामदीर्घादिरूप
 घटनस्य । नादात्मको हि शब्दो वीणावेणुमृदङ्गपटहादिव्यञ्जकभेदेन
 नानात्वमुपगच्छन्द्रश्यते तस्मान्न पारमार्थिका यद्य ते घर्षाः न च स्फोटस्य
 व्यञ्जका इति क्व समस्तव्यस्तचिकल्पा प्रभवेयुः । उपाधिभेदेन प्रतिभास-
 माना असत्याकाराश्च ते ऽद्यप्रत्ययान्वयव्यतिरेकानुविधायिना दृश्यन्ते
 तेन यदुच्यते शब्दकल्पनायां कल्पनाद्वैगुण्यमिति तत्रैकगुणा ऽपि कल्पना
 नास्ति का कथा द्वैगुण्यस्येति । तस्मात्स्फोटात्मकादेव शब्दादद्यप्रत्ययो

* वनाकवातक स्फोटवादे इति ८३ ।

† भाष्यभाष्ये च १ पा १ सू ५ ।

‘वर्णानुविधायित्वं तु तस्यान्यथासिद्धमिति सिद्धम् । अपि च तार्किकाया-
मनुमानप्रियत्वात्परितोषायेदमनुमानमभ्यधायि न परमार्थतः परमार्थ-
तस्तु शेषे प्रत्यये प्रतिभासमानः प्रत्यक्ष एव स्फोटः । आह किमिदमपूर्वै
तस्कराचरित वर्तते वर्णाः प्रत्यक्षमुपलभ्यमाना अपि दुर्भगा न प्रत्यक्षाः
स्फोटः पुनरनवभासमानो ऽपि सुभगः प्रत्यक्ष इति । उच्यते न द्रूमः वर्णा
न प्रत्यक्षा इति ते पुनरसन्तो ऽपि उपाधिघटाद्वदनदेर्घ्यादियदवभासन्ते ।
शब्दस्त्वैको निरवयवः प्रतीयते तथा च पदमिति वाक्यमित्येकाकारप्रती-
तिरस्ति न च भिन्ना वर्णास्तस्यामालम्बनीभवन्ति न हि सामान्यप्रत्ययो
व्यत्यालम्बने ऽप्यपिप्रत्ययो वा ऽप्ययालम्बनः । न च सेनाघनादिबुद्धिपद-
यथायां पदवाक्यबुद्धिः बाधकाभावात् । एकार्थप्रत्ययत्वोपाधिकृत्येयमेका-
कारा बुद्धिरिति चेदेकार्थप्रतीतिरिदानीं कृतस्या । पठयाक्यप्रतीतिपूर्वका हि
पदार्थवाक्यार्थप्रतीतिः पदार्थवाक्यार्थप्रतीत्याग्न्यकार्यक्याच्च पदवाक्यबुद्धि-
रेकाकारेति दुस्तरमितरेतराश्रयत्वम् । शेषाधिकत्व च सामान्यावयविबुद्धे-
रपि सुवचसु । बाधसन्देहरहितप्रतीतिटाढ्यांतत्र परिहार इति चेन्नदितर-
ापि समानम् । तस्मात्पदबुद्धेः पदस्फोटो वाक्यबुद्धेश्च वाक्यस्फोटो विषय
इति प्रत्यक्ष एव स्फोटः । तत्र पदस्फोटात्पदार्थप्रतिपत्तिः वाक्यस्फोटाच्च
वाक्यार्थप्रतिपत्तिः । आह यदि निरवयवः स्फोटात्मा शब्दो भवति वाक्यमपि
शब्द एव तस्य पदात्मकास्त्यययथा मा भूवन् तस्य चेत्यदात्मनो ऽप्यया
भवन्ति पदस्यापि तर्हि वर्णात्मनो ऽप्यया भवन्तु । उच्यते किं चिदुच्छु-
षितमेव मे हृदयम् । मन्ये भविष्यत्यायुष्मते विवेकालोक. बोध्यमानो
भोत्स्यसे किं क्षित् । ध्वन्युपाधिभेदाप्रवृत्तवर्णभेदावभासविप्रलम्बबुद्धि भव-
द्विधं बोधयितुं पदस्फोट एव निरवयवो ऽस्माभिर्दर्शितः । परमार्थतस्तु
पदस्फोटो वाक्यावयवभूतो नास्त्येव निरवयवमेव वाक्यं निरवयवस्यैव
वाक्यार्थस्य बोधकम् । यथा पदस्यावयवा न सन्ति तथा वाक्यस्यावयवा.
पदानीति । तथा आहुः वाक्ये पदानामसत्त्वादसत्त्वं तदर्थं पदार्थानां निरवयवो
वाक्यवाक्यार्थाविति । अवयवकल्पनाया हि यथा वाक्यस्यावयवाः पदानि
पदानामवयवा वर्णा रथं वर्णानामप्यवयवैर्भविष्यत् तदवयवानामप्यव-
यवान्तरेरित्यानन्त्यात्का व्यषस्था स्यात् । वर्णान् प्राप्य तु यदवयवकल्प-

नातो धिरन्तव्यं तद्वाक्ये एव धिरम्यताम् । एतदपटनाकारा हि वाक्यार्थ-
युद्धिस्तथात्रिधादेव वाक्यादुत्पत्तुमर्हति । वृद्धव्यग्रहाराद्धि शब्दार्थे व्युत्प-
द्यन्ते व्यग्रहर्तारः । तत्रास्य पदस्य प्रयोग एव न केवलस्य दृश्यते
व्यग्रहाराणङ्गत्वाद् वाक्य तु प्रयोगार्हेमिति तत्रैव व्युत्पत्तिः तत एवार्थ-
सम्प्रत्ययः । अत्रग्रप्रतिभासस्तु भ्रममात्रमर्थो ऽपि वाक्यस्यैव एव नर-
सिद्धाकारः । जात्यन्तरं हि नरसिद्धो नाम तत्र न नरार्थो नापि सिद्ध्यतिः ।
एवं पदार्थेभ्यो ऽन्य एव वाक्यार्थः पानकादियत् । यथा पानकं शर्करानाग-
केशरमरिचादिभ्यो ऽर्थान्तरमेव यथा च सिन्दूरहरिताललावादिभ्यो ऽर्थान-
न्तरमेव त्रिषुम् । यथा वा पङ्कजैर्भगान्धारधैवतादिभ्यो ऽर्थान्तरमेव यामरागः
तथा पदेभ्यो वाक्य पदार्थेभ्यो वाक्यार्थः । कथं तद्धि तदंशावगम इति चेत्
कल्पनामात्रं तत्रासौ परमार्थः । तच्छब्दानुगमे तदर्थानुगमदर्शनात्पारमार्थि-
कत्वं भागानामिति चेन्न । कूपमूपयूपानामेकाक्षरानुगमे ऽप्यर्थानुगमाभावात् ।
न च केवलानुगममात्रेण तत्कारणभावो यत्तु शक्यो रेणुपटलानुगामितया
फरितुरमाद्रिषत्पिपीलिकाषट्केरपि दृश्यमानायास्तत्कारणत्वप्रसङ्गात् । तन्मात्र-
कृतिप्रत्ययाद्यदसत्पदार्थपरिकल्पनं वाक्यार्थाङ्गमेवाप्यतया ऽऽधीयते न
त्वर्थस्तद्वीथं तत्राश्वरुषोदियदुपलभ्यते । असत्यमपि सत्योपायता प्रति
पद्यमानं दृश्यते अलीका हि दगादयः सत्यमरणकारणं भवन्ति लिप्यक्ष-
राणि चासत्यान्वेष सत्यार्थप्रतिपत्तिमादधति । स्वरूपसत्यानि तानीति चेन्न ।
रेखाकूपतया तेषामर्थप्रतिपादकत्वात् । गकारो ऽयमिति एव गृह्यमाणा
रेखा अर्थप्रत्ययहेतवस्ताः येन रूपेण सत्यास्तेन नार्थप्रतिपादिकाः येन
चार्थप्रतिपादिकास्तेन न सत्या इति । ननु प्रकृतिप्रत्ययाद्यंशा अपि
परमार्थसन्त एव तथा प्रतिभासातदर्थप्रत्ययहेतुत्वाच्च । नेतदेवम् अन्यास्या-
नभेदेन तेषां स्वरूपेणैयानानिरूपणानुपपत्तेः । भवतीत्यत्र भूशब्दः प्रकृतिः
क्व चिदन्वास्यायते क्वचिद्व्यग्रशब्दः प्रत्ययादेर्गमगुणवृद्धिपर्यलोपादान्वा-
ख्यानविषयादात्कः पारमार्थिकः प्रकृतिप्रत्ययविभागः । कल्पनामात्रं त्वेतदियं
प्रकृतिरेव प्रत्यय इति । एवं पदार्थानामपि वाक्यार्थपरिकल्पनयोगोद्धारः
तदुक्तम्* ।

पदं कैरिवद् द्विधा. भिन्नं धनुर्धा पशुधा ऽपि वा ।

अथोद्भूत्येष वाच्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिवदिति ॥

अपि च पारमार्थिकस्ये पदानां नियतमविमवादि ह्यपं प्रतीयेत
 विवधादि तु तत् । नामाप्यातसाधारण्यसंबन्धित्वेगदगंनान्न निवृत्ता तेषां
 ह्यपमतः काल्पनिकमेव तन्न वाच्यम् । न च निरर्थकमपि तत्प्राप्तं काले-
 नदन्तिनागा इत्यत्र हि कीदृशः पदविभागः अयं द्रव्योपपत्तेः । उभयत्र च
 पदंशुल्यस्यात् किं कालेन कृष्येन दन्तिना ह्यस्तिना अगास्यम् इत्येवमे-
 तानि पदानि व्ययस्याप्यन्ताम् अथ काले समये नदन्ति यद्वायनो नागाः
 करिषः कश्चिन्ना वेति । तस्मादनियमात् पदतदर्थविभागः पारमार्थिकः । अथ
 प्रथमप्रतिपन्नशब्दाद्यनुसारेण पदतदर्थविभागो व्ययस्याप्यते तर्हि किं तेन
 तदानीं व्ययस्यापितेन वाच्यस्य प्रथममेव प्रतिपन्नस्यात् । किं च दध्यत्र
 मध्यमेति दधिमधुपदयोरिकारोकारयोरेदगंने ऽपि तदर्थमप्रत्ययो दृश्यते
 तस्मादपि न पारमार्थिकः पदसंबन्धित्वः । निरन्तरत्वं वाच्यं तद्यदिधम्येव
 वाच्यस्य वाचकमिति सिद्धम् । ननु यथा पदेषु पर्या न मन्ति वाच्येषु
 पदानि न सन्ति तद्यथा महावाच्येष्वनारथात्वात्पि न स्युः ततः किं महावा-
 च्यान्यपि प्रकरवाच्येषु न गान्धिकाणि स्युः ततः किं प्रकरवाच्यपि वाच्य-
 वेद्यया न स्युः ततो ऽपि किं एकमेवैव गत्यन्त्यम् अविभागमद्वयमात्र-
 तति । उच्यते यदि तस्य वृद्धमि धुत्तमे वा माधे गच्छप्रत्ते इत्यद्वयमना-
 द्यविशेषानोक्तप्रमाणभेदमदंभायेन धिरर्तते न तु वाचकद्विभक्तं वाच्यमपि
 नाम किं सिद्धं । तस्मात्कालेनैव वाच्यस्य वाचकविभागो ऽयमपि तदेव
 विद्योत्तय इत्याद्येति । वाच्येना तस्य संबन्धे इत्येव तदनुवादात् । यद्येनम्* ।

स्यानेषु विवृते वायो कृतयर्थेणारमहा ।

येष्वरी वाक् प्रयोक्तृणां प्राणवृत्तिनिबन्धनेति* ॥

या पुनरन्तः संकल्प्यमानक्रमवती श्रोत्रग्राह्यवर्णरूपा ऽभिव्यक्तिर-
दिता वाक्चा मध्यमोच्यते । तदुक्तम् ।

केवलं बुद्ध्युपादाना क्रमरूपानुपातिनी ।

प्राणवृत्तिमतिक्रम्य मध्यमा वाक् प्रवर्तते इति† ॥

या तु ग्राह्यभेदक्रमादिरदिता स्वप्रकाशसंधिदूषा वाक्चा पश्यन्तीत्यु-
च्यते । तदुक्तम् ।

अधिभागात् पश्यन्ती सर्वतः संहृतक्रमा ।

स्वरूपज्योतिरेवान्तः सूक्ष्मा वागनपायिनीति‡ ॥

तदलमतिप्रसक्तानुप्रसक्त्या द्वाधीयसौ चर्चयं प्रकृतान्तरायकारिणीति
न प्रतन्यते इह त्वेतावन्तैव पुनः प्रयोजनं यथेष्टपूर्वको व्यवहारो न
भवतीति वाक्येन लोके व्यवहारात्तस्य चायययाययविव्यवस्थानुपपत्तेर्नि-
र्भागेव तद्वाचकं निर्भागरत्वं तस्य वाच्यो ऽर्थ इति । अद्यान्तरवाक्यमपि
प्रयोगयोग्यं व्यवहारकारणमिति तन्न निन्हूयते अविद्यायस्येये वर्तते तत्रेयं
व्यवहारवर्तनी यथादृश्यमानेवास्तु विद्यायां सर्वमेवेदमसारमिति । पदेन तु
वर्णेन वा व्यवहाराभावात्तस्य केवलस्याप्रयोगात्तत्स्वरूपमस्यामपि दशायां न
सास्तपमिष्यते इति ।

तस्मादेकः क्रमविरहितः कल्पितासद्विभागो

वाक्प्रस्योटा अनयति मतिं तादृशीं स्वाभिधेये ।

यथोत्सृष्टे प्रकृतिलघवः कल्पनेकप्रतिष्ठाः

तस्मिन्नर्थे विदधति धियं नेत्यले तत्कथाभिः ॥

अत्राभिधीयते । किमयमनुमानमहिम्ना स्कोटाऽभ्युपगमः प्रत्यक्षप्रती-
तियलघत्तया वा । न तावदनुमानतः स्कोटस्वरूपमुपपादयितुं धार्यते परि-
दृश्यमानविशिष्टानुपूर्विकवर्णकलापकरणेनार्थप्रतीतिर्घटमानत्वात् । ननु व्यस्त-
समस्तादिकल्पेस्तस्माद्रितं वर्णानां वाचकत्वम् । नेतद् दुर्धिकल्प्यास्ते
व्यस्तानां तावद्वाचकत्वं नेष्यते वर्णानां समस्ता यव ते वाचकाः । यत्तु

* † ‡ भारतवर्षात्पनेते ज्ञेयाः वाक्प्रदीपटीकायां पुञ्जराजकृतयां प्रथमकाण्डे १४४ श्लोके ।

तत्सामस्त्यं नास्ति क्रमभावितादिति तदसत् । क्रमभाविनामपि समस्तानां
कार्यकारिणामनेकयो दृश्येनात् । यथा युगपद्भाविनः समास्त्यो यावाणः
एकामुखां धारयन्तो दृश्यन्ते तथा क्रमभाविना ऽपि समस्त्या यासा एकां
तृप्तिमुत्पादयन्तो दृश्यन्ते । एकस्मिन्नपि हि यावे हीयमाने न भवति तादृशी
तृप्तिः अतः समस्त्या एव ते यासाः तृप्तेः कारणम् । न च समस्त्या अपि ते
यासाः युगपत्प्रयोक्तुं शक्याः तथेकानुवाक्यपक्षे संस्थानां क्रमभाविनीनामपि
सामस्त्ये सति सामर्थ्यमेकया संस्थया विना तदामुखीकरणासम्भवादेवं
तादृशलोके सामस्त्यं क्रमभाविनां दृष्टम् । वेदे ऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तदे-
तरयोगशंसिना द्वन्द्वेन समर्पितसाहित्यानामग्नेयाद्रियागानां पक्षद्वये
प्रयोज्यत्वेन चापरिहार्यक्रमाणामेकाधिकारसम्पादकत्वं दृष्टम् । तथा ऐन्द्र-
षाण्ड्यं गृह्णाति आश्विनं गृह्णाति इति सोमपक्ष्याभ्यासानां समस्तानां
क्रमभाविनां चैकप्रधाननिर्वर्तकत्वं दृष्टमित्यतश्च नायं विरोधः सामस्त्यं च
क्रमभाविन्यं चेति । एवं क्रमवर्तिना ऽपि यथा यथाभिधायिना भविष्यन्ति ॥
ननु याससंस्थादीनां युक्तं समस्तानां क्रमभाविन्यं यतः कार्यमपि तद्वीर्यं
तृप्यादि क्रमेण निर्वर्त्यमानं दृश्यते । यद्येवमग्नेयादिभ्यः तर्हि क्रमेण निर्वर्-
त्यमानं किं कार्यमुपलभ्यते अघान्तरापूर्वमिति भ्रमः । शब्दप्रामाण्यात् पर-
भापूर्वनिवृत्तिस्तु तेषां सामस्त्ये सति सेत्स्यतीत्युच्यते । अघान्तरापूर्वनिवृत्ता-
दिदानीं क्रमभाविनामग्नेयाद्यययभूतक्रियाक्षयानां क्रियान्तरं कार्यं का
याः तस्य निवृत्तिरुपलभ्यते न ह्यघान्तरापूर्वेण स्वर्गमात्रा का चिदभिनिर्व-
त्यते । शास्त्रार्थस्य तदानीमनिव्यन्नत्यादतः क्रियान्तरापूर्वेण कृतेनापि ।
यत्किं चित्त्वघान्तरापूर्वप्रार्थं कार्यं यथेष्वपि न न दर्शयितुं शक्यते । किं
तदिति चेत् स्वहृत्पक्षेण संस्कारो वा भविष्यति । तयोः प्रधानकार्याद्यययत्वं
नास्तीति चेद् मा भूदयययत्वं तदुपयोगिता तु विद्यते एव । अययययय-
यययययययस्तु अघान्तरपरमापूर्वयोःपि दुरुपपादः । पदानां तु यावद्ययययति-
पतिलक्ष्यप्रधानकार्याद्यययभूतपदार्थज्ञानाप्यकार्यनिर्वर्तकत्वमतिस्पष्टमस्ये-
वेति न तेष्वेव दोषः प्रादुःप्यात् । यथानामपि गमनक्रियाक्षयानां मेव याम-
प्राप्ते यासानामपि तृप्ते संस्थानामियामुखीकरणे यद्यपि क्रमेण हीयमानत्-
त्कार्यमात्रासमुन्नेयो नास्ति तथापि तदोपयुक्तस्योपनधिष्वसत्कारादिकार्यस्य

करणात्कार्यायययी तावत्कृतो भयतीति न समस्तानां क्रमकारित्वमपह्नी-
 यते । तत्र पूर्वं घर्षो अतीता अप्युपकरिष्यन्ति चरमवर्णस्तु यतमान इती-
 दृशं यथाय कान्यनिरुः क्रियाक्षणसमूह इय घर्षसमूहो ऽर्थप्रत्यायकः । अथ
 या क्रमोपलब्धेऽपि घर्षेषु मानसमनुव्यवसायरूपमखिलवर्णविषय सङ्कलना-
 घान यदुपजायते तदर्थप्रत्ययनाङ्ग भविष्यति । दृश्यते च विनश्यरेष्वपि पदार्था
 न्तरेषु क्रमानुभूतेषु युगपदनुव्यवसायो मानसः शतमाग्राणि भवितव्यान्देव-
 दत्त इति । न चाय प्रत्ययो नास्ति सदिग्धो बाध्यते वा । अनभ्युपगम्यमाने
 वेदृशि समुद्रयघाने तन्निबन्धना भूयासो व्यवहारा उत्सीदेयुः । अत्र चाय
 सङ्कलनाप्रत्ययः स्मर्यमाणानुभूयमानप्राक्तनान्त्यवर्णविषयतया सदसद्वर्णगो-
 चरश्चिक्कूप उपेयते । यदि वा ऽन्त्यवर्णो ऽपि तिरोहिते भवन्नसद्वर्णगोचर
 एव न चिक्कारः सो ऽयंतीतिहेतुरेक श्वेति निरवकाशो व्यस्तसमस्तवि-
 कल्पाः । ननु सकलनाप्रत्यये ऽपि यदि ते घर्षोः क्रमेणावभासन्ते तदसा-
 धपि पूर्वोत्पन्नैकैकवर्णैर्वाङ्गिनिर्विशेष एव स्यादिति तदुपाकृता अपि घर्षो
 नार्थप्रतीतिहेतवो भवेयुः यदि त्येकसमनस्तवकाकारावभाषी च प्रत्ययः तदा
 तस्मिन्क्रमानवगमाद्विपरीतक्रमा अपि तं घर्षो अर्थप्रतीतिकारिणः स्युः ।
 उच्यते । विशिष्टानुपूर्वीरुघर्षमालाऽनुभवसमनन्तरभाषी हि सकलनाप्रत्ययो
 ऽर्थप्रतीतिहेतुर्न स्तवकाकारपरिच्छेदमात्र विपरीतक्रमायङ्कन च तदानी
 फुलतस्यम् । स्तवकावभासे तावत्क्रम एव नास्ति कस्य वैपरीत्यमवैपरीत्यं वा
 यदनन्तरजन्मा ऽय समुद्रयप्रत्ययः ताश्च तद्विशिष्टक्रमावभासिन्य एव पूर्व-
 भाषिन्यो घर्षेणुद्वय इति कुतो वैपरीत्यविकल्पः । तस्मात्प्रथमावगमनियता-
 नुपूर्वोक्तास्ते तदनन्तरभाषिसमस्तावभासिसङ्कलनाप्रत्ययोपाकृता घर्षो अर्थ-
 प्रतीतिकारिण इति न दोषः । यथा* पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितो ऽन्त्यवर्णो
 इति तत्रभवता मीमांसामाप्यकृता घर्षित तथा वा घर्षोनामर्थप्रत्यायकत्व-
 मस्तु । नन्वचोक्त संस्कारस्यार्थप्रतीतिजनकत्व न दृष्टपूर्वे स्मृतायेव तस्य
 व्यापार इति । किमिय राजाज्ञा स्मृतिरेव संस्कारेण कर्तव्येति नेय राजाज्ञा
 नयाज्ञा त्वेषा न हि संस्कारो नाम स्वतन्त्रः को ऽपि धर्मो कि तु पट्टभ्यासा-
 दरप्रत्ययगृहीतेष्वर्थेषु यदात्मनः स्मरणकारण स संस्कारः सा च स्मृत्येव
 कार्येण कल्पमाना शक्तिः न च शक्तिरूपस्य संस्कारस्य यत्चन्तरमर्थप्र-

तीतिजन्मनि सम्भरति येनैव कार्येण सा कल्प्यते शक्तिस्तदपहाय कि
कार्यान्तरं कुर्यात् । स्मरणहेतोश्च संस्कारस्य प्रसवकारणमनुभवः अनुभवहे
तोस्त्वस्य नूतनचरितस्य संस्कारस्य जन्मनिमित्तमेव नोत्पश्यामः तस्मा
न्नासावथेप्रतीतिहेतुर्भवेति । नैतत्सारम् । वर्णानुभवसंस्कृतमते. पुंसो ऽर्थप्रती
तिदर्शनात् हि स्मरणशक्तिः संस्कारः किं त्वात्मगुणो वासनाख्य. स च
स्मृतिमिवाथेप्रतीतिमपि जनयितुमुत्सहते सर्वेषु नैः दर्शन प्रमाणं स्मरण
जननकौशलमपि तस्य तथा दर्शनादवगम्यते तद्विदमनुभवंजननमपि
ततो दृश्यते एव धर्मोश्च तदनुभवाश्च व्यतीताः अन्यच्च शब्दतत्त्व नांनु
भूयते इति वक्ष्यामः । अस्ति चाथेप्रतीतिर्नोसौ निष्करिणिकां करणव्यतिरेकेण
हि सा ऽनुद्वन्ती करणमाक्षिपति यदस्याः करणं च संस्कार इति स्मृति
रिवाथेप्रतीतिरपि तत्कार्यत्वात्तदनुमापिका भवत्येव । यत्तु कुतस्तादृशः
संस्कार उदेति जडप्रश्नो ऽयम् अनुभवहेतुरुस्य सुप्रसिद्धत्वात् । तथा'चाह ।
वस्तुधर्मो ह्येव यदनुभव.पट्टीयान्स्मृतिबीजमाधत्ते इति । ननु स्मृतिबीज
मिति यदुच्यते तत्कथमनुभवबीज स्यान्नैव नियमः स्मृतेरेव बीजमिति ।
अनुभवस्तावतथाविधमात्मधर्ममाधत्ते च कार्यभेदो ऽपि नोत्पन्नो कारणा
न्तर मृगयते कार्यभेदश्च तथा दर्शनादवगम्यते इत्युक्तम् । अथ वा किमनेन
निर्वन्धनेन साक्षादथेप्रतीतिकारी संस्कार स्मृतिद्वारेण ता करिष्यति पूर्वं
वर्णेषु संस्कारास्मरणमन्त्यवर्णं श्रोत्रेन्द्रियादनुभव इत्येव स्मर्यमाणानुभूय
मानवर्णकरणको ऽर्थप्रत्यय. स्यात्को दोषः । नन्वनुभवक्रममाहितसंस्कारसा
मर्थमनुस्यूयमाना. स्मृतयो ऽपि क्रमेणोत्पत्तुमर्हन्ति न युगपदिति ततश्च
प्राक्तन एव दोष. सामन्त्याभावादिति । नैव दोषः नानावर्णविषये क्रमभावि
भिरनुभवे क्रमोपचेयात्सा पृटपाकेरिष कार्नेस्वरस्येक शयात्मन. संस्कारः
तादृगुपाधोयते येन सत्रोनेव पूर्वदृष्टान्वर्णानसौ सकृत्स्मरतीति । संस्कारात्स
स्कारोत्पत्तिरलौकिकीति चेन्नलौकिकी स्याद्याप्याध्ययने सिद्धत्वात् । उच्चार
णक्रियाया. क्षणिकत्वात्तदाहिते संस्कारान्तरकारिणि संस्कारे ऽनियमाणे
ऽन्त्यमुच्चारण प्रथमोच्चारणात् विधिष्येत ततः किं पुरुषायपेणापि नानुवारु
एव आमुषीक्रियेत । नन्वयमोदृश. प्रकारः एकस्मरणसिद्धये कल्पनीयः
अथेप्रतीतिहेतुता वा संस्कारस्य कल्पनीयेति सर्वथेयमदृशकल्पना ऽतो

न पश्यामहे तत्र कः संस्कार प्रति पक्षपातः कश्च स्फोटं प्रति चिद्वेषः
 यदेष कल्प्यते नैव इति । उतमत्र तेनैव सुगृहीतनाम्ना भाष्यकारेण शब्द-
 कल्पनाया सा च शब्दकल्पना चेति । ननु नास्ति कल्पनाद्वैगुण्यं संस्कारो
 हि यथाप्रसिद्धिः । स्यत यत्र का तत्कल्पना न हि घटं स्मरणकारणत्वं
 संस्कारधर्ममतिर्लङ्घितवन्तो भवन्त इव । कथं न लङ्घितवन्तो भवन्तः सर्व-
 र्थाधिपत्येकस्मरणकारिता भवद्विरपि कल्पितेयं यत्र हि घटनी घटोनामयं-
 प्रतीतो सैव स्फोटव्यक्तायपि तां च कल्पयित्वा शब्दो ऽन्यः कल्पित यत्र-
 मतश्च संस्कारोभयथादिविहितस्य स्मरणकारित्वमुल्लङ्घ्यार्थप्रत्ययकारित्वं
 केवलमस्माभिरभिहितम् । भवद्विस्तु मूलतः ग्यारभ्य नवं विश्वमुत्थापितम-
 पूर्वस्य शब्दस्य तापदस्मित्वं पुनर्वर्णेश्चतिरिक्तत्वं पुनरवयवराहित्यं कल्पि-
 तमिति कथं न कल्पनागुह्यत्वम् तदुक्तम्* ।

सद्भाष्यतिरेको च तथा ऽवयवयवेनम् ।

तथाधिकं भवेत्तस्माद्यत्रो ऽवयवार्थशुद्धिपु इति ॥

यत्पुनरवादि प्रथमवर्णशुद्धिवेलायामिव व्यक्त स्फोटतत्त्वमुत्तरोत्तर-
 शुद्धिभिरतिशयिततरप्रत्ययता नीयते रक्षतत्त्ववदिति । स एव धिपम उप-
 न्यासः रक्षस्य हि साजवत्त्वात्प्रथमप्रत्ययाधिपत्योक्तसूक्ष्मतरायवयवविशेष-
 याहिणामुत्तरोत्तरप्रत्ययानामस्ति तथावकाशः । स्फोटस्तु वर्णस्वहृपघदनश-
 इति तत्स्वहृपसर्वस्वमाद्येनैव वर्णेन व्यक्त किमिदानीमन्ये वर्णोः करि-
 ष्यन्ति एकदेशव्यक्तिसु निरवयवस्य वर्णस्येव न सम्भवति । यथोक्तम् ॥

अल्पीयसापि यत्नेन शब्दमुच्चारित मतिः ।

यदि वा नैव गृह्णाति वर्णे वा सकल स्फुटमिति ॥

यो ऽपि द्वितीयो दृष्टान्त उदाहारि यथा ऽनुयाकः श्लोको वा प्रथ-
 मसंस्थया गृहीतो ऽपि संस्थानान्तराभ्यासेः स्फुटतरपरिच्छिन्नो भवति तथा
 स्फोटो ऽपि प्रथमवर्णव्यक्तो वर्णान्तरैरतिशयितामिव्यक्तिर्भविष्यतीति । सो
 ऽपि न सदृशो दृष्टान्तः श्लोकानुयाकयोराजशत्वानुपपत्तेः । के चिद्वयवधा वर्णा-
 त्मानं पदात्मानो वा प्रथमायां बुद्ध्यावपरिस्फुरन्तः संस्थाभ्यासलब्धातिश-
 याया तस्यां प्रकटीभवन्ति । स्फोटस्वैकवर्ण इव निरश इति तत्र को बुद्धे-

* श्लोकवार्तिके स्फोटवादे ३ने- ८९ ।

† श्लोकवार्तिके स्फोटवादे ३ने- ९० ।

रतिशययोगः तस्मादयमपि न सङ्गतो दृष्टान्तः । ये ऽपि च मन्वते ध्वनि-
 ध्वङ्गात्वात् स्फोटस्य न तत्र वर्णविकल्पात्सर इति ते ऽपि न सम्यग्द-
 र्शिनः । पराणुभ्यः वर्णप्रतीतिध्वनिभ्यः शब्दप्रतीतिरेनुत्पादात् । अतिदृतीसि-
 चारयिषया ऽनुपलभ्यमानवर्णविभागाच्च शब्दादयेप्रत्ययाभावात् । अयं ध्वनयः
 शब्दव्यक्तिमादधानाः स्यान्नकरणानुरोधेनासन्धमेव वर्णभेदमुपदर्शयन्ति
 श्यामादिहूपमिष मुखम्य खङ्गादय इत्युच्यते तदप्यसत् । असत्यात्वे निमि-
 ताभावात्प्रतीयन्ते हि निर्वाधया बुद्ध्या वर्णास्तदतिरिक्तस्तु शब्दो न प्रती-
 यते यश्च न प्रतीयते सो ऽस्ति ये च प्रतीयन्ते ते न सन्तीत्युच्यमाने शयो
 नास्ति विषाणमस्तीति स्यात्तस्मादयमपि न कल्पनागौरवपरिहारक्षमः
 पन्थाः । अतः सुष्ठुक्तं शब्दकल्पनायां सा च शब्दकल्पना चेति । तस्मात्स्फो-
 टप्रतिपत्तौ यः क्रम आस्येयः सो ऽर्थप्रतिपत्तवेधास्यीयतामिति किं तेन
 स्फोटेन । अन्ये तु उपलब्धनन्तरसत्ताकानां वर्णानामर्थप्रत्यायकत्वमाचक्षते
 तदिह नेयते । अणिकत्वाद्द्वर्णानाम् । उपलब्धेहृष्यंसतानुपपत्तेः । सर्वथा
 स्युत्पत्त्यनुसारेण वर्णानामर्थप्रत्यायकत्वं तद्यथा पुरा दृष्टं तथा ऽभ्युपगम्यते
 इति तदुक्तं यावन्तो यादृशा इति । यत्त्वच प्रतीपमुक्तं कियन्तः कीदृशा
 इति तत्र प्रतीतयः प्रष्टव्या न तपस्विना धयमिति यत्किंचिदेतत् । यत्पुन-
 र्भ्यधायि क्रमव्यत्यासप्रयुक्ता अपि वर्णाः प्रत्यायका भवेयुः क्रम एव
 वा स्फोटः स्यादिति तदपि न पेशलम् । क्रमो हि नाम स कालभेदे न च
 काल एव स्फोटो भवितुमर्हति । क्रमो ऽपि च न स्वतन्त्रः प्रतिपादकः
 पदाद्यैर्निरवृत्तिर्वा किं तु वर्णान्वित एव । तत्र चेत्कम् ।

द्वये सत्यपि तेनाच विज्ञेयो ऽर्थस्य वाचकः ।

वर्णाः किं नु क्रमोपेताः किं नु वर्णाप्ययः क्रमः ॥

क्रमः क्रमवतामङ्गमिति किं युक्तिसाध्यता ।

धर्मेमाचमसौ तेषां न यस्त्यन्तरमिष्यते ॥

तस्मादेव यावत्क्रमका यमयै प्रत्याययन्तो दृष्टा वर्णास्ते तत्क्रमका
 वर्णास्तमयै प्रत्याययिष्यन्तीति न स्फोटादयोपगतिरिति । तदेवं न
 कार्यनुमानमर्थपत्तिर्वा स्फोटसिद्धये प्रभवतीति सिद्धम् । यदप्यभावि शब्दा-
 दये प्रतिपद्यामहे इति व्यवहारः स्फोटपक्षसाक्षितामेवालम्बते इति । तद-

प्यसारं वर्णानां वाचकत्वे यथोक्तनीत्या साधिते तात्पत्वे ऽपि तथा व्यवहा-
 रोपपत्तेः । ननु क्यमुपपत्तिः संस्कारस्तावन्न शब्दशब्देनोच्यते न हि तथा।
 लेकि प्रसिद्धिः संस्कारे च वाचके व्युत्पत्तिरपि दुरुपपादा परावगतिपूर्विका
 हि शब्दात्स्वायगतिनं च परस्यः संस्कारः परस्य प्रतीतिमुपजनयन् गहीतुं
 शक्यः परोक्षत्यादृशेष्वपि शब्दशब्दो वर्तमानः प्रतिशरणं वा वर्तते वर्ण-
 मुदाये वा प्रतिशरणं वर्तमाने च शब्दे न शब्दादयंप्रतिपत्तिः स्यात् । एकस्य
 वर्णस्य वाचकत्वायोगात् समुदाये तु न वर्तितुमर्हति शब्दशब्दो जाति-
 शब्दत्वात् । द्विवचनबहुवचनान्तव्यक्तिशब्दप्रयोगे हि तत्सामानाधिकरण्यात्
 न जातिशब्द एकवचनान्तः प्रयुज्यते न हि भवति देवदत्तवचनदत्तो पुरुष
 इति धवप्रदिरपलाया वृद्ध इति तथा गकारोकारविचर्जननीयाः शब्द
 इत्यपि । न घनशब्दवर्ताहं समुदायवाची भविष्यति शब्दशब्दो घनं वृद्धा
 न जातिशब्दवर्तिते चेत् । तच्च समुदायव्यतिरेकनिर्देशद्वयनादासायां वनं
 कपित्यानां घनमिति च चेशमिह व्यतिरेकनिर्देशो ऽस्ति गकारादीनां शब्द
 इति अद्वयनात् । अथ द्रुमादासादयो घनमित्यभेदेनापि वनशब्दः प्रयुज्यते
 तथेहापि गकारादयः शब्द इति प्रयोक्ष्यते एतदपि नास्ति । घनादौ भेद-
 व्यपदेशघशेन प्रतिव्याक्ति चाप्रयोगेण प्रसिद्धे समुदायशब्दत्वे समुदायिने-
 रभेदोपचारादासादयो घनमिति युज्यते प्रयोक्तुमिह तु गकारादीनां शब्द-
 इति न कदा चिदपि व्यतिरेकनिर्देशो दृश्यते इति समुदायशब्दत्वमघट-
 मानं तत्सर्वथा वर्णशब्दवादिनामनुपपत्तेो ऽयं व्यपदेशः शब्दादर्थे प्रतिप-
 द्यामहे इति । उच्यते क्रिमनोपपत्तेनानुपपत्तेन वा कृत्यम् । प्रदायमुपपद्यते
 ततः किमथापि नोपपद्यते ततो ऽपि क्रिम् । न हि लोकव्यपदेशनिबन्धना
 यस्तुस्थितिर्भवति । ननु शास्त्रकारा अप्येवं व्यवहरन्ति भाषमाख्यातेनाद्यौ
 इति न शास्त्रकारव्यवहारादप्याप्रामाणिको ऽर्थः शक्यते ऽभ्युपगन्तुं कतरश्लेढं
 प्रमाणं लोकव्यपदेशो नाम । अनुमानं तावत्प्रतिषिद्धं प्रत्यक्षमपि प्रतिषेध्यते
 न चान्यत् स्फोटसिद्धेो प्रमाणं क्रमते तदस्थाने ऽयं लोकव्यपदेशनिरूपणो-
 स्फोटादौषः । न चात्यन्तमसङ्गतो ऽयं वर्णपक्षे लौकिको व्यपदेशः पूर्ववर्णज-
 नितसंस्कारसहिते तावदन्त्यवर्णं वाचके सुसङ्गत एवायं व्यपदेशः । तस्य
 शब्दत्वादेकत्वाच्च । सङ्कलनाप्रत्ययोपाकृतवर्णवाचकत्वपक्षे ऽपि न दोषः

हि भेटशब्दमहित एष शब्दशब्दः प्रयुज्यते गकारादिभ्यः शब्दादर्थे प्रतिपद्यामहे केवलस्तु जातिशब्द एकवचनन्तो बहुष्वपि वर्णेषु न विरुद्धः । किं च स्फोटपक्षे सुतरामनुपपन्ने ऽयं व्यपदेशः शब्दादिति । प्रतिपदिक्र-
 स्यार्थस्याभावात् हि घर्षवत्स्फोटे शब्दशब्दत्व प्रयुज्जानो दृश्यते व्यग्रहर्तृ-
 जन* । अर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वं शब्दलक्षणमसाधु । धूमादिभिर्यमिवागत् । अथापि
 प्रक्रमपर्यलोचनया श्रोत्रयाद्यत्वविशिष्टप्रतिपत्तिहेतुत्वं शब्दलक्षणमभिधीयते
 तद्विद स्फोट प्रति न सिद्धं तस्य श्रोत्रप्रत्ययविषयत्वाभावात् । श्रोत्रयाद्य-
 त्वमेव च तद्वितरव्यञ्छेदक्षममिति तदेव युक्तं किमुभयोपादानेन श्रोत्रया-
 द्यत्व च घर्षेऽप्येव नाशान्तरस्येति घर्षो एव शब्दः तदुक्तम्* ।

परस्परानपेक्षारव श्रोत्रयुद्ध्या स्वरूपतः ।

घर्षो यथावसीयन्त न पूर्वोपरवस्तुनी इति ॥

श्रोत्रयाद्यत्वं शब्दलक्षण सत्तादावप्यस्तीति चेन्न । श्रोत्रेऽप्येवत्य-
 यधारणस्य विरचितत्वात् । श्रोत्रमनोभ्या यद्व्यादिसिद्धमयधारणमिति चेन्न
 समानजातीयव्यञ्छेदाश्रयादयधारणस्य विरचितत्वात् । चक्षुरादीन्व्येव
 तेन व्यपच्छिद्यन्ते न मनः । तथापि शब्दत्वेन व्यभिचार इति चेन्न
 जातिमत्ये सतीति प्रक्रमलभ्यविशेषणापेक्षत्वात् । स्तनायलुनादप्रभृति-
 भिरपि न व्यभिचारस्तेषां शब्दत्वाभ्युपगमात् । तदुक्तं भाष्यकृता
 द्विविधश्रवणं शब्दे। घर्षात्मा ध्वनिमाश्रवेति । अर्थप्रत्यायकस्य तु न
 लक्षणमित्युक्तम् अगृह्योत्सवन्धे . घर्षात्पनि शब्दे तदभावेनाशब्दत्वाप्र-
 सङ्गात् । कालान्तरेण समन्वयुद्धो सत्या च शब्दत्वमिति अव्यस्थितमिदं
 लक्षणम् । यदपि शब्दस्वरूपनिरूपणप्रसङ्गेन तदभिधेयानां जातिगुणक्रि-
 यादीनां शब्दतायुद्धेन तत्परिहरणं च तदपि किमाशयमिति न विद्वः ।
 तेषामतिविभक्तरूपयद्व्यादतः श्रोत्रयाद्यस्य शब्दत्वात् स्फोटस्य च श्रोत्र-
 याद्यत्वाभावाद् घर्षयादिनामेव शब्दादर्थे प्रतिपद्यामहे इत्यनुकूलो व्यप-
 देशो न स्फोटयादिनामिति स्थितम् । कथं पुनः श्रोत्रयद्व्यत्वं स्फोटस्य न
 मृष्यते यावता पद यावमिति श्रोत्रकरणकमेकाकारं घानं प्रत्यात्मयेदनी-
 यमस्ति न चास्य घर्षो आलम्बनीभवेयुरित्युक्तम् । न युक्तमुक्तम् इह हि श्राव-

लेयाटो प्रतिपिण्डं गौरिति युद्धिरुपजायमाना सकलपिण्डसाधारण इति
 विषयीकरोतांति गोन्वसामान्य तद्विद्यते । एवं यदि प्रतिपिण्डं पदं पदमिति
 वाक्यं वाक्यमिति मतिरुपजायेत चातिथर्त्तहि पदं वाक्यं ॥ सर्ववर्णवृत्ति किमपि
 रूपमभ्युपर, छेदम न त्वेषमस्ति प्रतीतिः । यथा च तन्त्यादावप्यपरिघटित-
 पटादिकार्यविषयमाद्यानयः सन्निपातसमये एव भेदग्रहरहितमवयविज्ञानम्
 उदेति तथा क्रमसमुत्तरदेकेकवर्णव्यरूपोपग्रहनिरपेक्ष यदि पदमिति वाक्य-
 मिति ज्ञान भवेत्तत्पटादिक्रमवयविनमिष पदं वाक्यमेकेकरूपमनुमन्येमहि
 न त्वेषमस्ति न हि तन्तुभिरिय पटो वर्णैः पदमारभ्यते । यत्तु गौरित्येवं
 ज्ञानमभेदग्राहि दृश्यते तदेकाक्षुपाधे । भिन्नाक्षुपश्लेषे तु देषदत्त इत्यादौ
 नानाक्षरग्रहमेव विलम्बितमनुभूयते न चैव पटादिबुद्धिषु तदवयवाः कदा
 चिद्विच्छेदेनापभासन्ते तस्मान्नाप्यधीय चातिरिय वा पदं वाक्यमभिन्नमव-
 भासते । ननु च या ऽसौ रब्दशब्दाद् युद्धिः सेवेय स्फोटयुद्धिः । किमिदानीं
 यदेव शब्दत्व सामान्यं स एव स्फोटः । मैव स्फोट एवासौ न शब्दत्वं
 सामान्यं तत् सामान्यं हि तदुच्यते यथेकव्यक्तिदर्शने व्यक्त्यन्तरानुसन्धाने
 शाबलेयग्रहणे बाहुल्यस्येव इह तु ॥ गकारग्रहणे आकारानुसन्धा-
 नमिति नैद सामान्यमेकरूपस्त्वय प्रतिभासः रब्दतत्त्वविषय एव शब्द-
 त्वत्वं च स्फोट इत्युच्यते । आ ज्ञातम् अमुनेव हि भयेन कैरिचत् स्फोटश-
 द्भितैः शब्दतत्त्वसामान्यमपहृतमस्थाने एव त्वय संघासः । ॥ हि शब्दत्वं
 स्फोट' प्रतिपिण्डं हि रब्दः शब्द इति बुद्धिरस्ति न च वर्णैः स्फोटः तदिदं
 शब्दत्वसामान्यमेव शब्दबुद्धेरालम्बनं न स्फोटः । सामान्यासद्दौ तु व्यक्त्यन्त-
 रानुसन्धानमकारणमिति प्रागेव निर्णीतम् । तस्मान्न शब्दबुद्ध्यापि स्फोटो
 ऽपभासते पदवाक्यबुद्ध्यावित्येतन्न सत्यमाह यदियमेककार्यकारित्वनिब-
 न्धना यनपृतनादिबुद्धिसमानयोगक्षेमेव पदवाक्यबुद्धिरिति । न च ज्ञात्यादि-
 ष्वसमाश्वसेः वेलक्ष्यस्य दर्शितत्वात् । यदप्येककार्यकारित्वनिबन्धनायाम-
 भेदबुद्ध्यावितरेतराश्रयपरिषोऽदनमेकार्थप्रतीतिपूर्विका पदवाक्यबुद्धिः पदवा-
 क्यबुद्धिपूर्विका चेकार्थप्रतीतिरिति तदपि न सम्यक् । सम्यमाणानुभूयमानवर्णज-
 नितेयमर्थप्रतीतिरित्यवोचाम नाभिन्नपदपरिच्छेदपूर्वकेति कुत इतरेतराश्रय-
 त्वम् । ब्रूयात्पदवाक्ययोरेकत्वमन्तरेण कथं पदवाक्यार्थप्रतीतिरेकरूपं

भवेदिति सो ऽयमतीव मुग्धालापः । प्रतीतिभेदाभेदो हि विषयभेदाभेदा-
वनुरुध्येते नोपायभेदाभेदो भिन्नैरपि लोचनान्नाकान्तःकरणप्रभृतिभिरुपाये-
रभिन्नार्थयादृशो बुद्धिरुपजन्यते एव । तदिह पदार्थबुद्धेरुक्त्वात्पदार्थं एको
भवतु यो ऽस्या विषयः न त्वेक पदं यत्कारणमिति वाक्यार्थबुद्धेरप्येकत्वा-
देको वाक्यार्थो भवतु न त्वेक वाक्यं वर्गोत्तरकारणं क्रमभाविनां वङ्गनां
वर्णानामेतद्भवति यदेकार्थप्रतिपादकत्वं न त्वभेदमेव पदवाक्ययोर्गमय-
तीति । विप्रलब्धा एव च वैयाकरणाः पदवाक्ययोरप्यभेदं मन्यन्ते किल
शब्दादनन्यभूत एव शब्दार्थ इति स पुनरेषा ध्यामोहः तद्वेदस्य दृक्प्रमा-
णसिद्धत्वात् । शब्दाध्यासस्तु प्रतीतिविरुद्धत्वेन नेप्यते इत्यल तत्कथया
तस्मात्प्रत्यक्षगम्यो ऽपि न स्फोट इति सिद्धम् । नन्वभिन्नत्वाद्वाक्यार्थबुद्धे-
र्विषयभेदाभेदानुवृत्तित्वाच्च बुद्ध्यभेदाभेदयोरभिन्नो वाक्यार्थः स्याद्वाठ-
मभिन्नो न त्वनवयवः पदादेरभिन्नस्यापि साधयत्त्वात् । यतु निरवयव-
त्वमुच्यते तदतीव सवित्परामर्शकौशनसून्ययाहृतम् ॥

अंशाः सन्ति न सन्तीति चिन्तात्यन्तमसङ्गता ।

निरवयवस्ति नास्तीति युक्त चिन्तयितुं सताम् ॥

पदतदर्थभेदस्य प्रतिपाद्यं विस्पष्टमाभासमानत्वादनुपगृह्यमाणाय-
वधिभागयोरच वाक्यवाक्यार्थयोरन्यभासमानत्वाद् अस्यवयवप्रतीतिः । सा तु
भ्रान्तेति चेन्न । बाधकाभावाद् भ्रान्तेश्च बोधं क्रिमपि वक्तव्यम् । सादृश्यमिति
चेत्कस्य केनेति न विद्वः यदि हि क्व चिन्मुख्या अयववाः प्रविद्धा भवेयुः तस्मा-
त्सादृश्यादितश्च तदभावे ऽपि भ्रम इति गम्यते । न त्वेयमस्ति पूर्ववाक्या-
नामव्यभागत्यान्नरसिद्धे ऽपि नरायववाः सिद्धायववाश्च पृथक् पृथक् प्रत्य-
भिचामन्ते तद्वदिहाभ्युपगम्यमाने नूनं क्व चिद्वाक्ये सत्त्वमवयवानमेदित-
व्यम् । चिन्ने ऽपि हरितालसिन्दूरदिक्कष पानके त्वगेलादिरसो यामरणे ऽपि
पङ्कथभगान्धारादिस्यरत्नात् पृथगवगतमिति न ते निर्भागदृष्टान्ताः । चिन्ना-
दिषुद्वयस्सार्द्धं दृष्टान्ता इति चेद् वाठं वाक्यार्थबुद्धिरपि निर्भागेप्यते
यथास्मामिः बुद्धीनां निरंशकत्वेन सर्वासाप्तनयवत्त्वात् । बुद्धिविष-
यीकृतस्त्वयो दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोः सायवय एव । तस्मात्त निर्भागो वाक्य-
वाक्यार्थाविति युक्तम् । यदप्यभ्यधायिषुद्वयवहारैश्च सवन्धबुद्धिर्वाक्यार्थयोरैव

न पदतदर्थयोः पदेन व्यग्रहाराभायादिति तदप्यसाधु वाक्यादपि व्युत्पत्ति-
 भेदन्ती पदार्थपर्यन्ता भवतीति । एवं हि पदतदर्थसंस्कृतमतेरभिनवविरिधि
 तादपि वाक्याद्वाक्यायैप्रतीतिरूपपत्स्यते । तदागोपेद्वापपरतन्त्रवेचिच्येण
 वाक्यानामानन्त्यादशक्या प्रतिधाक्य व्युत्पत्तिस्वापि नापेक्षियते इतरथा हि
 सा उपश्यमपेक्षेत । यत्तु केवल पदं न प्रयुज्यते इति तदसत्यमिति तदप्यसत् ।
 महारागस्यान्ने उपान्तरवाक्य न प्रयुज्यते इति तदप्यसत्यं स्यात् । स्वार्थे
 तत्प्रयुज्यते इति चेत्पदमपि स्वार्थे क्व चित्प्रयुज्यते एव । यत्र पदानामर्थो
 उपेक्षारणादिना लभ्यते तत्र यावदप्राप्तं पदमेव केवलमुच्चारयन्ति । अन्यपद-
 णापसरेषु च स्वहृत्पात्रधारणमपि फलश्रुत्याना मा वा फलपत्त्व पदवर्णानां
 भूतथापि रथावयवानामिव रथकार्यैष्वपर्याप्रयत्नीनामपि स्वरूपसत्त्वमनिष्ठा-
 र्थम् । कार्यान्तराय रथाद्वावयवाः प्रभवन्तीति चेत् पदवर्णा अपि कार्यान्तरे
 प्रभविष्यन्ति रथकार्यैकदेशमात्रा कामपि रथावयवाः कुर्वन्तीति यदुच्यते
 पदान्यपि वाक्यकार्यैकदेश कमपि कुर्वन्त्येव । वर्णा अपि के चिदर्थगन्ती
 भवन्त्येवेति तस्मान्नासन्तः पदवर्णाः । यत्पुनरवादि वाक्यस्येव पदानि पदा
 नामिव वर्णा वर्णानामप्यवयवान्तराणि स्युरिति तद्विदमपूये पाविडत्य न
 हि घटाः साययथा इति परमाणुभिरपि साययजेर्भवेतिव्यम् । उपलब्ध्यनुपलब्धी
 हि वस्तूना व्यवस्थापिके यद्यद्योपलभ्यते ततथा भवति यद्यथा नोपलभ्यते
 ततथा न भवति । वाक्यपदयोश्च भागा उपलभ्यन्ते न वर्णाना तथा
 ह्युक्तमेतत्* ।

अल्पीयसापि यत्नेन शब्दमुच्चारित मतिः ।

यदि वा नैव गृह्णाति षष्ठे वा सकल स्फुटमिति ॥

तस्माद्वाल्लिशचोदितमित्द वर्णस्याप्यवयवा भवन्तु पदवाक्ययोरपि वा
 मा भूवन्निति । अतश्च सावयवो वाक्यवाक्याथो पदोपजननापायाभ्या तद-
 र्थोपजननापायदर्शनादनयेव युक्त्या पदभागा अपि प्रकृतिप्रत्ययादयः तात्विका
 इत्यत्रगन्तव्य न कल्पनामात्रप्रतिष्ठाः । वृच वृच्येत्यत्र प्रकृत्यर्थानुगमे प्रत्य-
 यार्थो भिद्यते वृच घटमिति प्रत्ययार्थानुगमे प्रकृत्यर्थो भिद्यते तत्र यो उच्ये
 य शब्दमनुगच्छति न तस्यार्थे इत्यवसीयते तत्कथमसत्या भागाः । यत्पुनः

कूपसूपयूपादौ सत्यपि वर्णानुगमे ऽर्थानुगमो न दृश्यते तेन चाकारणमर्थ-
 प्रतीतिवर्णानुगम इत्युक्तं तदयुक्तम् । यतो नान्यव्यतिरेकाभ्यामनुत्पन्ना
 प्रतीतिस्त्यादाते येन कूपादौ तदुत्पादनमाशङ्क्येत सिद्ध्यां तु प्रतीतौ
 वाचकभागेयत्तानियमपरिच्छेदे ऽनयोर्व्यापारो न वैकच वर्णानुगमे अनुगमे।
 दृष्ट इत्यन्यथादृश्यमानो ऽपि हठादापादयितुं युक्तः । रेणुपटलानुगतपिपीलि-
 कापङ्क्तिद्वारकष्यभिचारोद्भावनमपि न पेशलम् । पांसुपटलविकलपिपीलिकाप-
 ङ्क्तिदर्शनेन तस्याः तत्प्रतीतिकारित्वाभावनिश्चयात् । करिकरभतुरगप्रभृतीनां
 तु प्रत्येकं व्यभिचारे ऽपि बहुप्राणिरूपसामान्यानपायातत्कारणमेव धूलिप-
 टलमशगम्यते । यदप्यश्वकर्षोदाववयवार्थलोपादन्यथाप्येषमिति कथितं तदपि
 न चतुरश्रम् । अश्वकर्षशब्दो हि क्व चिदर्थप्रकरवशाज्यभवदवयवशक्ति-
 तया तिरस्कृतावयवार्थवस्त्वन्तरव्यक्तो न सर्वात्मना ऽवयवार्थाभावो व्यस्त-
 त्वेन सामन्त्येन वा पुनः प्रयोगान्तरे तदर्थसंप्रत्ययदर्शनादश्वमारोह कर्णे-
 कुण्डलमिति व्यस्तयोः प्रयोगः तुरगश्रोत्रे तु प्रतिपिपादयिपिते ऽश्वकर्षे इति
 समस्तप्रयोगेऽपि तदर्थपरित्यागी दृश्यते इति न सर्वात्मना निर-
 र्थका भागाः । यत्पुनरन्वाख्यानविसंवादात्प्रकृतिप्रत्ययविभागनियमो नावक-
 ल्यते इत्येतदपि न युक्तम् । आप्तरोक्तीनां प्रामाण्याविमुनि व्याकरणमिति
 पाणिनिमतमेव हि प्रकृतिप्रत्ययविभागमवितथं प्रत्येव्यामः । कियत्यपि चाये
 प्रायेण सर्वेषामन्वाख्यामूकामविषादः । विकरणादिविसंवादात्त्वात्त्वकिञ्चित्कर-
 मतः पारमार्थिकत्वात्प्रकृतिप्रत्ययांशयोः न कल्पनामात्रेण पृथक्करणम् । यद-
 प्यश्विं वर्णसामान्यादपि भागज्ञानं दुर्घट कालेनदन्तिनागा इति तदप्यसा-
 रम् । स्वरस्मरणादीनां पदभेदावगमोपायानां सम्भवात् । सराम इत्याख्यात-
 स्यान्वास्वरादिहृषं नाम्नो ऽन्यत् । नामत्वे ऽपि स इति राम इति च द्वे पदे
 तयोरन्यदूषं सह रामेण वर्ततेइत्येकपदे ऽप्यन्यदूषमभियोगविशेषवतां
 सर्वं सुभगमिति नाशक्यः पदविभागपरिच्छेदः । यदपि दध्यष मध्यवेति
 तथाविधपदरूपादशने ऽपि तदर्थसंप्रत्यय इत्युक्तं सो ऽपि न दोषः । यतस्ते
 यथैते पदे र्शपट्टिकृते तत्प्रत्यभिचानाच्चेति के त्रिन् । अथ वेगन्तदधिमधुप-
 दवदयान्तयोरपि विषयान्तरे साधुत्वानथैव तद्विधाद् व्युत्पत्तयर्थवन्ते अपि
 पदे अर्थप्रतिपादके भविष्यत इत्यलमेवंप्रायेः कदाशाव्याहृतेः । अपि च

शेषं गमयन्ति हीति न्यायाद् । अर्थापत्तिरिति चेत् किमिदानीमर्थापत्तिगम्यो धर्मः न चेतदुक्तमिष्टं वा तदिदं सप्रमं प्रमाणमथतरति पदार्था नामेति तच्च नेष्टम् अतो न पदार्थनिमित्तको वाक्यार्थप्रत्ययः । यदप्युक्तम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थनिमित्तकत्वं वाक्यार्थस्यावगम्यते इति तत्र पदार्थसंसर्गस्वभावात्वाद्वाक्यार्थस्य सत्यं तत्पूर्वकत्वमिष्यते एव । वाक्यप्रतिपत्तेस्तु न तज्जन्यत्वं शब्दव्यापारानुपरमात् । मानसे चापचारे सति पदानामपि ग्रहणं नास्त्येव । यतः क्षणान्तरे सुमाहितचेतास्य वक्ति नाहमेतदशौषमन्यत्र मे मनो ऽभूत्यु- नर्तुहीति इतरथा हि पदानि स्मृत्वा तदर्थमेवावगच्छेन्न पुनः पृच्छेतस्मात्पदार्थानां ग्रहणमेव तत्र वाक्यार्थावगमे निमित्तम् । यदपि पश्यतः श्वेतिमा- रुणमिति तदपि न किञ्चित् । किं प्रत्ययेण शुक्रो गौर्गच्छन्न दृश्यते ॥ किं शुक्रो गौः गच्छतीति वाक्यस्यार्थो न भवति । प्रत्ययप्रतिभासानु प्रत्ययार्थे यथासौ न वाक्यार्थे इत्युच्यते । एवं श्वेतो ऽश्वो धावति इत्यानुमानिको ऽयं प्रत्ययः पर्यते ऽग्निरितिपदवाक्यश्रवणात् विना न वाक्यार्थो भवतुमर्हतीत्यलं प्रसङ्गेन । तस्माद्दूर्वोभ्य एव कया चित्कल्पनया पदवाक्यभाषमुपगतेभ्यः पदा- र्थवाक्यार्थसंप्रत्यय इति युक्तम् । तस्मात्पदार्थजन्या न भवति वाक्यार्थयुद्धि- रिति सिद्धम् । अनुपरतव्यापाराद्वाक्यादेवेयमुद्भवति । आह कया पुनः कल्प- नया पदवाक्यभाषमुपगता वर्णाः पदार्थवाक्यार्थप्रतीतिमादधुरिति । तथा- चार्थास्तापदिमां कल्पनामद्रीदृग्नु प्रथमं वर्णज्ञानं ततः संस्कारः ततो द्वितीय- वर्णज्ञानं तेन प्रथमवर्णज्ञानजनितेन च संस्कारेण षट्तरसंस्कारः ततस्तृतीय- वर्णज्ञानं तेन प्राक्तनेन संस्कारेण षट्तरः संस्कारः एवं यापदन्त्यवर्णज्ञानम- न्त्यवर्णज्ञानानन्तरं ॥ ततः संस्कारात्सकलपूर्ववर्णविषयमेकस्मरणं तेना- न्त्यवर्णज्ञानस्य विनश्यता विनश्यद्व्यग्रहणस्मरणविषयीकृतो वर्णसमूहः पदमिति ध्यायते ततः पदज्ञानात्संस्कारः ततस्तथेष वर्णक्रमेण द्वितीयपद- ज्ञान तेन प्रथमपदज्ञानजन्मना च संस्कारेण षट्तरसंस्कारो जन्यते पुनस्तेनेव क्रमेण तृतीयपदज्ञान तेन प्राक्तनेन च संस्कारेण षोडशर- संस्कारो जन्यते एवं यावदन्त्यपदज्ञानानन्तरेण स्यवीयसा संस्का- रेण सर्वपदविषयमेकस्मरणमुपजन्यते संस्कारस्यैकत्यात्सो ऽयं स्मर- णानुभवविषयीकृतवर्णसमूहपदसमूहो वाक्यमित्युच्यते ततो वाक्यार्थप्रति-

पतिः संस्कारस्य च संस्कारान्तरकरणकौशलमवश्यमेवितव्यमन्यथा सर्वत्र क्रियाम्यासो ऽनर्थकः स्यादिति । अत्र वदन्ति । नेयं प्रक्रिया साध्वी ज्ञान-योगपदप्रसङ्गात् । तथा हि धरमपदप्रतिभासानन्तरं यथा पूर्वपदस्मरणं तथा तदैव संकेतस्मरणेनापि भवितव्यमनवगतपदार्थस्य हि न वाक्यार्थप्रतीतिरस्मृतसंकेतस्य च न पदार्थप्रतीतिः । यथाप्यभ्यस्ते विषये संकेतस्मृतिर्न संवेद्यते तथाप्यधिनाभावस्मृतिरिव बलादसौ कल्प्यते अनवगतपदपदार्थ-संबन्धस्य नारिकेलद्वीपवासिन इवार्थप्रत्ययाभावात् । संबन्धानुभवस्य च पूर्व-घृतत्वेनेदानीं स्मरणमुखेनापकारित्वात्स्मादनन्त्यपदज्ञानानन्तरं पूर्वपदसम-यस्मरणयोग्यपदुत्पादाच्च ज्ञानयोगपदम् । अथ समयस्मरणानन्तरं पूर्वपद-स्मरणमुपेयते तथा तत्स्मृतिकाले पदार्थज्ञानोपजनात्पुनरपि ज्ञानयोगपदं न च तदा पदार्थज्ञानं नोदेतीति शक्यते षक्तुमविकलतदुपजनकारणसामयी-सन्निधानात्प्रतिनायकस्य च तदानीमभावात् । पदार्थज्ञानोत्तरकालं तर्हि पूर्वप-दस्मरणमस्त्विति चेद् एवं तर्हि धरमपदज्ञानप्रत्यस्तमयादनन्त्यपदरहितं वाक्यं स्यादनन्त्यपदज्ञानस्य हि संकेतस्मृतिवेलायां विनश्यता पदार्थज्ञानवेलायां धिनाथ एव । यत्तु भ्रूयादसंवेद्यमानमपि तदानीमन्त्यपदमन्त्येवेति स्वस्ति तर्हि न्यायविस्तराय । अपि च तदानीमनुपलभ्यमानेनापि सता किमन्त्यपदेन क्रियते । पुनरवगमो ऽस्य भविष्यतीति चेत् न कुतश्च्यः । शेषस्य विरम्य व्या-परासंबेदनात् । मनसरच स्वातन्त्र्येण बाह्ये विषये सामर्थ्यासभवात् । सत्यपि पुनः तदवगमे ज्ञानयोगपदानपायात् । अपि च पूर्वपदैरर्थशून्यतया शुष्क-नीरसतनुभिरन्त्यपदानुभवसमनन्तरं स्मृतेरपि को गुणः । न हि तथाविधप-दस्मरणमर्थप्रत्यायनाङ्गम् । अथ सार्थकानि प्राञ्जि पदानि स्मर्यन्ते तर्हि सम-यस्मरणपदार्थज्ञानादिकार्यसांकर्यकृतमनेकशाखं प्रतिपदं ज्ञानयोगपदमाप-द्यते इत्यसतीत्यं कल्पना । व्याख्यातारस्तु प्रक्रियान्तरमाचक्षुः । वर्णानुग-मरूपेण तावत्प्रथमपदज्ञानमुत्पद्यते ततः संकेतस्मरणं तेन विनश्यद-वस्थेन पदज्ञानेन स्वविषयावच्छेदेन पदार्थज्ञानमाधीयते यत्र वाचकावच्छिन्नं वाच्यस्यरूपमवभासते तथाविधपदार्थज्ञानात्संस्कारः ततस्तथैव क्रमेण द्वितीयपदज्ञानं तदनु समयस्मरणं तेन विनश्यदवस्थेन च द्वितीयपदज्ञानेन तथैव स्यावच्छेदेन स्वार्थज्ञानं तेन प्रथमपदार्थज्ञानाहितेन च सस्का-

रेण च दृढतरः संस्कारः पुनर्यथैकमेव तृतीयपदज्ञानं पुनः संकेतस्मरणं संकेतस्मृतिसहायेन तेन विनश्यदवस्थेन स्वार्थेनेव स्वार्थच्छिन्नं ज्ञानं तेन प्राघेन च संस्कारेण दृढतरः संस्कारः एवं तावद्यावदन्त्यपदज्ञानात्स्वावच्छिन्नार्थप्रतीतिः ततः पूर्वोपचितान्महत्तः संस्काराद्विशिष्टसर्वविषयमेकस्मरणं यस्य स्वावच्छिन्नास्सर्वं पूर्वपदार्था विषयतां प्रतिपद्यन्ते तस्मिन्स्मरणे तथान्त्यपदार्थज्ञाने ऽवच्छेदकत्वेन प्रस्फुरत्पदसमूहो वाक्यमवच्छेदात्वेन प्रकाशमानो ऽर्थसमूहो वाक्यार्थः । एवं स्मर्यमाणानुभूयमानो पदपदार्थसमूहो वाक्यवाक्याद्यायुक्तो भवति । एतदपि न विचारसमम् । अन्त्यपदार्थप्रतीतिसमये तदवच्छेदकतया प्रतिभासमानं पद तत्प्रतीतो तावत्कारणमिति नात्र विमतिः । स्यं च प्रतिभासमानत्वात्कर्मोपि भयत्येष । तस्य तदानीं कर्मत्वे कारणं चिन्त्यम् । न शेषतावत्कारणम् अन्त्यपदप्रतीत्यनन्तरमेव तदज्ञापारस्य विरतत्वाद् विरम्य च पुनर्यथाप्रियमाणत्वानुपपत्तेः । मनस्तु बाह्ये विषये स्वानन्त्येण प्रवर्तितुमसमर्थम् तत्प्रयुक्तौ सद्योप्येव प्रथमपदात्प्रभृति पदानि मानसव्यवसायगोचरचारीणि भवन्तु किं स्मर्यमाणत्वमन्येषामुच्यते । अथ तदन्त्यपदमर्थे इयात्मन्यपि तदवच्छेदकत्वप्रतिपत्तेः कारणत्व प्रतिपत्स्यत इति मन्यसे तदयुक्तम् । स्यप्रतीतो तस्य कर्मत्वान्न चैकस्यामेव क्रियायां तदेव कर्म कारणं च भवितुमर्हति । यिस्तरतरचार्यं वाचकावच्छिन्नयाव्यप्रतिभासः प्रत्यक्षलक्षणे प्रतिक्षिप्र इत्यलं पुनस्तद्विमर्देन । आह प्रथमे पदज्ञानं ततः संकेतस्मरणं ततः पदार्थज्ञानं पदार्थज्ञानात् पदज्ञानस्य विनश्यता विनश्यदवस्थपदज्ञानमपेक्षमाणं शेषं प्रथमपदावच्छेदेन द्वितीयपदे ज्ञानमादधाति द्वितीयपदज्ञानानन्तरं पुनः सवन्धस्मरणं ततः पदार्थज्ञानं तेन द्वितीयपदज्ञानस्य विनश्यता विनश्यदवस्थपदज्ञानसहायाच्छ्रोत्रातयेव तदवच्छेदेनोत्तरपदज्ञानं तावद्यावदन्त्यपदज्ञानमिति । तज्ज्ञानानन्तरं च प्राक्तनप्रक्रियापन्नाश्च पूर्वपदस्मरणमुपगृह्यन्ते तत्फलस्य च विनाशदव्यापिततपदज्ञानकृतावच्छेदमस्मिन्नेव सिद्धत्वात् । तस्य हि फलमन्त्यपदावगमसमये सकलपूर्वपदोपस्थानं तच्च विनश्यदवस्थपूर्वपूर्वपदज्ञानकृतोत्तरपदानुपगमलादेय लब्धमिति किं तत्तस्मरणेन । तदभावाच्च नात्र ज्ञानयोगपदादिचोद्यायसरः समस्ति । यद्योपदार्थान्त्यपदज्ञानमेव च धान्यार्थज्ञानमिति न चरितार्थे-

त्वमपेत्येवं वाक्यादेव वाक्यार्थप्रत्ययः सेत्स्यति न पदार्थेभ्य इति । इयमपि न निरवद्या कल्पनेत्यपरं । प्रथमपदोपरागपूर्वकद्वितीयपदज्ञानोपजननानुपपत्तेः । प्रथमपदज्ञानानन्तरं संबन्धस्मरणं तेनेव तस्य विनश्यता पदार्थप्रतिपत्तिकाले पदज्ञानं विनष्टमेव विनश्यदवस्था बुद्धिबुद्ध्यान्तरविरोधिनीति सामान्ये श्रवणात् । द्रव्यात्कार्यभूतया बुद्ध्या कारणभूतबुद्धिर्विरोध्येत न बुद्धिमात्रेण बुद्धिमात्रमिति एतदयुक्तम् । विशेषे प्रमाणाभावादभ्युपगम्यापि द्रुमः कार्यकारणभूतयोरेव बुद्ध्योर्भवतु घट्याविघातकभावः तथापि पदज्ञानं संस्कार इव समयस्मृतेः कारणमेव संस्कारेणैव तेनापि विना तदनुत्पादात् । संस्कारप्रबोधे तस्य व्यापार इति चेत् तेनापि द्वारेण यत्कारणं तत्कारणमेव । तदिह पदज्ञानं समयस्मरणं पदार्थज्ञानमिति शीघ्रं ज्ञानानि युगपदयतिष्ठन्ते इति परः प्रमादः । अपि च पदज्ञानमुपजायमानं वर्यक्रमेण जायते न सहस्रैव निरंशपदशब्दस्य व्युत्पत्त्यात् च द्विषाणि त्रिचतुराणि पञ्चशानि षाडशानि क्रमेण गृह्यन्ते तद्विषया हि क्रमभाविन्य उपजननापयधर्मिकाः बुद्धयः । अचान्तरे विनश्यदवस्थमन्त्यपदज्ञानमाधिष्यति तदुपरागेण द्वितीयपदज्ञानमुपपत्स्यते इति दुराशेषेयम् । अपि च व्यवहितोच्चारितेभ्यो ऽपि पदेभ्यो वाक्यार्थप्रत्ययो दृश्यते यत्रानेककार्यपर्यालोचनव्यग्रहद्वयः स्वामी रे कन्दलकेत्युक्त्वा कार्यान्तरं संविधाय सुरगं वदति पुनः प्रयोजनान्तराय व्यग्रहृत्य कल्पितपर्यायमित्यादि वक्ति पुनरन्यत्किमपि कृत्वा ग्रहीत्यानयेति तत्र रे कन्दलक कल्पितपर्यायमश्वमानयेति वाक्यार्थापगमे भवति भयन्मते चासौ दुरुपपादः । पदानुरागस्य तत्रासंभवात्स्वयंपदस्मरणस्य चानभ्युपगमात् । किं च न प्रथमतानुसारिणामपि संबन्धविशेषबुद्धिषु विशेषणविशेष्ये द्वे वस्तुनी आलम्बनम् अपि तु विशेष्यमात्रमुपापमेदादेव प्रतीत्यतिशय इति तस्मिंश्च सत्यपि पूर्वपदानुरागे तत्प्रतिभासाभावात् शुद्धमेव द्वितीयपदज्ञानं संपन्नमिति किं तदनुरागेण । अतश्चेयमनुपपन्ना कल्पना यतो द्वितीयपदस्य स्वार्थे शुद्धमेव संकेतवह्यं श्रुतं यदा क्व चित्प्रथमं प्रयुक्तमासीदधुना तु तत्पदं पदान्तरोपरत्वं सञ्जातमिति तादृशस्यागृहीतसंबन्धत्वाद्येप्रतिपत्तिहेतुत्वं न स्यादित्यास्तामपूर्वमिदं शङ्करस्यामिनः पारिबत्यम् । आह यदीमाः सर्वा एव तान्तिहरादिताः

कल्पना न साधीयस्यश्चेदात्मनीया का घन निर्दोषा साध्वी कल्पना निवे-
द्यताम् । उच्यते न घयमात्मनीयामभिनवा कामपि कल्पनामुत्पादयितु क्षमाः ।

न हीय कविभिः पूर्वैरदृष्ट सूक्ष्मदर्शभिः ।

शक्ता तृणमपि द्रष्टु मतिर्मम तपस्विनी ॥

कन्तर्हि चिद्वन्मतितर्कणीयग्रन्थोपबन्धे तव दोहदो ऽयम् ।

न दोहद. पर्यनुयोगभूमिः परोपदेशश्च न तस्य शान्तिः ॥

राज्ञा तु गह्वरे ऽस्मिन्नशब्दके बन्धने विनिहितो ऽहम् ।

यन्धरचनाधिनेदादिह हि मया धासरा गमिताः ॥

तथापि वक्तव्यं कथं वर्ण्येभ्यो वाक्यार्थप्रतीतिरिति । उच्यते चिराति-
ज्ञानत्वमचिरातिज्ञानत्वं वा न स्मृतिकारणं सस्कारकरणकं हि स्मरणं
भवति तच्च सद्यः प्रलीने चिरप्रलीने वा न विधिष्यते इत्येव पूर्वंपदा पदानां
चिरतिरोहितानामपि व्यग्रहितोच्चारितानामपि सस्कारात्स्मरणं भविष्यति
अन्त्यपदस्थानुभूयमानत्वापगमे ज्ञानयोगपद्यादिप्रमादप्रसङ्ग इति धरमन्त्य-
पदमपि स्मर्यमाणमस्तु । स्मृत्याकृष्टान्येव सर्वपदानि वाक्यार्थमवगमयिष्यन्ति ।
तत्र चैव कल्पना धर्मक्रमेण ताद्यत्रथमपदज्ञानं ततः सकेतस्मरणं सस्कारश्च
युगपद्भवत । ज्ञानयोर्हि योगपद्यं शास्त्रे प्रतिषिद्धं न सस्कारज्ञानयोः । ततः
पदार्थज्ञानं तेनापि सस्कारः पुनर्वर्णक्रमेण द्वितीयपदज्ञानं ततः सकेतस्म-
रणं पूर्वसस्कारसहितेन च तेन पटुतरः सन्कारः पुनः पूर्ववर्णक्रमेण तृती-
यपदज्ञानं सकेतस्मरणं पूर्वसस्कारापेक्षः पटुतरः सस्कार इत्येव पदज्ञान-
जनिते पीधरे सस्कारे पदार्थज्ञानजनिते च तादृशे सस्कारे स्थिते ऽन्त्यप-
दार्थज्ञानानन्तरं पदसस्कारात्सर्वपदविषयस्मृतिः पदाथेसस्काराच्च पदार्थ-
विषया स्मृतिरिति सस्कारक्रमात्क्रमेण द्वे स्मृती भवतः । तत्रैकस्यां स्मृता-
वुपाकृष्टः पदसमूहे । वाक्यमितरस्यामुपाकृष्टः पदार्थसमूहे वाक्यार्थः । ननु
स्मृतेरप्रमाणत्वादप्रमाणमिदानीं वाक्यार्थप्रतिपत्तिः । मेधम् तथा सञ्चयदृष्ट्या-
द्यश्च ह्यन्यथा सञ्चयदृष्टमन्यथा च प्रतिपत्तिः तथायं दोषः । यथा धूमे
गृहीतसम्बन्धे नीहारादृहानुमितौ । इह तु क्रमवर्तिनां धर्मानामन्यथा प्रत्य-
यासम्भवाद्येव व्युत्पत्तिस्तत्रैव प्रतीतिरिति न किं चिदयद्यम् । अचिरनिशु-

तानुभवसमनन्तरभाविनी च स्मृतिरनुभवायते । अथ वा कृतं स्मरणकल्प-
नयान्त्यपदार्थज्ञानानन्तरं सकलपदपदार्थविषयो मानसो ऽनुव्यवसायः
शतादिप्रत्ययस्यानीयो भविष्यति । तदुपाख्यानानि पदानि वाक्यं तदुपाख्यं च
पदार्थो वाक्यार्थः । तथाविधश्च मानसो ऽनुव्यवसायः सकललोकसाहित्वा-
दप्रत्याख्येयः । अन्यन्त्यपदार्थज्ञानानन्तरं किं पूर्वपदतदर्थविषयेण स्मरणेनानु-
व्यवसायेन वा अन्त्यपदार्थश्चेज् ज्ञातः समाप्तं कर्तव्यं किमन्यदवशिष्टं
यद्वावसायेन स्मरणेन वा करिष्यते । एकाकारो हि वाक्यार्थप्रत्ययः प्रत्यात्म-
वेदनीयो न शक्यो ऽपह्नोतुम् । न चासौ स्मर्यमाणादनुव्यवसायाद्वा विना
सम्पद्यते इत्यस्ति तदुपयोग इत्थं स्मर्यमाणाख्यं संकलनाज्ञानविषयीभूतं
चेदं पदनिःकुम्भं वाक्यं तथाविधश्चैव वाक्यार्थः ।

ननु मा भूत्पदस्फोटो वाक्यस्फोटश्च वाचकः ।

मा च भूतामिमो वाक्यवाक्यार्थो भागवर्जितो ॥

भवन्तु भवदाख्याताः पदवाक्यादिकल्पनाः ।

पदार्थानां तु संसर्गं मार्गः क इति कथ्यताम् ॥

असंसृष्टा हि गोरश्वः पुरुषो हस्तीति पदार्था न वाक्यार्थभावम-
धिरोहन्ति । अन्त्यपदार्थज्ञानानन्तरभाविना हि स्मरणेन वा ऽनुव्यवसायेन
वा विषयीक्रियमाणास्ते यथाऽवगता एव विषयीक्रियन्ते संसर्गाद्यगमस्तु कुत-
स्त्य इति चिन्त्यम् । उच्यते अस्त्यश्च विवादः के चिदावसते अन्विता
एव पदार्थाः पदैरभिधीयन्ते अन्यथा पदानां वाक्यत्वायोगादिति । अन्ये
मन्यन्ते शुद्धानामिव पदार्थानां पदैरभिधानं ते तु तथाऽभिहिताः सन्तः
परस्परमाकाङ्क्षासंनिधियोग्यत्वपर्यालोचनया संसर्गमधिगमयन्तीति । तच्चेदं
विचार्यम् । व्युत्पत्तिर्वैलीयसी न शब्देऽर्थमवगमयति व्युत्पत्तिमन्तरेण । व्युत्प-
त्तिश्च किं वाक्यस्य वाक्यार्थं पदस्य वा पदार्थं इति । यदि वाक्यस्य वाक्यार्थं
व्युत्पत्तिः तदन्विताभिधानम् । पदस्य पदार्थं व्युत्पत्तावभिहितान्वय इति ।
किं तावत्प्राप्तमभिहितान्वय इति पदार्थप्रतिपत्तिपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थप्रतिपत्तेः ।
न ह्यनवगतपदार्थस्य वाक्यार्थसंप्रत्ययो दृश्यते पदार्थप्रविभागाच्च गम्यते
ऽस्य पदस्य जातिरर्थो ऽस्य द्रव्यमस्य गुणो ऽस्य क्रियेति च चैवमथकल्पते
यदि तावत्सो ऽर्थः पदैरभिधीयते । पदान्तरार्थोपरत्वे तु तस्मिन्निधीय-

माने तदर्थेपत्तेय नायधार्यते कदम्बाकारार्थप्रतीतिः । आयापोद्गाणभ्यां तदव-
 धारणमिति चेन्मेषम् । आयापोद्गाणपरीचायसरे ऽपि कदम्बप्रतीत्यनवापन्न ह्ये-
 कमेव किं चिद्वाग्यमन्यथाभिधायिपदयचितम् । अन्यत्र तु शुद्ध एव पदाना-
 मर्थः किं तु सर्वत्र कदम्बकुरुणटुपायात्कदम्बकुरुपमुपेयं प्रतीयते इति
 दुरपगमः पदार्थविभागः । तत्रश्च पदार्थानामनपेक्षये गामानयेति वाग्पाद-
 श्यसन्धननियोगः प्रतीयेत । अपेक्ष्यते तु पदानामर्थः सो ऽपेक्ष्यमाण इया-
 निति नियतो ऽयधारयितव्यः । तदवधारणं शुद्धाभिधायिषु पदेष्वपकल्पते
 तस्मात्पदार्थयोरोत्पत्तिकः संबन्ध इष्यते । वृद्धव्ययहारेषु च धास्यादपि भवन्ती
 व्युत्पत्तिः पदपर्यन्ता भवति इतरथा हि प्रतिपाद्यं व्युत्पत्तिरपेक्ष्यते सा
 धानन्त्याद् दुरुपपादेति शब्दव्ययहारोच्छेदः स्यात् । दृश्यते च पदार्थवि-
 दामभिनयकविश्लोकादपि वाग्यार्थप्रतीतिः सा पदतदर्थव्युत्पत्त्या ऽयकल्पते
 वाग्यवाक्यार्थयोस्तु व्युत्पत्तापपेक्षमाणायां सा न स्यादेव । तस्मान्नान्यता-
 मिधानम् अतश्चेवं पदान्तरोच्चारण्येकल्पप्रसङ्गादेकस्मादेव पदान्तदुपरञ्जक-
 द्वितीयपदार्थापगतिसिद्धये तदपि पदमन्यानुरक्तस्वार्थशाचीत्यनेनेव न्या-
 येनैकमेव पदमखिलपदाभिधेयार्थयाचि संपन्नमिति तेनेव व्यवहारो ऽस्तु न
 चासौ सपद्यते गौरित्युक्ते सर्वगुणक्रियायगमात्रं धायते किमुपादीयतामिति
 सर्वगमो ह्यनपगमनिर्यथेष एव व्यवहारानुपपत्तेः । न हि रसयिदा पूर्वे
 ऽप्यब्धिर्मरोरतिरिच्यते सलिलकार्यानिष्यतेः । नियतगुणक्रियानुरक्तस्वार्थप्रति-
 पादने तु गोशब्दस्य न हेतुमुत्पश्यामः । पदान्तरसनिधानं नियमहेतुरिति
 चेत् किं स्वल्पमात्रेणार्थप्रतिपादनेन वा स्वल्पमात्रेण अपमन्त्रपदानामिव
 सन्निधानं भवदप्यसन्निधानात् विगिष्यते अगृहीतसंबन्धस्य तत्कृतोपकारा-
 दर्शनाद् । अर्थप्रतिपादनेन तु पदान्तरं यदि नियमहेतुः सो ऽयमभिहितानाम-
 र्थानामन्वय उक्ते भवति । तस्मात्स एव श्रेयान्वदेभ्यः प्रतिपन्नास्तावदर्थो आ-
 काङ्क्षासन्निधियोग्यत्वयथेन परस्परमभिसंबन्ध्यन्ते यो येनाकाङ्क्षितो यश्च
 सन्निहितो यश्च संबन्धुं योग्यः स तेन संबन्ध्यते नातो ऽपरः । अत एवाहु-
 ल्ये हस्तिपूष्यशतमास्ते इति नास्ति संबन्धः योग्यत्वाभावादनि्यताभिधा-
 नयादिनां तु अन्यतस्यानभिधानात्तथाप्यन्वयः प्राप्नोति स च नास्ति तस्मा-
 दभिहितानामेव पदार्थानामन्वय इति युक्तम् । तदुक्तं पदानि हि स्वं स्वम-

द्यंमभिधाय निवृत्त्यापाराण्ययेदानीमथा अवगता वाक्यायै संपादयन्तीति । एवं प्राप्ते अभिधीयते न व्युत्पत्तिनिरपेक्षो दीप इव शब्दो ऽद्यंमघगमयतीति व्युत्पत्तिश्च वृद्धव्यवहारदृष्टानां च व्यवहारो वाक्येन न पदेन केवलस्य पदस्याप्रयोगाद् ।

अर्थप्रकरणप्राप्तपदार्थान्तरवेदने ।

पदं प्रयुज्यते यत्तद्वाक्यमेवोदितं भवेत् ॥

वक्ता वाक्यं प्रयुङ्क्ते च संसृष्टार्थवियवथा ।

तथैव बुद्धयते श्रोता तथैव च तटस्थितः ॥

स्येयं वाक्यस्य वाक्यार्थे व्युत्पत्तिः । वाक्यं च किमुच्यते संहृत्यार्थमभिदधति पदानि वाक्यम् शकार्थः पदसमूहो वाक्यमिति वाक्यविदः । तथायं पदसमूहः शकार्थो भवति एवं न संहृत्यार्थमभिदध्युः पदानि यथेकस्यैव पदस्य व्यापारः । यथा हि बाह्यानि करणानि काष्ठादीनि पात्रे व्याप्रियन्ते यथा च शिबकाया उद्यन्तारः सर्वे शिबिकामुशच्छन्ति यथा शयो ऽपि याथाय उपां विभ्रति तथा सर्वाण्येव पदानि वाक्यार्थमवबोधयन्ति तदिदमन्विताभिधानमन्यानन्वितनिष्कृष्टस्थायैपर्यवसायित्ये हि सति न सर्वेषां वाक्यार्थव्यापारः स्यात् । नन्वेवमेकैकस्य कृत्स्नकारित्ये सत्येकस्मादेव कृत्स्नसिद्धेः पदान्तरोच्चारणं व्यर्थमित्युक्तम् । नैतत् पदान्तरेण विनियेकस्मात्कृत्स्नकारित्यसंपत्त्यभावात् । न तद्वैकं कृत्स्नकारीति चेन्मैवम् । एकैकस्य कृत्स्नफलपर्यन्तव्यापारपतितत्यादेकैकस्मिन्सति कृत्स्नफलपर्यन्तो व्यापारो निर्वर्तते एकैकेन विना न निर्वर्तते इत्येवमेकैकं कृत्स्नकारि भवति । नन्वेवं तद्वै समुदाय एव कर्ता भवतु किं समुदायिभिः सतरथ तदेवायातं निरवययो वाक्यशब्दाद्योदिति नैतद्युक्तम् । संघातकार्यवत्स्वकार्यस्यापि दर्शनात् । अथ किं संघातकार्ये किं च स्वकार्ये यात्रणार्थप्रतिपत्तिः संघातकार्यम् स्वकार्ये तु पदं योग्यतिपत्तिः । यथा शकः संघातकार्ये स्वकार्ये ज्वलनभरणादि काष्ठस्थात्पाद्रीनाम् । ननु यदि यदानां पदाद्यप्रतिपादनं स्वकार्ये शुद्धस्तद्वै पदम्यायं । न शुद्धः पदायं संघातकार्ये एव प्रयोगात् प्रयुक्तानामप्येषां स्वकार्ये न नायगम्यते अत एव न निरवयवं वाक्यमिष्यते म्यकार्यप्रतिष्ठानात्संहतान्ते संघातकार्ये कुर्वन्तो दृश्यन्ते न संघात एव संहतेव्यपे कुर्वन्तु स्वकार्ये पृथक्पृथक्पलभ्यते यथा

शकटाङ्गानामयमशो ऽनेन कृतो ऽयमनेनेति न पृथक् प्रयुज्यमानानि शकटा-
ङ्गानि मनागपि शकटकार्ये कुर्वन्तीत्येव न केवल पद प्रयुज्यते प्रयुक्तमपि वा
न तत्कार्याङ्ग पदान्तरेण तु सह व्यापारात्तदन्वितार्थकार्येण पदमिति युक्तम् ।
तदिदमुक्त सहत्यर्थमभिदधति पदानि वाक्यम् यकार्यः पदसमूहो
वाच्यमिति । तदेवमवयवकार्योपलम्भात् वैयाकरणवन्निमित्तान्यपि निहूमहे
कृत्स्नफलसिद्धवधि व्यापारपरिनिश्चयाच्च नान्यमीमासक्यच्छुद्धपदार्थाभि-
धानमुपगच्छामहे इति । यत्पुनरभ्यधायि प्रतिवाक्य व्युत्पत्तिरपेक्षणीया
अन्यथा नञ्कविश्लोकादर्थः पदार्थविदा न प्रतीयेतेति तदिद व्युत्पत्त्यन-
भिष्यस्य चोदाहम् । न हीय व्युत्पत्ति गोरशब्दस्य शुक्रान्वितो ऽर्थः स हि व्य-
भिचरति कृष्यान्वितस्यापि तदर्थस्य दर्शनान्नापि सर्वान्वितस्तदर्थ आनन्त्येन
दुरवगमत्वात् । किं त्वाकाङ्क्षितयोग्यसन्निहिताद्योनुरक्तो ऽस्यार्थ इति । यता च
व्युत्पत्ति वाच्यान्येवावापोद्वापरचनावेचिच्यभाञ्जि सजनयन्ति पदार्थपर्यन्तापि
भयन्ती व्युत्पत्तिरीदृशी दृश्यते न शुद्धपदार्थेष्वपि पदेन व्यवहाराभावादित्युक्तम् ।
तथापि न न ज्ञायते इयान्पदस्यार्थ इति शकटाङ्गवदावापोद्वा-
पाभ्या तत्कार्यभेदस्य दर्शितत्वात् । तदित्य न प्रतिवाक्य व्युत्पत्तिरपेक्ष्यते
सन्निहितयोग्याकाङ्क्षितार्थोपरक्तस्यार्थाभिधेयत्वेन हि क्व चिद्वृहीतस्वबन्धः
सर्वत्र गृहीतो भवति ततश्च नञ्कविश्लोकादप्यर्थप्रतिपत्तिरुत्पत्स्यते । पद-
पदार्थयोस्तु न व्युत्पत्तिरुपायाभावादित्युक्तम् । यदपि पदान्तरोच्चारणमफल-
मिति तदपि परिहृतम् । पदान्तरसन्निधाने हि सर्वाणि पदानि कृत्स्नकारीणि
भयन्तीत्युक्तत्वात् । किं पदान्तरसन्निधानेन क्रियते इति चेत्सर्वकारकेष्वपि
तुल्यो ऽयमनुयोगः । सहस्य तु सर्वाणि कुर्वन्ति कारकाणीत्युच्यन्ते तथा पदा-
न्यपि अर्थाभिधानेनापि चोपकुर्वन्सु पदेषु नाभिहितान्वयो ऽनन्वितार्थे व्युत्प-
त्त्यभावादनुपगमे वा दुरुपपाद- पदार्थानामन्वयः उपायाभावात् । नन्वाकाङ्क्षा-
सन्निधियोग्यत्वान्यभ्युपाय इत्युक्तं न युक्तमुक्तम् । कस्येयमाकाङ्क्षा शब्दस्यार्थस्य
प्रमातुर्वा शब्दार्थयोस्तावदचेतनत्वात्ताकाङ्क्षायामः फलत इयं तत्र तत्र
वाच्ययुक्तिः शब्दः शब्दान्तरमाकाङ्क्ष्यर्थो ऽर्थान्तरमिति । प्रमातुः पुन- स्यत-
न्वस्याकाङ्क्षा न प्रमाण पुरुषेच्छया वस्तुस्थितेरघटमानत्वान् । शब्दास्य प्रमाण
पृष्ठभावेन तु पुरुषस्याकाङ्क्षा भयन्ती भवत्यर्थाना सवर्गहेतुरित्येव शब्दस्या-

यमित्यानिपौरिय दीर्घदीर्घौ व्यापारः उपरतव्यापारे तु यच्चे पुरुषाकाङ्क्ष-
माचं न संबन्धकारणम् ।

अशाब्दत्वं च वाक्यार्थप्रतीतिरित्यभाषतेत् ।

व्यवधानमयुक्तं च साक्षाच्छाब्दत्यसंभवे ॥

तस्मादन्यिताभिधायीनि पदानीति स्थितम् । एष एव हि संसर्ग-
प्रतीतिः पन्थाः ।

व्यतिपत्तार्थेषुद्या हि व्यतिपद्गे ऽपगम्यते ।

अपरं तु न संसर्गप्रतीतिरस्ति कारणम् ॥

न यत्नानय गां गुक्तां संसर्गं इति कथ्यते ।

व्यवहारे क्व चिद्वृद्धेः पद संसर्गधाधकम् ॥

प्रयुज्यमानमप्येतद्वालियेन हि केन चित् ।

अनन्यितार्थमेव स्याद्वृथदादिमत्रास्यत् ॥

तस्मादन्यितानामेवाभिधानं युक्तम् । आह

अङ्गुल्यथादिवार्येषु कथं तव समन्वयः ।

उच्यते ।

उक्तानामपि संसर्गं कथं तव समन्वयः । आह ।

नन्यत्र योग्यताभावादसंसर्गं उपेयते ।

आकाङ्क्षादिष्याधीनः संसर्गो हि मयेष्यते ॥

उच्यते ।

मयापि योग्यतादिचंसंस्तृप्तस्वायंयाच्यता ।

पदानां दग्गिता सा च तेषु नामनीत्यनन्वयः ॥

आह अन्यिताभिधानादी हि मयान् ततरथ ।

भयते। ऽनभिधानं स्यादन्यथासंभवादिह ॥

अहं त्यभिहितान्वयपादो तेन

मम ह्यनन्यितत्वे ऽपि नाभिधानं विद्वृत्तमे । उच्यते ।

एते मीमांसकेनापि भवता मूढमदर्शना ।

नाद्यापि शब्दव्यापारः सुस्पष्टमवधारितः ॥

इडागुणत्वं शब्दस्य व्यापारो हि निवर्ततः ।

दुषण्यु गुणदोषाभ्यां तस्मिन्शब्दस्य उच्यते ॥

क्रियाकारकसंसर्गबुद्धिरन्या ऽपि शब्दज्ञा ।

तादृश्येजाययार्था तु नरबुद्धिप्रमादनः ॥

तदुक्त प्रमाणान्तरदर्शनमत्र बाध्यते इति ।

अत एव प्रमायत्वं शब्दे निष्प्रतिम स्वतः ।

शब्दे कर्मणि तत्रापि बाधकानुपसर्पणात् ॥

तत्रानुचयशक्तौ ऽपि शाब्दो ऽस्येव समन्वयः ।

आधाराधेयक्रियानिर्देशस्यात्र प्रतीयमानत्वात् ।

यस्तुतो ऽसम्भवो यस्तु तुल्य एव स आधयोः ।

अयोग्यत्वेन संसर्गप्रतीत्यर्थनिर्घणात् ॥

यदि तु शाब्दो ऽनन्वयो भवेत् कचटतपादिशब्दनिर्देशमात्रमिदं
स्यादृशडाडिमादिप्रवादपदत्रापि अन्विताभिधानं न विहर्तुं बाधकस्यन्य-
विषय एव न शब्दसंसर्गविषय इत्युक्तम् । अत एव स्वसामर्थ्यसिद्धुनिर्दि-
घन्धकव्यापारे शब्दे स्वतो वेदे प्रामाण्यमनाकुन निर्वक्ष्यत्यपौरुषेयतया
विप्रवासम्भवात् स्वव्यापारस्य तत्र एव गुदुत्यमित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

इत्यन्विताभिधानेन धार्यायंज्ञानसम्भवात् ।

युत्पत्तिरहितः प्रायेः प्रहेयो ऽभिहितान्वयः ॥

तदेतदपि नानुमन्यन्ते । यदुक्तं वृद्धव्यपहाराद्युत्पत्तिरिति तत्सत्यम्
यावदेन व्यपहार इत्येतदपि सत्यम् । शिथिकोद्यच्छत्ररपात्मर्षाणि पदानि
कार्ये सदस्य व्याप्रियन्ते इत्येतदपि सत्यमेव । युत्पत्तिः चिन्त्यता
दिमेकघनाकारसत्ताकार्यनिष्ठैव हि या पदायंप्रयन्तेति । पूर्वस्मिन्
एव प्रतिपत्तयं युत्पत्तिरपरिहायां वा च बहुप्रमादेरुक्तम् । पदायंप्रयन्तार्या
युत्पत्तो नून निर्धारकोपमिषान्पदव्यायं इति । भवद्भिरपि शकटाप्रयपदृशा-
न्तप्रयंनेन पदव्यापारनिर्धारणमङ्गीकृतमेव । इतरथा हि पदायंनिधमानेष्वजे
गामानवेति द्विप्रसायानस्त्रपदमपि निमित्ततयोपाददीत । न हि भवतामन-
वेष्टितपदायं एव वेयाकरकानामिष चाख्यांष्टस्यथः । तद्वयो यायानायावेदा-
पयंते।अनदा मोवदव्यायं निर्धयंते सायानेव यहुताकार्यं ऽपि व्याप्रिय-
मायन्त्यतव्यायं । नन्वाका हुतमेव्यवहितान्तेपरत्नी ऽव्यायं इत्युक्तम् । न
यंदा सदगव्याद्विप्रमादमेतत्पद वदतः तयायं अमः । अयं तावानव्य

यावत्प्रतिधात्री तस्य शक्तिः । क्रियति च तस्याभिधात्री शक्तिः क्रियति तस्यानभिधात्री शक्तिः । यावन्तमर्थमन्योन्यमाकाङ्क्षितैश्च योग्यैश्च सन्निहितैश्च संयुज्यमानं न मुञ्चति । क्रियन्तं च न मुञ्चति गोत्वमात्रं तद्वन्मात्रं चेत्यतस्तावत्येवाभिधात्री शक्तिरन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्य निर्धार्यते । अतः परमेकस्य पदस्याप्रयोगात्सर्वदा सङ्घातकार्यरहितकेवलस्य कार्यं वातुर्यानवधारणात्प्रधानकार्ये तात्पर्यशक्तिरस्य व्याप्रियते नाभिधात्री । तां च पृथग्विशेष्यता भवता ऽन्विताभिधानमभ्युपगतं तच्च न युक्तं सर्वैवाभिधात्र्याः शक्तेरविशेषात् । पदार्थनियमानवधारणं पदान्तरोच्चारणवैफल्यमित्यादिदोषानपायात् । येनान्वितमर्थमभिदधाति गोशब्दः तदनभिधाने तदन्वितानवगमाद्येन सह संसर्गस्य न गृह्यते तत्संसृष्टश्च गृह्यते इति विप्रतिषिद्धं स्यात् । तदभिधाने वा तद्वत्सर्वैवाभिधानमित्येकमेव गोपदं स्याद्ये भवेत् । तस्मान्न सर्वैवाभिधात्री शक्तिः पदस्योपपद्यते इति नान्विताभिधानमन्विताभिधानपक्षे च कथमनुत्पद्यवाक्ये ऽपि नान्वयस्यात् । शब्दो ऽस्त्येव समन्वय इति चेदर्थोपसर्गो शब्दः प्राप्नोति बहिरन्वयाभावात् । प्रकायकृत्यमात्रं व्यापार इति चेद्वाक्यं तत्तु अनन्वितविषयं वेदितुं युक्तं न पुनरन्वितविषयमेवेति शक्यते नियन्तुम् । दृशदाडिमादिवाक्यमनन्विताथप्रतिपादकमपि दृश्यते यतः । न तद्वाक्यमिति चेत् तदनुत्पद्यवाक्यमपि वाक्यमेव । आधाराधेयक्रियासंसर्गप्रतीतिस्तु भ्रममात्रं तस्मादन्वितमर्थमभिदधाति पदानीत्यसमोचीनम् । तत्किं शलाकाकल्पाः परस्परमसंसृष्टा इव पदार्थाः पदेरुच्यन्ताम् यतदपि नास्ति तथापिधव्यवहाराभावात् । पश्चादन्वयस्य च दुरधगमत्याद्विरम्य व्यापारस्य चासंश्लेषेनान्वयसंसृष्टमपि न चेमाय । तदुक्तम् ॥

मतद्वयमपीदं तु नास्मभ्यं रोचतेतराम् ।

कुतो ऽन्विताभिधानं वा कुतो वा ऽभिहितान्वयः ॥

अन्या तु याचोयुक्तिः केशिचत्कृता अन्यीयमानाभिधानमभिधीयमानान्वयश्चेति सा ऽपि न हृदयङ्गमा ।

न हि द्वे अनुभूयेते क्रिये यते पृथक्सिद्यते ।

अभिधानक्रिया अन्या यास्यस्या चान्वयक्रिया ॥

ते हि क्रमेण वा स्यातां युगपद्वा क्रमपक्षे पूर्वमन्वयक्रिया चेत्तदि-
दमन्विताभिधानमेष नान्वीयमानाभिधानम् । पूर्वं चेदभिधानमभिहितान्वय
यद्य नान्वीयमानान्वयः । युगपत् क्रियाद्वयसंबन्धनं नास्ति श्रयंगतायाः
क्रियायाः शब्दप्रयोगकाले ऽनुपलम्भात् ।

अभिधानक्रियैवेका तदभिधेः परीक्ष्यते ।

अन्वीयमानता ऽर्थानामभिधानाद्विना कुतः ॥

गोः शुक्र इति जातिगुणयोरेकद्रव्यसमवेतयोरपि शब्दमन्तरण
कुते। ऽन्वयमवगच्छामः ।

उक्तनूतनतैवेयं न पुनर्वस्तु नूतनम् ।

न चात्रापि निवर्तन्ते दोषाः पक्षद्वयसृष्टः ॥

अन्ये मन्यन्ते सामान्येनान्विताभिधानं विशेषतश्चाभिहितान्वय
इति । गोशब्दे हि स्याथेमनघगतविशेषगुणक्रियासामान्यान्वितमभिधते
तावत्पन्विताभिधानम् । शुक्रादिगुणविशेषसंबन्धस्तु पदान्तरादवगम्यते सो
ऽय विशेषो ऽभिहितान्वय इत्येतदपि तादृगेव ।

दोषो ऽन्विताभिधाने यः सामान्ये ऽपि स तादृशः ।

दोषस्तुल्यो विशेषे ऽपि यश्चोक्तो ऽभिहितान्वये ॥

न चेदमपूर्वधस्तु र्णितमभिहितान्वयवादिना विशेषे एवाभिहिता-
न्वय आशीयते इति प्राक्तन एवेष्टः पन्था वेदितव्यः । कथं तर्ह्ययमाभिधा-
निको व्युत्पत्तिः सङ्कुलमियेनं पश्यामः सर्वत्र दोषसम्भवात् । उच्यते न
कदा चिदत्र सङ्कुलता सहत्यकारीणि हि पदानीत्युक्तम् । समुदितैः पदेरेको
वाक्यार्थः प्रत्याप्यते ॥ ३ गुणभूतेतरपदार्थसृष्टुः कश्चित्पदार्थ एवेति
किमत्र सङ्कुलम् । ननु किमयमन्विताभिधानपक्षः पुनस्त्यापयितुमिष्टः ।
मेवम् । नेदमन्विताभिधानम् । कथं तर्हि सहत्यकारिता पदानाम् । उच्यते
सहत्यकारिता ऽप्यस्ति न चान्विताभिधानम् । अन्वितमर्थे पदानि सहत्य
सपादयन्ति न त्वन्वितमभिधत्ति । किमिदानीं कुर्वन्ति वाक्यार्थे पदानि
घटमिव मृदादीनि । यतदपि नास्ति । चापकत्यातेषाम् । का तर्ह्यर्थ
वाचोयुक्तिः सहत्यकारीणि पदानि न चान्वितमभिधत्तीति । इय वाचो-

युक्तिः पदान्धन्वितं प्रत्याययन्ति नान्वितमभिदधाति । नाभिधाची शक्तिर-
न्वितविषया किं त्वन्वयव्यतिरेकावगतनिष्कृष्टस्वार्थविषयेव । तात्पर्यशक्तिस्तु
तेषामन्वितावगमपर्यन्ता सह व्यापाराद्वापारस्य च तदीयस्य निराकाङ्क्ष-
प्रत्ययोत्पादनपर्यन्तत्वात् तथा हि ।

अन्यथैव प्रवर्तन्ते प्रत्यक्षाद्यद्वा धियः ।

अथे पूर्णमपूर्णे वा दशमन्त्यः पुरः स्थितम् ॥

अन्यथैव मतिः शब्दे विषयेषु विजृम्भते ।

प्रतिपत्तुरनाकाङ्क्षप्रत्ययोत्पादनाधिः ॥

अत एव पदं लोके केवलं न प्रयुज्यते ।

न हि तेन निराकाङ्क्षा श्रोतुराधीयते मतिः ॥

नन्वभिधानव्यतिरिक्तः को ऽन्यः शब्दस्य कृत्स्नफलपर्यन्तः प्रत्या-
यनात्मा व्यापारः । अस्ति करिषदाः सर्वैरेव संसर्गादिभिरप्रत्याख्येयः । न
हि संसर्गो ऽभिधीयते प्रतीयते च वाक्यात् । ननु संसृष्टाभिधाने सति संसर्गः
प्रतीयते नान्यथा । नैतदेवं संहत्यकारित्यादेव संसर्गावगतिविद्धेः । न हि
संहत्यकरणमसंसृष्टं च कार्ये क्व चिद् दृश्यते । अपि च । प्रकृतिप्रत्ययो पर-
स्वरापेक्षमर्थमभिदधाते न च प्रकृत्या प्रत्ययार्थो ऽभिधीयते नियोगस्य
धातुधाच्यत्यान्न च प्रत्ययेन प्रकृत्यर्थो ऽभिधीयते यागादेः लिङ्धाच्यत्यानु-
पपतेः न च तो पृथक्पृथक् स्वकार्ये कुतः । एवं पदान्यपि परस्वरापेक्षीणि
संहत्य कार्ये करिष्यन्ति न च परस्परमर्थमभिधास्यन्ति यास्यान्यपि प्रकर-
णपतितान्येवमेव । तदुक्तम् ।

प्रकृतिप्रत्ययो गृह्यदपेक्षेते परस्परम् ।

पदं पदान्तरं तद्द्वयार्थं वाक्यान्तरं तथेति ॥

• अथमेव च पक्षः श्रेयान् यत्संहत्यकारित्वं पदानामसंकीर्णार्थेत्वं च ।

निरपेक्षप्रयोगे ऽयःशलाकाकल्पना भवेत् ।

तदन्यताभिधाने तु पदान्तरमनर्थकम् ॥

संहत्यकारिष्वे तु दोषो नैको ऽपि युज्यते ।

तेनायमुपगन्तव्यो मार्गो हि ह्यतकष्टकः ॥

अभिधात्री मता शक्तिः पदाना स्वार्थनिष्ठिता ।

तेषा तात्पर्यशक्तिस्तु ससर्गाधगमाश्रयिः ॥

तेनान्विताभिधान द्वि नास्माभिरिह मृष्यते ।

अन्यत्रप्रतिपत्तिस्तु वाढमभ्युपगम्यते ॥

सहस्यकारकत्वाच्च पदाना न स्वार्थाभिधित्सयैव समुच्चारणमपि
तु प्रधान कार्यमेव कर्तुम् । तदुक्तम्* ।

वाक्यार्थप्रत्यये तेषा प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् ।

पाके ज्ञानेय काश्याना पदार्थप्रतिपादनमिति ॥

सेय व्युत्पत्तिमूला पदविषयसमुद्भिद्यमानाङ्गुश्रीः

सस्कारोदारपथा कुसुमचयवती प्रोद्भसद्विः पदार्थैः ।

प्रचारज्जी विगाला फलति फलमिद स्यादुघाक्यार्थतत्त्वैः

नेराकाङ्क्ष लक्षद्विर्हृदयमुपगते यान्ति यस्मिन् पुमासः ॥

आह च† ।

पदात्प्रभृति या चेषा प्रज्ञा चातुर्विजृम्भते ।

पुष्पिता सा पदार्थेषु वाक्यार्थेषु फलिव्यति ॥

तस्मादनया नीत्या सप्रत्ययो भवति साधुः ।

सत्प्रशस्व पदार्थो वाक्यार्थे इति न्ययदि प्रकृ ॥

यश्चेत् लोकाग्रहहारसिद्धिः प्रार्थय वाक्यार्थमितावुपायः ।

स एव वेदे ऽप्ययधारणीयः तत्रापि तान्येव पदानि ते ऽर्थाः ॥

आह नैके प्रमाणान्तरपरिच्छेदात्वाद्वाक्यार्थस्य तद्वयगमेपायत्व
शब्दाना योजयितुं शक्यते । वेदार्थस्तु अतीन्द्रियो न च रागादिदोषरुलुप-
मनसामस्पृहादीनामतीन्द्रियपदार्थदग्गनकौशलमस्ति । तदर्थाना च तत्र
वृद्धव्यवहाराङ्गुत्पत्तिरेव न सम्भवति । सो ऽहमद्य वेदार्थे धुभुत्समानो वेदप्रिद
क चिदाचार्यमभिगच्छेद्य सो ऽप्यतीन्द्रियार्थदर्शी न भयतीति तस्यापि तयोश्च
व्युत्पत्त्यभाव इति तेनाप्यन्यः करिष्येदभिगनस्यः । सो ऽप्यहमिद्य व्युत्प-
त्यभागादन्यमुपाधीत सो ऽप्यन्यमित्यन्धपरस्मरा प्राप्नोति । न च वेदे एव

* वाक्यार्थप्रतिपत्तिः वाक्यार्थप्रतिपत्तिः नवा ३३० । † तन्वयार्थप्रतिपत्तिः च. १ पा ३ मु २६ ।

शृष्टिरादेरिति पाणिनिरिव मस्त्रिगुररिति ब्रुवन् पिङ्गल इव हस्तः करः
पाणिरिति कथयन्नभिधानमालाकार इव स्वयमुपदिशत्येषो ऽस्य मामकस्य
शब्दास्याये इति तस्मात्सर्वथा दुरथगमो वेदार्थः । तदाह ।

स्वयं रागादिमान्नाथे वेति चेतस्य नान्यतः ।

न वेदयति वेदेो ऽपि वेदार्थस्य कुतो गतिरिति ॥

अथ निगमनिर्मुक्त्याकरणवशेन तदर्थरूपना क्रियते तर्हि नाना-
मतित्यादुपदेश्यानामनेकार्थस्याच्च नाम्नामुपसर्गनिपातानां च न नियतः
करिचदर्थो व्यवस्थापयितुं शक्यते । अन्यथा तत्कल्पनासम्भवात् । आह च ।

तेनाग्निहोत्रं ब्रुव्यात्स्वयं काम इति श्रुतो ।

यादेच्छ्रमांसमित्येष नाथे इत्यथ का प्रमेति ॥

तदेतद्विधिरस्य रामायणं धर्मोत्तमस्माभिः य यथमपि श्रुत्या वेदार्थ-
परिगमाभ्युपायं मृगयते । अनेन हि पूर्वोक्तेन वाक्यार्थपरिगमोपायप्रकटनेन
सर्वमपाकृतं भवति । उक्तं हि नाभिनयाः के चन वेदिकाः शब्दा रचनामात्रं वेदे
भिद्यते न तु पदानि । सर्गात्प्रभृति च प्रवृत्तो ऽयं वेदविद्रोहो व्यवहारः तत्रश्च
दीर्घप्रथमप्रवृत्तादद्यत्ये पर्यायं व्युत्पद्यामहे व्युत्पद्यमानारश्च सं तमर्थे प्रतिप-
द्यामहे । किं च वेदार्थस्य परिधानोपधिकानि व्याकरणमीमांशाशास्त्राणि क
गतानि यदेषु लोपसु न वेदार्थो ऽवधार्यते । अपि च रे मूठ स्वयं रागादिमतः
प्रत्यक्षमतीन्द्रिये ऽयं मा प्रशान्तिं न तु रागादिमानग्निहोत्रं ब्रुव्यात्स्वयं काम
इति याजपादपि अग्निहोत्रायं कर्म स्वयंसाधनमिति नायगच्छेत् । अतीन्द्रिये
ऽयं नियता कुतो व्युत्पत्तिरिति चेद् उक्तमथ वेदवत्पक्षपरारस्य तदर्थप-
रिगमोपायस्य मुधिरप्रकृतस्यात् । वेदवत्पक्षपरारस्य तदुपायपर तद-
मुष्ठानं च नाद्यत्ये प्रवृत्तानि किं तु केषां चिन्मते अनादीन्येवास्मन्मते तु
अगत्सर्गात्प्रभृति प्रवृत्तानि क्त्वन्प्यथ पर्यनुयोगावसरः । मेयमनेन पापक-
रिणा यादेच्छ्रमांसमित्यस्याद्यवभाषणेन केशवमयोचिकेपरकृतुद्विनमात्मानं
कतु वेदनिन्देप्र मन्दमतिना कृता न दूषयमभिनय किं चिदुग्रेषामिति ।
अथापर आह क्रिमेष तपस्यो परामुद्यते किमनेनापराहुं चिन्नेन पितृ-
मभिहितम् । न हि सोऽहो वेदार्थं व्युत्पत्तिरप्रकल्पते । केो ऽयं वेदो
नाम किं प्रः करिष्यन्नाकृत उत वेदाकारः संभूतमतिरिति । तत्र

शकटिकाः साधुशब्दप्रयोगानभिन्नमनसो निसर्गत एवावतकण्ठा वराकाः
सस्कारवाह्यैर्गोव्यादिभिरेव शब्देभ्यंवहरन्ति तैश्च व्यग्रहरन्तः कथमिव वैदिके-
केषु शब्देषु व्युत्पत्तिमवाप्नुयुः । यद्यपि चास्ति यपि यमि इति कश्मीरेषु
गच्छेति दावाभिसारेषु करोमीति मद्रेषु कतिपये साधुशब्दाः पामरेपि
प्रयुज्यन्ते तथा ऽप्यतीव प्रविरलसंचारो ऽसौ व्यवहार इत्यनुपादेय एव
वैदिकशब्दव्युत्पत्तेः । अथ व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वात्ततः साध्यसाधुशब्दप्र-
विभागमथगच्छन्तः साधुभिर्भाषितमथसाधुभिर्नैति विधिनिषेधनियमित-
मतयः साधुभिरेव शब्देभ्यंवहरन्तो विद्वानस्तनीयसैश्च क्लेशेन वैदिकेष्वपि
शब्देषु व्युत्पत्तिमासादयेयुरिति कथ्यते तदपि न चतुरश्रम् । इतरेतराश्रयप्र-
सङ्गात् । वेदे हि सिद्धप्रामाण्ये तदङ्गभूतव्याकरणाभ्याससमासादितसाध्यसा-
धुशब्दप्रविधेकषट्कव्यवहारपरिचयपुरस्वरा वैदिकशब्देषु व्युत्पत्तिः तद्व्युत्पत्तौ
च सत्यां बोधकत्वात्प्रतिपादकत्वलक्षणमप्रामाण्यमपेक्षकतो वेदस्य प्रामाण्य-
मिति । अथ वेदाङ्गमिदमिति श्रद्धामवधूय यदृच्छाधीतेनेव व्याकरणेन पूर्वो-
क्तकार्यसिद्धेर्नेतरैतराश्रयमिति धर्यते किमिदानीं नाट्यप्रकरणादिकाभ्योपयो-
गिसंस्कृतभाषाविशेषपरिज्ञानायेव प्राकृतलक्षणव्याकरणमध्येतद्व्यं तथा ऽभ्यु-
पगमे वा ऽनङ्गत्वाविशेषात्प्राकृतलक्षणप्रसिद्धशब्दव्यवहारानुसारेण वैदिकश-
ब्दव्युत्पत्तिरापाद्यते इति सुतरा दुस्यत्वम् । अपि च सत्यपि व्याकरणा-
धिगमे श्रुते ऽपि साधुभिर्भाषितव्यमित्युपदेशे सत्यं घटत वेदार्थानुष्ठानप-
रायणो ऽपि कृतशुद्धिरपि निषिद्धाचरणपराङ्मुखो ऽपि श्रोत्रियो ऽपि श्रद्धधानो
ऽपि यदि कश्चित्कैवलैः साधुभिरेव शब्देः व्यवहरन् दृष्टः एकाकी तैश्च
नानार्थक्रियासाधनभूतभूरिव्यवहार निर्वहन् तदनुचरः परिज्ञातो न भूयः
केवलसाधुशब्दप्रयोगकुशलः कल्पनीयः कुतश्चासौ लभ्यते । तस्मान्न षट्क-
व्यवहाराद्वेदार्थव्युत्पत्तिरुपपद्यते । अथ व्याकरणमेव वेदार्थव्युत्पत्तौ उपायता
प्रतिपत्स्यते इति मन्यसे तदपि कथमिति चिन्त्यम् । न हि वियरणकार-
इव पाणिनिर्घेदं व्याचष्टे व्याचक्षणे ऽपि वा परिमितदर्शन्यस्मादृशे द्वेषादि-
दोषकल्पितमनसि तस्मिन्नस्मदादीनां वेदार्थे बुभुत्समानानां कीदृशो विम-
म्भः किं यथैव व्याचष्टे तथैव वेदार्थो ऽन्यथा वेति । यदि तु साध्यसाधुश-
ब्दप्रविधेरुदारेण व्याकरणे कारणं वेदार्थव्युत्पत्तेरित्युच्यते तथापि स्यात्तन्व्येण

वेदस्येव व्याकरणस्य शास्त्रत्वानुपपत्तेरङ्गसिद्धेश्च वैदिकविद्येचित्तार्थसर्पकित्त्व नूतनमस्येपितव्यम् । साधुभिर्भाषितव्यमसाधुभिर्नैत्यनयोरेव विधिनिषेधयोरिति चेद् नन्वेतावेव विधिनिषेधौ तावद्विचारयामः । किं प्रकरणे पठितौ किमनारभ्याधीतो क्रूपाधिकारौ कल्प्याधिकारौ वेति । आस्ता चेद वितता खल्विय चिन्ता साध्वसाधुशब्दस्याप्रसिद्धत्वात्किविषयाविमौ विधिनिषेधे स्यातामितीदमेव चिन्त्यताम् । व्रीहिभिर्ध्वेत न कलञ्ज भवयेदिति व्रीहिकलञ्जस्य स्वरूपस्य लोकतो ऽवगतौ तद्विषयविधिनिषेधबोधो न दुर्घटः इह तु व्रीहय इव कलञ्जमिव न साध्वसाधुशब्दः प्रविवेकेन लोकतो ऽवगम्यते । कृतश्रमश्रवणयुगलकरणिकासु प्रमिनिषु शब्दस्वरूपमेव केवल विषयतामुपयाति न जातु तद्गन साधुत्वमसाधुत्व वा । न हि शब्दत्वादिजातिशुद्धतादिधर्मवद् साध्वसाधुताया कस्य चिदपि शेषः प्रत्ययः प्रसरति । प्रत्यक्षप्रतिषेधे च सति तत्पूर्वकसबन्धयहणासम्भवात्तनुमानमपि निरवकाशमेव । शब्दस्तु द्विविधः पुरुषप्रणीतो वैदिको वा । तत्र पुरुषप्रणीतः प्रत्यक्षानुमानविषयीकृतार्थप्रतिपादनप्रयत्न एव भवति इति तदपाकरणादेव पराकृत । वैदिकस्तु सप्रति चिन्त्यो वर्तते स हि सिद्धे साधुत्वे तद्विधौ सिद्धे चासाधुत्वे तन्निषेधे व्याप्रियते न पुनस्तत एव तत्सिद्धेर्युज्यते तथा ऽभ्युपगमे वा दुस्तरमितरेतराश्रयमवतरति विधिनिषेधसिद्धौ साध्वसाधुशब्दसिद्धिः साध्वसाधुशब्दसिद्धौ च विधिनिषेधसिद्धिरिति । किं चेद साधुत्वं नाम यदि घाचकत्व गाव्यादयो ऽपि सुतरा घाचका इति ते ऽपि कथं न साधवः । अर्थान्गतिसाधनाद्वि साधुत्वं तन्न यथा गाव्यादिषु ऋटित्येव भवति न तथा गवादिष्विति प्रथमं ते श्यासाधवः । एव च यदाङ्गुः असाधुरनुमानेन घाचकः कैश्चिदप्यते इति तदत्यन्तमसाधुतम् । सोपानान्तरप्रतीतिप्रसक्तैर्विपर्ययस्य च लोके प्रसिद्धत्वात् । यस्ताज्जनधिगतव्याकरणसरणिः पामरादिः स गाव्यादिशब्दश्रवणे सति ताप्रत्येव जातसन्तोषः तत श्यार्थमवगच्छन् गवादिशब्दानुमानमधिहृद्येव व्यवहरति हेम गरिमुतरेण यादृशि मादृशेरनुभूतानि तदकुसुमफलानि तथाविधास्तस्य साधुशब्दा इति सर्वात्मना ऽनवधारितसबन्धः स कथमनुमातुं प्रभवेत् । ये ऽपि व्याकरणाण्येककर्थो धारा चिराभ्यस्तसूक्तयः सूरयः ते ऽपि गाव्यादिभिव्यवहरन्तो ऽनुमानक्रममनुहरन्त एव

तेभ्यो ऽयं प्रतिपद्यन्ते इति प्रत्यात्मवेदनीयमेतत्स्माद्वाचकत्वमेव साधुत्वं तच्च गद्यादिविषय गाव्यादिषु दृश्यते इति ते ऽपि साधय स्यु । असाधुत्वमप्यवाचकत्वमुच्यते तच्च धायसवायितादिषु व्यवस्थित न घर्णात्मकेषु व्यक्त-
 घागुन्धार्यमाणेषु शब्देष्विति न ते ऽसाधय । नूयान्नायप्रतीतिसाधनत्वमात्र साधुत्व धूमादिभिरतिव्याप्रेरपि तु विशिष्टक्रियाकारणत्व वाचकत्व तच्च गद्यादिव्येशस्ति न गाव्यादिव्यिति न ते साधय इति एतदपि असमीक्षिता
 भिधानम् । अभिधानक्रियाकारणत्व हि वाचकत्वमिति पूर्वमेव सुनिपुणमुप-
 पादितम् एतच्च गद्यादिषु गाव्यादिषु समानमिति सर्वत्र साधय* । अथ लक्ष-
 णानुगतत्व तद्वाह्यत्व च साधुत्वमसाधुत्व च धर्यते तदयुक्त पारिभा-
 षिकत्वप्रसङ्गात् । न चान्यत्किमपि साध्यसाधुलक्षणमतिसूक्ष्मया ऽपि दृष्ट्या
 शक्यमुत्प्रेक्षितुमती वाचकायाचकायेव साध्यसाधू इति स्थितम् । तेन तयो
 प्रवर्तमानौ विधिनिषेधादिभौ व्यर्थे भवेताम् । कथम् ।

साधुभिर्भाषण तावत्प्राप्तत्वाच्च विधीयते ।

अवाचकनिषेधश्चाप्यप्रेरेव न कल्पते* ॥

न हि सलिल पिबेदनल न पिबेदिति विधिनिषेधो सम्भवत । सलि-
 लपानस्य स्वतः प्राप्तत्वाद्वाप्ये च शास्त्रस्यार्थरत्यात् । ज्वलनपानस्य च
 कस्या चिदयस्यायामप्ये प्रतिषेधानर्थक्यात् । प्राप्तिपूर्वका हि प्रतिषेधा
 भवन्ति न हि शीमे ज्वालायोगोपनीतसृष्टिकार करभो ऽपि यत्नेन
 इति । तत्रैतत्स्याद् गगदेर्गाव्यादिश्च वाचकत्वारिशेषे साध्यसाधुशब्दोच्चार-
 णकरणरूपुष्यपातकप्राप्तिपरिहारप्रयाजननियमविधानाय शास्त्रसाफल्य भवि-
 ष्यति । तदुक्तम् वाचकत्वारिशेषे ऽपि नियम पुष्यगणयोरिति एतदपि
 दुर्घटम् । प्रतिषेधाश्च निषेध्याश्च शब्दानुपदस्य नियमो विधातव्यः । अभिभा-
 षितव्यमेभिर्नेत तत्र यद्युभये ते शब्दा प्रतिव्यक्ति नामग्रहणपरिगणनपु-
 र सरमुपदश्वैरस्तदयमर्थे कल्पयतर्जोविने भवत परमेष्ठिने ऽपि न
 विषय प्रविततवदनसहस्रसकूलमूर्तेरनन्तस्यापि न गोचरो वाचस्पतेर्ने
 भूमि सरस्वत्या अतिभार तेषामानन्त्येन दर्शयितुमशक्यत्वात् । अथ

किं चिदुपलक्षणमवलम्ब्य तेषां वर्गाकरणमुपेयते हन्त तर्हि दृश्यतां न च तत्संभवति ।

अविभक्ता हि शब्दत्वनातिः शब्दापशब्दयोः ।

न चावान्तरसामान्ये के चिद्वर्गद्वये स्थिते* ॥

न हि साधुत्वसामान्यमेकेष्वेव व्यवस्थितम् ।

इतरेषु त्वसाधुत्वसामान्यमुपलभ्यते ॥

तदनुपलम्भादसंभवति वर्गाकरणकारणे कथमेव नियमो विधीयेतेति नावधारयामः । किं च नियमार्थं ऽपि शास्त्रे वक्तव्यं कीदृशो नियमार्थः किं साधुभिरेव भाषितव्यमुत भाषितव्यमेव साधुभिरित्युभयथा च प्रमादः । आह हि ।

यदि साधुभिरेवेति नासाधोरप्रसङ्गतः ।

नियतं भाषितव्यं चेन्नोने दोषः प्रसज्यते इति† ॥

न वाचकत्वादन्यत्साधुत्वमित्युक्तमवाचकस्य प्रयोगप्रसङ्ग एव नास्तीति । अथ प्रमादाशक्तिशब्दप्रयोगप्रतिषेधाय नियम आश्रीयते तथापि ।

प्रमादाशक्तिजाः शब्दा यदि तावदवाचकाः ।

तेषु प्रसङ्गे नास्तीति तन्नियतिश्रमेण किम् ॥

अथ वाचकता तेषामप्रमादोत्थशक्तिवत् ।

न तर्हि प्रतिषेधः स्यादप्रमादोत्थशक्तिवत् ॥

नन्यस्ति तावदपशब्दानामशक्यनिवृत्तयः परिदृश्यमानो लोकप्रयोग इति तन्नियतिफल एव प्रयोगनियमः कथं न भवेत् । यथेयमस्तिनिकोचहस्तासंज्ञादेरपि प्रचुरः प्रयोगो दृश्यते इति तद्व्युदासफलो ऽप्येव नियमः स्यात् । अपि च विधिफलः सर्वत्र विधिनियमो भवति अज्ञातुपेयादित्यादि निषेधफला तु परिसंख्या पञ्च पञ्चनखा भक्त्या इति तदयमपशब्दे प्रयोगप्रतिषेधफलश्च नियमश्चेति व्याहृतमभिधीयते । परिसंख्या तर्हि भविष्यतीति चेन्न । शब्दापशब्दयोर्युगपत्प्राप्त्यभावात् । तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्या ऽभिधीयते इति न्यायात् । यदपि पुण्यपापफलत्वं शब्दापशब्दप्रयोगस्येति गीयते ।

तदपि न पेशनं परिदृश्यमानमविवादसिद्धान्तप्रत्ययजननमपहाय परोक्षस्या-
दृष्टस्य पुण्यपापात्मनः कल्पनाऽनुषण्णतेः । यश्चाय स्वर्गे लोके कामधुम्भ-
पतीति साधुशब्दस्तुत्यर्थेवादेो यश्च स चाशुभो यजमानं हिनस्तीत्यप-
शब्दे निन्दाऽर्थेवाटः तत्र परार्थत्वम्य विस्पष्टदृष्ट्यादर्थेवात्प्राचर्यवसितो
त्र द्वयसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थेवाटः स्यादिति* न्यायान्न
फलायेतेति । तदेवं साधुभिर्भाषितमसाधुभिर्नैति विधिनिषेधयोरनारभ्या-
धीतयोः श्रूयमाणयोरपि दौस्थ्यत्यात्तन्मूनतया लब्धप्रमाणभाषा व्याकर-
णस्युत्तरङ्गतामेव्यति वेदस्येति दुराशेय । प्रकरणविशेषणठे तु तयोस्तदुप-
योगादेव न सार्थविकी नियमार्थेतेति सर्वथा न व्याकरणे तन्मूनत्वम् ।
आह तर्हि निष्करणः षडङ्गो वेदे । ऽध्येयो ज्ञेयश्चेति विधेः शिवाकल्पमू-
निसक्तच्छन्दोज्योतिःशास्त्राङ्गाकरणमपि वेदाङ्गत्वाद्येनव्यमित्ययगम्यते ।
नैतदप्यस्ति शिवादीनामनितरेतरसंध्युध्यासंकीर्णविविधविध्यपेक्षितवेदोपका-
रनिर्गतकत्वेन तदङ्गता सुषङ्गा । व्याकरणस्य तु सुदूरमपि धावनप्रयने
विदधतः साधुशब्दप्रयोगनियमद्वारकमेव तदङ्गत्वं संभाव्यते न मार्गान्तरेण
स च नियमो दुरुपपाद इति दर्शितम् । अतो नाङ्गान्तराणि स्पष्टंशुमर्हति
व्याकरणम् । निष्कारणषडङ्गवेदाध्ययनविधौ च निष्कारणग्रहणं यथा प्रयोज-
नशैथिल्यं सूचयति न तथा प्रयोजनरताम् । श्रुतिलिङ्गाद्यङ्गत्वप्रमाणापेक्षया
षडङ्गता वर्णयिष्यते । एतेन तस्माद् ब्राह्मणेन न स्त्रे च्छतवै स्त्रे च्छे ह वा यप
यदपशब्द इति शकः शब्दः सम्यक्शुक्तः स्वर्गलोके कामधुम्भपतीति
आहिताग्निरपशब्द प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टि निर्धेपेदिति तस्माद्-
शेषा व्याकृता वागुच्यते इत्यादिवचनान्तरमूलता ऽपि व्याकरणस्युतेः प्रत्युक्ता ।
शिष्टप्रयोगमूला तर्हि व्याकरणस्युत्तरस्तु वैशकस्युत्तरिधान्वयस्यतिरेकमूलेति
चेत् के शिष्टा इति पृष्ठो यत्तुमर्हसि । किमभिमतगवादिषाधुशब्दव्यवहारिणो
गाध्याद्यपशब्दादिना द्वये वा । आद्ये पक्षे दुरुतरमिरेतराश्रयत्यम् ।
शिष्टप्रयोगमूलं व्याकरणं व्याकरणविदश्च शिष्टा इति । न ह्यशिक्षितव्याकरणा-
स्तत्संस्कृतगयादिशब्दप्रयोगकुशला भवन्ति । मध्यमपक्षे गाध्यादिव्यवहारिणः
शकटिकाः शिष्टाः तत्प्रयोगमूलं गवादिशब्दमस्कारकारि व्याकरणमिति

शिवयन्तीति रक्षितो भवति वेदः । ऊहस्तु चिचिधो मन्त्रसामसंस्कारविषयः
 तत्र सामविषयो यौक्तिकशास्त्रादवगम्यते याज्ञिकप्रयोगादाद्वा मन्त्रविषयो
 ऽप्येषम् । प्रोक्षणादिसंस्कारविषये तु तस्मिन्व्याकरणमपि किं कुर्याद् । आगम-
 स्त्वनन्तरमेव परीक्षितः आगमगम्यं च प्रयोजनं भवति न चागमः प्रयो-
 जनम् । लाघवं तु किमुच्यते बाल्यात्प्रभृतिषु बहुषु बहत्स्वपि घञ्शरेषु यज्ञा-
 धिगन्तुं शक्यते व्याकरणं च चेल्लघुरूपयः को ऽन्यस्ततो गुरुर्भविष्यति ।
 संदेहे ऽपि न कश्चिद्वेदायं व्याकरणेन पराणुशते प्रतिवाक्यमुपप्रथमानना-
 नाधिधसंदेहसहस्रधिसंनफला मीमांसा दृश्यते न व्याकरणम् । तेन रत्नोद्वा-
 गमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनमिति यदुच्यते तन्न सुव्याहृतम् । यान्यपि प्रयोज-
 नान्तराणि भूयांसि ते ऽमुरा हेलयो हेलय इत्युदाहरणदिशा दर्शितानि
 तान्यपि तुच्छत्वादानुपङ्गिकत्याञ्जोपेक्षणीयानि । *तदुक्तम् ॥

अर्थवत्त्वं न चेज्जातं मुष्यैरपि प्रयोजनैः ।

तस्यानुपङ्गिकेष्वप्या कुशक्रायावलम्बिनीति ॥

अथ कथ्यते किं प्रयोजनान्तरपर्येषणया शब्दसंस्कार एव व्याकर-
 णस्य प्रयोजनमिति तदपि ध्याष्येयं कः शब्दस्य संस्कारः तेन वा को
 ऽर्थ इति । न हि ब्रीह्रीणामिध प्रोक्षणमाज्यस्येवावेक्षणमानीनामिवाधानं
 शब्दस्य कश्चन व्याकरणकारितः संस्कारः संभवति । नैयायिकादिपक्षे च
 क्षणिका वर्णास्नेषामुच्चारितनष्टानां कः संस्कारः शरादेरिव न वेगे। नात्मन
 इव भावना न शरादेरिव स्थितिम्यापक इति । वर्णाना नित्यत्यपक्षे ऽपि
 क्षणिकामित्यक्तिस्यमपरिहार्यमतस्तेष्वपि कः संस्कारः । संस्कारश्च वर्णस्य
 वा पदस्य यावत्स्य चेति धिक्न्यमानो न कस्य चिद्व्यथम्यापवितु शक्यः ।
 वैयाकरणानां तु निरपवयवाश्रयिदां पदयर्थयोः संस्कारः सुनरामनाल-
 म्बनः । अपोदृत्येय यावत्स्यः प्रकृतिप्रत्ययादिकमन्यान्वेषेय पदानि संस्करि-
 ष्यन्ते इति चेत् । असतां संस्कारम्यानुपपत्तेः । आह च ॥

वाक्येभ्य एव परिकल्पनया विमज्ज

सम्प्लुमिच्छति पदानि महामतिर्गैः ।

उच्चित्य सौरभविभूषितदोशि कस्मा-

दाकाशकृठकुसुमानि न संस्करोतीति ॥

न च शब्दसंस्कारकर्तव्यतोपदेशे कश्चिदनारभ्याधीतो वा प्रकरणपठितो वा विधिरूपलभ्यते यमनुरुध्यमानाः शब्दस्योपयुक्तस्य चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यतीतिवेदुपयोक्त्यमाणस्य वा व्रीहीन्प्रेषतीतिघत्क च न संस्कारमनुतिष्ठेत् । स्याध्यायो ऽध्येतव्य इति विधिरामुखीकरणेन माणन-
कस्य वा यन्यस्य वा विधिः संस्कारमुपदिशतीति महती चर्चेश तिष्ठतु । सर्वथा नायं व्याकरणनिर्वर्त्यः प्रत्ययागमवर्णलोपादेशादिद्वाराकशब्दसंस्कारोपदेशशङ्कामपि च नयतीत्यास्तामेतत् । न च शब्दप्रयोगोपायस्थानकरणादेः कोप्यस्य मात्ररिश्चने वा श्रोत्रेन्द्रियस्य वा तदुपलब्धिकरणस्य प्रयोक्तुरात्मनो वा मनसो वा बुद्धेर्वा कश्चिद्भारणेन संस्कारकेशः शक्यक्रिय इति तत्कारके ऽपि संस्कारे ऽनुपाय एव व्याकरणम् । न च स्थूलपृषतीत्यादिकतिपप्रशब्दव्युत्पादनमेव व्याकरणप्रयोजनतया यत्तव्य तस्यापि कल्पसूत्राद्युपायान्तरलभ्यत्वात् । यश्चाह तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते तस्य सोपहासमुत्तरं धार्तिककार एव दर्शितवान्* तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति श्रोत्रेन्द्रियादृते इति । अपि च व्याकरणेन कृते ऽपि शब्दसंस्कारे तदुपदिष्टसंस्कारबहिष्कृतशब्दप्रयोगान्धिदधतस्तत्र तत्र शिष्टाः पूर्वे ऽपि दृश्यन्ते । सूत्रकारस्तावज्जनिकर्तुः प्रकृतिस्तत्प्रयोजको हेतुश्चेति तृजकाभ्यां कर्तरीति प्रतिपिद्धं पृथीसमास जनिकर्तुरिति धातुनिर्देशैकविषयं जनिशब्दमर्थनिर्देशे ऽपि प्रयुक्तथान्वार्तिककारो ऽपि दम्भेर्हल्यहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धमिति तथैव प्रयुक्तथानान्यभाष्य तु कालशब्दव्यथायादिनि च तेन समाससद्यया गुणवचनसञ्ज्ञात्राधितत्वाद्गुणवचनत्वाद् ब्रह्मणादिगणापठितत्वाद्गुणवचनब्रह्मणादिभ्य इत्यप्राप्तमेव प्यञं कृतयान् । भाष्यकारो ऽपि अघिरविकन्यायेनेति द्वन्द्वगर्भे तत्पुरुषे प्रयुयुचिते सुषे धातुप्रातिपादक्योरिति प्राप्तमपि लोप न कृतवानन्यथा कृत्वा चोद्यमन्यथा कृत्वा परिहार इति अत्र चान्यथैवं कथमित्यसु सिद्धाप्रयोगश्चेदिति प्राप्तमपि यमुलमुपेत्य क्वाप्रत्ययं प्रायुङ्क । तदिदं चिमुनि व्याकरणस्य षयो ऽपि च

* तन्वार्तिक अ. १ पा ३ श्रु. १८ ।

मुनय म्बलन्तीति कमुपालभेमहि । मन्वादिग्रन्थेष्वपि क्रियन्तो ऽपशब्दा
 गण्यन्ते चातारमन्तिमेत्युक्तेति मनुना अक्षिणी आज्येत्याश्रलाघनेन मूर्ध
 न्याभिजिघ्राणमिति गृह्यकारेण तदनुन्तर तुभ्य च राघवस्येति धान्मीकिना
 जन्म जन्मे यदभ्यस्तमिति द्वैरायनेन प्रयुक्तम् । आह च* अन्तो नारस्यपश-
 ब्दानामितिहासपुराणयोरिति । अथ वा किमनेन पुराणपुरुषपरिवादेन सर्वथा
 ऽप्य वस्तुमद्येव सामो ऽपि कश्चिदुपयोगो न लोके वेदे वा व्याकरणस्य
 विद्यते इति । किं चान्यद् अथ शब्दानुशासनमित्युपपन्नस्य केषां शब्दानां
 मिति गृह्य लौकिकानां वेदिकानां चेति प्रतिज्ञाय न लौकिका सर्वे ध्याकर्तुं
 पारिता शब्दा नापि वेदिका । तथा हि तेषां व्याक्रिया प्रतिपद वा
 विधीयते लक्षणतो वा । प्रतिपद तावदनुशासनमघटमानं स्याच्छब्दानां
 तथा चाहु बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यवर्षसहस्रं प्रतिपदं विहितान् शब्दान्प्रो
 वाच न धान्तं जगामेति । नापि लक्षणतस्तस्मिन्मते न हि सकलसाधुशब्द
 वर्गानुगतमपशब्देभ्यश्च ध्यावृत्तं गोत्वादिवदिह किं विलक्षणमस्तीत्युक्तम् ।
 तत्रैतस्स्यान्न जातिरूपमिह लक्षणमभिधित्सितमपि तु कथमनुशासनमिति
 प्रश्नपूर्वकमुक्तं प्रकृत्यादिविभागरूपनया सामान्यविशेषयता लक्षणेनेति च ।
 तथा हि कर्मण्यणिति सामान्यलक्षणं कर्मण्युपपदे धातुमात्रादणप्रत्ययो
 भवतीति तेनानेन सामान्यावशेषयता लक्षणेन कुम्भकारो नगरकार
 इत्यादयो गोत्र कर्म्यन्त इत्यादयश्च भूयास शब्दा अङ्गेषुनेव
 ध्याकरिष्यन्ते इत्युच्यते प्रकृत्यादिविभागरूपनयेत्याच यद्वक्तव्यं तत्प्रागेव
 सविलारमभिहितं सामान्यविशेषयता लक्षणेनेति तु सप्रति निरूप्यते । तदपि
 व्यशस्थितं लक्षणं न दृश्यते । तथा हि धातो पुर प्रत्यया भवन्तीति लक्षणं
 कुर्वता यत्तत्र क पुनरय धातुर्नामिति । ननु भूयादयो धातव इत्युक्तं
 मेव तत्स्वरूपं के चन शब्दा कया चित्परिणष्ट्या पठितान्ते धातुसंघया
 लक्ष्यन्ते तेभ्य परे तिह कृतश्च प्रत्यया भवन्तीति । सत्यमुक्तमेतत् किं त्वेष
 पाठे कृते ऽपि न धातुस्यरूपनिर्णय उपर्याणतो भवति । तथा च गणहती-
 त्यपि प्रोप्राति धातोन्तिहप्रत्ययविधानात् । घटघेष्टायामिति धातुरस्ति च
 घट इति प्रातिपदिकमम रोगे इति धातुरनुबन्धत्यागादिति भवति

अस्ति च द्वितीयाया विभक्तेरेकवचनमिति । भूगञ्ठो धातुः अस्ति भूप्राति-
पदिकम् यती प्रपञ्चे इति लुप्रानुग्रन्थो यदिति धातुः अस्ति ॥ यदिति
सर्वनामपाठप्रसिद्धरूपमत्राविशेषादधातोरपि घटभूगञ्ठश्चरूपान्तरे तिङ्-
प्रत्यया भवेयुः । क्रियावचनो धातुरिति चेद् भवति तिप्रतीत्यादीनामसा-
धुत्वं प्राप्नोति गमेश्चानर्थकः पाठः । उभय तर्हि धातुलक्षण पाठ क्रियाव-
चनता चेति भवितुमर्हति । तदपि हि व्यस्त वा लक्षण समस्त वा व्यस्त-
पक्षे भवत्यादौ क्रियावचनत्वस्य द्वितीयस्य लक्षणस्य चाभावाद्धातुत्वमेव
स्यादिति । एव धातोः प्रकृतेरनिर्णीतत्वात्कृतः परे तिङश्च कृतश्च प्रत्यया
उत्पद्येरन् । समस्तपक्षे इत्यादिपतितम्* । किं च के चन तिङ्प्रत्ययाः
कानाद्युपाधयो न लट्वचना अनुक्तेषु च कानादियु तत्पूर्वक यतमाने
लङ् भविष्यति लिङ्गुते लङ्गिति नियमरूपमयश्चम् । उच्यता तर्हि तिङ्भिः
कानादय इति चेन्न भाष्यविरोधादुक्त हि भगवता भाष्यकारेण भूते
धात्वर्थे इति न च धात्वर्थेनैव धात्वर्थो व्यवस्थापयितुं शक्यते लिङादयश्च
सुतरामनधिगम्यमानविषयास्ते हि विद्यादायर्थे विधीयन्ते स च
विधिहृयो ऽर्थः स्वरूपतश्चोपाधितश्च न शक्यो निर्णेतुमिति । तथा
कारकानुशासनमपि दुःस्य ध्रुवमपाये ऽवादानमित्युच्यते तत्र ध्रुव-
म्य ध्रुवादेर्ध्रुवात्पतितो देयदत्त इति पतनक्रियायामथलग्न कृशमपि
न कारकत्वमुत्पश्यामः । क्रियायोगो हि कारक सा च दृष्टे नोपलभ्यते इति
सार्थाद्दीने रथात्पतित इति सार्थरथयोः क्रियोपनभ्यते न दृष्टयन्निवचनत्व-
मिति चेत् सत्य म्यरसप्रवृत्ता तयोरस्ति क्रिया दाने याने च पादपरिग्रहे-
वायेय सार्थरथौ न च यदेकस्या क्रियाया कारक तत्प्रशंसु क्रियामु कारक
भवत्यतिप्रसङ्गात् । कर्मणा यमभिप्रेति तन् सप्रदानमित्यत्र कर्मगञ्ठः
क्रियावचनो वा म्याद्रीप्सिततमकारकयाची वा आद्ये पक्षे क्रियायाः
सर्वकारकाण्यभिप्रेत्ये इति सप्रदानता प्रतिपद्येरन् । न चोपाध्यायस्य
क विद्भिर्ग्रीयमाश्रम्य व्यापारमुत्पश्याम इत्यथाशकारकमेव तत्र म्यात् ।
प्रतिपद्यन्तु क्रियान्तरमेव तत्र चेकम् क्रियया चाभिप्रेयमाय कर्त्तं भवति ।
न द्वितीयः कारकमश्रन्धित्येन कारकस्य कारक्यानुपपत्तेः क्रियावचन्धि-
तया हि कारकं कारकं भवति न कारकमश्रन्धितया करोतीति कारकमिति

व्युत्पत्तेः । साधकतमं करणमिति तमवयवानवधारणादनुपपन्नमनेककारक-
संदर्भसंनिधाने कार्यमात्मानं लभते तेषामन्यतमव्यपगमे ऽपि न लभते
इति ततः किमिव कारकमतिशयशब्दलितशुपरिति कं तमवयवै मङ्गलकल-
शेनाभिपिञ्जामः । प्राचुर्येण प्रधानं कार्ये प्रति ध्यापारयोगित्वमित्यादि
सर्वसाधारणं न काष्ठैकनिष्ठमिति काष्ठैः पचतीति कथं तेषामेष करणत्व-
म् । आधारे ऽधिकरणमिति यदुच्यते तत्र वक्तव्यं कस्याधार इति क्रियायाः
कारकस्य वा यदि क्रियाधारत्वमधिकरणलक्षणमशेषकारकाणामधिकरणसंज्ञा
प्रसज्येत क्रियायोगाविशेषादथ यत्र स्यात्वाद्वा कर्मादि शितं तरडुनादि
तदधिकरण समे देशे पचतीति न स्यादप्सु पचतीति स्यात् कटे स्थितो भुङ्क्ते
इति चापभ्रशो भवेत् । कर्तुर्हि तदधिकरणं न कर्मणः कर्तृकर्मणोः क्रियाश-
ययोर्धारणाधिकरणत्वे कारणमिति चेदुभयाधारत्वं न कटस्य न स्यात्वा
इति द्वयोरप्यधिकरणता हीयते एकैककारकाधारत्वे तु तल्लक्षणे परस्परपे-
क्षया पुनस्तत्स्वरूपसाक्यै भवेत् । यदि तु सकलकारकाधारत्वमधिकरणलक्षणं
स्यात्त्वामोदनं पचतीति न स्यात्सकलकारकानधिकरणत्वात्स्यात्वा अचिक्र-
रणस्य चाकारकत्वप्रसक्तिः न ह्यधिकरणमधिकरणाशितं भवति मध्याह्ने
स्नाति राधाशनाति पूर्वस्यां दिशि विहरतीति कालादीनामव्यापारत्वात्कार-
कत्वमेव भवेत् तथा च सत्येते प्रयोगा असाधवः स्युः । कर्तुरीप्सिततमं
कर्मति साधकतमवद्विहापि न धाचको ऽयमतिशयानः सर्वकारकाणां क्रिया-
द्यंतया कर्तुरीप्सिततमत्वाद्यथै यदथै क्रिया तदथै कर्तुरीप्सितं तदथै
त्यन्यदिति तत्र संप्रत्यय इत्युच्यते तर्हि तस्य कारकत्वमेव न युक्तम् ।
क्रियासम्पादकं हि कारकमुच्यते क्रियासम्पाद्यं तु फलं भवति न कारकं
कारकं च क्रियाया चाणुमिष्टतममिति च विप्रतिषिद्धम् । अथाभिधीयते क्रियो-
पयोगयोग्यतानिबन्धने ऽयं कारकव्यपदेशः स च विविचक्रियोपयोगः
अन्यथा करणस्यान्यथाधिकरणस्यान्यथा संप्रदानादेः । इह च क्रियासाध्यत्वे
ऽप्योदनस्य तत्क्रियोपयोगित्वमनिवार्यम् तमनुद्दिश्य क्रियायाः प्रवृत्त्यभावा-
दित्येवमनेन रूपेण तस्य क्रियासाधनत्वात्कारकत्वमिति । नेनदेवं साध्यै-
कस्यभायस्य मुखादिरपि कारकत्वप्रसङ्गात् । कारकत्वव्यपदेशो हि न पारि-
भाषिकः किं तु क्रियासंबन्धनिबन्धनः क्रियासंबन्धश्चेदृशो यदुपेयक्रियायाः

उपायाः कारकमिति विपर्यये तु कीदृशः कारकभावः । अस्तु तर्हि तद्वदुलान्यवतीति मा च भूदोदनं वचतीति चोदनस्य फलदशानुप्रवेशादिति । उक्तमत्र तद्वदुनेष्वपि तमवयवौ न वाचकस्तेषामपि फलसाधनोपयोगादिशेषादिति । स्वतन्त्रः कर्तेति किमिदं स्यातन्त्र्यं यदिच्छातः प्रवर्तनमिति चेत्कुलं वचतीति चेतन्यशून्यतया कुलस्येच्छानुपलम्भादकर्तृत्वं भवेद् । अथ यद्व्यापाराधीनः कारकान्तरव्यापारः स कर्तेत्युच्यते सर्वकारकनिर्वर्त्यत्वात्क्रियायाः न विद्वः किंव्यापाराधीनः कस्य व्यापार इति समयकारकयामस्य परस्परौषत्वात् । अथ यः कारकान्तराणि प्रयुङ्क्ते तैश्च न प्रयुज्यते स कर्तेति तर्हि पुनरचेतनानामकर्तृत्वप्रसङ्गदोषस्तदवस्य यथ । अथ धातुना ऽभिधीयमानव्यापारः कर्तेति तथापि न विद्वः कस्य धातुना ऽभिहितो व्यापारः सकलकारकवाचित्वात्पक्षेः । अन्यथा हि सकलव्यापारानभिधायिनि धातो तदर्थसाधने सर्वेषां सङ्गतिरेव न स्यात् तथा च सति सर्वकारकाणि कर्तृत्वमेव स्युष्युः । अथ मतमगुणो धातुना ऽभिधीयमानव्यापारः कर्तेति तदव्यसत्सकृदुच्चरितो धातुरनेकस्मिन्कारकपक्षे कस्य विद्वत्त्वेन कस्य चित्प्राधान्येन व्यापारः कथमिव कथयितुं शक्यत इति । तत्प्रयोजको हेतुरचेति प्रयोज्येनेव व्याख्यातम् । एवं कारके शासनस्याध्यवस्थानात्तदधीनप्रसक्तयि-भक्तिविधानमपि प्रत्युक्तम् । अपादाने पञ्चमी सप्रम्यधिकरथे इत्यादिविषय-निहणपदपूर्वकत्वात्तद्विधानस्येति । किं च यदपि तद्विषयसमाप्तानुशासनं तत्सामर्थ्यनिष्पन्नपूर्वकं समर्थानां प्रथमाद्वा समर्थः पदविधिति परिभाषात्तदपि पक्षव्यम् । सामर्थ्यं नाम किमुच्यते इति । सकार्यान्वयित्यमिति चेत्कुरो ऽवगम्यते । तद्विषयसमःप्रयोगप्रतिपत्तिभ्यामेवेति चेत्तर्हि तद्विषयसमःप्रयोगप्रतिपत्त्याः सामर्थ्यावगमः सामर्थ्यं सति तयोः प्रवृत्तिरित्योत्तरेतराशयम् । अपि च सामर्थ्यमन्तरेणापि ॥ चिन्प्रयुञ्जने समासमयाद्भोजी दधिपटो गोरथ इति । तथा यत्पि सामर्थ्यं तद्विषयप्रयोगं परित्यज्यन्ते* अह्नुन्वा यनति वृष-मूनादागते आहुन्निको यार्धमन्निक इति न यत्कारो भवन्तीति प्रयदव्यसमःसमनुशासनम् । तथा अयंयदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् इति संज्ञानस्यम-तिव्यापके यावत्स्यापि प्रातिपदिकमेवावगम्यते । अथ कृत्वादिनाममाशनेनि

* न कर्तुं इत्यर्थे किं चित्कालव्यवहारोऽर्थोऽयम् ।

सूचान्तरे समासग्रहणं विशेषविधित्वेन वर्यमान तदितरवाक्यप्रतिषेधाय
भवतीति ततो वाक्यनिवृत्तिः सेत्स्यति । यदोवमधातुरप्रत्यय इति न घक्तव्यं
धातुप्रत्यययोरपि तत एव प्रतिषेधसिद्धेः । अथेकार्थतया समानशीलस्य वाक्य-
स्यैव प्रतिषेधे प्रभवति समासग्रहण न धातुप्रत्यययोरपि तदपि दुराशामात्रम् ।
वाक्यसमासयोरपि घावचनानर्थक्यकयनेन सार्थशतयव्यवस्थापनादिति ।
तदेवं प्रातिपदिकसंज्ञाविषयस्यानिश्चयान्तरप्रकृतिकानां ह्यप्रप्रातिपदिकादि-
त्यधिकृत्य स्वादिप्रत्ययानां विधानमनुपपन्नमित्यल प्रसङ्गेन । सर्वथा दुर्व्यव-
स्थित शब्दानुशासनम् । यश्च व्याख्यातृणामुक्तानुक्तदुसक्तनिरीक्षणप्रयत्नो यश्च
घावचनमात्रावर्णोधिक्यमिदपुर, सरलक्षणपरिचोदनप्रकारो यच्चैवं व्याख्यातृष-
चनमिह न भवत्यनभिधानादिति यच्च व्याप्तिविद्धो सरलमुपायमपश्यतामा-
कृतिगुणवर्णनं यच्च पदे बहुलवचनं तत्सुतरामपरिशुद्धिमनुशासनस्य दर्श-
यतीति । अन्ये तु शोभेति शीर्षेणिति न याति प्रतिभेत्तुमिति मातुरनुहरतीति
फलिनवार्हणौ घासीति फादिशोक इति भ्राजिष्णुरिति गण्येय इति वरेण्ड इति
लक्ष्यसग्रहणद्विष्कृतसृष्टिसन्देहविपर्ययप्रतिपादकत्वलक्षणम्बलित विप्रुत पा-
णिनितन्त्रं मन्यमानाः तत्र महान्तमात्रेपमतानिपुः स तु स्थूलोदरप्राय इतीह
यन्थगौरवभयात् लिख्यते । ननु यदि लक्षणस्य प्रणेता पाणिनिः न सम्यग्द-
र्शयत्यत्र विवरणकाराश्च नातिनिपुणदृशः काममन्यः सूचीकृतबुद्धिर्भविष्यति
वृत्तिकाराश्च प्रकृतरदृष्टयो भविष्यन्ति तेभ्यः शब्दलक्षणमधिप्रुतमवमोत्स्या-
महइति । नैतदस्ति तेषामप्यभियुक्ततरा, के चिदुत्प्रेषन्ते यत्र दोषं तेषामपरे
तेषामप्यपरे । तदेयमनयस्याप्रसङ्गान्नास्ति निर्मलमनुशासनमिति क्लेशाद्येव
व्याकरणाध्ययनमहाप्रतग्रहणम् । तथा च बृहस्पतिः प्रतिपदमशक्यत्वाल्लक्षण-
स्यापि अध्ययस्थानातत्रापि स्थलितदर्शनादनयस्थाप्रसङ्गाच्च मरणान्तो व्याधि-
व्याकरणमित्योशनसा इति । इहाप्युक्तम् ।

दुष्टग्रहगृहीतो वा भीतो वा राजदण्डतः ।

पितृभ्यामभिग्रभो वा फुयांश्चाकरणे अमम् ॥

अन्येषुप्युक्तम् ।

धृतिमूर्धं तिला माषा, कपथी कोदरोदनः ।

अजहाय प्रदातव्यं जडीकरणमुनमिति ॥

शब्दं व्याकरणावगाहनकृतोद्योगो ऽपि विद्वज्जनो
 व्युत्पत्तिं लभते न वैदिकपदयामे मनुष्योक्तिवत् ।
 अन्यत् किं घन तत्प्रतीतिशरणं नास्तीति च व्याकृतं
 तस्मादप्रतिपत्तिमन्थरमुखो वेदः प्रमाणं कथम् ॥

अत्रामिधीयते । यथापदिदमवादि गवादिशब्दवदनादिप्रबन्धसिद्धमेव
 गाव्यादेरपि घाचकत्वमिति तत्रामुं पक्षं संशयदशामेव तावदारोपयामः ।
 पूर्वपक्षिकोक्त्युक्तिसमुत्थापितस्थिरतरविपर्ययज्ञानसमनन्तरं सहसैव सम्य-
 ग्ज्ञानोत्पादनातिभराद्वारैकदेशप्रतरणन्यायेन संशयस्तावदुपपद्यते । ततः
 तर्कान्तरिशोधिते ऽध्वनि सुगमे सुखं विहरिष्यति सम्यङ्निर्णयोपायो न्याय
 इति तदुच्यते । यदि गाव्यादीनां गवादीनामिव शब्दानां प्रयोगे गतिरन्या न
 का चित्संभावनाभूमिमनपेति तत्त्वस्यमादिसतायाः कल्पने को ऽवसरो यथा
 हि स्वाध्यायाध्ययनसमये यादृशमेव शब्दं यथोचितमाचानुस्यारस्वरादिरूपस-
 मुत्थिसमुच्चारयत्याचार्यः तादृशमेव शिष्यः प्रत्युच्चारयति प्रमादन्तं वा गुरुवै-
 नमनुशास्ति आतदुच्चारणसामर्थ्यापजनं तावन्न मुञ्चति शिष्यति सो ऽपि शिष्टो
 यदा गुरुर्भविष्यति तदा स्वशिष्यं तथैव शिष्यायिष्यति आचार्योपि यदा शैशवे
 शिष्य आसीत्तदान्येन गुरुणा शिषितो ऽभूत् सोपि तदन्येन सोपि तदन्येनेत्ये-
 धमनादित्वं जैमिनीयपक्षे आ सर्गात्प्रभृति प्रवृत्तत्वं नैयायिकपक्षे वेदाध्ययनस्य
 व्यधस्थितम् । इत्थमेव यदि गाव्यादीनां गवादिवत् प्रमादतः सुपरिरक्षितः प्रयोग-
 स्तथैव तेभ्यो ऽर्थप्रतिपत्तिपूर्वको व्यवहारस्तदा ऽनादिगवादिशब्दसमानविषया
 एव गाव्यादय इति तदा कस्य किं ब्रूमः । अस्तित्ववान्यः प्रकारो न ह्येकान्तेन यादृ-
 गेव वका शब्दः प्रयुज्यते तादृगेव शेषा प्रत्युच्चार्यते किं तु प्रमादालस्यादि-
 विविधार्पराधशिगुणकरयोच्चार्यमाणो ऽपभ्रंशतां स्पृशन् दृश्यते इत्यस्ति संश-
 यावसरः । अपभ्रंशतया ऽपि ये स्थिताः स्यास्यन्त्यपि वा शाकटिकमावाशब्दा-
 स्तानपि गोपालबालाबलासु प्रयुञ्जाना वरस्यामराः प्रयत्नेनापि न यथोच्चारिता-
 नेय तान्पठितुं शक्नुवन्तीति अशक्तिजशब्दवाहुल्यदृग्नात्संशयाना कुशापेय-
 सुद्वेरपि सुद्विर्भविष्यन्तीति किमेते गवादिशब्दा एवानादिसिद्धघाचकाः शक्ति-
 भाजस्तेभ्यो ऽन्ये शिगुणकरणप्रयोज्याः प्रमादप्रभयाः अपभ्रंशाः किं वा सर्वे
 एव तुल्यकक्षा इति । सर्वेषां तुल्यकक्षत्वे यस्ते अद्यत्वे ऽपि प्रमादघाः

प्रमादादारकादियघनेष्वपभ्रष्टा अभ्याधिकतरामपभ्रंशदशां सृष्टन्तस्ते ऽपि तामेव
 गघादिशब्दधुरमधिरोहेयुः न चैवमस्त्विति शक्यमभ्यनुज्ञातुमिदानीमेव
 भ्रश्यतां तेषां प्रत्यक्षत उपलब्धेरिति । तस्मादवश्यं तावदव्याख्ये परिदृश्यमाना-
 पभ्रंशदशा दुर्बलबालाबलादिशब्दानां न गघादिशब्दान्स्पधितुमर्हति । ते चेन्न
 स्पधन्ते तदधुना गाव्यादौपि प्रकारान्तरोपपत्तिसंभावनाङ्कुरप्रभवाः सन्तो न
 गघादिशब्दसमानविधित्वमध्यवसातुं शक्नुयुरिति तर्कयामः । तदुक्तं भगवता
 चैमिनिना । शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागित्वमिति* भाष्यकारेणापि व्या-
 ख्यातं महता प्रयत्नेन शब्दम् उच्यन्ति धायुः नामेहस्त्यतः उरसि विस्तीर्णैः
 कण्ठे विधत्तितो मूर्धानमाहृत्य परापृतो घके चरन्विधिधान् शब्दानभिध्वनन्ति
 तथापराध्येताऽप्युच्चारयिता यथा शुष्के पतिष्यामीति कर्दमे पतति सकृदुपस्य-
 ल्यामीति द्विरुपस्यतीत्यादिना । आह तर्हि विशेषे प्रमाणं वक्तव्यं यदेते गाव्या-
 दयः प्रमादाद्यपराधनिबन्धना एव न गघादिशब्दसमानविधय इत्युच्यते ।
 भयतु नः समीहितं संशयदशां तावदानीतो ऽयमनादिगाव्यादिशब्दवाची
 महापुरुषः संयोध्यते भो महात्मन्नित्यं पूर्वोक्तनीत्या संशये सति चिन्त्यतां
 किमेते गाव्यादयो गघादिममानयोगेमा एव हस्तः करः धादिरितिघट्टयन्तु
 किं धापराधसंभावनया मार्गान्तरमालम्ब्यन्तामिति । तत्रैकस्मिन्वाच्ये घट्टयन्तु-
 ल्यकह्या वाचका इति नैव न्यायः । कथं प्रत्यक्षे शब्दनिवेशात्तेनैव संबन्धक-
 रवचोर्कर्मोदन्यसंबन्धे यद्यगोरव्यप्रसङ्गात्प्रत्यक्षे शब्दनिवेशे हि सति परम्पर-
 म्बन्धित्वादिः शब्दाद्यो भयतः स शब्दस्तस्य वाचकः सो ऽयंस्तस्य वाच्य इति ।
 अनेकशब्दवाच्यत्वेको ऽयंस्तं वाचकं शब्दं न कदापि तयन्तरेण शब्दा-
 मिधेयतामपि यातः प्रतिपद्यते इति व्यभिचारः । अनेकादंवाचिनि चैकस्मि-
 न्वाचके इत्यमाद्ये शब्दे ऽद्यै व्यभिचारेणप्येवाद्योन्तरस्यापि ततः प्रतिपत्तेरि-
 तीत्यमनियमो ऽयमुपपद्येत । इत्याः करः धादिरित्यादायवाः धाटा मावा
 इत्यादौ तु गगिरन्या नोपलभ्यते तेनानेकशब्दत्वमनेकाद्यैश्च च देवघमप्र-
 तया ऽङ्गीकृतं प्रथमः पुनरेव चतुः सन्ता यदेकस्य वाचकत्वेको वाच्यो ऽयं
 इति । च इह गघरमनिष्पृष्टमस्मि प्रमादप्रभयत्वं नाम तस्मिन्व्यतिक्रियति

प्रथमप्राप्तेऽयं प्रतिपाद्यं वाचकनियमक्रमो लक्ष्यते । तेन प्रमादापराधनिव-
 न्धना गाव्याटयो न गवादिसमानमहिमान इत्युक्तम् । किं च वाचकशक्तिः
 नाम सूक्ष्मा परमयोपतिमात्रशरणावगमा न तन्मन्दतायामन्यतः कुतरिव-
 दधगन्तुं पार्यते । सा चेयमन्यथाऽप्युपपद्यमाना गवादिभ्योऽयंप्रत्ययादिव्य-
 षहारे मन्दीभवति तेषु शक्तिकल्पनायामयोपतिः एवं च गवाटय एव
 वाचकशक्तेराश्रयो न गाव्याटयः । कथं तर्हि बहूनामधिगतव्याकरणतन्त्राणा-
 मेभिरच्छिन्नो व्यवहारः । यथैव श्लेच्छानां श्लेच्छभाषाभिरक्षिणिकोषहस्तसंज्ञा-
 दिव्यवहारिणां वा स्वेरुपायेः । किमक्षिणिकोषादीनामन्यजनपदवाधा नास्ति
 शक्तिः । शोमित्युच्यते । कथं तर्हि तेभ्योऽयंप्रतिपत्तिर्नैसर्गिकी तेषां शक्तिर्नै-
 स्तीति ब्रूमः । तत्स्वरूपस्याव्ययस्थितत्वेन निसर्गसिद्धिकशक्तिपात्रताऽनुपपत्तेः
 प्रतिपत्तिस्तु स्वकृतसमयमात्रनिवन्धना तेभ्यः । नैयायिकानां क्व वा न समयः
 प्रतिपत्त्युपायः सत्यं न त्वीश्वरप्रणीतः प्रथमसर्गात्प्रभृति प्रयुतो मीमांसका-
 भ्युपगतनैसर्गिकशक्तिसौदर्यं यद्य न मादृशरचितपरिमितविषयसमयसमानः
 स च गवादिशब्देभ्येषु प्राप्रप्रतिष्ठो न गाव्याटिषु । ते तु पर्यसाहृष्यच्छाश्रया
 गवादिशब्दस्मृतिमादधानासाद्रथंप्रतिपत्तिहेतुतामुपगच्छन्तीति । नन्यनयधु-
 तस्यरूपार्थां कथं गवादिशब्दानां स्मरणं तदवधारये वा कोऽभ्युपायः । अभि-
 योगविशेष इति ब्रूमः । कः पुनरभियोगः को वा तस्य विशेषः । व्याकरणा-
 ध्ययनमभियोगः तदभ्यासानुसारेण सत्यनिरीक्षणं तस्य विशेषो व्याकरणेन
 च प्रतिपदमपर्यवसितायैजनप्रयोग्यसाधुशब्दसाधर्म्यवहतस्तद्विशिष्टशब्दपर्य-
 रन्धिप्रायप्राकृतगोचरापगच्छपरिहारप्रकारव्युत्पादनमुपगम्यते यदानन्त्या-
 त्किञ्च कल्पयतेरपि नायकल्पते किं तु ध्ययनीतातिव्याप्रादिदोषोपनिषातः
 चिन्निपरीक्षितनसद्वारकस्तदुपदेशः प्रयते । तेन च वेदेनेव धर्मोऽधर्मयो-
 र्भ्रंसापतारोपेय मरणानुगतयोः नीतिगाप्येवेय द्विगाहिनयोमन्वादिवचनेनेव
 भरतामरणयोर्दिव्येनेव गुट्टगुट्टोः विध्यत्येव साध्यसाधुशब्दयोरधिगम इति
 चयंनैकमादिक्रमेणैकचमपनीयते । दृश्यते चरत्येऽपि ध्यारककोविदाना-
 मितरेषां च कूपीयनादीनामितिमाहान्वचमि विशेष इत्येवं प्रमादादिमू-
 गाव्याटयशब्दप्रयोगसंभवात्तनेकशब्दगतवाचकशक्तिकल्पनागोरक्षप्रमादादिभि-
 योगविशेषसाध्यमानसाध्यसाधुशब्दाधिगमधेःकर्मसु गवादीनामेव वाचकत्वं

न गात्र्यादीनामिति स्थिते पूर्वपक्षोपन्यस्तः समस्त एव परीषादः परिहृतो वेदितव्यः । तथा हि यथावदभ्यधायि साधुत्वनिश्चये प्रमाणं नास्तीति ।

साधुत्वं नेन्द्रियग्राह्यं लिङ्गमस्य न विद्यते ।

शास्त्रस्य विषयो नैव प्रयोगो नास्त्यसंकर इति ॥

तत्रायं प्रतिश्लोकः ।

साधुत्वमिन्द्रियग्राह्यं लिङ्गमप्यस्य विद्यते ।

शास्त्रस्य विषयो ऽप्येवं प्रयोगो ऽप्यस्त्यसंकर इति ॥

शेषे हि प्रत्यये यस्तनिरस्तरामशाम्बूकतादिदोषरहितोदात्तादिधर्म-
संबन्धप्रसिद्धानुपूर्वकघर्षणगुणात्मकपदप्रतिभासस्तापदस्ति स च न संदिग्धो
न बाधकविधूतघर्षो नाशुद्धकरणजन्मा न कल्पनामात्रस्वरूप इति तत्र
परिष्फुटक्रममर्णात्मकपदग्रहणमेव साधुत्वग्रहणं तद्विपरीतयथानिर्दिष्टदोषक-
लुपितशब्दग्रहणमेव सासाधुत्वग्रहणमिति प्रत्यक्षगम्ये एव साधुत्वासाधुत्वे
इति । ननु यदि शोचकरणकेनेव प्रत्ययेन साधुत्वासाधुत्वे प्रतिपत्तारः प्रति-
पद्यन्ते व्याकरणाध्ययनवन्ध्यशुद्धयो ऽपि प्रतिषद्येरन् न च प्रतिपद्यन्ते
तस्मान्न ते इन्द्रियविषये इति । नैव दोषः । शेषाकरणोपदेशसाहायकोपकृत-
शोचेन्द्रियग्राह्याभ्युपगमात् । यथा ब्राह्मणत्वादिजातिरूपदेशसध्यपेक्षसत्सु-
रिन्द्रियग्राह्यापि न प्रत्यक्षगम्यतामपेक्षकति । यथा ऽऽह न यद्विरिगृह्णमाहस्य
गृह्यते तदप्रत्यक्षमिति । यथा वा सविकल्पकप्रत्यक्षप्रामाण्यसिद्धौ शब्दा-
नुविद्वेषोऽपि प्रामाण्यमुपपादितमादौ किंल संक्षोपदेशिना पनसो
ऽयमिति वृद्धयससा चक्षुरिन्द्रियेण पनसज्ञानमुप्यद्यते सङ्केतकरणकाले
तदुभयजमित्यध्यपदेशपदेन ध्यपनीतं ध्ययहारकाले पनसाद्रिज्ञानमुपदेश-
स्मरणोपेक्षसत्सुर्जनितमपि साक्षुपमेवेति धर्मैतत्तैयमिहापि व्याकरणकोविदो-
पदेशसधियश्रयोन्द्रियग्राह्ये अपि साधुत्वासाधुत्वे न प्रत्यक्षतामतिपत्ते ।
यथा च ब्राह्मणत्वादिजातिप्रतीतो धारणानारमुक्तं क्व चिदाचारतरवापि
सुम्ययाज्ञानुबान्तितादिति मन्यादिदर्शितानयद्यत्मानुसरणनिपुणनरपति-
धरिषान्पमानवर्षाभ्यमाषां शङ्कितकृतककपटार्थत्रेयदृष्टशुद्धप्यमिचारे देगे वि-
शिष्टाचारगम्या ऽपि ब्राह्मणत्वादिजातिर्मन्थ्येयमिहापि विशिष्टगष्टश्रवणोत्तर-
रकानप्रवृत्तव्ययहारवगतार्थप्रतिपत्तिवद्विने शब्दानुशासनशास्त्रोपदिष्टप्रकृति-

प्रत्ययविकारणवर्षलोपागमादेशादिलिङ्गमव्याभिधारि तत्स्वरूपपावधारणे कारयं
 भविष्यति । तदेवंलक्षणकमर्थप्रत्यायकं च शब्दस्वरूपं तत्साधुतया ऽवधृत-
 मिति व्याप्तिग्रहणोपपत्तेः । शास्त्रमपि श्रुतिस्मृतिरूपमधुशब्दप्रयोगोपनतकृत-
 पकारकरणकस्वर्गादिफलसंयोगमुपदिशदपशब्दंभाषणप्रभवप्रत्ययवायप्रतिपादकं
 च वायोगविद् दुष्यति चापशब्देरित्यादि साधुत्वेतरपरिच्छेदे प्रमाणत्व प्रति-
 पद्यते एव । आह कलञ्जवतत्स्वरूपसिद्धौ सत्यां तद्विधिनिषेधयोः शास्त्रं
 क्रमते न तु तत्स्वरूपमेव विधत्ते स्वरूपस्य भावार्थत्वेन विधिविषयार्थ-
 त्वायोगादित्युक्तम् । सत्यमुक्तं किं तु श्रुतिस्मृतिशास्त्रयोर्धर्माधर्मोपदेशिनो-
 र्यथोपवर्णनेनैव प्रकारेण साध्यसाधुविषयविधिनिषेधपरत्वं तत्स्वरूपप्रतिपत्ति-
 कर्तव्यतापरं तु विध्ययोजितं प्रमाणीभवत्येव । यदि वा पाणिन्यादियुष्मृतिद्व-
 द्विन्ना मूलभूतमाचमनविधिषट्पदैकमपि तथाविधविधिवाक्यं कल्पयितुं शक्य-
 मिति शास्त्रस्यापि न विषयः साधुत्वम् । शब्दवित्प्रयोगश्च सङ्कररहित एव ।
 तथा हि अन्या एव निरवद्यवर्णक्रमोदीरयोदारगम्भीरगतयः सूक्तयः सूरिजन-
 स्यान्या एव दुःश्रवाः कुत्सितसङ्कीर्णवर्णविभागविनिहितहृदयोद्वेगाः याम्य-
 गिरः इति प्रत्यक्षमुपलभ्यते । स चायमसङ्करः प्रयोगो व्याकरणसाहायकं प्रति-
 पद्यमानः साधुत्वावगमोपायतां भजतएवेति सर्वथा नाप्रमाणकः साध्य-
 साधुशब्दविभाग इति । एवं च ब्राह्मणेन न श्लेच्छितये नापभाषितये श्लेच्छो इ
 वा एव यदपशब्द इत्याद्यागमवचनान्यपि तदुपयोगीनि व्याख्यातवाक्येन
 मवन्ति । यत्पुनर्निघमशास्त्रे साधुभिर्भाषितव्यमसाधुभिर्नैत्यस्मिन्नपभाषितं
 तदपि न पेशलम् । न हि नीरपानोपदेशकृशानुपाननिषेध इयानयकाशमिदं
 शास्त्रमपशब्दानामेव नार्थजनवदनप्रतिष्ठानां यथातथायैप्रतीत्युपायत्वदये-
 नपूर्वकप्रयोगप्रसङ्गानुपायेन प्राप्तेः सत्यां प्रतिषेधस्यावकाशसंभवात्साधुभिरेव
 भाषणस्य भोजनप्राह्मुखतादिवन्नियमादृष्टसाफल्यत् । यदपि साध्यसाधु-
 स्वरूपानयधारणात्प्रतिपदोपदेशाद्यशक्यत्वमाशङ्कितं तदपि प्रतिहृतं यादृ-
 गिदं प्रत्यक्षानुमानगम्यं साध्यसाधुशब्दस्वरूपं व्याख्यातं तदयनभ्यनपुरः-
 सरनियमकरणस्य मुख्यत्वाद्गत एव साधुत्वं नाम किमुच्यते इति यद्वि-
 कल्पितं तद्विहितमेव प्रतिभवति । यतो व्याकरणलक्षणानुगमविशेषित्यं
 याचकृत्यं साधुत्वमित्युक्तं तच्च स्वयंगानुगामिगोत्यादिपत्सामान्य या

भवतु पाचकत्वादिवदसत्यपि सामान्ये ऽवच्छेदकत्वं भवतु सर्वथा तत्कृते
निर्वहति सर्वो व्यवहारः धर्मोकरणे हि तदेव कारणमिति । अथ वा पुन-
रस्तु पाचकत्वमेष साधुत्वं तथापि तत्र नियमशास्त्रं साधुभिरेव भाषितव्य-
मिति प्रयतिं तु महत्त्वेय । यद्यप्यसाधारणपाचकत्वात्प्रयोगप्रमङ्गो नास्ति तथापि
साधुस्मरणसरणिसमुपाहृतपाचकत्वशङ्कोपप्रवमानप्रसङ्गनिवृत्तये नियमसाफल्य-
मधिष्यति । विधिफलत्वेन नियमस्य फलतः परिसंख्याकार्यमसाधुशब्दनि-
वृत्तिः स्यात्स्यतीति सो ऽपि न दोषः । यदपि परार्थत्वात्फलश्रुतिमयंवादी-
कुर्वता पुण्यपापफलत्वं दूषितं तदपि न सांप्रतम् । अर्थप्रतीतिपाठार्थं सत्यपि
प्रयोगनियमापूर्वद्वारकपुण्यपापफलत्वसंभवात् । पर्यमध्यादिष्वपि तथा प्रसङ्ग-
इति चेद् भवतु को दोषः । नैयायिकैरेकाकारनिरयलम्बनार्थवादपदोपदेशा-
नभ्युपगमात् । शब्दशक्तितात्पर्यलोचनमपि तैरेन्यथा क्रियतइति प्राग्विचारि-
तमिति तिष्ठत्येषा कथा । तेन कामधुग्भवतीत्यादिवचनान्यपि व्याकरणाध्य-
यनफलप्रकटनपट्टनि तथैव नेतव्यानि । यदपि सूचकता स्वयं प्रयोजनं कि-
मिति न व्याहृतमिति व्याहृतं तदप्यदूषणमेव । व्याकरणं हि वेदाङ्गमिति
प्रसिद्धमेतदा हि सर्वतः आ च कुमारीभ्यः । वेदश्च यदि निष्प्रयोजनः
स्वस्ति प्रजाभ्यः समाप्रानि दृष्टादृष्टफलानि सर्वंरुमौणि जितं चातुर्वर्ण्यबाह्यै-
रन्त्यजनपदवासिभिः श्लेच्छैः । अथ सप्रयोजने वेदः सो ऽङ्गवत्त्वादङ्गैः सद्देव
सप्रयोजनतां भजते इति को ऽर्थः प्रयोजनान्तरचिन्तया । न हि दर्शपूर्ण-
मासप्रयोजनादन्यत्प्रयाजादिप्रयोजनमन्विष्यते इति मन्वानः स्वयं सूचक-
त्प्रयोजनं नाख्यत् । व्याख्यातारस्तु मुस्यानुपङ्गिकभेदभिन्नप्रयोजनप्रपञ्चं प्रयो-
जनातिशयव्युत्पादनद्वारकश्रोतृजनोत्साहपरिपोषसिद्धये दर्शितवन्त इति न
कारिषदुपलभ्य । कथं पुनरङ्गता व्याकरणस्य कमुपकारमायहत इति । क
य पर्यनुयोगो वेदवेदाङ्गानामनादित्वादीश्वरप्रणीतत्वाद्वा पर्यनुयोजनानुप-
पत्तेः । सत्वेपिस्तरविवक्षया हि पाणिनिोपङ्गलपराशरप्रमृतयः तत्र तत्र कर्तारः
प्रसिद्धं गताः । परमार्थतस्तु वेद इव तदर्थैपि तदर्थोपगमो ऽपि प्रायो हि
सर्वण्यनादयः प्रजापतिनिर्मिता येत्येवमपर्यनुयोज्या एव । अत एव वेदेस्त-
दङ्गैश्च सह चतुर्दश विद्यास्थानानि गण्यन्ते ।

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमासा न्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्राणि विद्या ह्येताश्चतुर्दशेति ॥

ये ऽपि शब्दसंस्काराद्विकल्पाः कृताः ते ऽपि बहुमापित्ययोग-
माचनिर्मिता यत्र न वस्तुस्थः । के वा तद्विपरीताः कश्च तेषां संस्कार
इति । न चेतायता शिष्टप्रयोगमूलमेव ध्याकरणं धूमो वेदवदनादित्वस्य
दर्शितस्याद्रन्धपरम्पराप्रसङ्गदोषपरिजिहीर्षया तु शिष्टप्रयोगमूलत्वमभिधीयते
येदिकम्पृतेरिषान्वयव्यतिरेकमूलत्वम् । ये हि ध्याकरणसृष्टौ साध्य इत्यनु-
शाम्यन्ते शब्दास्ते शिष्टेस्तथेव प्रयुज्यमाना दृश्यन्ते हरीतकीभक्षणादिया-
रोग्यम् । न तु शिष्टेभ्यः शब्दसमाभ्यायमधिगम्य षाण्डिनिः यन्यं कृतवान् । न
चान्वयव्यतिरेकाभ्यां द्वय्ययत्कीरयगत्य चरकं प्रणीतयानिति शिष्टानामना-
दित्याभिधानात् । एतेनेतरैतराचयमपि प्रत्युक्तम् । न हि शिष्टेभ्यो ध्याकरणस्य
प्रभव इति । यत् शिष्टानामपि प्रमादित्यमुपपत्तितं किन् पुराणैर्मुनिभिरपि
बहुभिरप्यशब्दाः प्रयुक्ता इति तथाभियुक्तेः तदपनयनमागंः प्रदर्शित इय
स तु यन्यवित्तरासादिह न प्रतन्यते । यदपि षाण्डिनितन्त्रे धानुप्राति-
पदिककारकाद्यनुशासनविभंगुलत्वमनेकशापमास्यापितं तदपि निपुणम-
तिभिः प्रतिषमाहितमेव । न च तेषामपि दोषोत्प्रेषणसंभवादनयस्या निपुण-
दर्शितमागं विप्रवकारियैरादिष्वकतम्करविकायानुपपत्तैः । यतेन शोभाचीर्ष-
परणयगलेयभ्राजिष्युकान्दिगीकादिशब्दासंघहृत्सिद्धेद्विपर्ययादिद्रव्यान्य-
पि कैश्चिदुत्प्रेषितानि प्रतिषिष्टानि मनाश्रयानि तानि च तैरेव समादि-
शान्तीति । भाट्टम्यस्यमपि मूषममूषमेवैत्यनं स्वमनीषिकाकन्वितानन्वदुर्विक-
न्वाहम्यरोतम्भितास्त्रीकपादिङ्गयगर्भगलपङ्कदगिरामुद्रेगकारिवानेन वन्पु-
विचारेण । अयंशा प्रकृतिनिर्मलमत्युदारं व्याकरणाहम्यरमेवशायेः परिव्याद-
षानुपागेनं मनागपि दूरीकणे धामेते इति सिद्धम् । तन्म्याप्यविषात्प्रथंम्याप्य-
द्विषं जनपदुमतमधिगततनुयंमंमाम्यमात्मानं कर्तुमध्योग्यं व्याहरदम् ।
आह ।

आपः पवित्रं परमं वृष्टिशा अद्भ्यः पवित्रं परमं हि मन्यः ।

तेषां च धामयंजुषां पवित्रं महदंशो व्याहरणं निराहुः ॥

इदानीत्तम् ।

हृदान्तरेण देशान्ते विहरन्ति महीनये ।

ये व्याहरणसंस्कारवैचिन्मया मराः ॥

किं च ।

घरं हि चातास्तिमयो गमीरे जलाशये षड्ङ्गिनि नित्यमूहाः ।

न मानथा व्याकरणप्रयोगप्रयुद्धसंस्कारविहान्वाचः ॥

मनुना च षड्ङ्गपावनत्वेनाधिगतव्याकरणौ मीमांसकरश्च स्वस्मृतौ
पठितौ यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसते गिरमिति । पुष्यदन्तो ऽप्याह ।

भ्रष्टः शापेन देव्याः शिवपुरयसतेर्वन्द्यहं मन्दभायो
भाय्यं वा जन्मना मे यदि मलकलिले मर्त्यलोके सरोके ।

स्त्रिग्धाभिर्दुग्धधारामलमधुरसुधाधिन्द्रुनिप्यन्दिनीभिः

कामं जायेय घैयाकरणभणितिभिस्तूर्णमापूर्णंकरणैः ॥

एवं व्याकरणाभियोगसुलभप्रौढोक्तिभिः षड्ङ्गितै-

रक्रेणेन विचिष्वेदिकपदव्युत्पत्तिरासाद्याते ।

अन्येषूपपद्यिते दृढतरासङ्गेर्नरुक्तादिभि-

र्षेदे स्वार्थधियं वितन्वति कुतः प्रामाण्यभङ्गो भवेत् ॥

अङ्गभावनिरपेक्षयेष नः प्रत्ययो यदिह शब्दविद्याया ।

वैदिकार्थविषयो विधीयते तत् परास्तमितरेतराश्रयम् ॥

आदृतमस्यल्लिख्यैर्होहारैः, भोगिमतं श्रुतसङ्गिभिरार्यैः ।

व्याकरणं कथमेतदनादि प्राकृतलक्षणतैल्यमुपेयात् ॥

ययं मृपात्यमुदगीयत येन येन छिद्रेण कल्पितपिशाचवैरार्यैः ।

तत्तत्प्रमयमपसारितमित्यतश्च प्रामाण्यप्रतिहतं स्थितमागमानाम् ॥

इति प्रमाणाणि मद्योपदेशमेतानि चत्वारि परीक्षितानि ।

प्रतन्वतां सव्यवहारमेभिः सिध्यन्तु सर्वेषु रूपार्थसार्थाः ॥

भट्टजयन्तकृती न्यायमञ्जर्यां षष्ठमाह्निकम् ॥

स्व० श्रेष्ठी श्री देवीदास

संस्कृत गा०

यथैवोच्चरितः करशाखादिशिखरे करेणुशतमास्ते इति तदैव तद्याभूतं भूयो ऽपि विकल्पमयथार्थमुत्पादयत्येवेति विकल्पाधीनजननमत्याच्छब्दानामेवेदं रूपं यदर्थसंस्पर्शित्वं नामेति । तदुक्तम् ।

विकल्पयोनयः शब्दा विकल्पाः शब्दयोनयः ।

तेषामन्योन्यसम्बन्धे नाथै शब्दाः स्पृशन्त्यमी इति ॥

अत्राभिधीयते । भवेदेतदेवं यदि न कदा चिदपि यथायै शब्दः प्रत्ययमुपजनयेत् । अर्थसंस्पर्शेन्यमेवास्य स्वभावा इत्यथगम्यते । भवति तु गुणरूपरुपभाषितान्नद्यास्तोरे फलानि सन्तीति चाख्यादतिरस्कृतवाह्यार्थो यथार्थः प्रत्ययः । ततः प्रवृत्तस्य तदर्थग्रन्थेः । न चेयमर्थग्रन्थिरर्थस्पर्शगून्यादपि शब्दविकल्पात्पारम्पर्येण मणिप्रभामणिबुद्धियद्वयकल्पते इत्युपरिष्ठाद्भवामः । ननु गुणयद्वक्तृकादङ्गुल्यादिषाख्यादृष्टं यथासमीचीनः प्रत्ययः । मेरुम् । गुणयत्तामेवंविधवाञ्छाञ्छरणवापलाभायात् । यत्तु आप्तो ऽपि कं चिदनुशास्ति मा भवानभूतायै चाग्रं चादीरङ्गुलिकेटी करिचटागतमास्ते इति तत्रैतिकरणाद्यच्छिन्नस्य दृष्टान्तात्तया शब्दपरत्येनेपादानात्प्रतिषेधैरुपायतमा यथार्थत्यमेव अर्थपरत्ये तु निषेधैरुपायतमेव न स्यादिति । तस्मादाप्रघातपानामयथार्थत्याभावात् न स्यते । अर्थसंस्पर्शिनः शब्दाः पुरुषदोषानुपपन्नकृत एषायां विप्रयः । अन्येरेवंविधवाञ्छाप्रयोगेपि संदिग्धो व्यतिरेकः किं शब्दाभावाद्यथार्थप्रत्ययानुत्पादः उत यत्तुदेवभाषादिति नेतदेवम् ।

अनुचरितशब्दो ऽपि पुरुषे विप्रनम्बरुः ।

हन्मसंघादुपायेन जनयत्येव विप्रयम् ॥

न च हन्मसंघादिना शब्दानुमानं तत्कृतरथ विप्रय इति यत्तद्व्यम् इत्यमप्रतीतिः । उच्यते च क्व चिन्नद्यादियथाशब्दाद्विधाने तदङ्गिषोर्गौरमनुमरन्ननामादितकनः प्रवृत्तवाचकप्रत्ययः पुरुषमेवाधिष्ठियति धिम् हा तेन दुगात्मना विप्रनशब्दो ऽस्मीति न शब्दम् । प्राणफलरथ पुमांसमेव जनायते माधुमाधुना तेनेपदिष्टमित्यतः पुरुषदोषान्यथानुविधानान्नद्रभायकृत एव आप्तेषु मूष्यीमामीनेषु शिष्टमानुत्पाद इति न संदिग्धो व्यतिरेकः । पुरुषदोषकृत एव शब्दाद्विप्रयो न स्यरुपनिबन्धनः । ननु पुरुषदोषम्याच किं पुंशुः पुरुषस्य

हि गुणवतः दोषवतो वा शब्दोच्चारणमात्रे एव व्यापारः ततः परं तु कार्यं शब्दाग्रतमेवेति तत्स्वरूपकृत एवायं विभ्रमः । हन्त तर्हि वक्तुरि गुणवति सति सरितस्तोरे फलानि सन्तीति सम्यक् प्रत्यये ऽपि शब्दस्यैव व्यापारात्पुरुषस्योच्चारणमात्रे चरितार्थत्वात्त्रैकान्ततः शब्दस्यार्थासंस्पर्शित्वमेव स्वभावः । युक्तं चैतदेव यद्वीपवत्प्रकाशत्वमात्रमेव शब्दस्य स्वरूपं न यथार्थत्वमयथार्थत्वं वा विपरीते ऽप्यर्थे दीपस्य प्रकाशत्वानतिवृत्तेः । अयं तु विशेषः प्रदीपे व्युत्पत्तिनिरपेक्षमेव प्रकाशत्वं शब्दे तु व्युत्पत्त्यपेक्षमिति । प्रकाशात्मनस्तु शब्दस्य धत्तृगुणदोषाधीने यथार्थतरत्वे । अत एवाङ्गुलिशिखराधिकरणकरेणुशतवचसि बाधिते ऽपि पुनः पुनरुच्चार्यमाणे भवति विभ्रमः प्रकाशकत्वतद्रूपानपायात् । न त्वेष शब्दस्य दोषः ।

पदार्थानां तु संसर्गमसमीक्ष्य प्रकल्पतः ।

धत्तुरेव प्रमादो ऽयं न शब्दो ऽचापराध्यति ॥

तदुक्तम् । प्रमाणान्तरदर्शनमत्र बाध्यते न पुनर्हस्तिग्रूयशतमिति शब्दो ऽन्वयः । पुरुषो हि स्वदर्शनं शब्देन परेषां प्रकाशयति तत्र तद्वर्जनं चेद् दुष्टं दुष्टः शब्दः प्रत्ययः अदुष्टं चेत्तदुष्ट इति गुणवतः पुरुषस्यादुष्टं दर्शनं भवति दोषवतो दुष्टमिति । अदुष्टा ऽपि धत्तु यदुपदिश्यते सो ऽपि बुद्धिदोष एव । तस्मात्पुरुषगतगुणदोषान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् तत्कृते एव शब्दयथार्थत्वायथार्थत्वे । तदुक्तं तत्त्वमपि भवति वितथमपि भवतीति ।

तेनाभिधातृदोरात्म्यकृतेयमयथाशेता ।

प्रत्ययस्येति शब्दानां नार्थासंस्पर्शिता स्वतः ॥

या तु जात्यादिशब्दार्थपराकरणावर्त्मना ।

अर्थासंस्पर्शिता प्रोक्ता सा पुरस्तात्प्रियेत्स्यते ॥

प्रमाणत्वं तु शब्दस्य कथमित्यत्र धत्तुनि ।

जेमिनीयैरयं तावत्पीठबन्धो विधीयते ॥

प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा सर्वविज्ञानगोचरः ।

स्थतो वा परतो वेति प्रथमं प्रविचिच्यताम् ॥

ननु शब्दप्रामाण्यचिन्तावसरे सकलप्रमाणप्रामाण्यविचारस्य कः प्रसङ्गः । न स्वातन्त्र्येण परीक्षणमपि तु तदर्थमेव समानमार्गत्वात् । अथान्येषां स्वतः परतो वा प्रामाण्यं तथा शब्दस्यापि भविष्यतीति न हि तस्य स्वरूपमिव प्रामाण्यमपि तद्विसदृशमिति । तदुच्यते । किं विज्ञानानां प्रामाण्यमप्रामाण्यं चेति द्वयमपि स्वतः उत उभयमपि परतः आहो स्वित्प्रामाण्यं स्वतः प्रामाण्यं तु परतः उत स्वित्प्रामाण्यं स्वतः अप्रामाण्यं तु परत इति । तत्र द्वयमपि स्वत इति तावदसांप्रतम् । प्रवृत्तस्य विस्वाटदर्शनात् । यदि हि प्रामाण्यमितरद्वा स्वत एव ज्ञानस्य गम्यते तर्हि युक्तौ रजतज्ञानं प्रमाणतया वा प्रतिपन्नमन्यथा वा ।

प्रमाणत्वपरिच्छिनौ विषयदति तत्कथम् ।

अप्रामाण्यगृहीतो वा तस्मिन्कस्मात्प्रवर्तते ॥

यतेन तृतीया ऽपि पक्षः प्रत्युक्तः यदप्रामाण्यं स्वतः प्रामाण्यं परत इति । स्वतो ह्यप्रामाण्ये निश्चिते प्रवृत्तिर्न प्राप्नोतीति । किं च अप्रामाण्यमुत्पन्नौ कारणदोषापेक्षं निश्चये च बाधकज्ञानापेक्षं तत्कथं स्वतो भवितुमर्हति । यत्र अप्रामाण्यमयस्तुत्वान्न स्यात्करणदोषत इति कैश्चिदुच्यते तदपि यत्किञ्चित् । संशयविपर्ययात्मनः अप्रामाण्यस्य वस्तुत्वात्तद्गतमप्रामाण्यमपि वस्तुवेति । परतस्तु प्रामाण्यं यथा नायकल्पते तथा विस्तरेणोच्यते । एवं चायं द्वयमपि परत इति द्वितीयपक्षप्रतिषेधो ऽपि भविष्यति । अथैतथात्थप्रकाशकं हि प्रमाणमित्युक्तम् । तस्य स्वप्रमेयाव्यभिचारित्वं नाम प्रामाण्यम् । अतश्च परापेक्षायां सत्यां परत इति कथयितुमुचितम् । न चास्य परापेक्षा क्व चिद्विद्यते सा हि भयन्ती उत्पत्तौ वा स्यात् स्वकार्यकरणे वा प्रामाण्यनिरवये वा । उत्पत्तौ कारकस्वरूपमात्रापेक्षा तदतिरिक्ततद्गतगुणापेक्षा वा । कारकस्वरूपमात्रापेक्षायां सिद्धसाध्यत्वम् असत्सु कारकेषु कार्यस्य ज्ञानस्यात्मलाभाभावात् कस्य प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा चिन्त्यते । कारकातिरिक्ततदधिकरणगुणापेक्षया तु दुर्घटम् । अप्रामाण्यकत्वेन कारणगुणानामाकाशकुशेशयसदृशवपुषामपेक्षणीयत्वाभावात् ।

न कारणगुणादि प्रत्यक्षमुपपद्यते ।

घनुरादेः परोक्षत्वात्प्रत्यक्षान्तद्गुणाः कथम् ॥

लिङ्गं चादृष्टसंबन्धं न तेषामनुमापकम् ।

यथाऽर्थबुद्धिसिद्धिस्तु निर्दोषादेव कारकात् ॥

यदि हि यथार्थत्वाय यथार्थत्वहृपद्वयरहितं किं चिदुपलब्ध्याख्यं कार्यं भवेत्ततः कार्यवैविध्यात्कारणवैविध्यमवश्यमवसीयेत यथार्थोपलब्धेर्गुणवत्कारकं कारकम् अयथार्थोपलब्धेर्दोषकल्पं कारकं कारकम् उभयहृपरहितायास्तु तस्याः स्वहृपावस्थितमेव कारकं कारकमिति । न त्वेयमस्ति । द्विविधैव खल्वियमुपलब्धिः यथार्थत्वाय यथार्थत्वभेदेन तथायथार्थोपलब्धिस्तावद्दुष्टकारककार्येव दृष्टा ।

दृष्टः कुटिलकुम्भादिसम्भवो दुष्टकारणात् ।

तथा मानान्तरमित्यातिमिरादेर्द्वैवन्द्रधीः ॥

अयथार्थोपलब्धौ च दुष्टकारककार्यत्वेन सिद्धायामिदानीं तृतीयकार्यभावाद् यथार्थोपलब्धिः स्वहृपावस्थितेभ्य एव कारकेभ्योऽवकल्पते इति न गुणकल्पनायै प्रभवति । अनुमाने च येव पञ्चधर्मान्ख्यादिसामयी ज्ञानस्य जनिकाः सैव प्रामाण्यकारणत्वेन दृष्टा । न च स्वहृपस्थितानि कारणानि कार्यजन्मन्युदासते एव येन यथार्थोपलब्धिजनने तेषां गुणसहकारिता कल्प्यते इत्यतो न सन्ति कारणगुणाः । नैर्मन्थव्यपदेशस्तु लोचनादेः काचरामलादिदोषापायनिबन्धन एव न स्वहृपातिरिक्तगुणकृतः अज्जनाद्युपयोगोऽपि दोषनिर्हरणायैव न गुणजन्मने ।

तस्मादवितथा सवित् स्वहृपस्थितहेतुजा ।

दोषाधिकेस्तु तैरेव जन्यते विपरीतधीः ॥

अत एवाप्रमाणत्वं परतोऽभ्युपगम्यते ।

जन्मन्यपेक्षते दोषान् बाधकं च स्यनिश्चये ॥

तस्मान्नोत्पत्तौ गुणापेक्षं प्रमाणम् । नापि स्वकार्यरूपे किं चिदपेक्षते अर्थप्रकाशनस्वभावेनैव तस्य स्वहेतोस्तस्यादात् । अर्थप्रकाशनमेव च प्रमाणकार्यं प्रवृत्त्यादेः पुसपेक्षानिवन्धनत्वात् ।

नैव या जायते ज्ञानं जायते या प्रकाशरूपम् ।

अर्थप्रकाशने किं चिन्न तूत्पन्नमपेक्षते ॥

ननु शब्दप्रामाण्यचिन्तावसरे सकलप्रमाणप्रामाण्यविचारस्य कः प्रसङ्गः । न स्यात्तन्मध्ये परीक्षणमपि तु तदर्थमेव समानमार्गत्वात् । अथान्येषां स्वतः परतो वा प्रामाण्यं तथा शब्दस्यापि भविष्यतीति न हि तस्य स्वरूपमिव प्रामाण्यमपि तद्विषयमिति । तदुच्यते । किं विज्ञानानां प्रामाण्यमप्रामाण्यं चेति द्वयमपि स्वतः उत उभयमपि परतः आहो स्वदप्रामाण्यं स्वतः प्रामाण्यं तु परतः उत स्वित्प्रामाण्यं स्वतः अप्रामाण्यं तु परत इति । तत्र द्वयमपि स्वत इति तावद्विषयप्रसङ्गम् । प्रवृत्तस्य विसंवाटदर्शनात् । यदि हि प्रामाण्यमितरद्वा स्वत एव ज्ञानस्य गम्यते तर्हि युक्तो रजतज्ञानं प्रमाणतया वा प्रतिपन्नमन्यथा वा ।

प्रमाणत्वपरिच्छिन्नो विसंशय इति तत्कथम् ।

अप्रामाण्यगृहीतो वा तस्मिन्कस्मात्प्रवर्तते ॥

एतेन तृतीयोऽपि पक्षः प्रत्युक्तः यदप्रामाण्यं स्वतः प्रामाण्यं परत इति । स्वतो ह्यप्रामाण्ये निश्चिते प्रवृत्तिर्न प्राप्नोतीति । किं च अप्रामाण्यमुत्पन्नो कारणदोषापेक्षं निश्चये च बाधकज्ञानापेक्षं तत्कथं स्वतो भवितुमर्हति । यत्र अप्रामाण्यमवस्तुत्वात् स्यात्करणदोषत इति कैश्चिदुच्यते तदपि यत्किञ्चित् । संशयविपर्ययात्मनः अप्रामाण्यस्य घस्तुत्वात्तद्वत्प्रामाण्यमपि वस्तुत्वेति । परतस्तु प्रामाण्यं यथा नावकल्पते तथा विस्तरणोच्यते । एवं चायं द्वयमपि परत इति द्वितीयपक्षप्रतिषेधोऽपि भविष्यति । अर्थतयात्वप्रकाशकं हि प्रामाण्यमित्युक्तम् । तस्य स्वप्रमेयाव्यभिचारित्वं नाम प्रामाण्यम् । अतश्च परापेक्षायां सत्यां परत इति कथयितुमुचितम् । न चास्य परापेक्षा क्व चिद्विद्यते सा हि भवन्ती उत्पत्तौ वा स्यात् स्वकार्यकरणे वा प्रामाण्यनिश्चये वा । उत्पत्तौ कारकस्वरूपमात्रपेक्षा तदतिरिक्ततद्गतगुणापेक्षा वा । कारकस्वरूपमात्रपेक्षायां सिद्धसाध्यत्वम् असत्सु कारकेषु कार्यस्य ज्ञानस्यात्मलामामायात् कस्य प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा चिन्त्यते । कारकतिरिक्ततदधिकरणगुणापेक्षं तु दुर्घटम् । अप्रामाण्यरूपत्वेन कारणगुणानामाकाराशुयोग्यसदृशपुण्यमपेक्षणीयत्वाभावात् ।

न कारणगुणाहि प्रत्यक्षमुपपद्यते ।

चक्षुरादेः परीक्षत्यात्प्रत्यक्षास्तद्गुणाः कथम् ॥

लिङ्गं चादृष्टसंबन्धं न तेषामनुमापकम् ।

यथाऽर्थबुद्धिसिद्धिस्तु निर्दोषादेव कारकात् ॥

यदि हि यथार्थत्वाय यथार्थत्वहूपद्वयरहितं किं चिदुपलब्ध्याख्यं कार्यं भवेत्ततः कार्यवैविध्यात्कारणवैविध्यमवश्यमवसीयेत यथार्थोपलब्धेर्गुणवत्कारकं कारकम् अयथार्थोपलब्धेर्दोषरूपं कारकं कारकम् उभयहूपरहितान्यास्तु तस्याः स्वहूपान्स्थितमेव कारकं कारकमिति । न त्वेषमस्ति । द्विविधैव यत्त्रियमुपलब्धिः यथार्थत्वाय यथार्थत्वमेवेन तथायथार्थोपलब्धिस्तापद्दुष्टकारककार्येव दृष्टा ।

दृष्टः कुटिलरुम्भादिसम्भ्रजे दुष्टकारणात् ।

तथा मानान्तरमितातिमिरादोर्द्वैबन्धधीः ॥

अयथार्थोपलब्धौ च दुष्टकारककार्यत्वेन सिद्धायामिदानीं तृतीयकार्यभावाद् यथार्थोपलब्धिः स्वहूपान्स्थितेभ्य एव कारकेभ्यो ऽवकल्पते इति न गुणकल्पनायै प्रभवति । अनुमाने च येव पक्षधर्मान्स्यादिसामग्री चानन्यजनिका सैव प्रामाण्यकारणत्वेन दृष्टा । न च स्वहूपस्थितानि कारणानि कार्यजन्मन्युदासते एव येन यथार्थोपलब्धिजनने तेषां गुणसहकारिता कल्पते इत्येता न सन्ति कारणगुणाः । नैर्मन्च्यपदेगस्तु लोचनादेः फा-
चक्रामलादिदोषापायनिवन्धन एव न स्वहूपतिरिक्तगुणकृतः अज्ञानाद्युप-
योगो ऽपि दोषनिर्हरणायैव न गुणजन्मने ।

तस्मादपितया मयित् स्वहूपस्थितहेतुजा ।

दोषाधिकेस्तु तैरेव जन्यते विपरीतधीः ॥

अतः प्रामाण्यत्वं परतो ऽभ्युपगम्यते ।

जन्मन्यपेक्षते दोषान् बाधरु च म्यनिरचये ॥

तस्मान्नोत्पन्नो गुणापेक्षं प्रमाणम् । नापि म्यकार्यकरणे किं चिदपेक्षते
अर्थशक्तानन्वभाष्येयं तस्य स्वहेतोरुत्पादात् । अर्थशक्तानमेव च प्रमा-
कार्यं प्रनृत्यादेः पुरुषेच्छानिवन्धनत्वात् ।

नेव वा जायते ज्ञान जायते वा प्रज्ञागदम् ।

अर्थशक्ताने किं चिन्न तृणमपेक्षते ॥

तथा चोक्तम् ।

मृद्गण्डघनमूषादि घटो जन्मन्यपेक्षते ।

उदकाहरणे त्वस्य तदपेक्षा न विद्यते इति ॥

अथ वा ।

सापेक्षत्वं घटस्यापि उल्लिख्यते प्रति ।

यत्किं चिदस्ति न त्वेवं प्रमाणस्योपपद्यते ॥

न च स्वग्रहणपेक्षं ज्ञानमर्थप्रकाशकम् ।

तस्मिन्नन्ययुद्धे ऽपि तत्सिद्धेश्चक्षुरादियत् ॥

वक्तं च । न ह्यघाते ऽयं कश्चिद् बुद्धिमुपलभते घाते त्वनुमानादय-
च्छतीति* तस्मात्स्वकार्यकरणे ऽपि न स्वग्रहणपेक्षं प्रमाणम् । नापि प्रामा-
ण्यनिश्चये किं चिदपेक्षते अपेक्षणीयाभावात् । तथा ह्यस्य कारणगुणज्ञानाद्वा
प्रामाण्यनिश्चये भवेद्बाधकाभावज्ञानाद् वा संघटाद्वा । न तात्कारणगुण-
ज्ञानात्कारणगुणानामिदानीमेव निरस्तत्वात् । अपि च । न कारणगुणज्ञानमि-
न्द्रियकारणकम् अतीन्द्रियकारकाधिकरणत्वेन परोक्षत्वाद्गुणानाम् । अपि
नूपलब्ध्याख्यकार्यपरिशुद्धिसमाधिगम्यगुणस्वरूपमप्रवृत्तस्य च प्रमातुर्न कार्य-
परिशुद्धिर्भवति तन्नेदानीं प्रामाण्यनिश्चयपूर्वका प्रवृत्तिर्भवेत् । अन्यथा वा
अनिश्चितप्रामाण्यादेव ज्ञानात्प्रवृत्तिरिति किं पश्चात्तन्निश्चयेन प्रयोजनम् ।
निश्चितप्रामाण्यात् प्रवृत्तौ दुरतिक्रमः अक्रककचपातः प्रवृत्तौ सत्यां कार्य-
परिशुद्धिग्रहणं कार्यपरिशुद्धिमहत्यात्कारणगुणावगतिः कारणगुणाप्रगतेः प्रामा-
ण्यनिश्चयः प्रामाण्यनिश्चयात्प्रवृत्तिरिति । नापि बाधकाभावपरिच्छेदात्प्रामा-
ण्यनिश्चयः स हि तात्कालिको वा स्यात्कालान्तरभावी वा ।

तात्कालिको न पण्येः प्रामाण्यपरिनिश्चये ।

कूटकार्पाण्यदौ किं चित्कालमनुत्पन्नबाधके ऽपि कालान्तरे तद्-
त्पाददर्शनात् ।

सर्वथा तदभायस्तु नासर्वज्ञस्य गोचरः ॥

अथ संघटात्प्रामाण्यनिश्चय उच्यते तद्दुच्यतां को ऽयं
संघटो नाम । किमुत्तरं तद्विषयं ज्ञानमायम् उताथान्तरज्ञानम् अहो

स्विदर्थक्रियाज्ञानमिति । आद्ये पक्षे कः पूर्वोत्तरज्ञानयोर्विशेषो यदुत्तरज्ञानसं-
वादात्पूर्वं पूर्वं ज्ञानं प्रामाण्यमश्नुवीत ।

अपि चोत्तरसंवादात्पूर्वपूर्वप्रमाणताम् ।

घटन्तो नाधिगच्छंयुरन्तं युगयतैरपि ॥

सुदूरमपि गत्वा तु प्रामाण्यं यदि कस्य चित् ।

स्वत एवाभिधीयेत को द्वेषः प्रथमं प्रति ॥

यदाह ।

कस्य चित्तु यदीष्येत स्वत एव प्रमाण्याता ।

प्रथमस्य तथाभावे विद्वेषः किंनिबन्धन इति* ॥

अथान्यविषयज्ञानमप्यस्य संवाद उच्यते तदयुक्तम् अदर्शनात् ।

न हि स्तम्भज्ञानं कुम्भज्ञानस्य संवादः । अथार्थक्रियाज्ञानसंवादात्प्रथमस्य
प्रवर्तकस्य ज्ञानस्य प्रामाण्यमिष्यते तदपि ह्यनवसितप्रामाण्यं कथमा-
दिमस्य प्रामाण्यमवगमयेत् । कश्चार्थक्रियाज्ञानस्य पूर्वस्माद्विशेषो यदेत-
दायतस्तस्य प्रामाण्याधिगमः । अर्थक्रियाज्ञानत्वमेव विशेष इति चैत्किल
सलिलज्ञानमाद्यमविद्यमाने ऽपि पयसि पूषदीधितिषु दृष्टमिति न भवति
विसम्भूमिः । इदं पुनरर्थक्रियासंबन्धेनमभ्युपगम्यवर्तिनः पानायगाहनान्दि-
विषयमपोत्पन्नवधारितव्यभिचारतया तत्प्रामाण्यनिरवधाय कल्पते इति ।
तदसत् । स्वप्ने पानायगाहनस्यापि व्यभिचारोपलब्धेः । किं च चरमधा-
तुविसर्गो ऽपि स्वप्नधीमन्तिनोमन्तरेण भवतीति महानेव व्यभिचारः । अथ
रागोद्वेकनिमित्तत्वेन पितादिधातुविकृतिनिबन्धनत्वेन वा तद्विसर्गो न
स्यसाधनव्यभिचार इत्युच्यते तदसमञ्जसम् । असकृदनुभूतयुयतिपरि-
म्भादान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन तत्कार्यत्वावधारणात् ।

तस्मादर्थक्रियाज्ञानव्यभिचारावधारणात् ।

तत्प्रामाण्यपरीक्षायामनयस्या न शाम्यति ॥

अथ वा ऽऽप्रफलत्वेन किं तत्प्रामाण्यचिन्तया ।

न चेदमर्थक्रियाज्ञानमप्रवृत्तस्य पुंसः समुद्रमिति तत्र प्रामाण्यावधार-
णपूर्विकायां प्रवृत्तौ कारवगुणनिरक्षेपप्रामाण्यसर्वाशुद्रुचक्रकृकषचोद्यप्र-

सङ्गस्तदप्यस्य षट् । अनिश्चितप्रामाण्यस्य तु प्रवृत्तौ पश्चात्तन्निर्णयो भव-
 दपि कृतचौरम्य नक्षत्रपरीक्षाघट्टफन ग्येत्युक्तम् । तत्रैतत्स्याद् द्विविधा हि
 प्रवृत्तिः आद्या चाभ्यासिकी च । तथाद्या यथा विनिहितसलिलावसितमसृण-
 मृष्टि शरात्रे शान्याद्विधीयतिपरीक्षणाय कतिपयधीजकृष्णवापरुषा । तत-
 स्तत्र तोषामद्भुरकरणकौशलमधिकनमवलोक्यन्तः कौनाया निःशङ्कं केदारेषु
 तानि वीजान्यावपन्तीति सेवमाभ्यासिकी प्रवृत्तिः । यत्रमिहापि प्रथमपरीक्षि-
 तप्रमाणभावादेव ज्ञानात्कुतश्चित्कश्चिद्विपरिवदपि ध्ययहरंस्तद्वायहारपर-
 म्नातत्फलज्ञाने तस्य प्रामाण्यमयगच्छन् पुनस्तथाविधे जाते सति सुखमेव
 प्रवृत्त्यादिकं ध्ययहारमशङ्कितकालुष्यः करिष्यतीति न सर्वोत्पन्ना वैय-
 र्थ्यमिति । उच्यते त्रिषमेऽयं दृष्टान्तः ।

सज्जातीयतया धीजं शक्यते यदि वेदितुम् ।

तत्र सन्निरश्चयाद्युक्तं निर्विशङ्कं प्रवर्तनम् ॥

ज्ञाने तथाविधत्वं तु बोधकृपाविशेषतः ।

कार्योद्वा कारणाद्वा ऽपि ज्ञातव्यं न स्वरूपत इति ॥

कारणानां परोक्षत्वान्न सद्द्वारा तदा गतिः ।

कार्यास्तु नाप्रवृत्तस्य भवतीत्युपपत्तीतम् ॥

तस्माद्वैयर्थ्यबोधास्य नायं परिहृतिःकमः ।

यत्र चार्थक्रियाज्ञानात्कीदृक् प्रामाण्यनिश्चयः ॥

समर्थकारणज्ञानादौ ऽपि प्रामाण्यनिश्चयम् ।

भूते सो ऽपि कृतोद्वाहस्तत्र लानं परीक्षते ॥

किलातिविकसितरुसुममकरन्दपानमुदितमधुकरकुले कस्मिंश्चिदु-
 दाने घाद्यमानायां वीणायां निरन्तरलतासन्तानान्तरितत्रयुषि शिद्वारादन-
 यलोच्चमाने वादके वीणाध्यनिर्घण्टि रोलम्बनाद्रसंदेहद्वयितायां तद्रभिमु-
 खमेव प्रतिष्ठमानः श्रोता परिवादके दर्शनपथमप्रतीक्षं स्वरानुकूलकारणनि-
 श्चयान्तरप्रतीतेः संशयनिवृत्तेः प्रामाण्यं निश्चिनोतीत्येष समर्थकारणज्ञान-
 कृतः प्रामाण्यनिश्चयः ।

तथापि नाप्रवृत्तस्य हेतुसामर्थ्यदर्शनम् ।

यद्यमेव प्रवृत्तौ तु निश्चितेनापि तेन किम् ॥

तन्निश्चयात्प्रवृत्तौ वा पुनरन्योन्यसंश्रयम् ।

तन्निश्चयात्प्रवृत्तिः स्यात्प्रवृत्तेस्तद्विनिश्चयः ॥

तदेवं न कुतश्चिदपि प्रामाण्यनिश्चयः चक्रकेतरैतराश्रयानवस्थावैपर्यादिदूषणातीतस्थितिरस्तीति । अतः प्रामाण्यनिश्चये ऽपि न किं विदपेक्षते प्रमाणम् । ततश्चोत्पत्तौ स्वकार्यकरणे स्वप्रामाण्यनिश्चये च निरपेक्षत्वादपेक्षाचयरहितत्वात्स्वतः प्रामाण्यमिति सिद्धम् । तदुक्तम्* ।

स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गृह्यताम् ।

न हि स्वतो ऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन पार्यते ॥

अप्रामाण्यं तूत्पत्तौ दोषापेक्षत्वात्स्वनिश्चये बाधकप्रत्ययादिसापेक्षत्वात्परत इत्युक्तमेव । तस्मात्पक्षत्रयस्यानुपपत्तेश्चतुर्थे यथायं पक्षः श्रेयान् । प्रामाण्यं स्वतः अप्रामाण्यं परत इति ।

ननु चोत्पत्तिवेलायां न विशेषो ऽवधार्यते ।

प्रमाणेतरयोस्तेन बलाद्भवति संशयः ॥

परिच्छिन्निमात्रं प्रमाणकार्ये तच्च यथार्थेतरप्रमितिसाधारणं रूपं साधारणधर्मग्रहणं च संशयकारणमिति प्रसिद्धः पन्थाः । एवं च स्थिते ।

प्रमाणान्तरसंवादविसेवादौ विना कथम् ।

प्रमाणेतरनिर्णीतिरतश्च परतो द्वयम् ॥

तदेतदचतुरस्रम् । सत्यं परिच्छिन्तिरेव प्रमाणकार्यम् । सा पुनरुपजायमानैव न संदेहादिदूषिततनुरुपलभ्यते इत्योत्सर्गिकं प्रामाण्यमेव सा भजते । अर्थपरिच्छेदाच्च प्रवर्तमानः प्रमाता प्रमाणेनैव प्रवर्तितो भवति न संशयात्प्रवृत्तः । स्थितिश्चैत्रमोत्सर्गिके प्रामाण्ये यत्र तस्यापवादः क्व चिद्भवति तत्राप्राण्यम् अप्रामाण्ये चावश्यंभावी अपवादः द्विविध एव तदपवादः बाधकप्रत्ययः कारणदोषज्ञानं च । तदुक्तं भाष्यकृतां । यत्र दुष्टं कारणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्य इति । चार्तिककारोऽप्याह† ।

तस्माद्बोधोधात्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रामाण्यता ।

अथैन्यथात्वहेतूत्यदोषज्ञानादपोद्यते इति ॥

* प्रबोक्तवार्तिके सू. २ उक्ता. ४१ ।

† शाबरभाष्ये सू. १ पा. १ सू. ५ ।

‡ प्रबोक्तवार्तिके सू. २ प्रभा. १३ ।

तत्र बाधकज्ञानं पूर्वज्ञानोपमर्दद्वारेणैव तस्मिन्विषये जायते इति समानविषयत्वात्स्पष्टमेव बाधकम् । कारणदोषज्ञानं तु भिन्नविषयमपि कार्य-
क्याद्बाधकता प्रतिपद्यते । यथा चमसेनापः प्राणघ्नन्तीति दर्शपूर्वमासाङ्गत्वात्
क्रत्वर्थश्चमसः गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदिति काम्यमानपशुनिर्देशा-
त्पुरुषार्थगोदोहनेन निवृत्ते तस्मिन्चमसो निवर्तते । एवमिह कारणदोषज्ञानं
दोषविषयमपि दोषाद्यामयथार्थज्ञानजननस्वभावत्वात्तस्य ज्ञानस्य प्रामाण्यं
बाधते । तदुक्तम्* ।

दुष्टकारणबोधे तु ज्ञाते ऽपि विषयान्तरं ।

अर्थोत्पत्त्यर्थतां प्राप्य बाधो गोदोहनादिवदिति ॥

यत्र पुनरिदमपवादद्वयमपि न दृश्यते तत्र तदौत्सर्गिकं प्रामाण्य-
मनयोदितमास्ते इति न मिथ्यात्वाशङ्कायां निमित्तं किं चित् । यदाह† ।

दोषज्ञाने त्वनुत्पन्ने नाशङ्का निष्प्रमाणकैति ।

तथा हि ।

कश्चिदुत्पन्न श्वेह स्वसंवेदो ऽस्ति संशयः ।

स्याणुर्वा पुरुषो वेति को नामापहृशील तम् ॥

हठादुत्पद्यमानस्तु हिनस्ति सरुलाः क्रियाः ।

स्वभार्यापरिरम्भे ऽपि भवेन्मातरि संशयः ॥

पिनाशी संशयात्मेति पाराशर्यो ऽप्यभाषत ।

नायं लोको ऽस्ति कौन्तेय न परः संशयात्पन इति ॥

यथापि क्व चिद्बाधरूपत्यये संशयो जायते तथापि तृतीयज्ञानापे-
क्षानानवस्था । न च स्वतः प्रामाण्यहानिः यत्र प्रथमविज्ञानसंज्ञादि
तृतीयज्ञानमुत्पद्यते तत्र प्रथमस्य प्रामाण्यमौत्सर्गिकं स्थिरमेव । द्वितीयविज्ञा-
नारोपितालीककालुष्यशङ्कानिराकरणं त्वस्य तृतीयेन क्रियते न त्वस्य संवा-
दान्प्रामाण्यम् । यदि तु द्वितीयज्ञानसंज्ञादि तृतीयं ज्ञानं तदा प्रथमस्याप्रामा-
ण्यम् । तस्य परत इष्टमेव । द्वितीयस्य तु ज्ञानस्य न तृतीयसंज्ञाकृतं प्रामा-
ण्यम् अपि तु बहुल्यमानकुशङ्काऽऽचमनमात्रे तस्य व्यापारः । उक्तं च‡ ।

* अनेकार्थिके सू २ अने ५८ ।

† अनेकार्थिके सू २ अने ६० ।

‡ अनेकार्थिके सू २ अने ६० ।

यव चित्तुरक्षानजन्मनेः नाधिका मतिः ।

प्राथ्यने तावतैवैक स्वतः प्रामाण्यमश्नुते इति ॥

तदेव सर्वप्रमाणानां स्वतः प्रामाण्ये सिद्धे समानन्यायतया शब्द-
स्यापि तथैव प्रामाण्यं भवति । न च नैसर्गिकमर्थोसस्पर्शित्वमेव शब्दस्य
स्वरूपमिति परीक्षितमेतत् । किं त्वर्थबोधजनकत्वात्तस्य नैसर्गिके प्रामाण्ये
सति पुरुषदोषानुप्रवेशकारितं क्व चिद्धि विप्रयः । तदुक्तम् । शब्दे दोषोद्भव-
स्ताद्यद् धकधीन इति स्थितम्* तत्र पौरुषेये यवसि गुण्यति यत्तदि तद्गुणा-
पसारितदोषतया तत्प्रामाण्यमौत्सर्गिकमनपोदितं भवति न तु गुणकृत
तत्प्रामाण्यमनङ्गत्वात्प्रामाण्ये गुणानाम् । बोधकत्वनिवन्धनमेव तदित्युक्तम् ।
वेदे तु प्रणेतु पुरुषस्याभावाद्दोषाशङ्के न प्रवर्तते धकधीनत्वाद्दोषाणाम् ।
न च बाधकप्रत्ययो ऽद्य याद्वेदार्थे कस्य चिदुत्पन्न इति निरपवादं वेदप्रामा-
ण्यम् । आह च ।

तत्रापवादनिमित्तविक्रमभाराल्लघीयमी ।

वेदे तेनाप्रमाणत्वं न शङ्कामधिगच्छसीति ॥

तदिदमुक्तं तत्प्रमाणं बाधरायणस्यानपेक्षस्यादिति ।

गिरा मित्यात्यहेतूनां दोषाणां पुरुषाश्रयात् ।

अपौरुषेय सत्याद्यर्थमिति युक्तं प्रवचने ॥

गिरा सत्यत्यहेतूनां गुणानां पुरुषाश्रयात् ।

अपौरुषेय सत्याद्यर्थमित्युक्तं तु मन्वते ॥

न हि पुरुषगुणानां मत्प्यतासाधनत्वं

यवसि यत्तु निवर्गादेव सत्यस्येति ।

गुणमपि नरषाधा विप्रशोधयित्वाप-

प्रगमनचरितार्थे सङ्गिरन्ते गुणघा ॥

अत्राभिधीयते । प्रत्यक्षादिषु दृष्टार्थेषु प्रमात्रेषु प्रामाण्यनिवचयमन-
रेतेषु व्ययहारसिद्धेभ्यश्च किं स्वतः प्रामाण्यमुक्तं परत इति विचारो न
न प्रयोजनम् अनिर्णयं यद्य तत्र श्रेयान् । अदृष्टे तु विषये चैदिकेभ्यश्चित्त-

द्वित्रिवितरणदिक्रेगसाध्येषु कर्मसु तत्प्रामाण्यप्रधारणमन्तरेण प्रेक्षावतां
 प्रवर्तनमनुचितमिति तस्य प्रामाण्यनिश्चयो ऽवश्यकर्तव्यः । तत्र परत गत्र
 वेदस्य प्रामाण्यमिति वक्ष्यामः । यच्चैदमियता विस्तरेण स्वतः प्रामाण्यमुप-
 पादितं तद्भाष्येयम् । स्वतः प्रामाण्यमिति को ऽर्थः किं स्वतः गत्र प्रामाण्यस्य
 प्रामाण्यं भवति उक्तं स्वयमेव तत्प्रमाणमात्मनः प्रामाण्यं गृह्णातीति ।
 न तावत्स्वयमेव प्रामाण्यग्रहणमुपपन्नम् अप्रामाणिकत्वात् । तथा हि यदेत-
 न्नीलप्रकाशने प्रवृत्तं प्रत्यक्षं तन्नोलं प्रति तावत्प्रत्यक्षं प्रमाणं तावद्विन्द्रियार्थ-
 सन्निकर्षोत्पन्नमिति जानीमः यथैतत्किमपि विचार्यते । प्रामाण्यपरिच्छेदे तु किं
 तत्प्रमाणमिति चिन्त्यताम् । प्रत्यक्षमनुमानं वा प्रमाणांतराणामनाशङ्कनी-
 यत्वात् । न तावत्स्वयमेव प्रामाण्यपरिच्छेदे तत्प्रत्यक्षं प्रमाणं ताद्विज्ञानस्य वा
 प्रामाण्यं गृह्णीयात्फलस्य वा । तत्र चातृज्यापारात्मनो ज्ञानस्य भवन्मते
 नित्यपरोक्षत्वात्प्रत्यक्षतः परिच्छेदानुपपत्तौ तत्प्रामाण्यस्यापि कथं प्रत्यक्षेण
 ग्रहणम् । फलस्याप्यर्थप्रकाशनाख्यस्य सचेदनात्मनो नेन्द्रियसंसर्गयोग्यता
 विद्यते येन तद्गतमपि यथार्थत्वलक्षणं प्रामाण्यमिन्द्रियव्यापारलब्धजन्यना
 प्रत्यक्षेण परिच्छिद्येत । न च मानसमपि प्रत्यक्षं फलगतयथार्थताऽवसाय
 समर्थमिति कथनीयं तदानोमननुभूयमानत्वात् । न हि नीलसन्नित्प्रस-
 वसमनन्तरं यथार्थं नीलसन्नित्प्रसवस्येदनान्तरमुत्पद्यमानमनुभूयते ।
 अनुभवे वा ततो द्वितीयात्प्रथमेत्पन्ननीलज्ञानाद्यथार्थग्रहणात् स्वतः प्रामा-
 ण्यनिश्चयः स्यात् । तस्मान्न प्रत्यक्षस्यैव विषयः । अनुमानेनापि कस्य प्रामा-
 ण्यं निश्चीयते ज्ञानस्य फलस्य वेति पूर्वैवद्विवादम् । फलस्य तावत्त्रिश्चये
 लिङ्गत्वमेव तावन्न कस्य चित्पश्यामः । चातृज्यापारात्मनो ज्ञानस्य तु स्व-
 कार्यं फलं भवेदपि लिङ्गं फलस्य क्रियामात्रव्याप्तिग्रहणात्स्वहृत्पसतामात्रमनु-
 मापयितुमुत्सहते न यथार्थत्वलक्षणं प्रामाण्यम् । तद्वि फलं निर्विशेषणं वा
 स्वकारणस्य चातृज्यापारस्य प्रामाण्यमनुमापयेद् यथार्थत्वविशिष्टं वा ।
 आद्ये पक्षे यत् कुतश्चन फलात्प्रामाण्यानुमाने नेदानीं किं चिदप्रमाणं
 भवेत् । उत्तरो ऽपि नास्ति पक्षः फलगतयथार्थपरिच्छेदोपायाभावादित्यु-
 क्तम् । ननु सो ऽनुभवः यथावेत्तम् । तद्वि नीलसचेदनतया फलं म्यत गत्र
 प्रकाशते नीलसचेदनत्वमेव चास्य यथार्थत्वं नान्यत् । यद्यत्र शक्तिनाया-

न स्यात् । ननु प्रमाणभूते प्रत्यये जायमान एव तद्भूतो विशेषः परिस्फुर-
तीति कथं विशेषाग्रहणमुच्यते । भो महात्मन् कथ्यतां स विशेषो न हि तं
घमननुपदिष्ट कृशमतयो जानीमः । यदि तावत्स्यष्टा विशेषः शुक्तिकाया-
मपि रजतावभासः स्पष्ट एव । न हि तत्रानध्यवसायकालुष्यं किं चिदस्ति ।
अथ निष्कम्पता शुक्तिशायामपि रजताभासो निष्कम्प एव न ह्यसौ जाय-
मान एवाङ्गुल्ययादिषाक्यकरणबोधवत्कम्पमानो जायते । अथ निर्बचिकि-
त्सता शुक्तिकायामपि रजतावभासो निर्बचिकित्स एव किं स्वदिति कोटि-
द्वयानवमर्शात् । अथ यस्मिन्सति बाधा न दृश्यते सो ऽस्य विशेष इति नन्वे-
तदेष पृच्छामि कस्मिन्सति बाधा न दृश्यते इति सर्ववस्यस्य बाधदर्शनात् ।
न चासौ चिरमपि चिन्तयित्वा विशेषयितुं शक्यः । अथ स्वविषयाध्यभिचा-
रित्वमेव विशेषः स तदानो नावभासते इत्युक्तम् । अपि च यदि तथाविधो
ऽपि विशेषः समस्ति तर्हि यत्र ज्ञाने ऽसौ न दृश्यते ततः किमिति प्रवर्तते ।
तद्विशेषद्वयौ वा प्रवर्तमानः कथं विप्रलभ्येतेत्युक्तम् । यदयं स्यात्पुनं पुरुषः ।

तेनेव व्यवहारस्य सिद्धत्वात्सर्वदेहिनाम् ।

अतश्च संशयादेव व्यवहारं वितन्वताम् ॥

लौकिकानां प्रयोक्तव्या नाभिशपपरम्पराः ।

न च सर्वथा संशयसमर्थने ऽभ्याकमभिवेगः । प्रामाण्यं तु ज्ञानै-
त्यतिकाले गृहीतुमशक्यमिति नः पक्षः । प्रामाण्याग्रहणमेवानध्यवसायस्वभावं
संशयशब्देनेह व्यपदेत्प्रामः । प्रामाण्याग्रहणं च प्रदर्शितम् । प्रत्यक्षेणानुमानेन
वा सता प्रमाणेनात्मनः प्रमाणत्वपरिच्छेदायोगात् । तस्मात्स्वयं प्रामाण्यं
शृङ्खले इत्येष दुर्घटः पक्षः । अथ स्वतः प्रामाण्यं भवतीत्येष पक्ष आश्री-
यते सोऽप्युक्तः । कार्याणां कारणाधीनजन्यत्वात्प्रामाण्यस्य च कार्यत्वात् ।
अस्ति च प्रामाण्यं वस्तु च तद् न च नित्यमिति कार्यमेव तत् कार्ये
च कार्यत्वादेव न स्वतो भवितुमर्हति इति । अथोत्पत्तौ स्वकारकालिरिक्त-
गुणानपेक्षित्वमेव प्रामाण्यस्य स्वतो भवनमुच्यते न पुनरकार्यत्वमेवेति
तदप्यसम्भक् । सम्ययूपस्य कार्यस्य गुणवत्कारकव्यतिरेकेणानिश्चतेः ।
द्विविधं कार्यं भवति सम्ययसम्यय्या तत्र गुणवता कारणेन सम्यक् कार्यमु-
त्पद्यते दोषयता त्वसम्यगिति ।

निर्दोष निर्गुणं वापि न समस्त्येव कारणम् ।

अत एव तृतीयस्य न कार्यस्यास्ति सम्भवः ॥

सम्यग्ज्ञानोत्पादकं कारकधर्मं स्वहृषातिरिक्तस्वगतधर्मसापेक्षं कार्यं निर्वर्तकमिति साध्यो धर्मः कारकत्वात् मिथ्याज्ञानोत्पादकारकवत् । सम्यग्ज्ञानं वा धर्मं स्वहृषातिरिक्तधर्मसंबन्धवत्कारकनिष्पादामिति साध्यो धर्मः कार्यत्वान्मिथ्याज्ञानवत् । आयुर्वेदाच्चेन्द्रियगुणान् प्रतिपद्यामहे । यदमी वेद्याः स्वस्थवृत्तेरौषधोपयोगमुपदिशन्ति तद्गुणोपयोगायेषु न दोषशान्तये । दृश्यते च तदुपदिष्टौषधोपयोगादिन्द्रियातिशयः । तद्विषय एव च लोके नेर्मल्यध्यपदेशे । न दोषाभाषमात्रप्रतिष्ठा इत्यलं विमर्देन । तस्मादुत्पत्तौ गुणानपेक्षत्वात्स्वतः प्रामाण्यमिति यदुक्तं तदयुक्तम् । यदपि च स्वकार्यकरणे प्रमाणस्य परानपेक्षत्वमुच्यते तदपि व्याख्येयं किं प्रमाणं स्वकार्यकरणे निरपेक्षं सामयी वा तदेकदेशो वा तज्जन्यं वा ज्ञानमिति । तत्र सामर्थ्याः सत्यं स्वकार्य-जन्मनि नैरपेक्ष्यमस्ति न तु तावता स्वतः प्रामाण्यं तत्परिच्छेदस्य परायत-त्वात् । सामर्थ्यन्तर्गतकारकस्य स्वकार्यं परापेक्ष्यमपरिहार्यम् । एकस्मात्कार-कात्कार्यैर्निर्गुणभाषात् । ज्ञानं फलमेव न प्रामाण्यमित्युक्तम् । न च फलात्मन-स्तस्य स्वकार्यं किं चिदस्ति यत्र सापेक्षत्वमनपेक्षत्वं वा ऽस्य विन्येत । पुत्रप्रपृथ्यादौ तु तदिच्छाद्यपेक्षत्वं विद्यते श्वेति यत्किं चिदेतत् । यदपि प्रामाण्यनिश्चये नैरपेक्ष्यमभ्यधाति तदपि न सांप्रतम् । प्रामाण्यनिश्चयस्य हि द्वयी गतिर्नास्ति त्वं कारणापेक्षिता वा न पुनरस्ति च प्रामाण्यनिश्चयः कारणा-नपेक्षश्चेति शक्यते यत्तुम् । तत्र प्रथमप्रदत्तरूपप्रतिभाषप्रसयसमये तावन्नास्त्येव प्रामाण्यनिश्चय इत्युक्तम् । न हि नीलयाद्विषया प्रमाणेन लीनस्वहृषमिष्य स्व-प्रामाण्यमपि तदानो निश्चेतुं शक्यते इति । कालान्तरे तत्प्रामाण्यनिश्चयः सत्यमस्ति ॥ तु तत्र नैरपेक्ष्यं प्रवृत्तिसामर्थ्याधीनस्यातद्विश्वस्य । ननु क्षणिकत्वात्कालान्तरे ज्ञानमेव नास्ति कस्य प्रामाण्यं निश्चिनुमः । गिगुषो-द्यमेतद् अप्रामाण्यमपि बाधकप्रत्ययादिना कालान्तरे कस्य निश्चिनुमः क्षणिकत्वेन ज्ञानस्यातीतत्वात् । अतिज्ञानस्यापि स्मर्यमाणस्य तदुत्पादस्य वा वर्तमानस्य कारकचरुतेति चेत्प्रामाण्यनिश्चयेपि समानो ऽयं पन्थाः । यत्पुनः कालान्तरे तद्विश्वस्यकरणे दयणमितरेतराययत्वं वा मण्डितगिरो-

नक्षत्रान्वेषणद्वेष्यं वेति यर्णितं तद्गदृष्टे विषये प्रामाण्यनिश्चयपूर्विकायाः प्रवृत्तेरभ्युगमान्नेतरेतराश्रयं चक्रुः वा । दृष्टे विषये ह्यनिर्णयितप्रामाण्यं यद्यार्थसंगत्यात्प्रवृत्तिरूपमनर्थसंगत्याच्च निवृत्त्यात्मकं व्यवहारमारभमाणो दृश्यते लोकः एतदेव युक्तमित्युक्तम् । न प्रामाण्यनिश्चयपुरःसरं प्रवर्तनमिति कुत इतरेतराश्रयम् । वैष्यं तु दृष्टे विषये सत्यमिष्यते किं तु तच्च प्रवृत्तिसामर्थ्येन प्रामाण्यं निश्चिन्वन्नाप्रोक्तत्वस्य हेतोः प्रामाण्येन व्याप्तिमयगच्छतीति । अदृष्टविषयोपयोगिषेदादिप्रमाणप्रामाण्यपरिच्छेदे पारम्पर्येषोपायत्वात्स्वविषये व्यर्थो ऽप्यसौ तत्र सार्थकतामयलभ्यते इत्यदोषः । किं पुनरिदं प्रवृत्तिसामर्थ्यं नाम यतः प्रामाण्यनिश्चयमाचक्षते नैयायिकाः । उच्यते पूर्वप्रत्ययापेक्षोतरा संशितप्रवृत्तिसामर्थ्ये विशेषदर्शनं वेति पूर्वाचार्यैस्तत्स्वरूपमुक्तम् । तत्पुनर्नैतीव हृदयंगमस् इति भाष्यकृतेव समीहा प्रवृत्तिरित्युच्यते सामर्थ्यं पुनरस्याः फलेनाभिसम्बन्ध* इति यदता ऽर्थक्रियाख्यफलज्ञानमेव प्रवृत्तिसामर्थ्यमिति निर्णयितम् । यत्पुनरर्थक्रियाज्ञानस्यापि पूर्वस्मात्को विशेषः तस्यापि चान्यतः प्रामाण्यनिश्चयापेक्षायामनवस्थेत्युक्तं तदपि सकलप्राणभृत्प्रतीतिसाक्षिकव्यवहारविरोधित्वादसंबद्धाभिधानम् । अपरीक्षणीयप्रामाण्यत्वादर्थक्रियाज्ञानस्य । प्रवर्तकं न सर्वज्ञानं प्रवृत्तिसिद्धये परीक्षणीयप्रामाण्यं वर्तते । फलज्ञाने तु सिद्धप्रयोजनत्वात् प्रामाण्यपरीक्षापेक्षैव नास्तीति कुतो ऽनवस्था । संशयाभावाद्वा तत्प्रामाण्यविचाराभावः । प्रवर्तकं हि प्रथममुदकज्ञानमविद्यमाने ऽपि नीरे मिहिरमरीचिषु दृष्टमिति तच्च संशेरते जनाः । अर्थक्रियाज्ञानं तु सलिलमध्यवर्तिनां भवतदविनाभूतमेव भवतीति न तच्च संशयः । तदभावात् तच्च प्रामाण्यविचारो विचारस्य संशयपूर्वकत्वात् । विशेषदर्शनाद्वा कलज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयः । कः पुनर्विशेष इति चेद् यो ऽयं शोषाचमनमञ्जनामरपितृत्पणपटञ्जालनश्रमतापनोदनधिनोदनाद्यनेकप्रकारनीरपर्यालोचनप्रबन्धः न ह्ययमित्यान्कार्यकलापो मिथ्याज्ञानात्प्रवृत्तस्य क्व चिदपि दृष्टः । स्वप्ने ऽप्यस्य प्रबन्धस्य दर्शनमस्तीति चेद् न । स्वप्नदृष्टविषयविस्मृजायदवस्थाप्रत्ययस्य संवेदात्वात् । येषो ऽस्मि जागर्मि न स्वपिमीति स्वप्रविलक्षणमनिद्रायमाणः प्रत्यक्षमेव जायत्समयं सकलो

जनश्चेतयते । न च तस्मिन्नवसरे सलिलमन्तरेणैताः क्रियाः वर्तमाना
दृश्यन्ते इति तद्विशेषदर्शनात् सुज्ञानमर्थक्रियाज्ञानप्रामाण्यम् । कारणपरी-
चातो वा तस्मिन् प्रामाण्यं निश्चेष्यामः । यथोक्तं भवद्भिरेव* । प्रथमेना-
न्विच्छन्तो न चेद्वैपमयगच्छेम तत्प्रमाणाभावाददुष्टमिति मन्येमहीति । तथा
हि विषयस्य चलत्वसादृश्यादिदोषविरहः आलोक्तस्य मलीमसत्यादिकारण-
वैकल्यम् अन्तःकरणस्य निद्राद्यदूषितत्वम् आत्मनः क्षुत्प्रकोपाद्यना-
कुलत्वम् ईक्षणयुगलस्य तिमिरपटलादिविकलत्वमित्यादि । स्वयं च कार्य-
द्वारेण परोपदेशेन च सर्वं सुज्ञानम् । अतो निरवद्यकारणजन्यत्यात्प्रमाण-
मर्थक्रियाज्ञानमिति सिद्धः । यद्येवं प्रथमे प्रवर्तके यत्र प्रत्यये कस्मा-
त्कारणपरीक्षेयं न क्रियते किमर्थं क्रियाज्ञाने । न आयुष्मन्नाद्ये ऽपि ज्ञाने
कारणपरीक्षायां क्रियमाणायां कः प्रमादः । किमेवं सति स्वतः प्रामाण्यं
सिद्ध्यति तत्र मम वा परतः प्रामाण्यमपहीयते । किं तु लोकाः प्रवर्तक-
ज्ञानानन्तरं फलप्राप्तिं प्रति यथा सोद्यमो दृश्यते न तथा तत्कारणपरीक्षां
प्रति फलज्ञानमेवेत्यं परीक्ष्यते । आद्यस्य हि ज्ञानस्य फलज्ञानादेव
प्रामाण्यसिद्धिः । कश्च नाम निरूढमुपायमुपेक्ष्य दूरं गच्छेदिति । अथ
सगयोत्यतिषामर्थ्यादेय यथार्थनिश्चयः फलज्ञानेन लभ्यते सगयो हि
नाम द्वैविध्यदर्शनाद् विना न भवत्येव । न हि स्यात्पुष्पसाहचर्य-
मूर्ध्वताप्यस्य धर्मस्य यो न जानाति स तं दृष्ट्वा स्यात्पुष्पं स्यात्पुष्पे
वेति संशये । यत्रमूर्ध्वत्यज्ज्ञाधरूपत्यस्य व्यभिचारित्याज्यभिचारित्याभ्यां
सह दर्शनमपश्यमाश्रयणीयम् अन्यथा तद्विषयसगयानुत्पादाद् ।
अतः पूर्वमज्यभिचारित्यदर्शने सिद्धे यस्तत्रा तत्परिच्छेदोपायः स परवाद्रपि
भविष्यतीति सर्वथा सिद्धत्यज्यभिचारित्यनिश्चयः । अनिश्चयप्रामाण्यद्रपि
या फलज्ञानात्प्रवर्तकस्य प्रामाण्यनिश्चयो युक्तः न तु म्यत उत्पत्तौ
प्रमाणात्ताभासयोर्येपयद्व्यात् फलज्ञाने च तद्विशेषप्रतिभासात् । यत्तु
विशेषज्ञानं निश्चयप्रामाण्यमनिश्चयप्रामाण्यं वेति विकल्पानुपस्थापन-
मप्रतिपत्तिप्रसङ्गात्कथनं वा तदुष्टे विकल्पत्यात्प्रनापमागमित्यनमनं कात्प्र-
कल्पकनापनिर्मयनादितदुत्तरामेदान्यादनेन । स्थितमेतदर्थं क्रियाज्ञानाप्रामा-

* आश्रयभाष्य ४-१ पा १ सू-१ ।

एयनिश्चय इति । तदिदमुक्तम् । प्रमाणात् । इयंप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादयंत्र-
 त्प्रामाण्यमिति* । तस्मात्प्रामाण्यमपि परोक्षमित्यतो द्वयमपि परत इत्येष एव
 पक्षः श्रेयान् । यत् कश्चित्प्राप्तमानी यदति अभ्यस्ते विषये स्वतः प्रामा-
 ण्यमनभ्यस्ते तु परत इति सोऽयमभ्यस्ते विषये इति च ब्रवीति स्व-
 तश्च प्रामाण्यं मन्यते इति स्वयमेवात्मानं पाच्यमानं न चेतयते ।
 अभ्यासे हि नाम पुनः पुनः प्रयोगः क्रियाभ्यावृत्तिः विषयस्य चाभ्यस्तता
 भूये। भूयः प्रवृत्तिः अतश्च स्वयरीरणहे निजगृहकुड्यस्तम्भादिप्रतिभासे वा
 सहस्रकृत्वः प्रवृत्तिसंवादज्ञानजन्मना प्रामाण्यनिश्चय उक्तो भवति स्वतः
 अभ्यस्तत्वं चान्यथा न भवेदिति यत्किं चिदेतत् । तस्मात्परतः प्रामाण्य-
 मिति सिद्धम् । यत्पुनः कैश्चिद्येद्यते प्रमाणाणां न परीक्षणमुपपद्यते तद्धि
 प्रमाणैः क्रियेताप्रमाणैर्वा । प्रमाणैरपि परीक्षितैरपरीक्षितैर्वा । तत्र न नाम
 प्रमाणपरीक्षणं शक्यक्रियं प्रमाणैरप्यपरीक्षितैः तत्कारणे वरं व्यवहार एव
 तादृशैः क्रियतां किं परीक्षणेन । परीक्षितैस्तु तत्परीक्षाकरणमपर्यवसितमन-
 दस्याप्रसङ्गादित्यादि तदप्युक्तेन न्यायेन परिहृतं भवति । दृष्टे विषये प्रमाण-
 परीक्षां विनैव व्यवहारात् । अदृष्टे तु परीक्षाया अवश्यकर्तव्यत्वादुपपत्तेश्चेति ।

तस्माद्दृष्टपुरुषार्थपदोपदेशि मानं मनोविभिरवश्यपरीक्षणीयम् ।

- प्रामाण्यमस्य परतो निरणायि चेति चेतःप्रमाधिभिरलं कुधिकल्पजलैः ॥

सुशिक्षितास्त्वावसते युक्तं यदमी मीमांसकपाशाः काशकुसुमराशय
 इव शरदि मरुद्भिरतिदूरात्समुत्सार्यन्ते दुष्टताकिंशेः । ये हि क्लिप्ताभ्युप-
 यन्ति च विपरीतख्यातिबाधमकृतास्त्राः प्रामाण्यं च स्वत इति च यदन्ति
 तेषां कुतः कौशलं विपरीतख्याताभ्युपगम्यमानायां बाध्यबोधसंदर्भसुभिषे
 सति तत्साधर्म्यात्तनुत्पन्नबाधके ऽपि बोधे दुष्परिहरः संशयः । संशये च
 संवादाद्यन्वेषणमपि ध्रुवमवतरतीति परतः प्रामाण्यमनिर्धार्यम् । यदा तु न
 बाध्यो नाम जगति कश्चिदपि बोधः तदा किंसाधर्म्यात्संशेरतां प्रमातारः ।
 असंशयानाश्च किमिति परमपेक्षन्ताम् अनपेक्षमाणाः कथं परतः प्रामाण्यं
 प्रतिपद्यन्तामिति निश्चलं स्वत एव प्रामाण्यमवतिष्ठते । कथं पुनर्बाध्यो नाम
 नास्ति बोधः शुक्तिरूढौ रजतादिप्रत्ययाः प्राप्सुर्येण बाध्यमाना दृश्यन्ते ।

अनभिज्ञो भवान्न हि ते बाध्याः प्रत्ययाः । इदं हि निरूप्यतां क इवातर-
 ज्ञानेन पूर्वज्ञानस्य बाधः । बाधार्थमेव न विद्वः । यदि तावन्न, अथ एव बाधः
 स न तेषामेव बुद्धेर्बुद्धन्तराद्विरोध इति सकलबोधसाधारणत्वात् । अथ
 सहानवस्थानं तदपि समानम् अबाधितानामपि ज्ञानानां सहावस्थानासंभ-
 धात् । अथ संस्कारोच्छेदो बाधः सो ऽपि तादृगेव सम्यक्प्रत्ययोपजनितसं-
 स्कारस्याप्युच्छेददर्शनात् । कश्चिद्बुद्धवदभिमतबाध्यबोधाहितो ऽपि संस्कारः
 सत्यपि बाधकप्रत्यये नोच्छेदमुपगच्छति कालान्तरे तत्कारणकतद्विषयस्म-
 रणदर्शनात् । अथ विषयस्यापहारो बाधः सो ऽपि दुर्घटः । प्रतिभासत्वेन विष-
 यस्यापहर्तुंमशक्यत्वात् । न हि बाधकं ज्ञानमित्यमुतिप्रति यत्प्रतिभातं तन्न
 प्रतिभातमिति । अथ तदभाषयहो बाधः स तात्कालिकः कालान्तरभाषी-
 षा । कालान्तरभाषितदभाषयहणस्य बाधकत्वे प्रागवगतमुद्गरदलितघटाभाव-
 याहियो ऽपि विज्ञानस्य तद्बाधकत्वप्रसङ्गः । तदेव तु तदभाषयहणे प्रत्य-
 यद्वयसमर्पितरूपद्वितययोगादुभयात्मक्रमेव तदस्तु वस्तु किं कस्य बाध्यं
 बाधकं वा । अथ फलापहारो बाधः सो ऽपि न सम्भवति संविदः प्रमाण-
 फलस्य उत्पन्नत्वेनानपहरणीयत्वात् । न हि शक्यं तदनुत्पन्नमिति वदति
 बाधकः । अथ हानादिफलापहारो बाधः न तस्य प्रमाणफलत्वाभावात् ।

हानादिव्यवहारो हि पुरुषेच्छानिबन्धनः ।

न तेनापहृतेनापि प्रमाणं बाधितं भवेत् ॥

तस्मान्न बाधो नाम कश्चित् । इतरश्च नास्ति स हि समानविषय-
 योर्वा ज्ञानयोरिष्यते भिन्नविषययोर्वा । न समानविषययोर्धारावाहिज्ञाने-
 ष्वदृष्टत्वात् । नापि भिन्नविषययोः स्तम्भकुम्भोपलम्भयोस्तदनुपलम्भात् ।
 यद्वि चोतरण ज्ञानेन पूर्वज्ञानेन गृहीतादर्थोऽर्थो ऽन्य इदानीं गृहीतः
 तत्पूर्वज्ञानं किमिति बाधितमुच्यते । अपि च पूर्वस्मिन्नप्रत्यये प्राप्रप्रतिष्ठे
 सति आगन्तुस्तरः प्रत्ययो बाधितुं युक्तो न पूर्वो न चैवं दृश्यते ।
 तस्मान्न बाध्यं नाम विज्ञानमस्ति तदभावात् तत्साध्यनिबन्धनः संशयः
 तदभावात्संवादाद्यनन्वेषणान्न परतः प्रामाण्यम् । नन्वेवं बाधे ऽपि निरा-
 क्रियमाणे किममी शुक्तिकारवताडियाहियो विपरीतप्रत्यया अबाधिता एवाः
 सताम् आः कुमते नामो विपरीतप्रत्ययाः न हीदृशानां विपरीतप्रत्ययाण्यमुच्यते

किमपि कारणमुत्पश्यामः । न तावदिन्द्रियमेषंविधवोधप्रिधायि भवितुमर्हति सर्वदा तदुत्पादप्रसङ्गात् । नापि दोषरूपित दुष्टं कारणं स्वकार्यकरणे एव कुण्ठितशक्तिं जातमिति तदेव मा जीजनत् । विपरीतकार्यकरणस्य हि वर्तते न हि दुष्टानि शालिवीजानि यवाङ्कुरकरणकौशलमत्रलम्बेन् । तस्मान्कारणाभावादपि न विपरीतप्रत्ययास्ते । तत्किं सम्यक्प्रत्यय एव शुक्तिकाया रजतप्रतिभासः । अयि मूढ नायमेकः प्रत्ययः इदं रजतमिति किं तु द्वे एते यद्वहणस्मरणे इदमिति पुरो ऽप्यस्थितभास्वराकारधर्मप्रतिभासः रजतमिति तु भास्वरूपदर्शनप्रबोध्यमानसस्कारकारणकं तत्साहचर्यादवगतरजतस्मरणम् । अतश्चेदं स्मरणं यतः प्रागनवगत रजतस्य न जायते विदितरजतस्यापि रजन्यामन्यदा वा सादृश्यदर्शनादिना न भवतीति । स्मरणमपि भवदिदमात्मानं तथा न प्रकटयतीति प्रमुपितमुच्यते । स्वरूपेण चाप्रतिभासमानाया स्मृतावनुभवास्मरणयोर्विभेदो न गृहीतो भवतीत्ययद्वहणमप्युच्यते ।

तथा हि भ्रान्तबोधेषु प्रस्फुरद्वस्तुसम्भवात् ।

चतुष्पकारा विमतिरुपपद्येत वादिनाम् ॥

विपरीतख्यातिः असत्ख्यातिः आत्मख्यातिरख्यातिरिति तत्र विपरीतख्यातिस्तावत्कारणाभावादेव निरस्ता । अपि च विपरीतख्यातौ चयी गतिः रजतं वा ऽन्यदेशकालमत्रालम्बनं शुक्तिका वा निगूहितनिजाकारा सती परिगृहीतरजताकारा च अथ वा अन्यदालम्बनमन्यश्च प्रतिभाति आलम्बनं शुक्तिका रजतं च प्रतिभातीति । तत्र यदि रजतमालम्बनं तदियमसत्ख्यातिरेव न विपरीतख्यातिः असत्स्तत्र रजतस्य प्रतिभासात् ।

अथान्यदेशकालं तदस्येत्यभिधीयते ।

इहासन्नितिह्यस्यास्य तिन सत्त्वेन को गुणः ॥

अपि च देशकालावपि किं सन्तौ प्रतिभासेते उतासन्ताविति । यादं सन्तौ तादृहं तद्वैशकालमेवेदं रजतमवमातमिति न भ्रान्तिरेया स्यात् । असन्तौ तूभासपि रजतत्रालम्बनं भवितुमर्हतः । अथ स्मृत्याकूठं रजतमस्याप्रतीतो परिस्फुरतीत्युच्यते तादृहं स्मृत्युपकूटमिति को ऽर्थः । स्मरणमपि चानमेव तदपि कथमसदर्थप्रियं स्यात् । स्मृतेरनर्थकत्वमेव स्वरूपमिति

चेद् अस्तु कामं तत्सामान्यादत्राप्येवं प्रयोग इत्येतदपि तावन्न द्रुमः । तथा त्वनर्थजन्यया स्मृत्या सो ऽर्थः कथमिह सन्निधापयितुं पार्यते । सा हि न स्पृशत्येषा ऽर्थम् । तस्मादसन्निहितरजतालम्बना विपरीतख्यातिरसत्ख्या-
तेर्न विशिष्यते एव । अथ स्थगितनिजवपुरुपगृहीतरजतरूपा शुक्तिका ऽष
प्रकाशते इति नेयमसत्ख्यातिरुच्यते तदिदमपूर्वं किमपि नाटकमियमस्मिन्
कृत्यासीता प्रवृत्तेति । तथा हि किमत्र शुक्तीतिप्रतीतिरुत रजतमिति । शुक्तिका-
प्रतीतिः तु शुक्तिरेव न रजतमत्र भ्रमार्थः कः । रजतप्रतीतिः तु शुक्तिरसाचि-
त्यत्र किं प्रमाणम् । बाधकप्रत्ययादेवमाधिगतम् इति चेन्मैत्रम् । न हि
ज्ञानान्तरेणास्याः प्रतीतिः विषयो व्यवस्थापयितुं युक्तः । बाधकेन हि ज्ञानेन
पूर्वज्ञानगृहीतस्य वस्तुनेो ऽसत्त्वं नाम ख्याप्यतां न तु तस्य विषयो
निरूप्यते । अनर्थित्वाद्वा कदा चिदप्रवृत्तस्य पुषो बाधकानुत्पत्तौ को ऽस्याः
प्रतीतिः विषयं व्यवस्थापयिष्यति । तस्माद्यदेवास्यां चकास्ति तदेव रजत-
मस्या विषय इति युक्तं वक्तुम् । शुक्तिस्तु निगूहितनिजवपुरिति दुर्धिदग्धवा-
चोयुक्तिरेयम् ।

ये त्वालम्बनतां शुक्ते रजतस्यावभासनम् ।

षदन्यस्मिन् भ्रमज्ञाने तेषामतितरां भ्रमः ॥

न ह्यालम्बनता युक्ता सन्निधाननिबन्धना ।

तत्रैव भूप्रदेशस्य तथाभाग्रसङ्गतः ॥

तदेवालम्बनं बुद्धेर्यदस्यामवभासते ।

अन्यदालम्बनं चान्यद्वातीति भणितिर्नशा ॥

अतो रजतमेवेतदुद्दिष्याह्यमसन्न तत् ।

एव विपर्ययस्यातिरसत्ख्यातेर्न भिद्यते ॥

तत्किमसत्ख्यातिरेव साधीयसी तामेवाभ्युपगच्छामः मेवम् । सा ऽपि
नोपपद्यते एव । असत्ख्यातिरिति को ऽर्थः । किमेकान्तासत एवार्थस्य प्रय-
नम् अथ देशान्तरादौ विद्यमानस्येति । उत्तरस्मिन् पक्षे विपरीतख्यातिरेवैषा
परैरपि तत्र रजतस्य सत्त्वानभ्युपगमात् । देशान्तरादौ तु तत्त्वतायास्त्व-
यापि प्रतिपन्नत्वाद् । एकान्तासतस्त्वर्थस्य ख्यातिरिति न पेश्यन् आकाश-
नलिनीपल्लवादेरप्रतिभासनात् । घासनाभ्यासादसतामपि प्रतिभासा भविष्य

न्तीति चेद् न । अर्थमन्तरेण वासनाया अप्यनुपपत्तेः । अर्थानुभवसमाहितो
 हि संस्कारो वासना कथ्यते सा कथमसदर्थप्रतिभासहेतुः स्यात् । भवत्वन्या
 या भयदभिमता का चन वासना ऽपि त्वसत्त्वाविशेषे किमिति रजतमितिमु-
 पक्षनयति न गगननलिनप्रतीतिमिति कुतस्थो नियमः । तदलमनया ।

नात्यन्तमसतो ऽर्थस्य सामर्थ्यामवकल्पते ।

व्यवहारधुरं बोधुमियतीमनुपपुताम् ॥

अपि च सत्त्वेन प्रतिभातीति अट्ख्यातिरपि न विपरीतख्यातिम-
 तिर्नन्ते । तस्माद्द्वरमात्मख्यातिरस्तु ।

* विज्ञानमेव खल्वेतद्ब्रह्मात्यात्मानमात्मना ।

बहिर्निर्दृश्यमाणस्य ग्राह्यस्यानुपपत्तितः ॥

बुद्धिः प्रकाशमाना च तेन तेनात्मना बहिः ।

तद्ब्रह्मत्यर्थशून्या ऽपि लोकयाचामिहेदृशीम् ॥

उच्यते । नात्मख्यातिरपि युक्तिमती । विज्ञानात्मनो हि प्रतिभासे
 ऽहं रजतमिति प्रतीतिः स्याद् नेदं रजतमिति । किं च यदन्तर्ज्ञेयरूपं हि
 बहिर्वेदवभासते इत्यभ्युपगमादियमपि विपरीतख्यातिरेव स्यात् । असत्-
 ख्यातिरपि चेद्यं भयत्येव बहिर्बुद्धेरसत्यात् । बुद्धिरस्त्येवेति चेद् बहिर्बु-
 त्तं चिन्त्यं सदसत्त्वादिति । न तावत्सद् बुद्धेर्ब्राह्मत्वाभावात् । असत्त्वे
 त्वसत्ख्यातिरित्युक्तम् ।

तस्मात्ख्यातिष्ये ऽप्यस्मिन्नन्योन्यानुप्रवेशिनि ।

युतया विरुध्यमाने च श्रेयस्यख्यातिरेव सा ॥

ख्यातिष्यवादिभिरपि चेयमप्रत्याख्येया नूनमख्यातिः । आत्मख्याती
 तावदात्मतया विज्ञानस्य ख्यातिर्नास्ति विच्छेदप्रतिभासादित्युक्तत्वात् ।
 असत्ख्यातावपि असत्त्वमर्थस्य नैव प्रतिभासते प्रवृत्त्यादिव्यवहारोच्छेदप्रस-
 ङ्गात् । विपरीतख्यातावपि रजतस्य सर्वाङ्गितस्य चानवनकत्वम् अजनकस्य च
 प्रतिभासो नेष्यते एव । तत्र स्मृत्युपस्थापितं रजतमवगतिजनरूपपगतम् ।
 अतश्च रजतस्मृतिरपरिहार्या । सा च रजतस्मृतिर्न तदा स्येन रूपेण प्रका-
 शते स्मरामीति प्रत्ययाभावात् ।

तस्मात्प्रमुपितामेनां स्मृतिमिच्छन्ति तार्किकाः ।

अभ्यस्ते विषये लिङ्गप्रतिबन्धां स्मृतिं यथा ॥

सो ऽयं स्मृतिप्रमोपस्तत्वाग्रहणमध्यातिरुच्यते ।

एवं सतीयमध्यातिरिष्यते सर्ववादिभिः ।

तथा प्रकटयद्भिस्तु पीतं प्राभाकरैर्ययः ॥

ननु रजतमिति स्मृतेः स्वरूपोल्लेखो मा भूद् इदमित्यत्र पुरोऽध-
स्थितधर्मिप्रतिभासात्कथमध्यातिः । उच्यते । न पुरोऽधस्थितो धर्मो शुक्ति-
केयमिति स्पृष्टतया गृह्यते तथा चाभ्युपगमे भ्रमाभावप्रसङ्गात् । किं तु
तेजस्वितादिविपरीतं धर्मिमात्रमवभासते । धर्मसाहचर्याच्च तदानीं रजतं
स्मर्यते । ते यते ग्रहणस्मरणे विविक्ते अपि विविक्ततया न गृह्येते इति विवे-
काग्रहणमध्यातिः । न तु सर्वेषु सर्वोपतिपत्तिरेव । व्याधिकरणयोश्च ग्रहण-
स्मरणयोर्वैयधिकरण्यं चेन्न गृहीतं किमन्यदस्तु सामानाधिकरण्यात् । न तु
यदेवेदं तदेव रजतमिति सामानाधिकरण्येन ग्रहणमस्ति सा हि विपरीत-
ध्यातिरेव स्यात् । वैयधिकरण्यानुपग्रहादेव प्रमातुः प्रवृत्तिः अधिवेकात्सा-
धारण्याभिमानेन प्रवृत्तिरिति फलत इयं वाचोपुक्तिः ।

सामानाधिकरण्येन के चित्स्पृष्टभाषिणम् ।

परामर्शमपोच्छन्ति तन्न श्रद्धमहे ययम् ॥

अध्यातिपक्ष एवं हि ह्यीयेतेकत्ववेदनात् ।

यत्रैश्च यितथा ध्यातिरक्षरेः कथिता भवेत् ॥

नन्वेवमध्यातिपक्षे प्रतिग्राह्यमाने नेदं रजतमिति पूर्वाग्रगतं रजत-
प्रतिबोधयोधी वाधकप्रत्ययो दृश्यमानः कथं समर्थ इष्यते । अप्रतीतिघो
देवानांप्रियः । न ह्यनेन रजतनिषेधो विधीयते किं तु प्रागगृहीतो विधेकः
प्रप्याप्यते । न इदं रजतं यदेवेदं तदेव रजतमित्येतन्न इदमिदं रजतं
रजतम् । एतदुक्तं भवति इदमन्यद्रजतमन्यदिति । सो ऽयं विधेकः ध्यातितो
भवति । नन्वेवमिदं रजतमित्यादौ स्मरणानुभवयोर्भयत्तु विवेकाग्रहणं स्यमे
तु कथमेतद्विष्यति । भीरो किं ज्ञातं स्यमे ।

विधेकेन न गृह्येते स्मरणानुभवो क्व चित् ।

स्यमे तु स्मृतिरेवेका तयात्येन न गृह्यते ॥

सदृशदर्शनाद्विना स्मृतिरेव कुतश्चेति चेद् न । नानाकारणकत्या-
स्मरणस्य निद्राकृपायितमप्यन्तकरण स्मरणकारण भवत्येव । यद्येवं
द्विचन्द्रतिलशर्करादिप्रत्ययेषु कथं स्मृतिप्रमोषः । आः कुण्डशेखर कथमस-
धृदभिहितमपि न बुध्यसे ।

न सर्वत्र स्मृतेरेव प्रमोषो ऽभ्युपगम्यते ।

किं त्वप्यातिरतश्चासौ कथं चित्कस्य चित्क चित् ॥

भवत्यनुभवस्मृत्योर्विज्ञेयायहणं क्व चित् ।

क्व चित्तु स्मर्यमाणस्य तथात्वेनानुपग्रहः ॥

द्विधाकृता क्व चिद्वृत्तिर्ज्ञेयस्य तिमिरादिना ।

न हि ग्रहोत्तुमैक्येन शक्नोति गिगिरत्यपम् ॥

क्व चिदसनघण्टे पिते तिलत्ववेदनात् ।

परिच्छेत्तु न शक्नोति माधुर्यं शर्करामतम् ॥

शृङ्गाति यत्तु तिलस्य यस्तुतः पितवर्ति तत् ।

तथा तु न विजानाति निगिरन्नेप शर्कराम् ॥

एतेन पीतशृङ्गादिष्यातयो ऽपि व्याख्याताः ।

तदेव सति सर्वत्र सम्यगग्रहणं भ्रमः ।

न मिथ्याप्रत्ययः कश्चिदस्ति शङ्कानिवन्धनम् ॥

अजातमिथ्याशङ्कश्च न सत्रादमघञ्जते ।

तस्मान्न कश्चित्परतः प्रामाण्यमधिगच्छति ॥

एव स्यतः प्रमाणत्वे सिद्धे वेदे ऽपि सा गतिः ।

अपवादद्वयाभाजो वक्तव्यश्चात्र पूर्ववत् ॥

अथ प्रतिविधीयते । शृङ्गमिदं रजतमिति स्मरणानुभवस्वभावे
विशेषेणागृह्यमाणे द्वे गते ज्ञाने इति तदसाम्प्रतम् । प्रत्यभिज्ञावदेकत्वैनेय
संज्ञेयमानत्वात् । यदेवेदं पुरोऽवस्थित भास्वररूपाद्यधिकरण धर्मिसामान्य
तदेय रजतमिति विशेषतः प्रतिपद्यते । यदिदमप्यतः स्थितं तद्रजतमिति
सन्धारजतप्रतीतिवत् । अनुभूततया हि न रजतमत्र प्रकाशते किं त्यनुभूय-
मानतया । अनुभूततायहणं च स्मरणमुच्यते नानुभूयमानताग्रहणम् । स्वप्र-
काशं च अविनिरिति भवता दर्शनम् । तत्रेया रजतसवितिः केन रूपेण

प्रकाशतामिति चिन्त्यम् । यदि स्मरणात्मना कः प्रमोषार्थः । अद्यानुभवात्
 त्मना तदियं विपरीतस्थितिरेव स्मृतेरनुभवत्वेन प्रतिभासात् । अथ संवि-
 न्मावतयैव प्रकाशते तदपि न युक्तम् । रजतविषयोद्विधात् स्मरणानुभववि-
 शेपरहितायाश्च विषयसंचितेरनुपपत्तेः । न चेयमप्रतिपत्तिरेवेति वक्तुमुचितं
 मद्मूर्च्छादिदशाविसदृशस्वरप्रकाशसंवेदनानुभवात् । यथा इदमित्यंशे स्वप्र-
 काशं संवेदनं तथैव रजतमित्यथापि । अपि च द्वयोश्चांशयोः समाने
 संवेदने तत एकं प्रत्यक्षनव्यमपरं स्मरणफलमिति कुतस्ते विभागः । इद-
 मित्यत्र च किमयभासते इति निरूप्यम् । यदि शुक्तिकाशकलं सकलस्वगत-
 विशेषखचितमयभाति तदा तद्दृशने सति रजतस्मरणस्य को ऽधसरः । भव-
 दपि वा सादृश्यकृतं स्मरणं न तद्विवेकाय कल्पते देयद्रतद्रशेनानन्तरो-
 द्गततत्सदृशपुरुषान्तरस्मरणवत् । अथ धर्मिमात्रमिदमिति प्रत्यये प्रतिभाति
 न शुक्तिकाशकलं तद्वाढमिष्यते तद्वेव चेदं सामान्यधर्मग्रहणवशविसदुसं-
 स्कारोपनिबन्धनविह्वद्विशेषस्मरणकारणकमिदं रजतमिति सामान्योपक्रमे
 विशेषपर्यवसानं ज्ञानं यदिदं तद्रजतमिति सामानाधिकरण्यावमर्शात् । रज-
 तानुभवाभिमानेनैव च रजतार्थी तत्र प्रवर्तते । ननु स्मरणानुभवयोर्विवेकम-
 प्रतिपद्यमानः प्रवर्तते इत्युक्तम् । अतमिदं यदत्रभवद्विधर्मकीर्तिगृहादाहृतं
 दृश्यधिकल्पावर्थावेकीकृत्य प्रवर्तते इति । किं च चो मपीदं न कथं वन
 स्वार्थं पुष्याति । यावद्वि दृश्यं गृहीतमिति न जातः प्रत्ययः तावत्कथं
 दृश्यार्थिनस्तत्र प्रवृत्तिः । अगमिहापि यावद्रजतं गृहीतमिति न जातः प्रत्ययः
 तावत् कुतस्तेदार्थिनां प्रवृत्तिः । तस्मादस्ति रजतग्रहणं न तु तत्स्मरणप्रमो-
 यमात्रम् । ननु रजतस्मरणं विपरीतस्थित्यादिभिरप्यङ्गीकृतमित्युक्तम् । सत्यं
 रजतगतविशेषस्मरणमभ्युपगतम् । यथा हि पुरोऽवस्थिते धर्मिण्यूर्ध्वत्वादिसा-
 धारणधर्मग्रहणात्स्याणुपुरुषगतविशेषाग्रहणादुभयविशेषस्मृतेः सशयो भवति
 यथमिहापि तेजस्वितादिसामान्यधर्मग्रहणाद्विशेषाग्रहणाद्रजतगतविशेषस्मृ-
 तेरत्र तस्मिन्धर्मिणि रजतप्रत्ययो भवति विषययात्मकः । संशये ह्युभयविशे-
 यस्मरणं कारणम् इह त्वन्यतरविशेषस्मरणमिति विशेषः । अत एव चागृही-
 तरजतस्येदं ज्ञानं नोत्पद्यते सदृशाग्रहणे वा नियीयादाविति । न त्येतायता
 स्मरणमात्रमेवेदमितीर्यति विरम्य स्यात्तव्यम् । स्मरणजन्यस्य विषयप्रत्यय-

स्यापि सवेदनात् । अत एव तत्पृष्ठभाविपरामर्श्यादिना धरं सत्ययाच' । ते द्वि प्रतिभास न निरुद्धते । यत्तु विपर्ययाद्यगते, कारण विकल्पित तत्रोक्तमेव प्रामाणिके ।

कार्ये चेद्वयगम्येत कि कारणपरीक्षया ।

कार्ये चेन्नागम्येत कि कारणपरीक्षया ॥

कार्यारूढस्मिकतानुपपत्तेश्च कल्प्यता कारण तच्च क्लृप्तमेव दोषसहितमिन्द्रिय यथा सस्कारसहकारि प्रत्यभिज्ञायामिति ।

सुषुप्ते शालयो दुष्टा न यद्यपि यवाङ्कुरम् ।

शालिकार्ये त्वपूषादि जनयन्त्येव कल्पयम् ॥

तस्माद्देवकल्पिताद्विन्द्रियात्पुरोऽवस्थितधर्मिगतचिकोणत्वादिधि-
शेषाधमर्श्यायलशून्यात्सामान्यधर्मसहचरितपदार्थान्तरगतवियोगस्मरणोप-
ताद्वयति विपरीतप्रत्यय । सम्यग्ज्ञानापेक्षया च तद् दुष्टमुच्यते स्वकार्ये
तु विपर्ययज्ञाने तत्कारणमेव न दुष्टम् । तस्माद्भजतमित्यनुभव एव न
प्रमुपितस्मृति । अपि च नेद रजतमिति बाधकज्ञान पूर्वानुभवविषयीकृत-
रजतनिषेधमधिगमयदुत्पद्यते नेद रजतमिति यदहमद्राव तद्रजत न
भजतीति । प्रसक्तस्य धाय निषेध अननुभूत त्वप्रसक्तमपि प्रतिपिध्यमान
रजतमिदं कनकमपि किमिति न प्रतिपिध्यते । यत्तु व्याख्यात प्रागनवगतस्म
रणानुभवविषेकप्रतिपादक बाधकज्ञानमिति तद्व्याख्यानमात्रमेव तथा अननुभ-
वात् । न ह्येव बाधक उद्घाटयते यदविविक्त ताद्विविक्तमिति । अतो यत्कि
चिदेतत् । तस्मान्न रजतस्मरणे रजते वा कदा चिदनुभवो ऽभूदिति
स्मरणमभिधीयमानं नात्यन्तमलौकिकम् । स्वप्ने तु स्वधिरश्चेदादेरत्यन्ताननु-
भूतस्य स्मृतिरिति कथ्यमानमेव वपाकरम् । जन्मान्तरे निजमस्तकलषनम-
नुभूतमनेनेति चेद् इदमपि स्वभाषितमसारम् । यच्चन्मान्तरानुभूत स्पर्शते
तत्र च कुतश्च यथा नियमो यत्कदा चिदेव स्पर्शते न सर्वदा सर्वमिति ।
ननु भजता ऽप्यसत्स्थिति निरस्यता स्वप्नज्ञानेषु तादृशु कि चकत्वय यद्वक्तव्य
तत्रैव श्रोष्यसि असन्न प्रतिभातीत्युच्यते न त्वननुभूतमिति । नन्वननुभूत
सत्कथ जानीषे सतिचित् चेज् ज्ञान तदनुभूतमिति । मेवम् । मया तन्नानुभूतम्
अन्येनानुभविष्यते परानुभूत च सदिति शक्यते यत्तुम् । परानुभूते तु स्मर

एषघटमानमिति नाथयोरश्च वस्तुनि समानयोगत्वेप्रत्वम् । अपि च भवन्मते
स्वप्नस्मृतेः स्मृतित्वेनायहृद्ये केन रूपेण यहृद्यमिति चिन्त्यम् । हृया-
न्तरेण यहृद्ये विपरीतख्यातिः सर्वात्मना त्वयहृद्ये स्वप्नसुषुप्तयोरविशेष-
प्रसङ्गः । अनुभवप्रत्ययश्च स्वप्ने सवेद्यते न स्मरणानुल्लेखमात्रमिति
दुरभितिवेश श्व स्मृतिप्रमोपसमर्थन नामेति । द्विचन्द्रादिप्रत्ययेषु कथ-
मख्यातिः । ननूक्त सुपिरभिन्ना नयनवृत्तिरेकत्वेन गहीतु न शक्नोति
शशाङ्कमिति । भोः श्रोत्रिय तादृशी दृशो वृत्तिरेकत्वमिन्दोर्मा गहीद् द्वित्वा-
नुभवं तु भ्रान्त क्व प्रच्छादयामः । ननु चक्षुर्वृत्तौ तद् द्वित्व तद्गतत्वेन तु
यत्तस्यायहृद्य स यव भ्रमः । नैतदेवम् । नैववृत्तेः सर्वत्र परीक्षत्यात् ।

किमेकचन्द्रबोधे ऽपि धृत्येकत्वं प्रतीयते ।

इयं ह्यगृह्यमाणैश्च चक्षुर्वृत्ति प्रकाशिका ॥

यद्यमुच्यमाने चैकचन्द्रयहृद्ये ऽपि धृत्येकत्वायहृद्यदख्यातिरेव
भवेत् । यद्यपि तिक्तशर्करादिप्रत्ययेष्वख्यातिसमर्थनकदाशया पित्तवृत्तेस्ति-
क्तत्वस्य सवेद्यमानस्य तत्स्यत्वेनायहृद्यमुपवर्णितं तदपि कुशकाशाधल-
म्बनप्रायम् ।

मोहाल्पितगतत्वेन तिक्तता चेन्न गृह्यते ।

मा ग्राहि शर्कराया तु किंकृता तिक्ततामिति ॥

पित्त त्विन्द्रियस्य तिमिरवदगृह्यमाणमपि भ्रममुपजनयति शरीर-
स्यमिध ज्वर शिरोत्यादि रोगमित्यल प्रसङ्गेन ।

श्व सर्वत्र नाख्यातिर्निर्वहन्तीव लक्ष्यते ।

न चेतयापि परतः प्रामाण्यमपहन्यते ॥

रजते ऽनुभवः किं स्यादुत प्रमुपिता स्मृतिः ।

द्वैविध्यदर्शनादेव भवेत्तत्रापि सशयः ॥

सशयानश्च सवाद् नूनमन्वेपते जनः ।

तदपेक्षाकृत तस्मात्प्रामाण्यं परतो ध्रुवम् ॥

न चेप शून्यवादस्य प्रतीकारक्रियाक्रमः ।

अनर्थजा हि निर्देग्यपिषादेो भवति स्मृतिः ॥

दृष्टान्तीकृत्य तामेव नून्यवादे समुत्थितः ।
 भ्रमोपहृत्यमात्रेण प्रतिहन्तु न शक्यते ॥
 अद्यास्ति का चित्परतः प्रामाण्यस्य निषेधिका ।
 शून्यवादस्य या युक्तिः सेव वाच्या किमेतया ॥
 तस्मादायार्थमस्याः सश्रयण तद् निषिद्धमप्यातिः ।
 सखिद्विरोध एव प्रकटित इति धिक् प्रमादित्वम् ॥

तदुक्तम् ॥

कृतश्च शूलधिध्यसो न चानङ्गश्च सङ्गतः ।
 आत्मा च लाघव नीतस्तच्च कार्ये न साधितम् ॥

यत्पुनर्विपरीतप्यातो पक्षत्रयमाशङ्क्य दूषित तदपि न युक्तम् ।
 अस्तु तावदयमेव पक्षः रजतमालम्बन तदेव चास्या प्रतीतो परिस्फुरतीति ।
 नन्वत्र चोदितम् असत्प्यातिरेव सा भवेदिति नैतत्साधु । देशान्तरादौ
 रजतस्य विद्यमानत्वात् । असत्प्यातिपक्षे हि ।

तत्रैकान्तासतो ऽर्थस्य किं देशान्तरचिन्तया ।
 किं कुर्मस्तादृशस्यैव वस्तुन, प्यातिदर्शनात् ॥
 यस्तु देशान्तरे ऽप्यर्थो नास्ति कालान्तरे ऽपि वा ।
 न तस्य ग्रहणं दृष्टं गगनेन्दीपरादिवत् ॥

अयमेव च द्वयोरसन्त्वयोर्विशेषः यदेकस्य ग्रहणं दृष्टमितरस्य न
 दृष्टमिति । ननूक्त तत्रासतो ऽर्थस्य कथं ज्ञानजनकत्वमजनकस्य वा कथं
 प्रतिभास । उक्तमत्र सदृशपदार्थदर्शनेनोद्भूतस्मृत्युपस्थापितस्य रजतस्याच प्रति-
 भासनमिति । न चास्योपस्थान पशोरिव रज्ज्वा सम्यग् ठोकरुणम् अपि तु
 छुदये परिस्फुरतो ऽर्थस्य बहिरवभासनम् । न चेतावतेयमात्मप्यातिरसत्-
 प्यातिर्वेति वक्तव्यं विज्ञानाद्विच्छेदप्रतीतिः अत्यन्तासदर्थप्रतिभासाभावा-
 द्भेति । अत एव षिंहितस्वाकारा परिगृहीतथराकारा युक्तिकेराच प्रतिभातीति
 भवतु पक्षः । ननूक्त कृत्यासीतात्किमिदं वेशभाषापरिवर्तेन कथं च रजत-
 ज्ञाने शुक्तिका ऽप्यभाषितुमर्हति । अतमिदं नाटकं न तु वयमथापहासपा-

षम् । शुक्तिकेति वस्तुस्थितिरेषा कथ्यते पुरोऽर्वास्थितं धर्मिमाषं भास्वरकृ-
पादिसादृश्योपजनितरजतविशेषस्मरणमत्र प्रतिभातीति ब्रूमः । यदेतत्पुरः
किमपि घटते तद्रजतमित्यनुभवात् । वस्तुस्थित्या तु शुक्तिरेव सा चिकोष-
त्वादिविशेषग्रहणाभावाच्च निगूहितनिष्कारेत्युच्यते रजतविशेषस्मरणाच्च
परिगृहीतरजताकारेति । एतच्च विषयेन्द्रियादिदोषप्रभवेषु शुक्तिकारजतावभास-
भास्करकिरणजलावगमजलदगन्धर्वनगरनिर्वर्णनरञ्जुभुजगयहणरोहिषीरमण-
द्वयदर्शनशङ्खशर्करापीततिक्ततापसायकेशुकूर्चकालोक्षनादिविभ्रमेष्वभ्युपगम्यते
मनोदोषनिबन्धनेषु तु मिथ्याप्रत्ययेषु निरालम्बनेषु स्मृत्युल्लिखितनिराकारः
प्रकाशते इति । यस्तु तृतीयः पक्षः अन्यदालम्बनमन्यश्च प्रतिभातीति
कैश्चिदाश्रितः तथापि न सन्निरहितस्यालम्बनत्वमुच्यते येन भूप्रदेशस्यापि
तथात्वमाशङ्क्येत । नापि आलम्बनस्याजनकत्वं यच्चतुरादावपि प्रसज्येत । किं
त्यदमित्यङ्गुल्या निर्दिश्यमानं कर्मतया यन्ज्ञानस्य जनकं तदालम्बनमि-
त्युच्यमाने न कश्चिददोषः । ननु केशोशङ्खकचने किमालम्बनकारणम् । किं
चित्तु तिमिरं रोमराजिरिव नयनधात्रो मध्ये एवास्ते तेन द्विधा कृता
नयनशक्तिः द्वित्वेन चन्द्रमसं गृह्णाति । किं चित्तु तिमिरं तत्र विषयवद-
न्तराऽन्तरा तिष्ठति चक्षुषः तेन विरलप्रसूता नयनरश्मयः सूक्ष्माः सूर्यौशु-
भिरभिहन्यमानाः केशुकूर्चकाला भवन्तीति तदेवालम्बनम् । अनुदिते
ऽस्तमिते वा सधितरि केशोशङ्खप्रत्ययस्यानुत्पादात् ।

गन्धर्वनगरज्ञाने जलदाः पाण्डुरत्ययः ।

आलम्बनं गृह्णाट्टालप्राकाराकारधारिणः ॥

तस्माद्विपरीतख्यातो पक्षत्रयमपि निरयद्यम् । यः पुनरितरेतरसङ्करः
ख्यातीनामुद्राहारि तत्र त्प्रख्यात्यस्यख्याती अपयगोहिके घयमाप विज्ञा-
नाद्वैतमपारुपरिप्यन्तः पराकारिष्याम इति किं तच्चिन्तया । विपरीतख्यातो तु
तत्साङ्ग्ये परिहृतम् । यत्पुनर्यादि सर्वेषादिभिः स्मृतिप्रमोषो ऽभ्युपगत यद्य
प्राभाकरैस्तु यथः प्रीतिमिति तत्र घाद्यन्तराणि तावदाथा भवन्ति तथा भवन्तु
यद्यं तु स्मृत्युपाकृठरजतादाकारप्रतिभासमभिवदन्तो वाळं स्मृतिप्रमोषमभ्यु-
पगतघन्तः । किं तु न तावन्त्येव विश्राम्यति मतिः । अपि तु रजतादानुभवे
ऽपि सुवेद्यते इति न स्मृतिप्रमोषमात्रे यद्य विरन्तव्यम् । अतो विपरीत-

ख्यातिपत्र एव निरपेक्ष इति स्थितम् । यन्तु बाधप्रकारः प्राग्विकल्पितः
 तत्र सहानयस्यानसंस्कारोच्छेदादिपक्षा अनभ्युपगमेनेव निरस्ता इत्यस्याने
 कष्टशेष आयुष्मता ऽनुभूतः । विषयापहारस्तावदस्तु बाधः विषयस्य च
 न प्रतिभातत्त्वमपह्नियते किं तु प्रतिभानस्यासत्त्वं ख्याप्यते इत्यपहारार्थः ।
 असत्त्वमपि नेदानोमुपनतस्य ख्याप्यते येन दृष्टपूर्वदुष्कणभग्नकुम्भामावप्र-
 तिभाषयदबाधः स्यात् । न च तदानीमप्यभाषयद्वये यस्तुनो ह्यात्मकत्व-
 माशङ्कनीयं पूर्वायगताकारोपमर्दद्वारेण बाधकप्रत्ययोत्पादात् । यन्मया तदा
 रजसमिति गृहीतं तद्वज्रतं न भवति अन्यदेव तद्वस्त्विति । ननु स्वकाल-
 नियतत्वाच्च ज्ञानानां कथमुत्तरस्य ज्ञानस्य पूर्वज्ञानोत्पादकालावच्छिन्नतद्वि-
 षयाभावयद्वयसामर्थ्यम् । किं कुर्मः तथा प्रत्ययोत्पादात् । न भग्नघट-
 वदिदानीं तन्नास्तित्वा गृह्यते अपि तु तदेव तदसदिति प्रतीतिः । यथा च
 न वर्तमानैकनिष्ठा एव विषयप्रतीतयस्तथा सणभङ्गभङ्गे वद्व्यामः । अथ या
 फलापहारो भवतु बाधः प्रमाणफलत्वं च ज्ञानादिवृद्धीनां प्रत्यक्षलक्षणे
 धर्मेतमिति तदपहरणात्प्रमाणं बाधितं भवत्येव । किं कुर्वता बाधकेन प्रमा-
 णफलमपहृतमिति चेत् ।

गायता नृत्यता वा ऽपि जपता जुहुता ऽपि वा ।

तन्नेत्कार्ये कृतं तेन किमयान्तरकर्मणा ॥

तदभ्युपगमे वापि तत्किं विदधता कृतम् ।

तच्च किं कुर्वतेत्येधमयधिः को भविष्यति ॥

तदलममुनावान्तरप्रश्नेन सर्वत्र बाधकप्रत्ययोपजनने सति ज्ञानादि-
 रूपं पूर्वप्रमाणफले निवर्तते इति तेन तद्बाधितमुच्यते । समानासमानविष-
 यधिकल्पो ऽपि न पेशलः एकस्मिन्विषये विरुद्धाकारग्राहियोर्ज्ञानयोर्धोध्य-
 बाधकभावाभ्युपगमात् । विषादिप्रत्यये कथं न बाध इति चेत् पूर्वज्ञानोप-
 मर्दनेतरविज्ञानानुत्पादात् । अत एवैकधापि धर्मिणि बहूनां धर्मोणामितरे-
 तरानुपमर्देन वेद्यमानानामस्त्येव समावेशः । पूर्वोपमर्दनेतरविज्ञानाजन्-
 नाच्चेतदापि प्रत्युक्तं भवति । यदुक्तं पूर्वस्मिन् प्रत्यये प्राप्रप्रतिष्ठे सत्यागन्तु-
 ज्ञानमुत्तरं बाध्यतामिति । यतः पूर्वोपमर्दनेव तदुत्तरं ज्ञानमुदेति विषयस-
 ह्यायत्वात्प्रमाणान्तरानुगृह्यमाणत्वाच्च उत्तरमेव ज्ञानं बाधकमिति युक्तम् ।

तस्मादस्ति ज्ञानानां बाध्यबाधकभावः स चायं बाधव्यवहारो विपरीत-
 ख्यातिपक्षे एव सामर्थ्यमस्खलितं दधातीति स एव व्यापान् । अतः को
 ऽपि नाममीमांसकस्त्वाह । येयं शुक्तिकायां रजतप्रतीतिर्विपरीतख्यातिरिति
 तद्वादिनामभिमतं सा तथा न भवतीति सत्यरजतप्रतीतिवदचाप्यवभा-
 स्यरजतसद्वावात् । लौकिकालौकिकत्वे तु विशेषः । रजतज्ञानाद्यभास्यं हि
 रजतमुच्यते तच्च किं विद्वान्व्यवहारप्रवर्तकं किं चिन्नेति । तत्र व्यवहारप्रवर्तकं
 लौकिकमुच्यते ततो ऽन्यदलौकिकमिति । यच्च शुक्तिकायकलमिति भयन्तो
 घदन्ति तदलौकिकं रजतं रजतज्ञानाद्यभास्यत्वाद्भ्रजतं तद्व्यवहाराप्रवृत्तेर-
 लौकिकमिति । तदेतदपरामृष्टवदनेतिवृत्तस्याभिनवपदार्थसर्गप्रजापतेरभि-
 धानम् । बाध्यकप्रत्ययेन तत्र रजताभासस्य ख्यापनात् । नेदं रजतमिति
 हि रजतं प्रतिषेधत्येष प्रत्ययो न विद्यमानरजतस्यालौकिकत्वमवद्योतयते
 इति । अथ नेदं लौकिकमिति व्याख्यायमे हन्त वाक्यशेषः त्रियतां
 संयजचेरङ्गानोतिवत् । सो ऽयं श्रेष्ठियः स्वशास्त्रवर्तनीमिहापि न तां त्यज-
 ति न तु तस्या अयमयसरः । अगृह्यमाणे तु रजताख्ये ऽन्यधर्मिणि कथं
 तद्भ्रमेत्येन लौकिकत्वं गृह्यते । रजताभास्यद्वये त्येष न दोषः । भासतदभा-
 सयोः धर्मधर्मिभासाभासात् । स्मर्यमाणप्रतियोग्यवच्छिन्नो हि अभावो गृह्यते
 एव । तस्मादत्र नास्त्येष रजतं न पुनरलौकिकं तदस्ति । न च रजतज्ञाना-
 द्यभास्यत्यमात्रं रजतलक्षणमपि त्वबाधितरजतज्ञानगम्यत्वम् । अपि च
 लौकिकालौकिकप्रधिभागः प्रतिभासनिबन्धनो वा स्याद्व्यवहारसदसद्वावनिब-
 न्धनो वा । न तावत् प्रतिभासनिबन्धनः यथाप्रतीति भासात् क्व चिद्धि
 रजतं क्व चिद्धि तदभावः प्रतीयते न तु लौकिकत्वमलौकिकत्वं वा । अथ
 व्यवहारप्रवृत्त्यप्रवृत्तिभ्यां लौकिकालौकिकत्वे व्यपस्थाप्येते तदुक्तव्यं को ऽयं
 व्यवहारो नामेति । ज्ञानाभिधानस्वभावो हि व्यवहारः स तद्विषयो नास्ती-
 त्युक्तम् । तदर्थेक्रियानिर्वर्तनं व्यवहार इति चेत् तर्हि स्वप्ने परिभ्यमाणाया
 योपितः कूटकार्पाणस्य च लौकिकत्वं प्राप्नोति । उत्पद्य नष्टे घटे अर्थे-
 क्रियाया निवृत्तेरलौकिकत्वं स्यात् । अपि च यः शुक्तिकायां रजतव्यवहारं
 न करोति स रजताभासमेव युद्धं न रजतस्य सतस्तस्यालौकिकताम् ।
 यदि चेदमलौकिकं रजतं तत्किमर्थमिह तदर्थेक्रियायै प्रवर्तते । अलौकिकं

लोकिकस्येन गृहीत्येति चेत् चेयं तर्कस्यनी विपरीतव्यातिराघाता ।
तस्माद्विपरीतव्यातिद्वेषेण कृतमोदृश्या अपि लोकसिद्धेय प्रतीतिरनु-
गम्यताम् ॥

नया मोमांसका एते स्यभार्यामपि वेगमतः ।
नि.सारिणुमिच्छन्ति स्वतःप्रामाण्यतृष्णया ॥
न चेयमपि तस्मिद्भिर्द्विद्वेषेणैवदर्शनात् ।
सगये सति सशत्रुसापेक्षस्य तथैव तत् ॥
क्लेशेन तदमुना ऽपि स्यादंस्तेषां प्रसिद्धति न करिषत् ।
यद्भ्रष्टति चेय गत्या राजपथेनेव तद्भवत् ॥
नात्मव्यातिर्घोषतया ऽयंप्रतिभासा-
न्नासराव्यातिर्न ह्यसतां धीयपयत्यम् ।
उक्तो ऽप्यातो दूषणमार्गो विपरीत-
व्यातिस्तस्मादाययणीया मतिमद्भि ॥
स्थिते च तस्मिन्विपरीतजेदने
तदीयसाधर्म्यकृते ऽस्ति सगयः ।
तत्र च सशत्रुमुपप्रतीक्षणा
द्वर्जन्ति वेदाः परतः प्रमाणात् ॥
प्रत्यक्षादिप्रमाणाना तद्यथा ऽस्तु तथा ऽस्तु वा ।
शब्दस्य हि प्रमाणात् परतो मुक्तसगयम् ॥

दृष्टे हि विषये प्रामाण्यनिश्चयमन्तरेणैव लघुपरिश्रमेण कर्मसु
प्रवृत्तिरिति तदुपयोगिप्रत्यक्षादिप्रमाणप्रामाण्यनिश्चये ऽदुरुपपत्ते को ऽभि-
निवेशः । शब्दे पुनरदृष्टपुरुषार्थपथोपदेयिनि प्रामाण्यमनिश्चित्य महाप्रयत्न-
निर्वन्थानि ज्योतिष्टोमादीनि न प्रेषापूर्यकारिणो यज्वानः प्रयुञ्जीरन्
इत्यथस्य निश्चेतव्यं तत्र प्रामाण्यम् । तन्न परत उवेति द्रूमः । शब्दस्य
पृथुव्यप्रक्षाराधिगतसबन्धोपकृतस्य सतः प्रतीतिजनकत्व नाम रूपमवधृतम् ।
तत् नैसांगिकस्यत्सकसबन्धमहिम्ना वा पुरुषघटितसमयसबन्धबलेन
यति विचारयिष्यामः । प्रकाशकत्वमात्रं तु दीपादेरिव तस्य रूपम् । तथा हि
दीपः प्रकाशमानः शुचिमशुचि वा यथा सन्निरहितमर्थमवदोतयति तथा

शब्दो ऽपि पुरुषेण प्रयोच्यमानः श्रवणपथमुपगतः सत्यो ऽनृतो वा समन्विते ऽसमन्विते वा सफले निष्फले वा सिद्धे कार्ये वा ऽर्थे प्रमितिमुपजनयतीति तावदेवास्य रूपम् । अयं तु दीपाच्छब्दस्य विशेषो यदेव संबन्धव्युत्पत्तिमपेक्षमाणः प्रामाण्यमुत्पादयतीति दीपस्तु तन्निरपेक्ष इति । तस्याः शब्दजनितायाः प्रमितेर्यथायैतरत्वं पुरुषाधीनं सम्यग्दर्शनि शुचौ पुरुषे सति सत्यार्था सा भवति प्रतीतिरित्यस्या तु तद्विपरीतेति । तत्र यथा नैसर्गिकमर्थेस्पर्शरिक्तं शब्दस्य न रूपमिति समर्थितम् एवमस्य स्याभायिकं सत्यायैत्वमपि न रूपम् । एवमभ्युपगम्यमाने विप्रलम्भकथचसि विसंवाद्दर्शनं न भवेत् । तस्मात्पुरुषगुणदोषाधीनावेध शब्दे प्रत्यये संशयविसंशयो । न चेन्द्रियाढ्यादिव तत्र दुर्भेदा गुणाः रागादयो दोषाः करुणादयो गुणाः पुरुषाणामतिप्रसिद्धा एव । पुरुषगुणा एव शब्दस्य गुणाः न स्वशरीरसंस्थाः चक्षुरादेरिवेति । तत्र यदि पुरुषगुणानां प्रामाण्यकारणता नेप्यते दोषाणामपि विप्रवहेतुता मा भूत् । यत्तु दोषप्रशमनचरितार्था एव पुरुषगुणाः प्रामाण्यहेतवस्तु न भवन्तीत्यत्र यथशरणा एव शोचियाः । न च बाधानुत्पत्तिमात्रेण वैदिक्याः प्रतीतेः प्रामाण्यं भवितुमर्हति यत्प्रलाचीलघमभिरमयेद् विद्याधरपदकाम इत्यादाद्यपि प्रामाण्यप्रसङ्गात् । उक्तं च केन चित् ।

यथा हि स्यप्रदूषो ऽर्थः कश्चिद् द्वीपान्तरादिषु ।

असंशयद्विसंशयः श्रद्धातुं नैव शक्यते ॥

तथा चोदनया ऽप्ययै बोध्यमानमतीन्द्रियम् ।

असंशयद्विसंशयं न श्रद्धाति के चनेति ॥

तत्र स्यप्रदाने हेतुः निद्रादिदोषो ऽस्तीति दुष्टकारणघानादप्रामाण्यमिति चेत् लोलाचीलघयास्ये किं यत्प्रसि । प्रभयस्तम्य न चायते इति चेन्नतरामसौ घेदे ऽपि त्यन्मते चायते इति को विशेषः । महाजनादिपरिग्रहे ऽन्य नास्तीति चेद् अन्येषां तर्हं प्रामाण्यकारणं न युद्गुत्पादरुत्यादेयोत्सर्गिकं प्रामाण्यमिति युक्तम् ।

साक्षाद्दृष्टनरोन्त्यं दृष्टे यायन्न निश्चितम् ।

बाधानुत्पत्तिमात्रेण न तावत्प्रामाण्यता ॥

यदपि वेदे कारणदोषनिराकरणाय कथ्यते यद्वा यत्पुरभाषेन न स्युदो-
षा निराशया* इति तदपि न साम्प्रतम् । असति यत्करि प्रामाण्यहेतूनां गुण-
नामप्यभाषेन तत्प्रामाण्यस्याप्यभाषात् । न च वेदे यत्पुरभाषः सुवचः ।
तथा ह्येतदेव तापद्विधारयामः किं वेदे यत्का विद्यते न वेति । ननु च वेदे
प्रमाणान्तरसम्पर्ययैरहितविधिचिक्रमफलगतसाध्यसाधनभावोपदेशिनि कथं तद-
र्थसाक्षाद्दर्शां पुरुष उपदेष्टा भवेत् । उच्यते ।

वेदस्य पुरुषः कर्ता न हि यादृशतादृशः ।

किं तु चैलोक्तनिर्माणनिपुणः परमेश्वरः ॥

स देवः परमो ज्ञाता नित्यानन्दः कृपान्वितः ।

क्रियकर्मविपाकादिपरामर्शविर्गर्जितः ॥

अथाह किं नूचे चैलोक्तनिर्माणनिपुण इति अहो तत्र सरलमति-
त्यम् । न हि तद्याविधपुरुषसद्भावे किं चन प्रमाणमस्ति ।

तथा हीश्वरसद्भावो न प्रत्यक्षप्रमाणकः ।

न ह्यसायस्यविज्ञाने रूपादिरिष भासते ॥

न च मानसविज्ञानसर्वेद्यो ऽयं मुख्यादियत् ।

योगिनामप्रसिद्धत्याज्ञ तत्प्रत्यक्षगोचरः ॥

प्रत्यक्षप्रतिषेधेन तत्पूर्वकमपाकृतम् ।

अनुमानमविज्ञाने तस्मिन् व्याप्यनुपपन्नात् ॥

न च सामान्यतोदृष्टं लिङ्गमस्यास्ति किं चन ।

क्षित्यादीनां तु कार्यत्वमसिद्धं मुधियः प्रति ॥

शेनादिसन्निवेशो ऽपि नैव कर्षणुमापरुः ।

कर्तृपूर्वककुम्भादिसन्निवेशयथिलक्षणः ॥

दृष्टः कर्षणभाषी सन्निवेशो हि यादृशः ॥

तादृङ् नगादौ नास्तीति कार्यत्ययदसिद्धता ।

सिद्धत्वेपि न सिद्धत्वमनेकान्त्यानुष्णादिभिः ॥

अकृष्टजातेः कर्तारमन्तरेणाप्रजन्मभिः ।

तेषामुत्पत्तिसमये प्रत्यक्षत्वं न लक्ष्यते ॥

कर्तुर्दृश्यत्वमप्येवमभावो ऽनुपलब्धितः ।
 न च चित्तिजलप्राग्दृष्टहेत्वतिरेकिणः ॥
 कस्यापि कल्पनं तेषु युज्यते ऽतिप्रसङ्गतः ॥
 तेन कर्तुरभावे ऽपि सन्निवेशादिदर्शनात् ।
 अनेकान्तिकता हेतोर्विप्रत्वे पुरुषत्ववत् ।
 किं च व्याप्प्रनुसारेण कल्प्यमानः प्रसिद्धति ॥
 कुलालतुल्यः कर्तति स्याद्विशेषसिद्धता ।
 व्यापारवानसर्वज्ञः शरीरो ऋणसंकुलः ॥
 घटस्य यादृशः कर्ता तादृशेव भवेद्गुणः ।
 विशेषसाध्यतायां वा साध्यहीनं निदर्शनम् ॥
 कर्तृषामान्यसिद्धौ तु विशेषावगतिः कुतः ।

अपि च । सशरीरो वा जगन्ति रचयेदीश्वरः शरीररहितो वा तदीयं
 शरीरं कार्ये नित्यं वा भवेत् सर्वथा ऽनुपपत्तिः ।

अशरीरस्य कर्तृत्वं दृश्यते न हि कस्य चित् ।

देहो ऽप्युत्पत्तिमानस्य देहत्वाच्चेददेहवत् ॥

कार्यमपीश्वरशरीरं तत्कर्तृकं वा स्यादौश्वरान्तरकर्तृकं वा । तत्र

स्वयं निजशरीरस्य निर्माणमिति साहसम् ।

कर्त्तृन्तरकृते तस्मिन्नीश्वरानन्त्यमापतेत् ॥

भवतु को दौष इति चेत् प्रमाणाभाव एव दौषः । एकस्यापि ताव-
 दीश्वरस्य साधने पर्याकुलतां गताः किं पुनरनन्तानाम् । किं च व्यापारेण
 वा कुलालादिरिव कार्याणि सृजेदीश्वरः इच्छामात्रेण वा द्वयमपि दुर्घटम् ।

व्यापारेण जगत्सृष्टिः कुतो युगशतैरपि ।

तदिच्छां चानुवर्तन्ते न जडाः परमाणवः ॥

अपि च । किं किमपि प्रयोजनमनुसंधाय जगत्सर्गे प्रवर्तते प्रजापति-
 र्यमेव वा । निष्प्रयोजनायां प्रयत्नावप्रोत्सापूर्वकारित्वाद्गुणमत्तुल्यो ऽसौ
 भवेत् । पूर्वो ऽपि नास्ति पक्षः ।

श्रवाणसर्वानन्दस्य रागादिरहितात्मनः ।

जगदारभमाणस्य न विदुः किं प्रयोजनम् ॥

अनुकम्पया प्रवर्तते इति चेद् मैवम् ।

सर्गात् पूर्वं हि निःशेषकेशसस्पर्शवर्जिताः ।

नास्य मुक्ता इवात्मानो भवन्ति कर्षणाऽऽस्पष्टम् ॥

परमकारुणिकानामपि दुःसहदुःखदहनदन्दह्यमानमनसो जन्तूनय-
लोकयतामुदेति दया न पुनरपघर्गदशाघदेपा दुःखगून्यानिति ।

कर्षणाऽमृतससिक्तहृदयो वा जगत्सृजन् ।

कथं सृजति दुर्वारदुःखप्राग्भारदाख्यम् ॥

अथ केवलं सुखोपभोगप्रायं जगत्सृष्टुमेव न जानाति सृष्टुमपि वा न
चिरमवतिष्ठते इत्युच्यते तदप्यवाह । निरतिशयस्यातन्व्यसीमनि वर्तमानस्य
स्येच्छानुवर्तिसकलपदार्थसार्थस्थितेः परमेश्वरस्य किमसाध्यं नाम भवेत् ।
नानाऽऽत्मगतशुभाशुभकर्मकलापापेभ्यः सृष्टा प्रजापतिरिति चेत् कर्माप्येय
हि तर्हि सृजन्तु जगन्ति किं प्रजापतिना । अथाचेतनानां चेतनानधिष्ठितानां
सृष्ट्वमघटमानमिति तेषामधिष्ठाता चेतनः कल्प्यते इति चेन्न । तदाश्र-
याणामात्मनामेव चेतनत्वात् तेषाधिष्ठितारो भविष्यन्ति किमधिष्ठाचन्त-
रेयेश्वरेण । तस्यापि तादृशा परकीयकर्मान्तरापेक्षासङ्कोचितमन्यातन्व्येषु किमे-
श्वरेण कार्यम् । राज्यामिन्न मन्त्रिपरवशमेश्वरे क्लोपमुज्यते तादृग् यथापर-
निरपेक्षं सूच्ये न रक्षते ऽभिमतम् । अन्येनाप्युक्तम् ।

किमीश्वरतयेश्वरो यदि न वर्तते स्येच्छया

न हि प्रभवता क्रियाविधिषु हेतुरन्वियते इति ॥

अथ क्रीडायां जगत्सर्गे भगवतः प्रवृत्तिरोदृगा च शुभाशुभरूपेण
जगता सृष्टेन क्रीडति परमेश्वर इत्युच्यते तर्हि क्रीडासाध्यमुखरहितत्वेन
सृष्टेः पूर्वमथाप्रसक्तानन्दत्य नाम तस्य रूपमयहीयते ।

न च क्रीडापि निःशेषजनतासङ्कारिणी ।

आयासजहुला चैव कर्तुं युक्ता महात्मनः ॥

तस्मान्न जगता नाय ईश्वरः सृष्टा सहता ऽपि भवति ।

न ह्यस्य द्वियमाणेषु पूर्यन्ते क्षन्तुकर्मसु ।
 सकृत् समस्तचैलोक्यनिर्मूलनमनोरयाः ॥
 कर्मोपरमपक्षे तु पुनः सृष्टिर्न युज्यते ।
 न कर्मनिरपेक्षो हि सर्गत्रैचिच्यसंभवः ॥

अथ ब्राह्मेण मानेन संवत्सरयतनिष्ठामधितिष्ठति परमेष्ठिनि महे-
 श्वरस्य संविहीर्या जायते तथा तिरोहितस्वफलारम्भयत्तीनि कर्माणि संभ-
 धन्तीति संपद्यते सकलभुवनप्रलयः पुनश्च तावत्येव रात्रिप्राये काले ध्यतीति
 सिद्ध्वा भवति भगवतः तथा ऽभिव्यक्तशक्तीनि कर्माणि कार्यमारास्यन्ते
 इति तदप्ययुक्तम् ।

उद्भवाभिभवौ तेषां स्यातां चेद्रीश्वरेच्छया ।
 तर्हि सैषास्तु जगतां समसंहारकारणम् ॥

किं कर्मभिः । एषमस्त्विति चेद् न । शैश्वरेच्छाशयित्वपक्षे हि त्रयो दुर-
 तिऋता दोषाः । तस्यैव तावन्महात्मनो निष्कृष्टत्वम् अकारणमेव दाह्य-
 संगकारिणः । तथा वैदिकीनां विधिनिषेधचोदनानामानर्थक्यम् शैश्वरेच्छात्
 एव शुभाशुभफलोपभागसंभवात् । अनिमोक्षप्रसङ्गश्च मुक्ता अपि प्रलयसमये
 इव जीवाः पुनरीश्वरेच्छया संसरेयुः । तस्मान्नेश्वराधीना जगतां सर्गः
 संहारो वा ।

इत्यनन्तरगीतेन नयेनेश्वरसाधने ।
 नानुमानस्य सामर्थ्यमुपमाने तु का कथा ॥
 आगमस्यापि नित्यस्य तत्परत्वमसांप्रतम् ।
 तत्प्रणीते तु विप्रम्भः कथं भवतु मादृशाम् ॥
 किं चागमस्य प्रामाण्यं तत्प्रणीतत्वहेतुकम् ।
 तत्प्रामाण्याच्च तत्सिद्धिरित्यन्योन्याशयं भवेत् ॥
 अन्यथाऽनुपपत्त्या तु न शक्यो लब्धुमीश्वरः ।
 न हि तद्भ्रूयते कार्यं तं विना यन्न सिद्ध्यति ॥

तस्मात्सर्वसिद्धियप्रमाणा नपगम्यमानस्यहूपत्वादभाय यथेश्वर-
 स्मेति सिद्धम् ।

न च प्रसिद्धिमात्रेण युक्तमेतस्य कल्पनम् ।

निर्मुक्त्यातया चेत्तं प्रसिद्धिर्यथैव च ।

अत एव निरीक्ष्य दुर्घटं अगतौ जन्मपिनागदध्यम् ।

न कदा चिदनीदृश अगत्यचित्तं नीतिरहस्यधेदिभिः ॥

अथ पदार्थः । यथापदिदमगादि नगादिनिर्माणादिपुष्पपुष्पपरिच्छेद-
द्वय प्रत्यक्षं न भवतीति तद्वयमेव । प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानमपि तैनेव पद्या
प्रतिष्ठितमिति तदव्याप्त्याम् । सामान्यतोदृष्टं तु लिङ्गमीरयत्सनायामिदं प्रमहे
पृथिव्यादि कार्ये धर्मं तदुत्पत्तिप्रकारप्रयोजनाद्यभिद्यत्तुपूर्वकमिति साध्यो
धर्मः कार्यत्वाद् घटादिपत् । ननु कार्यत्वमसिद्धमित्युक्तम् । क एवमाशुष्टे
पार्योक्तः शत्रयो मीमांसको वा । कार्योक्तस्त्यागद्वेदरचनाया रचनान्तरविलस-
नाया अपि कार्यत्वमभ्युपगच्छति यः स कच पृथ्व्यादिरचनायाः कार्यत्वम-
पनुधीत । मीमांसको ऽपि न कार्यत्वमपत्तोत्तुमर्हति यत् यद्यमाह येषामप्यनप-
गतोत्पत्तीनां रूपमुपनभ्यते तन्नुप्यतिपत्तवन्निते । इयं पटस्तष्टातिपङ्गुधि-
मोचनात्तन्नुपिनागद्व्या नद्व्यमीति कल्प्यते इति यद्यमवयवसयोगनिर्धत्थ-
मानवपुपः चित्तिधरादेरपि नाशस्यत्ययः संभवत्येव । दृश्यते च क्व चिद्वि-
नाशप्रतीतिः प्रायुषेद्यजलधरधाराधारनितुंठितस्य पर्यतेकदेये पर्यतस्य
प्यवयवः पतित इति । यस्तुगतयोश्च कार्यत्वपिनाशित्ययोः समव्याप्तिप्रकता
पार्थिककृता ऽप्युक्तेः* ।

तेन यथाप्युभो धर्मो ध्याप्यव्यापकसम्मतौ ।

तथापि व्याप्यतेय स्यादङ्गं न ध्यापितरिति ॥

पदार्थः । तस्माद्विनाशित्येनापि कार्यत्वानुमानात्तन्मते ऽपि न कार्यत्व-
मसिद्धम् । शत्रयो ऽपि कार्यत्वस्य कथमसिद्धतामभिदधीत येन नित्यो नाम
पदार्थः प्रणयकेलिष्यति न विपद्यते । तस्मात्सर्वथादिभिरप्रयोद्यं पृथिव्यादेः
कार्यत्वम् । अथ वा सन्निवेशविशिष्टत्वमेव हेतुमभिदध्महे यस्मिन् प्रत्यक्षत
उपलभ्यमाने सर्वापलापलम्पटा अपि न के चन विप्रतिपत्तुमुत्सहन्ते ।
तस्मान्नासिद्धे हेतुः । ननु कर्त्रेणभाषितया यथाविधस्य सन्निवेशस्य शरा-
पादिषु दर्शनं तादृशमेव सन्निवेशमुपलभ्य क्व चिदनुपलभ्यमानकर्तृके कल-

* इति कर्तृकार्यं अनुमानस्ये इति १ ।

शादौ कर्त्तव्यमिति युक्तम् । अयं त्वन्य एव कलशादिसन्निवेशात्पर्वतादि-
सन्निवेशः । नात्र सन्निवेशसामान्य किं चिदुपलभन्ते लौकिकाः । सन्निवेशश-
ब्दमेव साधारणं प्रयुञ्जते । न च वस्तुनोरत्यन्तभेदे सति शब्दसाधारणता-
मात्रेण तदनुमानमुपपद्यते । न हि पाण्डुतामात्रसाधारणत्वेन धूमादिवन्मुकु-
लजोराशेरपि कृशानुरनुमातुं शक्यते इति तदुक्तम् ।

सिद्ध यादृगधिष्ठातृ भावाभावानुवृत्तिमत् ।

सन्निवेशादि ततस्माद्युक्त यदनुमीयते ॥

वस्तुभेदप्रसिद्धस्य शब्दसाम्यादभेदिनः ।

न युक्ता ऽनुमितिः पाण्डुद्रव्यादिव हुताग्ने ॥ इति ।

दध्यते । यादृगिति न बुद्ध्यामहे धूमो हि महानसे कुम्भदाषी-
फूत्कारमाहृतसधुल्यमाणमन्द्रज्वलनजन्मा कृशप्रायप्रकृतिरुपलब्धः ॥ यदि
पर्वते प्रबलसमीरणोल्लसितहुतघहप्रुप्यमाणमहामहीरुहस्कन्धेन्धनप्रभवो बहु-
लबहुलः खमशुलमखिलमाक्रामन्नपलभ्यते तत्किमिदानीमनलप्रमिति
मा कार्षीत् । अथ विशेषरहित धूममात्रमग्निमात्रेण व्याप्रमधगतमिति
ततस्तदनुमानम् इहापि सन्निवेशमात्र कर्तृमात्रेण व्याप्रमिति ततो ऽपि
तदनुमीयताम् । ननु सन्निवेशशब्दसाधारण्यमात्रमत्र न वस्तुसामान्यं किं
चिदस्ति । भिन्नो धूमे ऽपि भवदृशने किं वस्तुसामान्यमस्ति । मा भूद्वस्तु-
सामान्यमाकाशकालादिव्यावृत्तिरूप तु सव्यवहारकारणमस्त्येव । हन्त तर्हि
प्रकृते ऽपि असन्निवेशव्यावृत्तिरूप भवतु सामान्यमाकाशकालादिबिलक्षणरूप-
त्वात् पृथिव्यादेः । ननु तत्र धूमो धूम इत्यनुवृत्तविकल्पबलेन कल्पितमपोह
स्वभाव सामान्यमभ्युपगतम् । इहापि सन्निवेशविकल्पानुवृत्तेः त्वत्कल्पितम-
पोहरूपमेव सामान्यमिष्यताम् । अपि च सकर्तृकत्वाभिमतेष्वपि सस्या-
नेषु न सर्वोत्पन्ना तुल्यत्व प्रतीयते । न हि घटसस्यान पटसस्यान
घतु, शालसस्यान च सुसदृशमिति । सस्यानसामान्य तु पर्वतादावपि विद्यते
एवेति सर्वथा यादृगित्यवाचको ग्रन्थः । यदापि व्यभिचरोद्भावनमकृष्टजातेः
स्यावरादिभिरकारि तदपि न चारु । तेषां पचीकृतत्वात् पक्षेण च व्यभि-
चारचोदनाया सर्वांनुमानोच्छेदप्रसङ्गः । ननु च पृथिव्यादेरुत्पत्तिकालस्य
परोक्षत्वात्कर्त्ता न दृश्यते इति तदनुपलब्ध्या तदसत्त्वनिश्चयानुपपत्तेः

कामं संशयो ऽस्तु । घनस्पतिप्रभृतीनां तु प्रसवकालमद्यत्वे न घयमेव
 यस्यामः । न च यद्वतो ऽप्यन्येषामाणाः कर्तारमेषामुपलभामहे । तस्मादसौ
 दृश्यानुपलब्धेर्नास्त्येवेत्यपगच्छामः । अपि च येन येन घयं व्यभिचारमुद्गाव-
 यिव्यामः तं तं चेत्यस्वीकुरिष्यति भवान्सुतरामनुमानच्छेदः स्वव्यभिचारा-
 यामप्येवमनुमानत्वानपायात् । उच्यते । स्यावराणामुत्पत्तिप्रत्यक्षत्वे ऽपि-
 कर्तुरदृश्यत्वमेवाशरीरत्वनिश्चयात् । अशरीरस्य तर्हि तदुत्पत्तापघ्याप्रिय-
 माणत्वात्कर्तृत्वमपि कथमिति चेद् एतदयतो निर्णयते । अदृश्यस्य
 च कर्तुरनुपलब्धितो नास्ति त्वनिश्चयानुपपत्तेः नाङ्गुष्ठात्घनस्पतीनाम-
 कर्तृत्वमिति विषयता । यन्नूक्तं परिदृश्यमानत्विसलिलादिकारणकार्य-
 त्वात्स्यावराणां किमदृश्यमानकर्तृकल्पनयेति चेत् तदपेयलम् । परलोफ-
 षादिभिरदृश्यमानानां कर्मणामपि कारणत्वाभ्युपगमात् । घाह्येस्पत्यानां
 तु तत्त्वमयनमेव समाधिः । अथ जगद्वैचित्र्यं कर्मव्यतिरेकेण न घटते
 इति कर्मणामदृश्यमानानामपि कारणत्वं कल्प्यते तत्र यद्येवमचेतनेभ्यः
 कारकेभ्यश्चेतनानधिष्ठितेभ्यः कार्मोत्पादानुपपत्तेः कर्ता ऽपि चेतनस्तेषा-
 मधिष्ठाता कल्प्यताम् । तस्मात्स्यावराणामकर्तृकत्वाभावात्त विषयता इति
 न तैर्व्यभिचारः । यदप्युक्तम् । येन येन व्यभिचार उद्गाव्यते स चेत्यस्वी-
 र्भाधमिष्यते क इदानीमनुमानस्य नियम इत्येतद्रपि न साधु । यदि हि
 भवान्निश्चिते विषये पृथिमुपदर्शयेत्कस्तं पक्षेन्तर्भाषयेत् । न हि विप्रत्ये
 पुंस्त्वस्य नित्यतायां वा प्रमेयत्वस्य व्यभिचारे चोद्यमाने वेधसा ऽपि विषयः
 पक्षीकृते शक्यः । वादीच्छया वस्तुव्यवस्थाया अभावात् । इह तु स्यावरादौ
 कर्तृभायनिश्चयो नास्तीत्युक्तम् । ननु स्यावरेषु पक्षीकृतेष्वपि व्यभिचारो
 न निवर्तते एव न हि सपक्षविषयव्यतिरेकेण तात्त्विकः पक्षो नाम कश्चि-
 दस्ति वस्तुनो द्वेष्टयानुपपत्तेः । वस्तुस्थित्या सकर्तृकाश्वेद्वनस्पतिप्रभृतयः
 सपक्षा एव । ते न चेत्तर्हि विषयता एव न राशयन्तरं समस्तीति । उच्यते ।
 पक्षामावे सपक्षविषयवाचोयुक्तिरेव तावत्किमपेक्षा पक्षानुकूला हि सपक्ष
 उच्यते तत्प्रतिकूलश्च विषय इति । यद्येवं वक्तव्यं तर्हि को ऽयं पक्षो नामेति ।

साध्यधर्मान्वितत्वेन द्वाभ्यामप्यवधारितः ।

सपक्षस्तदभावेन निश्चितस्य विषयता ॥

विमतो यत्र तु तयोस्त पक्षं सप्रवक्ष्यहे ।
 वस्तुनो ज्ञात्मकत्व तु नानुमन्यामहे वयम् ॥
 यादिवृद्धनुसारेण स्थितिः पक्षस्य यदापि ।
 तथा ऽपि व्यवहारो ऽस्ति वस्तुनस्तन्निबन्धन, ॥

सदिग्धे हि न्याय, प्रवर्तते नानुपलब्धे न निर्णीते इत्युक्तमेतत् ।
 सदिह्यमान एव चार्थः एव उच्यते किं चित्काल तस्य पक्षत्व यावन्निरर्थेया
 नोत्पन्नः । तदुत्पादे तु नून सपक्षविपक्षयोरन्यतरणानुप्रवेक्ष्यत्यसौ । अतश्च
 पक्षावस्थाया तेन व्यभिचारोद्भावनमसमीचीनम् । ननु निश्चितविपक्षवृत्तिरिव
 सदिग्धविपक्षवृत्तिरपि न हेतुरेव तदेव बीरुदादिषु सदिग्धे ऽपि कर्त्तरि सन्नि-
 वेद्यस्य दर्शनाद् अहेतुत्वात् । नैतत्सारम् । सदसत्पावकतया पर्वते सदि-
 ग्धे विपक्षे वर्तमानस्य धूमस्याहेतुत्वात्प्रसङ्गात् । सर्वेष्व च साध्याशसश-
 याद्विपक्षा एव जाता इति पक्षवृत्तयो हेतव इदानी विपक्षगामिने भवेपुरि-
 त्यनुमानोच्छेदः । अथ पक्षीकृते ऽपि धर्मिणि सदसत्साध्यधर्मतया
 सदिग्धे वर्तमाने धूमादिरन्यत्र व्याप्तिनिश्चयाद्गमक इष्यते तर्हि सदसत्क-
 र्तृकतया सदिग्धे ऽपि वसुधारावनस्पत्यादौ वर्तमान कार्यत्वमन्यत्र व्याप्तिनि-
 श्चयाद्गमकमिष्यताम् । विशेषो वा वक्तव्य । अन्ये मन्यन्ते किमनूपजात-
 स्थावरादिव्यभिचारस्थानान्वेषणेन पृथिव्यादिभिरेवात्र व्यभिचारः । अस्य
 व्याप्तिग्रहणस्य प्रतीघातात् । व्याप्तिर्हि गृह्यमाणा सकलसपक्षविपक्षज्ञोडीकारेण
 गृह्यते । इत्थ च तस्या गृह्यमाणायामेव यदात् सन्निवेशविशिष्ट तत्तद्बुद्धिमत्क-
 र्तृकमित्यस्मिन्नेवावसरे सन्निवेशवन्तो ऽपि कर्त्तृगून्यतया शैलादयश्चेतसि
 स्फुरन्ति । यथा कृतकत्वेन बहूरेनुपजाताऽनुमाने यदात्कृतक तत्तदनुप्या-
 मिति व्याप्तिपरिच्छेदवेलायामेव बहिःस्पृष्टो ऽकृतक इति ह्रूटयपयप्रयतरति ।
 तत्र ह्यतिव्याप्ती गृह्यमाणाया ततो हेतोः पक्षकादिव पुत्रजननमद्यतमानमेव
 साध्यानुमानमिति । तदेतदनुपपन्नम् । विशेषेणलेखरहितसामान्यमात्रप्रतिष्ठि
 तस्य व्याप्तिपरिच्छेदस्यानुमानलक्षणे निर्णयत्वात् । अन्यनुपजाताऽनुमाने हि
 न व्याप्तिग्रहणप्रतीघातादप्रामाण्यमपि तु प्रत्यक्षविरोधादित्युक्तमेतत् । अपि
 चाय पृथिव्यादौ कर्त्तृनुमाननिरासप्रकारः शब्दाद्युपलब्धयः करणपूर्विका
 क्रियात्वात् द्विदिक्रियावदित्यत्र श्रोत्रादिकरणानुमाने ऽपि समानः । प्रतिबन्धा-

यधारणवेलायामेव करणशून्यानां शब्दाद्युपलब्धिः क्रियाणामवधारणात्ताभिरेव
 व्यभिचारात्पक्षेण च पृथिव्यादिना व्यभिचारचोदनमत्यन्तमलौकिकम् । ननु
 यस्तुस्थित्या पर्वतादयो ऽपि विपक्षा एव त्यया तु तेषां पक्ष इति नाम
 कृतं न च त्वदिच्छया यस्तुस्थितिर्विपरिवर्तते । नन्वेवं शब्दाद्युपलब्धयो
 ऽपि यस्तुस्थित्या विपक्षा एव तासामपि पक्ष इति नामकरणमेव स्यात् । न
 तासां करणभावनिरवयानुत्पादात्त विपक्षत्यम् । पर्वतादावपि कर्तृभावनिरव-
 यानुत्पादात्त विपक्षत्यम् । तेषु कर्ता नोपलभ्यते इति चेत् शब्दाद्युपलब्धि-
 कारणमपि नोपलभ्यते एव । कारणमदृश्यमानत्वादेव नोपलभ्यते न नास्ति-
 त्यादिति चेत् कर्ता ऽप्यदृश्यत्वादेव नोपलभ्यते न नास्तित्यात् । अनुमा-
 नात्करणमुपलभ्यते तद्व्यतिरेकेण क्रियाऽनुपपत्तेरिति चेत् कर्ता ऽप्यनुमानाद्-
 पक्षीयते कर्तारमन्तरेण कार्यानुपपत्तेः ।

तेनानुमानगम्यत्वात् कर्तुर्नास्तितापहः ।

तदभावाद्विपक्षत्व चित्वादेरपि दुर्भणम् ॥

लिङ्गात्पूर्वं तु षडेहो दहने ऽपि न धार्यते ।

तथा सति प्रपद्येत धूमो ऽप्यननुमानताम् ॥

अथास्य लिङ्गाभासत्वं चित्वाद्दो कर्तृदर्शनात् ।

धूमे ऽपि लिङ्गाभासत्वं तत्र देशे ऽभ्यदर्शनात् ॥

ननु त देशमासाद्य गृह्यते धूमलाञ्छनः ।

अनयेय धिया साधो चरस्व शरदा यतम् ॥

यत्परवाद्दृश्येन तेन क्रि लिङ्गस्य प्रमाणात् ।

अनर्थित्वाददृष्टे वा कृतानो क्रि करिष्यसि ॥

तस्मात्सर्वथा नायमनैकान्तिको हेतुः । यदपि विशेषविरुद्धत्वमस्य
 प्रतिपादितं तदप्यसमीक्षितमिधानम् । विशेषविरुद्धस्य हेत्वाभासस्या-
 भावात् । अभ्युपगमे वा सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । शोचाद्यनुमाने ऽपि
 यथोदाहृते शक्यमेवमभिधानम् । यादृगेव लघनक्रियाया दाषादि करण
 काठिन्यादिधर्मकमवगतं तादृगेव शोचादि स्यात्तद्विलक्षणकरणसाध्यताया तु
 साध्यविकलो दृष्टान्तः । अदनादिक्रियाणामतीन्द्रियकरणकार्यत्वादर्शना-
 दिति । अथ क्रियासाध करणमात्रेण व्याप्रमवगतमिति तावन्मात्रमनुमापयति

तद्विहापि सन्निवेशमात्रमधिष्ठातृमात्रेण व्याप्रमुपलब्धमिति तावन्मात्रमेवानु-
 मापयतु विशेषाणां तु न तल्लिङ्गमस्ति यत्र बाधकम् । अनित्य. शब्दः
 कृतकत्वादित्ययमपि श्रावणत्वादि शब्दस्य विशेषजातं बाधतयव । धूमो ऽपि
 पर्वताग्निविशेषान् कौशिकन्महानसाप्रावदृष्टानपहन्त्येव । तस्माद्यथानिर्दिष्टसा-
 ध्यविपर्ययसाधनमेव विरुद्धो हेतुर्न हि विशेषविपर्ययावहः । प्रकृतहेतुस्व
 साध्यविपर्ययसाधकत्पूर्वकत्वस्य न साधकः अश्वो ऽय विपाणित्वादिति-
 धत् । तस्मान्न विरुद्धः । नापि कालात्ययापदिष्टः प्रत्यक्षागमयोर्बाधकयोर्-
 दर्शनात् । प्रत्युत्तागममनुगाहकमिहोदाहरिव्याम । नापि सत्प्रतिपक्षो ऽयं हेतुः
 सशयबीजस्य विशेषायदृष्टादेरिह हेतुत्वेनानुपादानात् । नाप्ययमप्रयोजको
 हेतुः यथा परमाणुनामनित्यत्वे साध्ये मूर्तत्वमभिधास्यते न हि मूर्तत्वप्र-
 युक्तमनित्यत्वमिह तु कार्यत्वप्रयुक्तमेव सकर्तृकत्व तत्र तत्रोपलब्धमित्यात्
 यथानुमानविरोधस्येष्टविघातकृतश्च न कश्चिद्विहायसरः । प्रयोजके हेतौ
 प्रयुक्ते तथाविधपासुप्रक्षेपप्रयोगानवकाशात् । तस्मात्परोदोरिताशेषदोषविक-
 लकार्यानुमानमहिम्ना नूनमीश्वरः कल्पनीयः सकललोकसाक्षिकमनुमान-
 प्रामाण्यमपीक्षणीयम् । अनुमानप्रामाण्यरक्षणे च कृत एव परिकरबन्ध.
 प्रागिति सिद्ध एवेश्वरः । अन्यदपि तदनुमानमन्येसक्तम् । महाभूतादिव्यक्त
 चेतनाधिष्ठित सत्सुखदुःखे जनयति रूपादिमन्वातूर्पोदिवत् । तथा पृथिव्या-
 दीनि भूतानि चेतनाधिष्ठितानि सन्ति धारणादिक्रिया कुर्वन्ति युग्यादियदिति ।
 अत्रापि देवाः पूर्वैवदेव परिहर्तव्याः । यत्पुनरत्रादि कर्तृत्वमन्यसिद्धौ वा
 विशेषाद्यगति' कुत इति तत्र के चिदागमाद्विशेषप्रतिपत्तिमाहुः । विश्वत-
 श्चक्षुस्त विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुस्त विश्वतम्यात् मति सबाहुभ्या धमति
 सपतचेर्दावाभूमौ जनयन् देव एक* इति । तथा अपाणिपादो जघनो यहीता
 पश्यत्यचक्षु' स शृणोत्यकर्णैः । स वेति सवे न हि तस्य वेत्ता तमाहुरय्य
 पुष्टप महान्तमिति †श्रुते पठ्यते । ततः सर्वस्य कर्ता सर्वेच ईश्वरो ज्ञाप्यते ।
 न च कार्ये श्वायं वेदः प्रमाणमिति मन्वायैवादानामतत्परत्वमभिधातु-
 मुचित कार्ये इव सिद्धे ऽप्यर्थे वेदप्रामाण्यस्य बन्धमाण्यत्वात् । न चेतरे-
 तरात्रयम् आगमैः श्रवणत्वाभावादीश्वरसिद्धे । अन्ये त्वन्वयव्यतिरेकिहेतुमू-

* नारायणापनिषदि खण्ड ३ मन्त्र २ । † श्वेताश्वतरोपनिषदि च ३ मन्त्र १८ ।

लक्ष्यत्वव्यतिरेकित्वेन विशेषसिद्धिमभिदधति । देहादिव्यतिरिक्तात्मकल्पन-
मिष सुखदुःखादिगतेन कार्यत्वेन यथैयिष्यते पृथिव्यादिकार्यमस्मदादिधिल-
घणसर्वत्रैककर्तृकम् अस्मदादिषु बाधकोत्पत्तौ सत्यां कार्यत्वादिति । अपरे
पक्षधर्मतावलादेव विशेषलाभमभ्युपगच्छन्ति न हीदृशं परिदृश्यमानमनेक-
रूपमपरिमितमनन्तप्राणिकतद्विचित्रमुपद्रुःखसाधनं भुवनादि कार्यमनतिशयेन
पुंसां कर्तुं शक्यमिति । यथा चन्दनधूममितरधूमविसदृशमवलोक्य चन्दन-
यय घट्टिरनुमीयते तथा विलक्षणात्कार्योद्विलक्षण एव कर्ता ऽनुमास्यते ।
यथा सुचेलकेभ्य इव तत्कुशलः कुचिन्दः । यथा च कुलालः सकलकलयादिकार्य-
कलापोत्पत्तिसंविधानप्रयोजनान्नाद्यभिन्नो भवंस्तस्य कार्यचक्रस्य कर्ता तथेयतस्त्वे-
लोक्यस्य निरवधिप्राणिसुपद्रुःखसाधनस्य सृष्टिसंहारसंविधानं सप्रयोजनं बहु-
शाखं जानन्नेव सृष्टा भवितुमर्हति महेश्वरस्तस्मात्सर्वज्ञः । अपि च यथा निय-
तविषयपुत्रीनां चक्षुरादीन्द्रियाणामधिष्ठाता चेश्वस्तदपेक्षया सर्वज्ञः एवं सक-
लेश्वरकर्मविनियोगेषु प्रभवन्नीश्वरस्तदपेक्षया सर्वज्ञः । तथा चाह व्यासः* ।

द्वाविमौ पुरुषौ लोके चरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थो ऽक्षर उच्यते ॥

उत्तमः पुरुषन्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाधिश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥

मन्त्रश्च तदर्थानुवादी पठ्यते† ।

द्वा सुपर्णा समुज्जा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते ।

तयोरैकः पिप्पलं स्वाद्वृत्यनश्नन्नन्यो अभिचाकरोतीति ॥

अतश्च सर्वज्ञ ईश्वरः ।

पुंसामसर्ववित्त्वं हि रागादिमलबन्धनम् ।

न च रागादिभिः स्पृष्टो भगवानिति सर्ववित् ॥

सृष्टानिष्टार्थसभोगप्रभवाः खलु देहिनाम् ।

रागादयः कथं ते स्युर्नित्यानन्तात्मके शिचे ॥

मिथ्याज्ञानमूलाश्च रागादयो दोषास्ते कथं नित्यानर्मलज्ञानवती-
श्वरे भवेयुः । नित्यं तज्ज्ञानं कथमिति चेत् तस्मिन् क्षणमप्यज्ञातरि सति

* भगवद्गीतायाम् । अ. १५ श्लो. १८ ।

† सुयदकोपनिषदि मु. ३ मन्त्रः १ ।

तदिच्छाप्रैर्गमाशकर्मधीननानाप्रकारव्यवहारविरामप्रसङ्गात् । प्रलयवेलायां तर्हि कुतस्तन्नित्यत्वकल्पना इति चेन्मैवम् । आप्रलयात्सिद्धेर्नित्यत्वे तदा विनाशकारणाभावादस्यात्मन इव तज्ज्ञानस्य नित्यत्वं वेत्स्यति । पुनश्च सर्गकाले तदुत्पत्तिकारणाभावादपि नित्यत्वं तज्ज्ञानानाम् । यत् च तदतीतानागतसूक्ष्मव्यवहितादिसमस्तवस्तुविषयं न भिन्नं क्रमयोगपदाविकल्पानुपपत्तेः । क्रमाश्रयणे क्व चिदज्ञातृत्वं म्यादिति व्यवहारलोपः । योगपद्येन सर्वज्ञातृत्वे कुतस्त्यो ज्ञानभेदः । प्रत्यक्षसाधर्म्याच्च तज्ज्ञानं प्रत्यक्षमुच्यते न पुनरिन्द्रियार्थवर्तिकपोत्पन्नत्वमस्यास्ति अजनकानामेवार्थानां सचितृप्रकाशेनेव गृहणात् । ज्ञानघटन्ये ऽध्यात्मगुणा ये ऽस्य सन्ति ते नित्या एव मनःसंयोगानपेक्षजन्मत्वात् । दुःखद्वेषास्तस्य तावन्न सन्त्येव । भावनाश्रयेन संस्कारेषां न प्रयोजनम् । सर्वदा सर्वार्थैर्दार्यत्वेन स्पृत्यभावात् । अत एव न तस्यानुमानिकं ज्ञानमिष्यते । धर्मस्तु भूतानुग्रहवतो वस्तुस्वाभाव्यादुब्रव वार्यते तस्य च फलं परमार्थेनिष्पत्तिरेव । सुखं त्वस्य नित्यमेव नित्यानन्दत्वेनागमात्प्रतीतेः । असुखितस्य चैवंविधकार्यारम्भयोग्यताऽभावात् । ननु ज्ञानानन्दवदिच्छा ऽपि नित्या चेदीश्वरस्य तर्हि सर्वदा तदिच्छासम्भवात्सर्वदा जगदुत्थतिरिति जगदानन्त्यप्रसङ्गः । सर्गेच्छानित्यत्वाच्च संहारो न प्राप्नोति । संहारेच्छामा अपि नित्यत्वाभ्युपगमेन नक्तंदिनं प्रलयप्रबन्धो न विरमेदेव जगतामिति । नैव दोषः । अनात्ममनःसंयोगजत्वादिच्छा स्यद्गुणमात्रेण नित्या ऽपि कदा चित्सर्गेण कदा चित्संहारेण वा विषयेषानुरध्यते सर्गसंहारयोरन्तराले तु जगतः स्थित्यवस्थायामस्मात्कर्मण षट्मस्य सम्पत्तामितीच्छा भवति प्रजापतेः । प्रयत्नस्तस्य सङ्कल्पविशेषात्मक एव । तथा चागमः । सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इति । काम इतीच्छा उच्यते सङ्कल्प इति प्रयत्नः । तदेवं नयम्य आत्मगुणैर्भ्यः पञ्च ज्ञानमुखेच्छाप्रयत्नधर्माः सन्तीश्वरे । चत्वारस्तु दुःखद्वेषाधर्मसंस्कारा न सन्तीत्यात्मविशेष एवेश्वरो न द्रव्यान्तरम् । आह च पतञ्जलिः* । क्रियकर्मविषाकाशयेरपरामृष्टः पुस्तपिशेष ईश्वर इति । सो ऽयमागमादनुमानात्पद्यधर्मतो वा विशेषलाभ इति स्थितम् । यत्पुनर्विकल्पितं सयरोर ईश्वरः सृजति

जगद् अशरीरो वेति तथाशरीरस्येव स्रष्टृत्वमस्याभ्युपगच्छामः । ननु क्रिया-
वेशनिबन्धनं कर्तृत्वं न पारिभाषिकं तदशरीरस्य क्रियाविरहात्कथं भवेत् ।
कस्य च कुशाशरीरस्य कर्तृत्वं दृष्टमिति । उच्यते । ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नयोगित्वात्
कर्तृत्वमाचक्षते तेष्वेश्वरे विद्यते श्वेत्युक्तमेतत् । स्वशरीरप्रेरणे च दृष्टम-
शरीरस्याप्यात्मनः कर्तृत्वम् इच्छामाषेण च तस्य कर्तृत्वाद्नेकव्यापार-
निर्वर्तनेनापातदुर्वहक्रेयकालुष्यविकल्पो ऽपि प्रत्युक्तः । नन्वचोक्तम्

कुलालघञ्जु नैतस्य व्यापारो यदि कल्पते ।

अचेतनः कथं भावस्तादिच्छामनुवर्तते इति ॥

अस्माभिरप्युक्तमेव ।

यथा ह्यचेतनः काय आत्मेच्छामनुवर्तते ।

तदिच्छामनुवर्त्स्यन्ते तथैव परमाणवः ॥

यस्तु प्रयोजनविकल्पः किमथे सृजति जगन्ति भगवानिति सो
ऽपि न पेशलः । स्वभाव एवैव भगवतो यत्कदा चित्सृजति कदा चिच्च
सहरति विश्वमिति । कथं पुनर्नियतकाल एषो ऽस्य स्वभाव इति चेद्
आदित्य पश्यतु देवानांप्रियः यो नियतकालमुदेत्यस्तमेति च । प्राणिकर्म-
सापेक्षमेतद्विश्यते। रूपमिति चेद् ईश्वरे ऽपि तुल्यः समाधिः ।

क्रीडाद्यै ऽपि जगत्सर्गे न हीयेत क्रियार्थता ।

प्रयत्नमाना दृश्यन्ते न हि क्रीडाम् दुःखिताः ॥

अथ वा अनुकम्पयैव सर्गसंहाराद्यारभतामीश्वरः । नन्वय चोदि-
तम् अनुपपन्नं तु अनादित्यात्संसारस्य शुभागुमसंस्कारानुविद्धा यथात्मा-
नस्ते च धर्माधर्मनिगडसृष्टत्वात्पथमंपुरद्वायव्येशमलभमानाः कथं नानु-
कम्प्याः । अनुपभुक्तफलानां कर्मणां न प्रलयः सर्गमन्तरेण च तत्फलभोगाय
नरकादिसृष्टिमारभते दयालुरेव भगवान् । उपभोगप्रवन्धेन परिश्रान्तानाम-
न्तरान्तरा विद्यान्तये जन्तानां भुवनोपसंहारमपि करोतीति सर्वमेतत्कृपा-
निबन्धनमेव । ननु च युगपदेव सकलजगत्प्रलयकरणमनुपपन्नम् अविनाशिना
कर्मणां फलोपभोगप्रतिबन्धासम्भवादिति चोदितम् । न युक्तमेतत् । ईश्वरेच्छा-
प्रतिबद्धानां कर्मणां स्तिमितशक्तीनामयस्यानात् । तदिच्छाप्रैरितानि कर्माणि
फलमादधति तदिच्छाप्रतिबद्धानि च तपोदासते । कस्मादेयमिति चेत् । अचे-

तनानां चेतनानधिष्ठितानां स्वकार्यकरणानुपलब्धेः । ननु तेषामेव कर्मणां कर्तार आत्मानश्चेतना अधिष्ठातारो भविष्यन्ति । यथा ऽऽह भट्टः* कर्मभिः सर्वजीवानां तत्सिद्धे सिद्धसाधनमिति । नेतदेवम् । नेते अधिष्ठातारो भवितुमर्हन्ति । बहुत्वाद्विरुद्धाभिप्रायत्वाच्च । तथा ह्येक एव कश्चित्स्थावरादिषि-
शेषो राजादिषिशेषो वा प्राणिकोटीनामनेकविधसुखदुःखापभोगस्य हेतुः स तैर्बहुभिरव्यवस्थिताभिप्रायैः कथमारभ्येत तेषामेकच संमानाभावात् । शठ परिपत्रो ऽपि क्व सिद्धेव सकलसाधारणोपकारिणि कार्ये भवत्येकमत्यम् न सर्वच मह्नाप्रासादादारम्भे बहूनां तच्चादीनामेकस्यपत्न्याशयानुवर्तित्वं दृश्यते । पिपीलिकानामपि मृत्कूटकरणे तुल्यः कश्चिदुपकारः प्रवर्तकः स्यप-
त्सिद्धदेकाशयानुवर्तित्वं वा कल्प्यम् । इह तु तत्स्थानरं शरीरं केषां विदुपकार-
कारणमितरेषामपि भूयसामपकारकारणमिति कथं तैः संभूय सृज्यते अनधिष्ठितानां त्यचेतनानामारम्भकत्वमयुक्तमेव तस्मादवश्यमेकस्तेषां कर्म-
णामधिष्ठाता कल्पनीयः । यद्विच्छामन्तरेण भवन्त्यपि कर्माणि न फलज-
न्मने प्रभवन्ति । अत एवेक ईश्वर इष्यते न द्वौ बहवो वा भिन्नाभिप्राय-
तया लोकानुग्रहोपघातवैशेषप्रसङ्गात् । इच्छाविसंवादसंभवेन च ततः कस्य
चित्संकल्पविघातद्वारकानेश्वर्यप्रसङ्गाद् इत्येक एवेश्वरः । तद्विच्छया कर्माणि
कार्येषु प्रवर्तन्ते इत्युपपन्नः सर्गः तद्विच्छाप्रतिबन्धात्स्तिमितशक्तीनि कर्मा-
ण्युदासते इत्युपपन्नः प्रलयः । एवं च यदुक्तां तस्मादवघदेवाच सर्गप्रलयकल्पना
समस्तस्यजन्मभ्या न सिद्धत्यप्रमाणिकेत्येतदपि न सांप्रतम् । तिष्ठतु वा सर्ग-
प्रलयकालः अदात्वे ऽपि यथोक्तनयेन तद्विच्छामन्तरेण प्राणिनां कर्मविपाकानु-
पपत्तरवश्यमीश्वरे । ऽभ्युपगन्तव्यः इतरथा सर्वव्यवहारविप्रलोपः । तदुक्तम् † ।

अत्रो जन्तुरनीशो ऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वयं वा श्वभ्रमेव वेति ‡

अन्वेवं तर्हि ईश्वरच्छेद्य भवतु कर्षो संहर्षो च किं कर्मभिः । मेघस्
कर्मभिर्विना जगद्वैचिथानुपपत्तेः कर्मनैरपेक्ष्यपद्ये ऽपि ययो दीपा दाशिता एवे-
श्वरस्य निर्देयकर्मचोदनानर्थक्यप्रतिमोचप्रसङ्गरचेति । तस्मात्कर्मणामेव नि-
योजने स्यात्तन्व्यमीश्वरस्य न तन्निरपेक्षम् । किं तादृशेश्वर्येण प्रयोजनमिति

* श्रोक्यातिंशे संवन्धाद्ये श्लो ७५ । † श्लोक्यातिंशे संवन्धाद्ये श्लो ११२ ।

‡ महाभारते प्रनपर्वणि अ० ३० श्लो० २८ ।

चेन्न । न प्रयोजनानुवर्ति प्रमाणं भवितुमर्हति । किं वा भगवतः कर्मापेक्षितो
ऽपि न प्रभुत्वमित्यलं क्षुत्कलघलिप्रमुखनास्तिकालापपरिमर्देन ।

तस्मात्कुतार्किकोद्गीतदूषणाभासवारणात् ।

सिद्धस्त्रेलोक्यनिर्माणनिपुणः परमेश्वरः ॥

ये त्वीश्वरं निरपवाददृढप्रमाण-

सिद्धस्वरूपमपि नाभ्युच्यन्ति मूढाः ।

पापाय तेः सह कथा ऽपि वितन्यमाना

जायेत नूनमिति युक्तमतो घिरन्तुम् ॥

यस्येच्छयेष भुवनानि समुद्भवन्ति

तिष्ठन्ति यान्ति च पुनर्विलयं युगान्ते ।

तस्मै समस्तफलभोगनिबन्धनाय

नित्यब्रह्मुदिताय नमः शिवाय ॥

ननु त्रैलोक्यनिर्माणनिपुणे परमेश्वरे ।

सिद्धे ऽपि तत्प्रणीतत्वं न वेदस्यावकल्पते ॥

पदे शब्दार्थसंबन्धे वेदस्य रचनासु या ।

कर्तृत्वमस्याशङ्कोत तच्च सर्वेषु दुर्ध्वम् ।

पर्णराशिः क्रमव्यक्तः पदमित्यभिधीयते ॥

पर्णानां चाग्निनाशित्वात्कथमीश्वरकार्यता ।

संबन्धो ऽपि न तत्कार्यः स हि शक्तिस्यभाषकः ॥

शब्दे वाचकशक्तिश्च नित्येयाम्नाविबोध्यता ।

रचना अपि वेदिक्यो नैताः पुरुषनिर्मिताः ॥

कविप्रणीतकाव्यादिरचनाभ्यो विलक्षणाः ।

एवं च वेदे स्वातन्त्र्यमीश्वरस्य न कुत्रचित् ॥

कामं तु पर्वतानेप विदधातु धिनतु या ।

स्यतः प्रामाण्यसिद्धौ तु वेदे धकनपेषताम् ॥

यदा मो न तु सर्वेषु पुरुषद्वेषिणो ययम् ।

अनपेक्षत्यमेधातो वेदप्रामाण्यकारणम् ॥

युक्तं यत्तापि वेदस्य कुर्वन्नपि करोतु किम् ।

कथं पुनरमी यथाः श्रुतमाश्रितोद्दिताः ॥

नित्या भवन्तु को ऽयं वा शब्दस्वातन्त्र्यदोहदः ।

उच्यते ।

शब्दस्य न हि नित्यत्वे युक्तिः स्फुटति का चन ।

प्रत्यक्षमर्थापत्तिश्च नित्यतां त्वधिगच्छतः ॥

तथा हि । अनित्यत्वहेतव इमे किल कथ्यन्ते प्रयत्नान्तरमुपलब्धेः कार्यः शब्द इति । कार्यत्वानित्यत्वयोः परस्पराधिनाभावादेकतरसिद्धावन्यतरसिद्धिर्भवत्येवेति क्व चित्कञ्चित्साधनमुच्यते प्रयत्नप्रतिरिक्तौष्ठमाकृतसंयोगविभागान्तरमुपलभ्यमानः शब्दस्तत्कार्यं यवेति गम्यते । उच्चारणादूर्द्ध्वमनुपलब्धेः अनित्यः शब्दः न ह्येनमुच्चरितं मुहूर्तमप्युपलभामहे तस्माद्विनष्ट इत्यवगच्छामः । करोतिशब्दव्यपदेशाच्च कार्यः शब्दः शब्दं कुरु शब्दं मा कार्यरिति व्यवहर्तारः प्रयुज्यन्ते ते नूनमवगच्छन्ति कार्यः शब्द इति । नानादेशेषु च युगपदुपलम्भात् । तेषु तेषु देशेषु क्रियमाणानामुपपद्यन्ते ऽनेकदेशसंबन्ध इति । शब्दान्तरविकार्यत्वाच्च अनित्यः शब्दः दध्यन्तेति इकार एव यकारीभवति सादृश्यात् स्मृतेश्चावगम्यते । विकार्यत्वाच्च द्राक्षेत्पुरसादिष्वनित्यत्वमस्येति । कारणवृद्धा च वर्धमानत्वात् । बहुभिर्महाप्रयत्नेरुच्चार्यमाणो महान् गोशब्द उपलभ्यते अल्पेरेत्यप्रयत्नेरुच्चार्यमाणो अल्प इत्येतच्च तन्नुपलम्भात् वर्धमानः पटः ज्ञातः । सिद्धे नित्यत्वे प्रयत्नान्तरमुपलम्भादभिव्यक्तिः प्रयत्नकार्यं शब्दस्य नैक्यतिरिति गम्यते । तद्वैद्युज्ये ऽपि प्रयत्नान्तरमुपलम्भसंभवादनेकान्तिकत्वम् । अभिव्यञ्जकानां च पवनसंयोगविभागानामचिरस्थायित्वान्न चिरमुच्चारणादूर्द्ध्वमुपलभ्यते शब्दः । प्रयोगाभिप्रायश्च करोतिशब्दव्यपदेशो ऽस्य भविष्यति गोमयानि कुरु काष्ठानि कुर्वितिवत् । तस्मात्सो ऽपि नैकान्तिकः । नानादेशेषु युगपदुपलम्भनमेकस्य स्थिरस्यापि शब्दस्य विवस्वत इव सेत्स्यति । विकार्यत्वं त्वसिद्धमेव शब्दान्तरत्वात् । दधिशब्द इकारान्तः संहिताव्यतिरिक्तविषयवृत्तिः यकारस्त्वयमन्य एवाचि परतः संहिताविषये प्रयुज्यमानः । न पुनरिकार एवायं यकारीभूतः क्षीरमिव दधिभूतमुपलभ्यते । न हीचुयथास्तालव्या इति स्थानसादृश्याच्चेत् तद्विकारत्ववर्णनमुचितम् । अप्रकृतिविकार्योरपि नयनोत्पलपल्लवयोः सादृश्यादसंभवात् । इको यणचोति षाण्विनिस्मृते-

रपि नायमर्थः इकारो यकारोभवति चिरमिव दधीभवति किं त्वस्मि-
 न्वियये ऽय वर्णः प्रयोक्तव्यो ऽस्मिन्नयमिति सूत्रार्थः । सिद्धे शब्दे ऽयं सबन्धे
 च तच्छास्त्र प्रवृत्तमिति । अपि च क्षीर दधित्वमुपैति न तु दधि क्षीरताम्
 इह तु यकारो ऽपि क्वचिदिकारतामुपैति विध्यतीति सप्रसारणे सति ।
 तस्मादसिद्ध एव वर्णानां प्रकृतिविकारभावः । नापि कारणवृद्ध्या वर्धते शब्दः
 बलवता ऽप्युच्चार्यमाणानि बहुमिश्र तावन्त्येषावराणि ध्वनय एव तथा
 तत्र प्रवृद्धा उपलभ्यन्ते न वर्णा इति ।

तस्मादनित्यतासिद्धिर्नैवप्रार्येसाधनेः ।

शब्दस्य नित्यतायां तु सैषा ऽर्थावतिरुह्यते ॥

शब्दस्योच्चारण तावदर्थगत्यर्थमिष्यते ।

न चोच्चारितनष्टो ऽयमर्थे गमयितुं क्षमः ॥

सर्वेषामधिवादे ऽत्र शब्दार्थव्यवहारिणाम् ।

यदि विज्ञातसबन्धः शब्दो नार्थस्य वाचकः ॥

वेद्यमानः स सबन्धः स्थविरव्यवहारतः ।

दाधीयसा न कालेन विना शक्येत वेदितुम् ॥

तथा हि । गा शुक्रामानयेत्येकवृद्धुप्रयुक्तशब्दश्रवणे सति चेष्टमानमि-
 तरं वृद्धमवलोकयन् बालस्तटस्थः तस्यार्थप्रतीतिं तावत्कल्पयति आत्मनि
 तत्पूर्विकायाश्चेष्टाया दृष्टत्वात् । प्रमाणान्तरासन्निधानादेतद्वृद्धुप्रयुक्तशब्दसम-
 नन्तरं च प्रवृत्ते । तत्र एव शब्दात्कमप्यनेन प्रतिपन्नमिति मन्यते । ततः
 क्षणान्तरे तमर्थे तेन वृद्धेनानीयमानमुपलभमान एव बुध्यते अयमर्थो
 ऽमुत, शब्दादनेनायगत इति । स चार्थो ऽनेकगुणक्रियाधातिव्यत्यादिकृपस-
 फुल उपलभ्यते । शब्दे ऽप्यनेकपदकदम्बकात्मा श्रुतः तत्कृतमस्य वास्था-
 यस्य कतमो ऽयोधो वाच इत्यायापोद्वापयोगेन बहुकृत्वः शृण्वन् गुण-
 क्रियादिपरिहारेण गोत्वसामान्यमस्मन्मते त्वन्मते वा तद्वन्मात्रं गोशब्द-
 स्याभिधेय निर्धारयतीति ।

एव दीर्घाध्यसापेक्षसबन्धाधिगमापदि ।

शब्दस्य जीवित सिद्धमिति नाशुपिनाशिता ॥

भवतु वा नश्वरस्यापि शब्दस्य संबन्धग्रहणं तथा ऽपि तस्मिन् गृहीतसंबन्धे शब्दे चिन्त्रे सति कथमनवगतसंबन्धादभिनवादिदानीमन्यस्याच्छब्दादर्थप्रतिपत्तिः ।

अन्यस्मिन् जातसंबन्धे यदन्यो वाचको भवेत् ।

घाषकाः सर्वशब्दाः स्युरेकस्मिन् जातसंगतो ॥

न च घक्ता व्यवहरमाणः तदेष शब्दं चोच्चारयति संबन्धं करोति चेतं च व्युत्पादयति परं च व्यवहारयतीति । न हि युगपदिमाः क्रियाः भवितुमर्हन्ति एवमदर्शनात् । अथादौ संबन्धग्रहणे वृत्ते तस्मिन्चिन्त्रे ऽपि गोशब्दः स एवेति । न च भूयोऽवयवसामान्ययोगरूपसादृश्यं घर्षानामनवयवानामुपपद्यते अभिनवस्य शब्दस्य स्वयमर्थवताऽनवधारणात्कथमयममुतः श्रोता प्रतिपद्येतेति शङ्कमानो वक्ता कथं प्रयोगं कुर्यात् । अथ सो ऽप्यर्थवत्सदृशस्तमसौ प्रयुङ्क्ते तस्याप्यन्यसादृश्यादेवार्थवतेति जगत्सर्गकालकृतस्य मूलभूतस्यार्थवतः शब्दस्य स्मरणं तन्मूलत्वाद्वाग्रहारस्य न चैवमस्ति । न च ततः प्रभृत्यद्य यावत्सादृश्यमनुवर्तते तत्सदृशसदृशकल्पनायां मूलसादृश्यविनाशात् । विशेषतस्तु शब्दानाम् ।

भिन्नेर्वक्तृमुखस्थानप्रयत्नकरणादिभिः ।

न निर्वहति सादृश्यं शब्दानां दूरवर्तिनाम् ॥

सादृश्यजनितत्वे च मिथ्येवार्थगतिर्भवेत् ।

धूमानुकारिनौहारजन्यज्वलनमुद्रिषत् ॥

तस्मात्सादृश्यनिबन्धनार्थप्रतीत्यनुपपत्तेः गोशब्द एव स्यायीत्यभ्युपगमनीयम् । ननु यथा धूमव्यक्तिभेदे ऽपि धूमत्वमतिप्रथमम्य संबन्धग्रहणादिव्यवहारनिवहनिर्वहणमेवमिह गकारादिवर्षव्यक्तिभेदे ऽपि सामान्यनिबन्धनस्तत्रिवोहः करिष्यते इति ।

मेवं तत्र हि धूमत्वसामान्यं विद्यते ध्रुवम् ।

शब्दत्वं व्यभिचार्यं गोशब्दत्वं तु दुर्घटम् ॥

भिन्नेर्युगपत्कालैरसंछिन्नेर्विनश्वरः ।

घर्षेर्घटयितुं शक्यो गोशब्दावयवी कथम् ॥

अनारब्धे च गोरब्धे गोरब्धत्वं क्व वर्तताम् ।
पटत्वं नाम सामान्यं न हि तन्नुप वर्तते ॥

ननु मा भूद्गोरब्धत्वं सामान्यं भिन्नाकारगकारादिव्यक्तिवृत्तिभिरेव
गत्वादिजातिभिः कार्यं पूर्वोक्तमुपपद्यते । एतदपि नास्ति । गत्वादिजातीना-
मनुपपत्तेः । भेदाभेदप्रत्ययप्रतिष्ठो हि व्यक्तित्वातिप्रधिभागव्यवहारः । इह
चायमभेदप्रत्ययो घर्णेऽन्यनिबन्धन एव न जातिकृतः । भेदप्रतिभासस्य
व्यञ्जकभेदधीसुस्पष्टिदुत्त्वेन व्यञ्जकाद्युपाधिनिबन्धनत्वोपपत्तेः परस्य-
रविभक्तस्यरूपतया हि शाश्वलेयद्याहुलेयपिण्डाः प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते । स्थिते च
व्यक्तिभेदे सर्वत्र गौरिति तदभेदप्रत्ययस्यानन्यविषयत्वादिष्यते एव गोत्व-
जातिः । इह पुनः ।

गकारव्यक्तयो भिन्नाः शाश्वलेयादिपिण्डवत् ।
क्व नाम भवता दृष्टा येनासां जातिमिच्छसि ॥
शिशो पठति घृहे वा स्त्रीजने वा शुक्रे ऽपि वा ।
वक्तृभेद प्रपद्यन्ते न घर्णेऽप्यक्तिभिन्नताम् ॥

तथा च गर्गः पठति माठरः पठतीत्युच्चारयितुभेद एव प्रतीयते
अमु गविशेषमैव पठतीति नोच्चार्यमाणभेदः ।

एककर्तृप्रयोगे ऽपि तस्यैवोच्चारण पुनः ।
गङ्गागगनगर्गादी न रूपान्तरद्वयं नम् ॥
दुतादिभेदबोधोपि नादभेदनिबन्धनः ।
न व्यक्तिभेदजनितः शाश्वलेयादिभेदवत् ॥

अभ्युपगते ऽपि गत्वसामान्ये तस्य दुतादिभेदप्रतिभासे सत्यपि न
भिन्नत्वमेपितव्यम् औपाधिक एव तस्मिन् भेदप्रतिभासे घर्णेनीयः । सो ऽय
गकारव्यक्तावेव कथं न घर्ष्यते । तस्या एवैकत्वादेकप्रत्ययो भेदभ्रमस्तु
व्यञ्जकाधीन इति । एव हि कल्पना लघीयसी भवति । तस्मान्न नानागकार-
वृत्ति गत्वसामान्यं नाम किं विदस्ति । अपि च गोगुरुगेहादौ भिन्नाजुपश्लेष-
कारित एव व्यञ्जनेषु बुद्धिभेदः परोपाधिरवधार्यते सो ऽयमस्यपि परोपा-
धिरैव भवितुमर्हति । यथोचितत्वाद्वाञ्जकभेदप्रत्ययवदिति । तस्मान्नृत्यवद-

त्यसामान्यमपि नास्ति । यत्पुनरष्टादशभेदमवर्णकुलमुच्यते तदीपाधिकमेव
ह्रस्वदीर्घप्रतसंवृतविषृत।दिवुद्धीनां ध्वनिभेदानुविधायित्वात् ।

विषृतः संवृतादन्यो न गकाराद्वकारवत् ।

अपि त्वकार एवासौ प्रतिभाति यथा तथा ॥

कथं तर्हि शब्दभेदाभावे भिन्ने अर्थप्रतिपत्तौ अरण्यमारण्यमिति
ध्यनिकृते एव ते भविष्यतः । अशब्दधर्मस्य दीर्घत्वादेः कथमर्थप्रतीत्यङ्ग-
त्वमिति चेत् तुरगवेगवद्भवति ।

यथा तुरगदेहस्यो वेगः पुंसो ऽर्थसिद्धये ।

परधर्मो ऽपि दीर्घाद्विरेवं तस्योपकारकः ॥

इतश्चेतदकारसामान्यमनुपपन्नम् । अत्यं हि न दीर्घप्रतयोरनुगतं
भवति आत्यं न ह्रस्वदीर्घयोरिति । तस्मादेकत्वाद्धर्षानां नाशान्तरजातयः
संभवन्ति शब्दत्यं तु नियतार्थप्रतिपत्तौ व्यभिचारीत्यतो नात्र धूमादिन्यायः ।

तेनार्थप्रत्ययः शब्दादन्यथा नोपपद्यते ।

न चेद् नित्यत्वमित्यस्मिन्नर्थोपत्तेः प्रमायता ॥

अनुमानादन्यथात्यमर्थोपत्तेर्न दृश्यते ।

तेनानुमानमप्येतत्प्रयोक्तुं न न शक्यते ॥

तद्विदमुच्यते शब्दो धर्मो नित्य इति साध्यो धर्मः संबन्धग्रहण-
सापेक्षार्थप्रतिपादकत्वाद् धूमादिजातिवत् । तद्विदमुक्तं नित्यत्वं तु स्याद्-
शंस्य परार्थत्वादिति* । एवं संबन्धग्रहणात्प्रभृत्याद्येप्रतिपत्तेरवस्थितस्य
विनाशहेत्यभाषादात्मादिषन्नित्यत्यम् । न ह्ययमयवयविनाशाशयति
शब्दो निरयवधत्वात् । तदेव कथमिति चेद् उच्यते ।

स्यल्पेनापि प्रयत्नेन यद्वि धर्मः प्रयुज्यते ।

यदि या नानुभूयेत शक्यते नानुभूयते ॥

साययवे हि यस्तुनि द्विधा ऽप्यया दृश्यन्ते आरब्धकार्यारवानार-
ब्धकार्यारवेति । इह पुनरारब्धकार्या अनारब्धकार्या या षटे तन्त्यादय इय
यवे न क्व चिदययथा उपलभ्यन्ते न चानुमीयन्ते लिङ्गाभावात् । नाप्यायय-

* इतिप्रतिभू. अ. १ पा. १ सू. १८ नित्यमु स्यादिति पाठः ।

विनाशाद्विनाशः शब्दस्यात्मादिषदनाशितत्यात् । आशाशश्रितपक्षे वा
तन्नित्यत्यात् । न चान्यः ।

तस्मात्तिरोहितो ऽप्यास्ते यदि शब्दः घणान्तरम् ।

मृत्योर्दुःखादपक्रान्तः पुनः केनैष हन्यते ॥

अतश्च नित्यः शब्दः सध्याभावाद् । अष्टकृत्वो गोशब्दः प्रयुक्त इति
पदन्ति न त्थष्टौ गोशब्दा इति तेनेकत्वमवगम्यते । यो ऽयं क्रियाभ्या-
पृतिगणने विहितः कृत्वसुच्प्रत्ययः स क्रियावतामभेदे भवति तेनोच्चा-
रणावृत्तिमात्रं तदुक्तम्* ।

क्रियावतामभेदे हि क्रियावृत्तिषु कृत्वसुच् ।

तत्प्रयोगाद् ध्रुव तस्य शब्दस्यावर्तते क्रियेति ॥

सध्यायताम् ।

सध्याभिधायिनः शब्दात्कृत्वसुच्प्रत्ययं विदुः ।

तदनेन प्रकारेण प्रत्यभिज्ञानमुच्यते ॥

प्रमाणं शब्दनित्यत्वे सकलश्रोतृसाक्षिरुम् ।

तथा ह्यस्ति स शवाय गोशब्द इति वेदनम् ॥

शोच करणकालुष्यबाधसदेहजर्षितम् ॥

शोचेन्द्रियव्यापारान्बध्नत्यतिरेकानुविधानाच्छोचमिदं विज्ञानम् । न
चेत्तज्जनकस्य करणस्य क्रिमपि दोर्बल्यमुपलभ्यते । न च किं स्वित्ति
कोटिद्वयसंस्पर्शितयेद विज्ञानमुपजायते । न च नेतदेवमिति प्रत्ययान्तरम-
स्मिन्बाधरुमुत्पश्यामः । इदानीं तनास्तित्वप्रमेयाधिक्यग्रहणाच्चेदमनधिगता-
र्थयाह्यपि भयितुमर्हति । भवन्मते च गृहीतयाहित्वे ऽपि प्रत्यभिज्ञायाः प्रमा-
ण्यमिष्यते न हि तदप्रामाण्यं यत्कुं शक्यते शक्यैरिव भवद्भिः क्षणिकपदा-
र्थानभ्युपगमात् ।

न सादृश्यनिमित्तत्वं यत्कु तस्याश्च युज्यते ।

सामान्यत्रिपयत्वं चा द्वयम्यापि निषेधनात् ॥

केचित्तिरोहिते भावादित्यप्रामाण्यमुच्यते ।

तदसत्प्रतीत्येऽतिरोधाननिषेधात् ॥

घोषति त्वन्मते ऽप्येष शब्दस्त्रिधतुरान् चणान् ।
 प्रत्यभिज्ञा च कालेन तावता न न सिद्ध्यति ॥
 एकघणायपि त्वस्मिन्प्रतीतिरतिदुर्लभा ।
 न खल्वचनकं किं चिद्वस्तु ज्ञानेन गृह्यते इति ॥

क्षणभङ्गभङ्गे वक्ष्यते । अपि च ।

यथा नियोगे रोलम्बश्यामलाम्बुदम्बरे ।
 प्रत्यभिज्ञायते किं चिदाचिरद्युतिधामभिः ॥
 तथा ऽचिरतसंयोगविभागक्रमजन्यभिः ।
 प्रत्यभिज्ञायते शब्दः क्षणिकैरपि मासुतेः ॥

अथाह । मासुतेरित्युपोद्घातेन साधु स्मृतम् । तिष्ठतु तावत्प्रत्य-
 भिज्ञानं प्रथममेव शब्दस्य यत्रियतग्रहणं तदभिव्यक्तिपक्षे दुर्घटम् ।

नित्वात्वाङ्गापकत्वाच्च सर्वे सर्वत्र सर्वदा ।

शब्दाः सन्तीति भेदेन ग्रहणे किं नियामकम् ॥

ध्वनयो हि नाम संयोगविभागविशेषिता धावयः धावुतयो वा
 संयोगविभागास्ते हि शब्दस्य व्यञ्जका इव्यन्ते तैश्च करणं वा संस्क्रियते
 कर्म वा द्वये वा सर्वथा च प्रमादः ।

करणे संस्कृते तावत्सर्वशब्दश्रुतिर्भवेत् ।

गकारायेव संस्कार इत्येष नियमः कुतः ॥

अपि च । स्तिमितसमीरणपसरणमेव करणस्य संस्कारः स चायं
 तद्वैशद्यवस्थितसकलतद्विषयसाधारण एव ।

यथा ज्वनिक्रापायप्राप्रसरमोक्षणम् ।

रङ्गभूमिषु तद्वैशम्यशेषं वस्तु यश्याति ॥

तथा प्रसरसरोधिसमीरोत्सारणे सति ।

श्रोत्रं तद्वैशम्यः शेषशब्दयाहि भविष्यति ॥

आकाशं च श्रोत्रमाचक्षते भवन्तः तच्च विभु निरवयवं चेत्ति ह्य
 सिद्धेय तस्मिन्संस्कृते सति सर्वे च तदेव संस्कृतकरणाः प्राणिनः संपन्ना
 इति सर्वेषु शृणुयुः । विषये तु संस्क्रियमाणे तस्यानवयवस्य व्यापिनश्च

सकृतत्वात्सर्वत्र श्रयणमिति मद्रेष्वभिव्यक्तो गोशब्दः कश्मीरेष्वपि श्रूयते ।
न हि तस्याधारद्वारक. सस्कार* आकाशघटनाश्रितत्वात् । आकाशाश्रित-
त्वपक्षे ऽपि तदेकत्वाद् । नापि भागयः सक्रियते गोशब्दः तस्य निरवय-
यत्वात् । उक्तं हि* ।

अल्पीयसा प्रयवेन शब्दमुच्चारित मतिः ।

यदि वा नैष गृह्णाति यथै वा सकल स्फुटमिति ।

उभयसंस्कारपक्षे तु दोषद्वयस्याप्यनतिवृत्तिः सर्वेषा ग्रहण सर्वत्र
श्रयणमिति । न च समानदेशाना समानेन्द्रियग्राह्याणा च भावाना प्रति-
नियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वमुपलब्धम् ।

गृहे दधिघटी टट्टुमानीते गृहमेधिना ।

अपूपानपि तद्वेशान् प्रकाशयति दीपकः ॥

तस्मात्कृतकपक्षे यद्य नियतदेश शब्दस्य ग्रहण परिकल्पते नाभि-
व्यक्तिपक्षे इति । अपि च । अभिव्यक्तिपक्षे तीव्रमन्दविभागो ऽभिभवश्च
शब्दस्य शब्दान्तरेण न प्राप्नोति । न हि शब्दस्तीव्रो मन्दो वा कश्चित्
स्वतन्त्रस्य भेदाभावात् । संस्कारस्य च तदभिव्यक्तिहेतोरनं का चन तीव्रता
मन्दता वा यदनुसारेण विषये तथा बुद्धि स्यात् । पवनधर्मो वा तीव्रादिर्भ-
वन्कथ शोभेण गृह्येत । सामयवे हि वस्तुनि सकलविशेषग्रहणग्रहणसम-
धानदपेक्षया प्रतीतिभेदो भवेत् । इह तु निरवयवे शब्दे न तयोपपद्यते
इति । तस्मात्कृतकपक्षे यद्य श्रेयानिति । अत्रोच्यते । करणसंस्कारपक्षे यद्य
तापदस्तु । तच्च करण किं चिदेव महद्भिर्गुणाहितसंस्कार क चिदेव शब्द
गृह्णाति ।

यथा साल्वादिसयोगविभागा के चिदेव न ।

कस्य चिद्गुह्ये शक्त शोच कुर्वन्ति सकृतम् ॥

यथा च तेषामुत्पत्तौ सामर्थ्यनियमस्तथ ।

तथैवेपामभिव्यक्तौ सामर्थ्यनियमो मम ॥

व्यञ्जकाना नियमो न दृष्ट इति चेत् क यवमाह सहस्राद्य । तथा

तायन्त एव ते वर्णाः प्रवयापचयस्पृशः ।

यथं चाभिभवो ऽप्येषां स्वतो नास्ति परस्परम् ॥

मरुद्भिरभिभूयन्ते मारुता यथ दुर्वलाः ।

तेजोभिरिव दीप्रांशोर्दिवा दीपप्रभादयः ॥

द्वयसंस्कारपक्षो ऽप्येवं समाहितो भवति उभयेषामपि दोषाणा-
मुत्सारणात् । तस्मात्प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययप्रभावसिद्धुनित्यत्यस्य शब्दस्याभिव्य-
क्तिरेव साधीयसी ।

इदं चालोच्यतामायाः कार्याभिव्यङ्गपक्षयोः ।

शब्दस्य गृहणे गुर्वी लक्ष्यो वा कुच कल्पना ॥

तथा हि भवन्तो वैशेषिकाः सांख्या जैनाः सौगताश्च कार्यशब्द-
धादिनः । चावोकास्तु घराकाः कस्येवंविधासु गोप्त्रीषु स्मृतिपद्यमुपयान्ति ।
तत्र भवतां वैशेषिकाणां शब्दस्य ग्रहणे तावदेता तुल्येन कल्पना । संयोगाद्वि-
भागाद्वा शब्द उपजायते जातश्चासौ तिर्यगूर्ध्वमधश्च सर्वतोदिक्कानि
कद्रम्यगोलकाकारेण सजातीयनिकटदेशानि शब्दान्तराण्यारभते तान्यपि
तथेत्येवं घाचीसन्तानवृत्त्यारम्भप्रग्रन्थप्राप्तो ऽन्त्यः शोभाकाशजन्मा शब्द-
स्तत्समवेतस्तेनैव गृह्यते इति तदियं तावदतिघर्षरा कल्पना ।

शब्दः शब्दान्तरं भूते इति तावदलौकिकम् ।

कार्यकारणभावी हि न दृष्ट्मतेषु बुद्धिषु ॥

जन्यन्ते ऽनन्तरे देशे शब्देः स्वसदृशाश्च ते ।

तिर्यगूर्ध्वमधश्चेति केयं वा शब्दधानता ॥

शब्दान्तराणि कुर्वन्तः कथं च विरमन्ति ते ।

न हि वेगस्यस्तेषां मरुतामिव कल्पते ॥

कुड्यादिव्यवधाने च शब्दस्यावरणं कथम् ।

व्योम्नः सर्वगतत्वाद्धि कुड्यामध्ये व्यवस्थितिः ॥

अथावरणात्मककुड्यादिदृव्यसयोगरहितमाकाश शब्दजन्यनि सम-
वापिकारणमिष्यते तदत्र प्रमाणं विशेषे वक्तव्यम् ।

तुल्यारम्भे च मन्देन तीव्रस्य जननं कथम् ।

। म्रियते चान्तिकातीव्रः शब्दो मन्दस्तु द्रुतः ॥

धीधीमन्तानतुल्यत्वमपि शब्देषु दुर्वचम् ।

मूर्तिमन्वक्रियायोगधेगादिरहितात्मसु ॥

यदप्युच्यते सजातीयजनकः शब्दः गुणत्वाद्गुणादियदिति तद्विदम-
सिद्धमसिद्धेन साध्यं गुणत्वस्यासिद्धत्वात् ।

न शब्दः पारतन्त्र्येण कदा चिदुपलभ्यते ।

द्रव्यस्य इव रूपादरतो ऽस्य गुणता कुतः ॥

अपि च ।

न शब्दान्तरारम्भकः शब्दो गुणत्वाद् रूपयत् ।

शब्दं नारभते शब्दः शब्दत्वाच्छ्रोत्रशब्दवत् ॥

न संयोगविभागो शब्दस्य जनको संयोगविभागत्वादन्यसंयोग-
विभागवद् इत्यादयः प्रतिहेतवो ऽप्यत्र सुलभा इति यत् किं चिदेतत् ।
कापिलास्तु ब्रुवते श्रोत्रवृत्तिः शब्ददेशं गच्छति सा शब्देन विक्रियते इति
तत्र श्रोत्रस्य ध्यामिअत्वान्निकटदेशेनेष शब्दन तद्वृत्तिर्विक्रियते न दूरदेशे-
नेत्यत्र को नियमः । नियमाभावाच्च कान्यकुब्जप्रयुक्तो गोगर्दो गौरमूलके
ऽपि श्रूयेत । आर्त्ता च श्रोत्रवृत्तिः प्रसरन्ती न मूर्तेः कुड्यादिभिरभिहन्तुं
शक्यते इति व्यग्रहितस्यापि शब्दस्य श्रवणं स्यात् ।

यायो शब्दानुकूले च न तस्य श्रवणं भवेत् ।

गच्छन्त्याः प्रतिकूलो हि श्रोत्रवृत्तेः स माहृतः ॥

दूरे ऽपि शब्दस्य श्रवणं यद्दृष्टं प्रतिशतं च निकटे ऽपि यदश्रवणं
तदस्मिन् पक्षे विपरीतं स्यात् ।

वृत्तिवृत्तिमतेर्भेदो नास्तीतीन्द्रियवद्भवेत् ।

ध्यापिका वृत्तिरित्येवं कथं सर्वत्र न श्रुतिः ॥

आर्हतास्त्याहुः सूक्ष्मेः शब्दपुद्गलैरारब्धशरीरः शब्दः स्वप्रभयभूमेः

निष्क्रम्य प्रतिपुरुषं कर्णमूलमुपसर्पतीति तदेतद्वृत्तिमुभापितम् ।

वर्णस्याप्यथाः सूक्ष्माः सन्ति के च न पुद्गलाः ।

तेर्वर्णा ऽप्यथी नाम जन्यते पश्य कोतुकम् ॥

तेषामदृश्यमानानां कीदृशो रचनाक्रमः ।

केन तस्मिन्निवेशेन कः शब्द उषजायताम् १.

धीवीसन्तानतुल्यत्वमपि शब्देषु दुर्बलम् ।

मूर्तिमन्वक्रियायोगवेगादिरहितात्मसु ॥

यदप्युच्यते सजातीयजनकः शब्दः गुणत्वादूपादिषदिति तद्विदम-
सिद्धमसिद्धेन साध्य गुणत्वस्यासिद्धत्वात् ।

न शब्दः पारतन्त्र्येण कदा चित्तुपलभ्यते ।

द्रव्यस्य ह्य रूपपादरतो ऽस्य गुणता कुतः ॥

अपि च ।

न शब्दान्तरारम्भकः शब्दो गुणत्वाद् रूपवत् ।

शब्दं नारभते शब्दः शब्दत्वाच्छोषशब्दवत् ॥

न संयोगविभागो शब्दस्य जनको संयोगविभागत्वादन्यसंयोग-
विभागवद् इत्यादयः प्रतिहेतवो ऽप्यत्र सुलभा इति यत् किं चिदेतत् ।
क्वापिलास्तु द्रुष्यते श्रोत्रवृत्तिः शब्ददेश गच्छति सा शब्देन विक्रियते इति
तत्र श्रोत्रस्य व्यामिश्रत्वाच्चिकटदेशेनेव शब्दन तद्वृत्तिर्विक्रियते न दूरदेशे-
नेत्यत्र को नियमः । नियमाभावाच्च कान्यकुब्जप्रयुक्तो गौशब्दो गौरमूलको
ऽपि श्रूयते । आर्त्ता च श्रोत्रवृत्तिः प्रसरन्ती न मूर्तेः कुड्यादिभिरभिहन्तु
शक्यते इति व्यपहितस्यापि शब्दस्य श्रवणं स्यात् ।

घायोः शब्दानुकूले च न तस्य श्रवणं भवेत् ।

गच्छन्त्याः प्रतिभूला हि श्रोत्रवृत्ते. स मासतः ॥

दूरे ऽपि शब्दस्य श्रवणं यदृष्टं प्रतिवात् च निरुद्धे ऽपि यदश्रवणं
तदस्मिन् पक्षे विपरीतं स्यात् ।

वृत्तिवृत्तिमतेर्भेदो नास्तीतीन्द्रिययद्भवेत् ।

ध्यापिका वृत्तिरित्येव कथं सर्वत्र न श्रुतिः ॥

आर्हतास्त्र्याहुः सूक्ष्मेः शब्दपुद्गलेरारब्धशरीरः शब्दः स्वप्रभवभूमेः

निष्काम्य प्रतिपुरुषं कर्णमूलमुपसर्पतीति तदेतदतिमुभाषितम् ।

पर्यस्यायमथा सूक्ष्मा सन्ति के चन पुद्गला ।

तेर्वर्णां ऽयमथी नाम अन्यते पर्य कोतुक्म् ॥

तेषामदृश्यमानानां कौटुभ्यो रचनाक्रमः ।

केन तत्सन्निवेशेन कः शब्द उपजायताम् ॥

लघवो ऽवयवाश्चेते निबद्धा न च केन वित् ।
 न चेनं कठिनं कर्तुं यथोपयविनं क्षमाः ॥
 कृशश्च गच्छन्स कथं न विद्विष्येत मारुतेः ।
 दलशो वा न भञ्जेत वृचाद्यभिहतः कथम् ॥
 प्रयाणकावधिः कश्च गच्छतो ऽस्य तपस्विनः ।
 यकन्योऽप्रधिष्टो वा स श्रूयेतापरैः कथम् ॥
 निष्क्रम्य कर्षोदेकस्मात्प्रवेशः शयणान्तरे ।
 यदीष्येत कथं तस्य युगपद्बुद्धिः श्रुतिः ॥
 श्रोतृसंख्यानुसारेण न नानावर्षसंभवः ।
 धक्तुस्तुल्यप्रयत्नत्वाच्छ्रोतृभेदे तदन्वये ॥
 तदलं परिहासस्य महतो हेतुभूतया ।
 नभनपणकाचार्यप्रज्ञाचातुर्यचर्चया ॥

शक्यप्रायास्त्वाचक्षते अप्राप यय शब्दः शोचयत्या गृह्यते इति
 तदेतदतिव्यामूढभाषितम् । अप्राप्या तुल्यतायां दूरव्यवहृतादीनामश्वश-
 फारणाभावात् । प्राप्यकारिताख्यकर्मधर्माप्रसङ्गाच्च । न च चार्वाकवदपरीक्षित
 यथायमर्थ उपेतितुं युक्तः।

इति कार्यत्वपक्षे ऽऽमूः श्रुतास्तार्किककल्पनाः ।

अथाभिव्यक्तिपक्षे ऽस्य शृणु श्रोत्रियकल्पनाम् ॥

धियक्षापूर्वकप्रथमप्रैर्यमाणस्तावद्देगधत्तया क्रियावत्तया च कोष्ठो
 षद्दिर्निस्वरति समीरण इति सुस्पष्टमेतम् । प्रत्यक्षपथनवादिनां पक्षे पयनस-
 मये यत्कृपदननिकटनिहितहस्तस्यर्षेणैव स उपलभ्यते । अनुमेयमाहत्तपक्षे
 ऽपि तदानीमास्यसमीपसन्नधिधापिततूनककर्मणा सो ऽनुमीयते ।

स गच्छन्सर्वतोदिक्कः स्तिमितानिलनोदनम् ।

करोति कर्षाकाशे च प्रयाति श्रुतियोग्यताम् ॥

स च प्रयवतीन्नत्यमन्दत्वेन तदात्मकः ।

शब्दे तथाविधचप्रिहेतुतामधलभ्यते ॥

स चेव गच्छन्नृद्रामवेगयोगाहितक्रियः ।

शरवद्देगयान्त्येव न दूरं गन्तुमर्हति ॥

स मूर्तः प्रसरन्मूर्तेरपरैः प्रातिध्यते ।
 कुड्यादिभिरतो नास्य श्रुतिर्व्यवहितात्मनः ॥
 स वेगगतियोगित्वादागच्छति यतो यतः ।
 श्रोता ततस्ततः शब्दमायान्तमभिमन्यते ॥
 स तु शब्हादिसयोगप्रेर्यमाणः समीरणः ।
 शब्दस्यावर्णरूपस्य भवति व्यक्तिकारणम् ॥
 यद्वा यदापि वर्णात्मा शोषयाहो न विद्यते ।
 तथा ऽपि तत्र शब्दत्व श्रयणेन यद्दीप्यते ॥

तद्विह न कदा चिदस्माभिरधिका कल्पना कृता मासतगतैरस्याः
 सर्वलोकप्रसिद्धत्वात्कर्णोकाशसंस्कारमात्रमदृष्ट कल्पित तदपि कार्यार्थाप-
 तिगम्यत्वान्नापूर्वमिति ।

अपत्रपातिनः सभ्याः सत्यमुत्पत्यपेक्षया ।
 शब्दस्य कल्पनामाहुरभिव्यक्तौ लघीयसीम् ॥

तदेवमभिव्यक्तिपक्षे नियतग्रहणोपपत्तेः प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययप्रामाण्या-
 न्नित्यत्वमेवोपगन्तव्यम् ।

या त्वनेकान्तिकत्वोक्तिः धीकर्मप्रत्यभिज्ञया ।
 प्रत्यक्षे चोद्यमाना ऽसौ दर्शयत्यतिमूढताम् ॥
 तेनानुमानदोषेण प्रत्यक्ष न हि दूष्यते ।
 सिद्धान्तान्तरचिन्ता तु भवेद्दुश्मसगता ॥
 निर्वाध प्रत्यभिज्ञानमस्ति चेद्बुद्धिकर्मणो ।
 तयोरप्यस्तु नित्यत्व नो चेत्का शब्दतुल्यता ॥

तस्मान्नित्यः प्रत्यभिज्ञाप्रभावात्सिद्धः शब्दः पश्यता तार्किकाणाम् ।
 अथोपनिः पूर्वमुक्ता च तस्मिन्नस्यायित्वे युक्तयश्च व्युत्स्थाः ॥
 अस्ति च वेदे घचन सिद्धामनुपदति यद् धुरा वाचम् ।
 तल्लिङ्गदर्शनादपि नित्यः शब्दो ऽभिमन्तव्यः ॥

शिवादिद्रस्तु पचनात्मकमेव शब्दमाघचते तदसमञ्जसमप्रतीतेः ।
 अहंनमतप्रथितपुद्गलपर्युदासनीत्या च वाच्ययया अपि धारणीयाः ॥

लघवो ऽथवाश्चेति निबद्धा न च केन चित् ।
 न चेनं कठिनं कर्तुं धर्मावयविनं क्षमाः ॥
 कृशश्च गच्छन्स कथं न विक्षिप्येत मारुतेः ।
 दलशो वा न भज्येत धृत्वाद्यभिहतः कथम् ॥
 प्रयाणकावधिः कश्च गच्छतो ऽस्य तपस्विनः ।
 एकशोचप्रचिष्टो वा स श्रूयेतापरैः कथम् ॥
 निष्क्रम्य कर्णादेकस्मात्प्रवेशः श्रवणान्तरे ।
 यदीष्येत कथं तस्य युगपद्बहुभिः श्रुतिः ॥
 श्रोतृसंख्यानुसारेण न नानावर्णसंभवः ।
 धक्तुस्तुल्यप्रयत्नत्वाच्चोत्तमेदे तदत्यये ॥
 तदलं परिहासस्य महतो हेतुमूतया ।
 नानतपणकाचार्यप्रज्ञाचातुर्यचर्चया ॥

शक्यप्रायास्त्वाचवते अप्राप्त एव शब्दः श्रोत्रशक्त्या गृह्यते इति
 तदेतदतिव्यामूढभाषितम् । अप्राप्या तुल्यतायां दूरव्यवहृतादीनामश्रवण-
 कारणाभावात् । प्राप्यकारिताख्यकर्मधर्माप्रसङ्गाच्च । न च चार्वाकधदपरीक्षि-
 यथायमर्थं उपेक्षितुं युक्तः ।

इति कार्यत्वपक्षे ऽऽमूः श्रुतास्तार्किककल्पनाः ।

अथाभिव्यक्तिपक्षे ऽस्य शृणु श्रोत्रियकल्पनाम् ॥

विषक्षापूर्वकप्रयत्नप्रैर्यमाणस्तावद्वेगधतया क्रियायतया च कोप्यं
 बहिर्निस्सरति समीरण इति सुस्पष्टमेतम् । प्रत्यक्षपवनवादिनां पक्षे पथनस-
 मये धक्तृधदननिकटनिहितहस्तस्यशनेन च उपलभ्यते । अनुमेयमास्तपदे
 ऽपि तदानीमास्यसमीपसन्निधापिततूलककर्मणा चो ऽनुमीयते ।

स गच्छन्सर्वतोदिकृकः म्ति.मितानिलनोदनम् ।

करोति कर्णाकाशे च प्रयाति श्रुतियोग्यताम् ॥

स च प्रयत्नतीव्रित्यमन्दत्वेन तदात्मकः ।

शब्दे तथाविधक्षप्रिहेतुतामवलम्बते ॥

स चैव गच्छन्नुद्गामवेगयोगाद्धितक्रियः ।

शरवद्वेगशान्तयेव न दूरं गन्तुमर्हति ॥

माशङ्कोतापि चक्रेकत्वे तु गगनादौ कुतस्तत्कृतो भेदः । ननु तथापि मरुतो भिन्ना एव व्यञ्जकाः मुख त्वेकं भवतु किं तेन तदपि वा भिन्नमित्येके । उच्यते स तर्हि मरुता भेदो यरलवादिष्वपि तुल्य इति मा भूतेषामपि भेदः । ननु यरलवाना विशेषप्रतीतिरस्ति गकारे तु सा नास्तीत्युक्तं सङ्घारणस्यैव तत्र भेदो नोच्चार्यस्येति । नैतत्सारम् । मा भूदेप विशेष इति प्रतीतिर्भेदबुद्धिस्तु विद्यते एव । अन्या च विशेषबुद्धिरुच्यते अन्या च भेद- बुद्धिरिति । विशेषाप्रतिभासे ऽपि क्व चिद्विच्छेदप्रतीतिदर्शनात् । नन्वचोच्यते दृश्यते शाबलेयादिव्यत्यन्तरविलक्षणम् ।

साहुलेयादिगोव्यतिस्तेन भेदो ऽस्ति वास्तवः ॥

न तु द्रुतादिभेदेन निष्पन्ना सम्प्रतीयते ।

गव्यत्यन्तराद्यच्छिन्ना गव्यक्तिरपरा स्फुटा ॥

इति नैतद्युक्तम् । शाबलेयादौ प्रतिव्यक्तिं सास्त्राखुरककुदाद्यवयवव-
र्तिनेो विशेषाः प्रतिभासन्ते ते च स्थूलत्वात्सुगमा भवन्ति । यत्र तु तिलतण्डु-
लकुलत्यादौ प्रतिसिक्थ विशेषा न प्रतिभासन्ते तत्र विशेषप्रतीत्यभावे ऽपि
विच्छेदप्रतिभासे विद्यते एव सिक्थात् सिक्थान्तरत्वेन प्रतिभासात् । यमि-
ह्वाप्येप गकारविशेष इति प्रतिभासाभावे ऽपि विच्छेदग्रहणाद्गकारनानात्वम् ।
ननु तण्डुलादावपि सिक्थात्सिक्थान्तरे विशेषाः प्रतिभासन्ते एव तदप्रति-
भासे भेदस्यापि ग्रहीतुमशक्यत्वात् । प्रैवं घाटी । यत्र सति चतुरश्रचिक्रे ण-
वर्तुलत्वादिविशेषा अप्यमुत्र प्रतिभासिष्यन्ते । प्रयत्न विना ऽपि तु प्रथमाद्यनि-
षातस्य विच्छेदबुद्धिरुत्पद्यते इति तयोश्च नानात्वसिद्धिः । ननु नैघानधिगत-
विशेषस्य विच्छेदबुद्धिरुत्पत्तुमर्हति इति विशेषबुद्धिरेव विच्छेदबुद्धिः । नैत-
देवम् । भ्रमणादिकर्मक्षणाया सूक्ष्मविशेषाप्रतिभासे ऽपि विच्छेदप्रतिभासात् ।
ननु तथापि विशेषग्रहणं कल्प्यते अन्यथा विच्छेदप्रतीत्यनुपपत्तेः । यद्येव
घणेष्वपि गगनादौ विच्छेदप्रतीतिदर्शनात्कल्प्यता विशेषग्रहणम् । नन्वक्षयेव
तत् किं त्वौपाधिकं स्फटिके रक्तताप्रत्ययवत् । विषमो दृष्टान्तः स्फटिकस्य
शुद्धस्य दृष्टत्वाज्जाज्ञाद्युपाधिनिमित्तको रक्तताप्रत्ययः वर्णानां तु नित्यमेवो-
दातादिविशेषवता प्रतिभासान्द्रहितानामनुपलब्धेस्व नैर्गार्हकं ग्वाय भेदः ।
तद्यथा बुद्धीना घटपटादिविषयविशेषशून्यानामध्वेदनात्प्रतिविषय नानात्व

तथा वर्णानामपि प्रत्युदात्तादिविधेयं नानात्वम् । न च बुद्धिरैकेय नित्या च विषयभेदोपाधिनिबन्धनस्तद्वैद इति साम्प्रतम् । स्वयमेव बुद्धिजन्य प्रत्यक्षमित्यभिधानात् । अस्माभिश्च बुद्धिनित्यताया उपरिष्ठान्निराकरिष्यमाणत्वात् । विषयभेदाच्च तद्वेदाभिधाने विषयस्यापि कुत इदानीं भेदः । बुद्धिभेदादिति चेद् इतरैतराश्रयप्रसङ्गः । तदिमाः स्वत एव भेदवत्यो बुद्ध्यः विषयाणामपि स्वत एव भेदो भवति स च बुद्धिभिर्घायते इत्यलमर्थान्तरगमनेन । यथा च गुणगुरुस्य भास्वरधूसरादिभेदघतो नानात्व तथा वर्णस्याप्युदात्तादिभेदघतः । गुरुगुणो ऽप्येक एव आश्रयभेदान्तु तद्वेद इति चेद् अहो रससमाहृते भट्टः ।

कैमेक बुद्धिरप्येका जगत्येकस्वितो गुणः ।

तैश्च तन्नित्यमित्येताः स्त्रीगृहे कामुकोक्तयः ॥

अपि चैकात्म्यादौ ऽप्येवमेवावतरेत्सुखिदुःख्यादिभेदस्य शरीरभेदेनाप्युपपत्तेः । ऋद्धैतस्य च नातिदवीयानेप पन्था इत्यलमलीकृत्यक्त्यनेन । तस्माद् बुद्ध्यादिष्वसर्वदा सविशेषाणामेव वर्णाना यद्व्यापन्नानात्वम् । तथैतत्स्याद् गगनादायकारोपश्लेषकृत एव भेदप्रत्ययो न स्वरूपभेद इति । तदनुक्तम् । अकारस्यापि भयन्मते भेदाभावात् । अविद्यमाने च तदुपश्लेषे दिग्जो दिग्गज इति भेदेन प्रतिभाषो भवत्येष । तथा च समदः सम्मदः षटः षट्टः आसनम् आसनं मलः मलः अविक' अविक्लः पतिः पतिः पतन पतनमित्यादावपि वर्णभेदप्रतीतिः । अर्थपतीतिभेदो ऽपि च दिग्जदिग्गजादौ शब्दान्तरानिमित्तको भवितुमर्हति न द्विसञ्चारणकृतः । यन्त्याधिक्यादर्थ्याधिक्येनेाञ्चारणभेदात् । शतकृत्वो ऽपि प्रयुक्ते गोशब्दे सास्त्रादिमदर्थध्वतिरिक्तवाच्यसप्रत्ययाभावात् । तथा च दिग्गज इति द्विगकारको निर्देश इत्याद्यवते शब्दविदो न द्विर्गकार उच्चारित इति । ननु गोगुहगिरिगेहादाद्यभेदे ऽपि गकारप्रत्ययानुवृत्तेरेक एवाय गकारः । मेव बोधः । य एव हि भेदप्रत्ययो ऽस्माभिर्हृदयार्थः । विना ऽपि च अजुपश्लेष दिग्गजादौ भेदप्रत्ययो वर्णितः । न च यद्यमभेदप्रत्ययमपह्नुमहे किं तु भेदप्रत्ययस्याप्यवाधितस्य भावादन्वयासिद्धत्वाच्च गवादिवत्सामान्यविशेषरूपतां दूमः । व्यञ्जकभेदनिबन्धनत्व तु परलयादावपि यत्तु शक्यमित्युक्तमेव । अपि च

शाबलेयादिभेदप्रत्ययस्यापि व्यञ्जकभेदनिबन्धनत्वादेक एवासौ स्यात् । ननु तत्र को व्यञ्जको यद्वेदकृतः पिण्डभेदप्रत्यय इष्यते । आह च* ।

न पिण्डव्यतिरेकेण व्यञ्जको ऽत्र ध्वनिर्यथा ।

पिण्डव्यङ्ग्यैव गोत्वादिनार्तिर्नित्यं प्रतीयते इति ॥

तद्युक्तम् । गोत्वजातेर्गत्ववदिदानां विधादास्पदीभूतत्वात् पिण्ड-
भेदप्रत्ययस्य चक्षुर्व्यापारभेदादप्युपपत्तेः । ननु सकृदपि व्यापृतलोचनस्य पर-
स्परविभक्तपिण्डप्रतिभासो भवति । मैवम् । तदानां गोमात्रप्रतीतिरेव शाबलेय
यप बाहुलेय इति तु विशेषग्रहणे चक्षुर्व्यापारभेदे ऽपरिहार्यः । यदि चाद्यगो-
पिण्डभेदे प्रथमाक्षसन्निपातजा बुद्धिःसुभगतां गता गकारभेदे तर्हि किंकृत-
मस्या दौर्भाग्यम् । तथापि प्रथमशेषव्यापारवेलायामनवगतव्यञ्जकविभाग-
स्यापि गगनगङ्गादौ गकारभेदः प्रतिभासते श्वेत्यल प्रसङ्गेन । तदयं वस्तु-
सत्तेपः । उपेत्यतां वा सर्वत्र सामान्यविशेषव्यवहारः इष्यता वा गोत्वादिव्यङ्ग-
कारभेदवृत्ति गत्वसामान्यम् । अत्रमपि गत्ववदप्रत्याख्येयम् इतरतरविलक्ष-
यानामकाराणां ह्रस्वदीर्घप्रगादिभेदेन प्रतिभासात् । यः पुनरकारे ऽप्यकारप्रत्य-
भिज्ञानं ब्रूयानस्येकारोकारप्रतीतिष्वप्यकारस्येव यद्व्यङ्गप्रसक्तिरश्वत्वाविशेषान् ।
अथ तद्विशेषे ऽपि अर्थादिवर्णस्य भेद इष्यते च तर्ह्यकारस्य न निहो-
तव्यः । यद्य च सत्यरथारथशब्दाभ्यां भिन्नार्थप्रतीतिरूपपत्स्यते । उदात्ता-
नुदात्तस्वरितसंभृतविवृतादिभेदे ऽपि शब्दविदां प्रत्यक्ष एव गीतज्ञानामिष
स्वरयामभाषाविभागः । तस्मादष्टादशभेदमकारमाचक्षते । अत्रं च तत्सामा-
न्यमवर्णकुलशब्देन व्यवहरन्तीति प्रतिपद्यन्ते लोका न मरुद्भ्यः । अथ
मरुतामपि तथा व्युत्पत्तेरर्थप्रतीतिहेतुत्वं तर्हि व्युत्पत्तिरेव प्रमाणं स्याद्
न शब्दः । व्युत्पत्तेरव्यभिचारात् शब्दस्य च व्यभिचारादित्यास्तामेतत् ।

तस्माद्गत्वादि सामान्यैरर्थसंप्रत्ययात्मनः ।

कार्यस्य परिनिष्पत्तेर्न वर्णव्यक्तिनित्यता ॥

अपर आह । तिष्ठतु तावद्वरत एव गत्वाद्यपरसामान्यं महासामा-
न्यमपि शब्दत्वं धर्षेषु नोपपद्यते ।

व्यत्यन्तरानुसंधानं यचेरुच्यक्तिदर्शने ।
 तचेरुहूपसामान्यमिष्यते तत्कृतं च तत् ॥
 गकारश्रुतिवेलार्या न यकारावमर्शनम् ।
 घादुलेयपरामर्शः श्रावलेयघडे यथा ॥
 शब्दः शब्देऽऽयमित्येवं प्रतीतिस्त्वप्रयोगिना ।
 एषा हि श्रोत्रगम्यत्वमुपाधिमनुच्यते ॥

तदेतन्निरनुसंधानस्यामिधानम् । अनुसंधानप्रत्ययस्य सामान्यसिद्धा-
 धप्रयोजकत्वात् । अनुसंधानं हि साहचर्याद्विजातीयेष्वपि भवति गद्ययहण-
 समये गोपियडानुसंधानस्य । तस्मादबाधितेरुहूपप्रत्ययप्रतिष्ठ एव सामान्य-
 व्यवहारः ।

समानेषु द्वियाह्ये ऽपि सामान्ये ऽवस्थिते क्व चित् ।
 भवत्यन्यानुसंधानं क्व चिद्वा न भवत्यपि ॥
 तदस्ति खण्डमुपडातो पिरुडासाहचर्यकारितम् ।
 गकारादिषु घर्षेषु तदभावात् नास्ति तत् ॥

न तु सामान्याभावात् । न च साहचर्यमेव सामान्यं साहचर्यवदभिधानं
 युक्तं विजातीयेष्वपि गोगद्यदिषु तस्य दृष्टत्वात् । यदि च शब्दः शब्द
 इत्यनुधृतब्रुहेः श्रोत्रगम्यत्वोपाधिकृतत्वमुच्यते तर्हि गद्यादावप्येकब्रुहेर्बाह-
 दोहाद्येकार्यक्रियाकारित्वनिबन्धनत्वाद्गोत्वादिचातिनिहोवा वैदुष्यन्मन्तव्यः ।
 न चैतदेवम् । तद्गोत्ववच्छब्दत्वमपि न प्रत्याख्येयम् । एतेन ब्राह्मणत्वादि-
 सामान्यमपि समर्थितं वेदितव्यम् उपदेशसहायप्रत्ययक्षगम्यत्वात् । न चोप-
 देशपेक्षणात्प्रत्ययत्वं तस्य भवितुमर्हति गोत्वादिप्रत्ययस्यापि संबन्धवह-
 णकाले तदपेक्षत्वदर्शनात् । उक्तं च न हि यन्निरियुङ्गमाहृत् गृह्यते तद-
 प्रत्ययमिति । न चोपाधिकः पैठीनसिपेयलादिप्रभृतिषु ब्राह्मणप्रत्ययः उपा-
 धेरणवत्त्वात् । श्रोत्रोपाधिकत्वस्य गोत्वादावपि घर्षु शक्यत्वात् । अपि चोप-
 देशनिरपेक्षमपि घर्षुः चक्षुष्यादिविलक्षणा सौम्याकृतिं ब्राह्मणजातिमपग-
 च्छति इत्येके । तदलमनया कथया प्रकृतमुच्यते । गोत्वादिभिर्बौतिभिरे-
 धार्थेसप्रत्ययोपपत्तेर्यदुक्तं दर्शनस्य परार्थत्वादिना एतदयुक्तम् । एतेन सर्वं च

योगपद्यादित्येतदपि प्रत्युक्तम् । संबन्धनियमस्य गत्वादिभ्य एव सिद्धेः ।
यदपि संख्याभावात्कृत्वमुच्चप्रयोगदर्शनमुदयाहि तदपि व्यभिचारि ।

कृतं कान्तस्य तन्वङ्ग्या पिरणाङ्गविलोकनम् ।

घत्तुरालिङ्गनं गाढमष्टकृत्वरच चुम्बनमिति ॥

तद्वेदे ऽपि दर्शनात् । अथ तत्र स्त्रीपुंसयोरभेदे चुम्बनादिक्रियामा-
श्रमेद एवेत्युच्यते तथा ऽप्यपूर्वेषु ब्राह्मणेषु भुक्तवत्सु पञ्चकृत्यो ब्राह्मणा
भुक्तवन्त इति व्यवहारो दृश्यते ।

कविना सद्गुणासे निवृद्धे ऽक्षरडम्बरे ।

गकारा बहवो दृष्टा इति व्ययहरन्ति हि ॥

यदपि प्रत्यभिज्ञानं तद्द्वारकमुदाहृतम् ।

तस्यापि सिद्धे प्रामाण्ये चात्यालम्बनता भवेत् ॥

नृताभिनयचेष्टादिप्रत्यभिज्ञानतो ययम् ।

विशेष प्रत्यभिज्ञाने न यस्यामो मनागपि ॥

शब्दस्य प्रत्यभिज्ञानवेलाशमेय दृश्यते ।

शब्दरूपस्य विध्वंस इति तद्विस्थिता कुतः ॥

यद्यपि च क्षणभङ्गभङ्गे प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यमस्माभिरपि समर्थयिष्यते
तथा ऽपि स्वाभादिप्रत्यभिज्ञायाः शब्दप्रत्यभिज्ञाया एव यत्र विशेषः यदत्र
ध्यस्ताः शब्द इति तदेव प्रत्ययो जायते अत एव तिरोहिते ऽपि भाषा-
दियमप्रमाणं प्रत्यभिज्ञेत्याहुः ।

यद्यपि क्षियते ऽस्माकं शब्दो द्विचानपि क्षयान् ।

प्रत्यभिज्ञा तु कालेन तावता नाऽकल्पते ॥

तथा हि शब्द उत्पद्यते तावन्ततः स्थायिपय घान क्षनयति अक्षन-
कस्य प्रतिभाषायोगात् ततस्तेन घानेन शब्दो गृह्यते ततः सन्कारयोधः
ततः पूर्वघानशब्दस्मरणं ततस्तस्मच्चि य शोच मनो या शब्दप्रत्यभिज्ञान
क्षनयिष्यति तथा शब्दो गृह्यते इतीषत्कृतो ऽस्य दोषमायुः । प्रत्यभि-
ज्ञाप्रामाण्यदेव तावदायुस्तस्य कल्प्यते इति चेत्सत्यं कल्प्येत यदि
विनाशप्रत्ययस्तदेव न स्यात् । अपि च गोशब्दो ऽयमस्यशब्दो ऽयमिति
तदभिधानविशेषोत्प्रेत्यात् ।

नानानुस्मरणं तस्य तदेवावश्यमापतेत् ।
 विज्ञानयोगपट्याच्च कालो दीर्घतरो भवेत् ॥
 यदप्युदितमुट्टाममेघश्यामासु राषिषु ।
 साम्यं सौदामिनीधामजन्यया प्रत्यभिज्ञया ॥
 तदसत्कालदेर्घ्येण तदवस्थितिसम्भवात् ।
 विद्युद्दृष्टे च घृत्वादेो नागसंघित्यसम्भवात् ॥

प्रत्यभिज्ञा नाम स्मर्यमाणानुभूयमानसामानाधिकरण्यायाहिणी संस्कार-
 सधिवेन्द्रियजन्या प्रतीतिरिति के चित् । अन्ये मन्यन्ते स्मर्यमाणपूर्वज्ञानवि-
 शेषितार्थमाहित्यात्प्रभिज्ञायास्तद्विशेषणस्य चार्थस्य बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वानुप-
 पत्तेः स्तम्भादावपि मानसी प्रत्यभिज्ञेति ।

निर्वन्धस्त्विह नास्माकं सा यथा ऽस्तु तथा ऽस्तु वा ।
 शब्दे विनाशज्ञानात् तु न सा नित्यत्वसाधिका ॥
 बाध्यबाधकभावे तु नियमो ननु किंकृतः ।
 शब्दस्य प्रत्यभिज्ञानविनाशप्रतिभासयोः ॥
 उच्यते प्रत्यभिज्ञानमन्यया ऽप्युपपद्यते ।
 गत्यादिकातिविषयं यद्वा सादृश्यहेतुकम् ॥
 न त्वभिध्यञ्जरुध्वंसात्राशधीरपि सेत्स्यति ।
 तदसावपि बाध्या ऽस्तु यद्वा भवतु सशयः ॥
 मैवं विनाशिताबुद्धिर्भेदबुद्ध्युपवृंहिता ।
 सा चेयं चान्यथासिद्धे इति घक्तुमसाम्प्रतम् ॥
 प्रत्यभिज्ञा च सापेक्षा निरपेक्षा त्वभावधीः ।
 तेनैवमादेो विषये प्रत्यभिज्ञेव बाध्यते ॥

शब्दाभावस्य यद्वयात्प्रत्यभिज्ञायाश्च पूर्वानुसन्धानादिसव्यपेक्षत्वात् ।
 अपि च प्रत्यभिज्ञा ध्यमिचरति कर्मादिषु गृह्यते तेनास्यां शब्दे ऽप्यभाव-
 प्रत्ययोपहतवपुषि कः समाश्रवासः । न चेदं प्रत्यक्षे ऽप्यनेकान्तिकत्वोद्वाध-
 नम् अपि तु विनाशप्रत्ययप्रतिहतप्रभाषा प्रत्यभिज्ञा नित्यत्वं कर्मादिष्विध
 शब्देपि न साधयितुं प्रभवति इति दृष्टान्तस्य को ऽवसरः । सत्यम् याहि-
 कास्तु भवादृशाः स्वयमनजमुध्यमाना एवं बुद्ध्यन्ते । यत्तु प्रवृत्तुर्भवसतया
 बुद्धिकर्मादावपि नित्यत्वसमर्थनं तदत्यन्तमलौकिकमित्युक्तम् ।

किं नाम शब्दनित्यत्वसमर्थनतृपातुरः ।

अङ्गमं स्थावरं चैव सकलं पातुमिच्छसि ॥

तस्मादलमतिरभसप्रपृत्ताभिराभिर्बुद्धिकर्मादिनित्यत्वसमर्थनकथाभिः ।
यत्पुनरभिव्यक्तिपक्षे शब्दस्य ग्रहणे नियमाभावमाशङ्क्य श्रोत्रसंस्कारेण विप-
यसंस्कारेणोभयसंस्कारेण वा नियतं ग्रहणमुपवर्षितं तद्वञ्चनामात्रम् । समा-
नदशानां समानेन्द्रियग्राह्याणां प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्गत्वादर्थनात् । ये
पुनरपि गन्धा उदाहृताः ते समानेन्द्रियग्राह्या भवन्ति न समानदेयाः ।

एकभूम्याश्रितत्वेन तुल्यदेशत्वकल्पने ।

भवेत्समानदेशत्वं द्विमवद्विन्ध्ययोरपि ॥

यकत्वे ऽपि भुवो भान्ति पदार्थाः पार्थिवाः पृथक् ।

व्यञ्चन्ते तदधिष्ठाना गन्धास्तेस्तेर्निबन्धनैः ॥

भवन्त्वनाश्रिताः शब्दा यदि वा ऽऽकाशसंश्रिताः ।

सर्वथा भिन्नदेशत्वमेयां वक्तुं न शक्यते ॥

ननु यथैकत्वे ऽपि नभसः तद्भागकल्पनया प्रतिपुह्यं श्रोत्रेन्द्रिय-
भेदः एवं तद्भागकल्पनयैव शब्दानामपि असमानदेशत्वान्निर्यतव्यञ्जकव्य-
ङ्गता भविष्यति । नैवमुपपद्यते यत्रैव वक्तुमुखाकाशदेशे श्रोतृश्रोत्राकाशदेशे
वा गोशब्द उपलब्धः तत्रैवाश्वशब्द इदानोमुपलभ्यते न पुनरतिमुक्त-
कुसुमे य उपलब्धो गन्धः स बन्धूके मधूके वा कदा चिदुपलभ्यते इति ।

तस्मात्समानदेशत्वान्न व्यक्तो नियमो भवेत् ।

उत्पन्नो तु व्यधस्यायां तद्वेद उपपद्यते ॥

नादेः संस्क्रियतां शब्दः श्रोत्रं वा द्वयमेव वा ।

सर्वथा नियमो नास्ति व्यञ्जकेष्विति निश्चयः ॥

व्यवस्था व्यञ्जकानां चेदुच्यते ऽनुपकारिता ।

उत्पन्नो दृश्यमानायां दृष्टमप्यविरोधकम् ॥

न च स्तिमितमाहतापनयन्व्यतिरिक्तः कश्चन श्रोत्रसंस्कारो विद्यते ।

तत्र चातिप्रसङ्ग उक्तं यवातिरिक्तसंस्कारकल्पनायां त्वदृष्टकल्पना। स्थिरे च
शब्दसंस्कारग्रहणमिति पुनरनभिव्यक्तस्यापि गोशब्दस्य अवयवं स्यात् ।

तद्वृद्धाहेतोः संस्कारस्य स्थिरत्वात् । तत्त्वान्निकत्वे तु शब्दव्यतिक्रमे साध्या
प्रतीयमानत्वात् । यत्तु भर्तृमिषस्तमेव संस्कारं श्रोत्रेन्द्रियमभ्युपैति तदिदमपूर्-
वकं किमपि पाण्डित्यम् । इन्द्रियस्य हि संस्कार्यस्य कल्पनमनुपपन्नम् । अन-
स्थरत्वे तु शशयदेव शब्दकोलाहलप्रसङ्ग इति यत्किं घिदेतत् । भट्टेनैव
सोपहासमेव दूषितः पक्ष इति किमपि घिमर्दनं । यदपि भट्ट आह* ।

यदि स्वयं यत्तद्यस्तार्किकोक्तिविपर्ययः ।

ततो वेदानुसारेण कार्यो दिक्श्रोत्रतामतिरिति ॥

तदप्यसांप्रतम् ।

दियां कार्यान्तराक्षेपादागमान्यपरत्वतः ।

आद्योपसृष्टिकामात्रं दिन्द्रव्यश्रोत्रकल्पनम् ॥

इन्द्रियाणां भौतिकत्वस्य साधयिष्यमाणत्वाद्विश्वामूर्तत्वात्त्रेन्द्रिय-
प्रकृतित्वं व्यापकत्वाविशेषे वा कालात्मनोरपि तथाभावप्रसङ्गः । तयोरन्यत्र
व्यापारकत्वात्त्रेन्द्रियप्रकृतित्वमिति चेद् दिन्द्रव्ये ऽपि तुल्यमेतत् । आग-
मस्त्वन्यपर एव । यथा हि सूर्यं चक्षुर्गमयताद् दिशः श्रोत्रमिति पठ्यते एव-
मन्तरिक्षमसूनिति च पठ्यते एव । न चासवो ऽन्तरिक्षप्रकृतिकाः पथनात्मक-
त्वात् । तस्मात्कृतं द्विधा आकाशदेश एव कर्णशकुल्यवच्छिन्नः शब्दनि-
मित्तापभोगप्राणकधर्माधर्मोपनिबद्धः श्रोत्रमित्युक्तम् । ननु धर्मो धर्मकृतश्रोत्र-
नियमवदभिव्यक्तिनियमो ऽपि शब्दस्य तत्कृत एव भविष्यति किमिति
तद्विनियमो नित्यात्यपक्षे चोच्यते इति । नैतद्युक्तम् । चक्षुरादीन्द्रियाणां धैक-
त्वमदृष्टनिबन्धनमन्धकारप्रभृतिषु दृश्यते न पुनः पदार्थस्थितिरदृष्टवशाद्वि-
परिपतते । व्यञ्जकधर्मातिरामे हि हिममपि शैत्यं स्वधर्ममतिरामेत् ।
व्यञ्जकेषु नियमो न दृष्ट इत्युक्तम् । दृष्टे च वर्णभेदे नियतोपलब्धिहेतो
संभवति सति किमयमदृष्टमस्तके भार आरोप्यते । कथं चाभिव्यक्तिपक्षे
तीक्ष्णमन्दविभागः । तीक्ष्णतादयो हि वर्णधर्मो वा स्युः ध्वनिधर्मो वा वर्णध-
र्मस्ये तीक्ष्णकारादन्यत्वं मन्दस्येत्यस्मन्मतानुप्रवेशः ।

ध्वनिधर्मत्वपक्षे ॥ श्रोत्रेण मह्यं कथम् ।

न हि चायुगता वेगः शयणेनोपलभ्यते ॥

यत् व्यक्तधर्माः कृतत्वस्यूलत्वाद्यो खाताशुपलभ्यन्ते इति दर्शितं
तत्काममुपपद्येतापि जातेर्व्यक्तैस्तादृग्माणां च समानेन्द्रियग्राह्यत्वात् ।

इह तु स्पर्शनग्राह्यः पथनोऽतीन्द्रियोऽयं वा ।

तदुर्माः श्रावणे शब्दे गृह्यन्तइति विस्मयः ॥

यत्तु बुद्धिरेव तीव्रमन्द्रयतीति तदतीव सुभाषितम् । असति विषय-
भेदे बुद्धिभेदानुपपत्तेः ।

किं च नित्यपरोचा ते बुद्धिरेवं च नादयस् ।

तदयहात्र तीव्रादितदुर्मणहसम्भयः ॥

अहे तीव्रादयस्तीव्रे प्रपाते पतित्वा अमी ।

यो गृह्यते न तदुर्मा यदुर्माः स न गृह्यते ॥

यश्चाभिभयवृत्तान्तस्त्यन्मते मत्ततामयो ।

अनिने चाभिभूतेऽपि शब्दो न श्रूयते क्वयम् ॥

दीपेऽभिभूते रयिषा न हि रूपं न गृह्यते ।

नियतव्यञ्जकत्वं तु प्रतिचित्रमदगंतात् ॥

यत्तु गद्गादिशब्दानां शोचयाह्यसिद्धये ।

शब्दस्य तत्र तद्ग्राह्यमित्यथादि तद्रूपमत् ॥

सत्यं यदत्र दृष्टं वा श्रुतं वा कुं चिद्रीदृशम् ।

आशयस्य परोक्षत्वे तात्पर्यान्वोपनम्भनम् ॥

शब्दो न तेऽस्यशब्दात्मा न शून्यो पर्यमम्भवः ।

न नादवृत्ति शब्दस्यमिति तद्गृह्ये क्वयम् ॥

अपुनरिदं सन्धारितं व्यङ्ग्यकार्यपक्षयोः क्व शब्दपक्षे गुर्वा कल्पना
भवति क्व वा लघ्वीति तदपि मौनप्रमावत्रिचारमावेद्यत्वात्प्रयोत्रकम् ।

यदि मौनप्रमायेन साधिता नित्यशब्दता ।

त्यनुक्ता कल्पना साध्यो मनुक्ता तु विषये ॥

कोट्टेन च शब्दः प्रथमा समीरयेन शर्षतः स्तिमितमाह्लात्प-
रत क्रियते इत्येवमेव तावदुर्माः क्व चिदपि । अनेकशब्द-
नन प्रायोक्ति-

यगमनमणुमनसोश्वाद्यं कर्मेत्यदृष्टकारितानीति* मरुतां तिर्यग्गमनस्यभाव-
त्वादूर्ध्वमधश्च शब्दश्रवणं न भवेत् ।

याधन्न वेगिना ऽन्येन प्रेरितो मातरिश्चना ।
तायत्रैषर्गिको घायुर्न तिर्यग्गतिमुज्झति ॥
अधोमुखप्रयुक्तो ऽपि शब्द ऊर्ध्वे प्रतीयते ।
उत्तानघदनेत्को ऽपि नाधो न श्रूयते च सः ॥
कदम्बगोलकाकारशब्दारम्भो हि सम्भवेत् ।
न पुनर्दृश्यते लोके तादृशी मरुतां गतिः ॥
आकण्ठानद्गुनीरन्ध्रचर्मवृत्तमुखोदितः ।
शब्दो यः श्रूयते तत्र न कोप्यानिलसर्पणम् ॥

कुड्यादिप्रतिबन्धेन वायोरप्रसरणं भवद्विरपि कथितमेव निर्विघ्न-
धर्मपुटोपरुद्धो ऽप्यसौ न प्रसरेत् । अपि च सर्वतोऽनिसद्गुणवद्वारस्यापि जठरे
गुरगुराशब्दो मन्दाग्नेः श्रूयते अथ - कुतो व्यञ्जकानां कोप्यपवनानां
निस्सृतिः । रोमकूपनिस्सृतानामपि सूक्ष्मतया स्तिमितबाह्यव्याप्यप्रसरणसाम-
र्थ्याभायः । किं च मनागपि बहिर्यतो वाति न शब्दश्रवणं स्यादिति
दुर्बले ऽपि बाह्यः पवनः प्रथलादपि कोप्यवायोर्बलीयान्भवतीति कथं
तेनापसोर्यत् । अन्ये एव सूक्ष्मा घायवः शब्दावरणकारिणो न पुनरन्ते परि-
दृश्यमानाः श्यामाः श्यामाकलतालास्योपदेशिना मातरिश्चान इति चेन्न ।
विशेषे प्रमाणाभावात् यं च सूक्ष्मा अपि घायवः तिर्योदधति तं सुतरां धली-
यांसो ऽपि विवृणुयुरिति यत्किं चिदेतत् । तस्मात्सजातीयशब्दसन्तानारम्भ-
पक्ष एव युक्त्यनुगुणः । तथा हि सजातीयगुणारम्भिणो गुणास्तावद्दृश्यन्ते एव
रूपादयः । अमूर्तो ऽपि बुद्धिर्बुद्धान्तरमारम्भाया दृश्यते देशान्तरे ऽपि
सैव कार्यमारम्भते यद्यि गच्छता देवदत्तादेरेकस्मादात्मप्रदेशात्प्रदेशान्तरे
बुद्धुत्पाददर्शनात् । कार्यारम्भपिरतिरपि भवति अदृशाधीनससर्गाणां सहका-
रिणामनयस्थानात् ।

तीत्रेणापि शनेरेवमतीव्रारम्भसम्भवः ।

सीदत्सचिवसामर्थ्यंसापेक्षवीणवृत्तिना ॥

सन्तानकल्पना सन्तानकल्पनायां च समानजातीयारम्भकत्वात्कर्मध्यपच्छेदे सति गुणत्वसिद्धिरितीतरैतराशयत्यमेव । उच्यते । नोभयवाप्येव दोषः शोष-
याहृत्यादेव शब्दस्याकाशाश्रितत्वं कल्प्यते समानजातीयारम्भकत्वं च
गुणत्वात् । आकाशेरुदेगो हि शोषमिति प्रसाधितमेतत् । प्राप्यकारित्वं चेन्द्रि-
याणां यक्ष्यते । न चाकाशानाश्रितत्वे शब्दस्य शोषेण प्राप्तिर्भवति न चाप्रा-
प्तस्य ग्रहणमिति तद्राश्रितत्वं कल्प्यते । एवं समानजातीयारम्भकत्वमपि तत्र
यत्र भाषणत्याद् दूरवर्तिनः शब्दस्य श्रवणे सति कल्प्यते न तु गुणत्वा-
दिति नेतरैतराशयम् । कार्यत्वादाकाशाश्रितत्वं कल्प्यते इत्येके । ननु कार्य-
त्वादप्याकाशाश्रितत्वकल्पनायां तद्व्यस्यमेवेतरैतराशयं कार्यत्वादाकाशा-
श्रितमाकाशाश्रितत्वे सति नियतग्रहणपूर्वं पूर्वंरीत्या कार्यत्वमिति । नेतदे-
यम् । भेदविनाशप्रतिभासाभ्यामेव कार्यत्वसिद्धेः । किमर्थस्तर्हि नियतग्रहण-
समर्थनायायमियान्नयासः क्रियते । नियतग्रहणमपि कार्यपक्षानुगुणमिति
दर्शयितुं न पुनरप्येव कार्यत्वे युक्तिरित्यलं भूष्मेधिकया । अपर आह परिस्य-
न्दविलक्षणस्य प्रत्यक्षत्वादकर्मत्वं शब्दस्य साध्यत्वे न समानजात्यार-
म्भकत्वादिति तरैतराशयस्योऽपि नास्तीति । तस्मात्सर्वदा परिशेषानुमा-
नाच्छब्दस्य गुणत्वसिद्धिः । कथं तर्ह्यस्य महात्वादियोगो निर्गुणा गुणा इति
काणादाः । अस्ति हि प्रतीतिर्महान् शब्द इति । समानजातीयगुणाभिप्रायं
तत्कणादयचनमिति न दोषः । तस्माद्राकाशगुणः शब्दः । अपि च ।

यथा ऽऽत्मगुणता हीच्छाद्वेषादेरुपपत्स्यते ।

शब्दो नयेन तेनैव भविष्यति नभोगुणः ॥

ये तु समानजातीयशब्दारम्भकत्वनिषेधहेतवः शब्दत्वादित्यादयः
परैरुपन्यस्ताः तेषामप्रयोजकत्वात् साधनत्वम् ।

इत्थं सन्तानवृत्त्या च शब्दग्रहणसम्भवे ।

कल्पना ऽल्पतरा ऽस्माकं न शब्दव्यक्तिवादिनाम् ॥

शाश्वकापिलनिर्यन्थयथितप्रक्रियाभ्रति ।

यत्तु दूषणमाध्यातमस्माकं प्रियमेव तत् ॥

तस्मात्कार्येषु नियतग्रहणोपपत्तेः अभिव्यक्तिपक्षे च तदभावा-
त्कार्यं यत्र शब्द इति स्थितम् । तदिदमुक्तं सूक्ष्मता ।

आदिमत्त्वादैन्द्रियकत्वात्कृतकवदुपचाराज्ञा-
नित्यः शब्द इति* ॥

आदिमत्त्वादिति संयोगविभागादीनां शब्दे फारकत्वं न घञ्जकत्व-
मिति दर्शितम् । अतश्च न प्रयत्नान्तरीयकत्वमनेकान्तिकम् । ऐन्द्रियकत्वा-
दिति । कार्यपक्षे यत्र शब्दस्य नियतं ग्रहणमित्युक्तम् । प्रतिपुरुषं प्रत्युच्चारणं
च शब्दभेदस्येन्द्रियकत्वादिति वा हेत्वर्थः । तेन प्रत्याभिज्ञादुराशा श्रोत्रिया-
णामपाकृता भवति । कृतकवदुपचारादिति तीव्रमन्दविभागाभिभवादिव्यवहा-
रदर्शनात्सुषुप्तुःखादिवदनित्यः शब्द इति दर्शितम् । तथा प्रागुर्ध्वमुच्चारणा-
दनुपलब्धेः आघरणानुपलब्धेश्चेत्यनेन सूत्रेण शब्दाभाषकृतमेव तदग्रहण-
मिति । न हि स्तिमिता घाययः शब्दमाघरीतुमर्हन्ति मूर्ते हि मूर्तेन घष-
धीयते नामूर्तेमाकाशादियत् । न च प्रकृत्येयाकाशादियदतीन्द्रियः शब्दः ।
तस्मात्त्वणिकप्रतीतिमत्कालमेव शब्दस्यापस्यानमित्यस्यानहेतोरपि नान्यथा-
सिद्धत्यम् । यार्तिकपृष्ठाः शब्दानित्यत्वे साधनमभिहितम् अनित्यः शब्दो
जातिमत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्यकरणप्रत्यक्षत्वाद् घटवदिति । यत्प्रच जातीना-
मपि जातिमत्त्वादनैकान्तिकत्वमुद्गायितम् प्रकाशंमवायेन जातिजातिमती
यत इति तदत्यन्तमनुपपन्नम् । निस्सामान्यानि सामान्यादीनीति सुप्रसिद्ध-
त्याम् । न हि घटे घटत्वपार्थिवत्वे स्त इति घटत्वसामान्ये ऽपि पार्थिवत्व-
सामान्यमस्तीति शक्यते यकुम् । अतो निरजद्य एवायं हेतुः । तेन यदुच्यते ।

जातिमत्त्वेन्द्रियत्वादिवस्तुसन्माषन्नन्धनम् ।

शब्दानित्यत्वसिद्धयर्थे को घटवदो न तार्किक इति ॥

तद्वदिततार्किकपरिस्पन्दस्य व्याहृतम् । इह त्यप्रयोजका हेतवो
भर्षन्ति ।

ह्यस्तनेोच्चारितस्तस्माद्गोशब्दो ऽद्यपि धर्तते ।

गोशब्दज्ञानगम्यत्वाद्यथोक्ती ऽद्योप गौरिति ॥

विज्ञानयाह्यता नाम घस्तुस्थाभाव्यवन्धना ।

नित्यत्वे कृतकत्वे वा न खल्वेपा प्रयोजिका ॥

* गौतमसूत्रम् । अ ३ आ २ सू १४ । † गौतमसूत्रम् । अ ३ आ २ सू १२ ।
‡ श्रोत्रोत्कर्षे न्यायवार्तिके अ ३ आ २ सू १४ ।

अप्रयोजकता चेत्प्रयाणां चैवमुच्यते ।
 स्वयं चैते प्रयुज्यन्ते हेतुत्वेनेति किं त्विदम् ॥
 यथं नित्यत्वे दुर्बलो युक्तिमार्गः
 तस्मान्मन्तव्यः फार्यं यवेति शब्दः ।
 पाषाणयुक्तित्थे वैदिको यो ऽनुवादः
 न्याये प्रयुक्ते किंफलस्तत्प्रयोगः ॥

अणिभङ्गिभाषस्याभावादपि शब्दस्य अणिकतां न यत्कुमलम् । स्थूल-
 विनाशभाषादिति यदुक्तं तदपि नृत्तम् ।

सूक्ष्मविनाशपेक्षी नाशः स्थूलस्थिरस्य कुम्भादेः ।

प्रकृतितरलस्य नाशः शब्दस्य च ग्घ हि स्थूलः ॥

संत्वादादि अणिकतां कथयेत्पुरो वा शब्दस्तदैव कथमणिको ऽभिधेयः ।

युक्त्यन्तरादादि तदेष हि तर्हि चिन्त्यं किं प्रौढ्यादबहुमानपरिग्रहेण ॥

अलमतिथिततोन्वया त्यज्यतां नित्यवादः

कृतक इति नयत्तेर्गृह्यतामेव शब्दः ।

सति च कृतकभावे तस्य कर्ता पुराणः

कधिरधिरलशक्तिर्युक्तं यत्वेन्दुमौलिः ॥

इति तृतीयमाह्निकम् ।

यथं कृतकत्वे यथोनां साधिते सति यथोत्मनः पदात्प्रभृति सर्वेषु
 पुरुषस्य स्वात्म्यं सिद्धं भवति ।

पदनित्यत्वपक्षे ऽपि यास्ये तद्वचनात्मके ।

कर्तृत्वसम्भवात्पुंसो वेदः कथमकृषिमः ॥

तथा च वेदिकयो रचनाः कर्तृपूर्विकाः रचनात्वात्लौकिकरचनावत् ।
 यथ च पञ्चलक्षणे हेतुः प्रयोजकश्चेति गमकं यथ न हेत्याभासः । न ताव-
 दयमसिद्धो हेतुः शक्तो देवीरधिष्ठये इत्यादिषु वेदेष्वप्यसन्दर्भेषु पदरच-
 नायाः स्वरक्रमादियेष्वप्यत्याः प्रत्यक्षत्वेन पक्षे हेतोः धर्तमानत्वात् । नापि
 यिरुद्धः कर्तृत्वधति सपक्षे कुमारसम्भवाद्देो रचनात्वस्य विद्यमानत्वात् ।
 नाप्यनेकान्तिकः कर्तृरहितेषु गगनादिषु गगनकुसुमादिषु वा रचनाया
 अदृष्टत्वात् । नापि कालात्पयापदिष्टः । प्रत्यक्षेणागमेन वा घेदे यकभाय-

निश्चयानुत्पादात् । नापि सप्रतिपक्षः प्रकरणचिन्ताहेतोः स्थाणुपुरुषविशेषा-
नुपलब्धेरिव हेतुत्वेनानभिधानात् । नापि परमायवन्तित्यतायामिध मूर्तेत्व
मप्रयोजकमिदं साधनं रचनाविशेषाणां कर्तृव्यापारसाध्यत्वावधारणात् । यथा
धूमस्य ज्वलनाधीन आत्मलाभो क्षिप्स्तु धूमादग्नेः तथेह कर्षधीना रश्-
मानामभिनिर्घृतिः प्रतीतिस्तु ताभ्यः कर्तुरिति । तस्मात्प्रयोजक एवायं हेतुः ।
ननु सत्प्रतिपक्षत्वे विवदन्ते च तथा च मीमांसकैः प्रतिहेतुरिह गीयते ।

वेदस्याध्ययनं सर्वैर्गुर्वध्ययनपूर्वकम् ।

वेदाध्ययनवाच्यत्वादधुना ऽध्ययनं यथा इति ॥

नैतद्युक्तम् । एवंप्रायाणां प्रयोगाणामप्रयोजकत्वात् । न हि तच्छब्द-
वाच्यत्वकृतमनादित्वमुपपद्यते । अनैकान्तिकश्चायं हेतुर्भारते ऽप्येवमभि-
धातुं शक्यत्वात् । भारताध्ययनं सर्वैर्गुर्वध्ययनपूर्वकं भारताध्ययनवाच्य-
त्वादिदानींतनभारताध्ययनपद्धिति । ननु भारते कर्तृस्मृतिरधिगीता विद्यते
यद्येवं वेदे ऽपि प्रजापतिः कर्ता स्मर्यते यव । अथ वेदिकमन्त्रार्थघाटमूलेयं
प्रजापतिस्मृतिः प्रजापतिना चत्वारो वेदा अष्टज्यन्त चत्वारो धर्म्यश्चत्वार
आश्रमा इति तत्र पाठादिति । उच्यते । इत्त तर्हि भारते ऽपि तत्र यवन-
मूलेय पाराशर्यस्मृतिरिति शक्यते यत्कुम् ।

यथा प्रजापतिर्येदे तत्र तत्र प्रशस्यते ।

भारते ऽपि तथा व्यासस्तत्र तत्र प्रशस्यते ॥

अथ प्रणेता वेदस्य न दृष्टः केन चित्क्व चित् ।

द्वैपायनो ऽपि किं दृष्टो भवत्यितृषितामहेः ॥

सर्वेषामधिगीता चेत् स्मृतिः सत्यप्रतीसुते ।

प्रजापतिरपि सृष्टा लोके सर्वेषु गीयते ॥

आह । किमिति सदसद्विवेकविकलशाकटिकादिप्रथाद्वैप्रनश्च एवं
भ्राम्यसि किल स्यन्यमपि कर्म पित्रा माषा योपदिश्यमानं तद्वचनप्रत्ययाद-
नुप्रीयते तदयमिमाननेरुक्तेगवित्त्यपादिनिर्घर्त्वा यैदिकः कर्मरूलाप ययमेय
तदुपदेगिनमाप्रमस्मृत्यैव क्रियते इति महान्प्रमादः । एवं चोष्ठाग्रचक्रविर-
चित्तजल्पस्तारुलिवितकाव्ययदस्मयंमाणकनुंकेष वेदेन व्यपहारानुपपत्तेरथ-

ग्यस्मरणीयस्तत्र कर्ता स्यात् । न च कदाचन वेदेषु व्यवहारविच्छेदः
समाच्यते येन तत्कृतं छरत्करणामादिव्यवृत्तेषु कर्त्तृस्मरणं स्यात् । तस्मा-
दप्यर्थं स्मर्यते कर्ता न च संस्मर्यते स्मर्तुं शक्यते वा । स्मृतिर्हि भवन्ती
तदनुभवमूला भवति न च मूले ऽपि कर्त्तृनुभवः कस्य चिज्जातः सर्गाद्रे-
भायात् । भावे वा कर्त्तुरशरीरत्वेन दर्शनयोग्यत्वाभावात् ।

सगरीरत्वपक्षे वा पुरुषः को ऽपि सादृशः ।
तदानीं दृश्यमानो ऽपि वेद कुर्वन्न दृश्यते ॥
अधीयमाने दृष्टे ऽस्मिंस्तदा संशेरते जनाः ।
पिमेव रचयेद्वेदमुत वा ऽन्यकृतं पठेत् ॥
यत्कृतं वा पठेदेव तस्मिन्नपि हि संगयः ।
मह्यं चेद्रमनादित्यमुन्मीनद्विष दृश्यते ॥
असत्यादिप्रमाणे च कर्त्तृताऽनुभवं प्रति ।
स्मृतः प्रथमविद्वा ऽपि स्मृत्यन्धवरम्यरात् ॥
योगिभिर्ब्रह्मं कर्त्तुरित्येतदपि दुर्बलम् ।
कर्त्तृता हृदि दुर्बोधा कथं गृह्येत तैरपि ॥
योगिभिः सा गृहीतेति वयमेतन्न मन्महे ।
अमन्वानाश्च गच्छेम विप्रव्याप्त्यर्थं कथम् ॥
वेदात्कर्त्तृबोधे तु स्पष्टमन्योन्यसंशयम् ।
ततो वेदप्रमाणत्वं वेदात्कर्त्तृत्वं निश्चयः ॥

तस्मात्पैर्याप^१ पर्यालोचनारहितयथाश्रुतमन्त्रार्थगतमूला भ्रान्तिरेषा
न पुनः परमार्यतः कश्चित्क चिद्वेदस्य कर्त्तारं स्मरति । तस्माद्रकृतका वेदाः ।
अवश्यस्मरणीयस्यापि कर्त्तुरस्मरणात् । न च व्यधिकरणो हेतुरस्मर्यमाणकर्त्तृ-
कत्वादित्येवं साधनप्रयोगात् । अत्रोच्यते । अपि तद्बुद्धेर्व्ययनपूर्वकत्वं साधनमु-
पेक्षितं याचिकैः अयमभिनवो हेतुरस्मर्यमाणकर्त्तृकत्वादिति प्रयुक्तः । तस्मा-
दप्यु नाम नैनान् हेत्वन्तरोपन्यासिनो निगृहीतः । अद्युक्तकथेयं प्रस्तुता अयमपि
त्वस्मर्यमाणकर्त्तृकत्वादिति हेतुः किं स्वतन्त्रं यथाकर्त्तृकत्वसिद्धये प्रयोज्यते
तमास्मदुपचरितरचनात्वप्रतिघातायेति । तत्र न तावदनुमानमनुमानान्ता-
रपरिपन्थि कथयितुमुचितम् । प्रत्यक्षागमयदनुमानस्याप्यनुमानबाधकत्वानुप-

पतेः । न हि तुल्यबलयोरनुमानयोर्बाध्यबाधकभावस्तुल्यबलत्यादेव । अतुल्य-
बलत्वे तु यत्कृतमन्यतरस्य दौर्बल्यं तत एव तदप्रामाण्यसिद्धेः किमनुमा-
नबाधया । तद्विडम्बनार्थं तदभिधानमिति चेत् तदप्ययुक्तम् । यत्र च धर्मिणि
युगपदितरेतरविरोधिधर्मद्वयप्रयोजकहेतुद्वयोपनिपातायोगात् । न हि ह्यात्म-
कानि वस्तूनि भवितुमर्हन्ति इत्यवश्यमन्यतरस्तथाप्रयोजकहेतुरप्रयोजकत्वा-
देव तस्यागमकत्वे किं विडम्बनार्थेन । हेत्वन्तरेण प्रयुक्तेन विरुद्धाव्यभिचा-
र्येण नाम न कश्चिद्धेत्वाभास इति वक्ष्यामः । प्रकरणसमो ऽपि न यः कश्चि-
त्सत्प्रतिपक्षो हेतुरिष्यते ऽपि तु संययबीजभूतो ऽन्यतरविशेषानुपलम्भे
भ्रान्त्या हेतुत्वेन प्रयुज्यमानस्तथोच्यते इति दर्शयिष्यामः । तस्मान्परोद्गी-
रितं हेतुं निराचिकीर्षिता धादिना तद्गतपक्षवृत्तित्वादिधर्मपरीक्षणे मनः
विदनीयम् । न हि प्रतिहेतुत्वान्धेषिणा घृथाऽटाट्या कर्तव्या । ननु कतरदनयोः
साधनयोरप्रयोजकं रचनात्वादस्मर्यमाणकर्तृकत्वादिति च । उच्यते । रचना-
त्वमेव प्रयोजकं न हि पुरुषमन्तरेण क्व चिदक्षरयिन्यासो द्रष्टव्यः ।

भो भगवन्तः सभ्याः क्वेदं दृष्टं क्व घा श्रुतं लेके ।

यद्वाक्येषु पदानां रचना नैसर्गिकी भवति ॥

यदि स्वाभाविकी वेदे पदानां रचना भवेत् ।

षटे हि इत्तं तन्तूनां कथं नैसर्गिकी न सा ॥

यत्रो देवीरभिष्टये नारायणं नमस्कृत्य अस्त्युतरस्यां द्विशि देव-
तात्मा इति तुल्ये रचनात्वे क्व चित्कर्तृर्यकत्वमपरच तद्विपर्यय इति
महान् व्यामोह एव धूमोपि कश्चिदग्निमान् कश्चिदनग्निः इत्यपि स्यात् ।
किमिदानीं कुमारसम्भवतुल्यो ऽसौ वेदः सम्यक् । अहो सर्वास्तिरुधुयं
चेद्रप्रामाण्यं साधितं नैसायिकेन । अलमुपहासेन रचनामात्रमेव तुल्यं वेदस्य
कुमारसम्भवेन नान्यत् । न चेतोपहसितुं युक्तम् । किमस्य शब्दत्वं सा-
मान्यं शब्दयष्टसाधारणं नास्ति सनासामान्यं वा सर्वसाधारणमिति ।

ननु याः कालिदासादिरचनाः कर्तृपूर्विकाः ।

ताभ्यो विलक्षणेवैय रचना भाति यैदिकी ॥

इहाध्ययनवेलायां रूपादेय प्रतीयते ।

अरुचिमत्वं वेदस्य भेदेभ्योस्तोरनन्यगोः ॥

नामाख्यातोपसर्गादिप्रयोगगतयो नयाः ।
 स्तुतिनिन्दापुराकल्पपरकृत्यादिनीतयः ॥
 शाखान्तरोक्तसापेक्षविधिप्रार्थोपघर्षणम् ।
 इत्याद्यो न दृश्यन्ते लौकिके सच्चिन्धने ॥
 तेनाध्येतृगणाः सर्वे रूपाद्वेदमकृत्विमम् ।
 मन्यन्ते यत्र लोके तु पीत मीमांसकेर्यथ ॥
 वेदा न पठिता येस्तु त्वादृशोः कुण्ठबुद्धिभिः ।
 कार्यत्वं ब्रुवते तेस्य रचनासाम्यमोहिताः ॥

उच्यते । मीमांसका ययः पिबन्तु पयो वा पिबन्तु बुद्धिजाड्यापन-
 यनाय ब्राह्मीघृत वा पिबन्तु वेदस्तु पुरुषप्रणीत यथ नात्र भ्रान्तिः ॥

यथा घटादिसस्यानाद्विन्नमप्यचलादिषु ।

सस्यान कर्तृमत्सिद्ध वेदे ऽपि रचना तथा ॥

यथाच किं चिद्वक्तव्यं तत्पूर्वमेव सविस्तरमुक्तम् । अपि च यद्विलक्षण्येयं
 रचना तद्विलक्षणं यत्र कर्ता ऽनुमोयता न पुनस्तदपलापो युक्त इत्यप्युक्तम् ।
 याश्चेता निर्विधादसिद्धकर्तृका कालिदासादिरचनाः समस्कारिण्यः तासा-
 मन्योन्यचिसदृशं रूपमुपलभ्यन्ते यथ ।

अमृतेनेव ससिक्ता, चन्दनेनेव सचिक्ता ।

चन्द्राशुभिरिवाद्घृष्टाः कालिदासस्य सूक्तयः ॥

प्रफटरसानुगुणविरुटाक्षररचनासमस्कारितसकलकविकुला वाणस्य
 वाच । प्रतिक्रिया च तानि तानि वैचिख्याणि दृश्यन्ते यत्र । नामाख्यातादि
 वैचिख्यमात्रेण कर्षभात्रो वेदे रूपादेव प्रतीयते इति नूतनेय वाचोयुक्ति ।
 अपि च यदि रूपे समाश्रयसिति भवतो मनः तदादिमदर्याभिधानमपि
 जेदस्य रूपं जयं न जरीक्षणे जयं प्राधाहाणिरकामयत कुसुराधिन्दुः
 श्रोत्रालकि, अकामयत पुरुषो मा स्पृथा इति । प्रतिसर्गे पुनस्तेषां भाषा-
 दनादित्यमिति चेत्प्रतिसर्गे तर्हि वेदान्यत्वमपि मविधायित् यथोक्तम् ।

प्रतिमन्थन्तरे चेपि श्रुतिरन्या ऽभिधीयते इति ।

रूपादकृत्विमत्य च कल्पना कल्पितेय सा ।

आदिमद्वस्तुबुद्धिस्तु वाचकेरक्षरे, म्फुटे, ॥

तेषामन्याथा व्याख्यानं तु व्याख्यानमेव पठन्तश्च त्वध्येतारस्तत आदिमतो ऽर्थाग्रहूनवगच्छन्तीति नानादिवेदः । तस्मान्न रचनात्वमप्रयोजकम् । कर्षस्मरणमेव त्वप्रयोजकमसिद्धत्वात् । सिद्धमपि वा वेदे कर्षस्मरणमन्यथासिद्धं वेदकरणकालस्यातिदवीयत्वात् । तत्रणेतुश्च पुंसः सकलपुरुषविलक्षणत्वान्निघतशरीरपरिग्रहाभावादिदन्तयाऽस्य षाणिनिपिङ्गलादिवत्स्मरणं नास्ति न तु स नास्त्येवानुमानागमाभ्यां तदवगमात् । कथं पक्षधर्मतया गहीतुं शक्यते कर्षस्मरणं तद्भ्येतत्पुरुषसंबन्धि व्यभिचरति सर्वपुरुषसंबन्धि तु दुरवगमम् । सर्वे पुमांसः कर्तारं वेदस्य न स्मरन्तीति कथं जानाति भवान्न हि तत्र सकललोकहृदयानि प्रत्यक्षाणि सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् । न च यत् न जानाति तदन्यो ऽपि न जानातीति युक्तम् अतिप्रसङ्गात् । तस्मादस्मर्यमाणकर्तृकत्वं दुर्बोधमेव । अपि च कर्तुरस्मरणे सति सुतरां वेदाद्यनुष्ठानं प्रेषावतां शिथिलीभवेन्न ह्यकर्तृक एवोपदेशः सम्भवति सम्भवन्नपि वा प्रामाण्यनिश्चयनिमित्ताभावात्कथं विश्रम्भभूमिरसौ भवेत् । बाधकाभावमात्राच्च न प्रामाण्यनिश्चयो घचसामित्युक्तं प्राक् । तस्माद्रूपप्रत्ययादेश निर्विचिकित्सं वेदाद्यनुष्ठानं सप्रतिष्ठानां सम्भवति नान्यथेति । तस्मान्न कर्षस्मरणस्य रचनात्वप्रतिपक्षतयोपन्यास उपपन्नः । नापि स्वतन्त्रमेवेदं कर्षभाषसाधनं भवितुमर्हति अनुपलब्धिरियमनेन प्रकारेण किलोच्यते सा ऽनुपपन्ना मानेन कर्तृरुपलम्भात् । अनुमानेनापि यदुपलब्धं तदुपलब्धमेव भवति । ननु कर्षभावस्मरणबाधितत्वादनुमानमिदमयुक्तमितरेतराश्रयप्रसङ्गात् । अनुपलब्धौ सिद्धायामनुमाननिरासः अनुमाननिरासे च सत्यनुपलब्धिसिद्धिः । अनुमानप्रामाण्ये ऽपि समानो दोष इति चेद् न । तस्य प्रतिबन्धमहिम्ना प्रामाण्यसिद्धेः । न हि तस्यानुपलब्धिसिद्धिनिरासापेक्षं प्रामाण्यम् । तथेतत्स्याद् न घयं कर्षभावे प्रामाण्यं ब्रूमः सकललोकपदार्थव्यवहारिणो हि मीमांसकाः । परं तु वेदस्य पौरुषेयतां ब्रुवाणं प्रमाणं पृच्छामः । तन्नास्य नास्तीति बलादनुपलब्ध्या तदभावनिश्चयो व्यवतिष्ठते इति । स्यादेतदेवं यदानुमानं न स्यात् । उक्तं च रचनात्वादित्यनुमानम् । यत्पुनरथादे वेदेषु पुरुषस्य कर्तृत्वमशक्यं गहीतुमिति तदप्यसाधु । परोक्षस्य कुविन्दादेरापि अभिनवस्तपरकपटादौ कार्यं कथं कर्तृता ऽवगम्यते ।

षटादिरचनां दृष्ट्वा तस्य चेत्सा ऽनुमीयते ।
वेदे ऽपि रचना दृष्ट्वा कर्तृत्वं तस्य गम्यताम् ॥

शरीरपरिग्रहमन्तरेण प्राणिनामुपदेशस्य कर्तुमशक्यत्वात्कदा चिदी-
श्वरः शरीरमपि गृहीणादिति कल्प्यते नियतशरीरपरिग्रहाभावाच्च व्यासा-
दिघट्टसो न स्मर्यते तत्तश्च ।

अद्य सद्यः कविः काव्ये यथा कर्तति मीयते ।
तथा तत्कालजेः पुमिः सो ऽपि कर्तति मास्यते ॥
यथा परकृताशङ्का तस्मिन् काव्ये व्यपैति ते ।
वेदे ऽप्यन्यकृताशङ्का तथा तेषां व्यपेय्यति ॥
परोक्षमनुमानेन यच्च बुद्ध्यामहे धयम् ।
प्रत्यक्ष योगिनां तच्चेत्युक्त प्रत्यक्षलक्षणे ॥
प्रत्यक्षमनुमानं च तदेवं कर्तुंतामितौ ।
मूलप्रमाणमस्तीति स्मृती निन्दापरम्परा ॥
मन्तार्येषादमूलत्वं तत यद्य न तस्मृतेः ।
यद्योदितानुमानादिप्रमाणान्तरसम्भवात् ॥

यदपीतरैतराश्रयमभापि पुरुषोक्ते वेदे प्राप्ताएवं वेदप्रामाण्यात्पुरुषसि-
द्धिरिति तदपि न सम्यक् पूर्वं परिहृतम्यात् । अनुमानात्प्रसिद्धे कर्तरि वेद-
षाक्येस्तात्प्रतीतेरुपे द्वननमिष्यते न त्यागमेकशरणं यद्य कर्षणगमः । उक्तं च
पूर्वमपि पृथिव्यादिना कार्येण कर्तुंरनुमानम् । किं येनेव कर्षा पृथिव्यादि
कार्ये निर्मितं तेनेव वेदिकयो रचना निर्मिता इति चेद् आसिन्मुच्यते ।
किमत्र प्रमाणमिति चेत् ।

उच्यते तर्हि सर्वत्रः स्रष्टुं प्रभवतीदृगम् ।
विचितं प्राणिभृत्कर्मफलभोगाश्रयं चगत् ॥
तत्कर्मफलसम्बन्धयिदा तद्रूपदेशिनः ।
तेनेव वेदा रचिता इति नान्यस्य कल्पना ॥
यकेनेव च सिद्धे ऽर्थे द्वितीयं कल्पयेम किम् ।
अनेककल्पनाधीनं न हि किं चन विद्यते ॥

जगत्सर्गे तावदेक एवेश्वर इष्यते न द्वौ बहवो वा भिन्नाशयक-
ल्पने एकत्र वैयर्थ्यादितरत्र व्यवहारवैशम्येन तत एकस्येश्वरत्वविधा-
तात् । तथा हि ।

अनेकेश्वरघातो हि नानीव हृदयङ्गमः ।
ते चेत्सदृशसङ्ख्याः को ऽर्थो बहुभिरीश्वरैः ॥
सङ्कल्पयति यदेकः शुभमशुभं वा ऽपि सत्यसङ्कल्पः ।
तत्सिद्धयति तद्विभवादित्यपरस्तत्र किं कुर्यात् ॥
भिन्नाभिप्रायताया तु कार्यविप्रतिषेधतः ।
नूनमेकः स्वसङ्कल्पविहत्या ऽनीश्वरो भवेत् ॥
एकस्य किल सङ्कल्पो राजा ऽयं क्रियतामिति ।
हन्यतामिति चान्यस्य तो समाविशतः कथम् ॥
राज्यसङ्कल्पसाफल्ये विहता यथकामना ।
तस्याः सफलतायां वा राज्यसङ्कल्पविप्रभवः ॥
तेन चिन्तजगत्कार्यसंघादानुगुणाययः ।
एक एवेश्वरः स्रष्टा जगतामिति साधितम् ॥

- एवं जगत्सर्गवत्स एव वेदानामप्येकः प्रणेता भविषुमर्हति नाना-
त्वरूपनायां प्रमाणाभावात्कल्पनागौरवाप्रसङ्गात् । तेन यदुच्यते ।

नन्वेकः सर्वशाखानां कर्तृत्यवगतं कुतः ।
बहवो बहुभिर्षेन्याः कथं न रचिता इमे ॥

इति तत्परिहृतं भवति । अतश्चेककर्तृका वेदा यतः परस्परव्यति-
पत्कार्योपदेशिनो दृश्यन्ते । एकमेव हि कर्म वेदवत्पृथोपदिष्टेः पृथग्भूतैरप्ये-
कार्यसमवायिभिरङ्गैरन्वितं प्रयुज्यते । तत्र हि ह्यैकमृष्येदेन यजुर्वेदेनाध्वर्य-
यम् ओद्गात्रं सोमवेदेन ब्रह्मत्वमथर्ववेदेन क्रियते । ऐष्यलादिशाखाभेदोप-
दिष्टं च तत्तदङ्गजातं तत्र तत्रापेक्ष्यते । तत्र सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मत्याहुः ।
एतच्चादूरपथायै निर्णेष्यते ।

एकाभिप्रायवद्भूत्यं तेन सर्वत्र गम्यते ।
भवेद्विज्ञायमानां हि कथमेकार्यमौलनम् ॥

काव्यसमस्यापूरणे का वार्तति चेत् ।

तत्रापि प्रथमस्यैव कवेस्ताद्वस्तुदर्शनात् ।

तदभिप्रायवेदी तु सोऽन्यन्तमनुवर्तते ॥

अन्यथाऽनन्वितं काव्यं स्याद्विश्ववसुकाव्यवत् ।

अन्वितत्वे तु सा नूनमादास्येव कवेर्मतिः ॥

इहाप्येकाशयाभिन्नद्वितीयेश्वरकल्पने ।

एकाभिप्रायतैव स्यात्किं स्यात्तत्कल्पने फलम् ॥

तस्मादेक एव कर्ता सर्वशाखानां काठकादिव्यपदेशस्तु प्रकृष्टाध्यय-
ननिबन्धने भविष्यतीति भयद्विरप्युक्तम् । अपि च यथा तरोर्विदिप्राः शाखा
भवन्ति न च कृत्स्न पुष्पफलपत्रमेकस्यां शाखायां सन्निहितं भवति किं
कस्यां चि त्कस्यां चित् । एवं वेदस्यापि शाखाः पृथगङ्गकर्मोपदेशिन्यो विदि-
प्राश्च ।

तासां च पृथशाखानामेकस्माज्जन्म बीजतः ।

तथैव सर्वशाखानामेकस्मात्पुरुषोत्तमात् ॥

कर्ता य एव जगतामखिलात्मभृत्तिकर्मप्रपञ्चपरिपाकविचिन्ताद्यः ।

विश्यात्मना तदुपदेशपराः प्रणीतास्तेनेव वेदरचना इति युक्तमेतत् ॥

आप्तं तमेव भगवन्तमनादिमीश-

माश्रित्य विश्वसिति वेदेषु लोकाः ।

तेषामकर्तृकतया न हि कश्चिदेवं

विद्यन्ममेति मतिमानिति यथेति प्राक् ॥

एवं च पदयाज्ञपरचनादौ तादृशेषु पुरुषापेक्षित्वमुपपादितम् । यदपि
संग्रन्थरूपे पुरुषानपेक्षन्वमुच्यते चिन्मानोरिष दहनशक्तिः शब्दस्य
नेर्वागिनी याचरुशक्तिः ध्युत्पत्तिस्तु पृष्टेभ्य एव व्यग्रहरमाणेभ्य उपनम्यते
इति किमप्यपुरुषः करिष्यतीति तदप्यघटमानम् । पुरुषपरिघटितासमय-
संग्रन्थव्यतिरेकेण शब्दादर्थप्रत्ययानुत्पत्तेः । ननु नेय शब्दस्यार्थेन संग्रन्थः
करिष्यदस्ति कस्येदं पुरुषसापेक्षत्वं तन्निरपेक्षत्वं वा चिन्त्यते । न हि शब्दा-
र्थयोः कुपडयद्वयोरिष संयोगस्यमायः तन्नुपटयोरिष समप्रायात्मा वा

संबन्धः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । तन्मूलत्वाच्च संबन्धान्तराग्यापि न सन्ति । तदुक्तं
 'मुखे शब्दमुपलभामहे भूमावर्धमिति । नाप्यनुमीयते शब्दस्यार्थेन संबन्धः
 सुरमोदकशब्दोच्चारणे मुखस्य पाटनपूरणानुपलम्भात् । न च शब्ददेशे अर्थः
 सम्भवति न चार्थदेशे शब्दः स्थानकरणप्रयत्नानां तद्देशानां घटादार्थदेशेनु-
 पलम्भात् । व्यापकत्वं तु शब्दस्य प्रतिषिद्धमेव । उच्यते । न संश्लेषलक्षणः
 शब्दार्थसंबन्धो ऽस्माभिरभ्युपगम्यते । तत् किं कार्यकारणनिमित्तनैमित्तिका-
 श्रयाश्रयिभाषादयः शब्दस्यार्थेन संबन्धाः । एते ऽपि नतराम् । न तर्हि तस्य
 कश्चिदर्थेन संबन्धः । न नास्ति शब्दस्यार्थेन संबन्धः प्रत्ययनियमहेतु-
 त्वाद् धूमादिषु । तत् किं शब्दार्थयोरविनाभावः संबन्धः सो ऽपि
 नास्ति । एवं हि शब्दो ऽनुमानमेव स्यात् । कस्तर्हि समय इति धूमः । को
 ऽयं समयो नाम । अभिधानाभिधेयनियमनियोगः समय उच्यते । यदीवं
 किमनाशङ्कनीयसंश्लेषपरिषोदनेन तद्गुण्येन च । उच्यते । शब्दार्थामेदधादिनां
 हि धैयाकरणानामेव संश्लेष उपपत्तिमान् समयो ऽप्ययमनुपपन्न एव । स हि
 पुरुषकृतः सङ्केतो न च पुरुषेच्छया घस्तुनियमो ऽयकल्पते तदिच्छाया
 अश्याहत्प्रसरत्वात् । अर्थो ऽपि किमिति वाचको न भवति । न चैवमस्ति
 न हि दहनमनिच्छन्नपि पुरुषो धूमान्न तं प्रत्येति जलं वा तत् इच्छन्नपि
 प्रतिपद्यते । तत्र यथा धूमान्योर्नैसर्गिक एवाविनाभावो नाम संबन्धः क्षप्रये
 तु भूयोद्वर्शनादि निमित्तमाश्रीयते एवं शब्दार्थयोस्सांसिद्धिक एव शक्त्यात्मा
 संबन्धः । तद्गुण्यतये तु वृद्धव्यवहारप्रसिद्धिसमाश्रयणम् । स्वाभाधिके संबन्धे
 सति दीपादियत् किं तद्गुण्यतयेष्वेतेनेति चेद् न शब्दस्य चापकत्वात् ।
 चापकस्य धूमादेरेतद्रूपं यत्संबन्धग्रहणापेक्षं स्वचाप्यचापकृत्यम् । तद्योग्य-
 तादयस्तु प्रत्यक्षसामग्र्यन्तर्गतत्वान्न व्युत्पत्त्यपेक्षा भवन्ति । यत्किन्तु नैसर्गिकी
 यथा रूपप्रकाशिनी दीपादेस्तथा शब्दस्यार्थप्रतिपादने । तस्मान् न समयमा-
 चादर्थप्रतिपत्तिः । अपि चाभिधानाभिधेयनियमनियोगरूपः समयो ज्ञानमेव
 न ततो ऽर्थान्तरं ज्ञानं चात्मानि वर्तते न च शब्दार्थयोरिति न तयोः
 संबन्धः स्यात् । किं च समयः क्रियमाणः प्रत्युच्चारणं वा क्रियते प्रतिपुरुषं
 सर्गादौ वा सकृदौश्वरेणेति । प्रत्युच्चारणं प्राक्तन एव क्रियते नूतने वा ।

नवस्य तावत्क्रियमाणस्य कथमर्थप्रत्यायनसामर्थ्यमवगम्यते तदवगतौ वा किं तत्करणेन । पूर्वकृतस्य तदा कृतत्वादेव पुनः करणप्रनुपपन्नम् । एकस्य वस्तुनो अप्रिसकृदावर्तते नेत्यतिः । प्रतिपुरुषमपि संबन्धो भिन्नो ऽभिन्नो वा क्रियते । भेदपक्षे कथमेकार्थसञ्ज्ञानं शब्दस्य साक्षादिमानर्थः केसरादिमानश्वशब्दस्येति । अभेदे ऽपि तथैव कृतस्य करणयोगः चानमेव संबन्धस्य न करणम् । सर्गादावपि सकृत्संबन्धकरणमयुक्तं तथाग्रिधकालासम्भवादेव न हि शब्दार्थव्यग्रहाररहितः कश्चित्काल उपपद्यते । तस्माद्वि-
त्यस्यैव संबन्धस्य लोकतो व्युत्पत्तिः न पुनः करणम् । व्युत्पत्तिपक्षं च न करणपक्षाभिहिता दोषाः स्युगन्ति प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । प्रत्यक्षं हीदमुपलभ्यते वृद्धानां हि स्यार्थे व्यवहरमाणानामुपशृण्वन्तो बालास्ततस्ततः शब्दानां तमर्थं प्रतिपद्यन्ति ते ऽपि वृद्धा यदा बाला आसंस्तदा ऽन्येभ्यो वृद्धेभ्यस्तथैव प्रतिपद्यन्तस्ते ऽप्यन्येभ्य इति नास्त्यादिस्वसारम्येति । अपि च समयमावशरणः शक्तिगून्यः शब्दः कथमचिन्तिकोचहन्सञ्ज्ञादिभ्यो भिद्येत । न हि तदानां कथाद्गुणप्रतीक्षाभिधात्स्थानीय एव भवेत्तथा च शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे इति लौकिको व्यवदेशो बाध्येत । ममयादर्थं प्रतिपद्यामहे इति स्यात् । समयपक्षे च यदृच्छादब्दतुल्यत्वं सर्वशब्दानां प्राप्नोति तेन गवाशवादीनां शब्दानां निवृत्तविषयत्वं न स्यात् । यत्पुनस्तद्यते जातिविशेषे चानियमात्समग्ररूपः संबन्ध इति । जातिशब्देनात्र देशो विधत्तः । किल क्व चिट्टेशदिशेषे करिच्छब्दो देशान्तरप्राप्रसिद्धमर्थमुत्सृज्य ततो ऽर्थान्तरे वर्तते । यथा चौरशब्दस्तस्करयचन चोदने दासि-
णात्थ्यैः प्रयुज्यते । एतच्च समयपक्षे युज्यते । नित्ये तु संबन्धे कथं तदर्थव्यभिचार इति । तदव्ययम् । सर्वशब्दानां सर्वार्थप्रत्यायनशक्तियुक्तत्वात् क्व चिट्टेशे केन चिदर्थेन व्यवहारः । अत एव अवनवगतसंबन्धे युते सति सन्देशो भवति कमर्थे प्रत्याययितुमनेनायं शब्दः प्रयुक्तः स्यादिति । असत्यां हि यत्तो अकृतसमये निरयलम्बना प्रत्यायकत्वाशङ्केति । अथ वा ऽऽर्थदेयप्रसिद्ध एव शब्दानामर्थः इतरन्तु स्वेच्छजनसम्मतौ नादरणीय एव । तस्मात्समयपक्षस्यातिदोषत्वात्कृचिन्न एव शब्दार्थयोः संबन्ध इति न तत्र पुरुषस्य प्रमचिष्णुता । अत्रोच्यते न नित्यः संबन्ध उपपद्यते । शब्दवदर्थ-

घट्ट तृतीयस्य तस्य प्रत्यवादिना प्रमाणेनाप्रतीयमानत्वात् । ननु शक्तिरूपः
संबन्ध इत्युक्तं शक्तिरच तदाश्रितेति कथं धर्म्यन्तरवत्पृथक्त्वा प्रतीयते ।
नेतस्वाम्प्रतम् । स्वरूपसहकारिव्यतिरिक्तायाः शक्तेः सूक्ष्मायाः प्रागेव विस्त-
रतः प्रतिक्षिप्रत्वात् । न च शक्तिः प्रत्यक्षगम्या द्रव्यस्वरूपवदनुपलम्भात् ।
नानुमेया कार्यणामन्यथा ऽपि घटमानत्वात् । कल्पयित्वा च शक्तिमपरिहायः
समयः । समयमन्तरेणार्थप्रतिपत्तेरसिद्धेः । सिद्धे च समये तत एवार्थसिद्धेः
किं नित्यसंबन्धाश्रयणेन । यत्पूर्वं समयस्य पुष्ट्येच्छाधीनत्वात्तस्याश्चाध्याह-
तप्रसरत्वाद्वाच्यवाचकव्यत्ययः स्यादिति तदयुक्तम् । शक्त्यभावे शब्दस्यैव
वाचकत्वे योग्यत्वात् । का पुनः शक्त्यभावे योग्यता ऽस्येति चेद् यो ऽयं
गत्वादिजातियोगः क्रमविशेषोपकृतः गत्वौस्वादिसामान्यसंबन्धो हि यस्य
भवति स वाचकत्वे योग्य इति इतरस्तु वाच्यत्वे । यथा द्रव्यत्वाद्यविशेषे
ऽपि धीरणत्वादिसामान्यतां च पट्टनिष्पत्तौ न च तत्र शक्तिरस्तीत्युक्तम् ।
न च फारणे कार्यं सदिति सांख्येरेव भवद्विरप्यते तस्यःमसत्यामपि
शक्तौ सामान्यविशेषसंबन्धस्य नियामकत्वात्तत्र वाच्यवाचकयोर्द्वय इति
न शक्तिरूपः शब्दार्थयोः संबन्धः । न च तयोरविनाभावे धूमान्योरिव
संबन्धः । तत्र हि संबन्धः प्रतीयमान एव प्रतीयते धूमो ऽग्नि विना न
भवतीति इह पुनरयमस्मात्प्रतीयते इति यत्तवदेव व्युत्पत्तिर्पर्यवसानम् ।
अत एवावगतिपूर्विकैरावगतिरिहेत्यनुमानाच्छब्दस्य भेद उक्तः । प्रकाशकत्व-
मपि शब्दस्य समयप्रसादोपनतमेव न स्वाभाविकम् । सांख्यिके हि तथात्वे
भ्रमित्वादिप्रयुक्तादन्यतो वा यतः कुनश्चिदभिनवादिपि दीपादिषु शब्दादर्थ-
प्रतीतिः स्यात् । यत् नैसर्गिके ऽपि प्रकाशकत्वे शब्दस्य धूमादेरिव चाप-
कत्वात्संबन्धग्रहणसापेक्षत्वमुक्तं स एव विषम उच्यते । न हि धूमादेः
प्रत्यायकत्वं स्वाभाविकम् अनलाविनाभावित्वं तु तस्य निर्वं धलं तत्र चागृ-
हीति तस्मिन्प्रतीतिरेव न जायते इति युक्तं तद्गृहणं प्रतीत्यर्थम् । इह तु
प्रतीतिशक्तिरेवं स्वाभाधिकी भवता ऽभ्युपगम्यते सा चेत्स्वामाधिकी किं
व्युत्पत्त्यपेक्षणेनेति । यद्युच्यते प्रत्यायक इति प्रत्ययं दृष्ट्वा ऽवगच्छामो न
प्रथमश्रवणइति यावत्कृत्वः श्रुतेनेयं संज्ञा ऽयं संज्ञीत्यवगम्यते तावत्कृत्वः
श्रुतादधीयगम इति सो ऽयं समयोपयोग एव कथितो भवति । संज्ञासंक्षिप्त-

अन्धो हि समय शब्दोच्यते तदुपयोगमन्तरेण प्रत्याकृत्यानवगमात्
 याभाविकी शक्तिः । यत्प्रत्ययस्य चानात्मकत्वादात्मनि घृतिः न
 शब्दार्थयोस्त्वित्येतदप्युच्यते । तदाश्रयत्वाभावे ऽपि चानस्य तद्विषयत्वो-
 पपत्तेः । यदप्यभाषि समयमाश्रयते सृष्टिप्रतोदनोदननिर्विशेषे शब्दे शब्दा-
 दर्थे प्रतिपद्यामहे इति व्यपदेशो न स्यादिति तदपि न किं चित् । नैसर्गि-
 कशक्तिपक्षे ऽपि शक्तेरर्थे प्रतिपद्यामहे न धूमादिति स्यात् । तदङ्गत्वादधि-
 नाभावादेन तथा व्यपदेश इति चेत् तदितरथापि समानम् ।

धूमे हि व्याप्तिपूर्वस्य शब्दे समयपूर्वता ।

नानयोस्तदपेक्षाया करणस्य विहन्यते ॥

अपि च । लौकिको व्यपदेशः समयपक्षसाक्षितामिर्धं भजते देयदत्त-
 नेक्तम् अमुतः शब्दादमुमथे प्रतिपद्यस्वेति एवं हि व्यपदिशति लोकः ।
 तस्मात्समय एव । अतश्चैवं देशान्तरे सकेतशब्देन तत एव शब्दादर्थो-
 न्तरप्रतिपत्तिः । नन्वचोक्तं सर्वशब्दाः सर्वार्थप्रत्यायनयुक्ता इति केन चिद-
 र्थेन क्व चिद्वापहार इति तदेतदयुक्तम् । शक्तीनां भेदाभेदविकल्पानुपपत्तेः । न
 शब्दस्वरूपद्विजाः शक्तयः तथा ऽनवभासात् । अव्यतिरेके चेकस्माच्छब्दाद-
 नन्यत्वात्परस्परमव्यतिरेकस्तासा स्यात् । न च भिन्नकार्यानुमेया भिन्नाः
 शक्तयः कार्यभेदस्यान्यथा ऽप्युपपत्तेः । सर्वशक्तियोगे च सर्वार्थप्रत्ययप्र-
 सङ्गः । समयोपयोगो नियामक इति चेत् स श्वास्तु किं शक्तिभिः । यदप्य-
 गादि शब्दप्रषणे सति सर्वार्थविषयसदेहदर्शनात्सर्वेषु तस्य शक्तिः कल्प्यते
 इति तदप्युच्यते । न हि शक्तिकृतः संदेहः किं गत्यादिघर्षणामान्यनि-
 बन्धनः तथा च गत्यादिवातिमता घर्षणानामर्थे वाचकत्वमवगतम् । अमी
 तज्जातियोगिनेो घर्षोः कर्म्यार्थस्य वाचकाः स्युरिति भवति संदेहः । यत्पु-
 नर्यादि स ग्य शब्दस्यार्थो ऽथेनमार्थाः प्रयुज्जते न स्नेच्छजनप्रसिद्ध इति
 तदेतत्कथमिव शपथमन्तरेण प्रतिपद्येमहि । न हि स्नेच्छदेशे ऽपि तदर्थ-
 प्रत्ययो न जायते वाच्यते वा सन्दिग्धो वेति कथं न शब्दार्थः । आर्यप्रसिद्धि-
 र्वाधिकेति चेद् आर्यप्रसिद्धेरपि स्नेच्छप्रसिद्धिः कथं न वाचिका । अथादियच्च
 विकल्पमानार्थापत्तेः व्यथस्यताविषयं यथ विकल्पो भविष्यति । विकल्पेनता-

मरसादिशब्दना च भवद्वि स्नेच्छप्रयोगादर्थनिश्चय आश्रित एव । अवेष्ट्यधि-
 करणे* च राज्यशब्दमान्ध्रासिद्धे ऽर्थे वर्णितवन्तो भवन्त इत्यलमवान्तरचि-
 न्तनेन । तस्मात्समय एव सबन्ध इति युक्तम् । तदुक्त जातिविशेषे चानि-
 यमादिति । अथ यदुक्त समयः प्रत्युच्चारण प्रतिपुरुष च तत्कारणम् अन-
 भ्युपगतमेव दूषितम् । सर्गादौ सकृदेव समयकरणमिति न. पक्षः । अत एव
 न सर्वशब्दाना यदृच्छानुत्पत्त्यम् । केपा चिदेव शब्दानामस्मदादिभिरदात्वे
 सकेतकरणात्तयव यदृच्छाशब्दा उच्यन्ते । सर्गादिश्च समर्थितु एव ईश्वर-
 सिद्धाद्यध्विकल्पमनुमानमुपन्यस्तम् । एव एव चावयोर्विशेषो यदेव शब्दार्थ-
 सबन्धव्यवहारस्तथानादिर्मम तु जगत्सर्गात्प्रभृति प्रभृत इति । अदात्वे तु
 शब्दार्थसबन्धव्युत्पत्तौ तुल्य यथावयोः पन्था । तथापि त्वय विशेषो यतव
 शक्तिपर्यन्ता व्युत्पत्तिर्मम तु तदुक्तमिति । तथा चेयमिगती व्युत्पत्ति लोके
 दृश्यते यदयमस्य वाच्यो ऽयमस्य वाचक इति न पुन. शक्तिपर्यन्ता
 व्युत्पत्तिरस्ति । तथा हि यत्र शृङ्गाहिकया शब्दमर्थे च निर्दिश्य सबन्ध-
 क्रियते तत्रेयन्तमेवैत क्रियमाण पश्याम । अयमस्य वाच्यो ऽयमस्य
 वाचक इति । तथापि च वृद्धेभ्यो घ्यजहरमाणभ्यो व्युत्पद्यते तथापीयदेवासा
 जानाति अयमर्थे अमुत. शब्दादनेन प्रतिपन्न इति न त्वन्यास्य का चिच्छ-
 क्तिरस्तीति । इत्यत्रेय च व्युत्पत्त्या शब्दादर्थप्रत्ययोपपत्तेरस्याश्चापरिहार्य-
 त्वादिधिककल्पनावीजाभावाच्च न नित्यः शब्दार्थसबन्ध* । अत एव च सब-
 न्धस्त्रिप्रमाणक इति यत्प्रयोच्यते तदस्माभिर्न मृष्यते । शब्दवृद्धाभिधेयारश्च
 प्रत्यक्षेणाच पश्यतीति सत्य श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया इत्येत-
 दपि सत्यम् । अन्यथाऽनुपपत्त्या तु वेति शक्ति द्वयात्मिकमित्येतत् न
 सत्यम् । अन्यथा ऽप्युपपत्तेरित्युक्तत्वात् । तस्माद् द्विप्रमाणक. सबन्धनिश्चयो
 न त्रिप्रमाणक. । तदेव शब्दस्य नैसर्गिकशक्त्यात्मकसबन्धाभावादीश्वरविरचि-
 तसमयनिबन्धन शब्दार्थव्यवहारो नानादिः । नन्वीश्वरो ऽपि सबन्ध कुर्व-
 न्नवश्य केन चिच्छब्देन करोति तस्य केन कृत सबन्ध. । शब्दान्तरेण
 चेतस्यापि केन कृतस्तस्यापि केनेति न कश्चिदवधिस्तस्मादवश्यमनेन
 सबन्ध कुर्वता वृद्धव्यवहारसिद्धा के चिदकृतसबन्धा एव शब्दा अभ्युप

गन्तव्या अस्ति चेद्वाच्यधारसिद्धिः किमीश्वरेण किं वा तत्कृतेन समयेने-
त्यनाद्यप्यय श्रेयान् । उच्यते ।

अस्त्रमायुष्मता ज्ञातं श्रेयस्तु नं लक्षितः ।

अस्मदादिषु दोषो ऽशमीश्वरे तु न युज्यते ॥

नानारुर्मफलस्थानमिच्छयैवेदृशं जगत् ।

स्रष्टुं प्रभवतस्तस्य कौशलं को विकल्पयेत् ॥

इच्छामात्रेण पृथिव्यादेरित्यतः कार्यस्य कारणमस्मदादीनां यन्मनो-
रथपदधीमपि नाधरोहति तदपि यतः संपद्यते तस्य क्रियानयं प्रयागः ।
तदचेखरसद्भाषे परं विप्रतिपत्तयः । तस्मिंस्तु सिद्धे कथं विकल्पानामघसरः ।
उक्तं च तस्मिद्धौ निरपवाद्मनुमानम् । यथं तु न कर्तार यथ संबन्धस्य यत
श्रममनुयुज्येमहि ।

अद्भुत्ययोगेण निर्दिश्य कं सिद्धयं पुरः स्थितम् ।

ध्यात्पादयन्तो दृश्यन्ते बालानस्मद्विधा अपि ॥

तस्मादीश्वरविरचितसंबन्धाधिगमोपायभूतवृद्धव्यवहारलब्धतद्वाप्य-
निसापेक्षः शब्दो ऽर्थमवगमयतीति सिद्धम् । न च नित्यसंबन्धाभावे ऽपि
शब्दस्यार्थास्परिशील्यं समयबलेनार्थप्रत्ययस्याबाधितस्य सिद्धेरित्युक्तत्वाद्
इत्यलं विस्तरेण ।

तस्मात्पदे च धाको च संबन्धे च स्वतन्त्रता ।

पुरुषस्योपपन्नेति वेदानां तत्प्रणीतता ॥

तस्मादाप्नोक्तत्वादेव वेदाः प्रमाणं न नित्यत्वात् । नन्वाप्नोक्तत्वस्य
हेतुः पक्षधर्मत्वं कथमवगम्यते न प्रत्यक्षेण दौषधीधरधर्मत्वमिष धूमस्य
वेदानामाप्रणीतत्वमवगम्यते श्रवणयुगलकरणलब्धजन्मनि प्रत्यये वेदा-
स्यस्य शब्दराशेरेव प्रतिभासात् । न चोदाताद्विषद्वर्णधर्मत्वेनाप्नोक्तत्वं गृह्यते ।
नाप्यनुमानमस्मिन्नर्थे सम्भवति लिङ्गमायात् । प्रामाण्ये हि वेदस्याप्नोक्तत्वं
लिङ्गम् अप्नोक्तत्वानुमितौ तु न लिङ्गान्तरमुपलभामहे इति कुतस्तस्यः पक्षध-
र्मत्वनिश्चयः । उच्यते । अनं सरस्यतीक्ष्णोदेन उक्तं यथ पक्षधर्मत्वनिश्चयो-
पायः । तथा हि ।

शब्दस्य साधित तावदनित्यत्व सर्वेस्तरम् ।
 रचना कर्तृमत्यश्च रचनात्वादिति स्थितम् ॥
 यत्ता सर्वस्य सर्वत्र पुरुषो ऽस्तीति साधितम् ।
 काश्याणानुगुण कल्प्य निमित्तमिति च स्थितम् ॥
 प्रत्यक्षादिविषयादो वेदे परिहरिष्यते ।
 ध्य घातपोऽस्मृत्यादिदोषश्च घचनान्तरे ॥
 विध्यर्थयादमन्त्राणामुपयोगश्च बद्ध्यते ।
 न माशमाशमप्यस्ति वेदे किं चिदपार्थक्यम् ॥
 शब्दब्रह्मविवर्तादिकल्पनाश्च पुरोदिता ।
 सर्वा परिहरिष्यन्ते कार्यत्वस्य विरोधिका ॥

इत्य च स्थिते किमन्यदवशिष्ट वेदेष्वप्रोक्ततानिश्चयस्य । सो ऽथ सकलशास्त्रार्थस्थितौ सत्या पक्षधर्मत्वनिश्चयो हेतुराप्रोक्तत्वस्य गीयते । यत्तु प्रत्यक्षमनुमान वा तन्निश्चयानिमित्तमिति विकल्पित तत्र प्रत्यक्षमास्ताम् । अनुमानानि तु यानि रचनात्वादीन्युक्तानि यानि च परदर्शनद्वीपि घट्यन्ते तानि सर्वाण्यप्रोक्तताया पक्षधर्मतासिद्धौपयिकानीत्यलविस्तरेण व्याप्ति पुनरस्य हेतुरायुर्वेदादिवाक्येषु निश्चीयते पिप्पलीपटोलमूलादेरप्यौषधस्येत्थमुपयोगादिदभिममतमासाद्यते अस्य च क्षीरचुक्रादिविरोच्यशनस्य परिहासदिदमनिष्टमुपशाम्यतीत्यादिष्वयुर्वेदशास्त्रेषु प्रत्यक्षेण तस्यार्थस्य तथा निश्चयादर्थोविषयादित्व नाम प्रामाण्य प्रतिपन्न तच्चेदमाप्रघादप्रयुक्तम् । यतो यथाप्रवादात्त्व तत्र प्रामाण्यमिति व्याप्तिर्गृह्यते । तथा मन्त्राणा प्रयोगे शृङ्खलभुजगदग्रस्य भक्षितविषस्य वा निर्विषत्वम् अपस्मारपिशाचरूपिक्रागृहीतस्य तदुन्मोचनम् अतिरमसोऽज्जिहानेषु दुष्टमेघेषु सस्यरक्षणमित्येवमुपलब्धम् । अतस्तेषा विषभूताशनिगमनकुशलानामाप्ता उपदेष्टार इति तत्रापि तथैव व्याप्तिनिश्चय । नन्वायुर्वेदादौ प्रामाण्य प्रत्यक्षादिसजादात्प्रतिपन्न नाप्रामाण्यात् । अत कथमाप्रोक्तत्वस्य तत्र व्याप्तिग्रहणम् । नैतदेवम् । प्रत्यक्षादिसजादातन्निश्चयीयता नाम प्रामाण्यम् उत्थित तु तदप्रोक्तत्वात् । प्रत्यक्षादावप्यर्थक्रियाज्ञानसजादात्प्रामाण्यस्य चाप्रिसृत्पत्तिस्तु गुणवत्कारककृतेत्युक्तम् । नद्यादिवाक्यानि च त्रिप्रलम्भकरूपभाषितानि विष

घटन्ति लोके दृश्यन्ते । तेनाप्रप्रणीतत्वमेव तेषां प्रामाण्यकारण कारणशुद्धि
 मन्तरेण सम्यक्सत्ययानुत्पादान् । निश्चयोपायस्तु प्रत्यक्ष भवतु न तु तत्कृ
 तमेव प्रामाण्यम् । अतो युक्तमाप्नोक्तताया आयुर्वेदादौ व्याप्तिग्रहणम् । नन्वे-
 यमपि न युक्तम् आप्नोक्तत्वस्य तत्र परिच्छेदमशक्यत्वात् । अन्यथातिरेकमू
 लमेवायुर्वेदवाक्यानां प्रामाण्यं नाप्रकृतम् । अन्यथातिरेको च यावत्त्येव दृश्यते
 तावत्त्येवार्थे प्रामाण्यं यथा हरीतक्यादिवाक्यार्थे । यत्र तु तयोरदर्शनं तत्र
 प्रामाण्यम् यथा सोमराज्यपयोगे समा सृष्टं जीव्यते इति । आप्ते तु कल्प्य-
 माने ऽर्थं जरीतीयं स्यात् । अर्थं तस्याप्रत्वमर्थं च कथमनाप्रत्यमिति । तद्विदम
 नुपपन्नम् । अन्यथातिरेकयोर्व्यतीतमशक्यत्वात् । तौ हि स्वात्मनि वा गृहीतु
 शक्येते व्यत्यन्तरे वा । व्यत्यन्तरे ऽपि सर्वत्र क्व चिदेव वा व्यक्तिविशेषे
 सर्वथा सकृदो ऽयं पन्था । व्याधीना तद्विदानानां तदुपचयानां तदुपच
 योपायानामौपधानां तत्सयोगविशेषविशेषाणां तत्परिभाषाणां तद्वसयीयविषया
 कानां देशकालपुरुषपदशाभेदेन शक्तिभेदस्येकेन जन्मना गृहीतुमशक्यत्वात् ।
 जन्मान्तरानुभूतानां च भावानामस्मरणात् ।

जनो ऽनन्तस्तावन्निराधिरिह व्याधिनिवहो

न सध्यातु शक्या बहुगुणरसद्रव्यगतय ।

विदित्वा सयोगा परिणतिरूपवति च कुत
 चिकित्साया पार तरति युगलक्षैरपि नर ॥

यदेव द्रव्यमेकस्य धातोर्भवति शान्तये ।

योगान्तरात्तदेवास्य पुन कोपाय कल्पते ॥

या द्रव्यशक्तिरेकश्च पुंसि नासौ नरान्तरे ।

हरीतक्या ऽपि नोद्भूतजातकुष्ठे विरेच्यते ॥

शरदुद्भूतपित्तस्य ज्वराय टधि कल्पते ।

तदेव भुक्तं घण्टामु ज्वरं हन्ति दशान्तरे ॥

चोपलक्षणं किं चिदस्ति तच्छक्तिवेदने ।

येनेकश्च गृहीता ऽसौ सर्वथावगता भवेत् ॥

यो वा ज्ञातुं प्रभवति पुरुष तत्सामर्थ्यं निरवधिविषयम् ।

यात्सर्बेव स इति न विमतिस्तामिन्कार्या स्वशब्दनक्रियते ॥

अथोच्यते अनादिरेवैषा चिकित्सकस्मृतिः व्याकरणादिस्मृतिवत् ।
 संक्षेपविस्तरविवक्षयैव चरकादयः कर्तारः न तु ते सर्वदर्शिनः । न च स्मृ-
 तावन्यपरम्परादोपस्समूलत्वात् । यथा व्याकरणस्मृतेः शिष्टप्रयोगो मूलमेव-
 मिहान्वयव्यतिरेकौ शिष्टविरोधे सति यथा मूलविरोधिनी पाणिन्यादिस्मृ-
 तिरप्रमाणं तथा चाहुरिह न भवत्यनभिधानादिति श्वं वेद्यस्मृतिरप्यन्वय-
 व्यतिरेकविरुद्धा न प्रमाणमिति । तदेतदयुक्तम् । अन्वयतिरेक्योर्यथोक्तनयेन
 परिच्छेदासम्भवेन तन्मूलत्वानुपपत्तेः । यदि ह्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामशेषद्वयश-
 क्तीर्निश्चित्य चरकादिभिर्विरचितं शास्त्रमितीदृशमन्वयव्यतिरेकत्वमुच्यते
 तदपाकृतम् । अद्यत्वे यावन्तावन्वयव्यतिरेकौ वयमुपलब्धुं शक्नुमः तावद्भ्यां
 ताभ्यामेकदेशसंघादात्प्रामाण्यकल्पनात् तत्र प्रवर्तनं न तु तौ तावन्तो
 शास्त्रस्य मूलं भवितुमर्हतः सर्वैस्मदादिभिस्तादृशशास्त्रप्रणयनप्रसङ्गात् ।
 अनादित्वमपि शास्त्राणां वेदवदनुपपन्नम् । चरकादिकर्तृस्मृतेः कालिदासादि-
 स्मृतिवदधिगीतत्वात् । न च चिकित्सास्मरणप्रबन्ध श्वमनादिः तथात्वे
 ऽन्धपरम्पराकारणानवधारणात् । न च तदुक्तं तन्मूलं भवितुमर्हति व्युदस्त-
 त्वात् । तस्मात्सर्वेऽप्रणीत एवायुर्वेदः । ननु अधिदुषामुपदेशो नावकल्पते इति
 विद्वांसः चरकादयः कल्पयन्तां ते तु प्रत्यक्षेणैव सर्वे विदितवन्त इत्यत्र
 किं मानम् । उच्यते । अन्वयव्यतिरेकयोर्निरासानुमानस्यैव विषयः । वेदमू-
 लत्वमपि मन्वादिस्मृतिवदयुक्तं कल्पयितुं कर्तृसामान्यासम्भवादिति धर्षयि-
 ष्यामः । पुरुषान्तरोपदेशपूर्वकत्वे चरकेणैव किमपराद्धम् । उपमानमनाशङ्कनी-
 यमेशस्मिन्नर्थे । अर्थावतिस्तु न प्रमाणान्तरम् । अप्रामाण्यं तु नास्ति बहुकृत्वः
 संघाददर्शनात् । अतः परिशेषात्प्रत्यक्षीकृतदेशकालपुरुषदशमेदानुसारिसम-
 स्तव्यस्तपदार्थसार्थशक्तिनिश्चयाश्चरकादय इति युक्तं कल्पयितुम् । यद्येव
 कथं तर्हि सोमराज्यादिधाक्येषु व्यभिचारः व्यभिचारे चार्धजरतीयमित्युक्तम् ।
 नेष दोषः । कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यादेषु व्यभिचारो भविष्यति । वेदिकेषु च
 कर्मसु मीमांसकस्य समानो दोषः ।

कारोयादो का ते वार्ता यस्यां न स्यादित्यौ वृष्टिः ।

वैगुण्यं चेत्कर्षादीनामचाप्येवं शक्यं वक्तुम् ॥

यदि विधुरमभुक्तं कर्म शास्त्रीयमन्यत्

फलविद्यतनहेतुः कल्प्यते सो ऽपि तुन्यः ।

क्व चिदय फलसंपदं दृश्यते तत्प्रयोगे

तदिह दृढगरीराः सन्ति दीर्घायुपरं च ॥

आयुर्वेदश्च तस्मादाप्रकृतो नान्यमूल इति सिद्धम् ।

एवंफलवेदादौ प्रकाशमाप्रणीतत्वम् ॥

तस्मादाप्रोक्तत्वस्य सिद्धमायुर्वेदादौ व्याप्तिग्रहणम् । व्याप्तिप्रदर्शनायैव
सूत्रकृता स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वादि*त्युक्तम् । दृष्टार्थंशब्दे गृहीताविनाभाव-
माप्रोक्तत्वम् अदृष्टार्थं ऽपि प्रामाण्यं साधयतीति । अत एवाक्तम् । मन्त्र-
वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्रप्रामाण्यादिति ।

नन्वत्रापि न वेदाकं विरचयन्द्दृष्टो मुनिः सर्ववि-

तह्याप्तिग्रहणं कने यदि वृथा ऽऽयुर्वेदसङ्कीर्तनम् ।

सत्यं किं तु दृष्टा तथा ऽपि चरकाद्याप्रस्मृतिर्वेदाके

नासौ चार्थनिबन्धनेति कथिता तस्येह दृष्टान्तता ॥

इत्यायुर्वेदपात्रप्रभृतिषु भवति व्याप्तिप्रोक्ततायाः

पूर्वोक्तेन क्रमेण स्फुटमकथि तथा पक्षधर्मत्वमस्याः ।

न प्रत्यक्षागमाभ्यामपहृतविषया नानुमानान्तरेण

व्याधृता वेति सैषा भजति गमकतां पञ्चरूपोपपत्तेः ॥

अनपेक्षतया न वेदवाचां घटते निष्पत्तिमः प्रमाणभायः ।

क गिरामयथार्थतानिश्चिः पुरुषप्रत्ययमन्तरेण दृष्टा ॥

तत्प्रत्ययाद्बहुतरद्विविधव्ययादिसाध्येषु कर्मसु तपःसु च वैदिकेषु ।

युक्तं प्रवर्तनमवाधनकेन नैव तत्सिद्धिरित्यलमसम्मत एव मार्गः ॥

तस्मादाप्रोक्तत्वादेव वेदाः प्रामाण्यमिति सिद्धम् । अन्ये त्वन्यथा वेद-
प्रामाण्यं वर्ययन्ति । तस्य हि प्रामाण्ये ऽभ्युपगतपरलोको ऽनभ्युपगतपर-
लोको वा परो विप्रतिपद्यते । तत्रानभ्युपगतपरलोकं प्रति तत्रात्मानित्यता-
दिन्यायपूर्वकं परलोकसमर्थनमेव विधेयम् । परलोकवादिनां ॥ मते यदे-

तत्सुखिदुःखादिभेदेन जगते वैचित्र्यं दृश्यते तदवश्यं कर्मवैचित्र्यनिबन्धनमेव । कर्माणि चाननुष्ठितानि नात्मानं लभन्ते । अलब्धात्मनां च नभःकुसुमनिभानां कुतो विचित्रसुखदुःखादिफलसाधनत्वम् । तस्मादनुष्ठानमेवामेपितव्यम् । अनुष्ठानं च नाविदितस्वरूपाणां कर्मणामुपपन्नम् अजानन्पुरुदस्तपस्यी किमनुतिष्ठेत् । तदवश्यं ज्ञात्वा ऽनुष्ठेयानि कर्माणि तदिदानीं तेषां परिज्ञाने को ऽभ्युपायः । न प्रत्यक्षमस्मदादीनां स्वर्गाद्यदृष्टपुरुषार्थसाधनानि कर्माणि दृश्येत् प्रभवति । नाप्यनुमानम् अन्यव्यतिरेकाभ्यां तृप्तिभोजनयोरिह स्वर्गपागयोः साध्यसाधनसम्बन्धानवधारणात् । जगद्वैचित्र्यान्यथाऽनुपपत्त्या तु विचित्रं कारणमाचमनुमीयते न च तावता ऽनुष्ठु नसिद्धिः । उक्तं च ।

अधर्मे धर्मरूपे वा ऽप्यविभक्ते फलं प्रति ।

किमप्यस्तीति विज्ञानं नराणां क्लोपयुज्यते इति ॥

उपमानं त्वच शङ्कमानमपि न शोभते । नापि परस्परमुपदिशन्तो लौकिकाः कर्माणि परलोकफलानि जानीयुरिति यत्तु युक्तम् । अज्ञात्वा उपपादयतामाप्त्यायोगात् । ज्ञानं तु लौकिकानां दुर्घटं प्रामाण्याभावाद् दृष्ट्युक्तत्वात् । यद्यमेव हि पुरुषोपदेशपरम्पराकल्पनायामन्धपरम्परान्यायः स्यात् । तस्मादवश्यमभ्युपगतपरलोकेः परलोकफलानि कर्माणि कुर्वद्भिः शास्त्रात्कर्मवधोधाऽभ्युपगन्तव्यः । शास्त्रं च वेदा गवेति सिद्धं तत्प्रामाण्यम् । ननु लोकप्रसिद्धित एव धर्माधर्मसाधनानि कर्माणि चास्यन्ते किं शास्त्रेण । उपकाराकारौ हि धर्माधर्मयोर्लक्षणमिति प्रसिद्धमेवैतत् । तथा ऽऽह व्यासः ।

इदं पुण्यमिदं वाप्येत्येतस्मिन् पदद्वये ।

आद्यवडालं मनुव्याणामल्प शास्त्रप्रयोजनमिति ॥

नेतदुक्तं लोकप्रसिद्धेर्निर्मूलायाः प्रामाण्यत्वानुपपत्तेः । लोकप्रसिद्धिर्नाम लौकिकानामधिच्छिन्ना स्मृतिः । स्मृतिश्च प्रभवन्ती प्रामाणान्तरमूला भवति न स्वतन्त्रेत्यवश्यमस्या मूलमन्वेरणीयम् । तच्च प्रत्यक्षादि नोपपद्यते इति नूनं शास्त्रमूलैव लोकप्रसिद्धिः । विरुद्धानेकप्रकारत्वाच्च लोकप्रसिद्धेर्न तस्यां स्यतन्त्यायां समाश्रयति लोकः । न चोपकारकमात्रलक्षणावेव धर्माधर्मौ प्रकुंशुञ्जेते जपशोधुपानादौ तदभावात् । गुरुदारगमनादौ च विपर्ययादि-

त्यवश्यं शास्त्रशरणावेषं तायेषितव्यो । अपि चेष्टमिष्टिमन्वादिर्कमेवंफलम्*
 अयमस्मिन्नधिकृत इति इयमितिकर्तव्यता यद्य देवः इमे ऋत्विजः
 इत्यादि किं लोकप्रसिद्धैरधिगन्तुं शक्यते । तस्मादवश्यं शास्त्राधीनं यद्य
 विशिष्टकर्मापबोधं शक्यतव्यः । शास्त्रं च वेद एवेत्युक्तम् । अतस्तस्य निर्धि-
 षादसिद्धमेव प्रामाण्यमिति । एवं तु वर्ण्यमाने ससाधनादित्वं तावदुक्तं
 स्यात् । वेदस्यानादित्वं कर्मज्ञानानादित्वात् । ततश्च मीमांसकवत्सम्भवे
 प्रामाण्यता सिद्ध्यति नाप्रधादात् । तस्माद्ययोदाहृत एव मार्गः प्रामाण्यताया-
 मनुष्यतर्तीयः । अथ चा ।

यद्यपि न विशिष्टो ऽनादिसंसारपक्षं
 युगपदखिलसर्गध्वंसवादे तु भेदः ।
 अरुचि च रचनानां कार्यता तेन सर्गा-
 त्प्रभृति भगवतेदं वेदशास्त्रं प्रणीतम् ॥

अनादिरेश्वरकर्तृको ऽपि सदैव सर्गप्रलयप्रबन्धः ।
 सर्गान्तरेष्वेव च कर्मयोधो वेदान्तरेभ्यो ऽपि जनस्य सिध्येत् ॥
 अन्यत्वे किं प्रमाणं ननु तद्य मुमते किं तदेक्यप्रमाणं
 ध्वस्तं ताद्यत्समस्तं भुवनमिति तदा वेदनाशो ऽप्यवश्यम् ।
 एकस्वीशो ऽवशिष्टः स च रचयति धा प्राक्तनं संस्मरेद्वा
 वेदे स्वातन्त्र्यमस्मान्नियतमुभयथा ऽप्यस्ति चन्द्रार्धमैलिः ॥

यकस्य तस्य मनसि प्रतिभासमानो
 वेदस्तदा हि कृतकान्न विशिष्यते ऽसौ ।
 प्रत्यक्षसर्वशिष्यस्य तु नेश्वरस्य
 युक्ता स्मृतिः करणमेव ततो ऽनवद्यम् ॥
 तेनाप्रनिर्मिततयोष निरत्ययाद्ये-
 संप्रत्ययोपजननाय जनस्य वेदे ।
 शास्त्रं सुविस्तरमपान्तकृतकमूल-
 मोहप्रपञ्चमकरोन्मुनिरक्षपाटः ॥

अथ कश्चिदाह । युक्तमितरेतरव्यतिपत्कार्योपदेशिन्वेनेककर्तृकत्वा-
 नुमानद्वारकं चित्रेद्याः प्रामाण्यम् । अथर्ववेदस्य तु चय्याम्नातधर्मापयोगानु-

पलब्धेस्त्रयीवाहात्त्वेन तत्समानयोगक्षेमत्वम् । अनपेक्षत्वलक्षणप्रामाण्यपक्षे ऽपि विक्षिप्रशाखान्तरोपदिष्टविशिष्टज्योतिष्टोमाद्यनेककर्मानुप्रविष्टहोषाध्वर्यवा-
दिव्यापारव्यतिपद्ददर्शनात्तदर्थो त्रय्येव यथा प्रमाणभावभागिनी भवितुम-
र्हति न तथा पृथग्व्यवहारा ऽऽथर्वणश्रुतः । तथा च लोके चतस्र इमा
विद्याः प्राणिनामनुग्रहाय प्रवृत्ता आन्वीतकी चयी यार्ता दृग्दनीतिरिति
प्रसिद्धिः । श्रुतिस्मृती अपि तदनुगुणार्थे एव दृश्येते । श्रुतिस्तावद्* ऋग्भिः
प्रार्तादेव देव ईयते यजुर्वेदेन तिष्ठति मध्ये ऽहः सामवेदेनास्तमेति वेदे-
रगून्यस्त्रिभिरेति सूर्ये इति । तथा प्रजापतिरकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति
स तपो ऽतप्यत स तपस्तात्वेमांस्त्रीं ल्लोकानसृजत पृथिवीमन्तरिक्ष दिव-
मिति तांल्लोकानभ्यतपतेभ्यस्त्रीणि ज्योतींष्यजायन्त अग्निरेव पृथिव्या
अजायत वायुरन्तरिक्षाद्विव आदित्य इति तानि ज्योतींष्यभ्यतपतेभ्यस्त्रयो
वेदा अजायन्त अग्नेर्ह्रस्वेदे। वायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेद † इति । तथा
सैवा विद्या चयी तपतीति‡ । स्मृतिरपि मानधी प्रतिवेदं द्वादशवार्षिकब्रह्मचर्योप-
देशिनी दृश्यते षट्त्रिंशद्वाषिकं चयं गुरौ चेत्रेद्यकं व्रतमिति । आद्भुप्रकरणे ऽपि§ ।

यत्नेन मोक्षयेच्छास्त्रे बहुचं वेदपारगम् ।

शाखान्तगमथाध्वर्युं ह्रन्दोग वा समाप्तिगमिति ॥

त्रिवेदपारगानेव आद्भुभुजे ब्राह्मणान् दर्शयति नाथयंवेदाध्यायिनः
प्रत्युत निषेधः क्व चिदुपदिश्यते तस्मादाद्यवर्षेण न प्रवृञ्च्यादिति । एवमा-
क्षेपे सति के चिदाचक्षते ।

यदि यज्ञोपयोगित्वं नेहास्त्यार्थवर्षणश्रुतेः ।

अर्थान्तरे प्रमाणात्त्वं केनास्याः प्रतिहन्यते ॥

शान्तिपुष्ट्यभिचारार्था एकब्रह्मत्विर्गायिताः ।

क्रियास्तया प्रमीयन्ते त्रय्येवात्मीयगोचर इति ॥

एवं तनु सर्वं न साध्वामधीयते । तथा हि तत्प्रमाणं धात्ररागण-
स्यानपेक्षत्वादिति॥ य एव वेदप्रामाण्याधिगतो जेमिनिना निरदिशि पत्नः॥;

* तैत्तिरायब्राह्मणे अन्तिमप्रपाठके अ १८ । † शतपथब्राह्मणम् । भाष्य ११ प्र५/१५

‡ प्राह्मणम् ११ ।

§ नारायणोपनिषदि अ० १४ ।

१ मनुस्मृती अ २ प्र० १४५ ।

॥ जैमिनिमूत्रम् अ १ पा १ सू ५ ।

यो घा ऽक्षपादेन कणादेन प्रकटित तद्वचनादास्त्रायप्रामाण्यामिति मन्त्रायु-
 र्वेदप्रामाण्यश्च तत्प्रामाण्यमाप्रामाण्यादिति स चतुर्थ्यपि वेदेषु तुल्य । तत्र
 विशेषतुषो ऽपि न कश्चिद्रस्ति प्रयत्नेनान्वेष्यमाण प्राप्यते । न हि मीमांसक
 पक्षे यथ धक्तु शक्यते अय्येयानादिमती नायत्रेण्युत्तस्तस्या कर्तृस्मरणसम्भवा-
 दिति । नापि नैप्रायिकादिपक्षे यथ धक्तु शक्यम् आप्रप्रणीत,स्त्रयो वेदा चतु-
 र्थस्तु नाप्रणीत इति । तेन प्रामाण्याधिगमोपायाविशेषात्समानयोगत्वेमतया
 चत्वारो ऽपि वेदा प्रमाणम् । व्यवहारो ऽपि सर्वेषां सारतरविचारचतुरधेतसा
 चतुर्धैरपि वेदैश्चतुर्णां वर्णानामाश्रमाणा चतसृषु त्रिषु चतुरध्विमेखलायाम-
 धनौ प्रसिद्ध इति को ऽयमवान्ययात्वभ्रम । श्रुतिस्मृतिमूलस्वार्थावतनिग-
 म्निना भवति व्यवहार । ते च श्रुतिस्मृती चतुरो ऽपि वेदान् समानकक्षान
 भिद्यत । ऋगृजु सामवेदेष्वपि अथर्ववेदाशयीनि भूवासि वचासि भवन्ति ।
 तद्यथा शतपथे अथ तृतीये ऽहनीत्युपक्रमस्याश्वमेधे परिप्रवाष्याने सो
 ऽयमार्यवणो वेद *इति श्रूयते । छान्दोग्योपनिषदि च ऋग्वेदो यजुर्वेद
 सामवेद आथर्वण चतुर्थं इति पठ्यते । नल्थिहासपुराण, पञ्चम इति
 तत्र पठ्यते यथ । किं चाल । किमिद्यता ऽऽथर्वणश्चतुर्थः न भवति वेद ।
 चतुर्थशब्दोपादानादितिहासादितुल्यो ऽसौ न वेदसमानकक्ष इति चेत्
 कोय कल्पना । चतुर्थशब्दोपादानादप्रधान्ये ययो वेदा ऋग्व्यन्तेत्यादौ
 वित्यस्योपादानान्ते ऽपि न प्रधानतामधिगच्छेयु । इतिहासादिर्भवा
 सहपरिगणनमप्राधान्यकारण यदुच्यते तदपि सर्ववेदसाधारणमिति यत्किं
 चिदेतत् । तथा शताध्ययने ऽपि ऋग्वेदे वै ब्रह्मण प्राणा इत्यभ्युप-
 क्षम्य आथर्वणो वै ब्रह्मण समान इति पठ्यते । तथा ये ऽस्यो
 दज्ञो रथमप्रस्ता ष्वास्योदीच्यो मधुनाड्यो ऽथर्वाङ्गिरस यथ मधुकृत इति ।
 तथा तैत्तिरीये ऽतस्माद्वा एतस्मान्प्राणमयादन्धीन्तारात्मा मनोमय इति
 प्रस्तुत्य तस्य यजुरेव गिर ऋग्दक्षिण पञ्च सामोत्तर पञ्च आदेश आत्मा
 ऽथर्वाङ्गिरस पुच्छ प्रतिष्ठेति पठ्यते । तथान्यत्र ॥ ऋचा प्राची महती द्विगुच्यते
 दक्षिणामाहुर्मञ्जुषा साम्नामुतराम् अथर्वणामङ्गिरसा प्रतीची महती द्विगुच्यते

* प्रकरणम् १३ प्रवाटक ३ कविदत्ता ० ।

‡ छान्दोग्योपनिषदि प्र ३ खण्ड ३ ।

| तैत्तिरीयब्राह्मण अन्तिमखण्डक प्र १० ।

† सप्तमप्रपाठक इ खण्ड १ ।

‡ ब्रह्मण्योपनिषदि प्र ३ ।

इति । शतपथे ब्रह्मयज्ञविधिग्रन्थे मध्यमे पयःआहुतयो वा यता देवाना यदृच इत्युपक्रम्य मेदःआहुतयो वा यता देवाना यदथर्वाङ्गिरस स्म य एव विद्वानथर्वाङ्गिरसो ऽहरहः स्याध्यायमधीते मेदःआहुतेभिरेव देवान् स तर्पयति तपनं तु प्रास्तर्पयन्ति * इति । मन्त्रा अपि तदर्थप्रकाशनपरा अनुश्रूयन्ते । † त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थतेत्यादयो न चैषामथर्वा नाम कश्चिदपिरित्येवप्रकार व्याख्यान युक्तम् अन्यथाप्यसमास्यासप्रसङ्गात् । इत्येव जातीयकः स्ताषदुद्राहृता श्रुतिषाच । स्मृतिषाक्यानि खन्वपि मनुस्त यत् । श्रुतीरथर्वाङ्गिरसोः कुर्यो देत्यभिधारयन्निति श्रुतिशब्देन अथीषद् व्यवहरति याज्ञवल्क्यः । चतुर्दशविद्यास्थानानि गणयन् ।

पुराणतर्कमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमश्रिता ।

वेदाः स्थानानि विद्याना धर्मस्य च चतुर्दशेति ॥

चतुर ग्य वेदानाधेदयते नान्यथा हि चतुर्दशसंख्या पूर्वते ।

स्मृत्यन्तरे च स्पष्टमेवाकम् ।

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तर ।

पुराण धर्मशास्त्र च विद्या स्थेताश्चतुर्दशेति ॥

अन्यथाप्युक्तम् । पुराण धर्मशास्त्र मीमांसा न्यायश्चत्वारो वेदाः षडाङ्गानीति चतुर्दश विद्या स्थानानीति । शातातपो ऽप्याह ।

ऋक्सामयजुरङ्गानामथर्वाङ्गिरसामपि ।

अणोरप्यस्य विज्ञानाद्यो ऽनूधानम्स नो महानिति ॥

तथा ऽन्यत्र चत्वारश्चतुर्णां वेदानां शारणा धर्मज्ञा परिषदित्युक्तम् । शङ्खलिखितो च ऋग्यजु सामाथर्ववेदः षडङ्गयिद्धमंषिद्वैक्यविद् नैषा यिको नैष्ठिको ब्रह्मचारी पञ्चाग्निरिति दशावरा परिषदित्युच्यतु । प्राचेतसे चत्वारो वेदत्रिदो धर्मशास्त्रविदिति पञ्चावरा परिषदित्युक्तम् । तथा च षडङ्गपाथनप्रस्तावे चतुर्षु षडङ्गवित् ज्येष्ठधामगो ऽथर्वाङ्गिरसो ऽप्येते षडङ्गपाथना गणयन्ते । तदधमेऽमादिवेदचतुष्टयप्रतिष्ठाप्रगुणं यत्र प्राचुर्येव धर्मशास्त्रकाराणां व्यवहारः । अन्ये ऽपि शास्त्रकारास्तथैव व्यवहरन्तो दृश्यन्ते । यथा

च महाभाष्यकारो भगवान् एतच्चलिरयर्ववेदमेव प्रथममुदाहृतवान् यत्रो
 देवीरभिप्रेये इति । मौमांसाभाष्यकारेणापि वेदाधिकरणे* काठकं कालापकं
 मोद्गलं पेषनादकमिति यजुर्वेदादिकषदशर्ववेदे ऽपि पेषलादकमुदाजहे । सर्व-
 शाखाधिकरणे ऽपि वेदान्तरशाखान्तरयन्मोदकपेषनादकाद्ये अथर्वशाखे
 अप्युदाहृत्य विचारः कृतः तथा च प्रथमयत्नो नाम चतुर्षु न करिवदस्ती-
 त्यधिकरणान्ते एव लिखितम् । एवं श्रुतिस्मृतिशिष्टाचारव्यवहारविदामश्च
 विप्रतिपत्तिसम्भावनैव नास्ति । आह । न ब्रूमः अथर्ववेदो न प्रमाणमिति किं
 तु त्रयोवाह्य इति । उच्यते । त्रयोमयर्ववेदवाह्यैश्च न केवलमेवं त्रय्यामपि
 परम्परवाह्यत्वमस्त्येव ऋक्सामवाह्यानि यजुर्षुपि यजुःसामवाह्या ऋषः
 ऋष्यजुर्वाह्यानि सामानोति कियानयं दोषः सर्वभावानामितरेतरसांकर्यव-
 हितत्वात् । ये हि शब्दात्मानो गन्धसंदर्भस्वभावा ये च तदभिधेया अर्थ-
 स्वभावास्ते सर्वे ऽन्योन्यसंनिधित्वात्मान एव न च परेणात्मानमिष्यन्तो
 ऽपि ते स्वरूपमपि हारयन्तीति । अयोच्यते नेदृशं त्रयोवाह्यत्वमथर्ववेदे
 विवक्षितम् अपि तु यदेष न त्रयोप्रत्ययं कर्मोपदिशति न तत्सम्बद्धं किं
 चिदिति तदस्य त्रयोवाह्यत्वमिति । एतदपि न साधूपदिष्टम् । इष्टिपरवेकाहा-
 हीनमवादिर्कर्मणां तत्रोपदेशदशनात् । सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायात् ।
 त्र्युपदिष्टे ऽपि कर्मणि सम्यन्धसर्वशाखाप्रत्ययमेव नाथर्वशाखाप्रत्ययम्
 यतः सोमयागादिकर्मणामृग्यदेन हीचं यजुर्वेदेनाध्ययवं सामवेदेनोद्गात्रं
 क्रियते नाथर्ववेदेन किं चिदिति । तदयुक्तम् । अथर्ववेदेन ब्रह्मत्वस्य करणात्
 तथा च गोपथब्राह्मणम् । प्रजापतिः सोमेन गन्धमायो वेदानुवाच ऋ वो
 होतारं धृषीयमिति प्रक्रम्य तस्मादृग्विदमेष होतारं धृषीष्य स हि होचं
 वेदं यजुर्विदमेवाध्ययं धृषीष्य स हि आध्ययवं वेदं सामविदमेषोद्गातारं
 धृषीष्य स हि औद्गात्रं वेदं अथर्वोद्गिरोविदमेव ब्राह्मणं धृषीष्य स हि ब्रह्मत्वं
 वेदेति एवमभिधाय पुनराह अथ चेन्नैत्रविधं होतारमध्ययमुद्गातारं ब्रह्मण्यं
 वा धृषुते पुरस्तादेव तेषां यत्नो रिष्यतीति तस्मादृग्विदमेव होतारं
 कूर्पाद् यजुर्विदमेवाध्ययं सामविदमेषोद्गातारम् अथर्वोद्गिरोविदमेव ब्रह्मा-

यमिति । तथा यच्च यदूनं च विरिष्टं च यातयामं च करोति तदथर्वणां
 तेजसाप्याययतीति । अथानन्ते मूर्खाङ्गिरोभ्यः सोमः पातव्य इति । नन्वेताः
 श्रुतीरथर्वाण्य श्वाधीयते नान्ये चयीविदः ते त्वेव पठन्ति यदृचा हौषं
 क्रियते यजुषा ऽऽध्ययवं साम्ना औद्गाचम् अथ केन ब्रह्मत्वं क्रियते इति
 चय्या विद्यायेति ब्रूयादिति । तथा च यदृचेव हौषमकुर्वत यजुषा ऽऽध्य-
 यवं साम्नाद्गाचं यदेव चय्ये विद्याये शुक्रं तेन ब्रह्मत्वमिति । उच्यते । वयम-
 प्येवमादीनि धाक्यानि न नाधीमहि किं त्वेषामयमेवार्थो ऽथर्वाङ्गिरोषिदेव
 ब्रह्मेति । कथम् । यतो न चयी नाम किमपि वस्त्वन्तरम् । अपि तु चयाद्या
 वेदानां समाहार इति । समाहारश्च समाह्वियमाणनिष्ठो भवति । समाह्वियमा-
 णश्च ऋग्वेदादयस्त्रयो हौषादिपरस्वे चरितार्था न पुनस्तत्र भेदमर्हन्ति ।
 एकैकशः चरितार्थानां समुदायो ऽपि चरितार्थ एव । समुदायबुद्धौ हि विभ-
 ज्यमानायां समुदायिन एव प्रम्फुरन्ति नाधयविवदर्थान्तरं ते चान्यत्र व्या-
 पृताः । किं नु खलु ऋग्वेदादीनां ब्रह्मत्वं कुर्वतामितिभारो भवति । न ब्रूमः
 अतिभार इति किं तु व्यात्मकत्वेन ब्रह्मत्वकर्तव्यतोपदिश्यते व्यात्मकत्वा-
 न्यतमेो ऽपि तेषां न भवति वेदः अथर्ववेदस्तु व्यात्मक एव । तत्र हि ऋचो
 यजुषि सामानि इति चीष्यपि सन्ति तेन ब्रह्मत्वं क्रियमाणं चय्या कृत
 भवति । ननु यस्वीन्वेदानधीते तेन चेद् ब्रह्मत्वं क्रियेत तत्किं तथा न
 कृतं भवति । बाढमित्युच्यते सो ऽपि एकस्मै वा कामयान्ये यच्चरतवस्स-
 माधीयन्ते सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति श्रुतायपि* योगसि-
 द्धाधिकरणन्यायेनान्यतममेव बुद्धायादाय विदध्यान्न समुदायं बुद्धावारोप-
 धितुं शक्रुषादित्येकेनेतत्कृतं भवति न चय्येति । नन्वन्ये ऽपि व्यात्मका
 वेदाः यदोषं सुमरामथर्ववेदो न पृथक् करणीयः सर्वेषां रूपाधिशेषात् । तेषां
 पृथक्प्रतिष्ठेः स्यैः स्थैर्यगादिभिरेव व्यपदेश इति न ते समुदायशब्दव्यपदे-
 श्याः । यत्तु यागघान्तरे चय्ये विद्याये शुक्रं तेन ब्रह्मत्वमिति तत्रेयं चतुर्थी
 यस्याः स्थाने प्रयुक्ता शुक्रमिति सारमाचक्षते तेन चयीविद्यायाः सारेण ब्रह्मत्वं
 क्रियते इत्युक्तं भवति । न च चय्येव चय्याः शुक्रं भवति न चात्यन्तं ततो
 ऽर्थान्तरमेव । तेनेदमथर्ववेदात्मकमेव चय्याः शुक्रं शुक्रमिति च गृह्यमाणुः ।

* जैमिनिब्रूयम् । च ४ पा ३ सू २५-२८ ।

अथर्वशब्दे । ऽपि रहस्ययधने यज्ञायर्वाणं चैकस्या चतुष्टय इति । तेन ऋषीशु-
 क्रूरुपेणायर्ववेदेन ब्रह्मत्वमितीत्यमथर्ववेदस्य न ऋषीवास्त्यत्वमित्यं सर्वशा-
 खाप्रत्ययमेकं कर्मति न सर्वशब्दः सङ्कोचितो भवति । अत एव ब्रह्म-
 वेदो ऽथर्ववेद इति पूर्वोत्तरब्राह्मणे पठ्यते ऋग्वेदे । यजुर्वेदः सामवेदः
 ब्रह्मवेद इति । तथा च काठकशताध्ययने ब्राह्मणे ब्रह्मोदने श्रूयते ब्रह्मवा-
 दिना घटन्ति पुरो वा श्रोत्रालकिराहणिमुवाच ब्रह्मणे त्वा प्राणाय जुष्टं
 निर्वपामि ब्रह्मणे त्वा व्यानाय जुष्टं निर्वपामीत्युपक्रम्य आथर्वणे । वै ब्रह्मणः
 समानो ऽथर्वणेमेवेतज्जुष्टं निर्वपति चतुःशरावो भवति चत्वारो हीमे
 वेदास्तानेष भागिनः करोति मूलं वै ब्रह्मणो वेदाः वेदानामेतन्मूलं यदु-
 त्विजः प्राश्नन्ति तद् ब्रह्मोदनस्य ब्रह्मोदनत्वमिति । तथा सामवेदे पृष्टस्य
 चतुर्थेहन्याभवे पयमाने आथर्वणे साम्नौगाचं यतद्विधाने श्रूयते चतुर्विधमाथर्वणं
 भवति चतुराशस्य पृथ्वे चतुष्पदामानुष्टुभा ऽनुष्टुभमेवेतदहर्गश्चतुर्थे भेषजं
 यायर्वाणं तद्धि भेषज्यमेष तत्करोत्याथर्वणानि यागभेषजानीत्येतदालम्ब-
 नेयं स्तुतिरत एव प्रागुक्तं यज्ञे यदूनं च बिरिष्टं च यातयामं च करोति
 सदथर्वणां तेजसाप्याययतीति तस्मादाथर्वण एव ब्रह्मेति । यतश्च शास्त्रान्तरे
 विस्तरेणाभियुक्तेर्मुक्तिभिरुपपादितमिति नेहात्यन्ताय प्रतायते । यतु नाथर्व-
 णेन प्रपृञ्च्यादिति तत्कल्पसूत्रशाक्यत्वाद्देदविहृदमित्यनादृतम् । अद्यापि
 श्रौतमिदं वाक्यं तदापि प्रकरणाधीतं* चेत्तत्रैव क्व चित्कर्मणि निरूप्यते ।
 अनारभ्यर्वादीपवे ऽपि पूर्वोक्तवाक्यविषयदृशार्थत्वादथर्ववेदस्य च ऋषीवास्त्य-
 त्वेन सम्पर्केपरिहाराहेत्वात्त्रियतविषयमेव व्याख्याम्यते । यदप्युच्यते उष्ट्रैर्चंवा
 क्रियते उष्ट्रैस्वाम्नोपांशु यजुषेतिवदर्थधर्मा ऽपि न कश्चिदास्त्रात् इति तद-
 प्यसारम् । मन्त्रधर्मा ह्ययमुपदिश्यते न वेदधर्मः । मन्त्रब्राह्मणसमुदायस्वभावा
 हि चत्वार इमे वेदयन्था मन्त्रास्तु ते गद्यपद्यभेदाद् द्विधेय गद्यबन्धो
 यजुश्च्यते पद्यबन्ध ऋगिति गीतिनिबन्धनं तु भेदान्तरं सामेति । अत एव
 श्रैमिनिना मन्त्रविभागं प्रस्तुत्या तेषामुपपत्त्यर्थेन षाडव्यवस्था गीतिषु
 सामाख्या शेषे यजुःशब्द इत्यमेष तेषां चैविध्यमुपपादितम् । तेषामेव
 चायमुष्ट्रैरादिधर्मा न वेदशब्दवाच्यानां मन्त्रब्राह्मणसमुदायात्मनां यन्त्यानाम् ।

* प्रकरणादीनामिति सूत्रे पाठः । † श्रैमिनिमूचम । अ. २ पा. १ सू. ३५-३८-३९ ।

अथर्ववेदेपीयं विविधैव मन्त्रजातिरिति तथापीदं धर्मजातमुपदिष्टं भवति । मन्त्रविभागकृत श्वायं चयीव्यपदेश इति । तच्च येषां चयी विद्या तपतीत्याद्यापि न विरोत्स्यते । श्वं ऋग्यजुःसामसमुदायात्मकमन्त्रोपबन्धात्प्रयन्तर्गतश्च अथर्ववेदः पृथग्व्यपस्थितयन्त्यसंदर्भश्च भावत्वात् भिन्नस्य इति स्थिताम् । अन्ये पुनः ऋक्प्रचुरत्वात्प्रविरलयजुर्वाक्यत्वाद्दगीयमानसाममन्त्रतापशाच्च ऋग्वेदमेवाथर्ववेदमाचक्षते अयमपि पक्षो ऽस्तु न कश्चिद्विरोधः । यत्पुनरभिधीयते वेदशब्दस्त्रयाणामेष वाचको न चतुर्थस्येति सोऽयमत्युत्कटो द्वेषः । बृहद्व्यवहारो ह्यत्र प्रमाणम् । वेदो ऽयं ब्राह्मणो ऽयमिति तत्र तत्र वेदशब्दे उच्चारिते चत्वारो ऽपि प्रतीयन्ते । वेदो मया ऽधीत इति घदन्तं पृच्छन्ति व्यवहर्तारः कतमस्त्वया ऽधीतो वेद इति स आह अथर्ववेद इति न तमेवमाचिपन्ति नासौ वेदो यस्त्वया पठित इति । सोऽपवेदो ऽथर्ववेदे वेदशब्द इति चेद् वेदान्तरेष्वपि तुल्यमेतत् । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति । निरुपवेदो ऽपि तेषु वेदशब्दः प्रयुज्यते इति चेत् तदितरेष्वपि समानमित्युक्तम् । चतुर्वेदाध्यायी भारद्वाज इति । सर्वथा तु सोऽपपदश्वायुर्वेदादिषु वेदशब्द इति न तत्तुल्यकक्षताधिषोपलेशतामथर्ववेदो नेतव्यः । ब्रह्मयज्ञविधिश्च श्रौतश्चतुर्व्येप्यंविशिष्ट इत्युक्तम् । स्मार्तो ऽपि तथाविधोऽस्ति । यथा ऽऽह याज्ञवल्क्यः* ।

मेदसा तर्पयेद्वेदानथर्वाङ्गिरसः पठन् ।

पितृंश्च मधुसर्पिर्भ्यामन्वह शक्तितो द्विज इति ॥

सामप्रदायिकमध्यापनादियजनादि सर्वमभिन्नमेवैत्यल प्रसङ्गेन । तेन प्रमाणात्तायां वेदस्वाध्यायशब्दवाच्यत्वे पुरुषार्थसाधनविधावपि चत्वारः समा वेदाः । यदि पुनरोत्तराधरणं विना न परितुष्यते तदथर्ववेद एव प्रथमः ततः परमस्य मन्त्रस्य ब्रह्मणः प्रणवस्यामित्युक्तेः । तथा च श्रुतिः । ब्रह्म ह वा इदमप्रासीदित्युपक्रम्याथर्वण वेदमभ्याशनास्यदभ्यतपत्सन्तपन्तस्माच्छान्तात्सन्तप्रादोमिति मन श्वोर्ध्वमन्नरमुदक्तामदित्यादि । तथा महाव्याहृतीनां शाखान्तरप्रसिद्धानामप्रसिद्धानां च बृहदित्यादीनां तत श्वोत्थानम् । अथर्ववेदकृतोपनयनसंस्कारस्य वेदान्तराध्ययनमविरुद्धम् । अन्यवेदोपनीय-

* याज्ञवल्क्यस्मृता । अ १ श्रुते ४४ ।

मानस्य तु नाथर्वणोपनयनसंस्कारमप्रापितस्याथर्ववेदाध्ययने ऽधिकारः । तदु-
क्तम् । भृग्वह्निरौषिदा संस्कृतो ऽन्यान्येदानधीयीत नान्यत्र संस्कृतो भृग्वह्निरसौ
ऽधीयीतेति । अथैकशरणेरपि चैतदवश्याश्रयणीयम् अथर्ववेदविहितं स्वकर्मभंगे
प्रायश्चित्तमाचरद्विरित्यथर्ववेद एव ज्ञायान् । यत्तु मानवं चाश्रयमुदाहृतं पट्विंश-
दाष्टिकं तत्रिवेदाध्ययनविषयं वैकल्पिकं वेदानधीत्य वेदो वा वेदं वा ऽपि
यथाक्रममिति एकस्मिन्वेदे द्वादशवर्षाणि व्रतं द्वयोश्चतुर्विंशतिः अथर्षा
पट्विंशदिति । यस्तु चतुरो वेदानधीते सस्याष्टवत्वारिंशद्वर्षे वेदब्रह्मचर्य-
मुपासीतेति स्मृत्यन्तरमस्ति न च तदार्थेर्नादृतम् । तत्र त्रिवेदाध्यायिनामेव
प्रतिषेधं षोडशवर्षाणि व्रतं चरेदिति ध्याख्यानमसङ्गतम् । उपक्रमविरोधाद्
अनुपयोगाच्च । तेन वेदान्तराध्ययनकृत गवायं विकल्पविधिर्न द्वादशषोडशव-
र्षाण्येव इत्यनादरो ऽप्यस्यां स्मृतौ कृष्णकेशो ऽग्नीनादधीतेति मुक्तिविरोधकृते।
नाथर्ववेदाध्ययननिषेधगर्भं इति । त्रिवेदिकव्रतब्रह्मचर्यस्मृतिरपि चैयम् अथर्ववे-
दाध्ययनपर्युदासमेव विषयीकरोति न च वेदान्तराध्ययननिषेधमिति अत्रापि न
विशेषहेतुरस्ति । त्रिषु वेदेस्वियद व्रतं न पुनरेव्येव त्रिविधं नियामकं घटन-
मस्ति । यदपि श्राद्धप्रकरणे यत्नेन भोजयेदिति त्रिवेदपारगपरिकीर्तनं तद्वे-
दपारगमिति शाखान्तगमिति समाग्नगमिति विशेषणपटुपर्यालोचनया ऋग्वे-
दाद्येकदेशाध्यायिनामधिकारमेव श्राद्धे भूषयति अथर्वणस्तु अथर्वशिरो
ऽध्ययनमाचलव्यपङ्क्तिपावनभाष्येकदेशपाठिनो ऽपि तथाधिकार उपपद्यते ।
दर्शित चाथर्वशिरोऽध्ययनमाचरपि पङ्क्तिपावनस्यम् । पङ्क्तिपावनश्च श्राद्ध-
भोजने ऽनधिकृत इति विप्रतिषिद्धम् । यत्तु लोपुषामगस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णिक
इति वेदान्तरैकदेशाध्यायिनामपि श्राद्धभोजनाभ्यनुष्ठानं तदनुकल्परूपमिदं
भाति प्रथमकल्पेन समववेदाध्ययनोपदेशादिति । सम्मानाथर्वनिषेधार्थमेत-
द्वाश्रयमिति । तदेवमवस्थिते यद्वार्तिककारेण भयादिषु द्वेषादिषु मोहादिषु
सानुकल्पमिदं घटमुच्यते* यदि यत्तोषयोगित्वामित्यादि तदहृदयङ्गमम् । अथर्व-
वेदे पूर्वोत्तरव्याख्ये विष्णुश्रमिष्टिपश्येकाहाहीनसवाणामुपदेशात् । वेदान्तरेषु
तन्नेदनाभावात्किमथर्ववेदे तदुपदेशेनेति चेत् सुभाषितामिदम् । यत्रमपि हि
चक्रुं शक्यम् अथर्ववेदे तन्नेदनाया दर्शनात्किं वेदान्तरेषु तदुपदेशेनेति ।

* तन्वर्तिके अ १ या ३ सू ४ ।

न च जाने कस्येय पर्यनुयोगः किं नित्यस्य वेदस्य किं वा तत्प्रणेतुरीश्व-
रस्येति द्वावपि हि तावपर्यनुयोज्याधित्युक्तम् । अर्थान्तरशान्तिपुष्ट्यभिचारादि
वेदान्तरेष्वपि न न दृश्यते श्येनो हि सामवेदठत्पन्नः अद्भुतशान्त्यादयश्च
यजुर्वेदइति तदपि समानम् । एकब्रह्मत्विगाश्रिता इत्येतदपि न सत्यम् । यत
यवं तत्र पठ्यते द्वे यज्ञवृत्तौ भवतो वैहारिकी च शाक्यक्षयतिश्चोत्त तत्र
वैहारिकी नामानेकत्विगाश्रितानामेकक्रियाणामुपदेशः श्रुतावेकब्रह्मत्वि-
गाश्रितास्तु शान्त्यादिक्रियाः स्मृताधित्यभूमिज्ञोक्तिरेषा च्येवात्मीयगोचरा
इति एतदपि परममाध्यस्थ्यम् । न ह्यात्मीयः परकीयो वा कश्चिदस्ति
वेदार्थः सर्वशाखाप्रत्ययत्वादेकस्य कर्मणः । तस्मात्समानयोगक्षेमत्वात्सर्ववे-
दानामेकस्य ततः पृथक् करणं वेदनिन्दाप्रायश्चित्तनिर्भयधिगामेव चेत्सि
परिस्फुरति न साधूनामित्युपरम्यते ।

इति तुल्यप्रभावाद्द्विवर्धमानोचितस्तथाः ।

विधिधामिमतस्कीलफलसंपादनोद्यताः ॥

चत्वारो ऽपि पराक्षेपपरिहारस्थिरस्थितिम् ।

भजन्ति वेदाः प्रामाण्यलक्ष्मीं हरिभुजा इव ॥

चतुःस्कन्धोपेतः प्रथितपृथगर्थैरथयवैः

कृतान्योन्यश्लेषैरुपचितवपुर्वेदविटपः ।

प्रतिस्कन्धं शाखाफलकुसुमसदभंसुभगाः

प्रकाशन्ते तस्य द्विजमुखनिपीतोत्तमरसाः ॥

आह ।

किमेतदित्थं प्रामाण्यं वेदानामेव साध्यते ।

तन्वागमान्तराणां वा सर्वेषामियमेव दिक् ॥

किं चातः ।

आद्ये षष्ठे परेष्वेवं ब्रुवाणेषु किमुत्तरम् ।

उत्तरञ्च ॥ मिथ्या स्युः सर्वे ऽन्योन्यविरोधिनाः ॥

कानि पुनरागमान्तराणि चेत्तसि विधायैव धत्सः पृच्छति । पुराण्येति-
हासधर्मशास्त्राणि वा शैवपाशुपतपञ्चरात्रबौद्धार्हतप्रभृतीनि वा तत्र शैवा-
दीनि तावन्निरूपयिष्यामः । मन्वादिप्रणीतानि धर्मशास्त्राणि वेदवतदर्थानु-

प्रविष्टविशिष्टरूपमौपदेशीनि प्रमाणमेव कस्तेषु विचारः । तेषां तु प्रमाणत्वं वेद-
मूलत्वेनैव के चिदाचक्षते । तथा हि न तावन्मन्वादिदेशना भ्रान्तिमूलाः
संभाष्यन्ते बाधकामावात् । अथ यावदपरिस्नानादरेयैदधिद्विस्तदर्थानुष्ठा-
नात् । नाप्यनुभवमूलाः प्रत्यक्षस्य चिकालानवच्छिन्नकार्यरूपधर्मपरिच्छेद-
शासामर्थ्यासंभवात् । न च पुरुषान्तरोपदेशमूलाः पुरुषान्तरस्यापि तदवगमे
प्रमायाभावात् । भावे वा मनुना किमपराद्भुम् । असति हि मूलप्रमाणे पुरुष-
ध्वनपरम्परायामेव कल्प्यमानायामन्धपरम्परास्मरणतुल्यत्वं दुर्निवारम् ।
न च विप्रलम्भका एव भयन्तो मन्वादेव एवमुपदिशेयुरिति युक्ता कल्पना
बाधकामावात् साधुजनपरिग्रहाच्चेत्युक्तम् । तस्मात्पारिशेष्याद्वेदाख्यकारण-
मूला यत्र भवितुमर्हन्ति मन्वादिदेशनाः । तद्भ्रानुगुणं समर्थं च कारण-
मिति तदाह भट्टः* ।

भ्रान्तेरनुभवाद्वापि पुंषाञ्चाद्विप्रलम्भकात् ।

दृष्टानुगुण्यसामर्थ्याच्चेदनेव लघीयसीति ॥

तत्र के चित्परिदृश्यमानमन्वाद्यैर्वाद्बलोज्जीतविधिमूलत्वं मन्यन्ते ।
अन्ये विप्रकीर्णशाखामूलत्वम् । अपरे पुनरुत्सन्नशाखामूलत्वमिति । अनेन च
विशेषविचारणेन न नः प्रयोजनं सर्वथा यथोपपत्ति वेद एव तत्र मूलं प्रक-
ल्प्यतां न मूलान्तरम् अप्रमाणकत्वात् । वेदमूलत्वपक्षे ऽपि चैयमखिलज-
गद्विदिता स्मृतिसमाख्या ऽनुगृहीता भविष्यति । प्रत्यक्षमूलत्वे हि वेदवद-
वापि क' स्मृतिशब्दायः । किं च वेदमूलत्वे सति स्मृतेः श्रुतिविरोधे सति
तदतुल्यकत्वाद्वाध्यत्वं मुत्रच भवति क्लृप्तमेकत्र मूलमितरत्र कल्प्यम् यावदेव
भयान्स्मृतेः श्रुति कल्पयितुं व्यवस्थति तावदेतद्विरोधिनी प्रत्यक्षश्रुता श्रुतिर-
धतरति हृदययथमिति कथं तदा मूलकल्पनायै स्मृतिः प्रमथेत् । तदाह ।

सो ऽयमाभाणको लोके यदश्येन दृप्तं पुरा ।

तत्पश्चाद्गर्दमः प्रापुं केनोपायेन शक्रुयादिति ॥

अपर आह । विकल्प यथा युक्तः किल द्विविधो वेदः श्रूयमाणो
ऽनुमीयमानश्च श्रूयमाणश्च श्रुतिरित्युच्यते अनुमीयमानश्च स्मृतिरिति ।

* तन्वशक्तिं च १ पा ३ सू २ ।

† तन्वशक्तिं च १ पा ३ सू ३ अर्थानुपायोगम् । ५ ८३ । ८४ ।

द्वावपि चेताधनादी इति किं केन बाध्यते व्यक्ताव्यक्तौ हि वेद ग्यासौ । अत एव न मन्वाद्यथादीदिमूलकत्वकल्पनं युक्तं स्मर्यमाणस्य वेदस्यानादित्वात् । नन्वेवं वेदमूलत्वेन प्रामाण्ये घट्ट्यमाने बाह्यस्मृतीनामपि प्रामाण्यं घट्टन्तः प्रायादुक्ताः कथं प्रतिघट्टव्याः । उच्यते प्रत्युक्ता एव ते तपस्यिनः । उक्तं हि भगवता जेमिनिना । अपि वा कर्तृसामान्यात्प्रमाणमनुमानं स्यादिति * कर्तृसामान्यादिति कौऽर्थः एकाधिकाराद्यगमादिति । य एव वेदाद्यनुष्ठाने ऽधिकृताः कर्तारस्ते एव स्मृत्यद्यनुष्ठाने आचमनादिस्मार्तपदार्थसंबलितवेदिस्तरणादिवैदिकपदाद्येप्रयोगदर्शनात् । न त्वेवमेकाधिकाराद्यगमो बाह्यस्मृतिषु विद्यते । तस्मान्मन्वादिस्मृतय एव प्रमाणं न बाह्यस्मृतयः । ननु मन्वादिस्मृतयो ऽपि वेदमूलत्वात्प्रमाणं नान्यतः इति । अत्रोच्यते । तदेतद्वेदमूलतया प्रामाण्यं योगिप्रत्यक्षं धर्मयाहकमष्टुष्यमाणाः किलाचक्षते भवन्तः । एतच्च न युक्तम् । यथा हि भगवानीश्वरः सर्वस्य कर्ता सर्वस्योचिता सर्वदर्शी सर्वानुकम्पी च वेदानां प्रणेता समर्थितः तथा योगिप्रत्यक्षमपि धर्मयह्ये निपुणमस्मदादिप्रत्यक्षविलक्षणं प्रत्यक्षलक्षणे समर्थितमेव तस्मात्तन्मना एव मन्वादिदेशना भवन्तु । यत्तु चिकालानयच्छेदः कथं प्रत्यक्षगम्यो धर्मः स्यादिति चेदनेह तत्र प्रमाणमुच्यते । प्रतिविहितं तदीश्वरप्रत्यक्षं यथा ऽग्निहोत्रादेर्धर्मस्यस्य याहकमेवमष्टुकादिशाने तस्य याहकं मन्वादिप्रत्यक्षं भविष्यतीति किमत्र चिकालानयच्छेदेन तदयच्छेदेन वा कृत्यम् । यद्येवमष्टुकादिकर्मणां धर्मत्वायाहित्वात्सर्वेषु ईश्वरः स्यात् । चात्या वा ऽनुपदिशत्तत्कारुणिको भवेत् । नैव दोषः । सर्वे जानात्येव भगवान् किं चित्स्त्रयमुपदिशति किं चित्पराणुपदेगति । ते हि तस्यानुयाह्य भगवतस्तेषां च तदनुपहकृतेषु तयाविधेज्ञानप्राप्तिः । मन्वादीनां प्रत्यक्षो धर्म इति चेदे ऽपि पठ्यते साक्षात्कृतधर्माणपरयोः समुत्पत्तिः तेषाम्योऽसाक्षात्कृतधर्मस्य उपदेगेन मन्वान्संग्राहुरिति चेदे ऽपि पठ्यते । नन्वेवं प्रत्यक्षमूनत्यायिगेवाच्छ्रुतिस्मृत्योर्विरेधे विकल्पः प्राप्नोति घृहद्रयनारयिष्योरिव न बाध्यप्राधकभावः । न हीग्यप्रत्यक्षस्य योगिप्रत्यक्षस्य च प्रामाण्ये कश्चिद्विरोधः नैसर्गिकाहार्यत्वकृतस्यु भविष्यति किं तेन । उच्यते । भगवु विकल्पः को दोषः वेदमूलप्रत्यादिमिरपि कश्चिद्विकल्पो

* इति मन्वादिप्रमाणम् । १ १ १०-३ ४ २ ।

व्याख्यात यद्य । विषयविभागेन वा विकल्पो व्याख्यास्यति । न च श्रुतिस्मृति-
विरोधोदाहरणं किं चिदस्तीति स्वाध्यायाभियुक्ताः । तस्मादाप्रप्रत्यक्षमूलत्वेन
वेदानामिव धर्मशास्त्राणां हि पञ्चमं वेदमाहुः । उक्तं च ।

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।

विभेत्स्यल्पश्रुताद्वेदे मामयं प्रतरिष्यतीति ॥

अथ वा किमस्माकं दुरभिनवेशेन वेदमूलत्वात्स्मृतीनां स्मृतिवस्तु-
राणानामपि भयतु प्रामाण्यम् । सर्वथा तावद्वेदाश्चत्वारः पुराणं स्मृतिरिति
पठिमानि विद्यास्थानानि साक्षात्सुस्पार्थसाधनोपदेशीनि । व्याकरणादीनि षड-
ङ्गानि अङ्गत्वेनैव तदुपयोगीनि न साक्षाद् धर्मोपदेशीनि । कल्पसूत्रेष्वपि
विशिष्टकर्मरुमनियमसंग्रहमात्रं नापूर्वोपदेशः । मीमांसा वेदवाक्यार्थविचारा-
त्मिका वेदप्रामाण्यनिश्चयहेतुश्च न्यायविस्तार इत्यामुखे एवोक्तम् । तदि-
मानि चतुर्दश विद्यास्थानानि प्रमाणात् । कानि चित्साक्षादुपदेशीनि कानि
चित्तदुपयोगीनि इति सिद्धम् । यानि पुनरागमान्तराणि परिदृश्यन्ते तान्यापि
द्विविधानि कानि चित्सर्वोत्पन्ना वेदविरोधेनैव प्रवर्तन्ते बोद्धादियत् । कानि
चित्तदविरोधेनैव कल्पितप्रतान्तरोपदेशीनि शेषादियत् । तत्र शेषाद्यागमानां
तावत्प्रामाण्यं द्रुमहे तदुपजानितायाः प्रतीतेः संदेहवाचकारणकालुष्यकला-
पस्यानुपलम्भात् । ईश्वरकर्तृत्वस्य तथापि स्मृत्यनुमानाभ्यां सिद्धत्वात् । मूला-
न्तरस्य लोभमोहादेः कल्पयितुमशक्यत्वात् । न हि तत्र वेदप्रथमता स्मर्यते
वेदघटेकदेशसंयादाश्च भ्रूमा दृश्यन्ते इति कुतो मूलान्तरकल्पनाऽप्यकारः ।
न च वेदप्रतिपक्षतया तेषामवस्थानं वेदप्रसिद्धघातुर्धर्म्यादिव्यवहारापरि-
त्यागात् ।

मन्वादिषोडशान्यायस्य यद्यपि न विद्यते ।

शेषागमे तथा ऽप्यस्य ननु युक्ता प्रामाण्यता ॥

सर्वोपनिषदामर्था निःश्रेयसपदस्मृशः ।

विविच्यमाना दृश्यन्ते ते हि तत्र पदे पदे ॥

ये च वेदविदामप्याः कृष्णद्वैपायनादयः ।

प्रमाणमनुमन्यन्ते ते ऽपि शेषादिद्रवणम् ॥

पञ्चरात्रे ऽपि तेनैव प्रामाण्यमुपवर्णितम् ।

अप्रामाण्यनिमित्तं हि नास्ति तत्रापि किं चन ॥

तत्र च भगवान्विष्णुः प्रणेता कथ्यते स चेश्वर एव ।

यस्य कस्य चिदशेषजगत्प्रसूतिहेतोरनादिपुरुषस्य महाविभूतेः ।

सृष्टिस्थितिप्रलयकार्यविभागयोगाद्ब्रह्मेति विष्णुरिति रुद्र इति प्रतीतिः ॥

वेदे च षडे षडे एक एव रुद्रो ऽयतस्ये न द्वितीय इति इदं

विष्णुर्विचक्रमे इति रुद्रो विष्णुश्च षष्ठ्यते । तद्योगाच्च तदाराधनाया वेदे

ऽपि चोद्विता एव । शेषपञ्चरात्रयोस्तु तद्योगा ग्रथान्यथोपदिश्यन्ते । न चैव

वेदविरोधो वैकल्पिकत्वादुपायानाम् । अत आप्रणीतत्वाद्देदाविरुद्धत्वाच्च

न सयोरप्रामाण्यम् । ये तु सौगतसंसारमोक्षकागमाः पापकारोपदेशिनः

कस्तेषु प्रामाण्यमार्गो ऽनुमोदते ।

धुद्धशास्त्रे हि विस्पष्टा दृश्यते वेदवाह्यता ।

जातिधर्मोचिताचारपरिहारावधारणात् ॥

संसारमोक्षकाः पापाः प्राणिहिंसापरायणाः ।

मोक्षप्रवृत्ता एवेति न प्रमाणं तदागमः ॥

निषिद्धसेधनप्रायं यत्र कर्मोपदिश्यते ।

प्रामाण्यकथने तस्य कस्य जिह्वा प्रवर्तते ॥

ततो यद्यपि सिद्धिः स्यात् कदा चित्कस्य चित् क चित् ।

ब्रह्महत्यानिर्गतयाम्यभोगवन्नरकाय सा ॥

निषिद्धाचरणोपातं दुष्कृतं केन शाम्यति ।

अतः कालान्तरेणापि नरके पतनं पुनः ॥

यत्त्वत्र चोदितं परेषु पूर्वोक्तक्रमेण धुद्धाद्याप्रकल्पनां कुर्वन्सु किं

प्रतिविधेयमिति तत्रोच्यते । महाजनप्रसिद्धमनुष्ये हि सति सुयचमाप्रोक्तत्वं

भवति नान्यथा । महाजनश्च वेदानां वेदाथानुगामिनां च पुराणधर्मशास्त्राणां

वेदाधिरोधिनां च केषां चिदागमानां प्रामाण्यमनुमन्यते न वेदविरुद्धानां चो-

द्धाद्यागमानाम् इति कुतस्तेषामाप्रणीतत्वम् । मूलान्तरं हि तत्र सुयचम्

अज्ञाननोभादीत्येवमभिधाय वेदस्पर्धनेनोद्धाद्यो निषेद्व्याः । आह ।

• को ऽयं महाजनो नाम किमाकारः किमास्पदः ।

किंसंख्यः किंसमाचार इति ध्याप्यातुमर्हसि ॥

अपि च । बौद्धादयो बुद्धादीनाम्नान् स्वागमप्रामाण्यसिद्धये, वदन्ति ते महाजनमपि निजं तत्सिद्धये, वृन्दादिकं षट्पुत्रेव कस्तत्र प्रतीकारः । उच्यते । चातुर्वर्ण्ये चातुराश्रम्यं च यदेतदार्यदेशप्रसिद्धं स महाजन उच्यते । आकारस्तु तस्य कौटुंबं पाणिपादं कौटुंबं शिरोपीयं वा कियती तस्य संख्येति पुरुषलक्षणाणि गणयितुं न जानीमः । चातुर्वर्ण्ये चातुराश्रम्यरूपपरिषेप महाजनो वेदप्रथमप्रयुक्त आगमान्तरवादिभिरप्रत्याख्येय एव । तथा चेत्त बौद्धादयो ऽपि दुरात्मनो वेदप्रामाण्यनियमिता एव चण्डालादिष्वयं परिहरन्ति निरस्ते हि जातिवादावलेपे वा ह्य चण्डालादिष्वयं दोषः । ये ऽपि अन्ये के सिद्दगुचिभक्षणगम्यागमनादिनिर्विकल्पद्वीक्षाप्रकारमकार्यमनुतिष्ठन्ति ते ऽपि चातुर्वर्ण्येऽदिमहाजनभ्रीतास्तन्तं रहसि कुर्वन्ति न प्रकाशम् । निर्विकल्पे हि तच्छास्त्रप्रत्यये किमिति चौर्यवत्तदर्थानुष्ठानम् । अत एव न निजो महाजन उत्थापयितुं शक्यते वृन्दकादिः किं त्वयमेव चातुर्वर्ण्येऽदिमहाजनः स चेप महाजनो वेदविरुद्धमागमं परिहरत्येव नानुमोदते ।

संसारमोक्षकं स्पृष्ट्वा शिष्टाः स्वान्ति सवाससः ।

बौद्धेरपि सहेतेषां व्यवहारो न कश्चन ॥

वेदधर्मानुवर्ती च प्रायेण सकलो जनः ।

वेदवाह्यस्तु यः कश्चिदागमो बह्वुनेव सा ॥

ईदृशरसायमनन्यसामान्यविभवो महाभागो वेदनामा यन्धराणिः यदन्धे बाह्यागमवादिन एवमेव स्पर्धन्ते । ते हि स्यागमप्रामाण्यमभिवदन्ती वेदरीत्याभिदधति वेदे यथा तथा प्रवेष्टुमीहन्ते वेदिकानर्थानन्तरान्तरा स्यागमेषु निब्रधन्ति वेदस्पर्शपूतमिधात्मानं मन्यन्ते तेषामप्यन्तर्हृदये स्वल-
तीव प्रामाण्यम् । अत एवंविधाया महाजनप्रसिद्धेरागमान्तरेष्वदृशेनात्र तेषा-
माप्रप्रणीतन्त्यम् । आह ।

महाजनप्रसिद्धौ च वेदप्रामाण्यनिश्चयात् ।

किमर्थः क्वठशोषो ऽधमियानार्थेषु संश्रितः ॥

वेदप्रामाण्यसिद्धये हि इदं शास्त्रमारब्धमिति गीयते वेदप्रामा-
ण्यस्य च महाजनसिद्धौ च सिद्धत्वात्किं शास्त्रेण । अलं सुदृचोद्योरीदृशैः ।

महाजनप्रसिद्धं हि किं चिद्विप्राथयन्त्यपि ।

अतस्तदुपघाताय शास्त्रमस्त्रं प्रयुज्यते ॥

तस्मात्पूर्वोक्तानामेव प्रामाण्यमागमानां न वेदबाह्यानामिति स्थितम् ।

अन्ये सर्वोपमानां तु प्रामाण्ये प्रतिपेदिरे ।

सर्वं च बाधसदेहरहितप्रत्ययोदयात् ॥

सर्वं च वेदवत्कर्तारप्रस्य परिकल्पना ।

दृष्टार्थेष्वेकदेशेषु प्रायः संजाददर्शनात् ॥

यत्पुनरुक्तं सर्वमशागमाः परस्परविरुद्धार्थोपदेशत्वात्प्रमाणं स्युरिति
तत्रोच्यते । आप्रप्रणीतत्वेन तुल्यकृत्यत्वादन्यतमदोर्बल्यनिमित्तानुपल-
म्भाच्च न कश्चिदागमः किं चिद्विधत्ते । विरोधमात्रं त्वार्कचित्करं प्रमाणत्वा-
भिमतेषु वेदवाक्येष्वपि परस्परविरोधदर्शनात् । पुरुषार्थोपदेशनसुरायहगवाल-
म्भाद्विचोदनासु घचनान्तरविरुद्धमर्थजातमुपदिष्टमेष । किं चागमानां विरोधो
ऽपि नातीव विद्यते प्रमाणानां पुरुषार्थे सर्वेषामविवादात् ।

नानाविधैरागममार्गभेदैरादिशयमाना बहवो ऽभ्युपायाः ।

एकं ते श्रेयसि संपतन्ति सिन्धो प्रवाहा इव जाह्नवयोः ॥

तथा ह्यपवर्ग उभेयः सर्वशास्त्रेषु निर्दिश्यते ज्ञानविषये तु विवदन्ते ।
तथापि प्रायश्च आत्मविषयतायां बहूनामविप्रतिपत्तिः । प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञा-
नपक्षे तु प्रकृतेर्विधिततया पुरुष इव श्रेयः । नैरात्म्यवादिनस्तु आत्मशैथि-
ल्यजननायाऽपदिशन्ति । स्यच्छ तु ज्ञानतत्त्वं यत्तेरिष्यते तत्स्वातन्त्र्याद-
नाश्रितत्वादात्मकल्पमेव कूटस्थनित्यत्वे प्रवाहनित्यत्वे च विशेषः । एवं
प्रधानयोस्तावदुपायोपेययोराविवादः । क्रिया तु विचित्रा प्रत्यागमं भवतु नाम
भस्मजटापरिग्रहे वा दण्डकमण्डलुषहणं वा रक्तपटधारणं वा दिग्मन्वरता
या ऽवलम्ब्यतां को ऽत्र विरोधः । वेदे ऽपि किमन्यीमांसः पृथगितिकर्तव्य-
ताकलापलक्षिताः स्वर्गोपागमश्चोदिताः । तस्मात्परस्परविरोधे ऽपि न प्रामा-
ण्यविरोधः । अतश्च यदुच्यते ।

कपिलो यदि सर्वज्ञः सुगतो नेति का प्रमा ।

अयोभावपि सर्वज्ञो मतभेदस्तयोः कथम् ॥

इति तदपास्तं भवति । प्रधाने सति भेदाभावात् । क्व विषु तद्वि-
प्रामाण्यविरोधात् । न च क्रोशनहेतुर्कर्मोपदेशादागमान्तराणामप्रामाण्यम्
तस्याप्रामाण्यतायामप्रयोजकत्वात् ।

विचिकित्सा हि नृशिरःकपालाद्यशनेषु या ।

सा ऽप्यन्यदृशेनाभ्यासभावनोपनिबन्धना ॥

तथा च शान्तचितानां सर्वभूतदयाप्रताम् ।

वैदिकीष्यपि हिंसासु विचिकित्सा प्रवर्तते ॥

अभिचारादिहिंसायां वैदिक्यामपि भवतु हृदयोत्कम्पः । करणांशो-
पनिशतिनी हिंसेति लिप्सातस्तस्यां प्रवृत्तिः । यत्पानीयोमीयादिपशुहिंसेति-
कर्तव्यतांशस्या यस्यां कत्वर्थो हि शास्त्रादपगम्यते इति वैदी प्रवृत्तिः
तस्यामपि कारुणिको लोकः सविचिकित्सो भवति धदति च यत्र प्राणिवधो
धर्मस्तथधर्मस्तत्र कीदृशः इति । न चैतावता वेदस्याप्रामाण्यमेधमागमान्तरे-
ष्वपि भविष्यति । यत्तु आगमान्तरेभ्यः कौलादिभ्यः श्वेतरसाद्यर्चसिद्धावपि नि-
षिद्धावरणकृतः कालान्तरे प्रत्ययाये ऽवश्यं भावीत्युक्तम् । तदपि न युक्तम् ।
तस्यार्थस्य तदागतिनिषिद्धत्याभावात् । आगमान्तरनिषिद्धत्ये ऽपि वैकल्पि-
कत्यकल्पनोपपत्तेः । पुरुषार्थप्राप्त्यापयत्वाच्च तस्य तस्मिन्मिद्वे कुतः प्रत्य-
यायः । भवतु या कालान्तरे ततः प्रत्ययायः तथा ऽप्यधिकारिभेदेन तत्फल-
कर्मणि चोद्यमाने श्येनादाविव नागमप्रामाण्यमत्र हीयते । श्येनेनाभिचरन्त्य-
जेतेत्यथाभिचरन्निति शता लङ्घितनियेधमधिकारिणमाचष्टे तस्य च श्येन-
यागश्चोदितः स च तत्प्रयोगात्कृतवधः प्रत्यवेत्येव न च वेदस्याप्रामा-
ण्यम् । उक्तं च* उभयोर्मिह चोदनया लक्ष्यते अथो ऽनश्नश्चेति । अधिकार-
भेदासु विचिकित्कर्मचोदना नानुपपत्ता । मरणकामस्य सर्वस्यारः चोदितः आयु-
ष्कामस्य कृष्णलघुः । तस्मादेतदपि नाप्रामाण्यनिमित्तम् । यदपि चोद्भागमे
जातियादनिराकरणं तदपि सर्वानुयत्तप्रणवकरुणातिशयप्रशंसार्थं न च यथा-
भूतमवगन्तव्यम् । तथा च संज्ञेतत्पठ्यते न जातिकामदुष्टान्प्राजयेदिति ।

तस्मात्सर्वेषामागमानामाप्रैः कपिलसुगताहंत्प्रभृतिभिः प्रणीतानां प्रामाण्य-
मिति युक्तम् । अन्ये मन्यन्ते सर्वोत्तमानामीश्वर एव भगवान्प्रणेतेति स हि
सकलप्राणिनां कर्मविषाकमनेकप्रकारमवलोकयन् करुणया ताननुग्रहीतुमप-
राप्रामार्गं बहुविधमुत्पश्यन्नाशयानुसारेण केषां चिह्नं चित्कर्मणि योग्यता-
मवगम्य तं तमुपायमुपदिशति स्वविभूतिभहिम्ना च नानाशरीरपरिग्रहात्स
एव संचामेदानुपगच्छति अहंन्निति कपिल इति सुगत इति स प्रवेद्यते
भगवान् । नानासर्वज्ञकल्पनायां यन्नगौरवप्रसङ्गात् । ननु बुद्धः शुद्धोदनस्या-
ऽपत्यं स कथंमीश्वरो भवेत् परिहृतमेतद्भगवता कृष्णद्वैपायनेन ।

यदा यदा हि धर्मस्य श्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदा ऽऽत्मानं सृजाम्यहमिति ॥

शरीरमेव शुद्धोदनस्यापत्यं नात्मा । अतः प्रतियुगं विष्णुरेष भगवा-
न्धर्मरूपेणावतरतीत्यागमविदः प्रतिपन्नाः । ननु वेदसमानकर्तृकेष्वामा-
न्तरेषु कथं तादृशो महाजनसंप्रत्ययो नास्ति । एवं नास्ति तेन धर्मना
भगवता कतिपये प्राणिनो ऽनुग्रहीताः येषां तादृश आशयो लक्षितः । वेद-
केन तु धर्मना निःसंख्यकाः प्राणिनो ऽनुग्रहीता इति तत्र महानादरः
आगमान्तरेषु कृश इति । एककर्तृके परस्परविरोधः कथमिति चेद् वेद-
रेषाच धर्मितः समाधिः । तेष्वपि भूम्नः परस्परविरोधस्य दर्शनादित्युक्तम् ।
तस्मादीश्वरप्रणीतत्यादेव सर्वोत्तमानां प्रामाण्यम् । अपरे पुनर्वेदमूलत्वेन सर्वा-
गमप्रामाण्यमभ्युपागमन् । यो हि मन्यादिदेशनानां वेदमूलतायां न्याय उक्तः

भ्रान्तेरनुभवाद्वापि पुंवाक्याद्विप्रनम्भकात् ।

दृष्टानुगुणसामर्थ्याद्वेदनेव लघीयसीति ॥

स सर्वागमेषु समानः । न च मन्यादिस्मृतीनां मूलभूता श्रुतिरुपल-
भ्यते अनुमानेन तु तत्कल्पनमागमान्तरेष्वपि तुन्यम् । ननु चेत्तम् अपि
या कर्तृपामान्यात्प्रमाणमनुमान म्यादिति तच्चेह नास्तीति कथं श्रुत्य-
नुमानम् । नैव दोषः ।

एकाधिकारायगमो न प्रामाण्ये प्रयोजकः ।

मिथानुष्ठानमिदौ तु कामं भयसु कारयम् ॥

न च पृथगनुग्रीयमानमपि कर्म न प्रमाणमूलं भवति वर्णाश्रमभेदा-
नुष्ठेयकर्मवत् ।

कर्तृसामान्यशून्यत्वादथ मूलान्तरोदयः ।
तदसद्वाधकाभावाद् भ्रान्त्यादिप्रतिषेधनात् ॥
प्रत्यक्षमूलतायां तु गुर्वी भवति कल्पना ।
वेदस्वयनन्तशास्त्रत्यान्मूर्त्तं तत्र स्वसंगतम् ॥
नन्यत्र वेदमूलत्वे द्वेषो वेदविदां कथम् ।
गत्या तस्य पृच्छन्तां येषां द्वेषादि विद्यते ॥
गोवधे वा कथं तेषां द्वेषः सुस्पष्टैतिके ।
प्रत्युक्तं च विरुद्धत्वं शाखानन्त्याच्च दुर्गमम् ॥
किमियद्वेदसर्वस्वं यावदस्मन्मुखे स्थितम् ।
शाखान्तराद्वा संघादो न लभ्येतेति का प्रमा ॥

तथा च सांख्यशास्त्रप्रसिद्धत्रिगुणात्मरूपकृतिसूचनपरम् अजामेकां
लोहितशुक्लकृष्णामिति वेदिक लिङ्गमुपलभ्यते । निर्यन्यकथितवचसः चित्तस्व-
ज्ञानयंसी चायमनुवादो दृश्यते मुनयो घातरथना इति । यत्र रक्तपटपरिग्रह-
भस्मकपालधारणादिमूलमध्यमित्युक्ता लभन्ते एव ।

मन्वादिस्मृतिवत्कर्तृसाम्यस्यासम्भवे ऽप्यतः ।

प्रमाणं वेदमूलत्वाद्वाद्या सर्वागमा स्मृतिः ॥

ततश्च ।

*यः कश्चित्कस्य चिदुर्मो मनुना परिकीर्तितः ।

स सर्वो ऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥

इत्यत्र यथा मनुयहणं गौतमप्रमाणस्तत्सर्वज्ञतासिद्धिकादिस्मृत्यन्त-
रौपलक्षणम् यथमहंत्कपिलसुगताद्युपलक्षणपरमपि व्याख्येयम् । ननु च
लोकायताद्यागमो ऽप्येवं प्रामाण्यं प्राप्नोति विज्ञानघन यद्येतेभ्यो भूतेभ्यः
समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्यसंज्ञा ऽस्तीति वेदमूलदर्शनात् ।
ततश्च लोकायतदर्शने प्रमाणभूते सति स्थिति सर्वागमेभ्यः । उच्यते ।

न हि लोकायते किं चित् कर्तव्यमुपादिश्यते ।

यैतद्विद्वककथेजासौ न पुनः कश्चिदागमः-॥

ननु च शास्त्रज्जीवं सुखं जीवेदिति तत्रोपदिश्यते । न स्वभावसिद्धत्वे-
नाशोपदेशश्चेकल्यात् । धर्मो न कार्यस्तदुपदेशेषु न प्रत्येतव्यमित्येवं वा यदु-
पदिश्यते तत्प्रतिषिद्धितमेव पूर्वपक्षवचनमूलत्वान्नोक्त्यायतदर्शनस्य । तथा च
तत्रोत्तरवाह्यं भवति* न वा अरे अहं मोहं ब्रवीमि अविनाशी वा अरे
ऽयमात्मा मायासंसर्गस्त्वस्य भवतीति । तदेवं पूर्वपक्षवचनमूलत्वान्नोक्त्यायत-
शास्त्रमपि न स्वतन्त्रम् । उत्तरवाक्यप्रतिहतत्वानुत्तनादरणीयम् । शास्त्रा-
न्तरायां तु पूर्वपक्षशक्यमूलत्वकल्पनमयुक्तम् । समनन्तरमेष तत्प्रतिपक्ष-
वचनानुपलब्धेरेत्यतो वेदमूलत्वात्सर्वागमः प्रमाणम् ।

सर्वागमप्रमाणात्वे नन्वेशमुपपादिते ।

अहमप्यद्य यत्किं चिदागमं रचयामि चेत् ॥

तस्यापि हि प्रमाणात्वं दिनेः कतिपयैर्भवेत् ।

तस्मिन्नपि न पूर्वोक्तन्यायो भवति दुर्बलः ॥

कारत्युस्तकलिखितं यदपि तदपि किं चिदिदानीं केनापि धूर्तेन
प्राच्याप्यते ।

महाजनसमूहे ये प्रसिद्धिं प्रापुरागमाः ।

कृतञ्च बहुमिदेषां शिष्टैरिह परियहः ॥

अद्य प्रयतमानाश्च नापूर्वा इव भान्ति ये ।

येषां न मूलं लोभादि येष्यो नोद्विजते जनः ॥

तेषामेव प्रमाणात्त्वमागमानामिहेष्यते ।

न मृष्यते तु यत्किं चित्प्रमाथं फुट्टिनीमतम् ॥

तथा हि ॥

अग्निनेरुषटनिर्जीतानिघतस्त्रीपुंषिद्धितबहुचेष्टम् ।

नीलाम्बरव्रतमिदं किल कल्पितमासीद्विद्वेः केचिच्चत् ॥

तदपूर्वमिति विदित्या निवारयामास धर्मतत्त्वज्ञः ।

राजा शंकरयमो न पुनर्जनादिमतमेषम् ॥

इत्याग्रीक्तस्यहेतोः परिमुपितपरोद्वीरिताशेषदोषा-

देषां चेदागमानां सुदृढमुपगते मानमाये प्ररोहम् ।

तन्मूलत्वान्नाशत्वं पुरुषवचनतो वा ऽस्तु शास्त्रान्तराद्यं
तद्द्वारेणापि धर्तुं न खलु क्लृप्तता शक्यते वेदवाचाम् ॥
ननु नाद्यापि वेदस्य प्रामाण्यं मुख्यवत्स्थितम् ।
स्वदेहसंभवेरेव दोषैरनुत्ततादिभिः ॥

चिन्तया यजेत पशुकामः पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेति श्रूयते । न चेष्ट्य-
नन्तरं पुत्रपश्यादिफलमुपलभ्यते । तस्मादसत्याः चिन्तादिचोदनाः । ननु च
यः पशुकामः स इष्टं कुर्यादित्येव धारयार्थः । तत्र यागात्पशवो भव-
न्तीति एतदेव ताद्यदुपपाद्यम् । ते च भवन्तो ऽप्यनन्तरमेव भवन्तीति
एतद् दुरुपपाद्यम् । अतः कथं न सत्यार्थत्वं चिन्तादिचोदनानाम् । उच्यते ।
यावज्जीवं यजेत यावज्जीवं जुहुयादिति जीवनयदसाध्यमानपशुकामनेव
नाधिकारिविशेषणं भवितुमर्हति पशूनां ततः कर्मणः सिद्धिमनर्घमुध्यमा-
नस्य तत्राधिकार एव न संप्रवर्तते एव इति निर्वोच्यते एतत् । आनन्तर्यमपि
कर्मस्वभावाद्येवमेव गम्यते समनन्तरफलत्वेन कर्मणां दृष्टत्वात् । आह
च कर्मकाले च फलेन भवितव्यम् । यत्कालं हि मर्दनं तत्कालं सुखमिति ।
अधिकार्यपि पश्याद्यभावपरितप्यमानमानस एव कर्मण्यधिक्रियते यदि
सद्य एव ततः फलमाप्स्यति । कालान्तरे च कर्मणः प्रध्वंसात्कुतः फलम् ।
आह च यदा ताद्यदियं विद्यमाना ऽऽसीत्तदा फलं न दत्तवती यदा फल-
मुत्पद्यते तदा ऽसौ नास्ति असती कथं फलं दास्यतीति । अपि च काला-
न्तरे फलस्यान्यत् प्रत्यक्षं कारणमुपलभ्यते सेवादि तस्मिंश्च कारणे दृष्टे
सति को नाम मूल्यदृष्टिरदृष्टं चिन्तादिकारणं कल्पयेत् । तस्मादसत्याश्चिन्ता-
दिचोदनाः प्रत्यक्षादिप्रमाणपरिच्छेदयोग्याद्योपदेशत्वे सत्यापि तत्संघादशू-
न्यत्वाद् सर्वविधविप्रलम्भकवाक्यवत् ।

चिन्तादिवचसामेवमवधारस्य दर्शनात् ।

अनाश्रयासौ ऽग्निहोत्रादिचोदनाप्यपि चायते ॥

अग्निहोत्रचोदना मिथ्या वेदैकदेशत्यासिन्तादिचोदनादियत् । तदत्र
ताद्यदमवादादप्रामाण्यम् । एवं पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेत्येवमादावपि असं-
यादो दृष्टव्यः । विसंयत्तो ऽपि क्व चिदृश्यते । प्रमीते यजमाने पाषण्ड्याप्यं कर्मो-
पदिश्येवमादिदेश वेदः स एव यज्ञायुधो यजमानोऽज्ञसा व्यगं लोकं यातीति ।

तथैव इति तावदात्मनो निर्देशः क्रिष्ट एव परोक्षत्वात् । स्वप्नरूपालादियच्चा-
मुधसंघन्धाभावाच्च । कायस्त्वेष निर्दिश्यते स न स्वर्गं लोकं यातीति तद्वि-
परीतभस्मीभावोपलम्भादिति विसंवादः । एवं चासंवादविसंवादाभ्यामप्रमाणं
वेदः । व्याघाताच्च उदिते होतव्यमनुदिते होतव्यं समयाध्युपिते होतव्य-
मिति होमकालचयमपि विधाय निन्दाऽर्थवादेः तदेव निषेधति । श्यामे
वा अस्याहुतिमभ्यग्रहरति य उदिते जुहोति श्वलो वा अस्याहुतिमभ्य-
ग्रहरति यो ऽनुदिते जुहोति श्यामश्वलाद्यस्याहुतिमभ्यग्रहरतो यः सम-
याध्युपिते जुहोति । न चार्थयादमाचमेतदिति वक्तव्यम् । यतः ।

विधानं कल्पते स्तुत्या निन्दया च निषेधनम् ।

विधिस्तुत्योः समा वृत्तिस्तथा निन्दानिषेधयोः ॥

न हि निन्दा निन्दितुमुपादीयते किं न निन्दितादितरत्प्रशंसितु-
मित्ययमपि प्रकारो ऽपि न संभवति । कालचयस्याप्यत्र निषेधात्कस्यान्यस्य
तन्निन्दया प्रशंसा विधीयते । तस्मात्परस्परविहृद्दार्थोपदेशलक्षणाद्वाघाताद-
प्रमाणं वेदः । यौनरुत्तयाच्च विः प्रथमामन्वाह विरुत्तमामित्यभ्यासचोदनायां
प्रथमोत्तमयोः सामिधेन्योस्त्रिवचनान्पौनरुत्तपम् । सकृदनुवचनेन तत्प्रयोज-
नसंपत्तेरनर्थकं त्रिवचनम् । तस्मादित्यमनृतव्याघातपुनरुत्तदोपकल्पितत्वाद्-
प्रमाणं वेदः । तथाह सूत्रकारः ।

तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुत्तदोषेभ्यः* ।

पुत्रकामेष्टिहृषनाभ्यासेष्विति अथ समाधिमाह ॥

न कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यादिति ।

अयमाशयः अप्रामाण्यसाधनमनृतत्वं परैरुक्तम् । अनृतत्वे च
साधनं फलादर्शनम् एतच्चानैकान्तिरुक्तम् । अन्यथा ऽपि फलादर्शनेोपपत्तेः
किं वेदस्यासत्यार्थत्वादत्र फलादर्शनम् उत कर्त्तादिवैगुण्यादिति न विशेष-
हेतुरस्ति । ननु न कदा विदपि कर्मसमनन्तरमेव फलमुपलब्धमिति तदनृ-
तत्वमेष तदर्थनकारणं न कारणवैगुण्यामिति तदयुक्तम् । अविगुण्यायां
कारीयां प्रयुक्तायां सद्य एव वृष्टेर्दर्शनात् । न च तत्कारुतालीयम् आगमेना-

न्ययव्यतिरेकाभ्यां च तत्कारणत्वदर्शनात् । पुष्पादिस्त्वैहिकमपि फलं वस्तु-
स्वभावपर्यालोचनयेव न सद्यो भवितुमर्हति न हि नभमस्तदानीमेव वृष्टि-
रिय निपतसि पुषः स्त्रीपुंसयोगकारणान्तरसव्यपेक्षत्वात्तदुत्पत्तेः पश्यादिप्रा-
ग्निस्तु कस्य चिद्रुत्तरकाले ऽपि दृश्यते प्रतिपद्यादिना । तथा ह्यस्मत्पितामह
एष रामकामः सांपदहर्षो कृतवान् स इष्टिसमाप्तिमनन्तरमेव गौरमूलकं
शायमवाप । नन्वेवं तर्हि प्रतिपद्याद्येव दृष्टं कारणमस्तु पश्यादेः पुषस्य च
स्त्रीपुंसयोगः किमिष्टेः कारणत्वकल्पनयेति मेव बोधः । सत्स्वपि च दृष्टेषु
कारणेषु तददर्शनाद् इष्टिप्रयोगानन्तरं चेत्तददर्शनादिष्टिकृतं स्त्रीपुंसयोगादि-
कारणत्वमिति निश्चीयते । किं च ।

सेवाध्ययनरूप्यादिसाम्ये ऽपि फलभेदतः ।

यत्तु न युक्ता तत्प्राग्निर्दृष्टकारणमात्रजा ॥

भूतस्वभाववादादि पुरस्तात्प्रतिपिच्यते ।

तस्मान्ननुपेतध्यमभान्यदपि कारणम् ॥

तदुक्तम् तच्चैव हि कारणं शब्दश्चेति । यच्च पुनरविगुणे ऽपि कर्मणि
प्रयुज्यमाने कालान्तरे ऽपि पुषपश्यादिकले न दृश्यते तच्च तीव्रं किमपि
प्राक्तनं कर्म प्रतिबन्धकं कल्पनीयम् । यद्योक्तम् फलति यदि न सद्यं तत्कदा
चित्तदेव ध्रुवमपरमभुक्तं कर्म शास्त्रीयमास्ते इति । कर्मादिवैगुण्यग्रहणमुप-
लक्षणार्थमपिणा प्रयुक्तम् । न तु वेदस्याग्रामःण्यकल्पना साध्वी साङ्गण्ये
कर्मणः प्राचुर्येण फलदर्शनात् । अपि च चिवातः पशवो भवन्तीत्येतावानेव
शान्तायैः आनन्तायै तु न किं चित्प्राणमस्ति तदप्यं प्रत्यक्षादिसंघाद
आनन्तर्यविषयः चिवादिषोदना त्यनिर्दिष्टकालविशेषविषयेति विषयभेदात्
सा तेन बाध्यते । तदाह भट्टः * ।

आनन्तर्यादासंवादेो नाविशेषप्रवर्तिनीम् ।

चोदनां बाधितुं शक्तः स्फुटाद्विषयभेदत इति ॥

यत्तु कर्मस्वभावपर्यालोचनया चिवादेरनन्तरफलत्वमुक्तम् यत्कालं
हि मर्दनं तत्कालं मर्दनमुच्यमिति । तदेतदत्यन्तमनभिष्टस्याभिधानम्
विधिफलानां क्रियाफलानुच्यत्यानुवपत्तेः । इह किं चिद्विधिफलं भवति किं

चित्क्रियाफलम् । कृप्यादौ तु भूमिपाट्यादि क्रियाफलम् सस्यसम्पत्तिस्तु विधिफलम् । कः पुनः कृप्यादौ विधिः अस्ति धार्ताविद्यायां घृद्धोपदेशे वा कश्चिद्विधिः । अन्वयव्यतिरेकौ वा तत्र विधिस्थानीयो भविष्यतः । लोके ऽपि च वेतनकामः पत्रतोत्यादौ पाकक्रियाफलमोदनः विधिफलं तु वेतनम् । तत्र क्रियाफलानामेवैव नियमो यत्क्रियानन्तरभावित्वम् । विधिफलानां तु वेतनादीना नास्ति कालनियमः इष्टावपि हविर्विकारादि क्रियाफलं सद्यो भवति मृदतस्तु पुसः मेयाफलमनियतफलम् ।

यामकामो महीपाल सेतेत्येवमादिषु ।

लौकिकेषु विधिष्वस्ति न कालनियमः फले ॥

आयुर्वेदादिष्टानामप्योपधविधीनां न क्रियारत्सद्य एव फलदर्शनम् अपि तु कानापेक्षमेवेति न फलानन्तर्यं किं चित्प्रमाणम् । यत्तु पशुधिरहकृतकदशनादिदोषदूयमानाधिकारिस्वरूपपर्यालोचनया सद्य फलत्वमुच्यते तदपि न साधतम् । पुरुषेच्छामात्रमेतन्न प्रमाणवृत्तम् । अपि चेद्विकल्प फलस्य तावता सेत्स्यति न पुनः क्रियाफलवत्सद्यस्त्वम् । सन्ति चैद्विकफलान्यपि कालान्तरसन्त्यपेक्षाणि कर्माणि यथा ब्रह्मवर्षसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे इति न तत्र पञ्चमवर्षे उपनीतमात्र एव माणवको ब्रह्मवर्षससम्यज्ञो भवति कालान्तरे तु भवतीति । एव धीर्यकामादिव्यपि द्रष्टव्यम् । तस्माद्विधिफलानामानन्तर्यनियमाभावात् तद्विसयादौ दोषाय कालान्तरे ऽपि यत्र फलार्थं न तत्र क्रियायैगुण्यकर्मन्तरातिवन्धादि कारणमित्युक्तम् ।

अन्ये कर्त्तादिशैगुण्यकल्पनाननुमोदिनः ।

इष्टाफलस्य चिदादेः फलमामुचिक जगुः ॥

सर्वाङ्गोपसहारेण काम्यकर्मप्रयोगात्को ऽयसरः कर्मशैगुण्यकल्पनायाम् । जन्मान्तरे तु तत्फलमिति कल्पना । तथा च विविधं कर्म किं चिदेद्विकल्पमेव किं चिदनियतफलमेव किं चिदामुष्मिकफलमेव इति कल्पना । तत्र कारीर्यादि सायदेद्विकल्पमेव तद्वि मरुत्जनपदसतापकारिणि महत्स्ययगरे प्रसूयते पृष्टिनस्य च तत्फल स्यभायत एव मरुत्जनोक्तमाधारणम् आसन्नमेव तदभिलषणीयमिति मया एव भविष्यमर्हति । घनानि च तत्र तादृशेय दृश्यन्ते यदि घर्षेताशयेषुष्टि समाप्येद्यद् न यथैच्छोमते

क्षुद्यादिति । आमुष्मिकफलं तु कर्म ज्योतिष्टोमादि फलस्यभावमहिम्नेषु
पारलौकिकफलं भवति ।

स्वर्गो निरुपमा प्रीतिर्देशो वा तद्विशेषणः ।

धोक्तुं नोभयथा ऽप्येव देहेनानेन शक्यते ॥

विद्यादि त्वनियतफलं कर्म सत्फलस्य पश्वादेरिह वा परव प्रा
लोके सम्भवात् । अशयं चेतदेषं विज्ञेयम् । तथा ह्यकृतविद्यायागानामपि इह
जन्मनि पशवो दृश्यन्ते ते परिदृश्यमानसेवाप्रतिग्रहादिकारणका एवेति
कथ्यमाने कर्मनिमित्तत्वहानेः बृहस्पतिमतानुप्रवेशप्रसङ्गः । कर्मनिमित्तकत्वे
तु तेषां पशूनामुपपादकं किं कर्मेति निरूपणीयम् न हि ब्रह्मयज्ञसदिक-
लात्कर्मणः पशवो निष्पद्यन्ते । विद्या च पशुफलेह जन्मनि तीर्णं कृतेषु पूर्व-
जन्मकृता तु तस्मिन्नेव जन्मनि फलं दत्तवतीति नियतैहिकफलाभ्युपगमा-
दिति कुतः पशुसंपत् । ननु गौतमवचनप्रामाण्यात्पूर्वकृतभुक्तिशिष्टज्योतिष्टोमा-
दिकर्मनिमित्तकः पशुलाभो भविष्यति । यथोक्तम्* यथाश्रमश्च स्वकर्मनिष्ठाः
प्रेत्य फलमनुभूय पतन्तः शेषेण विशिष्टदेशयुतचतचित्तादियुक्तं जन्म प्रति-
पद्यन्ते इति । नैतद्यथाश्रुतं धोक्तुं युक्तम् ।

न ह्यन्यफलकं कर्म दातुर्माष्ट्रे फलान्तरम् ।

साध्यसाधनभावेो हि नियतः फलकर्मणाम् ॥

तस्मात्समूहावेलाशेषयाद्योक्तव्याप्येद्या यदूनि कर्माणि यथा
आश्रमश्च कृतवन्तः ततः कर्मसमूहान्ज्योतिष्टोमादिकफलं प्रेत्यानुभूयते
ततः शेषेण विद्यादिना कर्मणा विशिष्टं जन्म प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः । तस्मा-
त्पूर्वजन्मकृतविद्यादिनिबन्धन इह जन्मनि पशुलाभो नाकर्मनिमित्तको
नान्यकर्मनिमित्तक इत्येवमनियतफलत्वाच्चिवादेरिह जन्मनि फलादर्थेने ऽपि
नानृतत्वं तच्चेदनां जन्मान्तरे हि ता इष्टयः फलं दास्यन्तीति । अथो-
च्यते । किं वाचनिकमेतत्कर्मणां वैविध्यम् अथ विधिपूतपरीक्षागम्यम् आदो
फलम्बहूपपर्यालोचनया लभ्यम् उत पुरुषेच्छाधीनमित्तं । तत्र यचनं ताव-
च्चिविधयिभागप्रतिपादक नास्ति कारीरीं निर्वपेद् दृष्टिरामो ज्योतिष्टोमेन

स्वर्गकामो यजेतेति विषया पशुकामः इत्येतावन्मात्रवशम् । न ह्येषे-
 हिकृत्यं पारलौकिकत्वमनियतत्वं वा फलस्य क्व चित्पठितम् । विधिघृतम-
 पीयदेव यत्सत्प्रत्ययप्रवर्तनं नाम तत्रेदमेवंकामेन कर्तव्यमित्येतावौल्लिङ्ग्यैः
 अपुरुषार्थरूपे तु व्यापारे प्रवर्तकत्वलक्षणस्वव्यापारनिर्वहणमनधिगच्छन्वि-
 धिरधिकारिविशेषणस्य काम्यमानस्य स्वर्गदेर्भावार्थस्य च यागादेः साध्य-
 साधनसम्बन्धमाक्षिपति न काम्यमानस्य सद्यः कालान्तरे वा निष्पत्तिमा-
 क्षिपतीति । फलस्यरूपपर्यालोचनया तु सत्यं स्वर्गस्य पारलौकिकत्वमवगम्यते
 न तु पश्यादेर्नियमः । पुरुषेच्छा तु पुरुषेच्छैव न तथा शास्त्रार्थो व्यघस्यापयितुं
 शक्यः तस्मान्निष्प्रमाणकं भवेत्तद्यम् । यस्तु विधादीनामनियतफलत्वे न्याय
 उक्तः विधादीनां फलं तावत् क्षीणं तत्रैव जन्मनीत्यादि* स कारीर्यामपि
 निश्चितैहिकफलायां योजयितुं शक्यः ।

अद्याकृतायां कारीर्या न हि देवो न वर्षते ।

जन्मान्तरकृता तत्र कारीर्या किं न कारणम् ॥

तस्मात्साऽप्यनियतफला भवतु । अथ सस्यसम्पत्सम्पाद्यसुख-
 भोगसाधनभूतादृष्टनिमित्ता कारीरीष्टिरद्याकृतायामपि कारीर्यामिति मन्यसे
 तर्हि दधिघीरादिभक्षणसुखात्तेपिकर्मनिमित्तकः पशुकामो भविष्यति । अकृत-
 विषयागानां कारीर्यधीन भोदनः चित्रादीनां दधोति दधोदनभोजनसुख-
 साधनादृष्टकारिता पशुवृष्टिसृष्टिर्भवतु । अथ शृङ्गाहिकया पशुफला विषेष्टि-
 यद्विष्यते तेन न सुखसामान्यात्तेपरुर्मनिबन्धनः पशुकामः एवं तर्हि घृष्टा-
 यपि शृङ्गाहिकया कारीरी पठते गवेति वृष्टिरपि सामान्यादृष्टनिबन्धना
 मा भूत् । अथ न यदि वर्षेच्छोभूते जहुयादित्यादिघचनपर्यालोचनया
 तस्यामेहिकफलत्वमुच्यते यद्येवं यत्र तादृशं घचनं नास्ति यो घृष्टिकामः ॥
 सैःभरेण स्तुयीत यदि कामयेत वर्षेत्पर्जन्य इति नीचेः सद्यो मिनुयादि-
 त्यादौ तत्र पारलौकिकफलत्वं स्यात् । यदि घ रजोभूते जुहुयादिति घचनम-
 हिस्रेय फले सद्यस्त्वमात्रमधिकं भवतु तादृशंघचनरहितानां कर्मणां विस्पष्ट-
 सिद्धमप्येहिकफलत्वं निषर्तते । यत्पुनर्वहुसाधारणत्वेन घृष्टैरेहिकत्यमुच्यते

तदपि पश्यादौ समानम् न ह्यात्मम्भरिरेव यजमानो भवति तस्यापि
 स्यासिनीकुमारातिथिमृत्यादिभोजनपूर्वकस्यभोजननियमोपदेशाद् बहुतरो-
 पकारकत्वं तु वृष्टेरित्यलं तुलया । यदपि प्रत्यासन्नत्वेन काम्यमानत्याद् वृष्टे-
 र्द्विकत्वं कथ्यते तदपि तादृगेव पश्यादेरपि तथैव काम्यमानत्यात् तत्राश-
 यहविहितसन्तापतया प्रत्यासन्नत्वेन वृष्टिरभिलष्यते इहापि दौर्गत्योद्वेगा-
 दासन्नतयैव पशवः काम्यन्ते तस्माद्धारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षयमन्नद
 इत्यादिवचनेपदिप्रसामान्यसु ब्रह्मसाधनादृष्टनिबन्धनेवेयमिहाकृतकर्मणां वृष्टि-
 पश्यादिसम्पत्तिरिति न बृहस्पतिमतयदकर्मनिमित्तं फलम् । नापि कर्मफलसा-
 ध्यसाधनभावनियमव्यवहारोल्लङ्घनमिति । यच्च कारीर्याः क्व चित्फलविशेषादे
 समाधानमुक्तं फलति यदि न सर्वै तत्कदा चित्देव ध्रुवमपरमभुक्तं कर्म
 शास्त्रीयमास्ते इति तेन सा उपनियतफलैव स्याद् न हि तत्कर्मान्तरमा-
 संसारं प्रतिबन्धकं भवति फलोपभोगाद्दि तस्यावश्यं सयेण भवितव्यम् । प्रति-
 बन्धके च क्षीणे कारीर्या स्वफलं तदा दातव्यमेव सा उपनियतफला न क्षीयते
 श्वेत्येवं जन्मान्तरे तत्फलसम्भवात्तस्या अनियतफलत्वम् । अनेन च प्रका-
 रेण चित्तादेरप्यनियतफलत्वमस्माभिरिष्यते यद्य यच्च सम्यक् प्रयुक्तायामग्नीष्टौ
 कर्मान्तरप्रतिबन्धादेव पशूनामनुपलम्भः कल्प्यते सर्वथा सदाःफलत्वमा-
 चक्षते सामानयोगक्षेमा करीर्या विवेष्टिः । एतेन ब्रह्मवर्चसवीर्यान्नाद्यामा-
 द्विकामेष्टयो ऽपि व्याख्याताः । तस्मादाद्यायुतं गौतमं बोद्धव्यम् । यदप्यभ्य-
 धायि समग्राहोपसंहारेण काम्यकर्मप्रयोगात्कृतः कर्मणो वैगुण्याघसर इति तद-
 प्यसारम् । सर्वाङ्गोपसंहारेण प्रवृत्तावपि प्रमादादसंवेद्यमानवैगुण्यसम्भ-
 वात् । च विचित्रः भाष्यकारेण प्रदर्शितः तस्मात्पूर्वोक्तं यद्य प्रतिबन्धा-
 नमार्गः श्रेयान् । यत्पुनः पूर्वपात्रिकेण कथितं कालान्तरे कर्माभावात्कृतः
 फलमिति तदपि न सम्यक् ।

यदाप्या फलनिष्यतेः कर्मणो नास्त्ययस्थितिः ।

तथा उप्यस्येव संस्कारः पुरुषस्य तदाहितः ॥

कर्मजन्यो हि संस्कारः पुंसो बुद्ध्यादियद्गुणः ।

तस्य चाफलसंयोगादधर्म्यतिरूपेयते ॥

यद्येन्द्रियादिसंयोगादात्मनो बुद्धिसंभवः ।
 तथा यागादिकर्मभ्यस्तस्य संस्कारसंभवः ॥
 बुद्धिस्तु भङ्गुरा तस्य संस्कारस्तु फलावधिः ।
 साध्यसाधनभावो हि नान्यथा फलकर्मणोः ॥
 स्मृतिबीजं तु संस्कारस्तास्यान्यैरपि मृष्यते ।
 तथैव फलसंयोगबीजं सो ऽस्य भविष्यति ॥
 स यागदानहोमादिजन्यो धर्मगिरोच्यते ।
 ब्रह्महत्यादिजन्यस्तु सो ऽधर्म इति कथ्यते ॥

कृपिलास्तु अन्तःकरणस्य बुद्धेरुत्पत्तिविशेषमाहुः । आर्हताः पुण्यपुद्ग-
 लान् धर्मत्वेन व्यपदिशन्ति । शक्यभक्षयस्वित्तयासर्ना धर्ममाचक्षते । घृद्धमीमां-
 सकाः यागादिकर्मनिर्वर्त्यमपूर्वै नाम धर्ममभिप्रदन्ति । यागादिकर्मैव शायरा
 द्रुषते । वाक्यार्थं यं नियोगात्मा ऽपूर्वशब्दवाच्यो धर्मशब्देन स यवोच्यते
 इति प्राभाकराः कथयन्ति । तत्र पुण्यपुद्गलवृत्तिपक्षयोः कृपिलाहृद्यन्यकथित-
 योस्तन्मतनिरासादेव निरासः । आत्मनश्च समर्थेयिष्यमाणत्वात्तस्यैव वासना
 न चेतस इति सौगतपक्षो ऽप्ययुक्तः । स्वर्गयागान्तरालवर्तनश्च स्थिरस्य
 निराधारस्यापूर्वस्य निष्प्रमाणकत्वात् कारञ्जेमिनीयप्रवादे ऽप्यपेशलः । अपि च
 फलस्य वा का चिदुत्पद्यमानदशा यागस्य वा शक्तिरग्निशब्देनोच्यते न
 चानियोगो वाक्यार्थं यथापूर्वशब्दवाच्यः तस्योपरिष्ठादपाकरिष्यमाणत्वात् ।
 नापि यो यागमनुतिष्ठति तं धार्मिक इत्याचक्षते इति यागादिप्रामाणाधिक-
 रण्येन प्रयोगात्स एव धर्मशब्दवाच्य इति युक्तं वक्तुम् । तस्य क्षणिकत्वेन
 कालान्तरे फलदातृत्वानुपपत्तेः सामानाधिकरण्यप्रयोगो ऽपि चैकान्ततो
 नास्त्येव ।

यागदानादिना धर्मो भवतीत्यपि लौकिकाः ।

प्रयोगाः सन्ति ते चामी संचिज्यापक्षसाक्षिणः ॥

एवं यत्नेन यत्नमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्निति वैद-
 कोपि प्रयोगः तद्विषय एव व्याख्येयः तस्य स्थायित्वेन कालान्तरे फलदा-
 नयोग्यतोपपत्तेः ॥

संस्कारो नृगुणः स्थायी तस्माद्गुमं इति स्थितम् ।

तस्मान्न फलनिष्पत्तेर्न चिदादौ मृपार्थता ॥

यदपि यज्ञायुधिसाधये प्रत्यक्षविसृष्टत्वमुपपाद्यते स्म भस्मीभाषो-
पलम्भात्कायस्येति तदप्यसमीचीनम् । एष इति शरीराभेदोपचारेणात्मन एव
निर्देशात्तस्य च स्वंगमनं भवत्येव गमनं च तदुपभोग एव तस्योच्यते
यथा शरीरादियोगवियोगौ अन्ममरणे इति न तु व्यापिनः परिस्यन्दात्म-
क्रियायोग उपपद्यते चानचिकीर्षोप्रयत्नसमजायश्च तस्य कर्तृत्वमिति वर्ण-
यिष्यते । यज्ञायुधसम्बन्धो ऽपि स्वस्याभिभावाद्विस्तस्यैव व्यापकत्वादिशेषे
ऽपि व्यस्ययोगोपपद्यते इति न कश्चिदत्र विरोधः । तस्मात्सर्वत्र निरवका-
शमनृतत्वाद्विदूषणम् । यो ऽपि हयनकालविधौ व्याघातदोषो दर्शितः सो
ऽपि न दोष एव ॥

तथानुष्ठानभेदेन कालचितयचोदनात् ।

यो यस्य चोदितः कालो लघुनीयो न तेन सः ॥

तत्रश्चान्यतम कालमभ्युपेत्येनमुक्ततः ।

निन्देति न विरोधो ऽत्र कश्चिद्वैधिनिषेधयोः ॥

अभ्यासे पौनस्त्य च कार्यार्थत्वाददूषणम् ।

सपाद्यं पाञ्चदश हि सामिधेनीषु चोदितम् ॥

इममह पञ्चदशारेण पञ्चैवापराधे यो ऽश्मान् द्वेष्टि यं च ययं द्विष्य
इति श्रूयते एकादशसामिधेन्य ऋचः पठन्ते तथाम्यासमन्तरेण पाञ्चदश्यं
नायकल्पते इत्येवमवश्यकर्तव्यो ऽभ्यासः स चायमनियमेन प्राप्नो पचनेन
नियम्यते प्रथमतमे ऋचैः विरुद्धारणायै इति तस्मात्प्रयोजनार्थत्वात्त
पुनरुक्तगटोपः ॥

अभ्यासे फलरहिते हि पौनस्त्य दोषः स्याद्विह तु न तस्य निष्फलत्वम् ।

व्याघाताऽनृतपुनरुक्तगटौ तस्माद्वेदस्य उल्लंघयति न प्रमादभायम् ॥

इय च यावद्यार्थविधारणा ऽपि प्रामाण्यमद्वैतोपयिकीति मत्या ।

चक्रे स्यशास्त्रे मुनिनेह वेदप्रामाण्यनिर्वोहणदोषितेन ॥

ननु नाद्यापि वेदस्य भयद्विनिर्गुणैरपि ।

स्यदेहसमया दोषा निखिन्नाः परिषिञ्चिता ॥

तथा हि सो ऽरोदीद्यदरोदीतद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् प्रजापतिरात्मनो
 यषामुदखिदत्तामग्नौ प्रागृह्णात् ततो ऽजस्तूपर उदगात् देवा वै देवयज-
 नमध्यघसाय दिशो न प्राजानन्नित्येवमादीनामर्थवादानां किं यथाश्रुत-
 यस्तुपरत्वमुत तेभ्यः कार्यरूपाथौपदेशपरिकल्पनम् उत लिङ्गादियुक्तवाक्यान्त-
 रप्रतिपाद्यमानकार्यरूपाथौपयिकत्वमिति चिन्त्यम् । सर्वथा च प्रमादः । स्वह-
 षपरत्व तावत्प्रमाणान्तरविरुद्धार्थोपदेशादप्रामाण्यमेवावतरति रोदनघपोत्-
 येदनदिहोहादेरर्थस्य तथात्वे निरवयाम्भावात् । किं च स्तेनं मनो ऽनृत-
 यादिनी धामित्येवंजातीयकानामर्थवादवाक्यानां विस्पष्टमेव प्रमाणान्तरवि-
 रुद्धार्थप्रत्यायकत्वम् न हि निसर्गत एव सर्वप्रणिनामनृतवादिनी धाम्भ-
 घति स्तेनं वा मनः । अपि च धूम एवान्नेर्दिवा ददृशे नार्चिस्तस्मादर्चि-
 रेवा ऽग्नेर्नक्तं दृश्यते न धूम इति प्रत्यक्षविरुद्धमिदमभिधीयते नक्तंदिनं
 ह्येयोरपि इन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति गहणात् । किं च एतन्न विद्वो यदि ब्रह्मणाः
 ऽस्मो ऽब्राह्मणा वेति ब्राह्मणजातेरुपदेशसहायप्रत्यक्षगम्यत्वात्तद्विरुद्धं यो
 उर्थवादः शास्त्रविरोधो ऽप्यस्ति को ह वै तद्वेद यदमुष्मिन्लोके ऽस्ति वा
 न वेति । शास्त्रे स्वर्गादिकल्पानां ज्योतिष्टोमादिकर्मणामुपदेशात्केयमनघकृषिः ।
 अर्षि च गर्गचिराचब्राह्मणमधिकृत्य श्रूयते शोभते ऽस्य मुखं य एवं वेदेति
 न हि कस्य चिदेवं विदतो मुखं शोभते इति प्रत्यक्षविरोधः । अन्यकर्मान-
 र्थस्यशंसी च कश्चिदर्थवादो भवति पूर्णोहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोति पशु-
 मन्धयाजी सर्वल्लोकानभिजयति तरति मृत्युं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्म-
 हत्यां यो ऽध्वमेधेन यजते यश्चेवं वेदेति यदि पूर्णोहुत्येव सर्वकामावाप्तिः
 पशुमन्धयागेनैव सर्वल्लोकजयः अश्वमेधवेदनेनैव तत्फलावाप्तिः तन्किमर्थ-
 मन्यकर्मोपदेशः । उपविष्टान्यपि तानि बहुक्लेशसाध्यानि कर्मणि ध्येयानि
 भवेयुरनेनैव लघुनापायेन तत्फलप्राप्तेर्दर्शनात् । अपि च न पृथिव्यामग्नि-
 श्वेतव्यो नान्तरिक्षे न द्रियोति वेदे चयननिषेध एवात्र मह्यमभवेद्विधि-
 चान्तरिक्षे च तावच्चयनप्रयोग एव नास्ति किं तन्निषेधेन पृथिवीचयननिषे-
 धाथै च यद्द्वारणं तच्चयनप्रतिषेधार्थमेव भवेत् । अपृथिव्याधिकरणस्य चयन-
 स्थानुपपत्तेः । अपि च यजमानः प्रप्सर आदित्यो यूप इत्येवंजातीयकानां
 प्रत्यक्षविरुद्धार्थभिधायिनामर्थवादानां का परिनिष्ठेति । तस्मान्न स्वरूपपरत्वं

तेषामुपपद्यते । नापि तेभ्य एव कार्यरूपार्थपरिकल्पनमुपपन्नम् अशक्यत्वात् ।
 सो ऽरोदीद्यदरोदीनदुद्रस्य रुद्रत्वमित्यथ कार्यं कल्प्यमानमेवं कल्प्येत
 रुद्रः किन् हरोद् अतो ऽन्येनापि रोदितव्यमिति तच्चाशक्यम् प्रियत्रिप्रयो-
 गवन्नितसंतापयणेन हि व्याप्यमोक्षनं रोदनमुच्यते न तच्चेदनेापदेशात्कतुं
 शक्यते । प्रजापतिरात्मनो वषामुत्पिषेद तस्मादन्यो ऽप्येवमुत्पिषेदेदात्मनो
 यथामिति दुरनुश्रुतो ऽयमर्थः को हि नामात्मनो वषामुत्पिषेदेत् कस्य वा
 वषाक्षेमे सति समनन्तरमेव अन्नः पशुस्तूपर उद्गच्छेद् । इति देवा दिशो
 जात्वाचिपुरतो ऽन्यो ऽपि न जानीयादिति अशक्योपदेशो न हि दिङ्घोरो
 नमोपदेशात्कतुं शक्यः । न च सर्वस्मादर्थयादाद्विधिः कल्पयितुं शक्यः इति
 मध्यमो ऽपि न सत्यतः । नापि तृतीयः पक्षः संभवति यास्यान्तरविहितकार्यरू-
 पार्थपरिकल्प्यं हि तदुपयोगिद्रव्यदेवतादिविधानद्वारकं भवति यथा ऽग्नि-
 द्यौश्च जुहोतीत्यथ दध्ना जुहोति यमसा जुहोतीति द्रव्यविनियोगविधेर्यद-
 न्ये च प्रजापतये च सार्यं जुहोति देवताविधेर्वा । न चायमर्थयादेयु प्रकारः
 संभवति न चेभिः प्रोदीनवहन्ति प्रोदीन् प्रोक्षन्तीतिषट्पृष्ठा ऽदृष्टा वा का विदि-
 निकर्तव्यतोपदिश्यते तस्मान्न तेषां तदौपयिकत्वम् । ननु प्रोक्षयतां प्रोक्षन्त-
 तिगणकारणेन प्रवृत्त्युत्साहमायदन्तो ऽर्थयादानुदुष्येगिने भविष्यन्ति । नैत-
 दपि सम्यक् । प्रवृत्त्युत्साहे हि केषां विन्मते निरपेक्षगष्टप्रत्ययादेय सिद्धानि
 अस्मन्मते तु तत्प्रयोग्यपुरुषप्रत्ययादिति किं प्रोक्षनया । सर्वकाम इदं कुर्या-
 दित्युक्ते मन्वा च न प्रवर्तते स प्रोक्षनयापि न प्रवर्ततेति यत्किं विद्वेत् ।
 तदेवं प्रकारव्येष्ट्याप्यर्थयादुपदानामनन्वयानु शक्यदेशोपेक्ष सर्वात्पेक्ष एव
 क्रियते इति अत्रमात्रं वेदः । ननु यावत्प्रेष प्रोक्षान्तरविहृत्युत्पन्नमुपलभ्यते
 तावत्प्रेषागामाद्यमन्नु सर्वेषु तु कुलण्या तदाशङ्केति । मैत्रम् तस्मान्मान्या-
 दन्यथाप्यनाशयः । योमांशकृते हि अर्थयादरहितक्रेयवप्रेषवन्त्यानुपल-
 भ्यान् तदनुपप्रेष सर्वेषु सापेक्षव्यमपत्तरति । नैवाधिकमने तु चंद्रप्रलेपुरी-
 त्वस्य क्व निद्रिगद्यदित्ये दृश्यमाने कथमन्यथ सत्ययादित्यादां दृशः
 प्रत्ययो मयेदित्यनामादयं सर्वं चेति । अथापिपीयने । विद्येकशक्यतयेव भूमा
 तावदर्थयादुपदानि प्त्रन्ने चाप्यत्रेणमानयेण भुजिनामः चासुपे चोपेष्टा
 देवता इत्यनो यद्यपि क्रिया नाशक्यते अपि तस्यैवदुः कल्पितार्थः तदा

ऽपि विध्युद्देशेनैक्याकृत्यं प्रतीयते भूतिकाम इत्येवमन्ते विध्युद्देशस्तेनैक-
 याक्यभूते। धायुर्वै षोषिष्ठेत्येषमादिः कथमेकयाक्यभावः पदानां साकाङ्क्षत्वात् ।
 ननु भूतिकाम इत्येवमन्तेन याक्येन विधेयं विहितम् उत्पादितं प्रतिपत्तु-
 नाकाङ्क्षत्वं कृतं च शब्दकर्तव्यमिति किमनेन षोषिष्ठेत्यादिना प्रयोजनम् ।
 तदर्थस्येव स्तुतिरिति ब्रूमः । ननु स्तुत्या किं प्रयोजनम् स्तुतो ऽस्तुतश्च
 सायानेव सो ऽर्थः । मैयम् । सस्तुतिपदे हि याक्ये स्तुतिपदसहितं विधायकं
 विधायकं भवति किमिदानीं केवलं लिटादियुक्तं याक्यं न विधायकमुच्यते
 यदि स्तुतिपदानि न श्रूयन्ते तद्वाक्यं भवति विधायकम् । एतेषु च सत्सु
 तत्सहितं तद्विधायकं भवति न केवलं तथा प्रतीतेः । स्तुतिपदसंबन्धे
 सति भिन्नयाक्यता मा भूदिति विधिपदेन च स्तुतिपदेन च संबुधायौ
 विधीयते तथा ऽवगमात् । अन्यथा हि प्रतीयमानः पदार्थान्व-
 यत्यज्येत याक्यभेदे वा कल्पेत तस्मान्न स्तुतिपदानामानर्थक्यम् ।
 ननु केवलस्यापि विधिवाक्यस्य सामर्थ्यात्किमर्थे स्तुतिपदानि
 प्रयुञ्जते इति । उच्यते । अपरं नुयोज्यो जेमिनीयानां मते शब्दः
 अस्माकं च भगवानीश्वरः उक्ते सति प्रतिपत्तारो ययं वेदस्य न
 कर्तारः । प्रतिपत्तो च क्रमो दर्शितः । ययं च यद्यपि द्रव्यदेयतेतिरुतंभ्य-
 ताविधानद्वारकमङ्गविधिषट्चर्यादवास्यानां कार्यापयिकस्य नास्ति तथापि
 प्रतीत्यङ्गत्वं न निधार्यते । अत एव प्रामाण्योपयोगित्यमाचक्षते न प्रमेयो-
 पयोगित्यम् । केवलविधिषट्चर्याद्ये हि न तदाद्रियन्ते यज्यान्तः । तत्र विधि-
 विभक्तेः शक्तिर्यसौदति तां निमज्जन्तीमियार्येयादजनितकर्मप्रागस्त्यप्रत्यय
 एतन्नाति सत्यजिता यजेतेत्यतो न तथाविधः शब्दाऽतिशयो भवति । यथा-
 विधः सत्यजिता ये देवाः सत्यमयजन्मर्थस्याप्ये सत्यस्य जित्ये सत्यमेथेतेन
 सत्यं जयति इत्यर्थेयादपदेभ्यः । लोके ऽपि इयं गोः क्रमद्येत्यतो न तथा
 क्रतारः प्रथंन्ते यथा यथा बहुस्त्रिंशतीरा मुशीला सापत्या अनयप्रजा
 चेत्येवमादिभ्यः स्तुतिपदेभ्यः । स्थानुभयसाधिको ऽयमर्थः अत एव के
 चिद्रसुतार्येयादके ऽपि विधिवाक्ये तत्कल्पनमिच्छन्ति । यथा ॥ चिदर्थेया-
 दाद्विधिषट्चर्यामिति यथोक्तम् विधिषट्चर्याः सदा यतिः समानविषयेष्यते ।
 अनधिगम्यमानविधिवाक्यसंबन्धाच्चार्येयादाद्विधिरुचीयते न गम्यमानविधि-

सप्रन्धात् । अत एव च सो ऽरोदीदित्येवमादिभ्यो न रोदितव्यमित्यादिभि-
धिऋल्पनमिष्यते मुधैव पूर्वपक्षिणा तदाशङ्कितम् । विध्यन्तरेणैकवाक्यत्वं हि
प्रत्यक्षमिहोपदिश्यते बर्हिषि रजत न देयमित्यस्य विधेः शेषो ऽय सो
ऽरोदीदित्यादिः रुद्रो रुरोद तस्य यदशु अशीर्षत तद्रजतमभवत् यो हि
बर्हिषे रजत ददाति पुरा ऽस्य सवत्सराद्गृहे रोदनं भवतीति तस्माद्बर्हिषि
रजत न देयमिति । प्राजापत्यमत्र तूपरमालभेतेत्येतस्य विधेः शेषः प्राजाप-
तिरात्मनो घणामुदखिददिति घणहोममाहात्म्यप्रदर्शनार्थमुच्यते अग्नेौ वै
प्रगृहीतमावाया घणायामजस्तूपर उदगादिति । आदित्यः प्रायशीयश्चरुहि-
त्यस्य विधेः शेषो ऽय देवा वै देययजनमध्यवसाय दिशो न प्राजनन्नित्यं
ध्यामोहानामादित्यः चरुनैशयिता यथा दिङ्गोहस्येति एवं तत्र तत्र विधि-
शेषत्वमर्थमादाना वेदितव्यम् । कथं पुनरिदमसत्यमेवेत्युच्यते रुद्रहदिताद्र-
जतमजायत प्राजापतिवषाहोममिद्वाद्गनेरजस्तूपर उदगादिति । उच्यते
नेदमसत्यम् यदस्य वास्यस्य प्रतिपाद्य तत्र सत्यार्थमेवेदम् । न चास्य यथा-
श्रुतो ऽर्थः प्रतिपाद्यः किं तु विधेयो निषेधो वा कश्चिदर्थः इहान्वाख्यानं
द्वयमापतति यच्च पृतान्तज्ञानं यच्च कस्मिंश्चिदर्थं प्ररोचनाद्वेषो तत्र
पृतान्तज्ञानं न प्रवर्तते न नियतकमिति प्रयोजनाभावादनर्थरुमनादरणीयम् ।
प्ररोचनाद्वेषो ॥ प्रयुत्यङ्गत्वात्तदर्थो गृहीत्या प्ररोचनायाः प्रवर्तते द्वेषा-
न्नित्यन्तेति तत्र तत्प्रतिपादाद्यसत्यार्थं ग्यार्थं यादः । यत्परुदति रुद्रे कथं
तद्गोदनप्रचनम् अरोदनप्रभवे वा रजते कथं तदुद्वयताभिधानमिति । गुणधा-
दमात्र गौण एव यादः श्वेतवर्णसाहस्यदिना रोदनप्रभव रजत निन्दितु-
मुच्यते । अथ पशुगणैः घणहोमप्रशसाये प्राजापतिरात्मनो घणामुदखिद-
दिति पृतान्ताख्यायानं योजनीयम् । आदित्यचरुप्रशसाये देवा देययजनमध्य-
वसाय दिशो न प्राजानन्निति । अथ वा नैयायिकानामनेकप्रकारपुरुपाति-
शययादिना यथाश्रुते ऽप्यर्थं नात्यन्तमसमत्र रुद्रस्य रुदिताद्रजतजन्म
प्राजापतेर्वपोत्पेदः तद्गोमातूपरपशुद्रमः देवानां देययजनाध्यप्रधाने दिङ्गोह-
इत्येयजातीयकमपि सत्यमस्तु को दोषः । तत्सर्वथा ऽर्थमादानां प्रामा-
ण्यम् । अत्र स्तेन मनो ऽनुत्तयादिनी धामिति गौण एव यादः प्रच्छन्नया
स्तेन मन उच्यते धातुल्याभिप्रायेण चानुत्तयादिनी धामिति । धूम ग्याग्नेर्दिवा

ददृशे नाचिरचिरेषाम्नेर्नक्तं ददृशे न धूम इति दूरभूयस्त्वाभिप्रायेण कस्मे
चित्प्रयोजनाय सायंप्रातर्होमदेवतास्तुतये कथ्यते । न चैतद्विदमो यदि
ब्राह्मणाः स्मोऽब्राह्मणा वेति प्रवरानुमन्त्रणप्रशंसायै संशय इव दर्शितः अत्रा-
ह्मणो ऽपि यजमानः प्रवरानुमन्त्रणेन ब्राह्मणः स्यादिति । को ह वै तद्वेद
यदमुष्मिंश्लोके ऽस्ति वा न वेति दृष्टफलं किमपि कर्म स्तोतुमुच्यते । शोभते
ऽस्य मुखं य एवं वेदेति विद्याप्रशंसैवा शोभते इति शिष्येरुद्वीक्षमाणस्य
मुपमिति । सर्वान्कामानवाप्नोति इति सर्वत्वं प्रकृतापेक्षम् स्तुत्यर्थं चाश्वमेधा-
ध्ययने ऽपि तत्फलवचनम् । हिरण्यं निधाय चेतश्चमिति स्तुत्यर्थतया दिव्य-
न्तरिक्षे पृथिव्यां च चयनं प्रतिपिच्यते अनुपहितहिरण्यायां पृथिव्यामग्निर्न
चेतव्यो न पुनर्न चेतव्य एव तस्यामिति । आदित्यो यूष इत्यमञ्जने सति
तेजस्वितया यूषस्यादित्यरूपतास्तुतये कथ्यते । तत्कार्यकारित्वाच्च यज-
मानः प्रस्तर उच्यते । न हि मुख्ययैव घृत्या लोके शब्दाः प्रवर्तन्ते गौण्या
ऽपि घृत्या व्यवहारदर्शनात् । एवं वेदे ऽपि तेषां तथा प्रयोगो भविष्यति ।
इत्थं च मन्त्रेष्वप्येन्द्रा गार्हपत्योपस्थानमविरुद्धम् । एवं स्तुतिनिन्दास्वरूपा-
स्तावदर्थशब्दाः विध्यैक्याव्यत्वेन प्रमाणम् । पुराकृतिपुराकल्पस्वरूपा अपि
तथैव योज्याः । क्व चिन्पुनरर्थपादेनैव कश्चिदशः पूर्यते इति न तु प्रती-
त्यङ्गत्वमेव तस्य कार्यङ्गत्वमपि भवति । यथा प्रतितिष्ठन्ति ह वा ययता राची-
रासते इत्यश्रूयमाणाधिकारस्य राचिसचविधेरधिकारांशो ऽर्थशब्दादेव लभ्यते
यथोक्तं* फलमाचैर्योर्निदेशादिति । तत्र हि प्रतियुक्त्याः सचमासीरन्नित्यर्थ-
वादेवशाद्गम्यते धाक्रार्थः क्व चिद्विधियाव्यस्यार्थेऽवदेहे ऽर्थशब्दात्प्रकाशाव्य-
शेषात्तन्निरचयो भवति यथा अक्ताः शर्करा उपदधातीत्यञ्जनद्रव्ये घृतते-
लवसादिभेदेन संदिह्यमाने तेषो वै घृतमिति अर्थवादाद् घृतेनाक्ताः शर्करा
उपधेया इति गम्यते ।

इत्यर्थवादा विधिनैक्यभावात्तद्वत्प्रमाणत्वममी भजन्ते ।

आस्ति प्रतीत्यन्वयिता हि तेषां क्व चिच्च कार्यन्वयिता तु दृष्टा ॥

यद्वा स्वरूपपरतामपि संस्पृशन्ति प्रमाण्यवर्म तदमे न परित्यजन्ति ।
नेयायिका हि पुरुषातिशयं यदन्तो घृतान्तवर्णनमपीह यथार्थमाहुः ॥

आदित्ययूपयचनादियु तु स्वरूपयाथार्थ्यमित्यमुपपादयितुं न शक्यम् ।
गोर्षो तु घृतिमधलम्ब्य कृता तदर्थेव्याख्येति तेष्वपि न विप्रवनावकाशः ॥

अथेदानीं मन्त्रा विचार्यन्ते किमर्थप्रकाशनद्वारेण विध्यर्थोपयोगिता
तेषामुतोद्धारणमात्रेणेति । ननुभयथा ऽपि प्रामाण्याविशेषात्किं तद्विचारेण । न
ह्रीदं शास्त्रं वेदस्यार्थविचाराय मीमांसावन्प्रवृत्तम् । अपि तु प्रामाण्यनिर्ण-
यायेवेति । सत्यम् । प्रामाण्यनिर्णयायेदं शास्त्रं प्रवृत्तम् अबिषयितार्थत्वे तु
मन्त्राणामप्रतिपादकत्वलक्षणप्रामाण्यमेव भवेत्तस्मान्मन्त्राद्वेदप्राप्त्यथाश्रयना-
मपि तयाभावप्रसङ्ग इति वेदस्य कर्मावबोधार्थत्वं ह्यीयते । न च संशयविपर्य-
यजननमेवाप्रामाण्यम् अज्ञानजनकत्वमप्यप्रामाण्यमेव । तदुच्यते उद्धारणमा-
त्रोपकारिणो मन्त्राः कुतः तथा विनियोगोपदेशात् । उरुप्रया उरु प्रयस्येति
पुरोडाशं प्रययति यद्यर्थप्रकाशनेपकारिणो मन्त्राः सामर्थ्यादेव प्रयनोपयोगी
मन्त्रो ऽयमिति किमर्थे प्रयने विनियुज्यते घचनेन । यथा साक्षः पुरुषः परेण
चेद्गीयते नूनमक्षिभ्यां न पश्यतीति गम्यते । अनीदानीन्विहरेति च करोत्ये-
वासौ अत्विगनिविहरणं किं घचनेन । उद्धारणमात्रोपकारिणि मन्त्रे तदुद्धा-
रणादेवादृष्टं किं चिदुपकारजातं कल्प्यते वाक्यक्रमनियमाद्याविधितार्थान्
मन्त्रानवगच्छामः । नियतपदक्रमा हि मन्त्राः पठन्ते यद्यर्थप्रतिपादनेने,प-
कुयुः नियतक्रमाश्रयमनर्थकं स्यात् क्रमान्तरेणापि तदर्थव्यगमसंपत्तेः । इत-
श्चाविधितार्थो मन्त्राः अधिदामानार्थप्रकाशिनो हि के चिदृश्यन्ते यथा
चत्वारि शृङ्गा ष्यो अम्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य विधा बह्वो
पृषभो रौरांति महो देवो मत्स्योनाविवेशेति । न हि चतुःशृङ्गं विपादं द्वि-
शिरस्कं सप्तहस्तं किं विद्यद्यसाधकमस्ति यदनेन प्रकाशयेत् । अतश्चेत्तम्
अचेतनप्रेषप्रदर्शनाद् शोषधे वायस्येनमिति न ह्योषधिमुद्भूयते वायाय नियु-
क्ताम्मीति । शृणोत यावण इति चेदाहरणम् न ह्यचेतना यावणः श्रोतुं नियु-
ज्यन्ते । अपि ॥ अदितिर्द्वारन्तरिक्षमिति विप्रनिषिद्धमभिधत्ति मन्त्राः कथं
सैव द्यौस्तदेवान्तरिक्षं भवितुमर्हति । केषां चिन्न मन्त्राणामर्थो द्वातुमेव न
शक्यते ते कथमर्थप्रकाशनेनोपकुयुः अम्य द्यात इन्टरिक्षिरिति शृण्वेष कर्म-
रीकुर्मरीतु इति इन्द्रः सोमस्य करकेति ॥ तस्मादविधितार्थो मन्त्राः
अपि उद्धारणमुपयथा ऽपि कर्तव्यं मन्त्राणामदृष्टाय वा ऽर्थप्रत्यायनाय वा

यतो ऽर्थमपि नानुच्चारिताः शब्दाः प्रत्याययितुमुत्सहन्ते । तस्माद्वशम्
 कर्तव्ये ऽस्मिन्नुच्चारणे तत एव यज्ञोपकारे सिद्धे किमर्थप्रतिपादनद्वारपरिग्रहे
 प्रयोजनमिति । तत्रोच्यते । किं मन्त्रेभ्यो ऽर्थप्रतीतिरेव नास्ति किं वा भव
 न्त्यपि निर्निमित्ता ऽसौ उत सन्निमित्ता ऽपि यद्देकत्वप्रतीतिवदविषयित्वेति
 न तावत्प्रतीतिरेव नास्ति शब्दार्थसम्बन्धव्युत्पत्तिषस्कृतमतीनां बर्हिर्देव
 सदनं दामोत्येवमादिमन्त्रश्रवणे सति तदर्थप्रतीतिः स्वसंबन्धव्यात् । नाप्यसौ
 निर्निमित्ता लोकव्यवदानामेषाच निमित्तत्वात् । व्युत्पत्तिरपि न नास्ति यद्य
 लौकिकाः शब्दास्ते एव वैदिकाः तएव तेषामर्था इति लोकव्यवहारतस्त
 श्रुत्पत्तिसम्भवात् । नापि सम्भवन्त्यपि मन्त्रेभ्यो ऽर्थप्रतीतिः यद्देकत्वप्रतीति
 वदविषयिता भवितुमर्हति अविषयानिवन्धनस्य क्व चिदप्यभावात् । यद्वादिय
 चनान्तरनिर्ज्ञातसंबन्धव्यात्सोमावसेकनिर्हरणस्य च सम्मार्गकार्यस्य सर्वयह
 साधारणत्वाद् बहूमिति विभक्तेश्च कर्मकारकसमर्पणमात्रेणापि सार्थस्योपपत्तेः
 युक्तमेकत्वमविषयितमिति कथयितुम् । इह तु बर्हिर्देवसदनं दामोत्येव
 मादिवाश्रयक्रियमाण क्रतूपयोगिद्रव्यादिप्रकाशनं तस्य विध्यपेक्षितत्वान्मन्त्रेण
 स्मृत कर्म करोति तथा क्रियमाणमभ्युदयकारि भवति इति न यद्वाङ्मन्त्रप्रकाश
 नमविषयितम् । अतो नोच्चारणमात्रोपकारियो मन्त्राः । जपमन्त्राय तु पायमानो
 जपेदिति विधिनेष ताग्रन्मात्राद्येणान्नाद्येन प्रकाशितेन प्रयोजनमिति किं तत्र
 क्रियते । यत्र तु जपेदिति विधिर्न श्रूयते न तत्र तदर्थः प्रतीयमानो ऽपेक्ष्य
 माणश्चोपेक्षितु युक्तः । ननु यदि जपेदिति विधेर्वैष्यन्त्यादिषु नार्थो विष
 द्यते तर्हि स्थाध्यायो ऽध्येतव्य इत्यक्षरयुहणमात्रविधानात्सर्वस्यैव वेद
 स्याद्विधित्वार्थत्वं स्यात् । एतच्च शास्त्रान्तरे विस्तरतो निर्णीतम् इह तु
 पितृन्वमानमस्माकमथान्तरविचारयाचानतामाविष्करोतीति न प्रतन्यते । यत्तु
 तदर्थविनियोगोपदेशादित्यविषयित्वार्थत्वमुक्तं तत्र उरुप्रया उरुप्रथम्येति
 लिङ्गादेव प्रथमविनियोगमन्त्रस्य सिद्धेः काम तद्विधायक घनमनर्थकं
 भवतु प्राप्नोयादकत्वाद् ॥ तु प्रतीयमानो मन्त्रादर्थेस्त्यक्तु युक्तः । तत्किं
 घनमनर्थकमेव नानर्थक प्रतिपन्नार्थविषयं तु तत् । अर्थशादाथे वा तद्वच
 नम् यद्यपिमेव तत्प्रययतीति तद्यद्यपि यजमानमेव प्रजया पशुभिः
 प्रययतीति । क्व चित्तु गुणार्थविधानं यथा ता चतुर्भिर्वाधने इति । ययमन्तीद-

स एव स्वाराज्यं प्रति विधेयत्वादुपादेयो गुणश्चेति विरुद्धरूपापत्तेर्न यजि-
रुभाभ्यां युगपत्संबन्धुमहेति यः स्वाराज्यं साधयितुमिच्छेत् स यजेतेत्यन्य-
द्रूपम् । यद्यजेत तद्वाजपेयेनेत्यन्यद्रूपम् । तस्माद्वाच्यं प्राप्ते प्रमाणान्तरापेक्षणा-
द्रूपविधिपक्षे तदप्रमाणं घवनम् । अथेप दोषो मा भूदिति नामधेयपक्ष आ-
श्रीयते तदेषामुद्भिदादिपदानां विम्पृष्टमेवार्थक्यम् । यागदेवोक्तं भवति यजे-
तेति तावदेव वाजपेयेनेति । एवमानर्थक्यादन्यथाप्यसमाश्रयासः । अत्रोच्यते
गुणविधिपक्षे यथा-भयानाह तथैव नामधेयपक्ष एव तु श्रेयानित्यभ्युपग-
म्यते । तथा हि । भार्गवस्य फलं प्रति करणत्वात्तत्सामानाधिकरण्येन तृती-
या प्रयुज्यते तत्र वाजपेयेनेति । साध्यश्च भयन्भार्यः करणभारमनुभवतीति
साध्यत्वापेक्षया तत्सामानाधिकरण्येन क्व चिद् द्वितीया ऽपि प्रयुज्यते अग्निहोत्रं
जुहोतीति । ननु गुणत्रयामपि विधातव्यमेवानभिहितस्यानवगमात् । तत्रश्च
गुणविधिपक्षम्पृष्टो वाच्यमेदादिदोषास्तदवस्था एव । नैतदेवम् । न ह्यस्य
कर्मण इदं नाम वेदितव्यमिति संज्ञासंज्ञिसंबन्धं वेदो विदधाति योगेन तु
केन चित्प्रवर्तमानं नामधेयमवगम्यते एव । उद्वेदनमनेन पशूनां क्रियते
इत्युद्भिदिदम् । दधि मधु घृतं धाना उदकं तत्संलृष्टं प्राजापत्यमिति नाना-
विधविधिष्वद्रव्यसाध्यत्वान्निश्चय आनये होत्रमित्यस्मिन्नग्निहोत्रं यथैष
श्येनो निपत्यादत्ते अमनेन द्विपत्तं भ्रातृव्यमादत्ते इत्यर्थेवादात्सु श्येन इव
श्येनो यागः याजमन्नं पीयते ऽस्मिन्निति वाजपेयो यागः । तस्मात्कर्मनामा-
न्येतानि । यनु नामधेयपक्षे नैरर्थक्यमाशङ्कितं तदपि न चाह । नामापि गुण-
फलोपलब्धे अर्थयदिति अभियुक्तैः परिहृतत्वात् । श्वंनामेदं कर्मेत्यवगम्यते
तत्र गुणो द्रव्यदेवताभिः फले च तस्य स्वर्गः पशवाव्रथगम्यते इति । त-
स्मान्नामधेयपदानामविरुद्धो ऽन्वयः । क्व चित्पुनरप्ये भार्गवै सगुणमेव
तत्कर्म वेदते यथा आग्नेयो ऽष्टारूपालो ऽमत्यास्यायां पौर्णमास्यां या
ऽच्युतो भवति इति । यथा वा एतस्यैव रेवतीषु धारवन्तीयमग्निष्टोमसाम
कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति । अलं शास्त्रान्तरोक्तगहनकथाविस्तारेण इति
नास्ति नामधेयद्वारेणापि प्रामाण्यात्पेः सर्वप्रकारमेव सिद्धं वेदप्रमाणत्वमिति ।

वेदप्रामाण्यासिद्धयर्थमित्यमेताः कथाः कृताः ।

न तु मौमांसकध्यातिं प्राणाम्पोत्यभिमानतः ॥

नन्वेवं विध्यर्थवादमन्त्रनामधेयानां कार्योपायिकत्वदर्शनात्कार्य-
 धार्थं वेदः प्रमाणमित्युक्तं स्यात् । ततः किं सिद्धे ऽर्थे तस्य प्रमाण्यं हीयते ।
 ततोपि किं भूयान्भूतार्थाभिधायिसन्धराशिरूपेक्षितो भवेत् । सकलस्य च
 वेदस्य प्रमाण्यं प्रतिप्रापयितुमेतत्प्रवृत्तं शास्त्रम् । अत्र के चिदाहुः । सर्वस्यैव
 वेदस्य कार्ये ऽर्थे प्रमाण्यम् । तथा हि । गृहीतसंबन्धः शब्दो ऽर्थमवगमयति
 संबन्धग्रहणं चास्य वृद्धव्यवहारात् । वृद्धानां च व्यवहारः पानीयमानय गां
 घधान ग्रामं गच्छेति कार्यप्रतिपादकैरेव शब्देः प्रवर्तते इति तत्रैव व्युत्प-
 द्यन्ते जालाः । प्रयोजनेद्वेषेण हि वृद्धा वाक्यानि प्रयुज्यते । न च सिद्धार्थाभि-
 धायिना प्रवृत्तिनिवृत्ती अनुपदिशता शब्देन किं चित्प्रयोजनमभिनिर्वर्तत-
 इति तस्य न प्रयोगयोग्यत्वम् । अप्रयुज्यमानस्य च न संबन्धग्रहणम् अगृ-
 हीतसंबन्धस्य च न प्रतिपादकत्वम् अप्रतिपादकस्य च न प्रमाण्यम् ।
 अपि च आख्यातपदोच्चारणमन्तरेण निराकाङ्क्षप्रत्ययानुत्पादादवश्यमाख्यात-
 युक्तं वाच्यं प्रयोक्तव्यम् । आख्यातपदेन साध्यरूपो ऽर्थ उच्यते नामधेयप-
 देन च सिद्धः । भूतभ्रम्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यते इति वाच्यस्य
 साध्यार्थनिवृत्तेति न भूतार्थविषयं तस्य प्रमाण्यम् । अतश्च कार्यं ऽर्थं शब्दस्य
 प्रमाण्यम् । यतश्च कार्यरूपो ऽर्थः शब्दस्यैव विषय इति । न च शब्दः
 प्रमाणात् सिद्धे ऽर्थे लभते सिद्धो ऽर्थः प्रसिद्धत्वादेव प्रमाणान्तरपरिच्छेदयोग्य
 इति तत्प्रतिपादने तत्प्रमाणान्तरसम्बन्धः शब्दो भवति । ततश्च तद्-
 ग्राहियः प्रमाणान्तरस्यैव तत्र प्रमाण्यं स्यान्न शब्दस्य । शब्दश्च तदुपस्था-
 पनमात्रएव निवृत्तः स्यात् । तस्माच्छब्दप्रमाण्यमिच्छता कार्येणार्थं तत्प्रामाण्य-
 मङ्गीकर्तव्यमिति । अत्रोच्यते । यद् द्रुये कार्येणार्थं वाच्यस्य व्युत्पत्तिरिति तद्-
 युक्तम् । एवं हि सिद्धरूपो ऽर्थं तस्यार्थं इति क्रयं त्वयोच्यते । न ह्यनर्थव्यु-
 त्पत्तेः शब्दादर्थप्रत्ययो युज्यते । अर्थप्रतीतिश्च ततो दृश्यते व्युत्पत्तिश्च
 तत्र नास्तीति चिन्म । न च कार्यपरैरेव शब्देः लोके व्यवहारो वर्तमानोप-
 देशक्रेभ्यो व्यवहारप्रवृत्तेस्तत्रापि व्युत्पत्तिर्भवेत्येव । अपि चाङ्गुल्यादिना पुरोऽ-
 यस्थितमर्थं निर्दिश्य यदा कश्चित्कययत्यस्येदं नामेति तदा कार्योपदेश-
 मन्तरेणापि भवत्येव व्युत्पत्तिः । अस्माच्छब्दादयमर्थः प्रतिपत्तव्य इति कार्यो-
 पदेश एवासा इति चेत् तादृशानामधराणामत्रयणात् । अस्येदं नामेति हि

मनीन्विहरेत्यादावपि दृष्टव्यम् । यत्तु नियतपदक्रमत्वाद्बुद्धारणमावोपयोगिने
 मन्त्या इति तदप्यमाधु । मीमांसकानामनादित्याद्वेदस्य तत्क्रमलङ्घनानुपपत्तेः
 यद्योक्तम् * अन्यथा करणे चास्य बहुभ्यः स्यान्नियारणमिति । अस्माकमपि
 यादृगीश्वरप्रतीतेः वेदः तदन्यथाकरणे किमधोत्पूर्णां स्यातन्वयमस्ति । तस्मा-
 द्वाच्येयियत्वाये मन्त्यक्रमः प्रथम्यति द्वास्त्रणधारणक्रमवत् । यद्यपि चत्वारि गृह्ये-
 त्यपिदामानार्थेष्वनमाशङ्कितम् । तदप्यनमिच्छतया यत्तस्य वैव गुणवादेन
 संज्ञायः चत्वारि गृह्या इति वेदा उक्ताः षयो ऽस्य याद्रा इति सय-
 नानि द्वे शीर्षे इति द्रम्पती यजमानेः सप्त हस्तास इति च्छन्दांसि विधा-
 यद्भु इति मन्त्रप्राक्षणरूपैर्निघट्टः युषम इति कामान्वर्षति रोरघीतीति
 स्तोत्रशस्त्रप्रयोगघाहुल्याच्छब्दायमानः महोदेवो मर्त्यानाविवेशेति मनुष्य-
 कर्तृरूपेनैवमेव यत्तः स्तुतो भवति तथाया चक्रवाकमिद्युनस्तानी हंसदन्ता-
 यली शैथिलकेयी काशयसनीति नदी स्तूयते । चापधे चापस्येनमिति चेत-
 नयन्नियोगस्तस्याः स्तुत्यर्थः । शृणोत यात्राय इति प्रातरनुयाकस्तुतिः इत्यं
 नामैव प्रातरनुयाकः प्रशस्यो यदचेतना यायावो ऽपि शृणुयुः अदितिर्द्यौरदिति-
 रन्तरिक्षमिति गुणवादादप्रतिषेधः । तदाया लोके त्यमेव मे माता त्यमेव मे
 पिता त्यमेव भगिनी त्यमेव मे भ्रातेति । यत्तु केषां चिन्मन्त्राणामर्थो न चापते
 इति पुरुषापराधः अर्थोपगमोपायेषु बहुषु चत्स्वपि तदन्वेषणालसः पुरुषो
 नार्थमपगच्छति न पुनर्मन्त्रो ऽवापराध्यति द्वास्त्रणधारणयद्गुपायतस्तदर्थोप-
 गमदर्शनात् । उपायश्च प्रथमस्तापद्व्युद्बुध्यवहारश्च तुल्यत्याज्जोके वेदे शब्दा-
 र्थानां य एव लौकिकाः शब्दास्तत्र वेदिकीस्तत्र चैवामर्था इति । यद्यपि च
 अग्निर्भूषाणि जडुनदिति वेदे कृतत्वात्त्वमग्निशब्दं यठन्ति उताना ये देवगण
 यठन्ति यनस्पते हिरण्यपर्णे ॥ दिवस्ते अर्थोमिति लौकिकरुचैदिकयोः शब्द-
 योरर्थयोश्च नानात्वमिवाशङ्कते तथा ऽपि तथात्वं प्रत्यभिज्ञानेनाप्यर्थं
 ईषद्विकृतास्तत्र वेदे इति लौकिक्येव व्युत्पत्तिः । लोकरूपसिद्धिविप्रतिषेधे
 तु शास्त्रवित्प्रसिद्धिः प्रमाणीकियते यथा ययमयश्चक्रुर्वीरही उपानहे वैतसे
 फटे प्राजापत्या सञ्चिनेतीति यज्वराहयेतसगशब्दा दोषेगूरुमूरुवज्जुलकेषु
 शिष्टप्रसिद्ध्या नियम्यन्ते न प्रियङ्गुकृष्णशकुनिकम्बुप्यति । यच्च तु शिष्टप्र-

सिद्धिः नास्ति तत्र श्लेच्छेभ्यो ऽपि तदर्थव्युत्पत्तिराश्रीयते यथा पिकनेमता-
मरसशब्देषु । श्लेच्छप्रसिद्धेरप्यभावे निगमनिरुक्तव्याकरणशब्देन धातुतो ऽर्थः
परिकल्पनीयः । तेनाश्विनसूक्तप्रक्रमज्जरणमरणनिमित्तौ जर्भरीतुर्भरीतू इति
द्विवचनान्तसङ्ख्यावैतो शब्दावश्विनोर्वाचकाविति गम्यते । यद्यमन्यत्राप्युत्प्रेक्ष-
णीयम् । तदनेनापि निमित्तेन न मन्त्राणामविधिवितार्थत्वं घक्तव्यम् ।

अमी तस्मादर्थप्रकटनमुखेनैव दधति
क्रियार्थत्वं मन्त्रा न तु पठनमात्रेण जपयत् ।
न तद्द्वारेणापि श्लथयितुमत्तः शस्यतइदं
प्रमाणत्वं वेदे सकलपुरुषार्थामृतनिधौ ॥

इदमिदानीं परीक्ष्यते । उद्धिदा यजेत चिषया यजेत पशुकामः
अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः श्येनेनाभिषरन्त्यजेत वाजपेयेन स्वाराज्यकामो
यजेतेति श्रूयते । तत्र किमुद्धिदेति चिषयेति अग्निहोत्रमिति श्येनेनेति वाज-
पेयेनेति गुणविधय एते तत्तत्कर्मनामधेयानीति । किमनेन परीक्षितेन प्रयो-
जनम् । उभयत्रापि प्रामाण्यं नोपपद्यते इति तदर्थमेतदं परीक्ष्यते । यदि
ताद्यद्गीर्हभिर्यजेत दध्या जुहोतीतिषद् गुणः कश्चिद्द्विदादिपदैर्विधीयते
अनेन द्रव्यविशेषेण यागः कर्तव्य इति तदा भाषार्थस्य यज्यादेरन्यतो ऽवग-
तिर्भूया । अनयगते भाषार्थे गुणविधानस्यानुपपत्तत्वात् । आग्नेयो ऽष्टारूपालो
भवति अग्निहोत्रं जुहोतीति विध्यन्तरेण भाषार्थं चोदिते तत्र ग्रीर्हभिर्य-
जेत दध्या जुहोतीति । ननु वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यनेनैव वाक्येन
यागाख्यो भाषार्थः चोदयिष्यते गुणश्च तस्मिन्वाजपेयाख्यो विधास्यते इति
को दोषः । कथं न दोषः । अर्थद्वयविधानेन वाक्यभेदप्रसङ्गात् । यागेन स्वा-
राज्यं कुर्यादित्येको ऽर्थः वाजपेयेन गुणेन यागं कुर्यादिति द्वितीयो ऽर्थः । न
च सकृदुच्चारितं वाक्यमर्थद्वयविधानाय प्रभवति । ननु यजेतेति रूपसाम्या-
दुभयत्रापि संवध्यते यजेत स्वाराज्यकामो वाजपेयेन चेति तुल्यमस्योप-
यत्रापि रूपम् । न रूपसाम्यस्यासिद्धत्वात् । स्वाराज्यं प्रति यजिरप्राप्त्याद्विधी-
यते गुणं च प्रति प्रापत्यादनुच्यते । अनयगते हि कर्मणि गुणविधानमघटमान-
मित्यपरं गुणविधिये गुणं प्रति यजिः प्रापत्यादुद्देश्यो भवति प्रधानं च ।

श्रूयते नाम्माद्यं प्रतिपत्तव्य इति । अस्येदं नामेत्येषामेषाचराणामेषो ऽर्थे इति चेद् न । अण्टाद्यं च वाच्यार्थस्यायोगात् । न चैवं कल्पयितुमपि शक्यते अस्येदं नामेत्येतावदेव च तत्प्रतिपत्तिमित्युक्तैः प्रतिपत्तिर्कृतव्यताभिधानस्य निष्प्रयोजनत्वात् । कार्यपरादपि गष्टाद् व्युत्पत्तिर्भवन्ती न वाच्यार्थमात्रपर्यय-
 साधिनी भवति किं त्येकेकपदायापोद्वापद्वारकपदाद्यर्थपर्यन्ता सा भवति यदा-
 र्थव्युत्पत्तिरसकृतमतेरवाभिनयकवियिरचिनयर्तमानोपदेशरत्नोक्तप्रये ऽपि
 वाच्यार्थप्रतीतिर्दृश्यते एवेति नाव्युत्पत्तिरुक्तप्रामाण्यम् । न चासौ भूतार्थ-
 प्रतिपादकशब्दचरिता प्रतीतिर्याध्यते संदिग्धा वा तेन प्रत्यक्षादिप्रमाणा-
 न्तरकरणरूपप्रतीतितत्प्रमाणफलमेव सा भवितुमर्हति । यत्पुनरभ्यधायि कार्ये ऽर्थे
 प्रमाणान्तरनिरपेक्षतया प्रमाणं भवति शब्दः न सिद्धे ऽर्थे प्रमाणान्तरसापेक्ष-
 त्वादिति तदसत् । प्रवर्तयितुमेव न शक्नोति इत्यवेषाम चक्षामरव वा-
 क्यार्थचिन्तायामपि । प्रमाणान्तरसापेक्षत्वं तस्य प्रत्युक्त प्रामाण्यमात्रमिति । किं
 चेदं सापेक्षत्वमिति यत्कथ्यम् । किं सिद्धार्थभिधायिनः शब्दस्योत्पत्तावेव
 प्रमाणान्तरसापेक्षत्वम् उक्त तद्विषयस्य प्रमाणान्तरपरिच्छेदयोग्यत्वमित्युभयथा
 ऽतिप्रसङ्गः । उत्पत्तौ प्रमाणान्तरसापेक्षतया यद्यप्रामाण्यं यर्ण्यते हन्त हत-
 मनुमान तस्योत्पत्तौ प्रत्यक्षादिसापेक्षत्वात् । धार्यते च तत्पूर्वकं विधिधम-
 नुमानमिति । तद्विषयस्य प्रमाणान्तरग्रहणयोग्यतायां तु तदप्रामाण्ये प्रत्यक्षा-
 दीनां सर्वेषामप्रामाण्यं प्राप्नोति प्रमाणसम्भवस्य प्रारू प्रतिपादितत्वात् । अपि च
 विधिगुणैष्वपि वैदिकेषु लौकिकेषु वाक्येष्वधीष्य गां अधान याम गच्छेत्येवमा-
 दिष्वन्यथ्यतिरेकाभ्यां हिताहितप्राप्तिपरिहारसाधनसामर्थ्याद्यगमेन प्रवृत्ति-
 सिद्धेः विनियोगमात्रनिष्ठ एव विधिर्भवति । अप्रवृत्तप्रवर्तनात्मकनिरपेक्षनिष्-
 ष्यापारवैधुर्मात्कार्यपरत्वानुपपत्तेः अनुवादमात्रं विधिवचनमिति कार्यार्थेप्रा-
 माण्यवादिनां सर्वमेव लौकिक वाच्यमप्रमाणं स्यात् । ये तु भूतार्थेयादिषु प्रवृ-
 त्तिनिवृत्तिकारिषु विधिनिषेधो कल्पयन्ति ते नितरामृजयः । श्रूयमाणो ऽपि
 विधिरनुपादीभवति यत्र तत्रायुतः कल्प्यते इति किमन्यदतः परमार्जेधम् ।
 प्रवृत्तौ तु तत्र विधिरप्रयोजक एव अन्यव्यतिरेकाभ्यां पुरुषार्थसाधनसामर्थ्या-
 यगमात्पुरुषप्रत्ययाद्वा लोकेषु प्रवृत्तिसिद्धेः । तत्रैतत्स्यात् लौकिकवाक्यानां विश-
 चापरत्वान्न कार्यार्थत्वम् । अपि च पौरुषेयाद्वचनान्तेषमयं पुरुषो धेदेति भवति

प्रत्ययो नैवमर्थेऽतीतिः । वेदिकानि पुनरपौरुषेयतया कार्यपराण्येव धाक्यानीति
एतदपि न पेशलम् । अथैरुषेयस्य षचसः प्रतिक्षिप्रत्वात् । वेदे ऽपि कर्तुः ईश्व-
रस्य साधितत्वात् । न च पुरुषवचनमपि विवक्षापरमिति दर्शितम् । तथा हि न
विधत्ता धाक्यार्थो देवदत्त गामभ्याज कृष्णां दशडेनेति पदयामे विवक्षाशाचिनः
पदस्याश्रवणात् । अपदार्थस्य धाक्यार्थत्वानुपपत्तेः । न च विषमवर्णवाश्रयस्येव
परगृहे भोजननिवृत्तौ पौरुषेयवचसो विवक्षायां तात्पर्यशक्तिरपि प्रभवति । न
हि सर्वोत्पन्ना ऽभिधात्री शक्तिमवधीयैव तात्पर्यशक्तिः प्रसरतीति न विध-
क्षापरत्वम् । कथं तर्हि पुरुषवचनादुच्चारिताद् विवक्षाऽवगम इति चेद् अनु-
मानादिति धूमः । कार्यत्वात्पदरचनायाः पुरुषेच्छापूर्वकत्वमनुमीयते अर्थो-
वगमपुरःसरं च पुरुषवचनाद्व्यवधानुमानमेवमयं वेद एवमयं विधत्तीति
अर्थोपरागरहितस्य विधत्तामात्रस्य जीघत्तां निवर्तत एव सिद्धेः । अयमर्थो
विधत्तित इत्यर्थोपरक्ष्यमाना तु विवक्षा न शक्या ऽर्थे ऽनवगते ऽवगन्तुम् ।
अर्थश्चेत्प्रथममवगतो धाक्यान्न तर्हि तद्विवक्षापरम् । अर्थपरमेऽ भवितुमर्हति ।
लोकव ध्यानां विवक्षापरत्वे बाह्ये ऽर्थे संबन्धग्रहणासम्भवाद्देवादिषु धाक्या-
र्थावगमे न स्यादित्यलं प्रसङ्गेन । तस्मान्न कार्यपरत्वेनैव शब्दस्य प्राप्ता-
व्यम् । यत्पुनरभाणि नाख्यातशून्यं धाक्यं प्रयोगार्हं तेन विना नैराकारहृत्वा-
नुपपत्तेः आख्यातस्य च भव्यद्वयो ऽर्थो न नाम्न इव भूतो भूतभध्यसमुच्चा-
रयो च भूतं भव्यायोपदिश्यते इति सर्वत्र कार्यपरत्वम् । तदपि न साप्रतम् ।
पुत्रस्ते जातः कन्या ते गर्भिणीति सुखदुःखकारिणाम् अनुपदिष्टप्रवृत्तिनि-
वृत्तिकानामनाप्यातानामपि धाक्यानां लोके प्राप्तेषु प्रयुज्यमानत्वात् । अथ
सुखी भव दुःखी भवेति तत्र कार्यपरत्वं व्याख्यायते तदपि न युक्तम् । ईदृ-
शानामक्षराणामश्रवणात् कल्पनायाश्च निष्कलत्वात् । न हि भवेत्पुत्रदेशा-
दसौ सुखी भवति सुखीभवितुं वा क्व चित्प्रवर्तते । उपाये पूर्वमेव प्रवृत्त-
त्वात् । उपेये च प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । किं तु पुत्रजन्मश्रवणत एवाप्यौ सुखीभ-
वति तथा कस्य विद्वत्तरीयाश्रगुणैतत्तनोर्निद्रायमादस्य क्व चित्केन
चित्केलिना रञ्जुप्रेष्ठितशुष्यः पश्चात्प्रबोधसमये सहसा सरीष्टप्रनिर्गमा-
त्मानं मन्त्र्यमानस्य भयादनुन्मोलितचक्षुषः केन चित्प्रयुज्यमानं रञ्ज्या
येष्टितो ऽसीति षचः श्रवणपथमयतरति तत्सिद्धार्थबोधक्रमपि प्रमाणम् । न

च तत्र मा भेषीरिति प्रयोगकल्पनाप्रयोजनम् रञ्जुपेष्टनप्रत्ययादेव भयनि
 पृते सिद्धत्वात् । तथा च विषमविषयराधिष्ठितो ऽयमध्या निविष्टुक्तो ऽयं
 भूभाग इति भूतार्थस्यापक्व घषो दृश्यते न च तदप्रमाणम् । न च तत्र मा
 गास्त्यमनेनाध्ययना निधि गृह्याणेति विधिनिषेधपरत्वं युक्तम् । एषा पदानाम-
 श्रयणात् । ननु यक्तुः प्रेषापूर्वकारितया निष्प्रयोजनघषनानुष्ठानादयस्य मा
 गा गृह्याणेति कार्यावराणि दृश्ये परिष्फुरन्ति कथं चिदालस्यादिना नोच्चा-
 रितानीति । नैतद्युक्तम् । प्रेषापूर्वकारित्यादेव यक्तुः ग्रथायन्वितयस्तुस्यह्यपमा-
 वास्यापक्वघषनोच्चारणमेव युक्तम् । अथैतन्नृत्तिनिवृत्त्योः सिद्धत्वात् । परामि-
 प्रायस्य चानवस्थितत्वेन नियतोपदेशानुपपत्तेः । सर्पवन्धजोपिने हि सपन्नगः
 पन्था उपादेयतया ऽवभाति योत्तरागस्य च ब्रह्मविदो विनैषण्युत्थितस्य
 गोविन्दस्यामिन एष निधिरपि हेयतया परिष्फुरतीति कस्मै किमुपदिश्य-
 ताम् । पस्तुस्यह्यपे तु कथिते यथाहृदयवर्तिरामद्वेषानुवर्तनेन कश्चित्तत्र प्र-
 र्तता कश्चित्ततो निघर्ततामिति भूतार्थरुचयमेव लोके प्रेषाशान् करोति न
 विधिनिषेधो प्रयोक्तुमर्हतीति । ये ऽपि व्युत्पत्ते सर्वेष प्रतिपत्तिकर्तव्यताविधान-
 मेवादौ घदितव्यम् अविधिरुस्य धात्रयस्य प्रयोगानर्हत्यादिति ते ऽपि न
 साधु बुध्यन्ते । विदितशब्दार्थसंज्ञस्य पुंसः शब्दश्रवणे सति प्रतिपत्ते
 स्वतः, सिद्धत्वेनानुपदेश्यत्वात् । असिद्धाया वा प्रतिपत्ते प्रतिपत्तिकर्तव्यतापि
 कुतः प्रतीयेत । ननु कार्यार्थप्रतिपादकं षट्मन्तरेण पदान्तराणि ससर्गमेष न
 भजन्ते कार्योक्ताह्वानिवन्धनत्यात्वन्वयस्य तेन सर्वेष कार्यपरत्वम् । उच्यते ।
 नैव नियम कार्योक्ताह्वानाम् यत्र सर्वेष सवन्ध इति पत्तमानापदेशकानामपि
 प्रेषापूर्वकारिधात्रयानामितरेतरसदृशार्थप्रतीतिजनकत्वदर्शनात् । न हि दश-
 टाडिमादिवाक्यसदृशि पत्तमानापदेशीनि चषाधि भजन्ति कार्यनिबन्धने हि
 सवन्धे तद्वद्विधानामनन्वय एव स्यात् । दर्शितश्वान्वय, पूर्वोदाहृतवाक्या-
 नाम् । अपि च लिङ्गन्तपदयुक्ते ऽपि धात्रये पदान्तरार्थानां परस्परमन्वयो
 दृश्यते एष च कथं समर्थयिष्यते । कार्योक्ताह्वानिवन्धने हि कार्ये सर्वधाम-
 न्वयो न परस्परमिति । अथ ब्रूयात् सर्वदा कार्यसवन्धे प्रथममवागते सति
 परत्रादरयैकहायनीन्यायेन धात्रयीय परस्परान्वयो ऽपि सेत्स्यतीति । हन्त
 तर्हि परस्परान्वये कार्योक्ताह्वानाकारण तर्ह्येकहायया विज्ञात्वा एकदात्मन्या सोम

क्रीणातीति द्रव्यगुणयोर्विभक्त्या सोमरूपं प्रति युक्तत्वात्प्रथमं क्रयसंग्रह्य एव तयोर्गम्यते यश्च पार्श्वान्त्यः परस्परान्वयस्तत्र कार्यपारतन्त्र्यापादिका विभक्तिरकारणमसत्यामपि तस्यां शुक्रः षट् इति सामानाधिकरण्यप्रयोगेणान्वयसिद्धेः । तस्मात्कार्यैक्यनिवन्धने ऽन्वय इति नियमो य उच्यते स कल्पनामात्रप्रभवो न प्रमाणव्यवस्थागम्य इति । यत्तु भूतभव्यसमुच्चारेण भूतं भव्यायोपदिश्यतइत्ययमपि न सार्वत्रिको नियमो विपर्ययस्यापि व्रीहीन्गोक्षतीत्यादौ दर्शनादलं वा दर्शपूर्णमासप्रकरणनिवेशानुष्कृतकार्यमुखप्रेक्षणदैन्येन व्रीहिप्रोक्षणेदाहरणेन । आत्मा ज्ञातव्य इति तु सिद्धपर एव साध्योपदेशः । न ह्यत्र कर्म किंचित्साध्यं प्रधानमुपदिश्यते ऽधिकाराश्रयणात् । न च विश्वजिदादिवदधिकारकल्पना का सिद्धुपदिश्यते न च कर्मप्रवृत्तिहेतुत्वमात्मज्ञानस्येति बह्यामः । अर्थवादस्वर्यवाद एव नाधिकारिकल्पनाय प्रभवति । तस्मादपहृतपाप्मादिगुणयुक्तात्मस्यरूपनिवृत्त्वमेव तत्रावतिष्ठते । तस्मिन्नवगते पुरुषान्तरप्रार्थनादेन्यानुपपत्तेः स एव ह्युत्तमः पुरुषार्थः । स च सिद्ध एव न साध्यः । यत्रस्तु कृतबुद्धीनामविद्योपरमायैवेति व्याचक्षते । ज्ञातव्य इति प्रतिपत्तिकर्तव्यतापरो ऽयं विधिरिति चेन्न । प्रतिपत्तेः प्रमितित्यात्प्रमितेश्च प्रमेयनिवृत्त्याज्ज्ञातव्य इति कर्मणि च कृत्यप्रत्ययनिर्देशात्कर्मणश्चेत्प्रिततमत्यातत्परत्वमेवावगम्यते विधिस्त्वत्र प्रसरन् क्व प्रसरेत् । फलं तावद्विधेर्न विषय एव । यथा ऽऽह भट्टः* । फलोपे भावनायाश्च प्रत्ययो न विधायक इति । उपायस्तु ज्ञानमेव ज्ञानं च ज्ञेयनिवृत्त्युक्तम् । यस्तु यमनियमादिप्रतिपत्तिकर्तव्यताप्रकारोपदेशः सो ऽपि तत्राविधात्मरूपपाधिगतये सत्यासत्यस्वभायनामरूपप्रपञ्चविलापनद्वारा तत्रोपयुज्यते इति सिद्धतन्त्रमेव साध्यम् । तिष्ठतु वा यमनियमप्राणाश्वामप्रत्याहारधारणाध्यात्मज्ञानयोगीतिकर्तव्यताविधिः अन्ये ऽपि ज्योतिष्टोमादिविधयस्तन्निष्ठा एवेति घेदान्तिनः । साध्यस्य सर्वस्य च्छ्रित्वेनानुपादेयत्वात्सिद्धस्य ब्रह्मण एवानाद्यविद्यातीतस्यानपायिनः पुरुषार्थत्वात् । स्तोत्रोक्तोक्तप्रपञ्चविलापनद्वारेणोत्तमाधिकारयोग्यत्वापादनाद् ब्रह्मप्राप्त्योपायिका एव सर्वविधयः । तथा च मनुः† ।

*श्लोकवार्तिके ३ सू २ श्लो २२१ ।

† मनुस्मृति. । अ. २ श्लो. २८ ।

म्याध्यायेन प्रतेह्मिन्प्रोषिद्येनेज्वया मुतेः ।
 महायज्ञेश्च यज्ञेश्च ब्राह्मण्यं क्रियते तनुरिति ॥
 तदेवं सिद्धयर्थं वेदम्याहुः प्रमाणताम् ।
 अथंन्तापद्विषयो बहु यत्तस्यः प्रमाणता तु गिराम् ॥
 किंतान्ताता भयति कम्य तयोरितीयं
 चर्चा चिराय न महत्स्युपमुज्यते नः ।
 संतोषवृत्तिमयलम्य्य अथं हि वेद-
 प्रामाण्यमात्रकथनाय गृहीतयज्ञाः ॥
 प्रामाण्यसाधनविधायुपयोगि यस्तु
 यत्तव्यमप तदथादि यथोपयोगम् ।
 यत्तव्यमिष्टमपि किं चिदिहाभिद्वध्म-
 स्ताद्धयतां यदि न धीः परित्यजते यः ॥

इति चतुर्थोऽङ्कम् ।

ॐ

प्रपञ्चाय विपन्नाना दुःखिताना सुखात्मने ।
सम्पूर्णाय दृढाशाना नमः कारणबन्धवे ॥

अथ यदुक्तं वास्तवस्य शब्दार्थस्याविद्यमानत्वादर्थोसत्परिचिनः शब्दा इति तत्प्रतिविधीयते । द्विविधः शब्दः पद वाक्य च । तत्र पदार्थपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थस्य प्रथमं पदार्थो निरूप्यते । पदं च द्विविधं नाम आप्ययात् च । उपसर्गनिपातकर्मप्रयत्ननीयानामपि नामधेयान्तर्भावमाचक्षते । तदुक्तं सुप्रिङ्गन्तं पदमिति । इहापि सूत्रकृदाह ते विभक्त्यन्ताः पदमिति* । तत्र तिङन्तपदार्थचिन्ता वाक्यार्थविचारावसरे एव करिष्यते तदोपयिकत्वात् । सुबन्ताना त्वर्थो ऽयमुच्यते । ते च चतुर्विधाः सुबन्ता पदात्मानः शब्दा भवन्ति । जातिशब्दा गुणशब्दा द्रव्यशब्दाः क्रियाशब्दा इति । तत्र गवादिजातियद्भाना गोत्यादिजात्यवच्छिन्न व्यक्तीमात्रमर्थो यस्तद्भानिति नैयायिकगृहे गीयते । ननु शुक्रादिगुणाधिकरण क्रियायश्च द्रव्य व्यक्तिः सास्त्राद्ययमवसन्निवेशात्मिका आकृतिः शब्दलेखादिसकलगोपियद्भसाधारण रूप जातिरिति व्यत्याकृतिजातिसन्निधाने समुच्चारित एव गोशब्दः कथमितरतिरस्कारेण तद्वन्मात्रवचनतामयलभ्यते । आह त्रितता त्रिय कथा धर्तयिष्यते तायत् ।

इदं तु चिन्त्यताम् । जातिरेव प्रमाणातीतत्वेन शशगृह्यदविद्यमानत्वात्कथं तद्वान्पदार्थो भविष्यति । तथा हि न तावत्सामान्यग्रहणनिपुणमक्षज ज्ञान भवितुमर्हति तस्य पूर्वोपराननुस्यूतस्वतन्त्रमात्रपरिच्छेदपरिसमाप्ताव्यापारत्वात् ।

समानवृत्तता नाम सामान्यस्य निज वपुः ।

कथं स्पृशति सापेक्षमनपेक्षा ऽक्षजा मतिः ॥

समानेव्याकलितेषु तद्वृत्ति साधारणरूपमवधार्य सामान्यं गृह्यते इति सापेक्ष तत्स्वरूपग्रहणम् । इयं च प्रथमनयनसनिपातसमुद्भूतमतिः पूर्वोपराननुसन्धानयन्त्या निरपेक्षा कथं तद्गृह्याय प्रभवेत् । तत्पृष्ठभाषिनस्तु विकल्पाः स्यभायत एव धस्तुसस्वशेकोशनशून्यात्मान इति तद्विषयीकृत-

स्यापि सामान्यस्य न परमार्थसत्त्व भवितुमर्हति । न चानुमानं शब्दो वा सामान्यस्वरूपयास्तवत्वव्यवस्थापनसामर्थ्यामश्नुते शब्दलिङ्गयोर्विरुद्धविपत्वेन वस्तुग्राहित्यासम्भवात् । तत्राप्यादियवहारस्तु प्रकारान्तरेण दर्शयिष्यते । अतश्च न व्यक्तियतिरिक्तं सामान्य भेदेनानुपलम्भात् । तथा हि । कुशलयामलकवित्यादीनि करतलवर्तीनि पृथगवलोक्यन्ते न जातियक्ती इति न तयोर्भेदः । देगभेदस्य चाग्रहणाद्यत्खलु यतोतिरिक्तं तत्तदधिष्ठितदेशव्यतिरिक्तदेशाधिष्ठानमवधार्यते घटादेव पटः न चैव जातियक्ती इति न तयोर्भेदः । अतश्चैवं तदग्रहे तद्गुणभावाद्यद्भि यतो व्यतिरिक्तं तस्मिन्नगुणभावे ऽपि गृह्यते घटादिव पटो न च व्यक्तावनुपनभ्यमानाया जातिसुपलभ्यते तस्मान्न ततो ऽसौ भिद्यते । तद्वृत्तिन्यात्सामान्यस्य तदग्रहे तदनुपलब्धिरिति चेन्न घृण्यनुपपत्तेः । किं प्रतिपिण्ड कात्स्न्येन वर्तते जातिसुत्तरुदेशेनेति द्वयमपि चानुपपन्नम् ।

पिण्डे सामान्यमन्यत्र यदि कात्स्न्येन वर्तते ।

तत्रैवाप्य समाप्तत्वात् स्यात्पिण्डान्तरे यद्वः ॥

यदुदेशेन घृतो तु गोत्वजातिर्न कुत्र चित् ।

समया ऽस्तीति गोशुद्धिः प्रतिपिण्ड कथं भवेत् ॥

जातिरस्य निरयवत्त्वात् के चिदुदेशेऽपि सन्ति यैरेण प्रतिपिण्डं वर्तते । न चैकत्र पिण्डे समाप्त्या वर्तमाना पिण्डान्तरे समाप्त्येव पतितुमर्हति । समाप्तस्य पुनरुत्पत्तिं विना समाप्त्यन्तरानुपपत्तेः । रायाभूतस्य च घृतिप्रकारस्य क्व चिदव्यदर्शनात् । या च समवायात्मिका पिण्डेषु घृति सामान्यम्योनुरूपेण स्थिते तामपि न बुद्ध्यामहे वयम् । अयुतसिद्धानामाधारभूतानां य सम्यन्ध इहप्रस्ययहेतुः समवाय इति यदुच्यते तद्विप्रतिपिण्डम् । अयुतसिद्धता च सम्यन्धश्चेत् कथं सङ्गच्छते । पृथक्सिद्धे हि घन्तुनी कुण्डलवदपदन्वोन्य सम्यज्येते स्त्रीपुंसशब्दा । अयुतसिद्धे तु तदेकत्यात्के केन सम्यज्यते । द्वयगुणयोरपृथक्सिद्धयोरपि सम्यन्धो विद्यते श्येति चेत् तद्विदमन्यतस्योन्मनसपर्यवर्तनम् । गुणिनो ऽपि गुणव्यतिरिक्तस्यानुपलम्भात् । अयं गुणी रूपादिभ्यो ऽर्थान्तरत्वेन नात्मानमुपदर्शयति व्यतिरेकं च तैभ्यो वाच्छन्तीति चिषम् । यदपि नित्यानित्यविभागेन युतसिद्धे स्वशाम्ये

परिभाषणं कृतम् । नित्यानां परमाणूनां पृथगतिमन्त्रं युतसिद्धिरनित्यानां तु युताश्रयिसमयायित्वं विभूनां परस्परमाकाशदीनां संबन्ध इव नास्तीति तदपि प्रक्रियामाहम् । नानात्वेन सिद्धिर्निष्पत्तिर्घट्टिर्था युतसिद्धिरित्युच्यते तद्विपर्ययाद्युतसिद्धिरैक्येन सिद्धिरवतिष्ठते तथा च सति संबन्धो दुर्धचः । अयययायययिनोरपि समवायात्मा संबन्ध इवमेव परिहृतंभ्यः । यथा ऽऽह भट्टः* । नानिष्पन्नस्य संबन्धो निष्पत्तौ युतसिद्धतेति । परमाणुकाशयोः परमाणुकालयोश्च संबन्ध इष्यते नाकाशकालयोरन्योन्यमिति प्रक्रियैवेति अलमयान्तरचिन्तनेन । तस्मान्न जातिव्यक्तयोः का चिद् वृत्तिरुपपद्यते । सुगि-
चितास्तु रूपरूपिलक्षणमाद्यते जातिव्यक्तयोः संबन्धं सोऽपि नोपपद्यते । रूपशब्दः किं शुक्रादियवनः आकारयवनः स्वभाषयवने, या । शुक्रादियव-
नस्ये नीरुपाणां यवनमनःप्रभृतीनां द्रव्याणां गुणकर्मणां च सामान्यशून्यता स्यात् । आकारयवनस्ये ऽपि अयययमन्नियेशरहितानां तेषामेव गुणादीनां सामा-
न्यता न प्राप्नोति । स्वभाषयवनस्ये तु जातिजातिमतोरव्यतिरेक इव भवेत् ।

अपभाति हि भेदेन स्वभावो न स्वभाषिनः ।

शब्दातिरिक्ततैरेयं न तु वस्त्यतिरिक्तता ॥

किं चेदं रूपं नाम किं वस्त्येव यन्नुधर्मो वस्त्यन्तरं वा । वस्त्य-
न्तरं तावन्न प्रतिभातीत्युक्तम् । यन्नुधर्मो ऽपि शब्दातिरिक्ततया म्यितो न
चकास्त्येव । अव्यतिरेके च संबन्धव्यतिरिक्तानुपपत्तेत्युक्तम् । न च रूपरूपि-
त्यलक्षणसंबन्धः संयोगसमवायव्यतिरिक्तः को ऽपि श्रोत्रियैर्धिविष्य व्या-
ख्यातु शक्यते यथा ईदृगिति । तस्माद्वाचोयुक्तिनूतनतामाहमिह कृतं न त्यज्यं
करिषदुत्प्रेक्षते इत्यलं प्रमद्वेन । अपि चेयं जातिः ।

सर्वसर्वगता वा स्यात्पिण्डसर्वगता ऽपि वा ।

सर्वसर्वगतस्ये स्यात्कर्मादाश्रयि गोमतिः ॥

अरयधीः शाश्वतेषादाशुशुद्रिगंजादिषु ।

पदायंमंकरश्चेजमत्यन्ताय प्रसज्यते ॥

अद्यापि व्यक्तिसामर्थ्यनिगमात्रेण सकरः ।

न हि कर्मादिपिण्डानां गोत्यादिव्यक्तिकोऽगमम् ॥

मेवं खण्डाद्यभिव्यक्तमपि गोत्वमनंशकम् ।
 सर्वेष्वेव प्रतीयेत न वा सर्वगत भवेत् ॥
 तद्वैशयह्वये तस्य न हि किं विद्वियामकम् ।
 दीपवद्गुञ्जरुः पिण्डो न तु तत्पिण्डवृत्ति तत् ॥
 सर्वेषु गृह्यमाणेषु सर्वेषास्तीति मे ऽन्वयः ।
 सर्वसर्वगतं तस्माच्च गोत्वमुपपद्यते ॥
 पिण्डसर्वगतत्वे तु काममेतदद्रूपणम् ।
 किं तु नैवाद्य जातायां गण्य गोप्रत्ययो भवेत् ॥
 पिण्डे नासीदसंजाते जातिजाते च विद्यते ।
 संक्रामति न चान्यस्मात्पिण्डादन्यत्र निष्क्रिया ॥
 आयान्त्यापि न त पिण्डमपोष्कति पुरातनम् ।
 न चाशेषतन्ते तत्र कष्टा व्यसनसंतापिः ॥
 भट्टान्तु घृषते भिक्षाभिन्नमेकम् ।
 घस्तुनुद्धिष्टं सर्वेषु व्यावृत्त्यनुगमात्मिका ।
 जायते ह्यात्मकत्वेन विना सा च न सिद्ध्यति* ॥

केवलविशेषात्मरूपदार्शयत्वे सामान्यप्रतीतिर्नैतन्मन्वन्तर्धं सामान्यमा-
 षडादे विशेषबुद्धेरनुपपत्तिः ।

न चाप्यन्यतरा भ्रान्तिरूपधारणं गम्यते ।
 दृढत्वात्सर्वदा बुद्धेर्भ्रान्तिस्तद्भ्रान्तिधादिनाम् ॥

न हि मिहिरमरीचिनिषयनीरप्रतीतिवत्सामान्यप्रत्ययोपमर्देन वि-
 शेपप्रतीतिः विशेषप्रत्ययोपमर्देन सामान्यप्रतीतिरुद्देति किं तु अविरोधेनेष
 युगपद्बुभयाथभासः । अत एव निर्विकल्पबोधे न ह्यात्मकस्यापि घस्तुने
 यद्व्यमुपेयते तदेतदभिधीयमानमेव न मनोक्षमिधामाति ।

नानारूपस्यैकस्य विरुद्धं घटता स्वयम् ।
 द्रवणादानमौषधमस्माकमप्यारितम् ॥

तदेव सामान्यं च एव विशेषः तदेवेकं तदेव नाना तदेव नित्यं
 तदेवानित्यं तदेवास्ति नेति चादृष्टमिदमुच्यते उच्यमानमपि न शोभते ।

दृष्टत्वात्त विरोधश्चेन्न तथा तदवेदनात् ।
उक्तं हि नानुवृत्तार्थयाहिणी नेत्रधीरिति ॥

विचित्रकल्पनाप्रबन्धविग्रलब्धबुद्धयः खल्वेवं मन्यन्ते भवन्तु ते न
त्येकं यस्तु बहुरूपं भवितुमर्हति ।

एकं हि यस्तुनेा रूपमितरत्कल्पनामयम् ।
चानुपृत्ताविकल्पेषु विग्रम्भ उचितः सताम् ॥
द्वागितो ह्यन्यसंस्पर्शनैरपेक्ष्येण दृश्यते ।
स्वतन्त्रागतो भेदस्तात्त्विको ऽनुगमो मृषा ।
दृठाद्दृढत्यमलुण्णमपरीक्ष्येव संघिदात् ।
द्वयप्रतीतिमात्रेण द्वयान्युपगमो भ्रमः ॥
न नेति प्रत्ययादेव मिथ्यात्वं केवलं धियाम् ।
किं तु युक्तिपरीक्षा ऽपि कर्तव्या सूक्ष्मदर्शिभिः ॥
न चेकं शक्यं यस्तु निर्विकल्पकगोचरः ।
घ्यत्यन्तरानुसंधानाद्विना ऽनुगमधीः क्लृप्तः ॥

येष्वनुगत तत्सामान्यं तेषु बुद्ध्यननुसंधीयमानेषु तद्गतिषामान्यव-
हणासम्भवात्त चानुसंधानसामर्थ्यं बुद्धेरस्ति ।

अत एव न ते सम्यगवज्ज्ञानवेदिनः ।
अभेदवृत्तिप्रत्यक्षमाहुरद्वैतवाञ्छया ॥

तस्माद्द्वेदविषयत्वात्प्रत्यक्षस्य न तद्गतं सामान्यम् । नन्येवमपहृय-
माने सामान्ये गौर्गौरिति शक्यत्वादिषु यो ऽयमनुवृत्तः प्रत्ययः स कथं
समर्थयिष्यति । उक्तमत्र विकल्पमात्रमेव प्रत्ययो विकल्पारब्ध नार्थाधीनजन्मान
इति । तथा च परपरिकल्पितेषु सतादिसामान्येष्वपि सामान्यानि सामान्या-
नीत्यभ्युपगमात् । योवाधिरू यषु सामान्येष्वनुगतविकल्प इति चेद् आयु-
ष्मन् गथादिष्वपि कं चिदुपाधिनेशमश्लम्य गौर्गौरित्यनुस्यूताविकल्पे भवि-
ष्यति । कः पुनरसायुषाधिरिति चेदेकार्थक्रियाकारित्वमिति ब्रूमः ।

यदेव घाहृदोहादि कार्यमेकेन जन्यते ।

गोपियन्नेन तद्वैवान्येरिति तेष्वनुवृत्तिधीः ॥

ननु प्रतिव्यक्ति कार्यं भिन्नमेव सत्यम् ।

भेदबुद्धिभयात्तदेकमित्युपघर्षते ।

कर्कादिकार्यादन्यत्वं यथा ह्येतस्य दृश्यते ॥

न तथा खण्डकार्यस्य मुखकार्याद्विभिन्नता ।

ननु तथा मा मूत्र त्वभिन्नमेव खण्डमुखयोः कार्यम् । दर्शनमेव तर्हि तयोरेकं कार्यं भविष्यति तच्चाभिन्नम् । ननु दर्शनमपि प्रतिव्यक्ति भिन्नमेव सत्यम् । तत्तु स्यष्टप्रभाविप्रत्ययमर्शाख्यकार्यैक्यादेकमित्युच्यते । यथैव शाब-
लेयादिपिण्डदर्शने ऽपि गौरित्येवावमर्श इति तदेकत्वमुच्यते । तदुक्तम् ।

एकप्रत्ययमर्शस्य हेतुत्वाद्गीरमेदिनी ।

एकधीहेतुभावेन ध्यत्तीनामपि भिन्नतेति ॥

तस्मादौपाधिकत्वादनुवृत्तबुद्धेर्न सामान्यं किं चिद्वास्तवमस्तीति
तथाह ।

अनिव्यमाणे सामान्ये ननु शब्दानुमानयोः ।

कथं प्रवृत्तिः संबन्धग्रहणाधीनजन्मनोः ॥

न हि व्यक्तिषु संबन्धो यहीतुमिह शक्यते ।

स हि व्यक्तिषु गृह्येत सर्वस्यैकैव वा क्वचित् ॥

न तु सर्वेषु देशकालादिभेदेन तदानन्त्यादशक्यत्वात् । नैकस्या
ध्यामिचारात्ततो ऽन्यत्रापि स शब्दः प्रयत्नमानो दृश्यते । अगृहीतसंबन्धे च
न शब्दलिङ्गे तन्प्रतीतिमुत्पादयितुमुत्सहेते इति । उच्यते स्यादेतदेवं
यदि प्रत्यक्षविषये स्वलक्षणे शब्दलिङ्गयोः प्रवृत्तिः स्यात् । ननु प्रत्यक्षविषये
तयोर्बृताथनिव्यमाणाग्रामनवस्थादिदोषोपघातात्प्रवृत्तिरेव स्यात् । मैत्रं
घोषः कथमसकृदभिहितमपि न बुद्धमसे ।

विकल्पविषये वृत्तिरिष्टा शब्दानुमानयोः ।

अग्रस्तुयिवयारचैते विकल्पा इति परिणेतम् ॥

ननु विकल्पानामपि विषयो यदानुगामी करिचन्नेष्यते तदुत्पीदेता-
मेव शब्दानुमाने । यादवस्ति विकल्पानामनुप्यूतो विषयः न तु न घास्तत्रः ।
कः पुनरसाविति चेत् ।

अतद्रूपपरावृत्तिस्वभावमवहिर्गतम् ।

बहिःस्थमिव सामान्यमालम्बते हि विकल्पः ॥

या च भूमिर्विकल्पानां स एव विषयो गिराम् ।

अत एव हि शब्दार्थमन्यापोहं प्रचक्षते ॥

तथा हि न विकल्पा वस्तु स्पृशन्ति । कुतः

एकस्थार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्वयम् ।

को ऽन्यो न दृष्टो भागः स्याद्यः प्रमाथेः परीक्ष्यते ॥

तस्माद् भ्रमनिमित्तसमारोपिताकारान्तरनिषेधाय तेषां प्रवृत्तिः । यथा
रूपसाधर्म्यसमारोपितरजताकारनिर्धारणाय शुक्तौ प्रमान्तरं प्रवर्तते नेदं रज-
तमिति तथेहापि शाबलेयादिस्वलक्षण्ये निर्विकल्पकेन सर्वात्मना परिच्छिन्ने
क्षुतश्चिन्निमित्तादारोपितमगोरूपमिव ध्ययच्छिन्दन्ति विकल्पाः । अगौरन भव-
तीति न तु गोः स्वलक्षण्यग्रहणे तेषां ध्यापारः प्रागेव गृहीतत्वात् । अथ
घ्न्यात् नानाविशेषनिकरकल्मापितषुपुस्तस्यार्थस्य किं चिद्विशेषणं गृहीत
विकल्पैर्गृह्यते इति तदप्ययुक्तम् । विशेषनिकररूपितस्यापि वस्तुनः तद्वि-
शेषणोपकारशक्तिव्यतिरिक्तात्मनोऽनुपलम्भानन्दभेदे सति तद्विशेषणोपकार्यव-
स्तुस्यरूपग्रहणवेलायमेव तत्त्वानन्विष्यग्रहणासिद्धेर्विकल्पान्तराणामानर्थक्य-
मेव । तदुक्तम् ।

यस्यापि नानोपाधिर्निर्वाहिका ऽर्थस्य भेदिनः । तस्यापि ।

नानोपाध्युपकाराङ्गशक्त्यभिन्नात्मनो ग्रहे ।

सर्वात्मनोपकार्यस्य को भेदः स्यादनिश्चित इति ।

तस्मादपोहविषयाः शब्दा विकल्पश्चेति । नन्वपोहशब्दार्थेषु
महतीं कृपाणवृष्टिमुत्ससर्ज भट्टः । तथा हि अपोहो नाम ध्यावृत्तिरभाय
इष्यते न चाभावः स्वतन्त्रतया घटवदवगम्यते । तदयमन्याश्रितो वक्तव्यः
कश्च तस्याश्रय इति चिन्त्यम् । न तावद्गोः स्वलक्षणमाश्रयः तस्य वि-
कल्पभूमित्वाभावात् । नाप्यवान्तरसामान्यं शाबलेयत्यादि तदाश्रयः तद्वि-
अशाबलेयनिवृत्तेराश्रयतां प्रतिपद्यते न ह्येवमुपपद्यते अशाबलेयो भवतीति
गोः किं तु शाबलेय इति । शाबलेयव्यावृत्तिर्हि गोष्वपि बाहुलेयादिष्वस्ति ।
अथ या शाबलेयादिस्वलक्षणसमुदायमगोव्यावृत्तेराश्रयं ब्रूयुः सो ऽप्यध-

तमान एव समुदायिष्यतिरेकेण तन्मानुषनम्भात् । समुदायिनां च स्थलस-
 यानां देशकालादिभेदेनानन्याद्वर्गीकरणं पुरुषायुष्यतेनापि न शक्यं क्रिय-
 मिति समुदायो ऽपि न तदाशयः । तन्मानुषसंसाधारणं प्रतिविषयं परिस-
 माप्तं किमपि नूतनमगोप्याशृतेरधिकरणमभिधातव्यम् । तच्च गोप्यमेव तस्मि-
 न्नङ्गीकृते वा किमगोप्याशृतिरुत्पन्नाऽऽयासेन । अपि च न केवलमाश्रयाभा-
 यात्तदवदृष्टं संभवति नापि वर्गीकरणमिति तत्रेव किं चिदस्ति । अथादयश्च
 विधिरूपतया भवन्मते न गृह्यन्ते किं त्वन्यथ्यच्छेदनेवेति तेषामपि
 व्यपच्छेदपक्षे चैव धातेति नेदानां विषयः क्व चिदपोहो विषयीकर्तुं शक्यते ।
 निर्विकल्पकेन च न करिष्यद्यद्वार इति सकलयाज्ञोत्पादप्रसङ्गः । किं च ये
 श्ते शास्त्रेणादिशब्दाः ते सर्वे यथापोहयाचित्वाविशेषात्पर्यायाः स्युः । अपो-
 हभेदाद्दोष इति चेन्न । अपोदानां भेदाभावात् । भिद्यमानत्ये वा स्थलक्षण-
 देर्वा यस्तुन्यप्रसक्तिः । भवत्येव ऽपि सामान्यमाश्रयाचित्वाविशेषात्पर्यायत्यं स-
 मानो दोष इति चेन्न । सामान्यानां विधिरूपत्यात्परस्परसधिरहितस्यभावतया
 नानात्वाशयमात् । अपोहस्यमाश्रयाश्रयविशेषात् परस्परं भिद्यते । कर्कादि-
 शाब्दलेशाद्याधारभेदादपोहभेद इति चेन्न । तेषामाधारत्यस्य निरस्तात्वात् ।
 आधारभेदेन वा तद्भेदाभ्युपगमे प्रतिस्थलक्षणमपोहभेदप्रसङ्गः । तत्रश्च सा-
 मान्यात्मता ऽप्य हीयते । आश्रयाभेदेनापोहभेदमप्यर्थं पर्यायता पर-
 शुद्यते तदप्यसारम् । भवन्नपोहभेदाद्भेदो न पर्यायत्यमपहन्ति भाक्तौ ह्यसौ
 न मुख्यः । न चापोहभेदाद्भेदो ऽपोहस्यावरुण्यते । यो हि संभाव्यमानसंसर्ग-
 धारैरपि न भेदुं शक्यते स दूरवर्तिमिरलब्धसंसर्गश्चेति शब्दोः कथं भिद्येत । अ-
 भ्युपगम्यापि द्रुमः यद्यपोहभेदाद्भेदमिन्नत्यमपोहोत्रयात्तद्भि तदेक्येनापि भवि-
 तव्यम् । अतश्च गयाश्रयोऽन्यापोहेन व्यवस्थाप्यमानयोः शब्दो ऽनश्रयश्च ह-
 स्थादयो ऽपोह्यास्तुल्या भूयांशो भवन्ति असाधारणस्तु एको गौरश्रे गवि
 चाश्रयो ऽतिरिच्यते तत्रैवापोहभेदाद्गवश्रयोभेदो भवत्यु भूयसामपोहानामभे-
 दादभेदो भवत्विति विचारणार्था विप्रतिपिद्रुधर्मस्य समवाये भूयसां स्यात्स-
 धर्मत्वमित्यभेद एव न्यायो भवेत् । अथ साधारणादश्रयापोह एव गोऽपोहेन
 व्यवस्थाप्य इत्येते स तर्हि सिद्धादावप्यस्तीति सोपोदानां गोर्भवेत् । अथाश्रा-
 दिविशेषोद्घोषपरहितमगोहृष्यं व्यपच्छेदामुच्यते तत्रत्येकं यद्दीप्तमश्रयमा-

नन्त्यात् । वर्गीकरणकारणे च किं चिन्नास्त्येव न हि सर्वेषामगवामश्रादीना-
मेकदेशत्वमेककालत्वं वा समस्ति । अथ गोप्रतिषेध एव वर्गीकरणहेतुरिष्यते
हन्त तर्हि गोः पूर्वसिद्ध एवितव्यः यत्प्रतिषेधेनागावः प्रतीयेरन् । पूर्वसिद्धे च
गवि लब्धे किमगोभिः किं तदपोहेन प्रयोजनम् । पूर्वसिद्धं गोस्वलवणम-
स्त्येवेति चेन्न तेन व्यवहाराभावात् । गोसामान्ये तु पूर्वसिद्धे मुधा ऽपोहप्रयत्न-
इत्युक्तम् । अथ गोसामान्यमगोप्रतिषेधेन सिद्ध्यति तदा दुस्तरमितरेतराम्-
यम् अगोनिषेधेन गोसिद्धिः गोसिद्ध्या चागोनिषेधसिद्धिरिति । तस्मादपोह-
स्यैव निरूपयितुमशक्यत्वात् तद्वेदादपोहमेदः सिद्ध्यति । अपि चाश्वदयः
सामान्यरूपेण वापोहोरन्विशेषात्मना वा । न विशेषात्मना तदनङ्गत्वादयद्व-
ष्टाच्यत्वाच्च । सामान्यात्मना तु तेषामप्यपोहरूपत्वादभावत्वम् । कथं चाभाव-
स्यैवाभावः क्रियते करणे वा प्रतिषेधद्वययोगाद्विधिरवतिष्ठते इति विधिरूपः
शब्दार्थः स्यात् । अपोह्यात्मनश्च तुरगादेर्यो ऽपोहः स तस्माद्विलक्षणः अ-
न्यथा वा । वैलक्षण्ये तस्य भावात्मता भवेत् । अवैलक्षण्ये तु यादृश यथ
अपोहः तादृश एव तदपोह इति गौरव्यगोः स्यात् । किं चापोहशब्दार्थपक्षे
नीलमुत्पलमित्यादौ विशेषणविशेष्यभावसामानाधिकरण्यादिव्यग्रहारा विलु-
प्येरन् न ह्येकस्मिन्नर्थे द्वयोरपोहयोर्धृतिरुपपद्यते । न चेकः कश्चिदर्थो ऽस्ति
यत्र तयोर्धृतिः स्वलक्षणस्याशब्दार्थत्वादन्यस्य चासंभवात् । न च धृतिरपि
का चिदस्ति असदस्येयादिशब्दानामपोहनिरूपणासम्भयान्नपोहवाचित्वम् ।
न ह्यसदस्येयं वा किं चिदयगतं यद्वाच्यद्वयते ज्ञातं चेत्सदेयं तज्ज्ञेयं
चेत्यतः कथं सच्छब्देन सदेयं ज्ञेयशब्देन च ज्ञेयमेवापोह्यते । अज्ञातं तु
नितरामनयोह्यम् । कल्पितं तु तद्वक्तुमशक्यं कल्पनयेव सत्यान्नेपत्याच्च ।
अपोहशब्दस्य च किं वाच्यमिति चिन्त्यम् । अनयोहो न भवतीत्यपोहः
कश्चायमनयोहः कथं वा ऽसौ न भवति अभवत्या किमवशिष्यते इति
सर्वमज्ञाचरुम् । प्रतिषेधवाचिनां च नञादिशब्दानां का वार्ता अत्र न भवतीति
नेति को ऽर्थः उपसर्गनिपातानां च कथमपोहविययत्वमाख्यातशब्दानां
च पक्षत्यादीनामपोहो दुरुपपादः । नाम्नामेव चातिशब्दानामपोहवियय-
त्यमिष्यते येषां भवन्तो चातिवाचित्वं तद्वद्वाचित्वं वा प्रतिपद्यन्ते इति
चेत् ततो ऽन्येषां तर्हि का वार्ता । वाच्यार्थवाचित्वे चातिशब्देषु को द्वेषः

निरालम्बनत्वे ज्ञानांशालम्बनत्वे वा जातिशब्दानामपि तदेषास्तु किम-
पोहवाद्यप्रमादेन ।

यथैव प्रतिभामात्रं वाक्यार्थे उपकल्पितः ।

पदार्थो ऽपि तथैवास्तु किमपोहापहेण वः ॥

इत्यादि द्रूपणोदार्थमपोहे बहु दर्शितम् ।

अतः शब्दार्थतामस्य धदेयुः सौगतताः कथम् ॥

उच्यते । तदेतद्विदितव्येद्विसिद्धान्तानामभिधानम् ।

‘आपोहो यदि भावात्मा बहिरभ्युपगम्यते ।

ततो भवति भावत्क चाञ्जलं न स्वसौ तथा ॥

किं तु खल्वग्रमान्तरो ज्ञानात्मा सौगतानामपोहः सम्मतः तथा
ऽभ्युपगमे केवमपोहवाचोयुक्तिः । स्यांशविषय पदार्थज्ञानमित्येतदेव यकुमु-
चितम् । एतदपि नास्ति नाग्रमान्तरो न बाह्यो ऽपोहः किं तु ज्ञानार्था-
भ्यामन्य एव ।

ननु यद्विद्यते नान्तर्न बहिः परमाथेतः ।

न तु विद्यतग्वेति कथं शब्दार्थे उच्यते ॥

पारमार्थिकशब्दार्थसमर्थनविपादिताः ।

नेहागताः स्मो येनेपमनुयुक्तमेहि स्वया ॥

यत्त एव तन्नान्तर्बहिरस्ति तत्त एव मिथ्येति काल्पनिकमिति ॥
गीयते । किं पुनस्तत् । आरोपितं किं चिदाकारमात्रं विकल्पोपरञ्जरुम् । ननु
ष ह्यार्थव्यतिरेकेण किमीय आकारः आन्तरान्तरस्य ज्ञानस्योपरञ्जरु उच्यते
दृश्यतेयेवानुरञ्जिका विकल्पना नेदृशो ऽर्थः । व्यावृत्तं हि यन्तु दर्श-
नानां विषयः तन्न स्पष्टमक्षमा विकल्पा इत्युक्तम् । अथ तच्छ्रायमग्रजम्ब-
माना विकल्पा व्यावृत्तस्यावष्टणाह्यावृत्तिविषया इत्युच्यन्ते । ननु व्यावृत्तित-
द्वेतारभेदाह्यावृत्तिर्गन्ध व्यावृत्तं स्यलक्षणं तदेकमेवेति व्यावृत्तिवादिभिर्विक-
ल्पेर्वावृत्तमपि गृहीतं स्यादिति दर्शनतुल्या भवेयुः । नेतदेवम् । न विकल्पे-
व्यावृत्तं यन्तु गृह्यते न च पारमार्थिकी व्यावृत्तिरपि तु कश्चिदारोपित
आकारः वास्तव्ये हि व्यावृत्तेः यन्तुसम्बन्धिन एव दोषाः प्रादु.प्युः न
स्वसौ तथेत्युक्तम् । अत एव यत्के च न पर्येषुषुदन् किम व्यावृत्तपदपरसे

चित्तयग्रहणं प्राप्नोति यद्वायुतं, येन निमित्तेन व्यायुतं यत्तत्र व्यायुतमिति न च चित्तयग्रहणमस्तीत्यतः कथं व्यायुतग्रहणमिति तदप्यपास्तं, भवति । यदि हि व्यायुतं गृह्णीम इति एवमुल्लेखो भवेद्युतग्रहणजनस्य, तदैवमसौ पर्यनु-
 गुज्येत न त्वेवमस्तीत्येवमेतत् । नन्वेवमारोपिताकारविषया विकल्प्या युक्ता भवन्ति व्यायुतिविषयत्ववाचोयुक्तिरनन्वितेत्युक्तम् । समाहितमेतद् दर्शनपृष्ठ-
 भाविभिर्गौरित्यादिविकल्पैरतत्कार्यपरायुत आकार उल्लिख्यते न हि गौरि-
 कल्पैरतत्कार्येषामश्वादीनामुल्लेखः स्वलक्षणं च न स्पृश्यते सामान्यं च
 वास्तव्यं नास्ति तस्मादतत्कार्यपरायुतिविषयत्वमेष विकल्पानामवतिष्ठते
 इत्येवं युक्त्या तेषामपोहविषयत्वमुच्यते न प्रतिपन्नितः । नन्वतत्कार्यपरा-
 युतमिष सजातीयव्यायुतमपि दृश्यस्वरूप तत्र विजातीयव्यायुतिः स्वनक्षणं
 चान्यद् न चैकतराकारोल्लेखननियमहेतुमुत्पश्यामः । धीमन्मेषं मंस्याः नि-
 श्चयात्मानो निर्विकल्पाः सजातीयविजातीयव्यायुताकारोल्लेखे च सर्व्वात्मना
 तन्निश्चयाद्विकल्पान्तराणां शब्दान्तराणां प्रवृत्तिः स्यात् । तथा च गौरिति
 शब्दादुत्पद्यमानो विजातीयव्यायुताकारोल्लेखीश्च विकल्पः सवेद्यते न सजा-
 तीयव्यायुतोल्लेखी तुल्यविषयाश्च विकल्पेः शब्दा इत्यन्यापोहविषया उच्यन्ते ।
 सो ऽयमारोपिताकारो न वाहरारोपितत्वादेव नान्तः श्रयोधरुपत्वात् ।
 अतरवाचो न किं चिदेव न किं चिदपि भवन्नपोह इति फलत उपपद्यते ।
 अतरव वाह्यमभावात्मकमपोहमाश्रित्य स्वरूपे दृष्योपन्यासे कण्ठशेषमनुभे-
 दन्नम्याने क्रिप्री देवानांप्रियः । अपि च विकल्पभूमिरर्थो विकल्पान्तरसन्निधा-
 पितभावाभावाक्षेपी नियतरूपो वाह्यसदृशश्च प्रतीयते । न चेद् रूपव्ययमपि
 बाह्ये धन्तुनि गुज्यते । बाह्यस्य हि धन्तुनः स्वरूपेणावगतम्य न विकल्पान्तर-
 रोपनीतभावात्सम्यन्ध उपपद्यते वैयर्थ्यात् । नाप्यभावसंबन्धो विप्रतिषेधात् ।
 नियतरूपत्वा च विकल्पविषयस्य गौरेश नाश्र इत्येवमयगम्यमाना वस्थ-
 न्तरव्यच्छेदमन्तरेण नाश्रकल्पते इति यत्वाह्यवच्छेदविषयत्वम् । अन्यथा
 नियमपरिच्छेदासंभवात्सन्दिग्धं च धन्तु न गृह्यते । यत्र बाह्यधन्तुविष-
 यत्वे च निरस्ते विकल्पानामेकस्यायंस्वमायम्येति न्यायेन योनस्तयादवा-
 ह्यविषयत्वं न्याय्यम् । अथाह्यान्तरारोपितं रूप तत्र बाह्यवदवभासते न
 च व्यायुतिच्छायमपहाय बाह्यारोपितयोः सादृश्यमन्यदस्तीति व्यायुतिवि-

यथा यथ विकल्पाः फलतो भवन्ति । यद्यपि विचिरूपेण गौरश्च इति तेषां
 प्रवृत्तिस्तथापि नीतिविदो ऽन्यापोहविषयानेव तान् व्यवस्थापयन्ति । यथोक्तं
 व्याख्यातारः खल्वेषं विवेचयन्ति न व्यवहर्तार इति । सो ऽयं नान्तरो न
 बाह्यो ऽन्य एव कश्चिद्वारोपित आकारो व्यावृत्तिच्छायायोगादपोहशब्दार्थ
 उच्यते इतीयमसत्स्यातिवादगर्भो सरणिः । अथ वा विकल्पप्रतिबिम्बकं
 चानाकारमात्रकमेव तदबाह्यमपि विचित्रवासनाभेदोपाहितरूपभेदं बाह्यव-
 दवभासमानं लोकयाचां बिभर्ति । व्यावृत्तिच्छायायोगात् तदपोह इति व्यव-
 ह्रियते । सेयमात्मख्यातिगर्भो सरणिः । ननु भयथा ऽपि यस्तुविषयत्वाभावे
 विकल्पानां कथं यस्तुनि व्यवहाराः प्रवर्तन्ते । दृष्टे ऽपि क्व विद्वस्तुनि
 तृणादौ प्रवृत्त्यभावाद् अर्थत्वं तु प्रवृत्तेः कारणम् । कथमिति वक्तव्यमुच्यते ।
 प्रवृत्तिज्ञावदृश्यविकल्पयोरेकीकरणनिबन्धना दृश्यदर्शनानन्तरमुत्पन्ने विकल्पे
 विकल्प्य तेन प्रतिपद्यते प्रमाता । दर्शनानन्तर्यविप्रलब्धस्तु दृश्यमेव गृहीतं
 मन्यते तदभिमानेन च प्रवर्तते इदं तदेकीकरणमाहुः । दृश्यविकल्पयोर्भेदो
 यत्र गृह्यते न पुनर्भेदयोर्भेदाध्यवसाय एकीकरणमिष्यते । दृश्याद् विभि-
 न्नस्य विकल्पस्य गुक्तेरिष रजतस्य निर्देष्टुमशक्यत्वादभेदाध्यवसाये चोभया-
 भावान् भेदाध्यवसाये दर्शनमुपायो विकल्पाविषयत्वाद् विकल्पो दृश्याधि-
 पयत्वात्स्वाद्भेदानध्यवसायादेव प्रवृत्तिः । प्राप्तिरपि दृश्यस्वेषार्थक्रियाकारिणो
 यस्तुनः पारम्पर्येण तन्मूलत्वात्कार्यप्रबन्धस्य दृश्याद्दर्शनं ततो विकल्पः
 ततः प्रवृत्तिरिति । अर्थं हि मूलवर्तिनमुपलभ्य प्रवर्तमानस्तमाप्नोति
 अपवरफनिहितमणिप्रदतायां कुञ्चिकाधिवरनिर्गतायामिव प्रभायां मणिशुद्ध्या
 प्रवर्तमानः । यथा तु मूले ऽप्यर्थो नास्ति तत्र व्यामोहात् प्रवर्तमानो विप्रल-
 भ्यते दीपप्रभायामिव तथैव मणिशुद्ध्या प्रवर्तमानः । एवं च बाह्यवस्तुसंस्पर्श-
 शून्येष्वपि विकल्पेषु समुत्पत्तिषु बाह्यो ऽर्थो मया प्रतिपन्नः तत्र चाहं
 प्रवृत्तः ॥ च मया प्राप्य इत्यभिमानो भवति लौकिकानाम् । न त्वयमर्थोध्य-
 वसायमूलः । तदुक्तं यथाऽध्यवसायमन्त्याद्यथातत्त्वं चानध्यवसायादिति ।
 स्वप्रतिभासेऽनर्थोऽद्योध्यवसायात्प्रवृत्तिरित्यत्रापि यन्त्रे ऽर्थोध्यवसायो भेदान-
 ध्यवसाय एव ध्यायेयः । एवं दृश्यविकल्पार्थोवैकीकृत्य प्रवर्तते प्राप्नोति
 चार्थमिति ॥

तदेवमेव लोकस्य व्यवहारो ऽथकल्पते ।

विवेकेनापि बोधव्या लोकयाचा ऽथ लोकवत् ॥

तस्माद्विकल्पप्रतिबिम्बनस्य शब्दार्थतामाहुरपोहनाम्नः ।

प्रतीतिमार्गस्त्वविविच्यमानो जनस्य जातिभ्रममातनोति ॥

ग्रावांश्च कश्चिन्नियमप्रकारः प्रवर्तते जातिषु वृत्त्यवृत्त्योः ।

सावानयोहेष्वपि तुल्य एव भवत्यवस्तुत्वकृतस्तु भेदः ॥

तुल्ये ऽपि भेदे यमने च्चरादेः काश्चिदाद्या वैषधयः समर्थाः

सामान्यशून्या अपि तद्वदेव स्युर्व्यक्तयः कार्यविशेषयुक्ताः ॥

विशेषणादिव्यवहारकृमिः तुच्छे ऽप्यपोहे न न युज्यते नः ।

अतश्च मा कारि भवद्विरेषा जात्याकृतिव्याक्तिपदार्थचिन्ता ॥

अत्राभिधीयते । किं जात्यादेर्बाह्यस्य शब्दार्थस्यासत्त्वादपोहपक्षपात

उत प्रतीतिबलादेवेति । प्रतीतिस्तावदपोहविषया भवद्विरङ्गीकृतेति किम्

कलहेन । नापि जात्यादेरसत्त्वमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नबाधसंदेहरहितप्रत्य

यगम्यत्वात्स्वलक्षणवत् ।

आद्यमेव हि विज्ञानभयसंस्पर्शिं चाक्षुषम् ।

न तदुत्तरभावीति किमिदं राजशासनम् ॥

तदेवास्तु प्रमाणं वा तेनापि त्ववगम्यते ।

व्याघृतं घस्तुनो रूपं नानुगामीति का प्रमा ॥

तथा हि निर्विकल्पकालस्यातिसूक्ष्मत्वात्किं प्रतिभासते किं न प्रति-

भासते इति कथमेव कलिराययोरुपशाम्यतु । भवान् द्रुते व्याघृतमेवावभा-

तीति अहं द्रुवे ऽनुवृत्तमपि प्रतिभातीति एवं कलहायमानयोरवयोः

कः परिच्छेदः । न खलु शपथस्य शपमानस्य वैष विषयः । तस्मान्निर्विक-

ल्पकानन्तरोत्पन्नस्थूलकालकार्यपर्यलोचनया तद्वायस्या कर्तव्या । तत्र च ।

भवेदादि विशेषैकविषयं निर्विकल्पकम् ।

सामान्याध्यवसायो ऽयमकस्मात्कथं भवेत् ॥

शब्द एव विकल्प इति चेन्नैवम् ।

पश्यत्यनुगतं रूपमविज्ञाते ऽपि याचके ।

दाक्षिणात्यइयाकस्मात्पश्यन्नृपरम्भारम् ॥

अनद्यतशब्दाद्यर्थसंबन्धो ऽप्यभिनयानेरुपदार्थसन्निधाने तेषामनुगतं च व्यावृत्तं च पश्यत्येव रूपम् । अपि च प्रथमाद्यसन्निपाते ग्याङ्गुलित्तुष्टु-
यमधलोऽयमानमन्योन्यमनुगामिना च विभक्तेन च रूपेणापगम्यते तत्कथं
केवलविशेषाद्यलम्बी चाद्युपः प्रत्ययः । अपि च पुराणशास्त्रलेखिण्डमधलो-
कयतः कालान्तरे आहुलेयं पिण्डं पश्यतः पूर्वदृष्टशाब्दलेखिण्डविषयं स्मरण-
मुत्पद्यमानं सवेद्यते तस्मात्सामान्यानद्यगमो नोपपद्यते । अन्यस्मिन्नमा-
धारणे स्थलक्षणे दृष्टे ऽन्यस्मरणस्य किं वर्तते अस्ति च तत्तेन मन्यामहे
दृष्टुमुभयानुगतरूपमिति । किं च व्यत्यन्तरदर्शने ऽपि च श्यायं गौरिति
प्रत्यभिज्ञायते तस्याश्च प्रामाण्यं दर्शितं दर्शयिष्यते च विस्तरतः क्षणभङ्ग-
भङ्गेन । तस्मादनुगतरूपविषयेषु सा प्रत्यभिज्ञा व्यक्तिभेदस्य विस्पृष्टिहृ-
त्वात् । यत्र च लघुतरपरिमाणसिलमुद्गादिप्रचयसन्निधाने विच्छिन्नसिक्त्यस्य-
लक्षणग्रहणं नास्ति तत्रानुवृत्तमेव रूपमिन्द्रियेण गृह्यते । अतः निर्विक-
ल्पकत्रेलायामेव व्यावृत्तयदनुगतरूपावभासात् सामान्यापहृषो युक्तः । प्रथमा-
द्यसन्निपाते ऽपि तुल्यत्वमपगम्यते नानात्वं चेति सामान्यभेदे वास्तवौ
द्वार्थपि ।

सामान्यमिदमित्येवं स च तत्रानुपपन्नः ।

व्यावृत्तमिदमित्येव किं वा बुद्धिः स्थलक्षणे ॥

समानवृत्तिसापेक्ष न च सामान्यवेदनम् ।

तत्र सन्निहितत्वानु व्यक्त्याचानुपपन्नः ॥

समानवृत्त्यपेक्षत्वात्सामान्यस्यानुपपत्तेः ।

विशेषो ऽपि हि मा याहि व्यावृत्ति स हि चेषते ॥

अनुवृत्तिर्हि येष्यस्य का तेषां गृह्यते गतिः ।

व्यावृत्तिरपि मान्यस्य या तेषां गृह्यते गतिः ॥

अयानुवृत्तिव्यावृत्तिनिरपेक्षं न केवलम् ।

यस्येव गृह्यते कार्ये कीदृक्तदिह कथ्यताम् ॥

निर्विकल्पकत्रेलाया निर्देष्टुं तन्न शक्यते ।

तदुत्थासूभयार्थापि साक्ष्यं ददति निश्चयाः ॥

यस्मिन्नाह्नीकृता प्राचेरन यवोभयात्मता ।

यो धूमस्त्वेरुहपत्वं तावुभावपि बालिशो ॥

यदप्यभिहितम् इतरैतरविरुद्धरूपसमावेश एव च यस्मिन्नि नोपप-
द्यते इति तदपि न सम्यक् ।

परम्परविरोधो ऽपि नास्तीह तदवेदनात् ।

एकवाधेन नान्यत्र धीः शुक्तिरजतादिषु ॥

यत्र हि विरोधो भवति तत्रैतत्तररूपोपमर्देन रूपान्तरमुपनभ्यते
प्रकृते तु नैवमिति को विरोधाद्यैः । छायातपाद्यपि यद्येव च दृश्येते
किं केन विरुद्धमभिधीयते अदृशं नातु तद्विरुद्धमुक्तं न चैवमिहादर्यनमि-
त्यविरोधः ।

अत एव हि मिथ्यात्वमेति नान्यतरा मतिः ।

न ह्यन्योन्योपमर्देन बुद्धिद्वितयसंभवः ॥

तथा चाह* ।

यथा कल्पापर्यन्तं यथेष्टं धर्मनिरचयः ।

चिन्त्याह्वन्तुनोप्येवं भेदाभेदाधारणम् ॥

इत्येवमविरोधेन भेदाभेदाधारणात् ।

उभयात्मकतैजान्तु यस्मूना भट्टपक्षयम् ॥

एतत्तु धृतिश्रिकल्पादिभ्यो विभ्यतेषाम्युपगतं तत्र भवतेति त्रिष्टुम्
तायत्किमत्र विमर्देन ।

व्यतिरिक्तैश्च जातिः व्यक्तिषु यन्तते इति धूमः ।

यच्च धृतिश्रिकल्पादिदृष्टं तत्र धर्मिणम् ।

तस्यैवमहिम्नैव सधे प्रतिहतं भवेत् ॥

यथाशत्रुयादि भेदेन कुयनयामनकादिपदनयभामनादिति तत्र प्रणी-
तिभेदो दर्शित एव । यत्तु देशभेदेनापहणात् तदपहणे तद्दृष्ट्यभावादिति तत्र
तदाश्रितस्य फारसं ज्ञानेने त्यमन्यम् । व्यक्तिधृतिस्थ्याज्जातेः पृथग्देशतया
ऽनुपपन्नम् तदपहणे वा न पुनस्तदनिरिक्ताया अभावाद्देशेति । यदप्युक्तं धृत्य-

नुपपत्तेरिति तथाप्युच्यते प्रतिपिण्डं कात्स्न्येनैव जातिवर्तते इति । पिण्डान्तरे तदुपलम्भो न स्यादिति चेत् किं कुर्मः कमुपलभामहे । पिण्डान्तरेऽपि तदुपलम्भोऽस्त्येव । कथं च भवन्तमेनं निहूमहे । एकदेशास्तु जातेर्न सन्त्येव यैरस्या वर्तनं दूमः । क्लेदमन्यत्र चेद् अहो निपुणता तत्र दृष्टान्तं यावसे यत्त्वं प्रत्यनुमानवत् । किं नामधेयेषा घृतिरिति चेद् न नामधेयं जानीमः पिण्डसमवेता जातिरित्येतावदेव प्रवक्ष्यहे । नन्वयुतसिद्धयोः संबन्धः समवायः स च विप्रतिषेधादेव निरस्तः । न शक्यते निरसितुम् ।

प्रतीतिभेदाद्भेदोऽस्ति देशभेदस्तु नेप्यते ।

तेनात्र कल्प्यते घृतिः समवायः स उच्यते ॥

अथयथावयविनोर्गुणगुणिनोश्चेयमेव घृतिस्तयोरर्थान्तरत्वमुपरिष्ठादृशयिष्यते दर्शितं चामुनेव मार्गेण देशभेदश्च तयोर्ज्ञास्तीति विश्वप्राम्युतसिद्धत्वम् । यदप्युच्यते नानिपुणस्य संबन्धे निप्यतो युतसिद्धतेति तदपि परिहृतमाचार्यैः जातं च संबद्धं चेत्येकः काल इति घदद्विः । सर्वे चैतद्बाधितप्रतीतिबलात्कल्प्यते न स्वशास्त्रपरिभाषया । विभूनामपि संबन्धः परस्परमसंभवादेव नेप्यते न परिभाषणात् । न संयोगः तेषामप्राप्तेरभाषाद्प्राप्तिपूर्विका हि प्राप्तिः संयोगः न च समवायस्तदाभिसस्य तस्यानुपलम्भादित्यलं प्रवक्ष्येन ।

ये चेह घृती अक्षूचभूतकण्टगुणादिषु ।

जात्यादीनामनंशत्वात्ताभ्यां घृतिर्विलक्षणा ॥

तस्माद्दृन्त्यनुपपत्तेरित्यदूषणम् । यदपि सर्वगतत्वं पिण्डगतत्वं च विकल्प्य दूषितं तदपि यत्किं चिदाद्या प्रतीतिरादियाति भगवती तथा वयमप्युपगच्छामः ।

सर्वसर्वगता जातिरिति तावदुपेयते ।

सर्ववायहृत्वं तस्या व्यञ्जकव्यक्त्यसन्निधेः ॥

व्यक्तिर्व्यञ्जकतामेति जातेर्दृष्टेव नान्यथा ।

दृष्टिर्व्यञ्जकता यदा व्यक्तेस्तदा तत्रैव तन्मतिः ॥

सर्वे च विद्यते जातिर्न तु सर्वे च दृश्यते ।

तदभिध्यञ्जिका यत्र व्यक्तिसौ च दृश्यते ॥

व्यक्तेरन्यत्र सत्त्वे स्यात्किं प्रमाणं तदुच्यते ।
 इहाप्यानीयमानायां गपि गोत्वोपलम्बनम् ॥
 गोविपडेन सहेतस्या न चागमनसंभवः ।
 देहेनेयात्मनस्तस्मादिहाप्यस्तित्त्वमिष्यताम् ॥
 अभिव्यक्तिस्तु तत्काला यत्कालं व्यक्तिदर्शनम् ।
 तस्मात्सकृदभिव्यक्ता नान्यथापि प्रतीयते ॥
 अभिव्यक्तिरथ तद्वेद्या यद्वेद्या व्यक्तीरीक्ष्यते ।
 तस्मात्तस्मादभिव्यक्ता न देशे ऽन्यत्र दृश्यते ॥
 व्यक्तिसर्वगतस्ये ऽपि स्वयूच्येः कैश्चिदाश्रिते ।
 भविष्यत्सद्यः जातार्यां गपि गोधीस्तया यथात् ॥
 जायमानेष द्वि व्यक्तिर्जायते प्रतियोगिनी ।
 एक एव द्वि कालो ऽस्या जातेः संबन्धजन्ययोः ॥
 नेह जातेः पुरास्तित्त्वं न च संक्रान्तिरन्यतः ।
 किं तु स्वहेतोः सा व्यक्तिस्तादृश्ये शोषायते ॥
 कथमेतद्वितीर्णं च ये वा पर्यनुयुज्यते ।
 इतरस्य परं हेतुस्तेन पर्यनुयुज्यते ॥
 पूयः पिशङ्गे गोः कृप्या सा च नीनगृयाश्रिनी ।
 ताभ्यामुत्पादितौ घृत्सः कथं भवति पाण्डुरः ॥
 यथा ऽरुपादिसंबन्धे न व्यक्तिरूपनभ्यते ।
 तथैव जातियुक्तेति का ते ध्यमनसंभतिः ॥
 अगोप्यापृततायां वा नैव प्ररनो निवर्तते ।
 कस्माद्गोनिघृतं तदद्य जालं स्यनस्यम् ॥
 तस्माद्गुण्युप्यभावेत्य विदित्वा ऽननुषेज्यताम् ।
 सोऽप्यनुत्पत्सुख्य प्रतिपत्तिर्निरूप्यताम् ॥

प्रतिपत्तिरथ विशेषेष्वथ सामान्येषु च निरपयादा दर्शितेषु । तस्मा-
 द्विशेषेष्वप्रत्याख्येषु सामान्यम् । विशेषेष्वप्रत्यख्यात्यासामान्यस्य कः कल्प-
 नापेः । यदि द्वि जायमानमेव सामान्यं कल्पयेम तत एवमनुषुषेमाह
 कार्यस्याप्यन्यथा विदुः किं तत्कल्पनमेति । प्रत्यक्षे तु सामान्ये को ऽयमनु-

तद्द्रूपणापनिनीषया विकल्पप्रतिबिम्बकमारोपिताकारमात्रव्यावृत्तिच्छाये-
परक्त किमपि परिकल्पित तदपि न व्यवहारपटथीमयतरितुमुत्सहते ।

विकल्पो नाम बोधात्मा स च स्वच्छ स्वभावतः ।

नासावितरसपर्कादृते क्लृप्ततामियात् ॥

नूनमभ्युपगन्तव्य किं चिदस्योपरञ्जकम् ।

आन्तर वासनारूप बाह्यं वा विषयात्मकम् ॥

यत्पुनर्बिद्यते नान्तर्न बहिस्तेन रज्यते ।

विज्ञानमिति भायेषा महती धूर्तं निर्मिता ॥

विषया यच्च बुद्धीनामाञ्जस्येनोपरञ्जका ।

वासना विषयज्ञानजन्यत्वाच्च तयोदिता ॥

तस्मात्तत्र देशान्तरादौ वसता केन चिदर्थेन बुद्धयो रज्यन्ताम्
एकान्तासता तु केन चिदारोपितेन तदुपरञ्जनमघटमान मनोरथप्रायम् । न
चेकान्तासन्नाकार आरोपयितुमपि शक्यते । अपि च दर्शनपट्टभाषिणो विकल्पा-
स्तद्व्यापारकारिणो व्यावृत्तं स्रष्टुमसमर्था व्यावृत्तिमात्रमवलम्बन्ते इति यदु-
च्यते तत्र दृश्यसजातीयविजातीयव्यावृत्तत्वाद्बुभये ऽपि व्यावृत्तिमेव स्पृशेयुः ।
उभयात्मकं सत्येषा योनकतयादानर्थक्यमिति चेद् नानर्थक्यम् । प्रमाणवर्गो
निपतन्त काममनर्थका मयन्तु अर्थान्तरं बालम्बन्ता व्यावृत्तिं त्वबलम्ब-
माना अथवा बालम्बन्ते अथतो नेति न श्रद्धमहे ।

सजातीयविजातीयव्यावृत्त्योर्न च भिन्नता ।

यतो ऽन्यतरसत्त्वैर्वा विकल्पे न प्ररूप्यते ॥

सजातीयविजातीयव्यावृत्तविमर्शे तु दर्शनयदसाधारणयाहिण यच्च वि-
कल्पा स्थितिं सामान्यनिबन्धनसबन्धयद्दृष्टादिव्यवहाराभाषाच्छ्रद्धानुमाने
प्रलय प्रतिपद्येयाताम् । व्यावृत्तिरपि बाह्या चेत्तदस्य कौमारिलद्रूपणाशनिः ।
आन्तरत्ये तु न तया विकल्पोपरागं कर्तुं शक्यते । नान्तर्न बहिरिति तु
मण्डितिमङ्गीमात्रम् । ततादृशं किं विन्नं किं चिद्वा । न किं चिन्नेत्र तेन विरु-
ल्पानामनुरञ्जनस्योपपादयितुमशक्यत्वात् । अत्यन्तमसत्तत्त्वं शयविषयादे-
र्यवहारत्रिपयत्यामायात् । असत्स्थानिनिरसननीतिमेशाशोत्तरं करिष्यामः । किं
चिन्नेत्रमन्तर्बहिर्वा तेन मण्डितश्चमेयः । अतः कुमारिलादिद्रूपणापनिनीषया

कारो ऽपि सास्त्रादिविशेष आकृतियेति ब्रुवाणः तथैव व्यवहरति वार्तिक-
कृता हि तद्व्याख्यातम् ॥

जातिमेवाकृतं प्राह व्यक्तिराक्रियते यया ।

सामान्यं तच्च पिपडानामेकबुद्धिनिबन्धनमिति* ॥

इह तु व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थे † इति सूत्रकारो जातेः पृथगाकृ-
तिरुचो घटति सत्त्वानमेशाकृतिं मन्यते । लोको ऽपि अघघसन्निवेशास्मिन्मा-
माकृति व्यपदिशति यथाकृतिस्तत्र गुणा वसन्तीति । तस्मादघघसन्निवेश
एवाकृतिरुच्यते तस्याश्च शब्दार्थतोपपद्यते न वेति परीक्षाहंत्वमस्त्येव
न जैमिनीयवदुपोक्षितु सा युक्तेति । तद्व्याख्याकृतिजातिसन्निये प्रयोगाद्गोश-
ब्दस्य को ऽर्थ इति विचार्यते । तत्राकृतिवादिनस्तावदाहुः प्रयोगप्रतिपत्तिभ्यां
क्लि शब्दार्थनिश्चयः । दृष्टाः स्वार्थेन व्यवहरन्तो यस्मिन्नर्थे गोशब्दं प्रयु-
ञ्जते श्रोतारश्च यमर्थं ततः प्रतिपद्यन्ते स तस्यार्थः । तत्र यदि गोशब्दः
केचरादिमति न प्रयुज्यते सास्त्रादिमति च प्रयुज्यते तदसाधारणसन्निवेश-
विषय एवावगम्यते । प्रत्यक्षविषये गौरित्यादि पद प्रयुज्यते प्रत्यक्षं चाकृति-
विषयमश्रपिपडसन्निवेशाद्विनक्षयो हि गोपिपडसन्निवेश इन्द्रियेण प्रतीयते
तत्कृतमेव वस्तुष्वितरेतरवैलक्षण्यम् । अतः प्रत्यक्षविषये पद प्रवर्तमानमा-
कृतात्रेय वार्तिकमहति । प्रेषणादिक्रियायोगश्च व्यक्तित्वात्क आकृतेर्भविष्यतीति
तदुक्तम् ॥

तदयुक्तं प्रतिव्यक्ति भिन्नसंस्थानदर्शनात् ।

आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां सन्न्यक्षप्रयसम्भवात् ॥

न नियतस्य शाबलेयसन्निवेशस्य गोशब्दो वाचकः तदभावे ऽपि
बाहुलेयसन्निवेशदर्शनात् । न च त्रैलोक्यान्तर्गतसकलगोपिपडसन्निवेशवचन-
त्वमनुगत शक्यम् आनन्त्यात्तसश्च नाकृतिः शब्दार्थः तस्या क्रियाऽनुपपत्तेः
न हि प्रेषणादिक्रियासाधन सन्निवेशो ऽपि ॥ व्यक्तिः ॥

न च गामानयेत्युक्तः सत्यामपि तथाकृतो ।

विषमृत्स्त्रामर्षी कश्चिद्गामानयति बुद्धिमान् ॥

* अनेकवार्तिके आकृतिवार्तिके इति ३ ।

† गौतमसूत्रम् च २ अ २ सू- ६८ ।

ननु जातिवाच्यत्वपक्षे ऽपि गोत्वजातिः सर्वगतत्वात् किमिति मृद्ग-
घानयनं नानुग्रीयते । उच्यते हस्ती किं नानीयते सर्वगतत्वाज्जातिः । अथ
सर्ववास्तित्वे ऽपि व्यञ्जकव्यक्तिनियमेनापहूयते हन्त तर्हि साम्रादिमत्प्राणी
गोत्वजातेरभिव्यञ्जको न मृद्गव इति नातिप्रसङ्गः । सन्निवेशस्य च तत्र
भाषानद्वाच्यत्वादिनः नैनमतिप्रसङ्गमतिक्रामन्ति । किं चाकृतिवचनस्य गोश-
ब्दस्य शुक्रादिगुणधाचिभिः पदान्तरैः सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति न हि
शुक्रादिगुणा आकृतिवृत्तयः तत्त्वामानाधिकरण्यादिवलवतया धरं व्यक्तिः
शब्दार्थे इष्यताम् ॥

व्यक्तौ तावत्क्रियायोगो जातौ संबन्धसौष्ठुरम् ।

नाकृतौ द्वयमप्येतदिति तद्वाच्यता कुतः ॥

जातिव्यक्तयोरतः कार्यं वाच्यत्वे सप्रधारणा ।

तत्र व्यक्त्यभिधेयत्ववादिभिस्तावदुच्यते ॥

प्रयोगचोदनासामञ्जस्याद्यक्तिः शब्दार्थः । आलम्बनविशसनप्राक्षणा-
दिचोदना जातावसंगता भवन्ति न हि जातिरालम्ब्यते विशस्यते प्राक्ष्यते
वा । अपि च दृष्टं देया द्वादश देया चतुर्विंशतिर्देया इति न जातिः पदादि-
संख्याभिर्युज्यते ऽपि तु व्यक्तिः तस्मात्सैव शब्दार्थः । अपि च यदि पशुह-
पाकृतः पलायेतान्यं तद्वै तद्वयसमालभेतेति यदि जातिः शब्दार्थः
स्यादन्यन्यालम्बो नायकल्पेतान्यस्यापनीयमानस्य पशुद्रव्यस्य सैव जातिः
तत्रान्यत्वसंबन्धो व्यक्तेरवकल्पते न जातेरित्यतो ऽपि व्यक्तिः शब्दार्थः ॥

अयापययसघातस्वस्वामित्वादिकल्पनाः ।

यान्ति व्यक्त्यभिधेयत्वपक्षे ऋडिति संगतिम् ॥

न व्यक्तिलक्षणाद्वारमिषत्कार्यं च युज्यते ।

धरुः पन्था न गन्तव्यः प्रष्टे वहति वर्त्मनि ॥

उपलक्षणमाश्रित्य जातिसंबन्धवेदनम् ।

प्रमेत्स्यतीति नानन्त्यव्यभिचारकृतो ज्वरः ॥

किं च ॥

प्रत्यक्षविषये धृतिः यदस्येष्टा परेरपि ।

निष्कृष्टं न च सामान्यमात्रं प्रत्यक्षगोचरः ॥

व्यक्तेरेव पदार्थत्वं तस्मादभ्युपगम्यताम् ।

तथा च बुद्धिस्तथैव श्रुतशब्दस्य जायते ॥

तदेतज्जेमिनीयेन सम्यते । तथा हि व्यक्तिमात्रं वा शब्दार्थं इत्यते
विशिष्टा वा व्यक्तिः न तावद्व्यक्तिमात्रं न हि यस्यां कस्यां चिद्भक्तौ गोशब्दं
वक्तारः प्रयुज्यते । न च यां कां चिद्भक्तिं गोशब्दाद्भोक्तारः प्रतिपद्यन्ते । अथ
गोत्वविशिष्टव्यक्तिः शब्दार्थं इत्युच्यते गोत्वमेव हि तर्हि गोशब्दार्थो न
व्यक्तिः । कथम् । श्रूयतां यदि हि व्यक्तिः शब्दार्थो भवेद् व्यक्त्यन्तरे न प्रयु-
ज्येत अथ व्यक्त्यन्तरे ऽपि प्रयुज्यते सर्वव्यक्तिमाधारणस्तस्यार्थो न व्यक्तिः ।
ननु व्यक्त्यन्तरमपि व्यक्तेरेव सो ऽयं व्यक्तौ गोशब्दः प्रयुक्तौ न सामान्ये ।
मेवम् । व्यक्तौ चेद्गोशब्दः प्रयुज्यते कर्कादिव्यक्तावपि प्रयुज्येत । यत्र प्रयोगो
ऽस्य दृग्गुणश्च प्रयुज्यते इति चेद् अथ ज्ञातायां गधि मा प्रयोषि । न हि
तत्र प्रयोगो ऽस्य दृग् इति तस्माद्दृग्जनमकारणम् । प्रतिव्यक्तिं तस्यासंभवात् ।
व्यक्तौ च शब्दार्थं इयं वा गौरिद्यं वा गौरिति प्रतिपत्तिः स्याद् त्वियमपि
गौरिति भवति चेद्यं प्रतीतिर्न चायमविव्यमाननियन्तृक एव यदृच्छाशब्दप्र-
योगः प्रवर्तते इति नियामकमस्य चिन्त्यम् । गोत्वमेव नियामकमिति चेद्वा-
युष्मन्वाधु बुध्यसे किं तु तद्गोत्वमवगतमनवगतं वेति यकुमर्हसि नानवग-
तमतिप्रवृत्तादवगतं चेत्कुतस्तदवगच्छामः शब्दादन्यतो वा । नान्यतः प्रमा-
णान्तरावबन्धिधानात् । शब्दाच्चेतर्हि शब्दः प्रथमतः गोत्वे धर्तुमर्हति नागृ-
हीतविशेषणा विशिष्टे बुद्धिरिति न्यायात् । ननु जातिं विशेषणत्वेन व्यक्तित्वं
च विशेषणत्वेन वक्ष्यति गोशब्दः न शक्नोति धर्तुमतिभारप्रवृत्तात् । न च
व्यक्त्यवगतौ गतिरन्या नास्ति यत इयन्तं शब्दे भारमारोपयेम । न हि धर्म
व्यक्तिप्रतीतिं भवन्तीमपह्नुमहे नापि भवन्तीं जातिप्रतीतिमपह्नुमहे उभयप्र-
तीतिः प्रत्यात्मवेदनीयत्वात् । उभयत्र चाभिधात्री शक्तिरतिमारः शब्दस्यान्य-
तरप्रतीत्या चान्यतरप्रतीतिषिद्धेः । तत्र गोशब्दः किं जातौ धर्तुमानः
व्यक्तिमाहो स्थिद्भक्तौ धनमानो जातिमाक्षिर्णत्विति विचारणायां जातोर्विशे-
षणत्वात्पूर्वतरं प्रतिपत्तिरिति सैव शब्दार्थो भवितुमर्हति तस्यां च शब्दा-
दवगतायां तत्र एव व्यक्त्यवगमः सेत्स्यतीति नोभयत्र शब्दो व्यापारः ।
ननु दण्डिशब्दादिव विशेषणं च जातिं विशेष्यां च व्यक्तित्वं गोशब्दादेव

प्रतिपत्स्यामहे को ऽस्यातिभारः । विषयो ऽयं दृष्टान्तः तत्र हि प्रकृतिप्रत्य-
यविभागेन द्वयप्रतीतिरवकल्पते दण्डशब्दः प्रकृतिविशेषणमभिप्रेदति मत्स्य-
शार्ङ्गप्रत्ययश्च विशेष्यमिति । गोशब्दे तु नैव न्यायः संभवति । तत्र न विशेष-
पणे दण्डशब्दो वर्तते न विशेष्ये दण्डशब्दः । इह तु गोशब्द एक एव
स च विशेषणे विशेष्ये वा वर्तते । विशेष्ये वर्तमानो विशेषणे प्रमाणान्तरमपे-
क्षते विशेषणे तु वर्तमानस्तदवगमाय विशेष्यमाक्षिपतीति न कश्चिदुपेयः ।
तद्विदमात्मप्रत्ययं यच्छब्दे उच्यते व्यक्तिरवगम्यते स किं शब्दाद्गत जाते-
रिति विशेष्ये न प्रत्ययः स युक्त्या ऽवगम्यते । शब्दस्य द्वयाभिधाने यन्नगौर-
वाद्विरम्य व्यापारस्य चासंबेदनात् । अन्तरेणापि च शब्दं जात्यवगमाद्वाक्ति-
प्रतीतिदर्शनात् जातित एवैषा व्यक्तिप्रतीतिः जातिप्रतीतिश्च शब्दादिति
निश्चीयते । अथद्विरपि च विशेषणज्ञानपूर्विका विशेष्यावगतिरङ्गीकृतेव । यथा
ऽऽह कण्वरतः* । समयायिनः श्येत्याच्छब्दोत्पन्नद्वेषे श्येते बुद्धिस्ते कार्यकार-
णभूते इति । यत्पुनरभिहितम् आलम्बनविशसनप्रोक्षणादिक्रियायोगाद्वाक्तिः
शब्दार्थे इति । तदप्यनैकान्तिरुम् । जात्यापि क्व चित्क्रियायोगदर्शनात् श्येन-
चित्तं चिन्वीतेति । अन्यथापि व्यक्तेरेव कार्याङ्गता नामूर्तया जातेः । मेघम् । न
ह्यत्र श्येनः साधनस्येन निर्दिश्यते पशुना यजेतेतिथत् । कर्मण्यन्याप्याया-
मिति त्वभियुक्तस्मरणावयवनिर्धत्यैः श्येन इति शब्दार्थो ऽवगम्यते । न
च श्येनव्यक्तिरवगमेन निर्धर्तमितुं पार्यते । अन्याप्यायामिति स्मर्यते न हीष्ट-
कानिचयेन पतन्ती अभिनिर्धर्तते तत्राकारस्वग्निरभिनिर्धर्त्यते इत्यत्र जातेः
क्रियाङ्गत्वं न व्यक्तेः । ननु व्यक्त्या सादृश्यं संपादयिष्यते न शक्यते संपादयितुं
व्यतपन्तरयेसादृश्यस्यापि सम्भवाद्यो ह्येकया व्यक्त्या सदृशः सो ऽन्यथिस-
दृशो भवति । यत्त्वमूर्तत्वाज्जातेः न क्रियाङ्गत्वमिति । नैव दोषः । अमूर्ताना-
मपि गुणरुमेणा साधनतयोपपत्तेः अरुण्या क्रीणाति अभिक्रामञ्जुहोतीति ।
व्यतपाद्येपद्वारेण आलम्बनविशसनप्रोक्षणादिप्रयोगचोदनामु साधनस्य जाते-
रुपपत्स्यते ।

तद्विगप्यक्तिसाध्यं तु तत्साध्यं कार्यमिष्यते ।

यथा भूतेन्द्रियोत्पादात्मात्मरुर्गुरुमुच्यते ॥

* विवेकचूडाम् ७. ८ पा-१ सू-६ ।

प्रातिपदिकार्थसामान्यगतत्वेनैव विभक्त्या स्वार्था ऽभिधीयते न लक्षितव्यक्तिवृत्तित्वेन यतो ऽभिधानवैषम्यं स्यात्स च विभक्त्यर्था ज्ञाते साक्षादसम्भ्रान्कक्षान्तरितो भविष्यति । नैतत् । आत्मनो ज्ञानप्रयत्नादियोगित्वेन कारकत्वोपपत्तेः जातेस्तु साक्षात् मनागपि व्यापारलेशसंस्पर्श इति स्वतो दुर्लभ तस्याः कारकत्वम् । अतः कथं तत्र विभक्त्यर्थान्वयः ।

यदन्वितं च सस्यादि तत्स्थित्वेन न कथ्यते ।

कथ्यते यद्गतत्वेन न तनेन समन्वितम् ॥

न च व्यथहितव्यक्तिप्रतीतिं मन्यते जनः ।

ना ऽन्यथानुपपत्त्यापि क्रमसंश्लेषेन क्व चित् ॥

जनयन्तीं च पश्यामो व्यक्तं जात्यनुरञ्जिताम् ।

संख्यादियोगिनी चेति सा वै धत्ते पदार्थताम् ॥

ज्ञातेः कार्यान्वयः श्येनचित्तमित्यभ्यधायि यत् ।

तत्र संस्थाननिर्देशात् ज्ञातेः का चिदङ्गता ॥

श्येनश्रवणा चेत्सादृश्यमिष्टकाकूटस्य नास्ति व्यत्यन्तरेण व्यभिचारात् नितराममूर्तेया ज्ञात्या सादृश्यमाकाशेनेव न तस्यावकल्पते इति स्येनोदाहरणमेतत् ।

अन्येषु तु प्रयोगेषु गां देहीत्येवमादिषु ।

तद्वतो ऽर्थक्रियायोगात्स्येवाहुः पदार्थताम् ॥

पद तद्वन्तमेवार्थमाश्रस्येनाभिजल्पति ।

न च व्यथहिता बुद्धिर्न च भारस्य गौरवम् ॥

सामानाधिकरण्यादिव्यवहारो ऽपि मुख्यया ।

धृत्योपपद्यमानः सन्नान्यथा योजयिष्यते ॥

तस्मान्तद्वानेव पदार्थः । ननु को ऽयं तद्वानाम तदस्याप्तीति तद्वानिति विशेष एव सामान्यवानुच्यते । विशेषवाच्यत्वे चानन्त्यव्यभिचारी तदवस्थो सामान्यं तु शब्देनानुच्यमानं नेपलद्वयमाद्यं भवति उभयाभिधाने च शब्दस्यातिभार इत्युक्तम् । उच्यते । नेदन्तानिर्दिश्यमानशाब्दलेयादिषिशेषस्तद्वान् न च सर्वस्त्रेलेक्यवर्ती व्यक्तित्वात्स्तद्वान् किं तु सामान्याश्रयः करिष्य-

दनुल्लिखितशब्दलेयादिविशेषस्तद्वानित्युच्यते । सामान्याश्रयत्वाच्च नानन्त्यध्य-
भिचारयोस्तथावसरः । न च विशेषणमनभिधाय विशेष्यमभिदधाति शब्द-
इत्यभ्युपगच्छामः येनैतन्मतिमारणं पीड्येमहि । सामान्याश्रयमात्रे सङ्केतप-
हणात् तावन्मात्रं घटतः शब्दस्य कतरो ऽस्तिभारः एवं तद्वतोर्नास्वातन्त्र-
त्वादित्यादि द्रूपणं परिहृतं भवति । किं च ।

प्रत्यक्षं न हि निष्कृष्टजात्यंशंपरिवेष्टितम् ।

तद्गोश्रमपृष्ठतश्च शब्दस्तं कथयेत्कथम् ॥

तस्मात्प्रत्यक्षविषये प्रवर्तमानं तत्समानविषयमेव भविष्यतीति पदं
न सामान्यमाचनिष्ठम् ।

युगपन्ननु संबन्धविशेषणविशेष्ययोः ।

प्रत्यक्षे ऽपि न दृष्टेव न च युष्माभिरिष्यते ॥

कार्यकारणभावो हि तद्वियोगं भवतां मते ।

तस्माद्विशेषणे जातो पूर्वमिन्द्रियता मतिः ॥

पदादपि तदा यत् संबन्धप्रत्ययविषयः ।

तत्रैव बुद्धिरित्येष न व्यक्तेरपि साध्यता ॥

उच्यते । प्रत्यक्षे तावद् द्वयोरपि विशेषणविशेष्ययोरिन्द्रियविषयत्वं
सामान्यं हि संयुक्तसमवायादिन्द्रियं प्रवर्तमानं विशेषणवद्विशेष्यमपि विषयो-
फरोति । न हि सामान्यं प्रत्यक्ष विशेषे ऽनुमेय इति व्यपहारः । एवं गुणमाच-
याहिणीन्द्रिये गुणिनो ऽनुमेयत्वं स्यान्न चैवमस्ति । तस्माद्विशेष्यपर्यन्तं प्रत्यक्षं
तथा पदमपि तत्संबन्धविषयं न तु सामान्यमाचनिष्ठमिति युक्तम् । यत्
सामान्याश्रयणोद्भूत्य पदं सर्वैः प्रवर्तते इति तत्केवलव्यक्तपभिधाने सति
आनन्त्यध्यभिचारभयादुच्यते तद्वदभिधाने तु तद्वयं नाम्नीति न शुद्धजा-
त्यभिधातृतया शब्दः श्लोचनीयः । न तु सर्वोक्त्यनां प्रत्यक्षसंबन्धविषयः शब्दः
प्रतिपत्तिसाम्यप्रसङ्गात् । न च शब्दादिन्द्रियाहं तुल्ये प्रतिपत्तौ भवतः । तदु-
क्तम् अन्यथेयाग्निसंबन्धाद् दाहं दग्धे ऽभिमन्यते इत्यादि । उच्यते ।
पूर्वमेवैतत्परिहृतं सकलविशेषणहृणागहृणाभ्यां प्रतिपत्तिविशेषसिद्धेः धर्म्यभि-
प्रायेण च संप्रत्यस्योक्तत्वात्प्रैतायता सामान्यमाचनिष्ठः शब्दो भवति । अपि
च निष्कृष्टसामान्यांशवचनत्वे पदस्येवमात्रे नोशब्दाद्गोत्वशब्दाच्च तुल्ये

प्रतिपत्ती स्याताम् । गोः शुक्र इतिवच्च गोत्वं शुक्रमिति बुद्धिः स्यात् । चातु-
र्वर्ण्यादिवच्च स्वार्थे एव गोशब्दाद्भावप्रत्ययस्त्वतलादिः स्यात् । अथ मन्येयाः
आक्षिप्रव्यक्तिकां जातं गोशब्दो वक्ति भावप्रत्ययान्तस्तु निष्कृष्टस्वरूपमात्र-
निष्ठामिति तदनुपपन्नम् । अनाक्षिप्रव्यक्तिकाया जातेः कदा चिदप्यदर्शनात् ।
अथ गोशब्दश्रवणत्रेलायां व्यक्तिसंस्पर्शवती जातिरवगम्यते भावप्रत्ययान्ते तु
गोशब्दे श्रुते तच्छून्या ऽसौ प्रतीयते इति । यदोत्रमागतो ऽसि मदीयं पन्था-
नम् आश्रयवती चेज्जातिरुच्यते शब्देन जात्याश्रय उक्त एव भवति
नान्यथा साश्रयवत्युक्ता स्यात् । तदाश्रयपरिहारेणाश्रयिसामान्यमात्रविशेषायां
त्वतलादयः प्रयुज्यन्ते । तथा चाहुः* यस्य गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनि-
वेशः तदभिधाने त्वतलादय इति । गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः
इति तद्वद्वाच्यत्वपक्षसाक्षीयवराणि । सामानाधिकरण्यं च तत्रैवोपपद्यते
इत्युक्तमेतत् । तस्माद्

यथा विध्यन्तपर्यन्तो वाक्यव्यापार इष्यते ।

तथैव व्यक्तिपर्यन्तः पदव्यापार इष्यताम् ॥

अनवरतव्यापारे शब्दे तदवगमात् ।

येनान्विताभिधानं च पदानामभ्युपेयते ।

सुतरां तेन यत्कव्या व्यत्यन्ता पदतो मतिः ॥

न हि व्यत्ययनपेक्षायां जातीनामितरेतरम् ।

अन्वयो ऽनन्वितानां च नाभिधानमिति स्थितिः ॥

गङ्गायां घोष इत्यादौ यथा सामीप्यलक्षणा ।

नेधं गोः शुक्र इत्यादौ गम्यते व्यक्तिलक्षणा ॥

प्रयोगप्रतिपत्तिभ्यां वृद्धेभ्यो ऽध्यवसीयते ।

तस्माद्गवादिशब्दानां तद्वानर्थे इति स्थितम् ॥

तदिदमुक्तं सूत्रकृता व्यत्याकृतिजातयस्तु पदार्थे इति । तुशब्दो
विशेषणार्थः किं विशिष्यते गुणप्राधानभावस्य नियमेन शब्दार्थत्वं स्थिते
ऽपि तद्वतो वाच्यत्वे क्व चित्प्रयोगे जातेः प्राधान्यं व्यक्तेरङ्गभावः यथा गोर्न
पदा श्रुत्येति सर्वगवीषु प्रतिषेधो गम्यते । क्व चिद्व्यक्तेः प्राधान्यं जातेरङ्गभावः

यथा गां मुञ्चु गां वधानेति नियतां कां चिद्भक्तिमुद्दिश्य प्रयुज्यते । क्व चिदा-
कृतेः प्राधान्यं व्यक्तेरङ्गभाषो जातिर्नोस्त्येव यथा पिष्टमग्नौ गायः क्रियन्ता-
मिति सन्निवेशचिकीर्षया प्रयोग इति सर्वसर्वगतत्वे ऽपि जातेर्न मृद्गघाटो
वृत्तिरित्युक्तम् । तदेवं गवाश्वदिशब्दानां तावत्तद्वानर्थं इति सिद्धम् ।

येषामर्थेषु सामान्यं न संभवति तैः पुनः ।

दृश्यते केवला व्यक्तिराकाशादिपदैस्त्रि ।

श्वं द्वित्यादिशब्दानां संज्ञात्वविदितात्मनाम् ।

अभिधेयस्य सामान्यशून्यत्वाद्भक्तिवाचिता ॥

अत एव हि द्रव्यशब्द इत्युच्यते ।

ये पुनः कल्पितानेरुभेदवृत्तं प्रवक्षते ।

वाच्यं तत्रापि सामान्यमतीष याद्विकास्तु ते ॥

न हि द्वित्यत्वसामान्यं दृश्यते गगनत्ववत् ।

कल्पनायास्तु नो भूमिः का चिद्रस्ति विपरिचिताम् ॥

गुणशब्दास्तु केचित् स्वजात्यवच्छिन्नं गुणमभिधाय तावत्येव विरमन्ति
के चिद्गुणमभिधाय द्रव्यमाचिपन्ति तत्सामानाधिकरण्यप्रयोगदर्शनात् ।

गुणैकनियतास्ताद्गन्धरूपरसादयः ।

गन्धत्वादिव्यवच्छिन्नगन्धादिगुणवाचिनः ॥

तेषां न द्रव्यपर्यन्ता वृत्तिः क्व चन दृश्यते ।

न गन्धः पद्म इत्यस्ति सामानाधिकरण्यधीः ॥

न ह्येव के चन वक्तारो भवन्ति श्रोतॄन् गन्धः आसं रस इति
गुणं शुक्रादिशब्दास्तु कथयन्तस्तदाश्रयं द्रव्यमप्याचिपन्त्येव शुक्ले शुक्र इति
दर्शनात् । शुक्रादयो ऽपि शब्दा गुणपदोपबन्धसङ्घोचितशक्तयो भावप्रत्यया-
न्तपदवद्गुणमात्राभिधाने यथ पर्यवस्यन्ति शुक्रो गुणो ऽश्वे शेषधमन्थ
इति सामानाधिकरण्यप्रयोगदर्शनात् । क्रियाशब्दाश्च द्विविधा भवन्ति
के चित्कर्तॄन् कर्मणि करणे वा प्रयुज्यन्ते के चिद्भावमाश्रयचना एव । कर्त्तृदि-
वाचिनस्तावन्नमितीकृत्य कां चन क्रियां तद्योगिनि द्रव्ये वर्तन्ते पाचकादयः ।

यत्रापि तात्क्रियायोगस्तदानीं नोपन्यस्यते ।

तत्रापि योष्यतां दृष्ट्वा शब्दं तज्ज्ञाः प्रयुञ्जते ॥

न हि पाचको लावक इति प्रवृत्तिक्रिय एवोच्यते अन्यदा ऽपि तथा तथा व्यवहारात् ।

अन्ये पूर्वापरीभूतस्वभावपरिहारतः ।

सिद्धरूपतया प्राहुः शब्दाः पाकादयः क्रियाम् ॥

तदुक्तम् । कृद्रभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति क्रियावच्चेति । न चैकान्तेन परिहृतसाध्यमानावस्थेव तैः क्रियोच्यते यत आह क्रियावच्चेति ।

अन्यत्प्रवृत्तौ शब्दस्य निमित्तमवगम्यते ।

अभिधेयं तु तस्यान्यदित्ययं प्रथमः क्रमः ॥

पाचकादिशब्दानां हि प्रवृत्तिनिमित्तं क्रिया अभिधेयास्तु कर्षादयः ।

क्व चित्पुनर्येदेवास्य स्यात्प्रवृत्तिनिबन्धनम् ।

तस्यैव वाच्यता भावप्रत्ययान्तपदेष्विव ॥

इत्येवं लेशतस्तावन्नाम्नां घृतिरुदाहृता ।

आख्यातानां तु वाच्यो ऽर्थः पुरस्तात्सुर्चयिष्यते ॥

उपसर्गनपातानां नाम्नामप्यधिभागतः ।

प्रयोगप्रतिपत्तिभ्यामनेकार्थो ऽवगम्यते ॥

उपसर्गः प्राप्सुर्येण क्रियायोगे प्रवर्तते । उपसर्गाः क्रियायोगे इति स्मरणात् । के चित्तु नामभिरपि संबध्यन्ते यथा प्रगतं घयो यस्य स प्रवया इति ।

अन्ये धातोर्विचिचार्यतामापादयन्तस्तद्विशेषणत्वं संबध्यन्ते । यथोक्तम् ।

उपसर्गधशाद्भातुरर्थान्तरविलासकृत् ।

विहाराहारसंहारप्रहारपरिहारवत् ॥

ननु क्व चिदुपसर्गो धात्वर्थमेव बाधमानो दृश्यते यथा प्रस्थित इति गतिनिवृत्तिवाची धातुः प्रस्थित गतिवचनतां नीतः प्रशब्देन । न चेदृशं विशेषणं भवितुमर्हति ।

येन स्वार्थोविरोधेन विशेष उपजन्यते ।

विशेषणं तदेवेष्टं न तु यत्स्वार्थनाशनम् ॥ इति ।

नेष दोषः । अर्थान्तराभिधानसामर्थ्यापादनमेव धातोर्विदधदुपसर्गो विशेषणं भवितुमर्हति । अनेकार्थाभिधानयक्तिश्च धातुरुपसर्गेण नियते ऽर्थे ऽवस्थाप्यते इति तस्य तद्विशेषणता ।

उपसर्गाः किमर्थस्य घाचका द्योतका इति ।
 प्रकृतानुपयोगित्वादिहेतुत्र विचार्यते ॥
 अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदर्थो ह्यवधार्यते ।
 तदागमे तत्प्रतीतिस्तदभावे तदयहात् ॥

ते तु किं घाचकाः सर्वे तदवगतिमुपदधति किं वा द्योतका इति
 किमनेन । एवं समुच्चयादिवाचिनां चादिनिपातानां घृष्टं प्रतिद्योतते इति
 कर्मप्रवचनीयानामर्थः प्रयोगप्रतिवृत्तिभ्यामवधारणीय इत्यलं प्रसङ्गेन ।

अयमस्य पदस्यार्थ इति के चित् स तेन वा ।

यो ऽर्थः प्रतीयते यत्स्मात्स तस्यार्थ इति स्मृतिः ॥

स्वग्रामपि तु ये बुद्धिं निरूपयितुमक्षमाः ।

तान्दशयितुमस्माभिर्दिङ्मात्रमुपदर्शितम् ॥

इति प्रमाणत्वसमर्थेनाय शब्दस्य किं चिद्व्यमुनवन्तः ।

पदाभिधेयार्थनिरूपणं तु शास्त्रान्तरे विस्तरतः प्रणीतम् ॥

तत्सोदेन न नः प्रयोजनमतिद्राघीयसी सा हि भू-

रन्यामेव दिशं परीक्षितुमती ऽस्माभिर्गृहीतः क्षणः ।

जात्याद्यर्थसमर्थेनेन कथिता बाह्यार्थसंस्पर्शेना

शब्दानामियतैश्च नन्ववसरे ऽमुष्मिन् कृतार्था ययम् ॥

एवं पदार्थे निर्णीते वाक्यार्थेऽश्विन्त्यते ऽधुना ।

तत्र विप्रतिपत्तिश्च बहुरूपा विपरिचिताम् ॥

के चिदाचक्षते बाह्यस्य वाक्यार्थस्यासम्भवात् पदार्थसंसर्गनिर्भासं
 ज्ञानमेव वाक्यार्थ इति । अन्ये चास्तयः पदार्थानां परस्परसम्पर्शो बाह्य
 एव वाक्यार्थ इत्याहुः । अन्यव्ययच्छेदो वाक्यार्थ इत्यपरे । गुक्तादिपदान्तरो-
 स्वारणे कृष्यादिनिवृत्तेरयगमात् । अपरे सङ्गिरन्ते समर्गस्य दुरपद्रवत्यातस्य च
 गुणप्रधानभायगर्भत्वाद्गुणोभूतकारकनिकरानिर्वन्त्यं प्रधानभूतक्रिया वाक्यार्थे
 इति । अन्ये मन्यन्ते भाष्यनिष्ठः पुरुषव्यापारः करोत्यर्थो भाष्यनाशब्दवाच्यो
 वाक्यार्थः । लिहादिशब्दव्यापारस्तु शब्दमायनास्यः पुरुषार्थभाष्यनाऽनुष्ठाने
 प्रयत्नकः स विधिरुच्यते । अन्ये द्रुयते द्वयामिधाने लिहादेः प्रत्ययस्य भार-
 गोरयाद्विधिरैव वाक्यार्थः स यथानुष्ठेयः प्रयत्नकरश्चेति । तथापि द्वयी विमतिः

कैश्चित्प्रेषणात्मकत्वं शब्दस्याभ्युपगतं लिङादिशब्दैस्ताया तदवगमात्कार्या-
न्तरानवगमाद्वाच्यार्थमात्रकार्यत्वपक्षस्य चातिदौर्बल्याद्विधिरेवानुप्रेष्य इत्यर्था-
त्तस्य कार्यत्वम् । अन्येस्तु कार्यत्वेन नियोगप्रतीतिरर्थात्तस्य प्रेरकत्वमिति
संश्रितम् । कार्यमवगतं स्वसिद्धये पुरुषं नियुङ्क्ते ममेदं कार्यमित्यवगते हि
तत्सिद्धये पुरुषः प्रवर्तते इति । अन्ये पुनः अमिनयं वाक्यार्थमुद्योगं नाम
वर्णयां धूम्युरित्यनेकशाखा विप्रतिपत्तिस्तदत्र किं तत्त्वमिति । अत्रैके ताव-
दाहुः । वाक्यार्थो नाम पारमार्थिको बहिर्नास्त्वेष । स हि पदार्थेभ्यो व्यति-
रिक्तो वा स्याद्व्यतिरिक्तो वा । न व्यतिरिक्तः भेदानुपलम्भात् । गौः शुक्रा
अनीयतामित्यत्र पदयामे जातिगुणक्रियादिपदार्थे यत्र वाक्यार्थः प्रत्येकं
वा स्यात्सामस्त्येन वा । न प्रत्येकं तथा जनवगमात्त हि गौरिति पदार्थे
यत्र वाक्यार्थो भवति सामस्त्यं तु न तेषामस्ति तद्वि सतया भवेत्प्रतीत्या
वा । सतया न सामस्त्यमशेषपदार्थेराशेरस्तीति न नियतः कश्चन वाक्यार्थो
ऽवधार्यते । प्रतीत्या तु सामस्त्यमघटमानमयुगपद्वाचित्वेन ज्ञानानामेकप-
दार्थप्रतीतिसमये पदार्थान्तरप्रतीत्यसम्भवात् । पदार्थप्रतीत्युपायाश्च वर्णास्ते
ऽपि न युगपद्वाचिनः कृतः प्रतीतिकृतं सामस्त्यम् । अपि च पदार्थसमुदायः
किमितरेतरसंस्पृष्टो वाक्यार्थः अन्यथा वा । न तावदन्यथा गौरश्वः पुरुषो
हस्तीत्येवमादायदर्शनात् । संसर्गस्तु दुरुपपादः स ह्यपेक्षामो भवति
न चार्थो ऽर्थान्तरमाकाङ्क्षति अचेतनत्वात् । युद्धीनामपि क्षणिकत्वादन्योन्यं
नाकाङ्क्षा न च तत्कृतः सम्यन्धः । अत एव न संसर्गो वाक्यार्थः न ह्यसा-
चर्यानां ज्ञानानां वा यथोक्तनीत्या ऽयकल्पते । व्ययच्छेदो ऽप्येषमेव निरा-
कार्यः । सो ऽपि हि न ज्ञानानामुपपद्यते* । तदुनम् ।

अत्रि ध्रियेन गोबुद्धिः शुक्रबुद्धिस्तन्निष्पद्ये ।

ततो ऽन्येभ्यो नियतैत संसृज्येताय वा तयेति ॥

न चापेक्षयां सत्यामपि संश्रन्धः कश्चित्तदुपलभ्यते† । यथोक्तम् ।

अपेक्षये ऽपि संश्रन्धो नैव कश्चित्प्रतीयते ।

कार्यकारणसंयोगसमयायादितलक्षणः ॥

एकार्यश्रुतिग्राहस्तु संश्रन्धो ऽतिप्रसज्यते ।

* श्लोकश्रुतिके वाक्याधिपदार्थे श्रुतेः १४ । † श्लोकश्रुतिके वाक्याधिपदार्थे श्रुतेः २२ ।

अर्थानां तु क्व चिदपि सन्संबन्धः शब्दैरेनभिधीयमानत्वादमत्कल्प
 एव । न चाभेदसंसर्गयोर्वाचकं किं चित्पदमस्ति असति च तद्वाचिनि पदे न
 तयोः पदार्थत्वम् । अपदार्थस्य च न वाक्यार्थत्वम् । श्रुते ऽपि तद्वाचिनि पदे
 सुतरामसङ्गतिः गोः शुक आनीयतां संसर्ग इति को ऽर्थः । तस्माद्
 बाह्यस्य वाक्यार्थस्य सर्वप्रकारमसंभवात्पदार्थसंसर्गेनिर्भासं ज्ञानं वाक्यार्थो
 भवितुमर्हति । तेनेव च लोके व्यवहार इति । तद्विदमनुपपन्नम् । बाह्यार्थस्या-
 नन्तरमेव प्रसाधितत्वात् । न संसर्गेनिर्भासं ज्ञानं वाक्यार्थो भवितुमर्हति
 स्यापयित्वा हि बाह्यमर्थं वाक्यार्थचिन्तामुपक्रान्तयन्तो वयमतः को ऽयसरो
 विज्ञानमात्रवाक्यार्थत्ववर्णेनस्य । न च पदार्थव्यतिरिक्तो नास्ति वाक्यार्थः । इदं
 तावद्भवानुपगृह्ये व्याचष्टां किं गौरिति पदार्थादृशो प्रतिपत्तिस्तादृश्येव गोः
 शुक आनीयतामिति वाक्यादुक्त भिन्ने एते प्रतिपत्ती इति । तत्र तुल्यार्थं
 तावत्प्रतिपत्त्योरनुभवविरुद्धम् । वेलक्ष्ये तु प्रतीत्योर्विषयवेलक्षण्यमपि बला-
 द्दुपनतमसति विषयभेदे प्रतीतिभेदानुपपत्तेः । यश्च तदतिरिक्तो विषयः स
 वाक्यार्थः । एवं केवलगुणक्रियापदोच्चारणे ऽपि योजनीयम् । तदुक्तं यथा-
 धिक्त्वं च वाक्यार्थ इति । संसर्गो ऽपि पदार्थानां न न प्रतीयते । न हि
 गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यसंसृष्टपदार्थप्रतीतिवद्गोः शुक आनीयतामिति प्रतीतिः ।
 यथा च संसर्गः प्रतीयते यश्च प्रतीत्युपायस्तत्सर्वं विस्तरतो निर्णय्यते ।
 तस्माद्बाह्य एव वाक्यार्थः । बाह्योपि भन्न व्यच्छेदे वाक्यार्थः विधि-
 रूपत्वेनायगमात्संसर्गमन्तरेण चान्यव्यच्छेदस्यापि दुरुपपादस्यान्न हि शुक-
 प्रदार्थेनासंसृष्टः गोपदार्थः कृष्णादिभ्यो ध्यावृत इत्यवगम्यते । गोशब्दात्स-
 र्वगवेषु बुद्धिरुपसर्पन्ती पदजनिता शुकपदसन्निधानादन्यतः कृष्णादेरपस-
 र्प्रतीति व्यच्छेदो वाक्यार्थ इति चेन्मैवम् । तत्संबन्धावगमपूर्वकत्वात्तद्वि-
 तरध्यावृत्तेः । तत्संबन्धावबोधेन सिद्धे वाक्यमर्थवत्त्वे पार्श्वान्यः कृष्णा-
 दिव्यच्छेदावगमो यदि भवति भवतु काम न त्वसौ वाक्यार्थ इति । तदेवं
 विधिरूपे बाह्ये च शब्दार्थे ऽवस्थिते सति क्रियामेव के चिद्वाक्यार्थे पर्य-
 यन्ति । अर्थं तेषामाशयः ।

पदार्थः, किल वाक्यार्थमाश्रयमानि संज्ञताः ।

अथेवाऽनुगुणान्योन्यव्यतिपद्गविशेषतः ॥

न च गुणप्रधानभायमन्तरेण संसर्गः पदार्थानामयकल्पते न चाख्या-
तरहितं वाक्यं किं चित्प्रयोगयोग्यम् । अनुत्वारिते तस्मिन्नाकाङ्क्षाया अनिष्टतेः ।
श्रीषाकाङ्क्षानिष्टतये च वाक्यानां लोके प्रयोगः । लोकवच्च वेदादप्यर्थो ऽपसी-
यते । आख्याताच्च पूर्वापरीभूतः साध्यरूपो ऽर्थो ऽवगम्यते न सिद्धरूपः
सिद्धसाध्यसमुद्धारणे कस्य किंतन्वतेति चिन्तायां साध्यसिद्धये सिद्धमुपात-
मिति प्रतीयते ।

साध्यं च साध्यमानस्वात्प्रधानमवगम्यते ।

तस्मात्तदेव वाक्यार्थः क्रियातो नापरं च तत् ॥

क्रिया हि प्रतीयमाना स्थनिष्पतये साधनान्यादिपति तैश्च कैश्चि-
त्संबध्यते तानि च कानि चित्पदान्तरापानानि भवन्ति कानि चिद्व्याख्या-
न्तरापनीतानि कानि चित्प्रकरणान्तरपाठलभ्यानि कानि चिद्वारादुपका-
रकाणि कानि चित्सञ्ज्ञिपत्योपकारकाणि कानि चिदन्तिकोपनिपतितान्यपि
योग्यताविरहात्परिहरति कानि चिदतिदूरवर्तीन्यपि योग्यानि म्यसम्पत्त्यर्थमा-
हरति इत्येवं दृष्टादृष्टोपकारकारककलापसम्पद्यमानस्वरूपा क्रियैव वाक्यार्थः ।

यत्नेन दद्याच्छुभ्यादधीयीतेति चेदितः ।

क्रियां साध्यतया वेति तां च लोकौ ऽनुतिष्ठति ॥

अधिकारिपदमपि क्रियापेक्षितकर्तृसमर्पणेन तदुपयोगितामेवाप्रल-
भ्यते अस्यो क्रियायामेव कर्ता ऽनेनेयं क्रिया सम्यदाते इति । तत्र च कर्ता
क्रियामु स्वप्राधान्यमुञ्कति न हि क्रिया कर्तव्या ऽपि तु कर्ता क्रियार्थः । स
हि तां निर्वर्तयन्नूपलभ्यते । शब्दो ऽपि तथैवोपदिशति यत्र शब्दं कुर्मदिति ।
किमर्थे पुनरसौ क्रियामनुतिष्ठतीति चेच्छब्दप्रामाण्यादेयेति शून्यः । शब्देन हि
चेदितस्त्ययेदं कर्तव्यमिति च चेन्नियुक्तो नानुतिष्ठेत् चेदनामतिक्रामेच्छा-
स्यप्रत्ययास्तु क्रियामनुतिष्ठति चिरत्तफनाभिनापः कर्मसंस्कारादेव परिपक्वक-
पायः स्तोत्रस्तोत्रकणपञ्चविल,पनद्वारेषोतमाधिकारमाहुठभनत यत्र ज्ञाना-
स्याद्रस्तमेव परमपुरुषायै प्रतिपादयतीति दीर्घा मा कथा तिष्ठतु किमनया ।
सर्घद्या क्रियाप्राधान्यात्मेव वाक्यार्थ इति । तदुक्तम्* द्रव्यगुणसंस्कारेषु
यादरिः । एतदुक्तं भवति द्रव्यादीनामेव क्रियां प्रति शेषस्यमवगम्यते न

हि क्रियाया अन्यशेषत्वमिति । अचोच्यते । कुत इदं क्रियायाः प्राधान्यमु-
पेयते यस्तुवृत्तेन वा शब्दप्रत्ययमहिम्ना वा ।

फलस्य यस्तुतिस्तावत्प्राधान्यमवगम्यते ।

न सचेताः क्रियां को विदनुतिष्ठति निष्फलाम् ॥

वेदाद् गुरुनियोगाद्वा शासनाद्वा महीभुजः ।

न येफल्यमपश्यन्तः क्रियां विदधते जनाः ॥

जडो माणवको ऽप्येव चपेटापातहानये ।

भोदकाद्याप्रये वापि करोति गुरुशासनम् ॥

अचोच्यते । न यस्तुतः प्राधान्यमिहाश्रीयते अपि तु शब्दतः शब्द-
प्रमाणका धर्मं यच्छब्द आह तदेवास्माकं प्रमाणम् । तद्यथा राजपुरुष इति
यस्तुवृत्ते राजा जगतामोशिता प्रधानम् । पुरुषस्तपस्वी तदिच्छाऽनुवर्तनेन
जीवति । शब्दस्तु पुरुषप्राधान्यमाचष्टे उत्तरपदार्थप्रधानत्वात्तत्पुरुषस्येति ।
यद्यमिहापि यजेत दद्याज्जुहुयादिति क्रियां प्राधान्येनोपदिशति शब्दः स्वर्ग-
काम इत्यपि क्रियां प्रति कर्तृरुपदेशो यस्तुवृत्तेन तु कर्मणि क्रियमाणे
कर्मस्वाभाव्यं फलं चेद्वधति भवतु तत् । पुरुषो ऽपि प्रयततां नाम फलेन
न तु शब्दः फलोपदेशनिष्ठः आह य तस्मिन्तु कृते स्वयमेव तद्वधतीति ।
स्वयमेवेति को ऽर्थः न शब्दः फलपारतन्व्यं क्रियायाः प्रतिपादयतीति ।
तदेतदयुक्तम् एवं वक्ष्यमाने स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गकामपदस्यान्वयो
दुरुपपादः । ननु कर्तृपदमेतन्वर्तते च क्रियायां ॥ कर्त्तव्यं क्रियेत्युक्तम् । न
कर्तृपदं स्वर्गकाम इति किं त्वधिकारिपदमेतन्न हि जात्येष करिष्वस्वर्ग-
कामो नाम कुच चित्पुरुषो ऽवगम्यते यो ह्यत्र कर्तृत्वेन नियोज्यते । स्वर्ग-
कामो यस्यासौ स्वर्गकामः स्वर्गो वा कामयते स्वर्गकामः उभयथा ऽपि
स्वर्गकामनावशिष्टः पुरुष इव तस्मात्पदादवगम्यते । तदत्र काम्यमानः
स्वर्गः कथं क्रियया संबध्येत दृष्टादृष्टेन बोधकारेण यदि हि चन्दनं स्वर्गः
पोडयवपां अङ्गनाः स्वर्ग इति चन्दनाङ्गनादिद्रव्यसामानाधिकरण्याप्रयोगाद्
द्रव्यशब्दः स्वर्गशब्दः तदा द्रव्याणां कर्मसयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्ध* इति
द्रव्यादिवत्साधनत्वेन स्वर्ग उपकरोति क्रियां कामना ऽपि द्रव्याहरणाङ्ग-

त्वादुपकारिणी यतया द्रव्यमानेतुं यतते इति दृष्टोपकारित्वम् । तत्रैतद-
समञ्जसम् । स्वर्गशब्दस्य द्रव्यवाचित्वाभावात्प्रीतिवचनो ह्येष स्वर्गशब्दो न
द्रव्यवचनः तदेव चन्दनं शीतातुरेण न स्वर्ग इति ग्रीष्मोपहृतेन वा स्वर्ग
इति व्यपदिश्यते । सैवाङ्गना विरतायां सुरततृपि न स्वर्ग इत्युच्यते तदेव-
मेव स्वर्गशब्दः प्रीतिं न व्यभिचरति द्रव्यं तु व्यभिचरत्येवमद्रव्यत्वा-
त्स्वर्गस्य न क्रियाङ्गत्वम् । तथा ऽपि निरतिशयसुखप्रतीत्यन्यथानुपपत्तितः
परिकल्पितः कनकगिरिशिखरादिः देशः स्वर्गः सुतरां तस्य न क्रिया-
साधनत्वमवकल्पते दध्यादिषुद्रुपादातुमशक्यत्वात् । यदाप्यदृष्टेनैव द्वारेण
समुद्रं मनो ध्यायेदितिष्वस्वर्गकामना तत्रोपकारिणीति तदपि त्रिष्टकल्प-
नामात्रम् । प्रीतिर्हि निरतिशया स्वर्गः प्रीतिश्च नान्यार्थत्वं युक्तं प्रीत्यर्थ-
मन्यन्नान्यार्था प्रीतिः । तस्मान्न यागाय स्वर्गो ऽपि तु स्वर्गाय यागः । इत्थं
च क्रियासाधनानुपदेशात् कर्तृसमर्पणेन स्वर्गकामपदं समन्वेति । कथं तर्ह्य-
स्यान्वयः अधिकारिवाचित्वेन ब्रूमः । को ऽयमधिकारी नाम । कर्मणः स्वामी-
श्रयवचनो ह्यधिकृतशब्दः । ननु कर्तव्यं कर्मणः स्वामी नान्यः । मैवम् । स्वामी
सन्कर्ता न कर्ता सन्स्वामीति । ननु क्रियाकारकसंबन्धव्यतिरिक्तः को ऽन्यः
कर्मणः पुरुषस्य च संबन्धः । उच्यते । ममेदं कर्तव्यमहमत्र स्वामीति स्वस्वामि-
भावमवगत्य पाश्चात्यः क्रियाकारकसंबन्धो ऽवगम्यते । ननु त्वया क्रिया-
कारकसंबन्धो नापह्रयते जातिघादिनेव व्यक्तिप्रतीतिः स तु पारवान्य
इत्यत्र किं प्रमाणम् । उक्तमत्र अनुपादेयविशेषणं विशिष्टस्य पुंसो निर्देशा-
दिति । कारकत्वानुगुणविशेषणयोगिना ह्यस्य कर्तृतया योग्यः संबन्धः
तद्विपर्यये त्वधिकारित्वेनेति । तस्मादधिकृतस्य कर्तृत्वं न कर्तुरधिकारः
इत्थं च स्वर्गकामस्याधिकृतत्वं निर्बहति । यदि हि तत्कर्म स्वर्गार्थं स्यात्स्वर्गो
मे भोग्यो भवेत् कथमहं स्वर्गं प्राप्नुयामित्येवं साध्यत्येन स्वर्गमिच्छन्स्वर्ग-
काम इत्युच्यते । यदि न स्वर्गसाधनं तत्कर्म तद्विरुद्धमेवेदमापत्तिं स्वर्ग
कामयते यागं करोतीति अन्यदिच्छत्यन्यत्करोतीति हि स्यादतः कर्मणः
काम्यमानसाधनतामप्रतिपद्यमानः स्वर्गकामस्तत्र नैवाधिक्रियते न चान-
धिक्रियमाणस्तत्र संबन्ध्यते तदेवमधिकृतत्वेन स्वर्गकामस्य कर्मणि संब-
न्धात्स्वर्गयागयोश्च साध्यसाधनभावाद्यगममन्तरेण तस्याधिकारनिर्वाहासं-

भयादयन्त्यं क्रियायाः साधनत्वं स्वर्गस्य च साध्यत्वमाभ्युपगन्त्यामनसश्च
 क्रियायाः फलं प्रति गुणमाशङ्क्य प्राधान्यमप्राधान्यासु न चाश्यायंत्वम् ।
 तदुक्तम्* कर्मण्यपि जैमिनिः फलायंत्यादिति । का सेयं क्रिया चाश्यायं
 इत्युच्यते य एष यागादिभेदाद्यैः धातुशब्द एत प्रत्ययाद्यैः कश्चित्तदति-
 रिक्त इति । तत्र भाशयंत्वस्य काम्यमानसाधनत्वादप्राधान्यमुक्तमेव । प्रत्ययाद्यैः
 ऽपि काम्यमानमाश्यायंगतसाध्यसाधनभावापरिच्छागेनेव प्रतीयमानो वाश्या-
 यंतामेति नान्यथेति । स चायं परेषामपि पक्षः तस्मात्त्र क्रियामाश्यायंत्वमायी
 चाश्यायं इति सिद्धम् । किमिदानीं फलस्यैव चाश्यायंत्वस्य कथमुक्त्युक्तम् ।
 अप्राधान्यादिति चेत् फले समानं फलमपि पुरुषायंत्यादप्राधान्यम् न हि स्वर्गः
 स्यात्तन्त्र एव मनो लभतामिति यतते पुरुषः किं तु स्योपयोग्यतयैव
 सर्वमभिनवतांति अतस्मान्वापि तदयंत्यात्र प्राधान्यम् । आह च फलं च
 पुरुषायंत्यादिति । इत्ता तादृशं पुरुष एव चाश्यायं भवतु स इत्यनन्वन्निष्ठः
 स्यात्तन्त्रस्यात् । उच्यते । पुरुषो ऽप्योदुम्बरोसंमार्जनाद्विषु विनियुज्यते यव
 यजमानममिता औदुम्बरो भवतीति तस्यापि तदयंत्वमुक्तं च† पुरुषश्च
 कर्मायंत्यादिति । यद्येवं संकटे पतिताः स्मः न विद्वः किं विदध्महे क्रिया
 हि फलायां फलं च पुरुषायं पुरुषः क्रियायं इति परिचयमाने चक्रे कस्य
 प्राधान्यं विद्मः कस्य चाश्यायंत्वम् । उच्यते । पुरुषस्यावन्न चाश्यायंः आख्यात-
 याश्यायंत्व्ये य तस्य विद्यन्ते का कथा चाश्यायंत्वस्य । ननु कर्तरि लकार
 इति स्मरणात्कथं नाख्यातयाश्यायः कर्ता । को ऽयं लकारो नाम । स हि
 वर्तमाने लहिति विधाय कर्तरि शप् दुष्मदि मध्यमः अस्मद्युत्तमः शेषे
 प्रथमः तिप्रभूतीति बहुषु बहुष्वचनं ह्येकयोर्द्विवचनेरुपचने इति वाश्यान्तरं
 विभज्य विद्युतः । तदेतानि कारकसंख्याविभक्तिविधायीनि सूत्राण्येकवाश्या-
 तया ध्यास्येयानि प्रकार्यविषयत्वात् । एको हि एवमीत्यादियुद्धस्तेर्वाक्रि-
 यते तदेवमेव चाश्यायं भवति । कर्तुरेकत्वे एकवचनं तिप् कर्तृद्वित्वे
 द्विवचनं तस् कर्तृबहुत्वे बहुवचनं कि इति । सेयं कर्तृसंख्या ऽऽख्यात-
 याश्या भवति न कर्तेति कुलस्तस्य चाश्यायंत्वमले चानया शास्त्रान्तरग-

* जैमिनिबृहत् स. ३ पा. १ सू. ७ ।

† जैमिनिबृहत् स. ३ पा. १ सू. ५ ।

‡ जैमिनिबृहत् स. ३ पा. १ सू. ६ ।

भेदा द्राघीयस्या कथया पुरुषस्तावन्न वाक्यार्थः । फलमपि न वाक्यार्थः । सिद्धासिद्धविकल्पानुपपत्तेः सिद्धस्य तावत्फलस्याभिधानमेव नास्ति काम्यमानत्वेन निर्देशात् ।

साध्यमानत्वपक्षे तु सावातत्सिद्धावेदनात् ।

व्यापार एव तन्निष्ठस्तर्हि वाक्यार्थ उच्यताम् ॥

अत एव हि वाक्यार्थे भावना प्रतिजानते ।

यथोचितफलाद्या च ययसन्नन्धन्नधुराम् ।

केयं भावना नाम । भाव्यनिष्ठो भावकव्यापारो भावना । भाव्य हि स्वर्गादि फल साध्यमानत्वात्साध्यत्व चास्य भवनक्रियाकर्तृत्वात् भवनक्रियायां च कर्तृत्वमुत्पत्तिधर्मकस्य वस्तुनो दृष्टम् । न नित्य भूतस्य नापि नित्यमभूतस्य यथा ५५ह* ।

नित्यं न भवनं यस्य यस्य वा नित्यभूतता ।

न तस्य क्रियमाणत्व खण्ड्याकाशयोरिव ॥

स्वर्गादिश्च काम्यरूपो ऽर्थः खतत्पुण्याभ्या विनक्षन्न इति भाव्यो भवति । तन्निष्ठस्तदुत्पादकश्च पुरुषव्यापारो यस्य भावना सा एतन्नेन भवतिनोच्यते । प्रकृत्यर्थस्य भवतेः कर्ता यः स्वर्गादिस्व एव एतन्तस्य तस्य कर्मेता प्रतिपद्यते । कर्ता त्वस्य प्रयोजकः पुरुषः शेषचार्यः खिज्याद्यः प्रयोजकव्यापारः । पुरुषो हि भवन्त स्वर्गादिमथै स्वव्यापारेण भावयति सपादयति स तत्सपादको व्यापारो भावनेत्युच्यते । ननु व्यापारः क्रियैव न तदतिरिक्तस्य व्यापारस्यासंभवात्क्रियाव्यापारपक्षश्च प्रतिक्षिप्तः । उच्यते । न क्रियामात्र भावना ऽपि तु परिदृश्यमानपूर्वापरीभूतयज्यादिभावस्वरूपातिरिक्त पुरुषव्यापारः प्रत्ययात्प्रतीयमानो भावना । यथा ५५ह ।

न सा केन चिदुत्पाद्या चानिका सा न कस्य चित् ।

केषल जननी ह्येषा जन्यस्य जनकस्य चेति ॥

क्रियाकारकादिविलक्षणेन सा यद्वात्प्रतीयते इत्यर्थः । ननु च यजे-
तेत्यत्र प्रकृत्यर्थो यागादिक्रिया प्रत्ययार्थस्तु प्रेरणाहूपो विधिः कर्तृष-
व्यादिश्च न तु धात्वभिधीयमानव्यापारव्यतिरिक्तो भावनास्थः प्रत्ययात्पु-

रूपव्यापारः प्रतीयते न हि भाषनायाचर्नो कां चिद्विभक्तिं स्मरति पाणिनिः
लिहाद्विमित्र विध्यादौ सम्मात्र भाषना यात्रयार्थः । उच्यते भाषना ऽपि
प्रतीयते एयाव्याताद्यदि नैपुण्येन शाब्दी प्रतीतिरवमुच्यते ।

आम्नां विधिपदं तावद्वर्तमानापदेशिनः ।

शब्दाद् यजतइत्यादेर्भाषना न न गम्यते ॥१॥

पचति पठति गच्छतीति अतो यथा पाकादिधात्वर्थः प्रतीयते
तथा सर्वानुगतः कर्तृव्यापारो ऽपि पाकाद्युपजनापाये ऽपि व्यापार्यती-
तेरनगायात् । यथा ह्योपगत्रः कापटरः औपमन्थव इत्युपगुप्रभृतीनामुद्धारं
च निषेपं च प्रत्ययाद्यो ऽनुवर्तते तद्विस्तान्तेषु तथा ऽऽख्यातेष्वपि सो
ऽनुवर्तमानो दृश्यते । अपि च पचतीत्याख्यातपदस्य यदाद्यौ व्याचिख्या-
सितो भवति तदा पाक करोतीति पाकशब्देन द्वितीयान्तेन साध्यं धात्वर्थे
व्याचक्षते कर्तृव्यापारात्मकं प्रत्ययार्थं करोतीति पदेन । किं च किं करोति
देयदत्त इति प्रश्नाः सन्तो द्वये वक्तारो भवन्ति करोति पाकमिति पचतीति-
पतदिदमुभयरूपमप्युत्तरमेकार्थमन्यथा न तेन प्रश्ना प्रत्याप्येत । तस्मात्पाक
करोतीति पदद्वयस्य यो ऽर्थः स एवार्थं यकस्य पचतीति पदस्य । अत्रापि
पचत्यर्थोदन्यः करोत्यर्थः प्रतीयते एव यो ऽसारन्यः करोत्यर्थः स भाषना ।
आह न कर्तृसख्यादिव्यतिरेकेण प्रत्ययाद्धात्वर्थोतिरिक्त व्यापारं प्रतिपद्यन्ते
प्रतिपदोर्षचेत्करोतीत्यतो ऽपि शब्दात्प्रतिपदोर्न् न च करोतीत्यत्र प्रकृति-
प्रत्ययबाधे क्रिये विभज्यदर्शयितुं शक्यते । उच्यते । नेदं साधु बुध्यसे ।

यथा पाक करोतीति प्रतीतिर्नास्ति लौकिकी ।

प्रत्ययार्थः करोत्यर्थं पचत्यादौ तु वर्तते ॥

कर्तृसख्याप्रतीतो च न विधादेो ऽस्ति कस्य चित् ।

तावता निहूधः कार्यो न तु व्यापारसंविदः ॥

करोतीत्यादिशब्दाभिधेयथा ऽनया यथा न भवितव्यविशिष्टेभ्यस्तत्र-
तीतिरिष्येते न सर्वेभ्यः । के पुनस्ते विशिष्टाः शब्दा ये भाषनामभिदधति ।
उच्यते ।

भाषार्थाः कर्मशब्दा ये तेभ्यो गम्येत भाषना ।

यचेतेत्येवमादिभ्यः स एवार्थो विधीयते ॥

भवन्ति के चिद्भावायां ये न कर्मशब्दाः यथा भावो भवनं भूति-
रिति । भवन्ति च के चित्कर्मशब्दा न भावायाः श्येनादयः कर्मनामधेयतया
प्राप्तमर्थिताः । ये तु भावायाः कर्मशब्दा यजते ददाति जुहोति इत्येवमा-
दयस्तेभ्यो भावेनाख्या क्रिया गम्यते तैरेव लिङादिविभक्तयन्तैः सो ऽर्थो
ऽभिधीयते र्जित दद्याञ्जुहुयादिति । यद्यर्थः शान्तो ऽवगम्यते भावयेदिति
च करोतिशब्दादपि क्षेत्रलात्कर्तृव्यापारो न नासाववगम्यते । स च यागा-
दिकर्मणा नानुरक्तेन प्रयोगयोग्यतां प्रतिपद्यते इति विशिष्टेभ्य यय यजत्या-
दिशब्देभ्यो भावेनाख्यो ऽनुष्ठेयः पुरुषव्यापारः प्रतीयते इति सिद्धम् ।

क्रियाविशेष एवायं व्यापारो चातुरान्तरः ।

स्पन्दात्मकयहिर्भूतक्रियाक्षणविलक्षणः ॥ इत्येवं के चित् ।

पुरुषस्य प्रयत्नो वा भावनेत्यभिधीयते ।

श्रौदासीन्यदशापायं पुमान्येन प्रपद्यते ॥

स यत्नो यागहोमादिक्रियानिर्मुक्तिकारणम् ।

तस्य तद्गतिरिक्तत्वं प्रायः सर्वं ऽनुमन्यते ॥

स चायमात्मधर्मो ऽपि न त्रिभुत्वाद्विद्यन्मतः ।

साध्यरूपाभिसम्बन्धाद्भूते विषयतां विभोः ॥

इत्यपरे ।

अन्ये धात्वर्थसामान्यं भावेनामभ्युपागमन् ।

यागदानाद्यनुष्ठूतं रूपं गोत्यादिजातिवत् ॥

यथा हि शशलेषादिव्यनुगतं च गोरूपमश्रभासते व्यापृतं शशले-
षादिरूपमेरमिहापि यागादिकर्मणामनुगतं च व्यापाररूपं प्रतिभासते, पर-
स्परविभक्तं च यागादिरूपं यत्तदनुगतं व्यापाररूपं सा भावेना । यथा च शश-
लेषाद्यननुरक्तं पृथक्त्वेन गोत्वं दर्शयितुमश्रममेरमिहापि शुद्धं यस्याद्यन-
नुरक्तं व्यापाररूपं दर्शयितुमश्रमम् । तदुपरक्तत्वेन तस्य सश्रद्धाश्रममात्रं चेता-
पता तस्य नाम्निस्थं मुख्यदुःखादाश्रम्यानुगतस्यैवात्मनः । तथा च किं करोती-
त्यनप्रगतविशेषश्रयापारमामान्यप्रसने सति पचति पठति इति तद्विशेषोत्तर-
चनमनुगुप्तं भवतीति । तच्च सामान्यरूपमपि न गोत्यादियत्किपात्यवद्वा सि-
द्धतया ऽवभासते येन विधिरविषयः स्यात् । अपि च यजते ऽवगम्यते

सर्वेषु पूर्वापरीभूतस्य भावं तद्वापारसामान्यमश्रगम्यते विधेश्च विषयतां प्रति-
पद्यते तद्विदं सक्रमधात्वर्थसाधारणं साध्यमानाद्यस्य व्यापारसामान्यं भावने-
त्युच्यते । तस्मिंश्च पत्रे धातुयाच्यत्वमपि भावनाया यक्तुं शक्यते । पाकादिश-
ब्देभ्यो धातोः सत्यपि तदप्रतीतिर्न धातुयाच्यत्वं भावनाया इति चेद् भ्रतयादौ ।
सत्यपि तर्हि प्रत्यये तदप्रतीतिः प्रत्ययाच्यत्वमपि न स्यात् । तदलमनेन
निर्धारणप्रयत्नेन सर्वथा धातोर्वा प्रत्ययाद्वा भावना ऽश्रगम्यते इति सिद्धम् ।

सा धातोः प्रत्ययाद्वा ऽपि भावना ऽवगता सती ।

अपेक्षतेऽशचितयं किं केन कथमित्यदः ॥

भाषयेदित्यश्रगते नूनमपेक्षाचयं भवति किं भाषयेत्केन भाषयेत्कथं
भाषयेदिति । तत्र किमित्यपेक्षा स्वर्गकामपदेन पूर्यते किं भाषयेत्स्वर्गमिति ।
ननु स्वर्गकाम इति पुरुषनिर्देशो ऽयं न फलनिर्देशः । सत्यम् । स्वर्गपरस्त्वयं
निर्देशः । उक्तं हि निरतिशयप्रोत्तिवचनः स्वर्गशब्दः प्रोत्तिश्च नान्यार्थेत्य-
प्युक्तम् । साध्यत्वेन च स्वर्गः काम्यते इति स एव हि कामेत्यश्रे निपतति
स्वर्गं भाषयेदिति । स्वर्गं कामयते इति च व्युत्पत्तौ विष्णुप्रमेय तस्य
साध्यत्वम् । बहुव्रीहापि तस्यैव साध्यत्वं विधिबृत्तपर्यालोचनया ऽवधार्यते ।
एष स्वर्गं भाषयेदित्यश्रगते केन भाषयेदित्यपेक्षाया यागेनेति संबध्यते । ननु
यागेनेति न श्रूयते किं तु यजेतेति तद्वाख्यातपदं प्रकृतिप्रत्ययात्मकसमुदाय-
रूपम् । तत्र लिङः प्रत्ययार्थस्य भावना याच्येत्युक्तम् । यञ् इति तु धातुमात्रम-
थशिष्टं तस्य कृदन्तस्य तृतीयान्तस्य यागेनेति यो ऽर्थः स कथमेकाकिना
तेन प्रत्याय्येत । उच्यते भावना चेत्यप्रत्ययार्थ इति सोढमायुप्सता यागेनेत्यभि-
सन्नन्धः सोढव्य एव यो हि तस्या यथा संबन्धुं योग्यः तमसौ तथा
प्रतीक्षते नान्यथेति करणाकाङ्क्षापरिपूरणे संबन्धयोग्यो यजिरेति तथैवैष
भावनाया ऽभिसन्नय्यते ।

अप्रातिपदिकत्वाद्दि तृतीया तत्र मा स्म भूत् ।

शब्दसामर्थ्यलभ्या तु नूनं कारणाता यजेः ॥

कस्य पुनः शब्दस्य सामर्थ्यमेतद्भावनायाचिन इति घूमः । तृतीय-
यैव कारणत्वमभिधानीयमिति नेय राजाज्ञा ततस्तदवगतेस्तथा ऽभ्युपग-

म्यते एवमिहापि स्वर्गकामो यजेतेति तथा ऽवगतिर्भवन्ती किमिति न मृष्यते ।

आख्यातात्साध्यता या च धात्वर्थस्यावगम्यते ।

द्वितीया श्रूयते तत्र किं वा तदभिधायिनी ॥

नन्वेवं तर्हि धात्वर्थस्य साध्यताऽवगतेः किमित्यंशे यजिना पति-
तव्यं किं भावयेद्यागमिति केनेत्यपेक्षिते वाक्यान्तरममाहितं व्रीहिभि-
रित्यादि संबध्यताम् । न पुनर्यजिः साध्यरूपव्यापाराभिधायिप्रत्ययोपसर्जनी-
भूतकर्मतामतिप्रत्यासन्नमनासृह्य दूरवर्तिनीं करणतामधिरोढुमर्हति । उच्यते
स्यादेतदेवं यदि हि स्वर्गकाम इति न श्रूयेत तस्मिंस्तु श्रुते नैवं भवितु-
मर्हति । कुतः ।

स्वर्गे साध्यत्वसंबन्धादलभ्या साध्यताऽन्वयम् ।

यजिस्तदानुगुण्येन करणांशे च तिष्ठति ॥

स्वर्गस्य हि काम्यमानत्वात्प्रीत्यात्मकत्वेन चानन्यार्थत्वात्साध्य-
तायां योग्यत्वात्किमित्यंशोपनिपाते सिद्धे तत्रालम्ब्यनिवेशे यजिस्तदपे-
क्षितां करणतामेव योग्यत्वादलम्ब्यते ।

सामानाधिकरण्यं च ज्योतिष्टोमादिभिः पदैः ।

एवं सत्युपपद्येत करणत्वानुरादिभिः ॥

कर्मनामधेयत्वं ज्योतिष्टोमादीनां शब्दानामुक्तम् । ननु साध्यत्वपक्ष-
साक्षितामपि कर्मनामधेयानि भजन्ते अग्निहोत्रं जुहोतीति । नैप दोषः ।
साध्य एव भवन्भाषार्थः साधनतामवलम्ब्यते तथापि हि स्वर्गभावनायाम-
ग्निहोत्राख्यो होमः करणमेवान्यथा स्वर्गकामपदानन्वयप्रसङ्गादित्युक्तम् ।
नामधेयपदं तु कर्मतामनुवदति किं चित्किं चित्करणतामग्निहोत्रम-
इत्यादि ज्योतिष्टोमेनेति । तस्माद्यजेः कारणत्वनैवान्वय इति सिद्धम् । यत्तु
प्रत्यासन्नत्वात्साध्यांशोपनिपातितेत्युच्यते तदयुक्तम् । योग्यत्वाधिरोधिनी
प्रतिपत्तिः संबन्धकारणं न तद्विपरीता योग्यत्वं च स्वर्गस्यैव साध्यतायां
यजेश्च करणतायामित्युक्तम् । एवं यागेन भावयेदित्यवगते कथमित्यपेक्षा-
यामितिकतव्यता तद्वाक्यपठिता वाक्यान्तरनिवेशिता वा संबध्यते । तद्वा-

क्षोपात्ता तावद्यथा एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोम साम कृत्वा
पशुकामो ह्येतेन यजेतेति । वारवन्तरोपात्ता व्रीहीनवहन्ति तपहुलान्पिनष्टि
समिधो यजति तनूनपातं यजतीति ।

इतिकर्तव्यता हीष्टा दृष्टादृष्टप्रयोजना ।
प्रायः सर्वत्र भावार्थं कथमंशोपपादिनी ॥
दृष्टोपकारद्वारेण सबन्धे पेपणादिका ।
इतिकर्तव्यता चेद्या सन्निपत्योपकारिणी ॥
भावार्थमनुगृह्णाति या त्वदृष्टेन वर्त्मना ।
समिदाद्यात्मिकामाहुस्तामारादुपकारिणीम् ॥
शयमंशवयाश्लेषलब्धानुष्ठानयोग्यताम् ।
भाषनामीदृशीं प्राप्य वृत्तिर्विधिनिषेधयोः ॥

दर्यंपैर्वासाभाभ्यां यजेत स्वर्गकामः ऋतिष्टोमेन स्वर्गरूपो यजे-
तेत्यथानन्तरोक्तनीत्येव वारवार्थे जातः दर्यंपैर्वासासेन यागेन स्वर्गं भाष-
येदनया ऽन्यन्वाधानादिकयेतिकर्तव्यतयेति । किमर्थे पुनर्विधिराधीयते वर्त-
मानापदेशिव्याख्यातेषु भाषना प्रतीयते इति दर्शितवान्भयानतः किं
विधिना । तस्य ह्यश्रयणं स्वर्गयागयोः साध्यसाधनभावबोधनाय प्रवृत्ति-
निवृत्तिषिद्धये वा । साध्यसाधनसंबन्धस्तावदाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतापर्यालोच-
नया वर्तमानापदेशिने ऽप्याख्याताद्वावनावगमे सति भवत्येवान्तरेणापि
विधिम् । प्रवृत्तिरपीच्छानिवन्धना स्वर्गस्य साध्यत्वे यागस्य ॥ साधनत्वे
ऽवधारिते यः स्वर्गमिच्छेत्स तत्सिद्धये प्रवर्तते एव यन्तु नेच्छेत्स्य
विधिरपि किं कुर्यात् । न ह्यप्रवर्तमानस्य पुंसां विधिर्निगडे पदं निदधाति
रञ्ज्या वा वाहू वध्नाति निषेधाधिकारे ऽपि मुरापानत्राह्यणहननादेः
प्रत्ययायसाधनत्वावधारणात्परिजिहीर्षया पुरुषो निवर्ततेति प्रवृत्तिनिवृ-
त्त्योर्न कारणं विधिरिति तदर्थमपि विधिपदाश्रयणमसांप्रतम् । करचायं
विधिर्नामेत्येतदपि न विद्मः । ननु चाहुः ।

विधेर्लक्षणमेतावदप्रवृत्तप्रवर्तनम् ।

• अतिप्रसङ्गदायेण नाघातचापनं विधिः ॥

वाढं शुतो ऽयं श्लोकः किं तु को ऽसाधप्रवृत्तप्रवर्तक इति न जानीमः । प्रवर्तकस्वरूपे हि संशेरते प्रवादुका इति किं लिङादिः शब्द एव प्रवर्तकस्तद्गुणारो वा तदर्थो विनियोगः फलं वा स्वर्गादिश्रेयःसाधनत्वं वा रागादिर्वा प्रवर्तकस्वरूपाऽनवधारणाद्विधेरप्यनवधारणमिति । यतावदुक्तं किं विध्याश्रयणेनेति तत्रोच्यते ।

यदयं साधनत्वेन यजेरभिहितो ऽन्वयः ।

स्वर्गस्य च फलत्वेन स एव महिमा विधेः ॥

विधिप्रचनमन्तरेण हि स्वर्गकामो यजेतेति पुरुषलक्षणार्थः स्वर्गकामशब्दः शुक्रो हेतुतिवत्स्यात् । तत्तत्शक्यपदोपादानलक्षणप्रत्यासत्ति-सम्बन्धनिर्गद्यदितपूर्वापरीभूतस्वभावधात्पर्यसाध्यताऽतिक्रमेण दूरात्स्वर्गस्य साध्यत्वमन्येषोपसर्जनीभूतस्य कथं कल्पयितुं शक्यते । तस्मादेव विशिष्टः साध्यसाधनसंबन्धो विधिप्रसादलभ्य एव भवति नान्यथेति विधिराश्रयणीयः । कथं पुनर्विधिरप्यमुं साध्यसाधनभावं बोधयति । इत्थं बोधयति स हि सप्रत्ययप्रवर्तकस्यभावः । न चापुस्त्यार्थरूपे व्यापारे पुरुषः प्रेर्यमाणो ऽपि सत्यप्रत्ययः प्रवर्तमाने ऽपि पुंसि प्रवर्तकत्वात्पनिजस्यरूपसंज्ञोचमा-शङ्कमानो विधिः पुरुषार्थस्वभावं स्वर्गं साध्यतया व्यरस्थापयति यागं चास्य साधनतया इति एवं ह्यवबोधयतो ऽस्य प्रवर्तकत्वं निर्बद्धति । यत्तु दर्शयते स्वर्गादौ फले न प्रवर्तते चेत्पुरुषः किं विधिः कुर्यादिति तदप्य-युक्तम् । न हि धार्यादिधत्पुरुषस्य प्रवर्तको विधिः वाय्यादिः यत्तु सप्रत्य-यमपि तदितरमपि प्रवर्तयति विधिस्तु सप्रत्ययस्यैव प्रवर्तकः सप्रत्ययस्य चैतायत्प्रवर्तनं यत्प्रवर्तिते । अहमिति ज्ञानजननं न फलमदृश्यता विधिना सप्रत्ययस्य ज्ञानं जनयितुं शक्यं फले तु दर्शयते सति तदस्य ज्ञान जनितमेव अनेन जनिते ज्ञाने प्रमाद्युतेन प्रवर्तितं यथासौ विधिना पुरुषः आलम्बादिना ऽनर्थित्वेन वा वाह्यः प्रवृत्तिपर्यन्ततया चेन्न प्रवर्तते मा प्रवर्तिष्ये विधिना तु स्वकर्मत्वं कृतं प्रवर्तितं । अहमिति ज्ञानजननात् । अन्यो हि प्रवर्तनाऽयगमो ऽन्यश्च याह्यो व्यापारः ।

एव विधिप्रसादेव साध्यसाधनमाश्रयीः ।

सा हि प्रयमनिर्वृतप्रेरणाज्ञानपूर्विका ॥

यजेतेति प्रेरणा प्रतीयमाना साध्यसाधनसंबन्धमनवबोधयन्ती विधौ
 न निर्घहतीति तत्कृतस्तद्व्यवोध उच्यते । निषेधे न हन्यादिति निषेधमा-
 नस्य भाषायेस्यानर्थसामनवबोधवन्विधिर्न रागतः प्रवर्तमानं पुमांसं निरो-
 द्धुमुत्सहते इति विधेयवन्नपेधो ऽपि तस्यैव व्यापार इत्यवश्याश्रयणीयो
 विधिः । यश्चेप पर्यनुयोगः किमर्थं विधिराश्रित इति स खलु सरलमतिकृत
 इव लक्ष्यते । न हि ययमद्य कृतं विधिमाश्रयेम जहीमो वा प्रतिपतारो हि
 धर्मं वेदस्य न कर्तारः । तत्र च सविधिकानि यजेत स्वर्गकाम इतिप्रभृतीनि
 वाक्यानि श्रूयन्ते तेषां मीमांस्यमानो ऽयं ईदृगवतिष्ठते स्वर्गः साध्यो यागः
 साधनमिति स चायं विधिसामर्थ्यलभ्य इति युक्तं विधेराश्रयम् । यनु प्रय-
 त्तकर्म्यरूपानिश्चयाद्विधेरनिश्चय इति तत्राप्युच्यते । फलं तावन्न प्रवर्तकं
 सिद्धासिद्धविकल्पानुपपत्तेः । सिद्धस्य फलस्याप्रवर्तकत्वं सिद्धत्वादेव न हि
 यद्यस्यास्ति स तदर्थं यतते । नाप्यसिद्धस्य स्वरविषाणप्रत्ययस्य फलस्य प्रवर्तक-
 त्वं युक्तमदृष्टत्वात् । अथ कामनाविषयीकृतं फलं प्रवर्तकमिष्यते सेयं कामनैव
 प्रवर्तकोक्ता भवति न फलम् । उपजातप्रवृत्तररागस्यापि काम्यमानोपायपरि-
 श्चिदमन्तरेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न हि स्वर्गकामः सायद्विशीमनुतिष्ठति तद्वरं
 श्रेयःसाधनं प्रवर्तकम् । लोके ऽपि चैवमेव व्यवहारो दृश्यते हरीतप्रयादीना-
 मारोग्यसाधनतां वैद्याचार्यसोऽदनतो ऽपगत्य तदुपायादायातुरजनः प्रवर्तते
 तृप्तिसाधनतामोदनस्य मन्यमानः तद्ब्रह्मणाय युभुचितः प्रवर्तते इति श्रेयः-
 साधनत्वमेव प्रवर्तकम् । एतदपि न चतुरस्रम् । श्रेयःसाधनत्वं ह्यनवगत-
 मयगतं वा प्रवर्तकं भवेत् । नानवगतमव्युत्पन्नस्य प्रवृत्तेरदर्शनात् । यो हि
 हरीतकीनामारोग्यहेतुतां न कुतश्चिदधिगतवाग्नासो तदर्थ्यपि तामुपयुङ्क्ते
 तस्मान्नद्वेषहेतुः प्रवर्तकः स च दृष्टे विषये ऽन्वयव्यतिरेकादेरपि संभवति
 किं तेन । अदृष्टे तु विषये श्रेयसाधनाधिगमः शब्देकनिबन्धन इति तदधिग-
 मोपायः शब्द एव प्रवर्तकः । अत एव शब्दो ऽपि न स्वरूपमात्रेण प्रवर्तको
 याख्यादितुल्यत्वप्रसङ्गात् । यदि पवन इव पिशाच इव कुनृष इव शब्दः प्रवर्तको
 भवेद् अनवगतशब्दार्थसंबन्धो ऽपि श्रवणपरवशः प्रवर्तत न चेवमस्ति ।
 तस्मादर्थप्रतीतिमुपजनयतः शब्दस्य प्रवर्तकत्वम् । न च नाम लिङादिरैव
 शब्दः प्रवर्तकमिधानद्वारेण प्रवर्तको भवितुमर्हति । शब्दस्य च धापरुत्वा-

चक्षुरादिकारकवैलक्षण्ये सत्यपि प्रतीतिजन्मनि करणत्वमपरिहायं करणं
 च कारकं कारकं च न निर्व्यापारं स्वकार्यनिर्वृतिवममिति व्यापारस्तस्या-
 चश्यम्भायी । लिहादेः शब्दस्य न प्रतीतिजन्मभावे व्यापारः किं तु पुरुषप्रवृ-
 त्ताद्यपि तथा ऽवगमात् । लिङ्गार्थवगमे सति प्रवृत्तिर्दृश्यते इति तथापि लिङ्-
 व्यापारः प्रभवति । स चायं लिहादिव्यापारः शब्दभावनानामधेयो विधिरि-
 त्युच्यते स एव च प्रवर्तकः । इह हि लिहादियुक्तेषु चाक्षेपे द्वे भावने प्रती-
 येते शब्दभावना ऽर्थभावना चेति । तत्रार्थभावना तावद्वात्वर्यातिरिक्तप्रयो-
 जकव्यापारात्मिका दर्शितैव । यो भवनक्रियाकर्तृविषयः प्रयोजकव्यापारः
 पुरुषस्यो यत्र भवनक्रियायाः कर्ता स्वर्गादिः कर्मतामापद्यते सो ऽर्थभावनाशब्दे-
 नोच्यते व्याख्यातश्चासौ । यस्तु शब्दगतः प्रयोजकव्यापारः यत्र पुरुषप्रवृत्तिः
 साध्यतां प्रतिपद्यते सा शब्दभावना तथा ह्युक्तम् *अभिधाभावनामाहुरन्या-
 मेव लिहादयः इति । लिङ्गन्तशब्दश्रवणे हि यथा यज्याद्यच्छिन्नं स्वव्यापारं
 पुरुषो ऽधिगच्छति तथा तदनुष्ठाने प्रेरितो ऽहमित्यपि प्रतिपद्यते तेनानुष्ठे-
 र्थप्रतिपादने इव प्रेरणायामपि शब्दस्य सामर्थ्याद् भावनाद्वयप्रतिपादकं लिहा-
 दियुक्तं वाक्यमिष्यते । ततः पुरुषव्यापारश्चार्थभावना शब्दव्यापारश्च शब्द-
 भावना ऽवगम्यते । शब्दव्यापारात्मकत्वाच्च शब्दभावनाशब्देनाभिधीयते ।
 अनवगता च सती न कार्याङ्गमिति शब्देन सा ऽभिधीयते ऽपि । तदुक्तम्
 अभिधते करोति चेति । ननु शब्दभावनां ऽपि भावनाऽऽत्मकत्वादर्थभावना-
 धर्तृशयमपेक्षते एवेति तदस्या दर्शयितव्यम् । उच्यते भव्यांशे तावदस्याः
 पुरुषप्रवृत्तिस्वनिपततीति उक्तमेव पुरुषप्रेरणात्मको हि विधिः शब्दभावेनेति
 तत्साध्या पुरुषप्रवृत्तिरेव तत्र भव्यतां प्रतिपद्यते । करणांशे तु तस्या
 नियोज्यविषयसमर्पकव्यापारो निविशते यथा हि यज्यादिना स्वर्गादिर्भव्यः
 संपद्यते इत्यर्थभावनायामसौ तत्करणतामवलम्बते एवमिहापि नियोज्य-
 पुरुषप्रवृत्तिर्विषयाद्यवगमात्संपद्यते इति तदभिधायकशब्दव्यापारस्तत्र
 करणतां प्रतिपद्यते । इतिकर्तृव्यांशे तु अर्थवादपदव्यापारो ऽस्या अवतिष्ठते
 केवलं विधिपदश्रवणे हि सति न तथा प्रवर्तयितुमुत्सहन्ते श्रोतारो यथा-
 र्थवादजनितबहुप्रकारकर्मप्राशस्त्यज्ञानपरितोषितहृदयाः सन्त इत्यर्थवादाः

प्रवृत्त्यतिशयहेतवः । तेन तद्व्यापार इतिकर्तव्यांगमस्याः पूर्यतीति । एवं
नियोज्यव्यापारो भयो विषयादिसमर्पकपदव्यापारः करणम् अर्थघादव्या-
पार इतिकर्तव्यतेति सेयं चङ्गा शब्दभावना सैव च विधिः । न च विधेर्वा-
क्यार्थानन्वयलक्षणो दोष आशङ्कनीयः । यत् शक्यप्रत्ययोपादानलक्षणया
प्रत्यासत्त्या तदन्विताश्रयमात् । आहुश्च* ।

विधिभावनयोस्त्येकप्रत्ययगण्यताकृतः ।

धात्वर्थोत्प्रथमं तावत्संबन्धो व्यवसीयते इति ॥

विधिभावनार्थां पुरुषं नियुङ्क्ते । यथा ऽऽहस्यव्यापारे हि पुरुषः कर्तृ-
त्वेन नियुज्यते इति । तयोः कथमन्वयः स्यात् । ननु च त्ययैवेत्तं धात्व-
र्थोत्पूर्वतरं तावद्भावनया विधेश्च संबन्धो ऽवगम्यते एकपदोपादाने ऽपि
धात्वर्थस्तावत्प्रकृत्यङ्गाभिधेयः विधिभावेन तु द्वे अपि प्रत्ययार्थेनाभिधी-
येते इति अतश्च स्वच्छेव भावना विधिना स्पृश्यते न विषयानुरक्ता ।
स्वच्छा न प्रयोगयोग्या भवति यथा च फलकरयेतिकर्तव्यतांशपरिपूर्तिप्र-
स्थिता प्रयोगयोग्या न तां विधिः स्पृष्टवान् अविधिस्पृष्टेषु च धात्वर्थकारका-
दिषु किमिति स चेत्युक्तः प्रवर्ततेति । उच्यते यद्यपि विधिरनधिगतधात्व-
र्थानुरागतया स्वच्छामेव भावनामेकाभिधानत्वात्प्रथममाक्षिपति तथा हि
तादृशि तस्यां सप्रत्ययप्रवर्तमानात्मनिजस्वरूपनिर्बहणमलभमाने न ताव-
त्स्येव विरमति किं तु परिणीतवांलकन्यको यत्र श्च तावद्विलम्बमानः प्रसा-
रितहस्त आस्ते यावत्सर्वाङ्गसुन्दरी प्रयोगयोग्या भावना भवति । आह च† ।

यदाप्यंशैरसंस्पृष्टां विधिः स्पृशति भावनाम् ।

तथाप्यशक्तितो नासौ तन्मात्रे पर्यवस्यति ॥

अनुष्ठेये हि विषये विधिः पुरुषां प्रवर्तकः ।

अंशपथेण चापूर्णां नानुतिष्ठति भावनाम् ॥

तस्मात्प्रज्ञान्तरूपो ऽपि विधिस्तावत्प्रतीक्षते ।

यावदाग्नित्वमापन्ना भावना ऽन्यानर्पविणी ॥

सा हि वाक्यान्तरोपातमप्यपेक्षते प्रकारान्तराधीतमपि धाञ्छति
प्रकृतिवद्भावलभ्यमपि याचते अर्थसामर्थ्यागम्यमपि स्पृहयति इत्येकविध

* श्लोकार्थिके वाक्याधिकरणे श्लो ७८ ।

† श्लोकार्थिके वाक्याधिकरणे श्लो १०१ ।

† तन्त्रवार्तिके अ २ पा २ सू १ ।

एष शब्दप्रमाणमहिमेति । स चायं व्युत्पादनक्रम ईदृशो व्याख्यातृभिरुप-
दिश्यते इत्यमस्य वाक्यार्थः पुनर्भावनात्मा ऽवगम्यमानः एकयैव बुद्ध्या
ऽनेकजातिगुणद्रव्यक्रियाद्यङ्गकलापकल्मापिततनुरवगम्यते तादृश्येकैवेयं
वाक्याद्वाक्यार्थबुद्धिः ।

भावनैव हि वाक्यार्थः सर्वेषां व्यातवत्तया ।

अनेकगुणजात्यादिकारकाथानुरञ्जिता ॥

एकयैव च बुद्ध्या ऽऽसौ गृह्यते चिब्रूपया ।

पदार्थाहितसंस्कारचिब्रिपिण्डप्रसूतयेति* ॥

एक एवायमतिदीर्घः क्रमविकस्वरः सकलाङ्गपरिपूरितभावनातत्त्व-
विषयः प्रतिभासः । यथा हि स्थाल्यधिभयणात्प्रभृत्या निराकाङ्क्षौदननिष्पते-
रेकैवेयं पाकक्रिया सलिलाद्यसेकतण्डुलाद्यपनदर्धीविघट्टनास्राघणाद्यनेरुक्षण-
समुदायस्वभावा तथा प्रथमपदज्ञानात्प्रभृति आ निराकाङ्क्षवाक्यार्थपरिच्छे-
दादेकैवेयं शब्दी प्रमितिः आह च ।

पदात्प्रभृति या चेवा प्रक्षा क्षातुर्विजृम्भते ।

पुष्पिता सा पदार्थेषु वाक्यार्थेषु फलिव्यतीति ॥

कृतमतिविस्तरेण । सो ऽयं वाक्यार्थः भावनानामधेयः कर्तृव्यापारः
स्वर्गयागादिरर्थः । यस्तु व्यापारः प्रेषणरूपो लिङादेर्वाच्यः कार्यो वा तं विधिं
साङ्गन्ते । तदेतदननुभव्यमाना अन्ये प्रचक्षते योसौ शब्दभावनाप्यः शब्द-
व्यापारः शब्दस्य कार्यो ऽभिधेयश्च तमभिदधतः कुर्वन्तो वा शब्दस्य व्यापा-
रान्तरमस्ति न वा । यदि तावन्नास्ति तदेव व्यापारान्तरनिरपेक्षस्यव्यापार-
मिवायमपि यदसु विश्राम्यतु व्यापारकल्पना । अस्ति चेदतदभिधाने व्यापा-
रान्तरं तदा ऽनवस्थाप्रतीकारः कश्चिदन्वेष्यः न चासौ दूराद्रपि लभ्यते
भूतपरिस्पन्दव्यतिरिक्तव्यापारनिरासश्च प्रमाणसामान्यलक्षणे विस्तरेण कृत
इत्यसौ मार्ग इहाप्यनुसरणीयः । यश्चासौ व्यापारः क्रियते चाभिधीयते च
स किं पूर्वमभिधीयते ततः क्रियते पूर्ये वा क्रियते परत्वादभिधीयते युग-
देव वा ऽस्य करणाभिधाने इति । न तावत्पूर्वमभिधीयते अनुत्पन्नस्याभि-
धानानुपपत्तेः न ह्यजाते पुत्रे नामधेयकरणम् । अर्थसंस्पर्शो च तथा सति

शब्दः स्यात् । ततश्च न युगपदुभयमनुत्पन्नत्वानपायात् प्रयत्नगौरवप्रसङ्गाच्च ।
नापि कृत्वा ऽभिधानं विरम्य व्यापारासंवेदनात् । अपि चायं तपस्वी लिङा-
दिः प्रत्ययः सत्यपि गोचन्द्रारक्त्ये कथममुमतिवृहन्तं भारं वक्ष्यति कर्तारं
च तत्संख्यां चाख्यास्यति अर्थभावनामभिधास्यते शब्दभावनां च करिष्यति
तां च घटिष्यतीति दुर्वहे ऽयं भारः । कश्चायं शब्दभावनानामधेयस्य विधे-
र्वाक्यार्थे भावनायामन्वय इति वक्तव्यम् । ननूक्त एवैकप्रत्ययाभिधेयत्वलक्षणः
संघन्ध इति । न घूम आभिधानिकः संघन्धो नेक्त इति किं तु पुरुषव्यापा-
रात्मिकाया अर्थभावनायाः प्रधानत्वेन वास्यार्थत्वात्तदपेक्ष्यमाणफलकरणेति-
फलंश्रयतांशुपूरणेन स्वर्गकामादिपदान्तराभिधेयो ऽर्थः समन्वेति गुणत्वेन
शब्दव्यापारस्तु तदपेक्षितमन्वयतममपि नांशं पूरयितुमलमिति तत्र न गुण-
तामवलम्ब्यते । न च द्वयोः प्रधानयोर्घटः पट इतियद्वा पचति पठतीति-
यद्वा संघन्ध उपलभ्यते । अयार्थभावना शब्दभावनाख्यस्य विधेर्विषयसमर्प-
णेन गुणतामवलम्ब्यते विधिः तर्हि वाक्यार्थः न भावना तस्या अप्राधान्यात् ।
अतो भावनाद्वयं प्रत्ययार्थं इति न हृदयंगममेतत् । एकाभिधानाभिधेयत्वं न
भावनयोरन्योन्यसमन्वये कारणम् । अक्षाः पादा माया इत्यादावदर्थनात् । किं
च कस्यानुरोधेन द्वे भावने प्रत्ययवाच्ये इष्येते । उच्यते लिङादिशब्दश्रवणे
सति कार्ये च प्रेरणायां च न द्विरुत्पद्यते मतिः यदेषमेक यद्य तादृशो ऽसौ
लिङ्गो भवतु तदेकत्वाच्च न परस्परसमन्वयः चिन्तयिष्यते । न च प्रत्यये
ऽप्यतिभार आरोपयिष्यते । नन्वेकस्यापि लिङ्गर्थस्य यदि शब्दः कार्यस्य प्रेरणां
च व्रथीति ततस्तदयस्य यवातिभारः । कश्चासावेकः कार्योत्मा प्रेरणात्मा
च तस्यार्थः । उच्यते यो लिङ्गादेः प्रत्ययादधशिष्यते यमभिवदतो न तस्या-
तिभारो यत्र न तद्भुतिरेकेण प्रमाणात्तरं क्रमते स नियेतो नाम वाक्यार्थः ।
तथा हि शब्दव्ययहारतः शब्दानामर्थे व्युत्पत्तिरित्यत्र तावदधिपादः ।
यद्यं व्ययहारे च वाक्यार्थे वाक्यस्य व्युत्पत्तिर्वाक्येन सर्वत्र व्ययहारात् ।
तत्र यजेतेत्यादितिङन्तपदयुक्तेषु वाक्येषु पदान्तराणामर्थः तावदास्ताम् ।
आख्यातार्थे ऽह्ययगते तदानुगुण्येनासौ स्याम्यति । आख्यातस्य च यजे-
तेत्येवमादेरर्थः परीक्ष्यमाणः प्रेरणात्मक यथावतिष्ठते यतः पदान्तरस-
न्निधाने सत्यपि न प्रेरणाशुद्धिरुपजायते आख्यातपदश्रवणे सति सा

जायते तस्मात्तस्यैव प्रेरणात्मको ऽर्थः । तत्रापि तु जुहोत्यादिधात्वन्तरोपजननापाद्यपर्यालोचनया धातोस्तत्प्रतीतिौ व्यभिचारात्प्रत्ययस्य चाव्यभिचारात्तस्यैव सो ऽर्थ इति शक्यते । कः पुनरसावर्थः यस्मिन्मति नियुक्तो ऽहमपेति प्रतिपद्यते पुरुषः सो ऽसावर्थ एव विधिरित्युच्यते । विधौ हि निडादिप्रत्ययं स्मरति पाणिनिः न धात्वर्थं यागादौ न कर्तृव्यापारे भावनायां विधिश्च नाम प्रेरणात्मक एव । अत एव वर्तमानापदेशिकाख्यातजनितप्रतीतिविलक्षण्यं प्रतीतिर्यजेतेति । अत्र हि प्रेष्यप्रेषयोः संबन्धो ऽवगम्यते । किमन्यश्चात्र क्रियाकर्तृसंबन्धो नावगम्यते । न ब्रूमः नावगम्यते इति किं तु प्रेष्यप्रेषलक्षणो ऽपि संबन्धः प्रथममवगम्यते । प्रेषितो हि क्रियां कर्तुमुद्यच्छतीति । ननु क्रियासंबन्धितयैवासौ प्रेष्यते यजतां भवानिति सत्यम् क्रियासम्बन्धितयैव प्रेष्यते प्रेष्यते तु सः प्रेष्यते चेदयमन्यस्त्वेति संबन्धः क्रियासंबन्धात्तुभयसंबन्धितामस्य राजगधीक्षीरवदवगमिष्यामः । यथा नो राज्ञा च संबन्ध्यते क्षीरेण या राजसंबन्धिनी सा क्षीरसंबन्धिनी या क्षीरसंबन्धिनी सा राजसंबन्धिनी गयमिहापि पुरुषः प्रेषितेन च संबन्ध्यते क्रियया च । यः प्रेष्यते स करोत्यथ यः करोति प्रेष्यते स इति । ननु नेदमुभयं भवति प्रेषो ऽपि क्रियैव प्रवर्तनं हि कुत्रंग्रवत्प्रतीत्युच्यते सो ऽयं क्रियासंबन्ध एव भवति न ततो ऽन्यः प्रेष्यप्रेषसंबन्ध इति । स्वादेतदेवं यदि धाव्यादिवत् प्रवर्तने कर्ता लिङ्गर्थस्यात्प्रेरितो ऽहमपेति तु ज्ञानजनकत्वं विधेः प्रवर्तकत्वम् स एव प्रवर्तनं ज्ञापयति न करोतीत्यन्यथायं क्रियाकर्तृसंबन्धात्प्रेष्यसंबन्धः । ननु ज्ञानमपि क्रियैव तत्करणे च पुनरपि स प्रयायं क्रियाकर्तृसंबन्धः । मैयम् । कारकज्ञापकयोर्भेदस्य सुप्रसिद्धत्वात् । इह च यो ऽयं यागपुरुषयोः क्रियाकर्तृसंबन्धः अतो ऽन्यं प्रेष्यप्रेष्यसंबन्धमुपदर्शयितुं प्रवृत्ताः स्मः स ततो विलक्षणः प्रदर्शित एव । यैलक्षण्ये ऽपि तस्य यथा कथं चित्तन्नाम क्रियमाणं न धारयामः । भवत्ययमन्यः प्रेष्यप्रेष्यसंबन्धः स तु प्रथममवगम्यते इत्येव कुतो निरचयः । उक्तमत्र प्रेषितो ऽहमिति ष्ट्रिदित्या क्रियायां प्रवर्तते आचार्यैषोद्विषः करोमीति हि दृश्यते यजेतेति श्रुते नियुक्तो ऽहमिति प्रथममवगच्छति ततो यजते । तेनायमाद्यः संबन्धः धारयान्यन्तु क्रियाकर्तृसंबन्धः । तदो ऽयं लिङ्गर्थः

प्रथममथगम्यते प्रेषो नाम सा प्रेरणा स नियोगः स धार्यायः । ननु
विधापिप्र निमन्त्रणाद्विषु लिङ्गोटाद्यपि म्मर्षते एव । मत्स्यम् ते तु प्रेर-
णाया एव औपाधिका अथान्तर्भेदाः । समक्षीनज्यायोविषयप्रयोगोपाधिनि-
यन्धन एव प्रेरणाध्यवसायादिभेदव्यवहारः । प्रेरणा तु सर्वानुस्यूता ऽप्यगम्यते
तदुक्तम् प्रयत्नकल्पे तु शब्दायः सर्वेषापरित्यागादिति । स चार्थं लोहादीना-
मर्थः प्रेषो विजयंयिलक्षणः प्रतीयते । ननु प्रयोजकव्यापारे विन्विधीयते
प्रयोजकव्यापारश्च प्रेषः प्रेषे च लोहादयो विधीयन्ते इति विजयं एव
लोहार्थः तथा च कुर्वन् कुर्विति यो व्रूते स कारयतीत्युच्यते । न प्रतीतिभे-
दात् । अन्या हि करोतु कुर्यादिति प्रतीतिरन्या च कारयतीति प्रतीतिः ।
प्रयोजकव्यापारे हि विजयंः चापकव्यापारस्तु लिङ्गार्थः । प्रवृत्तक्रियाविष-
यश्च प्रयोजकव्यापारे विजयंः इह तु तद्विपरीतः । तत्र हि कार्यं पश्यतः
प्रयत्नमिह तु प्रयत्नस्य कार्यद्वयमिति महान्भेदः । तत्र यथा कुर्वन्तं
कारयति तथैवेहापि प्रेषः प्रयत्नमानं प्रेरयति नाप्रयत्नमानं स्यात्परमिति न
हि धनस्यतिरुच्यते यजस्येति । न स्यात्परादेरयोग्यत्वात् घ्राहणादिस्तु यः
प्रेर्यते असाद्यप्रवृत्तक्रिय एव । न हि यजमान एव यजेतेति चेद्यते किं तु
अप्रवृत्तक्रिय एवेति सर्वथा विजयंद्विलक्षणो लिङ्गार्थः । आह भयत्वयं यिलक्षणो
ऽर्थः स तु प्रमाणान्तरानयगम्यश्चेत्कथं शब्देःकगोचरे तत्र संबन्धव्युत्पत्तिः ।
उच्यते शब्देःकगोचरस्तु नियोगो व्युत्पत्तिश्च तत्र मूषणदेव । यो हि यजेत
दद्याज्जुहुयादिति लिङ्गादिभ्यो विधिः प्रतीयते कथमसौ लिङ्गादीनामगम्य
इष्येत । व्युत्पत्तिश्चास्य व्यवहारादयकल्पते गच्छाधीष्वेति शृण्वन्वृद्धः चेष्ट-
मानो दृश्यते चेष्टा च स्वात्मनि प्रवर्तिता ऽप्यगमपूर्विका दृष्टा प्रत्यक्षदृष्ट
चामादौ मुखसाधनतया अन्वयव्यतिरेकाभ्यामथगते तदनुस्मरणात्प्रयत्नं
मानः कस्मिंश्चिदात्माकूते समुपजाते सति भौतिक व्यापारमारभते । स
चात्मधर्म आत्मेव स्वसर्वेदाः अहप्रत्ययगम्यो ह्यात्मा नासौ परस्मै दर्श-
यितुं शक्यते न च न चर्चयितुं शक्यते एतावता नानुभूयते इति शक्यते
एतु परो ऽपि ह्येनमहप्रत्ययेनानुभवत्येव । तथा ऽयमपि भौतिकव्यापार-
हेतुरात्माकूतविशेषो न प्रमाणान्तरवेदो भवति न च न वेद्यते तत्संवेदने
सति चेष्टा यद्वन्तं दृष्टा तस्यापि तादृशप्रेरणाऽप्यगमो ऽनुमीयते । स च

शब्दान्तरश्रवणे सत्यपि दृश्यमानो लिङादिश्रवणे च सति दृश्यमानस्तदर्थं
 गवेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते इतीयतीयं व्युत्पत्तिः । तदेतदात्मप्रत्यक्षं
 लिङादिशब्दश्रवणे सति प्रेरणावर्गतिः भवति प्रथमश्रुताच्च लिङादेरसौ न
 भवति न च प्रमाणान्तरेणसौ ऽथौ दर्शयितुं शक्यते कुर्यादित्यस्यार्थः कुर्यादि-
 त्यनेनैव प्रतिपाद्यते न प्रमाणान्तरेणेत्येवं व्युत्पत्तो संभवन्त्यामपि यैरगृही-
 तसंबन्ध एव लिङादिः स्वरूपसामर्थ्येनैव प्रेरक इष्यते ते ऽत्यन्तभीरव इत्यु-
 पेक्षणीयाः । ननु यदि लिङादिव्यतिरेकेण नान्यतो नियोगो ऽवगम्यते कथमसौ
 नियोगशब्दात्प्रतीयते कथं वा नियोगशब्दस्य नाम्नो ऽप्यर्थः प्रमाणान्तरगो-
 चरः स्यात् । अयि साधो न नियोगो निपूर्वेषु युजिना घञन्तेन बोधयितुं
 शक्यते व्यवहारमात्रमेतत्स्वरूपमाख्यातुमाश्रीयते यथा तु यजेतेत्येवमादिभ्यः
 शब्देभ्यः सो ऽवगम्यते तथा नान्यत इत्यत एव न प्रमाणान्तरगोचरो
 धर्म इत्याहुः । लिङ्धर्मो हि नियोगो वाक्यार्थः स धर्म एव स च न
 प्रमाणान्तरगम्य इति । न च लिङर्थः प्रेरणाऽत्मको ऽयं व्यापारः कार्यमाचष्टे
 यो धर्मः स एव च वाक्यार्थो युक्तः । कार्ये ऽर्थे वेदस्य प्रामाण्यमिति हि
 मीमांसकाः । तस्मात्पुनरपि भाट्टपक्षवद् द्वयमापतति प्रेरकश्च विधिः
 कार्यरूपश्वानुष्ठेयो ऽर्थे इति । सुप्तशयितो निरनुसन्धान इयायुष्मानेवं व्यश-
 षरति न ह्यन्यः प्रेरको ऽन्यश्वानुष्ठेय इत्युक्तम् । नियोग एव प्रेरको नियोग
 एव चानुष्ठेयः । कथमस्य द्वैरूप्यमन्ये वदन्तीति चेद् । मैवम् प्रेरकत्वमेव
 शब्दार्थः आर्थे तु कार्यत्वम् । यतो विधिरनुष्ठेयतया ऽवगम्यते आचार्याक्षां
 करोमि राजाक्षां करोमीति । किमर्थे तांहे विषयानुष्ठानमिति चेद्
 न ह्याक्षा घटादियत्स्वरूपेण कर्तुं शक्या ऽपि तु विषयद्वारकं तत्संपादनं
 कमण्डुलं विमृहीत्याचार्येणाक्षप्रः कमण्डुलं भूत्वा ऽऽचार्याक्षां कृतां मन्यते
 कटकं गच्छेति राजाऽऽक्षप्रः कटकं गत्वा राजाक्षां कृतां मन्यते सो ऽयं
 नियोग श्वानुष्ठेयः । ननु राजाक्षया करोमीत्यपि व्यपदेशो दृश्यते स चानु-
 ष्ठेयमेवाक्षां दर्शयति । मैवम् तत्राप्याक्षेशानुष्ठेया प्रेषणामिप्रायेण तृतीयादि-
 देश इत्येवं के चिन् । अन्ये तु शाब्दं कार्यत्वं नियोगस्य प्रेरकत्वं त्ययो-
 दित्याचक्षते । अनुष्ठेयता हि तस्य निजं रूपं स्वसिद्धये स तु नियोज्यं
 निपुञ्जानः प्रेरक इत्युच्यते । तदिदं कार्यत्वमपरित्यक्तप्रेरकभावमस्याशग-

प्रथममवगम्यते प्रेषो नाम सा प्रेरणा च नियोगः च वाशयार्थः । ननु
 विधायिष्य निमन्थणादिषु लिङ्लोटाशपि स्मर्यन्ते एष । सत्यम् ते तु प्रे-
 षाया एव शेषाधिका श्रवान्तरभेदाः । समदीनज्यायोविषयप्रयोगोपाधिनि-
 बन्धन एव प्रेरणाद्येषणादिभेदव्यवहारः । प्रेषणा तु सर्वानुस्यूता ऽवगम्यते
 तदुक्तम् प्रथमं कृत्य तु शब्दायः सर्वथापरित्यागादिति । स चायं लोडादीना-
 मर्थः प्रेषो णिजर्थविलक्षणः प्रतीयते । ननु प्रयोजकस्यापारं णिविधीयते
 प्रयोजकस्यापारश्च प्रेषः प्रेषे च लोडादयो विधीयन्ते इति णिजर्थं एव
 लोडर्थः तथा च कुरु कुर्वन्ति यो व्रूते स कारयतीत्युच्यते । न प्रतीतिभे-
 दात् । अन्या हि करोतु कुर्यादिति प्रतीतिरन्या च कारयतीति प्रतीतिः ।
 प्रयोजकस्यापारो हि णिजर्थः चापकस्यापारस्तु लिडर्थः । प्रवृत्तक्रियाविष-
 यश्च प्रयोजकस्यापारो णिजर्थः इह तु तद्विपरीतः । तत्र हि कार्ये पश्यतः
 प्रवर्तनमिह तु प्रवर्तितस्य कार्यदर्शनमिति महान्भेदः । तत्र यथा कुर्वन्तं
 कारयति तथैवेहापि प्रेषः प्रवर्तमानं प्रेरयति नाप्रवर्तमानं स्यादरमिति न
 हि धनस्पतिरुच्यते यजस्येति । न स्यादरादेरयोग्यत्वात् ब्राह्मणादिस्तु यः
 प्रेर्यते असाधप्रवृत्तक्रिय एव । न हि यजमान एव यजेतेति चेदति क्रि तु
 अप्रवृत्तक्रिय एवेति सर्वथा णिजर्थोद्विलक्षणो लिडर्थः । आह भवत्यय विलक्षणो
 ऽर्थः स तु प्रमाणान्तरानवगम्यश्चेत्कथं शब्देरुगोचरे तत्र सर्वन्धव्युत्पत्तिः ।
 उच्यते शब्देरुगोचरस्तु नियोगो व्युत्पत्तिश्च तत्र मूपपादेष । यो हि यजेत
 दद्याज्जुहुयादिति लिडादिभ्यो विधिः प्रतीयते कथमसौ लिडादीनामगम्य
 श्येत । व्युत्पत्तिश्चास्य व्ययहारादवकल्पते गच्छाधीष्वेति शृण्वन्वृद्धः चेष्ट
 मानो दृश्यते चेष्टा च स्यात्स्मिन् प्रवर्तिता ऽवगमपूर्विका दृष्टा प्रत्यक्षदृष्ट
 चाम्रादौ मुखसाधनतया अन्वयव्यतिरेकाभ्यामशक्यते तदनुस्मरणात्प्रवर्त-
 मानं कस्मिंश्चिद्वात्माकूते समुपजाते सति भौतिक व्यापारमारभते । स
 चात्मधर्म आत्मेय स्वसर्वेद्यः अहप्रत्ययगम्यो ह्यात्मा नासौ परस्मै दर्श-
 यितुं शक्यते न च न चर्चयितुं शक्यते गतावता नानुभूयते इति शक्यते
 पतु परो ऽपि ह्येनमहप्रत्ययेनानुभवत्येव । तथा ऽयमपि भौतिकव्यापार-
 हेतुरात्माकूतविशेषो न प्रमाणान्तरवेद्यो भवति न च न वेद्यते तत्सर्वेदने
 सति चेष्टा यद्वन्त दृष्टा तस्यापि तादृशप्रेरणाऽवगमो ऽनुमीयते । स च

शब्दान्तरश्रवणे सत्यपि दृश्यमानो लिङादिश्रवणे च सति दृश्यमानस्तदर्थं श्वेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते इतीयतीयं व्युत्पत्तिः । तदेतदात्मप्रत्यक्षं लिङादिशब्दश्रवणे सति प्रेरणावगतिः भवति प्रथमश्रुताच्च लिङादेरसौ न भवति न च प्रमाणान्तरेण सो ऽर्थो दर्शयितुं शक्यते कुर्यादित्यस्यार्थः कुर्यादित्यनेनैव प्रतिपाद्यते न प्रमाणान्तरेणेत्येवं व्युत्पत्तो संभवन्त्यामपि यैरगृहीतसंबन्ध एव लिङादिः स्वरूपसामर्थ्येनैव प्रेरक इष्यते ते ऽत्यन्तभीरव इत्युपेक्षणीयाः । ननु यदि लिङादिव्यतिरेकेण नान्यतो नियोगो ऽवगम्यते कथमसौ नियोगशब्दात्प्रतीयते कथं वा नियोगशब्दस्य नाम्नी ऽप्यर्थः प्रमाणान्तरगोचरः स्यात् । अयि साधो न नियोगो निपूर्वेण युजिना घञन्तेन बोधयितुं शक्यते व्यवहारमात्रमेतत्स्वरूपमाख्यातुमाश्रीयते यथा तु यजेतेत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः सो ऽवगम्यते तथा नान्यत्त इत्यत एव न प्रमाणान्तरगोचरो धर्म इत्याहुः । लिङ्धर्मो हि नियोगो वाक्यार्थः स धर्म एव स च न प्रमाणान्तरगम्य इति । न च लिङर्थः प्रेरणाऽत्मको ऽयं व्यापारः कार्यमाचष्टे यो धर्मः स एव च वाक्यार्थो युक्तः । कार्ये ऽर्थे वेदस्य प्रामाण्यमिति हि मौमांशकाः । तस्मात्पुनरपि भाट्टपक्षवद् द्वयमापतति प्रेरकश्च विधिः कार्यरूपश्रवानुष्ठेयो ऽर्थ इति । सुखशयितो निरनुसन्धान इवायुष्मानेवं व्यवहरति न ह्यन्यः प्रेरको ऽन्यश्रवानुष्ठेय इत्युक्तम् । नियोग एव प्रेरको नियोग एव श्रवानुष्ठेयः । कथमस्य द्वैरूप्यमन्ये षदन्तीति चेद् । मैवम् प्रेरकत्वमेव शब्दार्थः आर्थे तु कार्यत्वम् । यतो विधिरनुष्ठेयतया ऽवगम्यते आचार्याक्षां करोमि राजाक्षां करोमीति । किमर्थे तर्हि विषयानुष्ठानमिति चेद् न ह्याक्षा घटादिवत्स्वरूपेण कर्तुं शक्या ऽपि तु विषयद्वारकं तत्संपादनं कमण्डुलं विभृहीत्याचार्येणाक्षप्रः कमण्डुलं भूत्वा ऽऽचार्याक्षां कृतां मन्यते कटकं गच्छेति राजाऽऽक्षप्रः कटकं गत्वा राजाक्षां कृतां मन्यते सो ऽयं नियोग गवानुष्ठेयः । ननु राजाक्षया करोमीत्यपि व्यपदेशो दृश्यते स श्रानुष्ठेयमेवाक्षां दर्शयति । मैवम् तथाप्याक्षेश्रानुष्ठेया प्रेक्षाभिप्रायेण तृतीयादिदेश इत्येवं केचित् । अन्ये तु शब्दं कार्यत्वं नियोगस्य प्रेरकत्वं त्वयोदित्याचक्षते । अनुष्ठेयता हि तस्य निजं रूपं स्वसिद्धये स तु नियोज्यं नियुञ्जानः प्रेरक इत्युच्यते । तदिदं कार्यत्वमपरित्यक्तप्रेरकभावमस्यावग-